

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
«ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ»

Αθηνά Ζηζοπούλου

*Τυπογράφοι και Εργάτες Τύπου στην Αθήνα
τον 20ό αιώνα*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή Επίβλεψης:
Χρήστος Λούκος (επιβλέπων), Έφη Αβδελά, Χρήστος Χατζηιωσήφ

Ρέθυμνο 2019

Εικόνα εξωφύλλου: Λινοτύπες σε τυπογραφείο εφημερίδας, Αθήνα 1956.
Αντώνης Πατσιαβός/Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ.

Τυπογράφοι και Εργάτες Τύπου στην Αθήνα τον 20ό αιώνα

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
«ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ»**

Αθηνά Ζηζοπούλου

***Τυπογράφοι και Εργάτες Τύπου στην Αθήνα
τον 20ό αιώνα***

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή Επίβλεψης:
Χρήστος Λούκος (επιβλέπων), Έφη Αβδελά, Χρήστος Χατζηιωσήφ**

Ρέθυμνο 2019

Στη μνήμη του πατέρα μου,
Δημήτρη

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	9
Βραχυγραφίες	11
Εισαγωγή	12
Κεφάλαιο Πρώτο	
Τυπογραφεία και τυπογράφοι	
1.1. Αθήνα: εκδοτικό κέντρο	36
1.2. Διάσπαση των τυπογραφικών σωματείων	
α) <i>Ο Γουτεμβέργιος</i>	49
β) <i>Ο Σύνδεσμος Καταστηματαρχών Τυπογράφων</i>	57
Κεφάλαιο Δεύτερο	
Οι επιχειρήσεις του Τύπου	
2.1. Οικονομικές και πολιτικές στρατηγικές στον Τύπο της Αθήνας	63
2.2. Η εκμηχάνιση των εφημερίδων	79
2.3. Η συγκρότηση της Ένωσης Εργατών Τύπου Αθηνών	88
Κεφάλαιο Τρίτο	
Τυπογραφία: ένα ανδρικό επάγγελμα;	
3.1. Η προέλευση των τυπογράφων	105
3.2. Καταμερισμός της εργασίας	118
3.3. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο	130
Κεφάλαιο Τέταρτο	
Έμμισθες σχέσεις στα τυπογραφεία της Αθήνας	
4.1. Αμοιβές στα εκδοτικά τυπογραφεία	138
4.2. Οι αποδοχές των εργατών τύπου της Αθήνας	147
4.3. «Ο θεός του τυπογραφείου»: ο αρχιεργάτης	168
Κεφάλαιο Πέμπτο	
Κατακερματισμός του τυπογραφικού επαγγέλματος	
5.1. Η ανάπτυξη της τυπογραφίας στην Αθήνα	185
5.2. Η «κρίσις» του επαγγέλματος	190

5.3. Οι μαθητευόμενοι	209
5.4. Η σχολή τυπογραφίας	215
5.5. Ανθυγιεινή εργασία: το εξάωρο	223
5.6. Διανοούμενοι ή χειρώνακτες;	237

Κεφάλαιο Έκτο

Η δομή της Ένωσης Εργατών Τύπου Αθηνών

6.1. Η Διοίκηση	263
6.2. Κανονισμοί «εισδοχής μελών εις τον κλάδον»	269
6.3. Δόκιμα και τακτικά μέλη της ΕΕΤΑ	273
6.4. Το πρόβλημα της ανεργίας	285
6.5. Η είσοδος στο επάγγελμα	291

Κεφάλαιο Έβδομο

Επαρχιακά εργατικά σωματεία:

σχέσεις «αλληλεγγύης» και «ανταγωνισμού»	308
--	-----

Κεφάλαιο Όγδοο

Ομοσπονδία Εργατών Τύπου Ελλάδος:

πεδίο ανταγωνισμού και διεκδίκησης	330
------------------------------------	-----

Κεφάλαιο Ένατο

Εργατική συλλογική δράση

9.1. Απεργιακές κινητοποιήσεις	345
9.2. Η απεργία της ΕΕΤΑ το 1960	355

Επίλογος	374
-----------------	-----

Παράρτημα Πινάκων – Εικόνων	380
-----------------------------	-----

Πηγές – Βιβλιογραφία	404
----------------------	-----

Ευχαριστίες

Η μελέτη δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συμβολή προσώπων που άμεσα ή έμμεσα συνέβαλαν στη συγκρότηση και ολοκλήρωση της συγκεκριμένης προσπάθειας. Ευχαριστώ, καταρχάς, τον τότε πρόεδρο της ΕΤΗΠΤΑ κύριο Γιώργο Μυλωνά, καθώς και τα υπόλοιπα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν αναθέτοντάς μου την ταξινόμηση του Αρχείου της Ένωσης Εργατών Τύπου Αθηνών/Ένωσης Τεχνικών Ημερήσιου και Περιοδικού Τύπου Αθηνών (Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ), η οποία πραγματοποιήθηκε από το Νοέμβριο του 2009 έως τον Μάιο του 2010.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον τότε διευθυντή του Εθνικού Τυπογραφείου, Ευάγγελο Βουτσινάκη, ο οποίος ενέκρινε την άδεια ταξινόμησης και μελέτης των συνολικά 211 φακέλων των δημοσίων υπαλλήλων του Εθνικού Τυπογραφείου και Σφραγιστηρίου (Δεκέμβριος 2009 - Ιούνιος 2010). Το Αρχείο του Εθνικού Τυπογραφείου επέτρεψε το συσχετισμό της ιστορίας του μεγαλύτερου τυπογραφείου στην Ελλάδα με τα ιδιωτικά τυπογραφεία της Αθήνας και την ανάδειξη των ομοιοτήτων αλλά και των διαφορών.

Η Ντίνα Ραυτοπούλου είχε την καλοσύνη να θέσει στη διάθεσή μου τους σχετικούς τόμους της εφημερίδας *Η Τυπογραφία. Δεκαπενθήμερος εφημερίς των εργοδοτών τυπογράφων της Ελλάδος*, η οποία εκδίδεται από το 1958 μέχρι και σήμερα. Το έντυπο είναι σημαντικό όχι μόνο για τη μελέτη των εργοδοτών τυπογράφων της Αθήνας και συγκεκριμένα της Ένωσης Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών, αλλά και για την τυπογραφία εν γένει.

Ο Κώστας Λάμπας, η Ρόδη Σταμούλη, ο Χαρίτων Καρανάσιος στήριξαν την προσπάθειά μου παρέχοντας ευνοϊκούς όρους εργασίας στο ΚΕΜΝΕ της Ακαδημίας Αθηνών την περίοδο 2009-2010. Τους ευχαριστώ ιδιαίτερος για τις συμβουλές, τις ατέλειωτες συζητήσεις, την υπομονή και προπάντων για τη γενναιοδωρία τους.

Ο τότε υπάλληλος του Εθνικού Τυπογραφείου Νίκος Θεοδόσης και ο γνωστός συνδικαλιστικής Δημήτρης Λιβεριάτος με προθυμία μού παραχώρησαν μέρος του δυσεύρετου αρχειακού τους υλικού, ο πρώτος για την περίοδο της μεταπολίτευσης, ο δεύτερος για τη μετεμφυλιακή περίοδο.

Οι οφειλές μου στους καθηγητές και καθηγήτριές μου στο Πανεπιστήμιο Κρήτης είναι δεδομένες. Ο Χρήστος Λούκος με μύησε στον κόσμο της τυπογραφίας το 2002 στα πλαίσια μεταπτυχιακού σεμιναρίου για την ελληνική τυπογραφία του

19ου και 20ού αιώνα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Του οφείλω πολλά τόσο για το αρχειακό και βιβλιογραφικό υλικό που μου παραχώρησε όσο και για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε αναθέτοντάς μου τη διεκπεραίωση ενός «ευαίσθητου» θέματος για τον ίδιο. Χωρίς την παρότρυνση και επιμονή του δεν θα είχε ολοκληρωθεί η έρευνα. Η Έφη Αβδελά στάθηκε στήριγμα όλα αυτά τα χρόνια απέναντι στις αμφιβολίες και τις ανασφάλειές μου. Η κριτική της ματιά, η ευαισθησία και η γενναιοδωρία της να με προμηθεύσει με πολύτιμο βιβλιογραφικό υλικό στάθηκαν εφόδια κατά τη διαδρομή αυτής της έρευνας. Ο Χρήστος Χατζηιωσήφ με υπομονή διεύρυνε με τις διεισδυτικές του παρατηρήσεις το εύρος της θεματικής ανοίγοντάς μου νέους δρόμους σκέψης. Η Ελένη Φουρναράκη στάθηκε δίπλα μου σε δύσκολες για εμένα στιγμές. Της οφείλω πολλά για τη συμπαράστασή της για όλα τα χρόνια της φοιτητικής μου ζωής.

Ευχαριστίες οφείλω στον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, στη Δέσποινα Νικολάου και στον Αντώνη Κ. Παπαντωνόπουλο για τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης μου· στους υπαλλήλους του ΙΚΑ, του Εθνικού Τυπογραφείου και του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, για την υπομονή τους κατά τη έρευνα των αρχείων· στα μέλη της ΕΤΗΠΤΑ που δέχθηκαν να μου παραχωρήσουν συνεντεύξεις, οι οποίες συμπλήρωσαν και πλούτισαν το αρχειακό υλικό.

Την περίοδο 2009-2011 η έρευνα υποστηρίχθηκε με υποτροφία από το Ίδρυμα Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού (ΙΠΕΠ) και από τον Ειδικό Λογαριασμό Κονδυλίων Έρευνας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Χωρίς την υλική και ηθική συμπαράσταση της οικογένειάς μου δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί η μελέτη. Η μητέρα μου, Γεωργία, οι αδελφές μου, Σούλα, Λία, Σταυρούλα, και η ανιψιά μου, Λένα, στάθηκαν με υπομονή δίπλα μου. Τις ευχαριστώ. Η έρευνα αφιερώνεται στον πατέρα μου, Δημήτρη, ο οποίος δεν πρόλαβε να δει το τελικό κείμενο.

Είναι αυτονόητο ότι για τα όποια σφάλματα ή παραλείψεις η ευθύνη είναι αποκλειστικά δική μου.

Θεσσαλονίκη, Μάιος 2019

Βραχυγραφίες

ΑΠ	Άρειος Πάγος
ΑΡΙΣΤΟΣ	Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων
ΑΣΚΙ	Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
ΒΒ	Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων
ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΓΓΤΠ	Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών
ΓΣ	Γενική Συνέλευση
ΓΣΕΕ	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος
ΔΣ	Διοικητικό Συμβούλιο
ΕΕΤΑ	Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών
ΕΙΗΕΑ	Ένωσις Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών
ΕΚΑ	Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθηνών
ΕΠΗΕΑ	Ένωσις Προσωπικού Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών
ΕΣΑΤ	Ένωσις Συντακτών Αθηναϊκού Τύπου
ΕΣΕΤΑ	Ένωσις Συνταξιούχων Εργατών Τύπου Αθηνών
ΕΣΗΕΑ	Ένωσις Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών
ΕΤ	Εθνικό Τυπογραφείο
ΕΤΗΠΤΑ	Ένωσις Τεχνικών Ημερησίου και Περιοδικού Τύπου Αθηνών
ΕΥΑΤ	Ένωσις Υπαλλήλων Αθηναϊκού Τύπου
ΙΑ ΕΤΕ	Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας
ΙΚΑ	Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων
ΛΕΤΑ	Λέσχη Εργατών Τύπου Αθηνών
ΟΕΤΕ	Ομοσπονδία Εργατών Τύπου Ελλάδος/Ομοσπονδία Εργαζομένων Τύπου Ελλάδος
ΟΣΕΤΑ	Οικοδομικός Συνεταιρισμός Εργατών Τύπου Αθηνών
ΣΕΟ	Συνεργαζόμενες Εργατοϋπαλληλικές Οργανώσεις
ΤΑΕΤΑ	Ταμείον Ασφαλίσεως Εργατών Τύπου Αθηνών
ΤΑΤ και ΜΓΤ	Ταμείον Ασφαλίσεως Τυπογράφων και Μισθωτών Γραφικών Τεχνών
ΤΣΑ	Τμήμα Συγχωνευθέντων Αρχείων
ΦΕΚ	Φύλλο <i>Εφημερίδος της Κυβερνήσεως</i>

Εισαγωγή

Αντικείμενο της έρευνας είναι η ιστορία ενός «αριστοκρατικού» εργατικού σωματείου της Αθήνας, της Ένωσης Εργατών Τύπου Αθηνών (ΕΕΤΑ). Η Ένωση από τη στιγμή της σύστασης της, το 1933, ανέλαβε υπό τον έλεγχό της τόσο την εργασιακή όσο και την παραγωγική διαδικασία. Διατήρησε το επάγγελμα κλειστό μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και καθόρισε το ύψος της παραγωγικότητας και της «σύνθεσης» στα τυπογραφεία του τύπου. Οι εργοδότες των ημερήσιων εφημερίδων περιορίστηκαν στη δυνατότητα επιλογής των αρχιεργατών αφήνοντας τον καθορισμό του αριθμού των εργατών και του ύψους της παραγωγής στην Ένωση. Η καθιέρωση της πενταώρου εργασίας από το 1943, οι ιδιαίτερα υψηλές αποδοχές, η μηνιαία τιμαριθμική αναπροσαρμογή των αποδοχών από το 1950, η από το 1955 φοροαπαλλαγή κατά 35% επί των εισοδημάτων, η καταβολή του ημερομισθίου της Κυριακής και των αργιών από το 1936, η αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας στους λινοτύπες και στοιχειοθέτες και η αίσθηση της αυτονομίας και ανεξαρτησίας, τόσο από τους εργοδότες όσο και από τα υπόλοιπα μέλη της εργατικής τάξης, κατέτασσαν τους εργάτες τύπου της Αθήνας στην «αριστοκρατία της εργασίας».

Σκοπός της παρούσης εργασίας δεν είναι η μελέτη της αριστοκρατίας της εργασίας στην Ελλάδα ή πιο συγκεκριμένα της Αθήνας, αλλά η μελέτη ενός «αριστοκρατικού» εργατικού σωματείου. Οι θεωρητικοί που ασχολήθηκαν με το θέμα εστίασαν στη Βρετανία του 19ου αιώνα καθώς θεωρήθηκε ότι το κοινωνικό και ιστορικό αυτό φαινόμενο συναντάται αποκλειστικά εκεί. Ωστόσο, η ιστορική έρευνα απέδειξε ότι σε όλες τις χώρες μπορεί να εντοπιστεί ένα προνομιακό στρώμα εργαζομένων που σαφέστατα στέκεται υψηλότερα στην κλίμακα της ιεραρχίας της εργατικής τάξης.¹

Την έννοια «αριστοκρατία της εργασίας» χρησιμοποίησε πρώτη φορά ο Φρίντριχ Ένγκελς, αλλά θεωρητικοποίησε ο Λένιν, προκειμένου να εξηγηθεί η έλλειψη επαναστατικής δράσης από την εργατική τάξη της Βρετανίας, σε σύγκριση με άλλες χώρες, όπως τη Γαλλία και τη Γερμανία. Για τον Λένιν τα μέλη της αριστοκρατίας της εργασίας, που αποτελούν τους πιο καλοπληρωμένους εργάτες και πολιτικά μετριοπαθείς, συμμάχησαν με το Κεφάλαιο ή αλλιώς «δωροδοκήθηκαν», προκειμένου να κατασταλεί η δυναμική του εργατικού κινήματος. Αυτή η ταξική

¹ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, ΙΕΠΕΤΕ, Αθήνα 1993, σ. 147-148.

συνεργασία με τους εργοδότες ήταν αυτή που εμπόδιζε την εργατική τάξη της Βρετανίας να εκπληρώσει τον επαναστατικό της ρόλο που ο Μαρξ προέβλεψε.²

Η πιο συστηματική έρευνα για τη βρετανική αριστοκρατία της εργασίας πραγματοποίησε ο ιστορικός Eric Hobsbawm το 1954, την οποία συμπλήρωσε σε μεταγενέστερα άρθρα του προκειμένου να απαντήσει στους πολέμιους της θεωρίας.³ Κατά τον Hobsbawm ο όρος αναφέρεται σε «ένα συγκεκριμένο διακριτό ανώτερο στρώμα της εργατικής τάξης, καλοπληρωμένο, με καλύτερους όρους εργασίας και που γενικά θεωρείται ως πιο «αξιοσέβαστο» και πολιτικά μετριοπαθές από ό,τι η μάζα του προλεταριάτου».⁴ Η έννοια εντοπίζεται σε βρετανικές πηγές από τη δεκαετία του 1830 και συνδέεται άμεσα με τη συγκρότηση της εργατικής τάξης.⁵ Μετασχηματισμοί, όπως η ανάπτυξη της εργοστασιακής εργασίας, η οποία οδήγησε στην αύξηση του μεγέθους της εργατικής τάξης και άρα της εισόδου ανειδίκευτων εργατών, η αλλαγή της επαγγελματικής σύνθεσης των «εργατικών τάξεων» με την είσοδο γυναικών και ανηλίκων, ο αυξανόμενος ρόλος του κράτους και η διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων και της μαζικής πολιτικής, συνδέονται με την άνοδο των «αριστοκρατών» εργατών.⁶ Η συμβολή της θεωρίας της εργατικής αριστοκρατίας

² Για τις θέσεις του Ένγκελς και του Λένιν βλ. Friedrich Engels, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, μτφρ. Λευτέρης Αποστόλου, τ. Β΄, Δημιουργία, Αθήνα 2^η 1989, σ. 281-285 και Eric Hobsbawm, «Ο Λένιν και η 'εργατική αριστοκρατία'», του ίδιου, *Επαναστάτες*, μτφρ. Πάρις Μπουρλάκης, Θεμέλιο, Αθήνα 2008, σ. 137-145. Ο Καρλ Μαρξ, αν και δεν αναλύει τον όρο, θεωρεί ότι η αριστοκρατία της εργασίας είναι το πιο καλοπληρωμένο τμήμα της εργατικής τάξης. Βλ. Karl Marx, *Το Κεφάλαιο*, τ. Α΄, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005, σ. 692.

³ Για τα σχετικά άρθρα του Eric Hobsbawm βλ. *Labouring Men: Studies in the History of Labour*, Weidenfeld and Nicolson, Λονδίνο 1986 [1964], κεφ. 15-16 και *Worlds of Labour: Further Studies in the History of Labour*, Weidenfeld and Nicolson, Λονδίνο 1984, κεφ. 12-14. Ο όρος προκάλεσε έντονες αντιπαραθέσεις μεταξύ μαρξιστών και μη μαρξιστών ιστορικών και κοινωνιολόγων από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1980.

⁴ Eric Hobsbawm, «The Labour Aristocracy in Nineteenth-century Britain», του ίδιου, *Labouring Men*, ό.π., σ. 272. Δεν υπάρχει σαφής ορισμός της έννοιας «αριστοκρατία της εργασίας» ούτε όλοι οι μελετητές συμφωνούν για την περίοδο συγκρότησης και κατάρρευσής της. Για τον Robert Q. Gray «η προσπάθεια ακριβούς ορισμού της αριστοκρατίας της εργασίας έχει το ρίσκο υποβολής ενός στατικού μοντέλου πάνω σε κάτι που στην πραγματικότητα ήταν μια δυναμική ιστορική διαδικασία». Βλ. Robert Q. Gray, *The Aristocracy of Labour in Nineteenth-century Britain c. 1850-1914*, Macmillan, Λονδίνο 1981, σ. 8, 34· του ίδιου, *The Labour Aristocracy in Victorian Edinburgh*, Clarendon, Οξφόρδη 1976· Gareth Stedman Jones, *Languages of Class: Studies in English Working Class History 1832-1982*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1983, σ. 62-64. Για τον Hobsbawm, οι δεκαετίες μεταξύ του 1840 και 1890 θεωρούνται ως κλασική περίοδος ανάπτυξης της αριστοκρατίας της εργασίας στη Βρετανία και περιελάμβανε περίπου το 10-15% της συνολικής εργατικής δύναμης. Βλ. Eric Hobsbawm, «Artisan or labour aristocrat?», *Economic History Review* 37/3 (1984), σ. 355-372· ελληνική μετάφραση «Βικτωριανές αξίες», Eric Hobsbawm, *Ξεχωριστοί άνθρωποι. Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ. 113-138.

⁵ E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Penguin, Λονδίνο 1991 [1963], σ. 262.

⁶ Eric Hobsbawm, «Η δημιουργία της εργατικής τάξης 1870-1914», του ίδιου, *Ξεχωριστοί άνθρωποι*, ό.π., σ. 90-112· ιδιαίτερα σ. 93-95.

στην ιστορική έρευνα είναι ότι έθεσε το ζήτημα της ανομοιογένειας των εργατικών στρωμάτων και των διαφορετικών εμπειριών των μελών τους.⁷

Στην Βρετανία, ο όρος «κατώτερη μεσαία τάξη» έχει μια πιο ευρεία σημασία. Επεκτεινόταν για να συμπεριλάβει τους αριστοκράτες της εργασίας, τους μαγαζάτορες και μικρούς εργοδότες και από τα τέλη του 19ου αιώνα και τους ανώτερους υπαλλήλους (λευκά κολάρα). Αυτή η «κατώτερη μεσαία τάξη» ανήκε στους «ανώτερους» τεχνίτες, παρά στον κόσμο της μεσαίας τάξης και δεν μπορούσε παρά να δει τον εαυτό της ως μέρος της ευρύτερης εργατικής τάξης.⁸ Ο τεχνίτης που γινόταν καταστηματάρχης δεν άλλαζε τάξη και τρόπο ζωής, ούτε εγκατέλειπε το συνδικάτο, το οποίο του παρείχε ασφάλεια σε περίπτωση κρίσης, εκτός και αν είχε ανέλθει στη μεσαία τάξη.⁹

Αν τα όρια από τη μια μεριά είναι ρευστά τότε από την άλλη είναι σαφώς καθορισμένα. Ένας ειδικευμένος τεχνίτης δεν θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον κοινό εργάτη. Μάλιστα οι αριστοκράτες αντιτάχθηκαν στη μάζα των ανειδίκευτων εργατών και των ανέργων, καθώς τους θεώρησαν «κατώτερη τάξη» που όφειλαν να παραμείνουν σε αυτή τη θέση. Ο τεχνίτης έμαθε το επάγγελμα μέσω της μαθητείας, σε αντιδιαστολή με τον ανειδίκευτο εργάτη που δεν είχε ούτε εκπαίδευση ούτε καν «επάγγελμα».¹⁰ Εργάτες αριστοκράτες που δεν επηρεάστηκαν ιδιαίτερα από τη Βιομηχανική Επανάσταση, όπως οι μηχανικοί, οι τυπογράφοι, οι μεταλλουργοί, οι ξυλουργοί και επιπλοποιοί, οι ράφτες, οι σιγαροποιοί, οι οικοδόμοι, οι υαλουργοί, οι κατασκευαστές αμαξών, οι βιβλιοδέτες, άρχισαν να αισθάνονται μετά το 1890 τον ανταγωνισμό των μηχανών και την ενδεχόμενη «από-ειδίκευσή» τους. Αν και πολιτικά συντηρητικοί, οι αριστοκράτες της εργασίας αποτέλεσαν τον πυρήνα του εργατικού κινήματος και λειτούργησαν περισσότερο ριζοσπαστικά από ό,τι η υπόλοιπη εργατική τάξη.¹¹

⁷ Έφη Αβδελά, «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία: Από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά* 22 (1995), σ. 179· Pat Hudson, *The Industrial Revolution*, Edward Arnold, Λονδίνο 1992, σ. 212-215.

⁸ Eric Hobsbawm, “Debating the labour aristocracy”, του ίδιου, *Worlds of Labour*, ό.π., σ. 221.

⁹ Eric Hobsbawm, “The aristocracy of labour reconsidered”, του ίδιου, *Worlds of Labour*, ό.π., σ. 229.

¹⁰ Ο όρος «the trade» [επάγγελμα ή ειδικότητα] ταυτίζεται με τον ειδικευμένο τεχνίτη που είναι και ο ιδεότυπος του αριστοκράτη-εργάτη. Βλ. Eric Hobsbawm, «Βικτωριανές αξίες», ό.π., σ. 113-138.

¹¹ Eric Hobsbawm, “Debating the labour aristocracy”, ό.π., σ. 222· Eley Geoff, *Σφουρηλατώντας τη δημοκρατία: Η ιστορία της ευρωπαϊκής Αριστεράς*, τ. Α': 1850-1923, μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός, Σαββάλας, Αθήνα 2010, σ. 150· William H. Sewell Jr., *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1980· του ίδιου, «Ιστορική διάρκεια και χρονική πολυπλοκότητα: Οι ασυνήθιστες επαγγελματικές διαδρομές των λιμενεργατών της Μασσαλίας, 1817-1870», του ίδιου, *Λογικές της ιστορίας. Κοινωνική θεωρία και κοινωνικός μετασχηματισμός*, μτφρ. Ιουλία Πεντάζου, Ξιφαράς, Αθήνα 2013, σ. 393-456.

Δεν ανήκανε όμως όλοι οι ειδικευμένοι ή πιο καλοπληρωμένοι εργάτες στην αριστοκρατία της εργασίας. Η σύνθεσή της ποικίλλει από περιοχή σε περιοχή, από περίοδο σε περίοδο και από επάγγελμα σε επάγγελμα. Ούτε επίσης όλοι οι «αριστοκράτες» απολάμβαναν τα ίδια προνόμια και το ίδιο ύψος αποδοχών. Σε αντιδιαστολή με τα υπόλοιπα μέλη της εργατικής τάξης, είχαν τη δύναμη να προκαλέσουν έλλειψη στην αγορά της ειδικεύσής τους, μέσω κυρίως της μονοπώλησης του επαγγέλματος και του περιορισμού εισόδου νέων εργατών. Ο Hobsbawm θέτει έξι κριτήρια για τον εντοπισμό της: το ύψος και τη συχνότητα καταβολής των αποδοχών, τις προοπτικές για κοινωνική ασφάλεια, τις συνθήκες και όρους εργασίας, τις σχέσεις με το κοινωνικό στρώμα πάνω και κάτω, τις γενικές συνθήκες ζωής τους, τις προσδοκίες τους για τη μελλοντική εξέλιξη των ίδιων αλλά και των παιδιών τους. Από τα έξι αυτά κριτήρια το πρώτο θεωρεί ότι είναι το πιο σημαντικό.¹²

Άλλοι θεωρητικοί διαφώνησαν με την προτεραιότητα του οικονομικού κριτηρίου δίνοντας έμφαση είτε σε αυτό του ελέγχου της εργασίας είτε στην ασφάλεια στην απασχόληση.¹³ Κατά τον Foster η διατήρηση της εξουσίας στην εργασία είναι το πιο σημαντικό στοιχείο προσδιορισμού της αριστοκρατίας της εργασίας. Οι εργάτες αντιτάχθηκαν στην αφαίρεση του ελέγχου της παραγωγής από τους εργοδότες, μέσω της οργάνωσής τους σε ισχυρά κλειστά συνδικάτα και ριζοσπαστικοποιήθηκαν για να διατηρήσουν την πλεονεκτική τους θέση. Από την άλλη, ο Trevor Lummis θέτει την ασφάλεια στην απασχόληση ως το πιο σημαντικό κριτήριο και όχι το ύψος των αποδοχών και τη συχνότητα καταβολής τους. Ο Lummis θεωρεί ότι οι εργοδότες κατέβαλλαν χαμηλές αποδοχές συχνότερα από ό,τι υψηλές.¹⁴ Στην πράξη, ωστόσο, συνέβαινε ακριβώς το αντίθετο. Εργάτες οργανωμένοι σε ισχυρά σωματεία είχαν τη δύναμη άσκησης πίεσης στους εργοδότες, όπως κήρυξη απεργίας, σε περίπτωση μη έγκαιρης καταβολής των υψηλών αποδοχών τους. Οι εργοδότες, επομένως, έθεταν ως προτεραιότητα την ανταμοιβή των «αριστοκρατών» παρά του υπόλοιπου εργατικού ή υπαλληλικού τους προσωπικού,

¹² Eric Hobsbawm, "The Labour Aristocracy in Nineteenth-century Britain", ό.π., σ. 272-273.

¹³ John Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution: Early Industrial Capitalism in three English Towns*, Methuen & Co Ltd, Λονδίνο 1979 [1974], σ. 203-250. Για μια ανάλυση του έργου του βλ. Gareth Stedman Jones, *Languages of Class*, ό.π., σ. 25-75. Για μια συνολική κριτική βλ. H. F. Moorhouse, "The Marxist theory of the labour aristocracy", *Social History* 3/1 (1978), σ. 61-82· A.E. Musson, "Class struggle and the labour aristocracy, 1830-60", *Social History* 1/3 (1976), σ. 335-356· Robert Q. Gray, *The Aristocracy of Labour*, ό.π. Πραγματικά η βιβλιογραφία για την αριστοκρατία της εργασίας είναι τεράστια γι' αυτό και εδώ θα αρκεσθούμε σε βασικές αναφορές.

¹⁴ Trevor Lummis, *The Labour Aristocracy, 1851-1914*, Scholar Press, Άλντερσοτ 1994, σ. 6.

όπως συνέβαινε στην περίπτωση του ημερησίου τύπου της Αθήνας. Η ασφάλεια στην απασχόληση, επίσης, δεν μπορεί να εξασφαλισθεί σε μια ελεύθερη αγορά, αλλά τα αριστοκρατικά σωματεία είχαν τη δυνατότητα να διατηρήσουν έναν αριθμό θέσεων εργασίας για τα μέλη τους. Ο Lummis μάλιστα προχώρησε ακόμη παραπέρα προτείνοντας την κατάργηση ή αντικατάσταση του όρου «αριστοκρατία της εργασίας». Η έννοια όμως είναι ιστορικά κατασκευασμένη και η κατάργησή της θα σήμαινε την αδυναμία κατανόησης ενός ιστορικού φαινομένου.

Άλλοι, όπως ο Gareth Stedman Jones και ο Robert Gray, έδωσαν βαρύτητα στις πολιτισμικές αλλαγές και στην ανάπτυξη μιας νέας ιδεολογίας της εργατικής τάξης. Οι «αριστοκράτες» δεν διαχωρίζονται μόνο από τη πλεονεκτική τους οικονομική θέση, αλλά και από τις δικές τους αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της «ειδίκευσης» και της «ανεξαρτησίας». Η έννοια της «ειδίκευσης» είναι μια έννοια ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά κατασκευασμένη. Θεωρητικά, η ειδικευμένη εργασία είναι ανδρική, καθώς απαιτεί τεχνική γνώση, η οποία προσλαμβάνεται μέσω της πολύχρονης μαθητείας, αμείβεται με υψηλές αποδοχές και προσδιορίζεται σε αντιδιαστολή με την ανειδίκευτη εργασία. Με την εισαγωγή της έννοιας της «ειδίκευσης» αποκλείονται οι γυναίκες εργάτριες από το ανώτερο στρώμα της εργατικής τάξης, διότι αφενός δεν έχουν τη δυνατότητα ολοκλήρωσης πολύχρονης μαθητείας, που στους τυπογράφους κυμαίνεται μεταξύ πέντε και επτά χρόνια, και αφετέρου θεωρούνται ανειδίκευτες ακόμη και αν εκτελούσαν ειδικευμένη εργασία.¹⁵

Η αίσθηση της ανεξαρτησίας και υπερηφάνειας του «αριστοκράτη» συνδέεται με την «πεποίθηση πως η δεξιότητά του ήταν απαραίτητη για την παραγωγή, και

¹⁵ Για τις έννοιες της «ειδίκευσης» και της «από-ειδίκευσης» και της χρήσης τους από την πλευρά των ανδρών για τον αποκλεισμό των γυναικών από τις «ειδικευμένες» θέσεις βλ. Efi Avdela, “Work, Gender & History in the 1990s and beyond”, *Gender & History* 11/3 (1999), σ. 532· Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2009, σ. 281-285· Ava Baron, “Contested terrain revisited: Technology and gender definitions of work in the printing industry, 1850-1920”, Barbara Drygulski Wright κ.ά., *Women, Work, and Technology: Transformations*, University of Michigan Press, Av Άρμπور 1987, σ. 58-83· της ίδιας, “An ‘other’ side of gender antagonism at work: Men, boys, and the remasculinization of printers’ work, 1830-1920”, Ava Baron (επιμ.), *Work Engendered: Toward a New History of American Labor*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1991, σ. 47-69· Alice Kessler-Harris, *Gendering Labor History*, University of Illinois Press, Ουρμπάνα και Σικάγο 2007· Diane P. Koenker, “Men against women on the shop floor in early Soviet Russia: Gender and class in the socialist workplace”, *American Historical Review* 100/5 (1995), σ. 1438-1464· Helen Harden Chenut, “The gendering of skill as historical process: The case of French knitters in industrial Troyes, 1880-1939”, Laura L. Frader – Sonya O. Rose (επιμ.), *Gender and Class in Modern Europe*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1996, σ. 77-107.

μάλιστα πως ήταν ο μοναδικός αναγκαίος συντελεστής της παραγωγής».¹⁶ Παρόλο που ενδείξεις της υπερηφάνειας είναι δάνεια από τη μεσαία τάξη, η πολιτική μετριοπάθεια της εργατικής αριστοκρατίας αποδεικνύεται για τον Hobsbawm από το γεγονός ότι δεν στόχευε στην ανατροπή του καπιταλισμού, αλλά στην ενσωμάτωση των εργατών στο σύστημα. Το στρώμα αυτό μπορεί να ριζοσπαστικοποιηθεί μόνο όταν η θέση του βρίσκεται υπό απειλή.

Μετά το 1914 κατέρρευσε η αριστοκρατία της εργασίας εξαιτίας της παρακμής των παραδοσιακών βιομηχανιών, της αλλαγής του συστήματος αμοιβής που οδήγησε στο κλείσιμο της ψαλίδας μεταξύ των ειδικευμένων και ανειδίκευτων και της ανάπτυξης μιας μεγάλης κλίμακας ημι-ειδικευμένων χειριστών μηχανών. Η συνεχής ανάπτυξη του υπαλληλικού προσωπικού (λευκά κολάρα) μείωσε την κοινωνική τους θέση ακόμη περισσότερο. Ο Hobsbawm, ωστόσο, υποστηρίζει ότι κάποια από αυτά τα επαγγέλματα κατάφεραν να παραμείνουν αριστοκρατικά ακόμη και στη δεκαετία του 1960, όπως του σιδηρουργού, του οικοδόμου και του τυπογράφου, καθώς προσαρμόστηκαν στις τεχνικές αλλαγές. Άλλοι επωφελήθηκαν από την ανάπτυξη των νέων βιομηχανιών, όπως του αυτοκινήτου, του ηλεκτρισμού και της ελαφράς μηχανικής. Ακόμη και όταν οι ειδικοί τους «από-ειδικεύθηκαν» κατάφεραν να διατηρήσουν το καθεστώς του «αριστοκράτη της εργασίας».¹⁷

Με βάση τη θεωρία του Harry Braverman υποτίθεται ότι με την εκμηχάνιση της παραγωγής οι εργαζόμενοι έχασαν τις δεξιότητες και ικανότητές τους και κατά συνέπεια τον έλεγχο της εργασιακής και παραγωγικής διαδικασίας. Η εργασία επανασχεδιάστηκε και υποδιαιρέθηκε από τους εργοδότες με σκοπό τη μείωση του εργατικού κόστους. Στη θεωρία του Braverman ασκήθηκε κριτική διότι υποτίμησε τη σημασία της αντίδρασης των εργαζομένων αλλά και της επιφυλακτικότητας των εργοδοτών όσον αφορά την εκμηχάνιση της παραγωγής. Οι μελετητές της ιστορίας των εργαζομένων στις εφημερίδες γρήγορα είδαν ότι η εισαγωγή της λινοτυπίας όχι μόνο δεν «από-ειδίκευσε» την εργασία του τυπογράφου, όπως άλλες, αλλά ανέδειξε νέες ειδικότητες ισχυροποιώντας τα υπάρχοντα εργατικά σωματεία.¹⁸

¹⁶ Eric Hobsbawm, «Βικτωριανές αξίες», ό.π., σ. 122· η έμφαση του κειμένου.

¹⁷ Eric Hobsbawm, «The Labour Aristocracy in Nineteenth-century Britain», ό.π., σ. 300-301.

¹⁸ Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1998· Ava Baron, «Contested terrain revisited», ό.π.· Jonathan Zeitlin, «Engineers and compositors: A comparison», Royden Harrison-Jonathan Zeitlin (επιμ.), *Divisions of Labour: Skilled Workers and Technological Change in Nineteenth Century Britain*, Harvester Press, Σάσεξ 1985, σ. 185-250· Diane P. Koenker, «Men against women», ό.π.· David Montgomery, *Workers' Control in America: Studies in the History of Work, Technology, and Labor Struggles*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1986 [1979]· Charles More, «Skill and the survival

Στην ελληνική ιστοριογραφία δεν αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η θεωρία για την αριστοκρατία της εργασίας, καθώς θεωρήθηκε πως «στις εξαρτημένες οικονομικά χώρες και στις αποικίες, όπου απουσίαζε η δυνατότητα ιδιοποίησης υπερκέρδους από τις αντίστοιχες αστικές τάξεις, δεν υπήρχε αριστοκρατία της εργασίας».¹⁹ Αυτή η υποτιθέμενη έλλειψη της αριστοκρατίας της εργασίας, η χαμηλή διαστρωμάτωση της εργατικής τάξης και απουσία ισχυρού συνδικαλισμού την περίοδο του Μεσοπολέμου θεωρήθηκαν βασικοί λόγοι αδυναμίας συγκρότησης ενός εργατικού κόμματος.²⁰ Νεότερες ιστορικές έρευνες απέδειξαν, ωστόσο, ότι και στην Ελλάδα αναπτύχθηκαν επαγγέλματα, τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν «αριστοκρατικά». Οι καπνεργάτες, οι σιδηροδρομικοί, οι τροχιοδρομικοί, οι εργάτες φωταερίου, οι υαλουργοί, οι φορτοεκφορτωτές στο λιμάνι του Πειραιά αναγνωρίζονται αριστοκράτες της εργασίας.²¹

Στην ελληνική περίπτωση, η αριστοκρατία της εργασίας αναδύθηκε τον 20ό αιώνα και δεν αποτέλεσε διακριτό στρώμα της εργατικής τάξης. Μάλλον αφορούσε διάσπαρτα εργατικά σωματεία που κατάφεραν να διατηρήσουν το επάγγελμα κλειστό, θέτοντας υπό τον έλεγχό τους την εργασιακή και παραγωγική διαδικασία. Η αίσθηση της ανεξαρτησίας και διάκρισης από τα υπόλοιπα μέλη της εργατικής τάξης οφείλεται ως ένα βαθμό στη δυνατότητά τους να διαμορφώνουν και να καθορίζουν τις ταξικές τους σχέσεις με τους εργοδότες. Η διαφορά με τα υπόλοιπα αριστοκρατικά εργατικά σωματεία είναι ότι ενώ κάποια παρήκμασαν από την περίοδο του Μεσοπολέμου, η ΕΕΤΑ κατάφερε να διατηρήσει το προνομιακό της καθεστώς μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1980, δηλαδή μέχρι τη γενίκευση της χρήσης φωτοστοιχειοθετικών μηχανών και πιεστηρίων όφσσετ.

Σε αντίθεση με άλλες χώρες, όπου οι εργατικές ενώσεις έδωσαν έμφαση στον έλεγχο της μαθητείας και στον αποκλεισμό των γυναικών από το επάγγελμα, ώστε να διατηρηθούν οι αποδοχές σε υψηλά επίπεδα, στην Αθήνα, οι εργάτες τύπου

of apprenticeship”, Stephen Wood (επιμ.), *The Degradation of Work? Skill, Deskilling and the Labour Process*, Hutchinson, Λονδίνο 1986, σ. 119-120.

¹⁹ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 147.

²⁰ Άγγελος Γ. Ελεφάντης, *Η επαγγελματική αδύνατη επανάσταση. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα ³1999, σ. 393.

²¹ Έφη Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των ‘άλλων’: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά* 18-19 (1993), σ. 171-204· Σωκράτης Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 126-127, 204-205, 226-228· Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., σ. 64· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 146-150, 400-401· του ίδιου, «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά* 10 (1989), σ. 13-28· Νίκος Ποταμιάνος, *Ευγενή παχύδερμα και πάσχοντες εργάτες. Επίκαιρες ιστορίες από τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ασίνη, Αθήνα 2016, σ. 112, 118.

στράφηκαν στον έλεγχο των λινοτυπικών μηχανών.²² Όλες οι εφημερίδες και τα περιοδικά της Αθήνας που διακινούνται μέσω των πρακτορείων τύπου, αλλά και εκείνα τα εκδοτικά τυπογραφεία που λειτουργούν με στοιχειοθετικές μηχανές βρίσκονται στη δικαιοδοσία της ΕΕΤΑ. Θεωρητικά, όλοι οι εργάτες τύπου μέλη της ΕΕΤΑ είναι «ειδικευμένοι», επομένως δεν τίθεται ζήτημα αντιδιαστολής με την «ανειδίκευτη» εργασία. Αν και οι εργάτες τύπου έχουν συνείδηση της εργατικής ταξικής τους θέσης, έχοντας απέναντί τους εκδότες των αθηναϊκών εφημερίδων, γνώριζαν πολύ καλά ότι δεν μπορούσαν να ταυτισθούν με τους βιομηχανικούς εργάτες λόγω της μεγάλης οικονομικής απόστασης που τους χώριζε. Από την άλλη, οι εργάτες τύπου της Αθήνας ενώ γνώριζαν ότι οι φορτοεκφορτωτές στο λιμάνι του Πειραιά παρέμειναν στο καθεστώς του αριστοκράτη και στη μετεμφυλιακή περίοδο, δεν επιδίωξαν να έλθουν σε επαφή μαζί τους, όπως και το αντίστροφο. Η άποψη ότι πρόκειται για ένα εντελώς διαφορετικό επάγγελμα και επομένως δεν υπάρχει λόγος συνεργασίας πρέπει να εκληφθεί ως πρόσχημα. Η ΕΕΤΑ, η οποία επιδίωκε τη διατήρηση της ανεξαρτησίας της τόσο από τους εργοδότες όσο και από τη ΓΣΕΕ, δεν θα συμφωνούσε με την πρόσδεσή της σε ένα άλλο εργατικό σωματείο, ακόμη και αν αυτό ήταν επίσης αριστοκρατικό.

Οι εργάτες τύπου προσαρμόζονται σχετικά γρήγορα στις πολιτικές αλλαγές και σαφέστατα δεν επιδιώκουν την αλλαγή του κοινωνικού συστήματος. Το υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα τούς ανέδειξε και αυτό τούς δημιούργησε. Σαφέστατα, ωστόσο, δεν μπορούν χαρακτηρισθούν πολιτικά συντηρητικοί. Οι εργάτες τύπου κινούνται μεταξύ της «συνεργασίας των τάξεων» και της «ταξικής σύγκρουσης» ανάλογα με τα συμφέροντα ή τις δυνατότητές τους εκείνης της δεδομένης χρονικής στιγμής. Η χρήση, στα «επίσημα» έγγραφα προς την οργάνωση των εργοδοτών, όρων, όπως «συνεργασία» και «ειρηνική» διευθέτηση των αιτημάτων, δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως απουσία «ταξικής συνείδησης». Οι εργάτες τύπου γνωρίζουν ότι «είναι Νόμος του Κεφαλαίου να μη δίδη τίποτε» και «καθήκον των εργαζομένων να μην ζητούν, αλλά να παίρνουν».²³ Η επαφή τους με εκδότες, συντάκτες, πολιτικούς ευνόησε την υιοθέτηση ενός διπλωματικού λόγου, εφόσον αυτός μπορούσε,

²² Η International Typographical Union, με έτος ίδρυσης το 1852 στις ΗΠΑ, δήλωσε το 1901 ότι έθεσε υπό τον έλεγχό της όλες τις στοιχειοθετικές μηχανές. Βλ. Christina Burr, "Defending 'The Art Preservative': Class and gender relations in the Printing Trades Unions, 1850-1914", *Labour/Le Travail* 31 (1993), σ. 58.

²³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 70, «ΕΕΤΑ προς τους Αξιοτίμους Διευθυντές των Αθηναϊκών Εφημερίδων», 21.9.1948.

ενδεχομένως, να συμβάλει θετικά στην ικανοποίηση οικονομικών κατά βάση αιτημάτων.

Από τα έξι κριτήρια που θέτει ο Hobsbawm το οικονομικό είναι το πιο σημαντικό για τους εργάτες τύπου της Αθήνας. Όλα τα «προνόμια» των εργατών τύπου συνδέονται με την ικανοποίηση οικονομικών αιτημάτων. Σαφέστατα δεν μπορούμε να μιλάμε για ασφάλεια στην απασχόληση, εφόσον οι εφημερίδες είναι ιδιαίτερα ευάλωτες σε οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές. Η μείωση των θέσεων εργασίας και η αύξηση της ανεργίας, ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής και πολιτικής κρίσης, είναι αυτή που επέβαλε το «κλείσιμο» του επαγγέλματος. Παρόλο που ο αριθμός των εφημερίδων και περιοδικών αυξάνεται στη μετεμφυλιακή περίοδο, η Διοίκηση της ΕΕΤΑ αναπαρήγαγε την πρακτική εγγραφής μικρότερου αριθμού μελών από αυτόν που ήταν αναγκαίος για την έκδοση του αθηναϊκού τύπου. Το 1950 η ΕΕΤΑ έχει περίπου 330 μέλη, το 1960 αυξάνονται σε 400 και μόνο μετά το 1965 θα ξεπερασθεί ο αριθμός των 500 μελών. Επομένως, ο αριθμός μελών της ΕΕΤΑ δεν αντανακλά τον πραγματικό αριθμό εργαζομένων στις τυπογραφικές επιχειρήσεις που έχει υπό τον έλεγχό της.²⁴ Η δυνατότητα δημιουργίας εφεδρικού στρατού εργασίας, ώστε να είναι σε θέση να στελεχώσει όλες τις επιχειρήσεις, ικανοποιώντας το ρόλο του αποκλειστικού προμηθευτή των επιχειρήσεων με εργατικό δυναμικό, αποφεύγοντας παράλληλα την υποχρέωση ένταξή τους στην Ένωση, παρείχε ένα βαθμό ασφάλειας της εργασίας για τα μόνιμα μέλη. Σε περίπτωση κλεισίματος μιας εφημερίδας, τα μόνιμα μέλη καταλαμβάνουν τη θέση των δοκίμων ενώ παράλληλα η Διοίκηση αναλαμβάνει την υποχρέωση εύρεσης θέσεων εργασίας στις υπάρχουσες επιχειρήσεις.

Οι υψηλές αποδοχές των εργατών τύπου έστεκαν υπεράνω της ασφάλειας της εργασίας. Οι εργάτες προτιμούσαν να μετακινηθούν σε τυπογραφεία που κατέβαλλαν αυξημένες αποδοχές, ακόμη και αν αυτά είχαν αβέβαιο μέλλον, παρά να παραμείνουν στον ίδιο εργοδότη με χαμηλότερες. Οι αποδοχές μιας ημέρας εργασίας σε ημερήσια εφημερίδα της Αθήνας αντιστοιχούσε σε μια εβδομάδα εργασίας για έναν τυπογράφο. Όπως μου δήλωσε ένας εργάτης τύπου, έπαιρνε μέσα σε τέσσερις ημέρες ό,τι η

²⁴ Σε αντιδιαστολή με το ελληνικό παράδειγμα, αλλά και άλλων τυπογραφικών σωματείων της Δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ, ο αριθμός μελών της Τυπογραφικής Ένωσης στο Τορόντο αντανακλούσε τον συνολικό αριθμό απασχολούμενων. Βλ. Wayne Roberts, "The last artisans: Toronto Printers, 1896-1914", Gregory S. Kealey – Peter Warrian (επιμ.), *Essays in Canadian Working Class History*, McClelland and Stewart, Τορόντο 1976, σ. 126.

σύζυγός του λάμβανε για ένα μήνα εργασίας.²⁵ Οι υψηλές αποδοχές ήταν το βασικό κίνητρο επιθυμίας ένταξης στην ΕΕΤΑ όχι μόνο τυπογράφων αλλά και εργαζομένων άλλων επαγγελμάτων. Οι εργάτες τύπου, ενδεχομένως αμείβονταν με υψηλότερες αποδοχές ακόμη και από εργοδότες τυπογράφους των μεσαίων και μικρών επιχειρήσεων αλλά σε επίπεδο κοινωνικής ταυτότητας διέφεραν σημαντικά από αυτούς.²⁶ Όπως σωστά υποστήριξε ο Pierre Bourdieu «δε θα έπρεπε να συμπεράνουμε ότι οι εργαζόμενοι που τοποθετούνται στην κορυφή της εργατικής ιεραρχίας συγχέονται με τα κατώτερα στρώματα της μικροαστικής τάξης».²⁷

Σε αντίθεση με τους τυπογράφους, εργάτες και εργοδότες των εκδοτικών καταστημάτων, όπου η υπερηφάνεια πήγαζε από το επάγγελμα δίνοντας έμφαση στην «τυπογραφική τέχνη» και στη διανοητική διάσταση της εργασίας, στην περίπτωση των εργατών τύπου της Αθήνας η υπερηφάνεια προερχόταν από το γεγονός ότι ήταν μέλη της ΕΕΤΑ. Μέσα από τους κόλπους της Ένωσης αναδείχθηκαν «κορυφικοί» δικαστές, δικηγόροι, καθηγητές, καλλιτέχνες, βουλευτές και εκδότες (Ιωάννης Παπαγεωργίου) για τους οποίους οι εργάτες τύπου αισθάνονται υπερηφάνεια.²⁸ Δεν ήταν λίγοι οι εργάτες τύπου που παρότρυναν τα παιδιά τους να ακολουθήσουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση, ώστε να αποφευχθεί η πιθανότητα εισαγωγής τους στο επάγγελμα. Ωστόσο, ακόμη και κάτοχοι πτυχίου νομικής, φιλολογίας κ.λπ., επέλεξαν την παραμονή τους στο καθεστώς του εργάτη τύπου. Η θέση ότι η ΕΕΤΑ ήταν «ένα από τα καλύτερα εργατικά σωματεία στον κόσμο»,²⁹ συνδέεται ακριβώς με την αριστοκρατική της θέση. Τα προνόμιά της επέτρεψαν την ανάπτυξη ενός αισθήματος ανεξαρτησίας, απομονωτισμού και αλαζονείας απέναντι σε άλλες εργατικές ενώσεις, τόσο της Αθήνας όσο και της επαρχίας. Έβλεπαν τους εαυτούς τους ως «φυσικούς ηγέτες» όλων των εργαζομένων της χώρας,³⁰ αλλά έστεκαν πολύ μακριά από αυτούς.

²⁵ Η σύζυγός του ήταν δημόσιος υπάλληλος στο ΙΚΑ και δεν διέκοψε την εργασία της μετά το γάμο, το 1961, παρόλο που ο σύζυγός της λάμβανε υψηλές αποδοχές. Συνέντευξη με τον Τζώνη Ζαγοριανίτη, 5 Ιουλίου 2010.

²⁶ Για τη συγκρότηση της μικροαστικής τάξης στην Ελλάδα βλ. Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2015.

²⁷ Pierre Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, Πατάκης, Αθήνα ¹⁰2011, σ. 432.

²⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 4, «Ένωση Εργατών Τύπου Αθηνών, *Ενημερωτικόν Δελτίον. Η ζωή και οι αποδοχές των Εργατών Τύπου Αθηνών*, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1969, σ. 11.

²⁹ Συνέντευξη με τον Σωτήριο Σύρρο, 12 Σεπτεμβρίου 2010 και τον Τζώνη Ζαγοριανίτη, 5 Ιουλίου 2010.

³⁰ Τη δήλωση έκανε το 1960 ο λινοτύπης και πρόεδρος της ΕΕΤΑ Κωνσταντίνος Φιλιππίδης (1905-1979), στην παντυπογραφική συγκέντρωση που οργάνωσε η Ομοσπονδία Εργατών Τύπου Ελλάδος. Βλ. «Η παντυπογραφική συγκέντρωσις εις το θέατρον 'Κώστα Μουσούρη' αποτελεί την πρώτην εκδήλωσιν διαμαρτυρίας και κινητοποιήσεως διά την επίλυσιν των θεμάτων των εργατών του Βιβλίου

Οι όροι

Στη βιβλιογραφία για την ελληνική τυπογραφία του 19ου, και κυρίως του 20ού αιώνα,³¹ παρατηρείται συχνά σύγχυση των εννοιών,³² μεταξύ «τυπογράφου» και «εργάτη τύπου». Αυτή η παρερμηνεία ή η ασάφεια δεν αποτελεί ελληνική «ιδιαιτερότητα», καθώς συναντάται και στο διεθνές πλαίσιο.³³ Η αποσαφήνιση των όρων είναι σημαντική όχι μόνο για να δηλωθεί η ιστορικότητά τους, αλλά και για να τονισθεί το διαφορετικό περιεχόμενο που δίνουν στις έννοιες τα δρώντα υποκείμενα.

Σύμφωνα με το *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν* του Ελευθερουδάκη, το 1931, ο «τυπογράφος» είναι ο «μετερχόμενος την τυπογραφικήν τέχνην. || Ο αναλαμβάνων την εκτύπωσιν βιβλίων κ.λ. || Ο διευθύνων ή ιδιοκτήτης τυπογραφείου· επίσης ο εργάτης, συνθέτης». Στον ορισμό αυτό, φαίνεται ότι περιλαμβάνονται αφενός όλοι

και του Τύπου», *Δελτίον Πληροφοριών της Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών* 29 (Φεβρουάριος 1961), σ. 5· στο εξής: *Δελτίον Πληροφοριών*.

³¹ Ήδη από το 1967 εκδίδονται έργα καταγραφής της βιβλιογραφίας σχετικά με τον τύπο και την τυπογραφία. Βλ. Σώζων Θωμόπουλος, *Η περί τύπου και δημοσιογραφίας ελληνική βιβλιογραφία. Αυτοτελείς εκδόσεις (1831-1967)*, Αθήνα 1967· Πάνος Καρυκόπουλος, *Βιβλιογραφία ελληνικής τυπογραφίας (1820-1975)*, Αθήνα 1976· Γιώργος Κουκάς, *Βιβλιογραφία του ελληνικού τύπου (1465-1982)*, Αθήνα 1982. Για πρόσφατες καταγραφές βλ. Λουκία Δρούλια, *Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών (1965-2000)*, Κότινος, Αθήνα 2001 και Γιούλα Κουτσοπανάγου, «Βιβλιογραφικό περίγραμμα», Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες, τ. Δ΄*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σ. 503-519. Ο Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος, στο βιβλίο του *Ανθολόγιο ελληνικής τυπογραφίας. Συνοπτική ιστορία της τέχνης του έντυπου ελληνικού βιβλίου από τον 15ο έως τον 20ό αιώνα*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2009, αν και αποφεύγει τη χρήση υποσημειώσεων, παραθέτει μια πλούσια και ενημερωμένη βιβλιογραφία για την ελληνική τυπογραφία.

³² Για μια προσπάθεια προσδιορισμού και αποσαφήνισης των όρων της χαρακτηριστικής και των γραφικών τεχνών βλ. Δημήτρης Παυλόπουλος, *Χαρακτική – Γραφικές Τέχνες. Ιστορία – Τεχνικές – Μέθοδοι – Γλωσσάρια Όρων*, Color Network, Αθήνα 2011· Αντώνης Κ. Παπαντωνόπουλος, *Πορεία γραφής και γραφικών τεχνών*, Πάτρα 2006· του ίδιου, *Τυπογραφίας μνήμη*, Πάτρα 2009.

³³ Το ιστορικό και κοινωνικό περιεχόμενο των εννοιών “printer”, “typographer”, “typesetter”, “compositor”, “pressman” ποικίλλει ιστορικά και μεταβάλλεται από χώρα σε χώρα. Τον 17ο αιώνα η έννοια “typographer”, ήταν ανώτερη αξιακά από αυτή του “printer” και υποδήλωνε τον τυπογράφο, ο οποίος όφειλε να κατέχει γνώσεις τυπογραφίας, στοιχειοχύτευσης και χαρακτικής. Με την έννοια “printer” προσδιορίζονται όλοι οι εργαζόμενοι που μπορούσαν να εντοπιστούν σε ένα τυπογραφείο (στοιχειοθέτες, λιθογράφοι, βιβλιοδέτες, χαράκτες, πιεστές). Με τη μηχανοποίηση της παραγωγής τον 19ο αιώνα, νέες έννοιες εμφανίζονται, σε κάποιες διακόπτεται η χρήση τους και άλλες αλλάζουν περιεχόμενο. Ο “typographer” ταυτίζεται πλέον με τους όρους “printer”, “typesetter” και “compositor”, οι οποίοι θεωρούνται συνώνυμοι. Ο “printer” τείνει τον 19ο αιώνα να προσδιορίσει αποκλειστικά τον στοιχειοθέτη παρόλο που ο όρος ετυμολογικά δηλώνει τον πιεστή. Από την άλλη, επίσης οι έννοιες “compositor” και “typesetter” συνδέθηκαν με την ειδικότητα του στοιχειοθέτη αν και δεν είναι συνώνυμες. Η πρώτη προσδιορίζει τον «ειδικευμένο» στοιχειοθέτη, ο οποίος κατέχει γνώσεις σελιδοποίησης, κατασκευής πινάκων, στοιχειοθέτησης μαθηματικών κ.λπ. και η δεύτερη τον «αραδατζή», δηλαδή τον κατασκευαστή «απλών» στοιχειοθετημένων αράδων. Βλ. Maggie Holtzberg-Call, *The Lost World of the Craft Printer*, University of Illinois Press, Ουρμπάνα και Σικάγο 1992, σ. 4-7, 83-85· Walker Rumble, *The Swifts: Printers in the Age of Typesetting Races*, University of Virginia Press, Σάρλοτσβιλ και Λονδίνο 2003, κυρίως την εισαγωγή· Ava Baron, “The masculinization of production: The gendering of work and skill in U.S. newspaper printing, 1850-1920”, Dorothy O. Helly – Susan M. Reverby (επιμ.), *Gendered Domains: Rethinking Public and Private in Women’s History*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1992, σ. 278-279.

όσοι απασχολούνται με την τυπογραφία εν γένει, τόσο εργαζόμενοι όσο και εργοδότες, και αφετέρου ο άνδρας εργάτης στοιχειοθέτης που εδώ αποκαλείται «συνθέτης». Το 1933 η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του Πυρσού ταυτίζει τον όρο με τον πιεστή: «(ο, η)· ο επαγγελλόμενος την τέχνην της εκτύπωσης βιβλίων, εφημερίδων κττ.», καθώς «τυπογραφώ» σημαίνει «εκτυπώ, τυπώνω». Αν και ετυμολογικά η έννοια της «τυπογραφίας» δηλώνει την εκτύπωση, και κατά συνέπεια η έννοια του τυπογράφου τον πιεστή, σε αυτήν θεωρείται αυτονόητο ότι συμπεριλαμβάνεται και η διαδικασία της στοιχειοθεσίας: «τυπογραφία νοείται ενταύθα η τέχνη της αναπαραγωγής οιοδήποτε κειμένου εις αριθμόν, κατά το μάλλον ή ήττον, μέγαν αντιτύπων, τη βοήθεια κινητών στοιχείων, πιεστηρίου και ειδικής μελάνης». Την ίδια χρονιά το λεξικό της *Πρωΐας* προσδιορίζει ότι ο «τυπογράφος» είναι «ο μετερχόμενος την τυπογραφικήν τέχνην· || ειδικωτ., στοιχειοθέτης».³⁴

Ο σταδιακός διαχωρισμός της εκτύπωσης από τη στοιχειοθέτηση, αλλά και η λειτουργία επιχειρήσεων με αποκλειστική ενασχόληση με τη στοιχειοθεσία ευνόησε την ταύτιση του όρου «τυπογράφος» με τον «στοιχειοθέτη» και άρα του «τυπογραφείου» με τη «στοιχειοθεσία». Επομένως, σε ένα «τυπογραφείο» είναι αυτονόητη η ύπαρξη της εργασίας της στοιχειοθεσίας, είτε με το χέρι είτε με τη χρήση μηχανής, αλλά όχι απαραίτητα και αυτής της εκτύπωσης. Συνήθως, ο εργοδότης συμμετέχει ενεργά στην παραγωγική διαδικασία, γι' αυτό και ο όρος τυπογράφος δεν προσδιορίζει μόνο τον εργάτη, αλλά και τον εργοδότη. Τα λεξικά και οι εγκυκλοπαίδειες της εποχής καταγράφουν την «τυπογραφική πραγματικότητα». Ο όρος «τυπογράφος» με την ευρεία έννοια αναφέρεται στον κάτοχο (εργάτη ή εργοδότη) της «τυπογραφικής τέχνης», ενώ με τη στενή έννοια, στον στοιχειοθέτη.

Από τους συγκεκριμένους ορισμούς αποστασιοποιούνται οι εργοδότες τυπογράφοι της Αθήνας. Ως «τυπογράφος» αναγνωρίζεται μόνο ο εργοδότης, διότι μόνο αυτός πέρασε από όλα τα στάδια του τυπογραφικού επαγγέλματος, ενώ στην έννοια του τυπογραφείου θεωρείται αυτονόητη η ύπαρξη πιεστηρίου. Το συγκεκριμένο περιεχόμενο των εννοιών από την πλευρά των εργοδοτών συνδέεται

³⁴ *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. 12, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1931, λήμματα «τυπογράφος», «τυπογραφία»· *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 23, Πυρσός, Αθήνα 1933, λήμματα «τυπογραφία», «τυπογράφος», «τυπογραφώ». Σύμφωνα με το λεξικό της *Πρωΐας* «τυπογραφία» είναι «η τέχνη, το επάγγελμα του τυπογράφου· || αι μέθοδοι και τα τεχνικά μέσα της εκτύπωσης βιβλίων κλπ.: 'αι πρόοδοι της τυπογραφίας'» και «Τυπογραφώ [-εω] (ρ. μετβ.): επαγγέλλομαι τον τυπογράφον· || εκτυπώνω». Βλ. Γεώργιος Ζευγώλης (επιμ.), *Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, Πρωΐα, Αθήνα 1933, λήμματα «τυπογραφία», «τυπογράφος», «τυπογραφώ».

σαφώς με την επίτευξη συγκεκριμένων εργοδοτικών συμφερόντων και όχι με την ετυμολογία των όρων. Από αυτούς τους ορισμούς αποκλείονται οι γυναίκες. Οι όροι είναι γένους αρσενικού διότι το τυπογραφικό επάγγελμα αναγνωρίζεται ως ανδρικό παρόλο που γυναίκες απασχολούνται σε τυπογραφεία της Αθήνας από τον 19ο αιώνα.³⁵

Στη μετεμφυλιακή περίοδο σαφής τεχνικός και έμφυλος καταμερισμός εργασίας και προσπάθεια εξειδίκευσης σε συγκεκριμένο είδος έντυπου υλικού συναντάται μόνο σε μεγάλες εκδοτικές επιχειρήσεις. Στις μικρές και μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις, ο εργάτης (και η εργάτρια) είναι πιθανόν να συνεχίζει να κατέχει ποικίλες ειδικότητες και ο ιδιοκτήτης, επίσης, να συμμετέχει στην παραγωγική διαδικασία. Έτσι εξηγείται και η αναπαραγωγή του περιεχομένου των εννοιών και από τα λεξικά της μεταπολεμικής περιόδου.³⁶ Η έννοια επομένως του τυπογράφου έχει δύο διαστάσεις: με την ευρεία έννοια περιλαμβάνει όλους όσους απασχολούνται σε ένα τυπογραφείο, αποκρύπτοντας έτσι τις ποικίλες ειδικότητες και ιεραρχήσεις που εντοπίζονται σε μια τυπογραφική επιχείρηση, και με τη στενή έννοια προσδιορίζει μόνο τον στοιχειοθέτη. Παράλληλα η ταύτιση του όρου τόσο με το εργατικό προσωπικό του τυπογραφείου όσο και με τον εργοδότη συσκοτίζει την κοινωνική πραγματικότητα και την ταξική θέση του υποκειμένου.

Η περιπλοκότητα και η ασάφεια των εννοιών εντείνεται με την παράλληλη χρήση του όρου «εργάτης τύπου». Με την ευρεία έννοια που συναντάται στον ελληνικό χώρο, πλην της περιοχής της πρωτεύουσας, περιλαμβάνει εργάτες και εργάτριες που απασχολούνται σε εφημερίδες και περιοδικά, δηλαδή σε επιχειρήσεις τύπου. Στην Αθήνα, μετά τη συγκρότηση του Συνδικάτου Εργατών Τύπου Αθηνών το

³⁵ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*, Νεφέλη, Αθήνα 2006, σ. 189.

³⁶ Σύμφωνα με το *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας* του Δημητρίου Δημητράκου το 1950: «Τυπογραφία» είναι «το έργον ή το επάγγελμα του τυπογράφου, η τέχνη της διά πιεστηρίου και από τυπογραφικών πλακών εκτύπωσης βιβλίων κττ. || η βιομηχανία της διά πιεστηρίου εκτύπωσης βιβλίων» και «Τυπογράφος (ο, η): νεωτ. κ. δημ. ο μετερχόμενος την τυπογραφικήν τέχνην» || ειδικότ. ο εργάτης στοιχειοθέτης || ο διευθυντής ή ιδιοκτήτης τυπογραφείου». Τον συγκεκριμένο ορισμό αναπαράγει και το λεξικό του Ιωάννη Δρ. Σταματάκου το 1955. Οι εγκυκλοπαίδειες του Ηλίου και του Παπύρου περιορίζονται στον ορισμό του τυπογράφου ως «ο μετερχόμενος την τυπογραφικήν τέχνην. Ειδικώτερον, στοιχειοθέτης». Βλ. *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, τ. 9, Δημήτριος Δημητράκος, Αθήνα 1950· Ιωάννης Δρ. Σταματάκος, *Λεξικόν της νέας ελληνικής γλώσσας*, τ. 3, Πέτρος Δημητράκος, Αθήνα 1955· *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. ΙΖ', Εγκυκλοπαιδική Επιθεώρησις 'Ηλιος, Αθήνα 1960 [1948-1954]· *Πάπυρος – Λαρούς: Γενική παγκόσμιος εγκυκλοπαίδεια μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας*, τ. 12, Πάπυρος, Αθήνα 1964. Το 1961 το *Σύγχρονο λεξικόν της ελληνικής γλώσσας* του Θεόκριτου Γούλα αποφεύγει να ταυτίσει τον όρο με κάποια συγκεκριμένη ειδικότητα, γι' αυτό και προσδιορίζει τον όρο «τυπογράφος» ως ο «ιδιοκτήτης ή εργάτης τυπογραφείου». Βλ. Θεόκριτος Γούλας (επιμ.), *Σύγχρονον λεξικόν της ελληνικής γλώσσας*, Άτλας, Αθήνα 1961.

1933, η έννοια του «εργάτη τύπου» αποκτά σαφές περιεχόμενο. Προσδιορίζει αποκλειστικά τα μόνιμα μέλη του σωματείου (λινοτύπες, σελιδοποιούς, μηχανικούς λινοτυπικών μηχανών και πιεστές κυλινδρικών πιεστηρίων) διότι μόνο αυτά έχουν πρόσβαση στα προνόμια και αναγνωρίζονται ως «αριστοκράτες της εργασίας». Αυτό σημαίνει ότι τα δόκιμα μέλη της Ένωσης ή ακόμη και οι «ελεύθεροι» εργάτες ή εργάτριες που στοιχειοθετούν και εκτυπώνουν εφημερίδες ή περιοδικά δεν είναι «εργάτες τύπου». Η έννοια δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με τους εργαζόμενους στο τεχνικό τμήμα μιας επιχείρησης τύπου, αν θεωρήσουμε ότι στην έννοια του τύπου εντάσσονται οι εφημερίδες και τα περιοδικά. Μόνιμα μέλη της Ένωσης που απασχολούνται σε εκδοτικά καταστήματα τα οποία λειτουργούν με λινοτυπικές μηχανές (Δημητράκος, Ακρίτας, Διαλησμάς, Χρυσοβέργης, Πεχλιβανίδης κ.ά.) επίσης αναγνωρίζονται ως εργάτες τύπου παρόλο που δεν στοιχειοθετούν και εκτυπώνουν κατ' ανάγκη εφημερίδες ή περιοδικά.

Στα εκδοτικά, τα οποία λειτουργούν παράλληλα με λινοτυπικές μηχανές και τυπογραφικές κάσες, εκτελείται η λεγόμενη «μικτή» εργασία. Δηλαδή λινοτύπες, μηχανικοί ή ακόμη και αρχιεργάτες, μέλη της ΕΕΤΑ είναι εργάτες τύπου, όταν όλοι οι υπόλοιποι αναγνωρίζονται ως τυπογράφοι είτε είναι μέλη του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών είτε όχι. Το κριτήριο επομένως για να αναγνωρισθεί κάποιος εργάτης τύπου δεν είναι το προϊόν που παράγεται, αλλά η εγγραφή του άνδρα εργάτη ως μόνιμου μέλους στην Ένωση. Για να υπαχθεί μια επιχείρηση υπό τον έλεγχο της Ένωσης απαραίτητη προϋπόθεση είναι η χρήση λινοτυπικών μηχανών. Εκδότες εφημερίδων και περιοδικών, μικρότερης κυκλοφορίας, που δεν διαθέτουν την οικονομική δυνατότητα εγκατάστασης λινοτυπικών μηχανών δεν υπάγονται στον έλεγχο του σωματείου.

Στην ελληνική γλώσσα ο όρος που κατασκευάστηκε για να προσδιορίσει τον χειριστή λινοτυπικών μηχανών είναι αυτός του «στιχοτυπωτή», αλλά ο όρος αρχικά του «λινοτυπιστή» και εν συνεχεία του «λινοτύπη» θα κυριαρχήσει.³⁷ Οι πρώτες

³⁷ Ο όρος «στιχοτυπωτής» χρησιμοποιείται μόνο σε επίσημα κρατικά έγγραφα και όχι στην κοινωνική πραγματικότητα των τυπογραφείων του δημόσιου τομέα. Στην πορεία κατασκευάζονται και οι όροι «λινοτύπισσα» ή «λινοτυπίστρια» για να προσδιοριστούν οι γυναίκες χειριστές λινοτυπικών μηχανών, αν και φαίνεται ότι, στην Αθήνα τουλάχιστον, ο όρος «λινοτύπη» χρησιμοποιείται για τους χειριστές και των δύο φύλων. Σύγχυση των όρων συναντάται και με το πέρασμα στη φωτοστοιχειοθεσία από τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Με την εγκατάσταση φωτοστοιχειοθετικών μηχανών σε τυπογραφεία της Αθήνας, ο χειριστής αποκαλείται «φωτοσυνθέτης», αντί για φωτοστοιχειοθέτης και η παραγωγική διαδικασία «φωτοσύνθεση» αντί για φωτοστοιχειοθεσία, εξαιτίας λανθασμένης μετάφρασης του αγγλοσαξονικού όρου *Photocomposition*. Βλ. Δημήτρης Παυλόπουλος, «Νέα τεχνολογία – Παραδοσιακή τυπογραφία – Ηλεκτρονική επανάσταση», Κ. Σπ. Στάικος – Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.),

στοιχειοθετικές μηχανές που εισάγονται στην Αθήνα στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα ήταν κατασκευής της αγγλικής εταιρείας Linotype Co., θυγατρικής της αμερικανικής εταιρείας Mergenthaler Printing Company.³⁸ Η επωνυμία της εταιρείας (*Lin(e) o(f) type*), όπως θα συμβεί και στην περίπτωση της Monotype,³⁹ επιβάλλεται, σε διεθνές επίπεδο στα τυπογραφεία της «θερμής τυπογραφίας» σαν ονομασία του είδους και της μεθόδου παραγωγής.

Η λινοτυπία δεν ήταν η πρώτη μηχανή που συνδύαζε τη στοιχειοθεσία με τη χύτευση, αλλά ήταν η πρώτη μηχανή που κατήργησε την εργασία της διάλυσης μειώνοντας το κόστος εργασίας, γι' αυτό και υιοθετήθηκε ταχύτατα όχι μόνο από τις επιχειρήσεις εφημερίδων, αλλά και από τα υπόλοιπα τυπογραφεία. Ακόμη και μετά το 1912, οπότε και εισάγονται στην Ελλάδα μηχανές της αμερικανικής εταιρείας Intertype, πανομοιότυπες με τις αντίστοιχες της Linotype, ο χειριστής συνεχίζει να αποκαλείται «λινοτύπης» και η στοιχειοθετική μηχανή «λινοτυπία», ανεξαρτήτως εταιρείας κατασκευής. Ο όρος επεκτείνεται και στους μηχανικούς που αναλαμβάνουν τη συντήρηση και επιδιόρθωση των μηχανών αποκαλούμενοι «μηχανικοί λινοτυπικών μηχανών». Στην αναπαραγωγή και επικράτηση του όρου συνέβαλαν και

Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999). Κατάλογος Έκθεσης, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σ. 424

³⁸ Από τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα πραγματοποιούνται στις ΗΠΑ οι πρώτες προσπάθειες κατασκευής στοιχειοθετικών μηχανών (με τις πιο σημαντικές τις Hattersley, Kastenbein, Thorne). Το 1886 η πρώτη λινοτυπική μηχανή της εταιρείας Mergenthaler Printing Co. εγκαθίσταται στην εφημερίδα *New York Tribune* και το 1889 στην αγγλική εφημερίδα *Newcastle Chronicle*. Η Linotype Co., θυγατρική της Mergenthaler, ιδρύεται το 1889 στο Μάντσεστερ και μόλις το 1893 ξεκίνησε τη μαζική παραγωγή εξαιτίας της ανάγκης παραγωγής στοιχείων με μεγαλύτερο βάθος οφθαλμού σε σύγκριση με τις αντίστοιχες αμερικανικές λινοτυπικές μηχανές. Τη δεκαετία του 1890 η λινοτυπία εισάγεται και σε άλλες τυπογραφικά αναπτυσσόμενες ευρωπαϊκές χώρες, όπως τη Γαλλία, τη Γερμανία, τη Σκωτία, τη Σουηδία. Το 1903 η Linotype Co. συγχωνεύθηκε με τη Machinery Trust Ltd και μετονομάστηκε σε "Linotype and Machinery Co. Ltd" (L&M). Το 1911 ιδρύεται στη Νέα Υόρκη η International Typesetting Machine Co. και το 1916 μετονομάζεται σε Intertype Corporation. Το 1912 με τη λήξη των δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας της Mergenthaler, η Intertype κατασκευάζει πανομοιότυπες μηχανές με αυτές της Linotype. Βλ. John Child, *Industrial Relations in the British Printing Industry: The Quest for Security*, Allen & Unwin, Λονδίνο 1967, σ. 155-179· Basil Kahan, "A brief account of the development of the linotype and its early use in the United Kingdom", *Journal of the Printing Historical Society* 26 (1997), σ. 70-93· Robert Bringhurst, *Στοιχεία της τυπογραφικής τέχνης*, μτφρ. Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2010, σ. 373-375· *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 23, Πυρσός, Αθήνα 1933, σ. 504· «Γύρω από το τυποτεχνικό γεγονός της δεκαετίας 1959-1969: GEC. Επίσκεψη στο εκθετήριο της Linotype», *Η Τυπογραφία*, 31.12.1969.

³⁹ Το 1887 ο Αμερικανός Tolbert Lanston ίδρυσε την εταιρεία Lanston Monotype Machine Company για την κατασκευή και προώθηση στην αγορά μιας μηχανής, η οποία έκοβε ανεξάρτητα μεταλλικά στοιχεία και τα συνέθετε σε στίχους. Το 1897 η αμερικανική εταιρεία δέχθηκε τον ανταγωνισμό από την αντίστοιχη αγγλική με παρεμφερές όνομα, τη «Lanston Monotype Corporation», η οποία είχε εξαγοράσει τα δικαιώματα και αργότερα μετονομάστηκε σε Monotype Corporation. Βλ. Robert Bringhurst, *Στοιχεία της τυπογραφικής τέχνης*, ό.π., σ. 150-154, 374, 376· Andrew Boag, «Monotype και φωτοστοιχειοθεσία», *Η Υφέν, βήμα για την τυπογραφία*, τ. Δ', τχ. 2 (2004-5), σ. 9-31. Με βάση την επωνυμία της εταιρείας, η μηχανή αποκαλείται στα ελληνικά «μονοτυπία», ο χειριστής του πληκτρολογίου «μονοτύπης» και του χυτηρίου «μονοτύπης-χύτης». Στην ελληνική γλώσσα ο μονοτύπης αναφέρεται και ως «στοιχειοτυπωτής» και η διαδικασία «πληκτροστοιχία».

οι ίδιες οι ανταγωνίστριες προς την Linotype Co. εταιρείες. Στις διαφημιστικές τους καταχωρίσεις χρησιμοποιούν τον όρο «λινοτυπία» ώστε να γίνει αντιληπτό από τους υποψήφιους αγοραστές το είδος της μηχανής που προσπαθούσαν να προωθήσουν στην αγορά.⁴⁰

Αν και ο όρος «εργάτης τύπου» συναντάται τον 19ο αιώνα χρησιμοποιείται παράλληλα με τον όρο «τυπογράφος» και στον 20ό. Ο «εργάτης τύπου» είναι ο «καθαυτό 'εφημεριδατζής' [...] και μάλιστα ειδικός καλλιτέχνης».⁴¹ Η έννοια του εφημεριδατζή δεν χρησιμοποιείται μετά τον πόλεμο, αλλά η έννοια του εργάτη τύπου ταυτίστηκε με αυτή του εργάτη σε εφημερίδες. Οι ίδιοι οι εργάτες τύπου της Αθήνας δεν θα απολέσουν ποτέ πλήρως τον όρο «τυπογράφος» ακόμη και μετά το 1971, οπότε και μετονομάζονται σε «τεχνικοί τύπου». Γιατί, ωστόσο, εμμένουν στην παράλληλη χρήση των όρων, όταν μάλιστα επιδιώκουν τον σαφή διαχωρισμό τους από τους τυπογράφους των εκδοτικών καταστημάτων; Από τη δεκαετία του 1930 λινοτύπες της Αθήνας προσφεύγουν στα δικαστήρια για την αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας και ο όρος «εργάτης» τύπου θεωρήθηκε εμπόδιο στην αναγνώριση αυτή. Η έννοια τονίζει τη χειρωνακτική διάσταση της εργασίας σε αντίθεση με τον όρο «τυπογράφος» που την αποκρύπτει. Γι' αυτό και δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ακόμη και στη δεκαετία του 1960, σε εφημερίδες και περιοδικά της Αθήνας, οι εργάτες τύπου αναφέρονται και ως τυπογράφοι.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος «τεχνικός» τύπου υιοθετήθηκε άμεσα από τα μέλη της Ένωσης, τα οποία δεν παρέλειπαν, κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, να με «διορθώνουν» όταν ανέφερα την έννοια «εργάτης» τύπου. Συναντήσαμε επομένως το φαινομενικά παράδοξο εργαζόμενοι με 20 και 25 χρόνια παρουσίας στο χώρο ως «εργάτες τύπου» και μόλις πέντε ως «τεχνικοί τύπου» να έχουν διαγράψει από τη μνήμη τους την έννοια του «εργάτη». Αυτό θεωρώ ότι συνδέεται και με τις μεταβολές, ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1960, στο χώρο της εκπαίδευσης αλλά και στην κοινωνία γενικότερα, οπότε και η έννοια του «εργάτη» αποκτά αρνητικές συνδηλώσεις.

⁴⁰ Στη διαφημιστική καταχώριση του μοντέλου Monarch-Intertype το 1963, διαβάζουμε: «Μονάρχης, η υπεραυτόματος λινοτυπική μηχανή. Η ταχύτερα όλων. Προπορεύεται κατά 5 έτη οιασδήποτε άλλης». *Η Τυπογραφία*, 25.6.1963· η έμφαση δική μου. Ακόμη και οι σοβιετικές στοιχειοθετικές μηχανές που εισάγονται στην Ελλάδα από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 διαφημίζονται ως «λινοτυπίες». Βλ. «Οι σοβιετικές λινοτυπικές μηχανές στην Ελλάδα», *Ελευθεροτυπία* 41 (Φεβρουάριος 1967), σ. 55.

⁴¹ ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, φ. 738, «Ανδρειόφωτος Αθανάσιος προς τον Διευθυντή του ΤΑΤ», 31.7.1932.

Η ασάφεια των γραπτών πηγών, η ταύτιση των εννοιών «τυπογράφος» και «εργάτης τύπου», αλλά και η κοινωνική αντίληψη ότι οι τυπογράφοι, γενικά, ανήκαν στην αριστοκρατία της εργασίας, κατέχοντας σημαντικά προνόμια, παρήγαγε και υλικά αποτελέσματα στην κοινωνία. Όταν ένας στοιχειοθέτης-τυπογράφος παρουσιάσθηκε στον μέλλοντα πεθερό του για να ζητήσει το χέρι της κόρης του, ο τελευταίος συγκατάνευσε νομίζοντας ότι ο γαμπρός είναι εργάτης τύπου.⁴²

Οι πηγές

Βασική αρχειακή πηγή της μελέτης αποτέλεσε το Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ. Η εργασία της ταξινόμησης διήρκεσε από το Νοέμβριο του 2009 μέχρι και το Μάιο του 2010 και συνολικά καταγράφηκαν 100 κατάστιχα, 511 φάκελοι εγγράφων, εννιά φάκελοι φωτογραφιών και δύο άλμπουμ.⁴³ Τα κατάστιχα καλύπτουν την περίοδο 1933-2004 και αφορούν πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, Γενικών Συνελεύσεων, Εφορευτικής, Εξελεγκτικής και Εποπτικής Επιτροπής, καθολικά, μητρώα μελών, ευρετήρια, πρωτόκολλα αλληλογραφίας κ.λπ. Ο μεγαλύτερος όγκος εγγράφων αφορά την περίοδο μετά τον πόλεμο και αυτό οφείλεται, κυρίως, στο γεγονός της κατάληψης του γραφείου της Ένωσης και κατάσχεσης του αρχείου της κατά τα Δεκεμβριανά. Το 1945 ένα μέρος τού μέχρι τότε αρχειακού υλικού επιστράφηκε στην ΕΕΤΑ.⁴⁴

Κατάστιχα και έγγραφα φαίνεται ότι αφαιρέθηκαν από το κύριο σώμα του αρχείου και κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Για παράδειγμα, εκτός από το πρώτο κατάστιχο των πρακτικών του Διοικητικού Συμβουλίου της Ένωσης (Σεπτέμβριος 1933-Απρίλιος 1936), το οποίο ενδεχομένως δεν επιστράφηκε, απολεσθέν είναι και το πρώτο κατάστιχο των πρακτικών των Γενικών Συνελεύσεων (Σεπτέμβριος 1933-Ιούνιος 1945) για το οποίο γνωρίζουμε ότι ήταν ενταγμένο στο αρχείο μέχρι τουλάχιστον τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Απολεσθέν είναι και το κατάστιχο που αφορά τα πρακτικά (τόμος Ζ΄) του Διοικητικού Συμβουλίου της περιόδου Φεβρουαρίου 1955-Σεπτεμβρίου 1956. Τα περισσότερα, ωστόσο, κενά (κυρίως σε

⁴² Χρήστος Λούκος, «Τυπογραφία και τυπογράφοι στο ελληνικό κράτος. Πρώτη προσέγγιση: Αθήνα, 1930-1990», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 317-318.

⁴³ Τα κουτιά 512-516 περιλαμβάνουν μπλοκ, σφραγίδες, γραφική ύλη και κλισέ, τα οποία εντόπισα κατά την ταξινόμηση του αρχείου. Αποφάσισα να τα ενσωματώσω στο αρχειακό σώμα καθώς θεώρησα ότι τα συγκεκριμένα τεκμήρια έχουν άμεση σχέση με την ιστορία της Ένωσης. Το Φωτογραφικό Αρχείο της ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ περιλαμβάνει φωτογραφικά στιγμιότυπα (έγχρωμα και ασπρόμαυρα) από πρωτοχρονιάτικες εορτές και παιδικά πάρτι που πραγματοποιήθηκαν από την ΕΤΗΠΤΑ και τη ΛΕΤΗΠΤΑ κυρίως τη δεκαετία του 1980 και μέχρι το 2001. Επίσης, στο φάκελο 231 εντοπίστηκαν 25 ασπρόμαυρες φωτογραφίες από τα εγκαίνια της βιβλιοθήκης της ΕΤΗΠΤΑ το 1972.

⁴⁴ Το παλαιότερο έγγραφο που εντοπίστηκε είναι «*Το πρώτον και αρχικόν σχεδιάγραμμα του κτήματος 'Καρράς' από 10ης Ιουλίου 1877 συνταχθέν υπό γάλλου μηχανικού*» (φ. 201).

κατάστιχα) παρουσιάζονται στις περιόδους της δικτατορίας και της μεταπολίτευσης. Αυτό ενδεχομένως οφείλεται στην εφαρμογή της πρακτικής της μαγνητοφώνησης τόσο των πρακτικών του Διοικητικού Συμβουλίου όσο και των Γενικών Συνελεύσεων.⁴⁵

Συγκεκριμένα, το Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ περιλαμβάνει κατάστιχα και φακέλους εγγράφων της ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, του Οικοδομικού Συνεταιρισμού Εργατών Τύπου Αθηνών (ΟΣΕΤΑ),⁴⁶ της Ένωσης Συνταξιούχων Εργατών Τύπου Αθηνών (ΕΣΕΤΑ/ΕΣΤΗΠΤΑ)⁴⁷ και της Λέσχης Εργατών Τύπου Αθηνών (ΛΕΤΑ/ΛΕΤΗΠΤΑ).⁴⁸

Στο αρχείο εντοπίστηκαν διάσπαρτα φύλλα του *Δελτίου Πληροφοριών της Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών*, έντυπο που εκδίδεται άτακτα από το 1956 μέχρι το 1967 και επανεκδίδεται το 1976, όπως επίσης και φύλλα από το περ. *Ο Εργάτης Τύπου. Επίσημον όργανον της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου Ελλάδος (ΟΕΤΕ)*, το οποίο εκδίδεται, επίσης άτακτα, την περίοδο 1959-1964.⁴⁹ Ολοκληρωμένες σειρές των δύο εντύπων εντοπίστηκαν στο Αρχείο Κωνσταντίνου Εμμανουηλίδη (δύο κατάστιχα), το οποίο είναι τοποθετημένο στα γραφεία της ΕΤΗΠΤΑ. Το Σωματείο

⁴⁵ Εντοπίστηκε μόνο ένα κατάστιχο (14) πρακτικών του Διοικητικού Συμβουλίου της ΕΤΗΠΤΑ που καλύπτει την περίοδο από την 26η Ιανουάριου 1983 μέχρι την 21η Μαΐου 1984. Μέρος του αρχειακού υλικού φαίνεται ότι πετάχτηκε ή καταστράφηκε το 1991 κατά την ανακαίνιση του χώρου της ΛΕΤΗΠΤΑ, όπου ήταν και τοποθετημένο το αρχείο.

⁴⁶ Ο Συνεταιρισμός ιδρύεται την 9η Οκτωβρίου του 1949 από 34 μέλη της ΕΕΤΑ και της ΕΣΕΤΑ με σκοπό «παρ' εκάστου των Μελών αυτού απόκτησιν ιδιοκτήτου οικίας ή κατοικίας και την βελτίωσιν του εντός ή περί τας οικίας ταύτας κοινοχρήστου χώρου και γενικώτερον να επιλαμβάνηται και μεριμνά διά την καταλληλότηταν, επάρκειαν και υγιεινή των οικιών τούτων». Μέλη του ΟΣΕΤΑ δύνανται να γίνουν και οι υπάλληλοι της ΕΕΤΑ, της ΕΣΕΤΑ και του ΤΑΕΤΑ. Το συγκεκριμένο αρχείο δεν θα μας απασχολήσει, καθώς θεωρήσαμε ότι εντάσσεται εκτός των ορίων της έρευνας. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 8, *Καταστατικόν Οικοδομικού Συνεταιρισμού Εργατών Τύπου Αθηνών (Συν. Π.Ε.)*, Αθήνα 1949. Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 αγοράζονται οικοπέδα στην Ηλιούπολη για την οικοδόμηση των κατοικιών και μέχρι το 1960 ο αριθμός των συνταίρων (ανδρών και γυναικών) ανέρχεται στα 590 άτομα. Την περίοδο 1962-1967 ο ΟΣΕΤΑ τίθεται υπό εκκαθάριση. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 187 και 190, Ονομαστική κατάσταση μελών του ΟΣΕΤΑ, 31.3.1960.

⁴⁷ Η ΕΣΕΤΑ ιδρύεται στη συγκυρία της Κατοχής, το 1943, με σκοπό την ανακούφιση των μελών. Μέλη της δύνανται να γίνουν όλοι οι συνταξιούχοι του ΤΑΕΤΑ συμπεριλαμβανομένου και των χηρών των εργατών τύπου της Αθήνας. Με βάση το άρθρο 2 του καταστατικού, σκοπός της ΕΣΕΤΑ ήταν η «αλληλοβοήθεια εν περιπτώσει ασθενείας ή θανάτου, και η βελτίωσις διά νομίμων μέσων της οικονομικής θέσεως αυτών». Πρώτος πρόεδρος της ΕΣΕΤΑ εμφανίζεται ο Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος και γενική γραμματέας η χήρα Μαρία Αντωνίου. Βλ. για τα καταστατικά Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 175, *Καταστατικόν Ενώσεως Συνταξιούχων Εργατών Τύπου Αθηνών*, Αθήνα 1945· Ένωσης Συνταξιούχων Εργατών Τύπου Αθηνών, *Καταστατικόν*, Αθήνα 1957.

⁴⁸ Η Λέσχη λειτουργεί από το 1958, αλλά το καταστατικό της εγκρίνεται από το Πρωτοδικείο Αθηνών το 1965. Βλ. *Καταστατικόν Λέσχης Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών*, Αθήνα 1965· αναδημοσιεύεται στο *Δελτίον Πληροφοριών* 43 (Μάρτιος 1965), σ. 3-4· Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 459, *Καταστατικόν Λέσχης Ενώσεως Τεχνικών Ημερησίου και Περιοδικού Τύπου Αθηνών*, Αθήνα 1972.

⁴⁹ Το 1964 η Ομοσπονδία Εργατών Τύπου Ελλάδος μετονομάζεται σε Ομοσπονδία Εργαζομένων Τύπου Ελλάδος και το περ. *Ο Εργάτης Τύπου* σε *Η Φωνή των Εργαζομένων στον Τύπο*, φύλλα του οποίου δεν εντοπίστηκαν.

Τυπογράφων Αθηνών φαίνεται ότι από την περίοδο της Κατοχής εξέδιδε δημοσιογραφικό όργανο με τον τίτλο *Ο Τυπογράφος. Δελτίο του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών*. Το περιοδικό επανεκδίδεται το 1955 υπό τον τίτλο *Τυπογράφος. Μηνιαίο Όργανο του Σωματείου Τυπογράφων της Αθήνας*, φύλλα του οποίου εντοπίστηκαν σε διάφορα αρχεία (Αρχείο Κωνσταντίνου Εμμανουηλίδη, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, ΑΣΚΙ).

Παράλληλα με το αρχείο της ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ ταξινομήθηκε και το αρχείο του προέδρου της ΕΤΗΠΤΑ κατά τη Μεταπολίτευση Γιάννη Θεοδωρόπουλου. Το αρχείο περιλαμβάνει ένα κατάστιχο του *Δελτίου Πληροφοριών*, 1976-1977 και 53 φακέλους εγγράφων που καλύπτουν κυρίως την περίοδο 1970-1984. Μετά την ολοκλήρωση της ταξινόμησης, τον Μάρτιο του 2010, το Αρχείο Γιάννη Θεοδωρόπουλου επιστράφηκε στην οικογένεια Θεοδωρόπουλου.

Σημαντική αρχειακή πηγή αποτέλεσε το Αρχείο του Εθνικού Τυπογραφείου. Η ταξινόμηση διήρκεσε από το Νοέμβριο του 2009 μέχρι τον Ιούνιο του 2010 και συνολικά καταγράφηκαν 211 φάκελοι αναφερόμενοι σε 225 δημοσίους υπαλλήλους του Εθνικού Τυπογραφείου και Σφραγιστηρίου. Το αρχείο περιλαμβάνει φακέλους εγγράφων που καλύπτουν την περίοδο 1907-1988 με σαφή αριθμητική υπεροχή των υπαλλήλων που προσελήφθησαν μέχρι το 1945. Η ύπαρξη του «Φύλλου Ποιότητας Δημοσίου Οικονομικού Υπαλλήλου» σχεδόν σε κάθε ατομικό φάκελο μάς επιτρέπει τη συλλογή πολύτιμων στοιχείων σχετικά με τον τόπο και το έτος γέννησης, την ειδικότητα, την επαγγελματική ανέλιξη, την ηλικία εισόδου, το εκπαιδευτικό επίπεδο κ.λπ. των δημοσίων υπαλλήλων.

Για την ανάλυση της πολιτικής και στρατηγικής των εργοδοτών τυπογράφων της Αθήνας αποδελτιώθηκαν τα δύο έντυπά τους: το περιοδικό *Συνεταιρισμός. Μηνιαίον Δελτίον του Προμηθευτικού και Παραγωγικού Συνεταιρισμού Βιοτεχνών Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Αθηνών*, φύλλο που εκδίδεται το διάστημα 1947-1951 από τους τυπογράφους και ιδρυτές του Συνεταιρισμού (Νικόλαο Δαμιανό, Δημήτρη Βελονιάδη, Λέοντα Θωμαΐδη) σε 400 περίπου αντίτυπα και η εφημερίδα *Η Τυπογραφία. Δεκαπενθήμερος εφημερίς των εργοδοτών τυπογράφων της Ελλάδος*, η οποία εκδίδεται από τις 15 Ιουνίου του 1958 με αφορμή τη διεκδίκηση της υπαλληλικής ιδιότητας των στοιχειοθετών. Και τα δύο έντυπα συντάσσονται από μέλη της Ένωσης Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών, αλλά έξω από τις επιταγές και την επίσημη γραμμή της Διοίκησης, δηλώνοντας την απόσταση που υπήρχε ανάμεσα στη Διοίκηση και σε μέλη της που αποφασίζουν να δράσουν αυτόνομα.

Επίσης μελετήθηκαν φάκελοι από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, το Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων, τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο-Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, το Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων/Τμήμα Συγχωνευθέντων Αρχείων/Ταμείο Ασφαλίσεως Τυπογράφων και Μισθωτών Γραφικών Τεχνών (ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ-ΜΓΤ) και το Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, όπως επίσης και τα ιδιωτικά αρχεία του Νίκου Θεοδόση και Δημήτρη Λιβιεράτου, που περιλαμβάνουν κυρίως συνδικαλιστικές εφημερίδες των τυπογράφων και εργατών τύπου της Αθήνας μέχρι και την περίοδο της μεταπολίτευσης. Εφημερίδες και περιοδικά της περιόδου επίσης μελετήθηκαν και συσχετίστηκαν με τα υπάρχοντα αρχεία.

Οι συνεντεύξεις συμπλήρωσαν, επανεर्मήνευσαν και κάλυψαν τα κενά και τις αδυναμίες των γραπτών πηγών,⁵⁰ αναδεικνύοντας πολύτιμες πτυχές της εργασίας και της ζωής των εργατών τύπου της Αθήνας. Οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, οι αντιλήψεις των ανδρών εργατών για την είσοδο των γυναικών στο επάγγελμα, την εργασία, την ψυχαγωγία θα ήταν αδύνατο να αναδειχθούν μέσα από το αρχειακό υλικό. Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ημιδομημένης συνέντευξης και συνολικά απομαγνητοφωνήθηκαν 12 συνεντεύξεις ανδρών λινοτυπών και στοιχειοθετών, οι οποίοι εργάστηκαν σε εφημερίδες και περιοδικά της Αθήνας την περίοδο που μάς ενδιαφέρει. Ένας εργάτης τύπου αρνήθηκε τη χρήση μαγνητοφώνου και ένας ζήτησε τη διατήρηση της ανωνυμίας του.⁵¹

Πιστές κυλινδρικών πιεστηρίων και μηχανικοί λινοτυπικών μηχανών αρνήθηκαν να μου παραχωρήσουν συνέντευξη για την καταγραφή των δικών τους εμπειριών. Η ειδικότητα του πιεστή, και σε ένα βαθμό του μηχανικού, παραμένει, ακόμη και μέχρι τη Μεταπολίτευση, μια κλειστή ομάδα μέσα σε μια κλειστή ομάδα, η οποία δεν θα ενσωματωθεί ποτέ πλήρως στην ΕΕΤΑ. Οι πιστές διατηρούν ένα μεγαλύτερο βαθμό ανεξαρτησίας και αυτονομίας, γι' αυτό, και σε συνδυασμό με το φόβο αποκάλυψης των «μυστικών» της Ένωσης, απέρριψαν την πρόσκληση κατάθεσης της δικής τους μαρτυρίας. Χαρακτηριστικός είναι ο φόβος που εξέφρασε ένας λινοτύπης δηλώνοντας στο τέλος της συνέντευξης: «Είπα κάτι κακό [για την Ένωση]; Δεν είπα. Είπα;».

⁵⁰ Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*, μτφρ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν-Νίκος Ποταμιάνος, Πλέθρον, Αθήνα 2002, σ. 197.

⁵¹ Συνέντευξη με τον Ιωάννη, 16 Νοεμβρίου 2010 και τον Νίκο Ναούμη, 15 Οκτωβρίου 2010 (χειρόγρ. σημειώσεις).

Από το αρχείο συνεντεύξεων του Χρήστου Λούκου, χρησιμοποιήθηκαν και απομαγνητοφωνήθηκαν πέντε μαρτυρίες ανδρών τυπογράφων, οι οποίοι επίσης είχαν εργασθεί σε τυπογραφεία της Αθήνας κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Συνολικά το δείγμα αφορά μόνο άνδρες εργάτες και εργοδότες, γεγονός περισσότερο συγκυριακό παρά εσκεμμένο, που αναδεικνύει ωστόσο ελλείψεις όσον αφορά τις εμπειρίες ή τα βιώματα των γυναικών εργατριών στο επάγγελμα.

Η μοναδική γυναίκα λινοτύπης που εγγράφηκε το 1961 ως δόκιμο μέλος της ΕΕΤΑ, παραμένοντας σε αυτό το καθεστώς μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, αρνήθηκε να μου καταθέσει τη δική της μαρτυρία. Στην τηλεφωνική επικοινωνία που είχαμε μού δήλωσε ότι «δεν θέλω να θυμάμαι». Ακόμη και η σιωπή δηλώνει την αρνητική εμπειρία που βίωσε η συγκεκριμένη γυναίκα μέσα σε ένα ανδρικό εργασιακό περιβάλλον. Τα σεξιστικά αστεία, τα πειράγματα και η υποτίμηση της εργασίας της εξαιτίας του φύλου της θα πρέπει να θεωρηθούν αυτονόητα ακόμη και αν δεν έχουμε γραπτές πηγές για να επαληθεύσουν μια τέτοια θέση. Η γυναίκα αυτή παραμένει εν πολλοίς «αόρατη» τόσο από τις πηγές όσο και από τη μνήμη των ανδρών εργατών τύπου.⁵² Οι εργάτες προσπάθησαν να αποσιωπήσουν την ύπαρξη γυναίκας στο επάγγελμα ενδεχομένως για να μην ανατραπεί η εικόνα της ανδρικής ταυτότητας του επαγγέλματος, αλλά και διεκδίκησης της εισόδου και από άλλες γυναίκες εργάτριες. Άνδρες εργάτες τύπου ενημερώνονται για την ύπαρξη γυναίκας λινοτύπη μόλις στα μέσα της δεκαετίας του 1980 όταν η συγκεκριμένη υποβάλλει αίτηση εγγραφής ως τακτικό πλέον μέλος στην Ένωση.

Πρέπει να σημειωθεί ότι όλοι οι εργάτες δήλωσαν ότι ήταν ικανοποιημένοι από το επάγγελμά τους, ότι ήταν ικανοί και δραστήριοι συνδικαλιστικά. Κανένας δεν περιέγραψε την εργασία ως μια βαρετή επαναλαμβανόμενη διαδικασία. Μέσα από τις συνεντεύξεις διαφαίνεται ότι οι εργάτες τύπου ταύτιζαν την υπερηφάνεια για την εργασία με την υπερηφάνεια για την Ένωση. Η ΕΕΤΑ ήταν αυτή που προσέδιδε το κύρος στο επάγγελμα και όχι η εργασία καθ' εαυτή. Ο μηχανισμός της λειτουργίας της μνήμης έχει αναλυθεί από τους ιστορικούς της προφορικής ιστορίας και έχει

⁵² Για την Ava Baron, η ηγεμονία του καπιταλιστικού λόγου εδράζεται εν μέρει στην ικανότητα του διαχωρισμού της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαίρας έως εάν να ήταν ανεξάρτητες η μία από την άλλη. Ως αποτέλεσμα η έμμισθη απασχόληση των γυναικών διαγράφηκε από τη συλλογική μνήμη. Βλ. Ava Baron, "On looking at men: Masculinity and the making of a gendered working-class history", Ann-Louise Shapiro (επιμ.), *Feminists Revision History*, Rutgers University Press, Νιου Μπράνσγουικ 1994, σ. 151.

αναδειξει την πολυπλοκότητα και αντιφατικότητα της.⁵³ Οι περισσότερες εργάτες τύπου δεν θυμούνται την πιο μεγάλη χρονικά απεργία της Ένωσης, τον Μάρτιο του 1960. Συνήθως τη συγγέανε με άλλες, παλαιότερες απεργίες, που σχεδόν όλες υποτίθεται ότι ήταν «νικηφόρες». Στην ερώτησή μου για το «ποια ήταν τα αιτήματα της απεργίας», οι εργάτες έθεταν την κλασική πλέον απάντηση «αύξηση του ημερομισθίου», όταν από το 1948 είχε απαγορευθεί στους εργάτες τύπου της Αθήνας η κήρυξη απεργίας με το συγκεκριμένο αίτημα. Όπως διατύπωσε εύλογα ο Alessandro Portelli, η προφορική ιστορία αναφέρεται λιγότερο σε γεγονότα και περισσότερο στο νόημά τους.⁵⁴ Η απεργία του 1960 ήταν μια απεργία ήττας και αυτό βιώθηκε τραυματικά από τους εργάτες τύπου της Αθήνας. Κάποιοι θυμούνται το τραύμα που άφησε, άλλοι το διέγραψαν από τη μνήμη τους και άλλοι το διαστρέβλωσαν χαρακτηρίζοντάς το ως νίκη. Για τον Eric Hobsbawm, «μια σημαντική πλευρά της ιστορίας από τα κάτω είναι αυτό ακριβώς που θυμούνται οι κοινοί άνθρωποι από τα μεγάλα γεγονότα, κι όχι αυτό που θα έπρεπε να θυμούνται, ή αυτό που οι ιστορικοί αποδεικνύουν πως πράγματι έχει συμβεί».⁵⁵

Η συγκεκριμένη εργασία δεν επιδιώκει βεβαίως την εξάντληση των θεμάτων που αναδύονται, αλλά το φωτισμό κάποιων πλευρών του τυπογραφικού επαγγέλματος και κατ' επέκταση της αθηναϊκής κοινωνίας του 20ού αιώνα. Πολλά μένουν να γίνουν όχι μόνο στο συγκεκριμένο αντικείμενο της τυπογραφίας, αλλά και γενικά στο συνδικαλιστικό επίπεδο. Ένα σημαντικό ανεξερεύνητο πεδίο είναι, για παράδειγμα, η μελέτη του επαρχιακού τύπου και της σχέσης της των εργοδοτών επαρχιακών εφημερίδων με την κυβέρνηση της ΕΡΕ. Σε ποιο βαθμό οι εκδότες της επαρχίας κατάφεραν να αποσπάσουν οικονομικά οφέλη εκμεταλλευόμενοι το σοκ που υπέστη η κυβέρνηση Καραμανλή από την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση το 1958;

⁵³ Για την προσφορά των προφορικών μαρτυριών στην ιστορική έρευνα βλ., ενδεικτικά, Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν*, ό.π.: Λουίζα Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ. Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 101-165· Robert Perks – Alistair Thomson (επιμ.), *The Oral History Reader*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1998.

⁵⁴ Alessandro Portelli, “What makes oral history different”, Robert Perks – Alistair Thomson (επιμ.), *The Oral History Reader*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1998, σ. 62-74· σ. 67.

⁵⁵ Eric Hobsbawm, «Για την ιστορία από τα κάτω», Eric Hobsbawm, *Για την ιστορία*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σ. 253.

Η διάρθρωση της μελέτης

Η μελέτη διαρθρώνεται σε εννιά κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύονται οι προϋποθέσεις ανάπτυξης της τυπογραφίας στην Αθήνα και η ιστορική συγκρότηση των εργατικών και εργοδοτικών τυπογραφικών σωματείων. Η συντεχνία των τυπογράφων «Γουτεμβέργιος» αποτέλεσε την αρχαιότερη και μακροβιότερη συντεχνία της Αθήνας και από αυτήν προήλθαν τα πρώτα διακριτά σε ταξική βάση σωματεία. Οι αλλαγές που επήλθαν τόσο με την οικονομική και πολιτική κρίση του Μεσοπολέμου, όσο και συγκεκριμένα στον τομέα της τυπογραφίας, υπήρξαν καταλυτικές για τη διάσπαση των τυπογραφικών ενώσεων.

Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στους εκδότες και εργάτες των εφημερίδων της Αθήνας. Η εκμηχάνιση της παραγωγής μετέβαλε τον μέχρι τότε συσχετισμό δύναμης που είχε διαμορφωθεί. Οι άνθρωποι του τύπου, εργοδότες και εργάτες, αρχίζουν, πλέον, να διακρίνονται από τους υπόλοιπους τυπογράφους της Αθήνας. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, η αύξηση του αριθμού των στοιχειοθετικών μηχανών και κυλινδρικών πιεστηρίων σε επιχειρήσεις τύπου, η ένταση του ανταγωνισμού και η οικονομική κρίση, συσπειρώνει τους εργάτες τύπου της Αθήνας που αποφασίζουν το 1933 την ίδρυση διακριτής Ένωσης, του «Συνδικάτου Εργατών Τύπου Αθηνών», τη μετέπειτα ΕΕΤΑ.

Στο τρίτο κεφάλαιο προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε την προέλευση των τυπογράφων με βάση τον τόπο γέννησης, όπως αυτός καταγράφηκε στο αρχειακό υλικό του Ταμείου Ασφαλίσεως Τυπογράφων, του Εθνικού Τυπογραφείου και της ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ. Το κεφάλαιο επεκτείνεται στην ανάλυση του τεχνικού και έμφυλου καταμερισμού της εργασίας στα τυπογραφεία της μετεμφυλιακής περιόδου, δίνοντας έμφαση στις ομοιότητες και διαφορές που συναντώνται στις επιχειρήσεις του βιβλίου με τις αντίστοιχες του τύπου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζω τις έμμισθες σχέσεις. Οι πιεστές αναγνωρίζονται ως οι πιο καλοπληρωμένοι εργάτες τόσο στο επίπεδο των εκδοτικών τυπογραφείων όσο και σε αυτό των εφημερίδων, ανατρέποντας τη μέχρι τώρα γενικευμένη πεποίθηση σχετικά με τις υψηλές αμοιβές των στοιχειοθετών. Οι υψηλές οικονομικές απολαβές των εργατών τύπου της Αθήνας αναδεικνύονται ύστερα από τη σχετική σύγκριση με τις αποδοχές των τυπογράφων, αλλά και των υπολοίπων μελών της εργατικής τάξης. Ο καταλυτικός ρόλος του αρχιεργάτη του τυπογραφείου για την αύξηση ή συμπίεση των αμοιβών των εργατών αναλύεται σε διακριτή ενότητα.

Στο πέμπτο κεφάλαιο δίνεται έμφαση στις τάσεις κατακερματισμού του τυπογραφικού επαγγέλματος. Αναλύεται ο αντιφατικός λόγος των εργοδοτών, ο οποίος μετατοπίζεται και προσαρμόζεται ανάλογα με τα προβλήματα που αναδύονται τη δεδομένη στιγμή. Η «κρίση» του επαγγέλματος, το «πρόβλημα των μαθητευομένων», η ανθυγιεινή εργασία και η αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας των λινοτυπών και στοιχειοθετών είναι βασικά ζητήματα που τίθενται αυτή την περίοδο από τους μικροαστούς εργοδότες.

Η δομή της ΕΕΤΑ αναλύεται στο έκτο κεφάλαιο. Η επιβολή κανονισμών «εισδοχής μελών εις τον κλάδον» και διάκρισης των εργαζομένων σε δόκιμα και τακτικά μέλη δημιουργεί εργάτες δύο ταχυτήτων. Τα μόνιμα μέλη διατηρούν την πλεονεκτική τους θέση στην Ένωση αναπαράγοντας εν πολλοίς την κληρονομική μεταβίβαση των θέσεων εργασίας.

Στο έβδομο κεφάλαιο αναλύονται οι σχέσεις «συνεργασίας» και «ανταγωνισμού» με τα επαρχιακά σωματεία εργατών τύπου, με την έμφαση να δίδεται στο Συνδικάτο Τύπου Θεσσαλονίκης και στην Ένωση Εργατών Τύπου Πατρών. Και τα δύο σωματεία ιδρύονται από την ΕΕΤΑ πριν το 1950, δηλαδή πριν την υπογραφή του Πρωτοκόλλου με τους εκδότες του ημερήσιου πολιτικού τύπου της Αθήνας.

Στο όγδοο κεφάλαιο αναλύονται οι εργασιακές σχέσεις σε ομοσπονδιακό επίπεδο. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, με την επαναδραστηριοποίηση της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου Ελλάδος, δημιουργείται ένας αντιθετικός πόλος απέναντι στην Διοίκηση της ΕΕΤΑ. Από τη δεκαετία του 1960, η στροφή της ΟΕΤΕ προς τα αριστερά ευνόησε την ενεργή συμμετοχή της στις «115» ΣΕΟ και τη διεύρυνση των δραστηριοτήτων της.

Το ένατο και τελευταίο κεφάλαιο επικεντρώνεται στις απεργιακές κινητοποιήσεις με την έμφαση να δίδεται στην αποτυχημένη απεργία της ΕΕΤΑ τον Μάρτιο του 1960. Η συγκεκριμένη απεργία αποτέλεσε τομή στην ιστορία της Ένωσης, καθώς μετατόπισε την οπτική θέασης των εργατικών ζητημάτων.

Κεφάλαιο Πρώτο

Τυπογραφεία και τυπογράφοι

1.1. Αθήνα: εκδοτικό κέντρο

Οι οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί που πραγματοποιούνται στην Ελλάδα από τα τέλη του 19ου αιώνα και μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα δεν άφησαν ανεπηρέαστη την τυπογραφία. Η δημογραφική αύξηση, η αστικοποίηση, η επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου, η χρήση τραμ και λεωφορείων, τηλεφωνικών γραμμών και τηλεγράφου, η ανάκαμψη της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας από την κρίση του 1880 ευνόησαν την ανάπτυξη της έντυπης παραγωγής. Επιπρόσθετα, οι τυπογραφικές επιχειρήσεις επωφελούνται από την ίδρυση των διαφημιστικών εταιρειών μετά το 1900, την επέκταση των υποπρακτορειών του «Πρακτορείου Εφημερίδων Σπύρος Τσαγγάρης» σε άλλες πόλεις, τη λειτουργία του «Τηλεγραφικού Πρακτορείου Στεφανόπολι»,¹ τη διεύρυνση του δικτύου των ανταποκριτών σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας και του εξωτερικού, την καθιέρωση της ατέλειας εισαγωγής μηχανών και δημοσιογραφικού χαρτιού. Με την παρακμή των ελληνικών εκδοτικών οίκων της Βενετίας, στα τέλη του αιώνα, ολοκληρώνεται η μεταφορά της εκδοτικής δραστηριότητας στην Αθήνα,² η οποία, ως πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, συγκεντρώνει τις κύριες διοικητικές, οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές λειτουργίες της χώρας.³

«Τα παλαιά βιβλιοπωλεία των Αθηνών τα πωλούντα κυρίως βιβλία εκδεδομένα δαπάναις των συγγραφέων διεδέχθησαν ήδη τα νεώτερα τοιαύτα με τύπον

¹ Το 1895 ιδρύεται από τον Αντώνιο Τζανετάκι Στεφανόπολι, εκδότη της εφ. *Le Messenger d' Athènes*, το ελληνικό πρακτορείο ειδήσεων με την επωνυμία «Τηλεγραφικόν Πρακτορείον Στεφανόπολι». Το 1908 μετονομάζεται σε «Αθηναϊκόν Πρακτορείον Ειδήσεων» (ΑΠΕ) και από το 1931 και μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα αποτέλεσε μια «ιδιότυπη δημόσια επιχείρηση», η οποία τέθηκε υπό κυβερνητικό έλεγχο. Βλ. Ανδρέας Χριστοδουλίδης, *Διεθνή και εθνικά πρακτορεία ειδήσεων*, ΑΠΕ-ΜΠΕ, Αθήνα 2009· Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας. Από τον πηλό στο Δίκτυο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2010, σ. 577-654· Αθανάσιος Αντωνόπουλος, «Στεφανόπολι, Αντώνιος Τζανετάκης», Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου*, τ. Δ', ό.π., σ. 135-136.

² Ευαγγελία Αντζακα-Βέη – Δημήτρης Παυλόπουλος, «Οι νέοι μεγάλοι εκδοτικοί φορείς της Αθήνας. Τυπογραφεία – Εκδοτικοί οίκοι (19ος-20ός αι.)», Κ. Σπ. Στάκος-Γ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999). Κατάλογος έκθεσης*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σ. 342· Μαρία Μαθιουδάκη, «Οι τιμοκατάλογοι των ελληνικών βιβλιοπωλείων. Μαρτυρίες για την ιστορία του ελληνικού βιβλίου στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001), Κότινος, Αθήνα 2004, σ. 561-571·563-567.

³ Guy Burgel, *Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, μτφρ. Πέτρος Ρυλμόν, Εξάντας, Αθήνα 1976.

εκδοτικών».⁴ Πραγματοποιείται δηλαδή μια επέκταση των δραστηριοτήτων των βιβλιοπωλών και παλαιοβιβλιοπωλών, οι οποίοι ιδρύουν και εκδοτικούς οίκους,⁵ με σκοπό τη συγκέντρωση όλων των φάσεων παραγωγής και διάθεσης του βιβλίου.⁶ Η καθετοποίηση της παραγωγής και η διεύρυνση των δραστηριοτήτων που διεκπεραιώνουν, δημιουργούν συνθήκες ανταγωνισμού με τα υπόλοιπα τυπογραφεία που διαθέτουν μόνο ένα στάδιο παραγωγής, συνήθως αυτό της στοιχειοθεσίας. Παρουσιάζεται, επομένως, δυσκολία κατάταξης των επιχειρήσεων στον κλάδο των «βιομηχανιών χάρτου»,⁷ όπως και στον εντοπισμό των εκδοτικών εκείνων επιχειρήσεων που έχουν τυπογραφικές εγκαταστάσεις και εκείνων που χρησιμοποιούν τυπογραφεία τρίτων.

Σύμφωνα με τους *Οδηγούς* του Ιγγλέση, το 1910 δραστηριοποιούνται στην Αττική 28 βιβλιοδετεία, 38 βιβλιοπωλεία, 11 λιθογραφεία, 8 φωτοστιγμογραφεία και 57 τυπογραφεία,⁸ με τα τελευταία σχεδόν να διπλασιάζονται το 1926 φτάνοντας τα

⁴ *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*, τ. Β1: *Βιομηχανία – Εμπόριον*, Ιωάννης Χρ. Χατζηιωάννου, Αθήνα 1923, σ. 346.

⁵ Το «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», ο εκδοτικός οίκος «Ν. Τζάκα & Σ. Δελαγραμμάτικα», ο Γεώργιος Βασιλείου, ο Γεώργιος Χ. Κορνάρος, ο Ιωάννης Σιδέρης, ο Ηλίας Ν. Δικαίος, ο Σπύρος Κουσουλίνος, ο Θεόδωρος Ν. Αποστολόπουλος είναι μερικοί μόνο από τους επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνται αρχικά ως βιβλιοπώλες ή παλαιοβιβλιοπώλες και στη συνέχεια επεκτείνονται επιχειρηματικά με την ίδρυση εκδοτικών οίκων. Βλ. *Πανελλήνιον Λεύκωμα*, ό.π., σ. 346-351, 369· Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, τ. Γ': *Μαχόμενη τυπογραφία-Σύμμικτα, 1863-1909*, Gutenberg, Αθήνα 1982, σ. 62-66· Άννα Καρακατσούλη, «Όταν τα βιβλία πουλιούνταν...αλλά δεν αγοράζονταν: Η κρίση του βιβλίου τη δεκαετία του 1930», *Το ελληνικό βιβλίο στην κρίση. Σκέψεις για το παρελθόν, παρατηρήσεις για το παρόν, ιδέες για το μέλλον*, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2014, σ. 12.

⁶ Ο βιβλιοπώλης και εκδότης Ανέστης Κωνσταντινίδης τη δεκαετία του 1860 αγοράζει το βιβλιοπωλείο του Εμμανουήλ Γεωργίου και το 1884 το τυπογραφείο του Ανδρέα Κορομηλά, το οποίο διηύθυνε ο γιος του Λάμπρος Κορομηλάς. Στις αρχές του 20ού αιώνα, οι γιοι του Κωνσταντινίδη πώλησαν το τυπογραφείο και το στοιχειοχτήριο στους συνεταίρους Δ. Χ. Τερζόπουλο και Μιχαήλ Σαλίβερο. Από τα τέλη πάντως του 19ου αιώνα, η επιχείρηση του Κωνσταντινίδη διέθετε: τυπογραφείο, στερεοτυπείο, χρωμοτυπογραφείο, λιθογραφείο, χυτήριο, βιβλιοπωλείο, βιβλιοδετείο και χαρτοπωλείο. Βλ. Νίκος Σκιαδάς, ό.π., σ. 43-53· Ευαγγελία Αντζακα-Βέη – Δημήτρης Παυλόπουλος, «Οι νέοι μεγάλοι εκδοτικοί φορείς της Αθήνας», ό.π., σ. 340-344· Αλέξης Πολίτης, «Αναζητώντας τις διαστρωματώσεις του αναγνωστικού κοινού. Η μαρτυρία του βιβλιοπώλη εκδότη Εμμ. Γεωργίου», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001), Κότινος, Αθήνα 2004, σ. 529-560. Για την κινητή και ακίνητη περιουσία του Ανδρέα Κορομηλά, όπως αυτή καταγράφεται στη διαθήκη του (1858) βλ. Χρήστος Λούκος, «Νέα τεκμήρια για την τυπογραφία και τους τυπογράφους της Ερμούπολης», Γιάννης Κόκκωνας (επιμ.), *Τυπογραφία και τυπογράφοι*, Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του τυπογράφου Χρίστου Γ. Μανουσαρίδη, ΕΜΝΕ, Αθήνα 2014, σ. 203, υποσημ. 37.

⁷ Στις απογραφές, τα τυπογραφεία κατατάσσονται στις «βιομηχανίες», αλλά είναι προφανές ότι αυτό δεν ανταποκρίνεται στην «τυπογραφική πραγματικότητα». Για τα προβλήματα που παρουσιάζουν οι απογραφές αυτήν την περίοδο και τη σύγχυση των όρων «βιομηχανία» και «βιοτεχνία» βλ. Χριστίνα Αγραντώνη, «Βιομηχανία», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α1: *Οι Απαρχές*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 179-181.

⁸ Τα τυπογραφεία της Αθήνας που λειτουργούν με πάνω από δύο πιεστήρια το 1909 είναι: το τυπογραφείο «Εστία» των Καρόλου Μάισνερ και Νικολάου Καργαδούρη με έξι πιεστήρια από τα οποία το ένα είναι περιστροφικό (Koenig & Bauer)· του Π. Δ. Σακελλαρίου με έξι πιεστήρια Koenig & Bauer διαφόρων διαστάσεων· του Παναγιώτη Α. Πετράκου με τέσσερα πιεστήρια· του Παρασκευά Λεώνη με τρία πιεστήρια· του δικηγόρου και παιδαγωγού Θεόδωρου Ν. Αποστολοπούλου, το οποίο

101 και το 1930 τα 128, όταν στη δεύτερη μεγαλύτερη πληθυσμιακά πόλη της Ελλάδας, τη Θεσσαλονίκη, λειτουργούν 46 τυπογραφεία ή περίπου το 36% των αντίστοιχων τυπογραφείων της Αθήνας.⁹ Βάσιμα μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένας αριθμός, κυρίως μικρότερων τυπογραφείων, αποκρύπτεται από τους *Οδηγούς*. Στο επίπεδο του τύπου το 1892 εκδίδονται στην Αθήνα 51 εφημερίδες και περιοδικά και μέχρι το 1900 ο αριθμός αυτός αυξάνεται στα 68.¹⁰ Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα μόνο τέσσερις αθηναϊκές εφημερίδες διέθεταν τυπογραφικές εγκαταστάσεις, το 1909 αυξάνονται στις επτά και το 1923 στις δώδεκα.¹¹

Η ύπαρξη ανταγωνισμού δεν αποκλείει και τη δυνατότητα συνεργασίας. Τυπογραφεία, εκδοτικοί οίκοι, επιχειρήσεις τύπου που δεν διαθέτουν κάποιο ή όλα τα στάδια παραγωγής (στοιχειοθεσία, εκτύπωση, βιβλιοδέτηση, λιθογράφιση κ.λπ.) και διάθεσης των εντύπων (βιβλιοπωλείο) προσφεύγουν στις υπάρχουσες καθετοποιημένες επιχειρήσεις. Η αύξηση των εκδοτικών αναγκών, η πίεση για έγκαιρη παράδοση των εντύπων και η προσπάθεια συμπίεσης του εργατικού κόστους, υποχρεώνει, ακόμη και εκδοτικούς οίκους με ιδιόκτητες τυπογραφικές εγκαταστάσεις, στην πρακτική παραχώρησης, με μορφή υπεργολαβιών, μέρους της εργασίας τους σε άλλα τυπογραφεία.¹²

διαθέτει στοιχειοχυτήριο και λειτουργεί ως παράρτημα βιβλιοεμπορικού και εκδοτικού οίκου, με δύο πιεστήρια: των Δ. Χ. Τερζόπουλου και Μιχαήλ Σαλίβερου· του Νέστορα Ταρουσόπουλου στο Νέο Φάληρο με δύο γερμανικά πιεστήρια και τέλος, το τυπογραφείο των Ν. Χιώτη και Ρουσσέα. Βλ. Σ. Ι. Θεοδωρόπουλος, «Η τυπογραφία εν Ελλάδι», *Το Εμπόριον* 9-10 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1910), σ. 365-368· Νικόλαος Ι. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1916-1917*, Αθήνα 1917, σ. 144.

⁹ Χρήστος Λούκος, «Η ελληνική πρωτεύουσα, 1890-1912», Χριστίνα Κουλούρη (επιμ.), *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, Αθήνα 2004, σ. 93-98· Νικόλαος Ι. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1925-1926*, Αθήνα 1926, σ. 743-744· του ίδιου, *Οδηγός της Ελλάδος 1930*, Αθήνα 1930, σ. 306, 309, 678-679.

¹⁰ Το 1892 εκδίδονται στην Ελλάδα 131 εφημερίδες και περιοδικά και μέχρι το 1900 ο αριθμός αγγίζει τα 159 έντυπα. Είναι εμφανής η κυριαρχία της πρωτεύουσας, όταν το 1900, στην Κέρκυρα καταγράφονται 11 εφημερίδες και περιοδικά, στην Ερμούπολη 8, στη Ζάκυνθο 6, στην Σπάρτη, Τρίπολη, Πύργο και Πειραιά από 5 έντυπα η καθεμιά και από 4 στην Πάτρα, Λάρισα, Χαλκίδα. Βλ. Klimis Mastoridis, *Castling the Greek Newspaper: A Study of the Morphology of the Ephemeris from its Origins until the Introduction of Mechanical Setting*, ΕΛΙΑ, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 294-295.

¹¹ Γνωρίζουμε ότι οι αθηναϊκές εφημερίδες *Παλιγγενεσία* (Ιωάννης Αγγελόπουλος), *Ακρόπολις* (Βλάσης Γαβριηλίδης), *Εφημερίς* (Δημήτρης Κορομηλάς) και *Το Άστυ* (Θέμος Άννινος) διέθεταν από τα τέλη του 19ου αιώνα ιδιόκτητα τυπογραφεία. Βλ. Μποέμ [Δημήτρης Χατζόπουλος], «Αι εργαζόμενοι Αθήναι. Τυπογράφοι και στοιχειοθέται», *Το Άστυ*, 16.2.1894· Νίκος Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 204-214· 207. Το 1909 διαθέτουν τυπογραφικές εγκαταστάσεις οι εφημερίδες *Αθήναι*, *Κράτος*, *Πανελλήνιον Κράτος*, *Νέον Άστυ*, *Εσπερινή*, *Εμπρός* και *Σκριπ*. Βλ. Σ. Ι. Θεοδωρόπουλος, «Η τυπογραφία εν Ελλάδι», ό.π., σ. 366. Το 1923 οι εφημερίδες: *Καθημερινή*, *Πολιτεία*, *Αθηναϊκή*, *Πατρίς*, *Ελεύθερος Τύπος*, *Εστία*, *Νέα Ημέρα*, *Νέα Ελλάς*, *Σκριπ*, *Εσπερινή*, *Εμπρός*, *Έθνος* έχουν ιδιόκτητα τυπογραφεία. Βλ. *Πανελλήνιον Λεύκωμα*, ό.π., σ. 29-30.

¹² Ο Γεώργιος Ι. Βασιλείου ίδρυσε το 1913 βιβλιοπωλείο-εκδοτικό οίκο και συνεργάστηκε με τα τυπογραφεία: Φοίνιξ, Μιχ. Κρανωτάκη, Δ. Μ. Δελή, Κωνσταντίνου Σ. Παπαδόγιαννη, Γ. Μακρή και Σία, Στεργιάδη, Κων. Θεοδωρακόπουλου, Απόστολου Χαλούλου κ.ά. Βλ. Κώστας Χατζιώτης, *Εκδοτικός οίκος – βιβλιοπωλείο Γεωργίου Βασιλείου. 100 χρόνια από την ίδρυσή του*, Παρισιάνου,

Οι συνεργασίες αυτές δεν ήταν πάντα αρμονικές. Η περίπτωση της αποτυχημένης συνεργασίας των αδελφών Γεράρδου με τον Κώστα Ελευθερουδάκη, χρησιμοποιείται από τους εργοδότες τυπογράφους ως ένα από τα πολλά παραδείγματα «αγνωμοσύνης» των εκδοτών έναντι των τυπογράφων. Σε αντίθεση με ό,τι υποστηρίζει η υπάρχουσα βιβλιογραφία, η έκδοση του *Εγκυκλοπαιδικού Λεξικού* (1927-1931) του Ελευθερουδάκη ανατέθηκε αρχικά στο τυπογραφείο των αδελφών Γεράρδου. Η προοπτική μάλιστα έκδοσης και των δώδεκα τόμων του λεξικού οδήγησε τα αδέρφια Γεράρδου στον τεχνικό εκσυγχρονισμό της επιχείρησης, με την εγκατάσταση πέντε στοιχειοθετικών μηχανών (Linotype) και την απόρριψη εκτέλεσης άλλων τυπογραφικών εργασιών προκειμένου να απασχοληθούν αποκλειστικά με την έκδοση του έργου. Μετά την ολοκλήρωση του πρώτου τόμου, ο Ελευθερουδάκης προχώρησε στην ίδρυση ιδιόκτητων τυπογραφικών εγκαταστάσεων για τη στοιχειοθέτηση και εκτύπωση των υπόλοιπων έντεκα τόμων του λεξικού, αθετώντας τη συμφωνία.¹³

Την περίοδο του Μεσοπολέμου, με την έλευση των προσφύγων και την εσωτερική μετανάστευση, η Αθήνα κατατάσσεται πλέον ανάμεσα στις μεγάλες πληθυσμιακά ευρωπαϊκές πρωτεύουσες.¹⁴ Βιομηχανικές, βιοτεχνικές και εμπορικές επιχειρήσεις της επαρχίας μετακινούνται προς την πρωτεύουσα για να επωφεληθούν από τη διεύρυνση της αγοράς, την παρουσία άφθονου και φθηνού εργατικού δυναμικού, τις καλύτερες υποδομές, τη συμπίεση του κόστους μεταφοράς των προϊόντων τους και την απαλλαγή τους από την καταβολή δημοτικών φόρων (διαπύλια τέλη). Κατά τον Χρήστο Χατζηιωσήφ, «το ποσοστό συγκέντρωσης της βιομηχανίας στην Αθήνα και τον Πειραιά ξεπερνούσε το αντίστοιχο ποσοστό του

Αθήνα 2013, ιδιαίτερα σ. 110-111. Ίδια πρακτική ακολουθείται από τυπογραφικές επιχειρήσεις και στον τομέα της βιβλιοδεσίας. Το βιβλιοπωλείο της Εστίας παρόλο που διαθέτει βιβλιοδετείο, σε περιόδους αύξησης των εργασιών τα τυπογραφικά φύλλα δένονται σε άλλα βιβλιοδετεία, όπως αυτού του Μιχαήλ Αρνιώτη. Βλ. Νίκος Παντελάκης, «Σαν να διάβασα ένα βιβλίο». *Ο βιβλιοπώλης της Εστίας αφηγείται*, Παναγιώτης Σουλτάνης (επιμ.), Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2003, σ. 41. Για τα βιβλιοδετεία της Αθήνας βλ. Μποέμ [Δημήτρης Χατζόπουλος], «Αι εργαζόμενοι Αθήναι. Λιθογράφοι και βιβλιοδετεία», *Το Αστρ*, 12.2.1894· Νίκος Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 280-286· Δημήτρης Παυλόπουλος, «Βιβλιοδετεία της Αθήνας», του ίδιου (επιμ.), *Ελληνικό βιβλίο*, ό.π., σ. 103-109.

¹³ Νικόλαος Δαμιανός, «Ο Οργανισμός Εκδ. Σχολ. Βιβλίων. Οι συγγραφείς και οι τυπογράφοι», *Συνεταιρισμός* 21 (22 Οκτωβρίου 1949), σ. 1-2.

¹⁴ Ευγενία Μπουρνόβα, *Οι κάτοικοι των Αθηνών 1900-1960. Δημογραφία*, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2016 (<http://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/econ/catalog/book/58>), σ. 30, 60.

πληθυσμού της περιοχής της πρωτεύουσας», ώστε να γίνεται λόγος αυτήν την περίοδο για την εμφάνιση του φαινομένου του «υπερεπαγγελματισμού».¹⁵

Παρά τις ευνοϊκές κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές, όπως και σε άλλες χώρες, τόσο στο επίπεδο του αριθμού των τυπογραφείων όσο και σε αυτό των απασχολούμενων (8.178 άτομα), ο κλάδος των «βιομηχανιών χάρτου» παρέμεινε μικρός σε μέγεθος σε σύγκριση για παράδειγμα με τους 101.661 απασχολούμενους στην υφαντική βιομηχανία, τους 63.921 στη βιομηχανία δέρματος και τους 58.932 στην οικοδομική βιομηχανία.¹⁶ Η ελληνική περίπτωση συμβαδίζει με τις αντίστοιχες των χωρών της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής, αλλά βεβαίως υπάρχει σημαντική ποιοτική και ποσοτική διαφορά. Στην Αγγλία, τη Γερμανία, τη Γαλλία, τις ΗΠΑ, τη Ρωσία έχουν συγκροτηθεί ήδη από τον 19ο αιώνα μεγάλες τυπογραφικές επιχειρήσεις με χιλιάδες εργαζόμενους που παράγουν το μεγαλύτερο μέρος της έντυπης παραγωγής.¹⁷ Στην Ελλάδα, αντιθέτως, το μικρό μέγεθος της αγοράς, αλλά και οι περιορισμοί των εξαγωγών που έθετε η ελληνική γλώσσα, με εξαίρεση την αποστολή εντύπων προς τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, δεν ευνόησαν την ίδρυση «εκδοτικών κολοσσών».

Τη δεκαετία του 1920 οι εκδοτικές επιχειρήσεις μετατρέπονται σταδιακά σε ανώνυμες εταιρείες με στόχο «την κατανομή του επιχειρηματικού κινδύνου και τον προσπορισμό φορολογικών ωφελημάτων χωρίς να μεταβληθεί ουσιαστικά η παραδοσιακή οικογενειακή δομή των επιχειρήσεων».¹⁸ Οι εταιρείες του Ελευθερουδάκη και του Πανσανία Γ. Μακρή¹⁹ «Πυρσός Α.Ε.», ιδρύουν μεγάλες

¹⁵ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β1: *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 51. Για το φαινόμενο του «υπερεπαγγελματισμού» που εντείνεται τη δεκαετία του 1920 βλ. Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι*, ό.π., σ. 124-135.

¹⁶ ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928*, τ. ΙΙΙ: *Επαγγέλματα*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1937. Βλ. πίνακες 1 και 2 στο παράρτημα.

¹⁷ Το 1929 λειτουργούν στις ΗΠΑ 27.400 τυπογραφικές επιχειρήσεις από τις οποίες το 65% (18.167) απασχολούν κάτω από πέντε εργαζόμενους. Η τυπογραφική βιομηχανία χαρακτηρίζεται από ένα μεγάλο ποσοστό μικρών επιχειρήσεων που αναπτύσσεται πλάι στα μεγάλα εκδοτικά συγκροτήματα. Οι μικρές αυτές επιχειρήσεις, αν και πολυάριθμες, παράγουν ένα πολύ μικρό μέρος της συνολικής έντυπης παραγωγής. Πάνω από το 50% των βιβλίων και των καλλιτεχνικών εντύπων και σχεδόν το 1/3 του συνόλου των εφημερίδων εκδίδεται στα δύο μεγάλα εκδοτικά κέντρα των ΗΠΑ, τη Νέα Υόρκη και το Σικάγο. Βλ. Florence E. Clark, *The Printing Trades and Their Workers*, International Textbook Co., Σκράντον 1939, σ. 4.

¹⁸ Άννα Καρακατσούλη, *Στη χώρα των βιβλίων. Η εκδοτική ιστορία του Βιβλιοπωλείου της Εστίας, 1885-2010*, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2011, σ. 87.

¹⁹ Ο Πανσανίας Γ. Μακρής (Ζάκυνθος 1874-Αθήνα 1943) εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1914 και εργάστηκε ως αντιπρόσωπος ξένων οίκων και εταιρειών. Το 1922 ανέλαβε την αντιπροσωπεία της αγγλοολλανδικής εταιρείας πετρελαιοειδών Shell και ίδρυσε τυπογραφείο-βιβλιοδετείο. Το 1924 η «Π. Μακρής & Σία» μετατρέπεται σε ανώνυμη εταιρεία και το 1928 υπογράφει, με τη σύμπραξη της

τυπογραφικές εγκαταστάσεις για την έκδοση του δωδεκάτομου *Εγκυκλοπαιδικού Λεξικού* και της εικοσιτετράτομης *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας* (1926-1934) αντίστοιχα.²⁰ Μετά την ολοκλήρωση, ωστόσο, των έργων οι εγκαταστάσεις τους εμφανίζονται αντιπαραγωγικές.²¹ Ακόμη και οι επιχειρήσεις του τύπου που θεωρούνται κατεξοχήν «μεγάλες», για τα ελληνικά δεδομένα, απασχολούν μέχρι και τη μετεμφυλιακή περίοδο περίπου 100-150 άτομα, όταν το προσωπικό μεγάλων εφημερίδων του Λονδίνου ξεπερνά τα 2.000 άτομα από τις αρχές του 20ού αιώνα.²²

Εξαίρεση στον κανόνα αποτέλεσε η εταιρεία «Γραφικών Τεχνών Γ. Ασπιώτη» στην Κέρκυρα, η οποία αναπτύσσεται δυναμικά στις αρχές του 20ού αιώνα όταν εγκαθιστά περιστροφικό πιεστήριο όφσετ. Μέχρι το 1937 από τα 15 πιεστήρια όφσετ που λειτουργούν στην Ελλάδα τα δέκα ανήκουν στην Ασπιώτη – ΕΛΚΑ.²³ Το 1926 η επιχείρηση απασχολεί τουλάχιστον 500 εργάτες και εργάτριες,

«Hambro's», τη σύμβαση της οδοποιίας για την κατασκευή του οδικού δικτύου σε όλη την Ελλάδα. Η «Πυρσός Α.Ε.» ιδρύεται το 1928 (ΦΕΚ 41 ΔΑΕ/29.2.1928) ως θυγατρική της «Οικονομοτεχνικής Εταιρείας Προμηθούς Α.Ε.», με σκοπό τη συνέχιση της έκδοσης της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας* του δημοσιογράφου Παύλου Δρανδάκη. Βλ. «Μακρής Πausανίας», Σπύρος Α. Βοβολίνης-Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης, *Μέγα ελληνικόν βιογραφικόν λεξικόν*, τ. 1, Αθήνα 1958, σ. 144-150. Για την εταιρεία «Προμηθούς» και τα έργα οδοποιίας βλ. Χριστίνα Αγγριαντώνη, «Χτίζοντας την Αθήνα: Οι επιχειρήσεις του κατασκευαστικού τομέα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα», *Ελληνικός αστικός χώρος*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (4-5 Απριλίου 2003), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σ. 241-258.

²⁰ Ο εκδοτικός οίκος του Δημήτριου Β. Δημητράκου αναλαμβάνει την έκδοση του εννιάτομου *Μέγα λεξικού της ελληνικής γλώσσας* (1936-1950). Προφανώς για την έκδοση του λεξικού προχώρησε στην αγορά τεσσάρων μηχανών της Linotype, αλλά και μονοτυπική μηχανή. Για την ιστορία της επιχείρησης βλ. τους σχετικούς φακέλους από το ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ80Υ12Φ97, Α1Σ40Υ15Φ49, Α1Σ34Υ13Φ98. Για τους εκδοτικούς οίκους του Ελευθερουδάκη, του Πυρσού και του Δημητράκου βλ. Κώστας Χατζιώτης, *Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι της Αθήνας*, τ. Β': (1900-1950), Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2001, σ. 35-46, 107-109· Ευαγγελία Αντζακα-Βέη – Δημήτρης Παυλόπουλος, «Οι νέοι μεγάλοι εκδοτικοί φορείς της Αθήνας», ό.π., σ. 358-362, 364-365· Εμμανουέλα Νικολαΐδου, *Βιβλιοπωλείο Ελευθερουδάκη. Άνθρωποι, βιβλία, μία ιστορία*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 2005· Δημήτρης Π. Δημητράκος, «Το 'Μέγα Λεξικόν' του Δημητράκου», Δημήτρης Παυλόπουλος (επιμ.), *Ελληνικό βιβλίο*, ό.π., σ. 160-164.

²¹ Ο «αθέμιτος» ανταγωνισμός, καθώς το *Λεξικό* του Ελευθερουδάκη διατίθεται στην αγορά σε χαμηλότερη τιμή, η έλλειψη κεφαλαίων κίνησης, η αύξηση του ανταγωνισμού με τα υπάρχοντα τυπογραφεία, θεωρούνται βασικά αίτια της κρίσης. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ Α1Σ34Υ13Φ27, «Ανώνυμος Εταιρεία Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών 'Πυρσός'» [1936].

²² John Child, *Industrial Relations*, ό.π., σ. 160. Και στις ΗΠΑ οι τυπογραφικές επιχειρήσεις απασχολούν πολυάριθμο προσωπικό. Βλ. Robert Lewis, "Industrial districts and manufacturing linkages: Chicago's printing industry, 1880-1950", *Economic History Review* 62/2 (2009), σ. 366-387.

²³ Το λιθογραφείο Φοίβου Παπαχρυσάνθου και Σία διαθέτει τρία πιεστήρια όφσετ και από ένα το λιθογραφείο των Μιχαήλ και Γιώργου Πεχλιβανίδη και του Ορέστη Αθανασούλα. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α23Σ3Υ3Φ3. Για την ιστορία της επιχείρησης Ασπιώτη βλ. ενδεικτικά Ασπιώτη-ΕΛΚΑ, *Γραφικάί Τέχναι 1873-1973*, εισαγωγή – επιμέλεια Α. Τάσος, ιστορικό αφήγημα Φραντζίσκας Φραντζίσκας, Αθήνα 1973· Θανάσης Αντωνίου, «Ασπιώτη – ΕΛΚΑ. Η έντυπη ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού», *Ελληνική τυπογραφία. Ιστορικά αποτυπώματα και συλλογική μνήμη*, ειδική έκδοση του περιοδικού *MarketingWeek*, Ιούλιος 2000, σ. 94-96· Ελένη Βουσολίνου-Ανυφαντή, «Η βιομηχανία στην Κέρκυρα. Η βιομηχανία Γραφικών Τεχνών Ασπιώτη – ΕΛΚΑ (τέλη 19ου αιώνα)», Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2014. Η συγγραφέας φαίνεται να συμφωνεί με τη στρατηγική που ακολουθεί

ένας μεγάλος σχετικά αριθμός, και έχει συγκεντρώσει όλες τις φάσεις παραγωγής διαιρεμένες σε 33 τμήματα (χαρακτικής, φωτομηχανικής, αναγλυφοτυπίας, τυπογραφίας, βιβλιοδεσίας, εκτύπωσης κ.ά.).²⁴ Η καταστροφή του μηχανικού και κτιριακού της εξοπλισμού την περίοδο της Κατοχής ολοκληρώνουν την οριστική μετάβασή της στην Αθήνα, καθιστώντας την σημαντικό ανταγωνιστή στα υπάρχοντα τυπογραφεία και λιθογραφεία.

Η εκδήλωση της διεθνούς οικονομικής κρίσης το 1929 προκάλεσε αλυσιδωτές αντιδράσεις στην ελληνική οικονομία. Η αδυναμία κάλυψης του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών μέσω εξωτερικού δανεισμού, η συρρίκνωση του αγροτικού εξαγωγικού εμπορίου, η αστάθεια του νομίσματος και η εν τέλει εγκατάλειψη του κανόνα χρυσού οδήγησαν στην υποτίμηση της δραχμής το 1932.²⁵ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και ο λόγος σχετικά με την «κρίση του βιβλίου» που αναπτύσσεται στη δεκαετία του 1930. Η αύξηση της τιμής του τυπογραφικού χαρτιού, ο ανταγωνισμός με τις εφημερίδες που προσφεύγουν στην έκδοση βιβλίων για την προσέλκυση αναγνωστών, το περιορισμένο μέγεθος της αγοράς, η αδυναμία έκδοσης καλαίσθητων βιβλίων ώστε να προσελκύσουν τους αναγνώστες, αλλά και η ανεπάρκεια των λογοτεχνών θεωρούνται, από τους συγγραφείς και εκδότες, ως βασικά αίτια της κρίσης. Για τον Ελευθερουδάκη, οι κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται με την ανάπτυξη του κινηματογράφου,²⁶ του αθλητισμού, του ραδιοφώνου και του αυτοκινήτου συνέβαλαν στη μεταβολή των ψυχαγωγικών προτιμήσεων του κοινού και στην πτώση των πωλήσεων του λογοτεχνικού βιβλίου.²⁷

Η στροφή του αναγνωστικού κοινού ιδιαίτερα προς τα έντυπα του αθλητισμού και των σπορ είναι εμφανής. Αν από την πλευρά των εκδοτικών οίκων αυτή η

ο Γεράσιμος Ασπιώτης και μετέπειτα οι γιοι του, Κωνσταντίνος και Νικόλαος, απέναντι στο εργατικό προσωπικό ακόμη και όταν οι πηγές της δεν επαληθεύουν τις θέσεις της.

²⁴ ΙΑ ΕΤΕ, Α23Σ6Υ1Φ1, Κ[ωνσταντίνος] Φαλτάιτς, «Μια μεγάλη εθνική βιομηχανία – τα εργοστάσια γραφικών τεχνών Ασπιώτη», *Η Βραδυνή*, 24.1.1926.

²⁵ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ», ό.π., σ. 48-51· Σωκράτης Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας*, ό.π.

²⁶ Στις δεκαετίες του 1920 και του 1930 σημειώνεται αύξηση του αριθμού των κινηματογραφικών αιθουσών. Η ζήτηση είναι τόσο μεγάλη που ακόμη και θέατρα μετατρέπονται σε κινηματογραφικές αίθουσες. Βλ. Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, «Κινηματογράφος», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β2: *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 367-377.

²⁷ Για την «κρίση του βιβλίου» βλ. Άννα Καρακατσούλη, «Όταν τα βιβλία πουλιούνταν...», ό.π., σ. 11-18· της ίδιας, *Στη χώρα των βιβλίων*, ό.π., σ. 111-124· Γιάννης Χρυσοβέργης, «Η κρίση του βιβλίου στα 1930» και Γιώργος Ζεβελάκης, «Κρίση – αίτια – θεραπείες», Δημήτρης Παυλόπουλος (επιμ.), *Ελληνικό βιβλίο*, ό.π., σ. 168-170 και 171-173· Τάκης Καγαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανοήσης στην Ελλάδα του 1930*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007· Βάσιος Τσοκόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Περιπέτειες του βιβλίου στην Ελλάδα 1880-1940. Ένα ανθολόγιο*, ΕΚΕΒΙ, Αθήνα 1998, σ. 40-63.

μετατόπιση του ενδιαφέροντος οδήγησε σε «κρίση», από την πλευρά των εφημερίδων και των περιοδικών ο χώρος του αθλητισμού και των σπορ προσέφερε ένα νέο πεδίο εμπορικής εκμετάλλευσης, υποχρεώνοντας τις πολιτικές ημερήσιες εφημερίδες της Αθήνας στην καθιέρωση μόνιμης αθλητικής στήλης.²⁸ Εκτός από τις πολιτικές εφημερίδες και τα εξειδικευμένα έντυπα που απευθύνονται σε συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες (δικηγόρους, λειτουργούς της εκκλησίας, εργαζομένους, μαθητές-φοιτητές και των δύο φύλων κ.ά.), τα οποία αυξάνονται σε αριθμό αυτήν την περίοδο, τις αναγνωστικές ανάγκες του πληθυσμού της Αθήνας καλύπτουν το λογοτεχνικό έντυπο, ιδίως το μεταφρασμένο,²⁹ τα «λαϊκά» έντυπα και τα περιοδικά ποικίλης ύλης, όπως το *Μπουκέτο* (1924-1946), *Θεατής* (1925-1946), *Πάνθεον* (1926-1927, 1933-1936), *Ατλαντίς* (1935-1936), *Ρομάντσο* (1934-1940, 1942-1990), *Θησαυρός* (1938-1967) κ.ά.³⁰ Η «κρίση του βιβλίου», επομένως, επικεντρώνεται στη μείωση ή σχεδόν εκμηδένιση των πωλήσεων των ελληνικών λογοτεχνικών βιβλίων και δεν αφορά το σύνολο της βιβλιοπαραγωγής.

Η κρίση ήταν εν πολλοίς συνέπεια του ανταγωνισμού των εφημερίδων της Αθήνας. Η ατέλεια στο δημοσιογραφικό χαρτί από το 1907,³¹ σε αντίθεση με την αύξηση της τιμής του τυπογραφικού, επέτρεψε τις επιχειρήσεις τύπου στο να επιδοθούν στη συστηματική πρακτική έκδοσης βιβλίων³² ως «δώρων»

²⁸ Την περίοδο 1900-1940 καταγράφονται συνολικά 30 τίτλοι αθλητικών εφημερίδων και περιοδικών από τους οποίους οι 29 εκδίδονται τις δεκαετίες του 1920 και του 1930, όταν για την περίοδο 1945-1967 καταγράφονται 37 νέοι τίτλοι. Θα πρέπει βέβαια να υποθέσουμε ότι ένας επίσης αριθμός βραχύβιων αθλητικών εντύπων δεν έχει καταγραφεί. Η αύξηση της δημοτικότητας του ποδοσφαίρου, η ίδρυση το 1926 της Ελληνικής Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας (ΕΠΟ) και η συγκρότηση το 1927 του Ποδοσφαιρικού Ομίλου Κέντρου (ΠΟΚ) από τις τρεις πιο ισχυρές ποδοσφαιρικές ομάδες της περιφέρειας της πρωτεύουσας (Ολυμπιακός, Παναθηναϊκός, ΑΕΚ), έστρεψαν την προτίμηση των εκδοτών και δημοσιογράφων στην ενασχόληση με τη θεματική του ποδοσφαίρου. Βλ. Γιώργος Κουσούνελος, *Λεξικό ελληνικού αθλητικού τύπου 1894-2004*, Διόπτρα, Αθήνα 2004.

²⁹ Από τα μέσα του 19ου αιώνα οι γυναίκες αποτελούν μια διακριτή κατηγορία αναγνωστικού κοινού, αν και αποτελούν μικρό μέρος του εγγράμματου πληθυσμού. Οικογενειακά και φιλολογικά περιοδικά εκδίδονται αυτήν την περίοδο και πραγματοποιούνται μεταφράσεις (συνήθως από γυναίκες) γαλλικών κυρίως μυθιστορημάτων, καθώς θεωρείται ότι το μυθιστόρημα ταιριάζει καλύτερα στη «γυναικεία φύση». Τα περισσότερα, ωστόσο, από τα λεγόμενα «γυναικεία» έντυπα συντάσσονται και εκδίδονται από άνδρες. Η *Εφημερίς των Κυριών* (1887-1917) της Καλλιρρόης Παρρέν είναι το πρώτο γυναικείο έντυπο που συντάσσεται αποκλειστικά από γυναίκες δασκάλες, ποιήτριες και παιδαγωγούς. Βλ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, «Εφημερίς των Κυριών», Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου*, τ. Β', ό.π., σ. 314-317.

³⁰ Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο*, ό.π., σ. 42.

³¹ Για το νομοθετικό πλαίσιο σχετικά με το δημοσιογραφικό χαρτί βλ. Νικόλαος Αθ. Αντωνόπουλος, *Η ελευθερία του τύπου εν Ελλάδι*, Αθήνα 1965, σ. 130-136.

³² Για τα βιβλία, λεξικά, εγκυκλοπαίδειες κ.λπ. που διανέμουν την περίοδο 1932-1938 οι εφημερίδες και τα περιοδικά της Αθήνας βλ. Κώστας Χατζιώτης, *Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι της Αθήνας*, τ. Β', ό.π., σ. 189-195. Τα ξένα έργα που επιλέγονται για δημοσίευση σε ελληνική μετάφραση αγοράζονται ακριβά από τους εκδότες εφημερίδων. Βλ. «Η μόδα της επιφυλλίδας», *Ελεύθερον Βήμα*, 4.4.1925· αναδημοσίευση Θεμιστοκλής Αθανασιάδης-Νόβας, *Η τετάρτη εξουσία*, Φ. Κωνσταντινίδης – Κ. Μιχαλάς, Αθήνα 1966, σ. 129-136.

υποχρεώνοντας τις εκδοτικές επιχειρήσεις «ή να διακόψωσι την έκδοσιν πλείστων βιβλίων, ή την έκδοσιν και εμπορίαν τούτων επί ελαχίστω κέρδει, ή πολλάκις και επί ζημιά, ίνα ούτω αντεπεξέλθωσιν εις τον δημιουργηθέντα άνισον συναγωνισμόν».³³

Αδύναμοι οικονομικά εκδοτικοί οίκοι είτε κλείνουν τις επιχειρήσεις τους ρίχνοντας στην αγορά τις μηχανικές τους εγκαταστάσεις και τα αποθέματα βιβλίων είτε εκποιούν τα αποθέματά τους ρίχνοντας υπερβολικά τις τιμές, προσφέροντας την ευκαιρία σε υγιείς εκδοτικούς οίκους, αλλά και σε επιχειρήσεις τύπου, στην ισχυροποίηση της θέσης τους στην αγορά.³⁴ Οι εκδοτικοί οίκοι του Ελευθερουδάκη, του Δημητράκου, του Κολλάρου, του Σαλίβερου δεν πλήττονται άμεσα από την οικονομική κρίση. Αυτό, ως ένα βαθμό, ήταν συνέπεια τόσο του προσανατολισμού των επιχειρήσεων στην έκδοση σχολικού και θρησκευτικού βιβλίου, όσο και στις επανεκδόσεις επιτυχημένων τίτλων.³⁵ Επίσης, επιχειρήσεις που ακολούθησαν «συντηρητική» οικονομική πολιτική με μικρό κύκλο εργασιών δεν φαίνεται να πλήττονται από την κρίση. Το τυπογραφείο της Γερτρούδης Στ. Χρήστου που ειδικεύεται στην έκδοση επιστημονικών και λογοτεχνικών βιβλίων: «*τηρεί τας τιμάς των εκτυπώσεων αυτής υψωμένας, μη κατερχομένη εις συναγωνισμόν (όστις σημειωτέον είναι εσχάτως έντονος μεταξύ των εν Αθήναις τυπογραφικών επιχειρήσεων), και μη επιζητούσα μικράς εργασίας, αλλά αρκουμένη εις ωρισμένον κύκλον καλών και σοβαρών πελατών*».³⁶

³³ ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ13Φ41, «Έκθεσις του Διοικητικού Συμβουλίου της Ανωνύμου Εταιρείας «Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι. Δ. Κολλάρος & Σία» προς την Γενικήν Συνέλευσιν των μετόχων επί του ισολογισμού της χρήσεως 1935/36», 30.6.1936.

³⁴ Σε περίπτωση κλεισίματος μιας τυπογραφικής επιχείρησης, εκτός από τις τυπογραφικές εγκαταστάσεις, αν υπάρχουν, τίθενται προς πώληση και τα αποθέματα βιβλίων του εκδότη. Η οικονομική κρίση στη δεκαετία του 1930 υποχρεώνει εκδότες στη ρευστοποίηση των αποθεμάτων τους με σημαντικές εκπτώσεις. Πολλά από τα μεταφρασμένα κυρίως λογοτεχνικά έντυπα που κυκλοφορούν αυτήν την περίοδο, είτε από εφημερίδες (*Ημερήσιος Κήρυξ, Ηχώ της Ελλάδος*) είτε από άλλους εκδοτικούς οίκους, προέρχονται από το στοκ άλλων εκδοτικών οίκων. Οι νέοι ιδιοκτήτες βιβλίων προσθέτανε ένα καινούριο φύλλο τίτλου ή ένα διαφορετικό εξώφυλλο με τα χαρακτηριστικά του εκδοτικού τους οίκου και «ξαναρίχνανε το βιβλίο στην αγορά». Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Τεχνητές διαχρονίες και αναγκαστικά ζεύγη. Σημειώσεις για τις στρατηγικές της επανακυκλοφορίας βιβλίων κατά τον Μεσοπόλεμο», *Μολυβδοκοנדυλοπελεκητής* 7 (2000), σ. 271-279· 277· Κώστας Χατζιώτης, *Εκδοτικός οίκος – βιβλιοπωλείο Γεωργίου Βασιλείου*, ό.π., σ. 55, 68-69· Ευαγγελία Αντζακα-Βέη – Δημήτρης Παυλόπουλος, «Οι νέοι μεγάλοι εκδοτικοί φορείς της Αθήνας», ό.π., σ. 347

³⁵ «Το κέρδος, η κίνηση η μεγάλη γινότανε από τα σχολικά. Στέλναμε βιβλία και στον ελληνισμό του εξωτερικού, στην Αλεξάνδρεια, στο Κάιρο, στέλναμε κάτω στην Αίγυπτο τσουβάλια», όπως δηλώνει ο βιβλιοπώλης της «Εστίας» Νίκος Παντελάκης. Βλ. Νίκος Παντελάκης, «*Σαν να διάβασα ένα βιβλίο*», ό.π., σ. 38.

³⁶ Το τυπογραφείο ιδρύθηκε γύρω στο 1920 από τον Σταύρο Χρήστου, αρχιεργάτη-εργολάβο του *Εμπρός* και εν συνεχεία της *Καθημερινής*. Με το θάνατο του ιδρυτή το 1928 τη διεύθυνση της επιχείρησης αναλαμβάνει η σύζυγός του Γερτρούδη Στ. Χρήστου (Λειψία 1899-Αθήνα 1961), η οποία επεκτείνει την επιχείρηση ιδρύοντας τμήμα βιβλιοδετείου και λιθογραφείου. Το 1935 η Χρήστου ζητεί δάνειο ύψους 250.000 δραχμών από την ΕΤΕ για τη συμπλήρωση του τιμήματος της μονοτυπικής μηχανής συνολικού ύψους 800.000 δραχμών. Δεν γνωρίζουμε αν όντως η ΕΤΕ παραχώρησε το δάνειο,

Η πρακτική της εργολαβίας, καθιερωμένη στις εφημερίδες επεκτείνεται και στις εκδοτικές επιχειρήσεις. Παρόλο που ο εκδότης Ιωάννης Ζαχαρόπουλος ίδρυσε εργοστάσιο γραφικών τεχνών το 1930,³⁷ το 1933 για τη συμπίεση του εργατικού και παραγωγικού κόστους αναθέτει σε εργολάβους τη στοιχειοθέτηση και εκτύπωση δικών του εντύπων. Η εργολαβία, η μείωση των αποδοχών, η μη εφαρμογή της οκτάωρης εργασίας και οι απολύσεις είναι πρακτικές που εντείνονται αυτήν την περίοδο.³⁸ Από τη μια αυξάνεται ο «αθέμιτος» ανταγωνισμός μεταξύ εκείνων των τυπογραφικών επιχειρήσεων που δεν μπορούν να συμπίεσουν το παραγωγικό ή εργατικό κόστος, και από την άλλη, οι εργάτες συσπειρώνεται για την από κοινού αντιμετώπιση των ζητημάτων που αναδύονται.

Η «κρίση» του βιβλίου και του τύπου διακόπτεται το 1936 ύστερα από την συμφωνία μεταξύ εκδοτών πολιτικών εφημερίδων της Αθήνας για την παύση του «αθέμιτου» ανταγωνισμού. Με την επιβολή της δικτατορίας, ο Ιωάννης Μεταξάς ανακήρυξε σε «εγκληματική πράξη» την κατοχή, από τους εκδότες, βιβλιοπώλες, αλλά και από το αναγνωστικό κοινό, βιβλίων με «ανατρεπτικό» περιεχόμενο. Οι δημόσιες καύσεις των «παράνομων» βιβλίων και η «λογοκρισία» που επιβλήθηκε, είχε ως στόχο τη «φίμωση και χειραγώγηση» του τύπου και του βιβλίου ώστε να εξασφαλιστεί η σταθεροποίηση και η αναπαραγωγή του νέου καθεστώτος.³⁹ Μέσα σε

αλλά η μηχανή έχει ήδη παραγγελθεί και βρίσκεται καθ' οδόν. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ13Φ44, «Ενυπόθηκον δάνειον Δρχ. 250.000 Τυπογραφικής Επιχειρήσεως Γερτρούδης Στ. Χρήστου», 22 Μαρτίου 1935. Προφανώς η μονοτυπική μηχανή εγκαταστάθηκε στο τυπογραφείο της Χρήστου, καθώς ο Ιωάννης Ιγνατιάδης (γεν. Τραπεζούντα 1910) στο απογραφικό του δελτίο, που εντοπίστηκε στο ΤΑΤ, δήλωσε το 1937 ότι απασχολείται ως μονοτύπης στην επιχείρηση της Γ. Χρήστου. Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, φ. 2075. Το 1948 φαίνεται ότι διαθέτει στο όνομά της ένα σύστημα της Monotype μοντέλο του 1947. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ53Φ135, «Τυπογραφείον Γ. Χρήστου & Υιού» [1948]. Βλ. Εμμανουήλ Χ. Κάσδαγλης, *Το αγλαότεχο τυπογραφείο των αδελφών Ταρουσόπουλου. Αφήγημα σε επάλληλους κύκλους με επίκεντρο το παλιό τυπογραφείο*, Άγρα, Αθήνα 1990, σ. 38-41· του ίδιου, «Παλιά τυπογραφεία της Αθήνας», Δημήτρης Παυλόπουλος (επιμ.), *Ελληνικό βιβλίο*, ό.π., σ. 36-42· «Μία φυσιογνωμία εξέλιπεν: Γερτρούδη Στ. Χρήστου», *Η Τυπογραφία*, 15.4.1961· Τάκης Βουλγαρίδης, *Η ζωή και η τέχνη ενός ανθρώπου. Ένα χρονικό της λιθογραφίας στην Ελλάδα*, Γραφεμπορική, Αθήνα 2001, σ. 238.

³⁷ Το 1956 το εργοστάσιο μεταφέρεται σε ιδιόκτητες εγκαταστάσεις και λειτουργεί με τέσσερα μονοτυπικά συγκροτήματα, τρία αυτόματα ταχυπιεστήρια, βιβλιοδετείο και βιβλιοπωλείο. Ο Ι. Ζαχαρόπουλος θεμελίωσε τη βιβλιοθήκη του «Ελληνας νομικού», των «αρχαίων ελλήνων συγγραφέων» και της «νεωτέρας ελληνικής φιλολογίας». Εκτός από νομικά περιοδικά εξέδωσε επίσης πάνω από 200 βοηθητικά σχολικά βιβλία και το περ. *Παιδεία*. Βλ. *Εκδοτικός οίκος Ιω. Ν. Ζαχαροπούλου: Ο απολογισμός μιας τριακονταετίας*, Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1960.

³⁸ Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ΠΕΚ, Ηράκλειο ²1992, σ. 445-447· «Οι τυπογράφοι της Αθήνας δέχονται ολομέτωπη επίθεση», *Ριζοσπάστης*, 21.9.1933.

³⁹ Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ. Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα ²1986, σ. 419, 422-426. Ο εκδοτικός οίκος Γκοβόστη ιδρύεται το 1926 αναλαμβάνοντας την έκδοση εντύπων του ΚΚΕ. Το 1937 μερικά από τα βιβλία του Κώστα Γκοβόστη ρίχνονται στην πυρά μπροστά στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Βλ. Ευαγγελία Άντζακα-

αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η ίδρυση του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων (ΟΕΣΒ) το 1937 και εισήχθη ο αναγκαστικός νόμος 1092 του 1938 «Περί Τύπου», ο οποίος επέκτεινε τις περιπτώσεις εκείνες που οδηγούσαν στην κατάσχεση εντύπων.

Την εκδοτική παρακμή της περιόδου της μεταξικής δικτατορίας διαδέχεται η εκδοτική ακμή του «παράνομου» τύπου και βιβλίου της Κατοχής. Παρ' όλη την προσπάθεια ελέγχου της κυκλοφορίας των εντύπων από τις κατοχικές δυνάμεις, την επιβολή «λογοκρισίας»,⁴⁰ την αδυναμία παραγωγής χάρτου από τις ελληνικές χαρτοποιίες, την έλλειψη πρώτων υλών, τις συνεχείς διακοπές ρεύματος, την καταστολή και τις διώξεις σημειώνεται έκρηξη του εκδοτικού φαινομένου. Το 1942 εκδίδονται συνολικά 241 βιβλία και το 1943 τριπλασιάζονται σχεδόν σε αριθμό φθάνοντας τα 729. «Και ενώ πριν τον πόλεμο σπάνια ένα βιβλίο πουλούσε πάνω από 1.000 αντίτυπα, σε πολλά από αυτά γίνονταν αλλεπάλληλες εκδόσεις».⁴¹ «Παράνομα» και «νόμιμα» τυπογραφεία τόσο του βιβλίου όσο και του τύπου αναλαμβάνουν τη στοιχειοθέτηση και εκτύπωση «παράνομων» εντύπων.⁴² Το 1945, μετά τον πόλεμο καταστηματαρχες και εργαζόμενοι ιδρύουν από κοινού την «Ενωσιν Τυπογράφων Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1944», με σκοπό την αποζημίωσή τους για τις υπηρεσίες που προσέφεραν.⁴³ Στο πρώτο φύλλο της *Εφημερίδος Ενώσεως*

Βέη – Δημήτρης Παυλόπουλος, «Οι νέοι μεγάλοι εκδοτικοί φορείς της Αθήνας», ό.π., σ. 364. Για τα μαρξιστικά και σοσιαλιστικά έντυπα που εκδίδονται τον Μεσοπόλεμο από τον οίκο Γκοβόστη βλ. Άγγελος Γ. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, ό.π., σ. 159-160, 331-334.

⁴⁰ «Λογοκρισία» επιβλήθηκε κυρίως στον ημερήσιο τύπο της Αθήνας. Στο επίπεδο των λογοτεχνικών και φιλολογικών εντύπων η λειτουργία της λογοκρισίας ήταν περιορισμένη και ανεπαρκής. Βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραχμένη δεκαετία 1940-1950*, Πόλις, Αθήνα 2005, σ. 58-66.

⁴¹ Τασούλα Βερβενιώτη, «Η πόλη σε καθεστώς νομιμοποιημένης παρανομίας: Αθήνα 1941-1949», *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 27-30 Νοεμβρίου 1997), ΕΜΝΕ, Αθήνα 2000, σ. 523. Όπως αναφέρει ο Νίκος Παντελάκης είχε «δουλειά το βιβλιοπωλείο, στην Κατοχή είχε δουλειά το βιβλίο, δεν είχε ο κόσμος τι να κάνει· τότε σε κλείνανε στις έξι μέσα, τότε σε κλείνανε στις οκτώ, τι να κάνεις, αναγκαστικά διάβαζε ο κόσμος, διάβαζε πολύ, και είχε και *Νέα Εστία*. Η *Νέα Εστία* πουλούσε, παρ' όλη τη λογοκρισία που υπήρχε και τις τόσες δυσκολίες». Βλ. Νίκος Παντελάκης, «Σαν να διάβασα ένα βιβλίο», ό.π., σ. 109.

⁴² Ο τυπογράφος Ευάγγελος Ρούμπος συμμετείχε στην έκδοση του «παράνομου» τύπου ενώ εργαζόταν σε «νόμιμο» τυπογραφείο. Όταν τελείωνε η δουλειά «κλείναμε το τυπογραφείο, φεύγαμε και εμείς και μετά γυρνούσαμε ξανά στο τυπογραφείο και δουλεύαμε όλη νύχτα, καμουφλάροντας τα παράθυρα να μην φαίνεται το φως έξω, για να κάνουμε τις εκδόσεις αυτές. Και φυλλάδια και εφημερίδες διαφόρων, από όλες τις αποχρώσεις, τις παρατάξεις». Η άρνηση έκδοσης εντύπου από μια παράταξη προκαλούσε φόβο κατάδοσης στις αρχές Κατοχής. Αρχείο Συνεντεύξεων Χρήστου Λούκου, συνέντευξη Αιμίλιου Καλιακάτσου, 3 Μαΐου 2001.

⁴³ «Είναι γνωστόν ότι στην περίοδο Κατοχής πολλές οργανώσεις είχαν παραγγείλει ορισμένες δουλειές στους παράνομους τυπογράφους που ενώ οι τυπογράφοι έκαναν την δουλειά δεν μπόρεσαν να την παραδώσουν γιατί πιάστηκαν από τους Γερμανούς. Οι διευθύνοντες τις οργανώσεις ισχυρίστησαν ότι η δουλειά δεν παρεδόθη και έτσι δεν πλήρωσαν στις οικογένειες των φυλακισμένων τυπογράφων την δουλειά· αυτό βλέπετε ήταν το πρώτο βοήθημα στα θύματα του αγώνα. Εξακολουθούν όμως ακόμη να μη τους πληρώνουν αν και πρόκειται για οργανώσεις ακμαιότατες οικονομικώς. Γι' αυτό πριν

Τυπογράφων Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1944 καταγράφονται στο μητρώο της Ένωσης τέσσερις εκτελεσθέντες από τις κατοχικές δυνάμεις, δύο αγνοούμενοι, 21 φυλακισθέντες και 121 εργασθέντες στον παράνομο τύπο. Προφανώς αυτοί οι αριθμοί δεν αντανakλούν το σύνολο των τυπογράφων που συμμετείχε ενεργά στην εκδοτική παραγωγή. Πλειοψηφούν αριθμητικά οι καταστηματαρχες και εμφανίζονται ελλείψεις όσον αφορά τους εργάτες τυπογράφους και εργάτες τύπου που κατέφυγαν στα βουνά και στάθηκαν στο πλευρό του ΕΑΜ, στοιχειοθετώντας και τυπώνοντας εφημερίδες, προκηρύξεις, φυλλάδια.

Εκτός από την έκδοση και κυκλοφορία νέων εντύπων, κάτοχοι βιβλιοθηκών υποχρεώθηκαν να πωλήσουν μέρος ή το σύνολο των βιβλίων για να ανταπεξέλθουν στις βιοτικές τους ανάγκες. Εκδότες και βιβλιοπώλες εκμεταλλεύονται τις περιστάσεις για να κερδοσκοπήσουν. Ο εκδότης Ιωάννης Ζαχαρόπουλος αγόρασε το 1941 από το Εθνικό Τυπογραφείο σχεδόν όλα τα αντίτυπα του Αστικού Κώδικα και τα πώλησε «εις ανωτέραν της διατιμήσεως τιμήν».⁴⁴ Όπως αναφέρει ο βιβλιοπώλης της Εστίας Νίκος Παντελάκης, «άμα αγόραζες μια βιβλιοθήκη, έπαιρνες με την οκά και το πουλούσες με το κομμάτι, κι εκεί έχει κέρδος».⁴⁵

Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στο επίπεδο των εφημερίδων. Η έκδοση των αριστερών εντύπων γινόταν στις περισσότερες περιπτώσεις «κρυφά» αλλά αποτελεσματικά, καθώς το ΚΚΕ είχε αναπτύξει αυτού του είδους δράση από την περίοδο του Μεσοπολέμου. «Η μόνιμη προοπτική της παρανομίας οδηγούσε στη συστηματική προσπάθεια να υπάρξουν μόνιμα στημένοι παράνομοι μηχανισμοί έκδοσης και διακίνησης έντυπου υλικού»,⁴⁶ καθώς το επίσημο δίκτυο κυκλοφορίας

αναγκασθούν οι τυπογράφοι να πάνε στα δικαστήρια και εμείς ν' αποκαλύψουμε τις οργανώσεις αυτές, πρέπει να πληρώσουν τους τυπογράφους, αφού δεν αισθάνονται καμιά άλλη υποχρέωση στα θύματα του αγώνα». Βλ. «Μια ασυνέπεια έναντι των τυπογράφων του παράνομου τύπου», *Εφημερίς Ενδόσεως Τυπογράφων Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1945*, 28.3.1945. Εντοπίστηκαν στη βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ και άλλα δύο φύλλα της εφημερίδας στις 25.1.1946 και 25.2.1946.

⁴⁴ Το 1942 στον λογιστή του Εθνικού Τυπογραφείου Διονύσιο Λογαρά επιβλήθηκε πρόστιμο 500 δραχμών διότι δεν απέτρεψε την πώληση του συνόλου των αντιτύπων στον εκδότη Ι. Ζαχαρόπουλο. Βλ. Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 20, «Υπουργείον Οικονομικών, προς τον κ. Διονύσιον Λογαράν, λογιστήν του Εθνικού Τυπογραφείου», 22.5.1942.

⁴⁵ Νίκος Παντελάκης, «Σαν να διάβασα ένα βιβλίο», ό.π., σ. 125.

⁴⁶ Ενδεικτικό της εκδοτικής έκρηξης αυτήν την περίοδο είναι ότι τα λεγόμενα «νεανικά έντυπα» από 59 που καταγράφονται την περίοδο 1830-1914 και 324 την περίοδο 1915-1936, φθάνουν περίπου τα 400 το διάστημα 1941-1945. Ο αριθμός αυτός είναι ενδεικτικός ενός μεγαλύτερου εκδοτικού πλούτου με την τομή να γίνεται εντυπωσιακή την περίοδο 1943-1944· μια τομή που σαφέστατα οφείλεται στην ίδρυση το 1943 της αντιστασιακής οργάνωσης νέων, της «Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων» (ΕΠΟΝ). Βλ. Οντέτ Βαρών, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1941-1945). Καταγραφή*, τ. Α', ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987, σ. ιβ'-ιγ', νε' το παράθεμα στη σ. λα'. Για τις εφημερίδες της Αντίστασης που ξεπερνούν σε αριθμό τις 500 βλ. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Β': *Αθηναϊκά εφημερίδες 1901-1959*, Γεώργιος Σερμπίνης, Αθήνα 1959, σ. 318-339.

του τύπου τελούσε υπό την εποπτεία των γερμανικών κατοχικών δυνάμεων. Τα πρακτορεία ελληνικού και ξένου τύπου συνενώθηκαν το 1941 στην εταιρεία «Ενώσις Ελληνικού και Ξένου Τύπου Α.Ε.», με το 51% του κεφαλαίου να ανήκει στη γερμανική εταιρεία Mundus A.G. Η Mundus ίδρυσε παράλληλα την εταιρεία «Βίβλος Α.Ε.» για την εισαγωγή και πώληση στην Ελλάδα ξενόγλωσσων βιβλίων, διδακτικών μέσων, μουσικών τεμαχίων και άλλων εντύπων.⁴⁷ Η γερμανική εταιρεία απέκτησε και τον πλειοψηφικό έλεγχο των μετοχών των εφημερίδων του Δημήτρη Λαμπράκη (*Ελεύθερον Βήμα, Αθηναϊκά Νέα, Οικονομικός Ταχυδρόμος*), ο οποίος είχε παραιτηθεί από τη διεύθυνση λίγο πριν την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα. Στην περίπτωση του *Έθνους*, οι γερμανικές αρχές επέλεξαν την πρακτική της επίταξης των προηγμένων τυπογραφικών εγκαταστάσεων της εφημερίδας.⁴⁸ Εκτός από τη Mundus, στην Ελλάδα δραστηριοποιείται και η ιταλική εταιρεία Compagnia Italiana per L' Oriente Mediterraneo (CIOM), η οποία αποκτά τον έλεγχο της Πυρσός Α.Ε., του τυπογραφείου Μάισνερ και ενδεχομένως και άλλων επιχειρήσεων που διέθεταν τυπογραφικές εγκαταστάσεις για την έκδοση προπαγανδιστικού υλικού.⁴⁹

Στη δεκαετία του 1940, αναπτύσσεται και το «αντικομμουνιστικό έντυπο» που ακμάζει ποιοτικά και ποσοτικά την περίοδο του εμφυλίου, με έμφαση στα χρόνια ανάμεσα στο 1947 και 1950, όπως και μεταπολεμικά την περίοδο 1958-1961, όταν δηλαδή το κόμμα της Αριστεράς ΕΔΑ, αναδεικνύεται σε αξιωματική

⁴⁷ Το μετοχικό κεφάλαιο της «Ενώσεως Ελληνικού και Ξένου Τύπου Α.Ε.» ορίστηκε σε 5.000.000 δραχμές διαιρεμένο σε 5.000 μετοχές. Από αυτές οι 2.550 ανήκουν στη γερμανική εταιρεία Mundus A.G., οι 850 στην «Εταιρεία Ελληνικού Τύπου», οι 1.050 στο «Κεντρικόν Πρακτορείον Εφημερίδων 'Σπύρος Τσαγγάρης'» και οι 550 στην Ελισάβετ Τσιβόγλου. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ13Φ64, ΦΕΚ 106 ΔΑΕ/23.5.1941. Το 1932 είχε ιδρυθεί η «Ομόρρυθμος Εμπορική Εταιρεία 'Ν. Καφεζέξης και Β. Τσιβόγλου'» υπό τον τίτλο «Διεθνές Πρακτορείον Βιβλίων και Εφημερίδων» με σκοπό την εμπορία παντός είδους εφημερίδων, περιοδικών και βιβλίων της αλλοδαπής. Προφανώς με το θάνατο του Β. Τσιβόγλου την εταιρεία ανέλαβε η Ελισάβετ Τσιβόγλου. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ62Φ1016· Κωνσταντίνος Α. Γεωργόπουλος, «Ελευθερία κυκλοφορίας και πρακτόρευσις των εντύπων», *Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου*, τ. Ζ', τχ. 1 (1963), σ. 11.

⁴⁸ Θωμάς Καλέσιος, «Εκλεκτικές συγγένειες πολιτικής και τύπου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1950-1955): Η ίδρυση και η λειτουργία της ΕΙΗΕΑ και η περίπτωση του Βήματος», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2018, σ. 75-81.

⁴⁹ Το τυπογραφείο «Εστία» των Καρόλου Μάισνερ και Νικόλαου Καργαδούρη ιδρύθηκε το 1892. Στη διάρκεια της Κατοχής ο υιός του Μάισνερ συνεργάζεται με τις κατοχικές δυνάμεις με συνέπεια κατά την απελευθέρωση να τεθεί υπό τη μεσεγγύηση του Γενικού Λογιστηρίου του κράτους. «Το τυπογραφείο Μάισνερ», *Συνεταιρισμός* 18 (19 Μαΐου 1949), σ. 6. Εκτός από το τυπογραφείο Μάισνερ και ο Πυρσός τέθηκε υπό κρατική μεσεγγύηση. Ο Πυρσός είχε αγοραστεί στην Κατοχή από την ιταλική εταιρεία CIOM, αλλά μετά την απελευθέρωση αγοράστηκε ξανά από τους μετόχους του με το ελληνικό κράτος να διεκδικεί την κυριότητά του. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ13Φ144, ΕΤΕ, Πυρσός Α.Ε. Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών (υπό εκκαθάριση), 23.10.1943. Το 1955 ο Πυρσός έκλεισε και περίπου 100 εργαζόμενοι απολύθηκαν χωρίς αποζημίωση. Βλ. «Εκατό εργάτες της εκδοτικής εταιρίας 'Πυρσός' απολύονται σήμερα χωρίς να πάρουν αποζημίωσιν», *Η Αυγή*, 1.4.1955.

αντιπολίτευση.⁵⁰ Επομένως, κάθε φορά που φαίνεται να απειλείται η κυριαρχία του πολιτικού καθεστώτος, αυξάνεται, σε εκδοτικό επίπεδο, ο αριθμός των εντύπων που πρόσκεινται στην ιδεολογία του, ώστε να συμβάλουν στη σταθεροποίηση και νομιμοποίησή του. Φανερόνεται έτσι μια άρρηκτη σχέση ανάμεσα στο έντυπο και την πολιτική εξουσία.

1.2. Διάσπαση των τυπογραφικών σωματείων

α) Ο Γουτεμβέργιος

Σε χώρες του Δυτικού κόσμου και στη Βόρεια Αμερική, οι τυπογράφοι ήταν ανάμεσα στις πρώτες επαγγελματικές κατηγορίες που συγκρότησαν «συντεχνίες» με σκοπό τον περιορισμό της εισόδου στο επάγγελμα και τη διατήρηση της παραγωγής και της προσφοράς εργασίας σε χαμηλά επίπεδα. Η μακρόχρονη μαθητεία που έφθανε ακόμη και τα επτά χρόνια και η απαίτηση καταβολής υψηλών εισφορών για την είσοδο στο επάγγελμα αποτέλεσαν ευνοϊκές προϋποθέσεις μείωσης ή ακόμη και εκμηδένισης του ανταγωνισμού. Η εφαρμογή του «κλειστού» επαγγέλματος ευνόησε τον έλεγχο της αγοράς και την επιβολή υψηλών τιμών στα παραγόμενα προϊόντα, επιτρέποντας τη διασφάλιση ικανοποιητικού κέρδους για τους καταστηματάρχες.⁵¹ Τον 19ο αιώνα τα σωματεία ανασυγκροτούνται, αλλά σε ταξική πλέον βάση με σκοπό τη διεκδίκηση συλλογικών συμφερόντων.⁵²

Η Αθήνα ακολουθεί το ευρωπαϊκό παράδειγμα. Με την καθιέρωση του Συντάγματος του 1864 και του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι, σαράντα τυπογράφοι και ένας βιβλιοδέτης (εργοδότες και εργάτες) ιδρύουν το 1868 την

⁵⁰ Φορείς αυτής της αντικομμουνιστικής δραστηριότητας είναι η εκκλησία, οι (παρά)εκκλησιαστικές οργανώσεις, το Παλάτι, ο στρατός, τα σώματα ασφαλείας, οι ποικίλοι «σύλλογοι» και «εταιρείες» (Φανέλλα του Στρατιώτου, οι Φίλοι του Στρατού, οι Πρόσκοποι και οι Οδηγοί), άμεσα εκπορευόμενοι από τις κρατικές υπηρεσίες πληροφοριών και, ιδίως μετά το τέλος του Εμφυλίου, οι αμερικανικές υπηρεσίες που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνοκοφρώνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ2: *Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 9-49· Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, «...Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του 'αντικομμουνιστικού αγώνος' 1958-1961», *Μνήμων* 29 (2008), σ. 199-241. Για την έννοια της «εθνοκοφρότητας» βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκοφρώνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2009.

⁵¹ Eric Hobsbawm, «Βικτωριανές αξίες», ό.π., σ. 119· William H. Sewell, Jr., *Work and Revolution in France*, ό.π., σ. 72-73. Στις ΗΠΑ η πρώτη τυπογραφική οργάνωση ιδρύεται στη Νέα Υόρκη το 1795. Βλ. Seymour Martin Lipset – Martin A. Trow – James S. Coleman, *Union Democracy: The Internal Politics of the International Typographical Union*, Free Press, Γκλένκο 1956, σ. 18. Στην Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία οι πρώτες τυπογραφικές ενώσεις ιδρύονται τον 19ο αιώνα από Βρετανούς τυπογράφους μετανάστες. Βλ. Peter Franks, *Print and Politics: A History of Trade Unions in the New Zealand Printing Industry, 1865-1995*, Victoria University Press, Ουέλινγκτον 2001, σ. 48.

⁵² Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι*, ό.π., σ. 148.

«Μετοχική των εργατών τυπογράφων εταιρία Γουτεμβέργιου». Ο «Γουτεμβέργιος» αποτέλεσε την αρχαιότερη και μακροβιότερη «συντεχνία»⁵³ της Αθήνας με τουλάχιστον 75ετή συνεχή παρουσία και δραστηριότητα. Όπως και οι υπόλοιπες «συντεχνίες» που ιδρύονται στην Αθήνα μετά το 1870 (κουρέων, αρτοποιών, ξυλουργών, υποδηματοποιών, αμαξηλατών, μαγείρων κ.ά.), ο «Γουτεμβέργιος» ήταν αλληλοβοηθητικό σωματείο με σκοπό την «περίθαλψη» των μελών και των οικογενειών αυτών, την καταβολή εξόδων κηδείας, χρηματικών βοηθημάτων σε ενδεείς συναδέλφους και κυρίως την κάλυψη μέρους των ιατροφαρμακευτικών δαπανών.⁵⁴ Δεν αποτέλεσε δηλαδή προσπάθεια συσπείρωσης για τον έλεγχο της παραγωγικής και εργασιακής διαδικασίας που συναντάται σε άλλες χώρες.

Δικαίωμα συμμετοχής στην εταιρεία είχαν εργάτες και καταστηματάρχες στοιχειοθέτες, πιεστές, στοιχειοχύτες, στερεοτύπες, μελανωτές, βιβλιοδέτες και λιθογράφοι. Αν και μέχρι τη δεκαετία του 1880 κυριαρχούν αριθμητικά οι «εργάτες», ο έλεγχος της Διοίκησης του Γουτεμβέργιου τέθηκε εξαρχής στα χέρια των καταστηματάρχων.⁵⁵ Η υπεροχή των εργοδοτών στη Διοίκηση νομιμοποιείται το 1886 με τη μεταβολή του σχετικού άρθρου του καταστατικού, σύμφωνα με το οποίο από τα εννέα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου τα «πέντε τουλάχιστον δέον να ώσι καταστηματάρχαι».⁵⁶ Ιστορικά, πάντως, οι πρόεδροι της εταιρείας του Γουτεμβέργιου

⁵³ Κατά τον Νίκο Ποταμιάνο τα επαγγελματικά σωματεία αποκαλούνται «συντεχνίες». Ο όρος αναφέρεται «στα χειρωνακτικά επαγγέλματα και το μικρεμπόριο, σε ειδικευμένους εργάτες και μικροαστούς – αλλά και σε αστούς που δεν είχαν τόση οικονομική επιφάνεια ώστε να αποσπαστούν εντελώς από τον κόσμο των τεχνών». Βλ. Νίκος Ποταμιάνος, «Ο σύνδεσμος συντεχνιών», *Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα: Αλλαγές και ανατροπές*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (11-12 Δεκεμβρίου 2009), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2012, σ. 75-91·79· του ίδιου, *Οι νοικοκυραίοι*, ό.π., κεφ. 3 και 8· Χαρίλαος Γ. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στην Αθήνα το 1891. Συνδικάτα, απεργίες, συνθήκες εργασίας, σοσιαλισμός*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2001, σ. 125-187.

⁵⁴ Το 1891 ο πρόεδρος και ιδρυτής της εταιρείας, τυπογράφος Δημήτριος Ειρηνίδης υποστήριξε ότι: «ο πρώτος και σπουδαίος σκοπός της εταιρίας μας είναι ο φιλανθρωπικός, κατόπιν έρχεται η βαθμιαία συγκρότησις εταιρικού κεφαλαίου και η πληρωμή μερίσματος εις τους εταίρους, τελευταίος δε και σπανιώτατα πραγματοποιούμενος η χορήγησις δανείων εις τους εταίρους». Βλ. *Εφημερίς των Συντεχνιών*, 2.3.1891· αναδημοσιεύεται στο Χαρίλαος Γ. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στην Αθήνα*, ό.π., σ. 184-187·185. Με την τροποποίηση του καταστατικού το 1892 νομιμοποιούνται οι συγκεκριμένοι σκοποί: η περίθαλψη λόγω ασθενείας των μελών και των οικογενειών αυτών, η χορηγία δανείων και η απονομή ετησίου μερίσματος στους εταίρους. Οι τελευταίες δύο προτάσεις είχαν τεθεί ήδη το 1874 από μέλη της εταιρείας. Για το «Καταστατικόν της εν Αθήναις Εταιρίας των Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Ο Γουτεμβέργιος» του 1892 βλ. Κώστας Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητος 1833-1900*, τ. Β', ΙΑΕΝ, Αθήνα 1988, σ. 560· ΦΕΚ 154 Α'/9.5.1892· Γεώργιος Λαγανάς, «Το σωματείο τυπογράφων και βιβλιοδετών 'Γουτεμβέργιος' (1868-1886)», *Βιβλιοαμφιάστis* 1 (1999), σ. 115.

⁵⁵ Από τα εννιά μέλη του ΔΣ τα ονόματα των οποίων καταγράφονται στο καταστατικό του 1868 οι επτά είναι «εργοστασιάρχαι τυπογραφείου». Βλ. *Καταστατικόν της Μετοχικής των Εργατών Τυπογράφων Εταιρίας Γουτεμβέργιου*, Εκ του τυπογραφείου Ερμού, Αθήνα 1868 σ. 12.

⁵⁶ Γεώργιος Λαγανάς, «Το σωματείο τυπογράφων», ό.π., σ. 138. Το συγκεκριμένο άρθρο μεταφέρθηκε και σε όλα τα επόμενα καταστατικά του σωματείου. Το άρθρο 33 του καταστατικού του 1927 ορίζει

ήταν καταστηματαρχες τυπογραφείου ή βιβλιοδετείου.⁵⁷ Οι ίδιοι οι εργοδότες φαίνεται ότι παρότρυναν τους εργάτες τους να εγγραφούν στην εταιρεία υποθέτω, ανάμεσα σε άλλα και για ψηφοθηρικούς λόγους. Προφανώς η κάλυψη του κόστους αγοράς των μετοχών της εταιρείας θα ήταν απαγορευτική για το μεγαλύτερο μέρος των εργαζομένων αυτήν την περίοδο, αλλά δεν μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο απόκτησης μετοχών από κληρονομιά θανόντα συγγενή. Η αριθμητική υπεροχή των εργοδοτών στον 20ό αιώνα, τόσο στο επίπεδο των μελών όσο και σε αυτό της Διοίκησης, ευνόησε τη διατήρηση του ελέγχου του σωματείου από τους καταστηματαρχες. Η παροχή δανείων στα μέλη, η απονομή ετήσιου μερίσματος, η δυνατότητα αγοράς πιεστηρίων με δόσεις και τυπογραφικών στοιχείων με ευκολίες πληρωμής από τα στοιχειοχυτήρια της Αθήνας αποτελέσαν ευνοϊκές προϋποθέσεις κοινωνικής κινητικότητας. Προφανώς μέρος των «εργατών» μελών του Γουτεμβέργιου κατάφερε στην πορεία να ανέλθει στην τάξη των «καταστηματαρχών».

Η εταιρεία σταδιακά προσπάθησε να συμπεριλάβει το σύνολο των επαγγελματιών που δραστηριοποιούνται στον κλάδο, αλλά η αριθμητική υπεροχή των τυπογράφων και βιβλιοδετών είναι εμφανής. Το 1881 με την τροποποίηση του καταστατικού γίνονται αποδεκτοί ως μέλη «βιβλιοπώλαι μετά των βοηθών των» και το 1898 παρουσιάζεται νέα διεύρυνση με την αποδοχή εγγραφής χαρτοπωλών.⁵⁸ Η πλειοψηφία σχεδόν των χαρτοπωλείων της Αθήνας διαθέτει μικρά ποδοκίνητα πιεστήρια στα οποία εκτυπώνονται επισκεπτήρια, αποδείξεις, προσκλητήρια, αγγελτήρια, λογαριασμοί και άλλες μικροεργασίες «αφίνοντα καλόν ημερήσιον κέρδος εις τους ιδιοκτήτας των».⁵⁹ Φαίνεται δηλαδή ότι χαρτοπωλεία από τον 19ο

ότι από τα εννέα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου οι «πέντε εκ των τακτικών Συμβούλων δυνατών να ώσι Καταστηματαρχαι ή Προϊστάμενοι των μετεχόντων του Σωματείου επαγγελματιών». Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ53Φ99, *Καταστατικόν της Εταιρείας Τυπογράφων & Βιβλιοδετών «Γουτεμβέργιος», Π. Δ. Κυριάκου, Αθήνα 1927, σ. 21.*

⁵⁷ Τη θέση του προέδρου διατηρεί για πολλά χρόνια, συνήθως μέχρι το θάνατό του, το ίδιο πρόσωπο, γι' αυτό και παρά την πολύχρονη λειτουργία της εταιρείας και την τριετή θητεία του ΔΣ, είναι ελάχιστος ο αριθμός των καταστηματαρχών που κατάφερε να καταλάβει αυτή τη θέση: Δημήτριος Ειρηνίδης, τυπογράφος· Ευάγγελος Κ. Κοφινιώτης, τυπογράφος· Μιχαήλ Χ. Αρνιώτης, βιβλιοδέτης· Γεώργιος Ι. Μαστραποστόλης, βιβλιοδέτης. Δυστυχώς δεν κατάφερα να εντοπίσω το επάγγελμα του τελευταίου, ενδεχομένως, προέδρου του Γουτεμβέργιου Ιωάννη Κοντογιάννη.

⁵⁸ Μέλη του Γουτεμβέργιου εμφανίζονται και δύο εργάτες του Εθνικού Τυπογραφείου. Με βάση τα καταστατικά παραμένουν μέτοχοι της εταιρείας ακόμη και όσοι έχουν αλλάξει επάγγελμα· ένας ιερέυς (πρώην βιβλιοδέτης), ένας παντοπώλης (πρώην πιεστής) και ένας δημοσιογράφος. Σύμφωνα με το άρθρο 4 του καταστατικού του 1898 γίνονται αποδεκτοί ως μέλη τυπογράφοι, βιβλιοδέτες, στοιχειοχύτες, λιθογράφοι, βιβλιοπώλες και χαρτοπώλες. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ53Φ99, *Καταστατικόν της Εταιρείας των Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Γουτεμβέργιου*, Τυπογραφείον «Εστία» Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, Αθήνα 1905· Γεώργιος Λαγανάς, «Το σωματείο τυπογράφων», ό.π., σ. 111, 122-124.

⁵⁹ Σ. Ι. Θεοδωρόπουλος, «Η τυπογραφία εν Ελλάδι», ό.π., σ. 368.

αιώνα επεκτείνουν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες εξελισσόμενα σε «καλλιτεχνικά» τυπογραφεία. Διαπιστώνεται επομένως ότι η διάκριση μεταξύ των διαφόρων επαγγελμάτων που συσπειρώνει ο Γουτεμβέργιος δεν είναι σαφής. Ένα πρόσωπο μπορεί να κατέχει δύο ή περισσότερες επαγγελματικές ιδιότητες που συναντώνται αυτήν την περίοδο (τυπογράφος, βιβλιοδέτης, στοιχειοχύτης, βιβλιοπώλης, χαρτοπώλης).

Μολονότι η εταιρεία ενισχύεται οικονομικά κατά διαστήματα από το υπουργείο Εσωτερικών και από τη Δημοτική Αρχή Αθηνών,⁶⁰ αντιμετωπίζει συχνά τον κίνδυνο διάλυσης είτε λόγω οικονομικής δυσπραγίας και αδιαφορίας των μελών, ο αριθμός των οποίων αυξομειώνεται ανάλογα με τη συγκυρία, είτε λόγω εσωτερικών διαφωνιών και προσωπικών συγκρούσεων.⁶¹

Το Εθνικό Τυπογραφείο, η μεγαλύτερη τυπογραφική επιχείρηση στην Ελλάδα,⁶² δεν θα λειτουργήσει ανταγωνιστικά απέναντι στις υπάρχουσες ιδιωτικές επιχειρήσεις της Αθήνας, τουλάχιστον όσον αφορά την έκδοση σχολικών βιβλίων, μια θεματική που κυριαρχεί στα βιβλία που εκδίδονται από τα τυπογραφεία και τους εκδοτικούς οίκους μέχρι και την ίδρυση του ΟΕΣΒ.⁶³ Μέλη του Γουτεμβέργιου

⁶⁰ Η Δημοτική Αρχή Αθηνών, ο Δημήτριος Ειρηνίδης, πρόεδρος και ιδρυτής, ο Νικόλαος Σδρίνιας, ο Χρήστος Φιλαδέλφους, επίτιμος πρόεδρος, και ο Δημήτριος Σακελλάριος αναγνωρίζονται ως «ευεργέται και δωρηταί» της εταιρείας. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ53Φ99, Εταιρία των Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Γουτεμβέργιου, *Πρακτικά 101-102 Γενικής Συνελεύσεως μετά της Λογοδοσίας του Διοικητικού Συμβουλίου περί των πεπραγμένων κατά το έτος 1918*, Τυπογραφείον «Ερμής» Αλ. Βιτσικουνάκη, Αθήνα 1919. Τα μέλη του Γουτεμβέργιου συνέδραμαν οικονομικά στην προσπάθεια ανέγερσης του νοσοκομείου «Ευαγγελισμός» και κατά την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων, όπως και άλλες συντεχνίες, ενίσχυσαν οικονομικά την κυβέρνηση Βενιζέλου. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ53Φ99, Εταιρία των Τυπογράφων και Βιβλιοδετών 'Γουτεμβέργιου', *Πρακτικά εκτάκτων Γενικών Συνελεύσεων του έτους 1912 και διάφορα σχετικά έγγραφα του Προέδρου της Εταιρίας*, Τυπογραφείον Α. Διαλησμά και Σία, Αθήνα 1912, σ. 20-24.

⁶¹ 1868: 41 μέλη, 1871: 46, 1872: 69, 1873: 124, 1874: 61, 1875: 39, 1876: 35, 1882: 82, 1883: 136, 1884: 51, 1885: 55, 1886: 66, 1888: 79. Το 1874 και το 1884 σημειώνονται συγκρούσεις και αποχωρήσεις μελών από την εταιρεία, κάποια από τα οποία αργότερα επανεγγράφονται. Υποθέτω ότι η αύξηση του αριθμού των μελών το 1883 οφείλεται αφενός στην καθιέρωση, την περίοδο 1882-1895, του ρυθμιστικού κρατικού παρεμβατισμού στην έκδοση των σχολικών βιβλίων και στη ανάγκη συσπείρωσης για την αντιμετώπιση της κρίσης, και αφετέρου, στην απεργία που κήρυξαν οι εργάτες στις εφημερίδες τον Ιούνιο του 1882 με αιτήματα την καθιέρωση της Κυριακής αργίας και την αύξηση του ημερομισθίου κατά 30%. Για τα καταστατικά και την πορεία του Γουτεμβέργιου από την ίδρυσή του και μέχρι το 1886 βλ. Γεώργιος Λαγανάς, «Το σωματείο τυπογράφων», ό.π., σ. 103-141· Νικόλαος Δαμιανός, «Η Ένωσις των Βιοτεχνών Τυπογράφων», *Συνεταιρισμός* 12 (18 Μαΐου 1948), σ. 4· Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 182-184, 198-200· για την απεργία του 1882 βλ. Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 186-194· Κώστας Σαρδελής, *Βλάσης Γαβριηλίδης, 1848-1920*, Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΕΑ, Αθήνα 2011, σ. 364-367.

⁶² Για τις πρώτες τυπογραφικές προσπάθειες του κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια βλ. Χρήστος Λούκος, «Νέα στοιχεία για την ελληνική τυπογραφία της περιόδου 1828-1832. Αλληλογραφία του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια με τον οίκο Firmin Didot Frères», *Μνήμων* 35 (2016), σ. 91-106.

⁶³ Για την εναλλαγή του ελεύθερου ανταγωνισμού και του κρατικού παρεμβατισμού στην έκδοση των σχολικών βιβλίων από τον 19ο αιώνα και μέχρι το 1940 βλ. Δημήτρης Φ. Χαραλάμπους, «Το σχολικό βιβλίο στην Ελλάδα», Δημήτρης Παυλόπουλος (επιμ.), *Ελληνικό βιβλίο*, «Η Καθημερινή», Αθήνα

προφανώς είχαν αναπτύξει οικονομικούς και κοινωνικούς δεσμούς με πολιτικούς φορείς, καθώς εξέδιδαν έντυπα του Δημοσίου, σχολικά βιβλία και εφημερίδες. Η πολιτική επιρροή των καταστηματαρχών προφανώς έπαιξε ρόλο στον περιορισμό των τυπογραφικών δραστηριοτήτων του Εθνικού Τυπογραφείου. Το 1869, στο πλαίσιο συγκράτησης των δημοσίων δαπανών, καταργείται η αρμοδιότητα του Εθνικού Τυπογραφείου να εκτυπώνει ιδιωτικές εργασίες. Πλέον, οι δραστηριότητες του περιορίζονται στις τυπογραφικές και λιθογραφικές εργασίες, κυρίως, του υπουργείου Οικονομικών.⁶⁴ Πραγματοποιείται επομένως μια μεταφορά των υπόλοιπων δημοσίων εργασιών στα υπάρχοντα τυπογραφεία που κατέχουν πλέον τον έλεγχο της αγοράς και διακίνησης του εντύπου.

Από τα τέλη του 19ου αιώνα και μέχρι την ψήφιση του νόμου 281/1914 «περί σωματείων»⁶⁵ παρατηρείται, στον χώρο της τυπογραφίας και του τύπου της Αθήνας, αύξηση του αριθμού εργατικών, εργοδοτικών και διαταξικών σωματείων, η διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους των οποίων υπήρξε βραχύβια.⁶⁶ Η κήρυξη μιας εργατικής απεργίας ή η αύξηση του κόστους έκδοσης συσπειρώνουν, έστω και προσωρινά, τους

2001, σ. 147-153. Βλ., επίσης, Άννα Καρακατσούλη, *Στη χώρα των βιβλίων*, ό.π., σ. 79-90, 136-144. Για την εκπαιδευτική πολιτική και το γλωσσικό ζήτημα βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α2: *Οι Απαρχές 1900-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 189-281.

⁶⁴ Ευάγγελος Α. Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο 1833-2003: 170 χρόνια στην υπηρεσία του ελληνικού κράτους*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2003, σ. 76-78, 94-96.

⁶⁵ Για τις διαφορετικές τάσεις που διαμορφώθηκαν στην ελληνική ιστοριογραφία όσον αφορά τη συμβολή του νόμου 281/1914 και γενικότερα της εργατικής νομοθεσίας της κυβέρνησης Βενιζέλου, στη συγκρότηση των εργατικών σωματείων βλ., ενδεικτικά, Σταύρος Μουδρόπουλος, «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2012, σ. 225-253· Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία, εργατικό κίνημα και εργατική πολιτική στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα», *Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα: Αλλαγές και ανατροπές*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (11-12 Δεκεμβρίου 2009), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2012, σ. 131-143· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 160-168.

⁶⁶ Το 1882 ιδρύεται ο «Εργατικός Σύνδεσμος των Τυπογράφων», ο οποίος το 1895 μετονομάζεται σε «Αδελφότης Εργατών Τυπογράφων η Πρόοδος» (ΦΕΚ 116 Β/9.10.1896), το 1900 σε «Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις» και το 1915 σε «Σύνδεσμο Εργατών Τυπογράφων του Βιβλίου και του Τύπου»· το 1889 η «Ένωσις των Ελλήνων Δημοσιογράφων» (ΦΕΚ 117 Α/6.5.1889), η οποία συσπειρώνει εκδότες και συντάκτες εφημερίδων και περιοδικών της Αθήνας· το 1904 το «Συνδικάτον Τύπου» από τους εκδότες εφημερίδων (εκτός της *Εστίας* και του *Σκριπ*)· το 1908 η «Εταιρία του Ελληνικού Τύπου», επίσης από εκδότες του ημερησίου τύπου της Αθήνας· το 1890 ο «Σύνδεσμος Καταστηματαρχών Τυπογράφων»· το 1891 ο «Σύνδεσμος των εν Αθήναις Βιβλιοδετών» (ΦΕΚ 311 Α/7.11.1891)· το 1896 ο «Σύνδεσμος Συντακτών Αθηναϊκών Εφημερίδων» (ΦΕΚ 19 Β/1.3.1896)· το 1901 η «Αδελφότης Εργατών Λιθογράφων Αθηνών και Πειραιώς». Βλ. Χαρίλαος Γ. Γκούτσος, *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914. Επίσημο και ζωντανό συνδικαλιστικό δίκαιο. Συνδικαλιστική κίνηση*, τ. Α', Ε.Ε.Ε. Δελτίον Εργατικής Νομοθεσίας, Αθήνα 1988, σ. 74, 129-131, 155-156· Κώστας Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς*, ό.π., τ. Α'-Β', σ. 434-435, 541, 745-746, 795· Δημήτρης Ζαζάς, «Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεώτερη Ελλάδα: η περίπτωση της Αθήνας (1870-1920)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2011.

εργοδότες, οι οποίοι ιδρύουν επαγγελματικά σωματεία για την από κοινού επίλυση των εργατικών ή οικονομικών ζητημάτων.⁶⁷ Από την πλευρά των εργαζομένων, οι εργάτες τύπου είναι από τις πρώτες επαγγελματικές κατηγορίες της Αθήνας που ιδρύουν «εργατικό σύνδεσμο» το 1882, ο οποίος το 1895 μετονομάζεται σε «Αδελφότης εργατών τυπογράφων η Πρόοδος» και το 1900 σε «Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων» της Αθήνας με σκοπό την παροχή εργασίας σε άνεργα μέλη, χρηματικού βοηθήματος σε περίπτωση ασθένειας ή ανεργίας, την απονομή σύνταξης σε όσους δεν μπορούσαν να εργασθούν λόγω γήρατος ή δυστυχήματος.⁶⁸ Όπως και ο Γουτεμβέργιος έτσι και η Αδελφότητα φαίνεται ότι ήταν κατά βάση διαταξικό σωματείο συμμετέχοντας το 1908 στο Σύνδεσμο Συντεχνιών και το 1910 στην ίδρυση του ΕΚΑ.⁶⁹

Οι διασπάσεις που σημειώνονται αφήνουν ανεπηρέαστη την εταιρεία του Γουτεμβέργιου που παραμένει διαταξική και μετά την ψήφιση του νόμου 281/1914.⁷⁰ Σε αντίθεση με το μεγαλύτερο μέρος των συντεχνιών, που επέλεξε τη μορφή του επαγγελματικού σωματείου, τα μέλη του Γουτεμβέργιου αποφάσισαν τη διατήρηση του αλληλοβοηθητικού χαρακτήρα επιτυγχάνοντας την απρόσκοπτη συνέχιση της λειτουργίας του τουλάχιστον μέχρι και την περίοδο της Κατοχής.⁷¹ Η εγγραφή ενός μέλους στην εταιρεία δεν ήταν απαγορευτική για την παράλληλη συμμετοχή του σε

⁶⁷ Για την αντιμετώπιση της απεργίας των στοιχειοθετών στις εφημερίδες της Αθήνας, τον Ιανουάριο του 1891, με αίτημα την ανάθεση πώλησης των εφημερίδων στον «Εργατικό Σύνδεσμο των Τυπογράφων», αποφασίστηκε η ίδρυση κοινού σωματείου μεταξύ της «Ενώσεως των Ελλήνων Δημοσιογράφων» και των εκδοτών βιβλίου. Συνασπίζονται επομένως εκδότες εφημερίδων με ιδιόκτητες τυπογραφικές εγκαταστάσεις και εκδότες βιβλίων, οι οποίοι αναλάμβαναν εργολαβικά την έκδοση εφημερίδων τρίτων. Βλ., αναλυτικά, Χαρίλαος Γ. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στην Αθήνα*, ό.π., σ. 56-123.

⁶⁸ Άλλοι σκοποί της Αδελφότητας ήταν η αδελφική συνένωση των Ελλήνων τυπογράφων, η περιφρούρηση των επαγγελματικών συμφερόντων των εργατών τυπογράφων, η οικονομική ευημερία των μελών «διά συνεργατικών συνδυασμών», η περιφρούρηση της υγείας των μελών, η ηθική ανάπτυξη των μελών μέσω διαλέξεων, βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου. Δικαίωμα εγγραφής στην Αδελφότητα είχαν εργάτες τυπογράφοι (στοιχειοθέτες, πιεστές, στερεοτύπες) της Αθήνας και του Πειραιά, με διετή τουλάχιστον εργασιακή εμπειρία. Βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Καταστατικόν*, Αθήνα 1909 [BB] και Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Εσωτερικός οργανισμός*, Αθήνα 1910 [BB].

⁶⁹ Ο τυπογράφος Νικόλαος Δαμιανός στο άρθρο του «Η Ένωσις των Βιοτεχνών Τυπογράφων», *Συνεταιρισμός* 12 (18 Μαΐου 1948), σ. 4, το οποίο αναδημοσιεύεται στο Νίκος Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 181-182, 200-201, προφανώς μπέρδευσε τον Γουτεμβέργιο με την «Αδελφότητα των Εργατών Τυπογράφων η Πρόοδος».

⁷⁰ Σταύρος Μουδόπουλος, «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία», ό.π., σ. 243.

⁷¹ Το 1942 ως μέλη του, από το 1932, επταμελούς πλέον ΔΣ του Γουτεμβέργιου αναφέρονται οι καταστηματάρχες: Ιωάννης Κοντογιάννης (πρόεδρος), Αναστάσιος Παυλής, βιβλιοδέτης (αντιπρόεδρος), Παναγιώτης Κυριάκου, τυπογράφος (ταμίας), Αντώνιος Σκορδίλης (γενικός γραμματέας) και Φώτης Κομματάς βιβλιοδέτης, Νικόλαος Μιτυληναίος, τυπογράφος και Στυλιανός Κουερίνης, βιβλιοδέτης (σύμβουλοι). Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ53Φ99, Σωματείων Τυπογράφων & Βιβλιοδετών 'Γουτεμβέργιος', «Απόσπασμα εκ του πρακτικού», 9.5.1942.

άλλη ή περισσότερες επαγγελματικές ενώσεις. Οι καταστηματάρχες τυπογράφοι Νικόλαος Καργαδούρης και Ιωάννης Βάρτσος είναι παράλληλα μέλη της «Ενώσεως Ιδιοκτητών Τυπογραφείων» Αθηνών και Πειραιώς που είχε ιδρυθεί το 1918 ως «Ένωσις Καταστηματαρχών Τυπογράφων». Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση των υπόλοιπων επαγγελματιών του κλάδου, όπως των βιβλιοδετών, λιθογράφων, βιβλιοπωλών κ.ά.

Το 1915 ο τυπογράφος και πρώην πρόεδρος του Γουτεμβέργιου, Ευάγγελος Κ. Κοφινιώτης,⁷² υποστήριξε ότι:

Ο νόμος περί σωματείων δεν αφορά εις την ημετέραν Εταιρείαν, αλλ' επειδή ζητηθείσης εξηγήσεως παρά του ειδικού υπαλλήλου του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας, επιστεύθη ότι τούτο δεν προσκρούει, και ότι δύναται να ονομασθή σωματείον, και αντί εταίροι οι μέτοχοι να καλούνται μέλη, η δε επωνυμία μένει η αυτή.⁷³

Είναι φανερό ότι το νόμο του 1914 τα μέλη τον αντιμετωπίζουν ως μια «τυπική» αλλαγή των όρων, χωρίς να μεταβάλλονται στην πράξη οι σκοποί της εταιρείας. Η επιλογή του «αλληλοβοηθητικού» χαρακτήρα του σωματείου ενδεχομένως οφείλεται στην ελευθερία σύστασης ή συμμετοχής από τα μέλη νέων διακριτών επαγγελματικών σωματείων, στη γνώση από τον 19ο αιώνα της βραχύβιας λειτουργίας τους, στην επαγγελματική ανομοιογένεια των μελών, αλλά και στην άρνηση μεταβολής των σκοπών της εταιρείας.⁷⁴ Η λειτουργία του Γουτεμβέργιου, εκτός από τα οφέλη της «περίθαλψης» σε περιπτώσεις ασθενείας ή ανεργίας, προσέφερε στα μέλη τη δυνατότητα δανεισμού με χαμηλό επιτόκιο, ετήσιο μέρισμα

⁷² Ο Ευάγγελος Κ. Κοφινιώτης (1836-1916) δημοσίευσε πάνω από 35 θεολογικά και φιλολογικά έργα το μεγαλύτερο μέρος των οποίων εξέδωσε στο ιδιόκτητο τυπογραφείο του «Ο Παλαμήδης» (Αγίου Μάρκου 28) σε συνεργασία με τον Γερμανό τυπογράφο Κάρολο Μάισνερ. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. στην ιστοσελίδα βικιπαίδεια, λήμμα «Ευάγγελος Κοφινιώτης».

⁷³ ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ53Φ99, *Καταστατικόν Εταιρείας Τυπογράφων και Βιβλιοδετών «Γουτεμβέργιος»*, Π. Α. Πετράκος, Αθήνα 1915, σ. 36-37. Το 1932 ο Γουτεμβέργιος αποβάλλει από τον τίτλο την έννοια «εταιρεία» και μετονομάζεται σε «Σωματείου Τυπογράφων και Βιβλιοδετών ο 'Γουτεμβέργιος'» με σκοπό την αλληλοβοήθεια και περίθαλψη, λόγω ασθενείας, των μελών, την ενίσχυση του πνεύματος της αποταμίευσης μέσω της απονομής μικρού μερίσματος, την προαγωγή των οικονομικών συμφερόντων των μελών και την παροχή επιδόματος σε ανίκανα μέλη λόγω γήρατος ή δυστυχήματος. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ53Φ99, *Καταστατικόν του Σωματείου Τυπογράφων & Βιβλιοδετών «Γουτεμβέργιος»*, Π. Δ. Κυριάκου, Αθήνα 1932.

⁷⁴ Με βάση το άρθρο 1 του καταστατικού του 1915 η εταιρεία έχει σκοπό: «α') την εν καιρώ ασθενείας περίθαλψιν (φαρμάκων και ιατρού) των αποτελούντων αυτήν μελών και των οικογενειών αυτών, β') την χορηγίαν δανείων εις τα μέλη, γ') την βελτίωσιν του πνευματικού και μορφωτικού επιπέδου των μελών και την ανύψωσιν του επαγγέλματος των τυπογράφων και βιβλιοδετών και δ') την ενίσχυσιν του πνεύματος της αποταμίευσεως εις τα μέλη διά την απονομήν μικρού μερίσματος». Με εξαίρεση τον τρίτο σκοπό της εταιρείας, ο οποίος εισήχθη λόγω του νόμου 281/1914, δεν μεταβάλλονται οι σκοποί της εταιρείας σε σύγκριση με το καταστατικό του 1898. Ως μέλη, και όχι πλέον «εταίροι», γίνονται αποδεκτοί τυπογράφοι, βιβλιοδέτες και στοιχειοχύτες.

βάσει του αριθμού των μετοχών, δυνατότητα εδραίωσης ή επέκτασης επαγγελματικών συνεργασιών (Κ. Καμινάρης & Π. Κυριάκου, Κ. Μάισνερ & Ν. Καργαδούρης, Αρ. Διαλησμάς & Κ. Σαραντινός, Π. Πετράκος & Εμμ. Καρπαθάκης), ανταλλαγής γνώμων για την επίλυση κοινών επαγγελματικών ζητημάτων.

Από το 1915 και μέχρι το 1921 παρατηρείται σταδιακή αύξηση του αριθμού των μελών του Γουτεμβέργιου. Από τα 56 μέλη που καταγράφονται το 1915, ανέρχονται σε 58 το 1918, 77 το 1920 και 83 το 1921.⁷⁵ Μέχρι το 1920 ο αριθμός μητρώου φθάνει τα 611, ένας μικρός σχετικά αριθμός αν ληφθεί υπόψη ότι ο Γουτεμβέργιος έχει συνεχή παρουσία στην Αθήνα για πάνω από μισό αιώνα και ότι αυξάνεται σημαντικά ο αριθμός των απασχολουμένων στον κλάδο. Σε αντιπαραβολή με όλη την προηγούμενη περίοδο, αποτυχημένων προσεγγίσεων εξεύρεσης νέων υποψήφιων μελών, η από το 1892 απαίτηση απόσπασης δύο τουλάχιστον υπογραφών από μέλη του Γουτεμβέργιου, ώστε να γίνει αποδεκτή η αίτηση εγγραφής του νέου μέλους, έβαζε εμπόδια μαζικής εισόδου διασφαλίζοντας παράλληλα τον κλειστό χαρακτήρα της εταιρείας.

Σύμφωνα με τις ονομαστικές καταστάσεις⁷⁶ καταγράφονται και κοινά ονόματα μεταξύ των εταίρων. Οι Ιωάννης Γ. και Γεώργιος Κούβελος (τυπογράφοι), Κάρολος και Ερρίκος Μάισνερ (τυπογράφοι-βιβλιοδέτες), Ευάγγελος Κ. και Κώνστας Ε. Κοφινιώτης (τυπογράφοι-βιβλιοπώλες), Μιχαήλ και Γεώργιος Μ. Αρνιώτης (βιβλιοδέτες), Νικόλαος Σ. και Σαραντινός Ν. Λάρδης (βιβλιοδέτες), Γεώργιος και Ελευθέριος Γ. Μίνως (βιβλιοδέτες), Εμμανουήλ και Κ.Ε. Κωνσταντινίδης (βιβλιοδέτες-βιβλιοπώλες), αποτελούν μερικά μόνο παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη συγγένειας μεταξύ των μελών, που εδώ υποθέτω ότι

⁷⁵ ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ53Φ99, *Καταστατικόν Εταιρείας Τυπογράφων*, ό.π., σ. 38· Εταιρία των Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Γουτεμβέργιου, *Πρακτικά 101-102 Γενικής Συνελεύσεως*, ό.π., σ. 11· Εταιρεία Τυπογράφων και Βιβλιοδετών ο «Γουτεμβέργιος», *Πρακτικά (105 & 106) Γενικών Συνελεύσεως μετά λογοδοσίας του Διοικητικ. Συμβουλίου διά το έτος 1920*, Ι. Βάρτσος, Αθήνα 1921, σ. 11· Εταιρία των Τυπογράφων και Βιβλιοδετών «Γουτεμβέργιος», *Πρακτικά 107-108 Γενικής Συνελεύσεως μετά της λογοδοσίας του Διοικητικού Συμβουλίου περί των πεπραγμένων κατά το έτος 1921*, Κ. Καμινάρης & Π. Κυριάκου, Αθήνα 1922, σ. 5.

⁷⁶ Τον 20ό αιώνα γνωστοί καταστηματάρχες μέλη του Γουτεμβέργιου υπήρξαν οι: Παναγιώτης Πετράκος (τυπογράφος-στοιχειοχύτης-βιβλιοπώλης), Εμμανουήλ Καρπαθάκης (στοιχειοχύτης-τυπογράφος), Γεώργιος Βασιλείου (βιβλιοπώλης-τυπογράφος), Σπυρίδων Κουσουλίνος (βιβλιοπώλης-τυπογράφος), Αλέξανδρος Βιτσικουνάκης (τυπογράφος), Ιωάννης Βάρτσος (τυπογράφος), Νικόλαος Καργαδούρης (τυπογράφος), Αριστομένης Διαλησμάς (τυπογράφος), Γεώργιος Ολανδέζος (βιβλιοδέτης), Απόστολος Αποστολόπουλος (βιβλιοπώλης-χαρτοπώλης), Παναγιώτης Κυριάκου (τυπογράφος), Κωνσταντίνος Καμινάρης (τυπογράφος), Θεόδωρος Μαστραποστόλης (βιβλιοδέτης), Γρηγόριος Δρέτας (τυπογράφος-βιβλιοδέτης), Σπυρίδων Αμπατζόπουλος (βιβλιοδέτης), Παρ. Χρυσομάλλης (τυπογράφος), Αθανάσιος Παπασπύρου (τυπογράφος) κ.ά. Στα μέλη συμπεριλαμβάνονται ο ιερέας Ιωάννης Ζησιμόπουλος και ο δημοδιδάσκαλος Νικόλαος Αναστασίου.

πλειοψηφεί η σχέση πατέρα-γιου. Η προσθήκη άρθρου, στο καταστατικό του 1892, απαγόρευσης ταυτόχρονης συμμετοχής στο ΔΣ συγγενών «οίον πατήρ και υιός, αδελφός και σύγγαμβρος, θείος και ανεψιός» αποδεικνύει την παρουσία ανδρών, ενηλίκων και ανηλίκων, της ίδιας οικογένειας.⁷⁷ Η εξάλειψη της δυνατότητας ελέγχου της εταιρείας από μία μόνο οικογένεια είναι αυτή που θεωρώ ότι επέβαλε την εισαγωγή του συγκεκριμένου άρθρου.

Καμία γυναίκα δεν καταγράφεται ως μέλος παρόλο που στα καταστατικά του Γουτεμβέργιου δεν γίνεται ρητή αναφορά στο φύλο των μελών. Η από το 1915 προσθήκη στο καταστατικό απαίτησης άσκησης πολιτικών δικαιωμάτων για τα νεοεγγραφέντα μέλη,⁷⁸ δεν θεωρώ ότι επιβλήθηκε για την επισφράγιση της έμφυλης διάκρισης, καθώς γίνονται δεκτά και ανήλικα άτομα. Επιπλέον, βάσει του άρθρο 46 του καταστατικού, αποβάλλεται από το σωματείο μέλος καταδικασμένο για κακούργημα ή πλημμέλημα, «έτι δε και ο κηρυχθείς υπό των δικαστηρίων δόλιος χρεωκόπος». Οι καταδικασθέντες συνήθως στερούνται το δικαίωμα άσκησης πολιτικών δικαιωμάτων, γι' αυτό και τέθηκε σαν προϋπόθεση εισόδου στο σωματείο. Ο στόχος ήταν η «οικονομική προστασία» των μελών του Γουτεμβέργιου από επιτήδειους ή καιροσκόπους και όχι η διασφάλιση του αποκλεισμού των γυναικών. Η αδυναμία εγγραφής ως μελών, εργατριών και εργοδοτριών, θα πρέπει να θεωρηθεί αυτονόητη όχι μόνο από τον Γουτεμβέργιο αλλά και από τις υπόλοιπες συντεχνίες της Αθήνας.

β) Ο Σύνδεσμος Καταστηματαρχών Τυπογράφων

Στο χρονικό διάστημα από το 1890 μέχρι το 1918 ο «Σύνδεσμος Καταστηματαρχών Τυπογράφων» Αθηνών ιδρύεται τρεις φορές: το 1890, το 1908 και το 1918.⁷⁹ Πέρα

⁷⁷ Βλ. το άρθρο 40 του καταστατικού του 1892. Δεκτά ως μέλη στην εταιρεία γίνονται και ανήλικα άτομα από 15 έως 21 ετών «εάν συναινώσιν οι πατέρες ή επίτροποι ή κηδεμόνες αυτών». Ενδιαφέρον θα είχε να γνωρίζαμε αν οι γιοι, ανεψιοί, αδελφοί και λοιποί συγγενείς των καταστηματαρχών μελών του Γουτεμβέργιου εντάσσονται στην κατηγορία του «εργάτη» ή αυτής του «καταστηματάρχη».

⁷⁸ «Ίνα εγγραφή τις μέλος, δέον να προταθή υπό δύο μελών του σωματείου, κεκτημένων ανά μίαν τουλάχιστον ομολογίαν αυτής (αρθρ. 8), και να έχη συμπληρωμένον το εικοστόν πρώτον έτος της ηλικίας του, και να ασκή τα πολιτικά του δικαιώματα. Δυνατόν όμως να πρωταθώσι και γείνωσι δεκτά ως μέλη του σωματείου και άτομα μικροτέρας ηλικίας, παρισταμένου ενός των προτεινόντων αυτά ως επιτρόπου των και ευθυνομένου εις το Σωματείον». Το συγκεκριμένου άρθρο επαναλαμβάνεται και στα καταστατικά του 1927 και του 1932.

⁷⁹ Ο «Σύνδεσμος των Καταστηματαρχών Τυπογράφων» της Αθήνας μετονομάζεται το 1924 σε «Ένωσις Ιδιοκτητών Τυπογραφείων» και το 1944 σε «Ένωσις Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών». Βλ. Νικόλαος Δαμιανός, «Η ένωσις των βιοτεχνών τυπογράφων», περ. *Συνεταιρισμός* 12 (18 Μαΐου 1948), σ. 4 και *Συνεταιρισμός* 13 (4 Ιουλίου 1948), σ. 4. Τα άρθρα του Νικόλαου Δαμιανού αναδημοσιεύονται το 1960 στην εφ. *Η Τυπογραφία* και το 1982 στο Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 181-182, 200-203· Νικόλαος Δαμιανός, «Η ιστορική εξέλιξις της Ένώσεως Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών», *Η*

από τις δομικές μεταβολές που πραγματοποιούνται αυτήν την περίοδο στον χώρο του τύπου και των εκδοτικών καταστημάτων, προηγείται πάντα μια απεργιακή κινητοποίηση των εργαζομένων που δίνει το έναυσμα για τη συσπείρωση των εργοδοτών.

Μετά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο οι απεργίες των εργαζομένων αυξάνονται σε αριθμό και μαχητικότητα εξαιτίας του πληθωρισμού, της έλλειψης βασικών ειδών διαβίωσης και της συμπίεσης των αποδοχών. Η ίδρυση της ΓΣΕΕ και του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (ΣΕΚΕ), σε συνδυασμό με τις ανησυχίες που προκάλεσε στους επιχειρηματίες η έκρηξη της Ρωσικής Επανάστασης το 1917 ισχυροποίησε τις ταξικές αντιθέσεις και προκάλεσε τη συστηματικότερη παρέμβαση του κράτους ενάντια στην οργάνωση και κινητοποίηση των εργαζομένων.⁸⁰ Όταν το 1920 οι εργάτες τυπογράφοι προσπάθησαν να εφαρμόσουν τη σχετική διεθνή σύμβαση που είχε επικυρώσει η Ελλάδα για την εφαρμογή της οκταώρου εργασίας, οι εργοδότες τυπογράφοι προχώρησαν στην επαναδραστηριοποίηση του «Συνδέσμου των Καταστηματαρχών Τυπογράφων» της Αθήνας κηρύσσοντας λοκ-άουτ «μη δεχόμενοι ουδεμίαν υποχώρησιν ούτε συνεννόησιν επί της μείωσης των ωρών εργασίας».⁸¹ Οι εργαζόμενοι στα τυπογραφεία απασχολούνται συνήθως 10-12 ώρες την ημέρα και επομένως η μείωση των ωρών εργασίας ισοδυναμούσε με συμπίεση του κέρδους των εργοδοτών προερχόμενη από τη μείωση της διάρκειας της υπερεργασίας. Όπως αναφέρει ο εργοδότης τυπογράφος και βιβλιοδέτης Νικόλαος Αργ. Δαμιανός,⁸² «ήτο η πρώτη οργανωτική επίδειξις των καταστηματαρχών τυπογράφων». Νέοι και παλαιοί καταστηματάρχες παραμερίζοντας τις προσωπικές τους διαφορές, «εστάθησαν ακλόνητοι». Ύστερα από μήνες διακοπή

Τυπογραφία, 25.7.1960. Προφανώς το τελευταίο κείμενο του Δαμιανού θα πρέπει να ήταν δημοσιευμένο στο τεύχος 14 του *Συνεταιρισμού* (1948), το οποίο δυστυχώς δεν εντοπίστηκε στις βιβλιοθήκες.

⁸⁰ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ», ό.π., σ. 13.

⁸¹ Νικόλαος Δαμιανός, «Η ιστορική εξέλιξις», ό.π.

⁸² Ο Νικόλαος Αργ. Δαμιανός γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1896 από πατέρα τυπογράφο – εκδότη της εφ. *Ιωνία* (1908). Μετά το 1922 εγκαθίσταται στην Αθήνα και ιδρύει μαζί με τον αδελφό του, Εμμανουήλ, τυπογραφείο στην οδό Εμμανουήλ Μπενάκη. Απασχολείται ως αρχιεργάτης στην επιχείρηση Πυρσός Α.Ε. και το 1929, μετά το θάνατο του αδελφού του, αναλαμβάνει τη διεύθυνση του τυπογραφείου - βιβλιοδετείου. Υπήρξε μέλος της «Ενώσεως Ιδιοκτητών Τυπογραφείων», της μετέπειτα «Ενωσις Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών», καθώς και της «Ενώσεως Καταστηματαρχών Βιβλιοδετών». Στη διάρκεια της Κατοχής εξέδωσε έντυπα και εφημερίδες διάφορων αντιστασιακών ομάδων (*Εθνικός Παλμός*, *Δημοκρατία* κ.ά.) και το 1947 εκτοπίζεται στην Ικαρία. Απεβίωσε στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1965. Βλ. «Ν. Δαμιανός», *Συνεταιρισμός* 3 (30 Απριλίου 1947), σ. 2· «Ένας εξάιρετος συνάδελφος. Νικόλαος Δαμιανός», *Η Τυπογραφία*, 6.12.1965· Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Β΄, ό.π., σ. 324, 326 και τ. Γ΄, ό.π., σ. 317.

των εργασιών, οι εργάτες υποχώρησαν δεχόμενοι την ανάληψη 9ωρης εργασίας την ημέρα.⁸³

Αν και ο Δαμιανός προσπαθεί να παρουσιάσει το γεγονός ως νίκη των εργοδοτών, η εφαρμογή των εννέα ωρών εργασίας φαντάζει ως επιτυχία των εργαζομένων, οι οποίοι επωφελήθηκαν από την έκδοση νέων εφημερίδων, *Ελεύθερον Βήμα* (1922) και *Ελεύθερος Λόγος* (1923), με τυπογραφικά στοιχεία. Κάποιοι καταστηματάρχες προχώρησαν στην ίδρυση σχολής μαθητευομένων (Εμμανουήλ και Ιωάννης Μπλαζουδάκης κ.ά.) και άλλοι στην αναζήτηση απεργοσπαστών από την επαρχία, κυρίως από τη Θεσσαλονίκη, πρακτικές που συναντάμε και κατά τη διάρκεια των απεργιών του 19ου αιώνα, αλλά και μέχρι τουλάχιστον το 1967.⁸⁴ Κάθε φορά που απειλούνται τα εργοδοτικά συμφέροντα από τα αιτήματα των εργαζομένων οι εργοδότες συσπειρώνονται, έστω και προσωρινά, χρησιμοποιώντας ως μόνιμες σχεδόν απειλές την ίδρυση σχολής τυπογραφίας και την πρόσληψη απεργοσπαστών, χωρίς να υπολογίσουν ότι η έλευση τυπογράφων στην Αθήνα και η δημιουργία νέων εργαζομένων είναι πιθανόν να οδηγήσει και στη μελλοντική δημιουργία νέων εργοδοτών, άρα και ανταγωνιστών.

Η ίδρυση της «Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου & Βιομηχανίας Χάρτου»⁸⁵ το 1923 από μέλη του ΣΕΚΕ, η ενεργή συμμετοχή των εργαζομένων τυπογράφων στις απεργίες του 1923, η συμπίεση των κερδών που επιτυγχάνεται με το «χτύπημα των τιμών» εξαιτίας του ανταγωνισμού που οξύνεται με την καθιέρωση το 1924 της

⁸³ Νικόλαος Δαμιανός, «Η ιστορική εξέλιξις», ό.π.

⁸⁴ Τον 19ο αιώνα οι εργοδότες αναζητούν απεργοσπάστες σε περιοχές όπου είναι αναπτυγμένη η ελληνική τυπογραφία, όπως στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, ώστε να αντικατασταθούν άμεσα οι απεργοί και να συνεχισθεί απρόσκοπτα η εργασία. Φοιτητές και μαθητές Γυμνασίου της Αθήνας επίσης αποτελούν μια σημαντική δεξαμενή απεργοσπαστών. Βλ. Χαρίλαος Γ. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός*, ό.π., σ. 57-58.

⁸⁵ Το 1918 με την ίδρυση της ΓΣΕΕ πραγματοποιείται παράλληλη προσπάθεια ίδρυσης «Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου & Βιομηχανίας Χάρτου». Προφανώς η φυλάκιση της ηγεσίας για περίπου τρία χρόνια εξαιτίας της συμμετοχής της στην απεργία του 1919 στο Βόλο είχε ως συνέπεια την καθυστέρηση έναρξης λειτουργίας της. Το ιδρυτικό συνέδριο της Ομοσπονδίας πραγματοποιείται τον Αύγουστο του 1923 με τη συμμετοχή τυπογράφων, λινοτυπών, λιθογράφων, φωτοστιγγογράφων, βιβλιοδετών, κυτιοποιών, χαρτεργατών, εφημεριδοπωλών και «λοιπών συναφών επαγγελμάτων» της Αθήνας, του Πειραιά και των επαρχιών. Στη Διοίκηση της Ομοσπονδίας συμμετέχουν μέλη του ΣΕΚΕ, όπως οι τυπογράφοι Θωμάς Αποστολίδης, Αβραάμ Μπεναρόγιας και Ευάγγελος Ευαγγέλου. Βλ. «Προκήρυξις της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου και συναφών επαγγελμάτων», *Ριζοσπάστης*, 17.8.1923· Αβραάμ Μπεναρόγιας, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Κομμούνα, Αθήνα ²1986, σ. 116, 130, 144. Παρόλο που το καταστατικό της Ομοσπονδίας δεν κατατέθηκε ποτέ στο Πρωτοδικείο Αθηνών συνεχίζει απρόσκοπτα τη λειτουργία της μέχρι την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας. Επαναδραστηριοποιείται το 1945, οπότε εγγράφεται ως μέλος και η ΕΕΤΑ. Διαλύεται το 1948 μαζί με άλλα εργατικά σωματεία και ομοσπονδίες που είτε αποδεδειγμένα είτε όχι αναγνωρίζονταν ως όργανα του ΚΚΕ. Το 1950 πραγματοποιείται προσπάθεια ανασύστασής της, αλλά αυτή δεν θα ευοδωθεί. Για τον ΑΝ 509/1947 που έθεσε εκτός νόμου το ΚΚΕ βλ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, ό.π., σ. 511-523.

οκτάωρης ημερήσιας εργασίας,⁸⁶ υποχρεώνει τους εργοδότες σε νέα επαναδραστηριοποίηση του Συνδέσμου, ο οποίος μετονομάζεται σε «Ένωση Ιδιοκτητών Τυπογραφείων» Αθηνών και Πειραιώς. Δικαίωμα συμμετοχής στην Ένωση είχαν ιδιοκτήτες τυπογραφείου βιβλίων, εφημερίδων ή περιοδικών.⁸⁷ Στην πράξη, ωστόσο, είναι εμφανής η κυριαρχία των ανδρών ιδιοκτητών καλλιτεχνικών τυπογραφείων και τυπογραφείων του βιβλίου της Αθήνας. Από την Ένωση απουσιάζουν οι ιδιοκτήτες εκδοτικών οίκων ή μεγάλων τυπογραφείων, όπως ο Κώστας Ελευθερουδάκης, ο Δημήτρης Δημητράκος, η Γερτρούδη Χρήστου. Μπορούμε επομένως να συμπεράνουμε ότι η συγκεκριμένη Ένωση συσπειρώνει τους μεσαίους και μικρούς εργοδότες της Αθήνας και του Πειραιά, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων προέρχεται από την εργατική τάξη. Σε αντίθεση με τους «μεγάλους» εκδότες της Αθήνας, οι μικροαστοί είναι ιδιαίτερα ευάλωτοι ακόμη και σε μια σχετικά μικρή αύξηση του ημερομισθίου γι' αυτό και είναι διατεθειμένοι να συνασπισθούν προκειμένου να αποτρέψουν οποιαδήποτε μεταβολή του κόστους της παραγωγικής και εργασιακής διαδικασίας.

Η συμπίεση του κέρδους των εργοδοτών, η αύξηση του αριθμού των τυπογραφείων και ο ανταγωνισμός που ακολούθησε πάνω στο ύψος των τιμών των τυπογραφικών εργασιών πίεσαν τους εργοδότες στην καθιέρωση, τον Σεπτέμβριο του 1925, κοινού τιμολογίου ανάληψης τυπογραφικών εργασιών. Η καθιέρωση υπέρογκων τιμών στις τυπογραφικές εργασίες είχε τα αντίθετα από τα αναμενόμενα

⁸⁶ Με Βασιλικά Διατάγματα το 1924 καθιερώνεται η οκτάωρη εργασία την ημέρα και η 48ωρη την εβδομάδα στα τυπογραφεία, βιβλιοδετεία, λιθογραφία, τσιγκογραφία, κυτιοποιεία, σακκουλοποιεία και στα εργοστάσια παραγωγής φακέλων και καταστίχων. Η καθιέρωση αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο αντιμετώπισης του ανθυγιεινού χαρακτήρα της εργασίας στις ειδικότητες του κλάδου «βιομηχανίας χάρτου και εκτυπώσεως». Βλ. για τα διατάγματα αυτά Μιχαήλ Ν. Κρητικός – Ιωάννης Λ. Ζάρρας, *Εργατική και κοινωνική νομοθεσία. Συλλογή και κωδικοποιήσεις νόμων και διαταγμάτων*, Αλέξ. Βιτσικουνάκης, Αθήνα 1929, σ. 110-111· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 253-267. Ο νομοθέτης αφήνει «ανοικτό» το θέμα προσδιορισμού της ημέρας ανάπαυσης, αποφεύγοντας να ορίσει την ημέρα Κυριακή ως αργία, διότι οι ημερήσιες εφημερίδες της Αθήνας εκδίδονται και τις επτά ημέρες της εβδομάδας.

⁸⁷ Τα μέλη διακρίνονται σε τακτικά και αντεπιστέλλοντα. Ως τακτικά αναγνωρίζονται οι ιδιοκτήτες τυπογραφείου στην Αθήνα και τον Πειραιά και ως αντεπιστέλλοντα οι ιδιοκτήτες που διατηρούν τυπογραφείο στην επαρχία. Μέχρι το 1940 καταγράφονται ως μέλη περίπου 100 άνδρες εργοδότες τυπογράφοι. Οι Νικόλαος Φραντζεσκάκης, Δωρόθεος Βουτσαδόπουλος, Κώστας Παπαδόγιαννης, Νικόλαος Βαλλής, Νικόλαος Βιτσικουνάκης, Νικόλαος Στεφανόπουλος, Νικόλαος Κρανιωτάκης, Ιωάννης Βάρτσος, Νικόλαος Δαμιανός, Γεώργιος Καλέργης, Νικόλαος Καργαδούρης, Μανώλης Μανουσάκης, Δημήτριος Λαδάς, Παναγιώτης Δαβίας, Κυρ. Κυριακούλης, Θάνος Γούναρης, Ευάγγελος Ρόδης, Θεοφάνης Κωνσταντινίδης, Κωνσταντίνος Θεοδωρόπουλος, Νικόλαος Μαργαρίτης είναι μερικά από τα μέλη της Ένωσης. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ8Φ11538 και Α1Σ40Υ63Φ618, Ένωση Ιδιοκτητών Τυπογραφείων εν Αθήναις, *Καταστατικόν*, Αθήνα 1924. Στις 29 Οκτωβρίου του 1937 ιδιοκτήτες τυπογραφείων του Πειραιά ιδρύουν διακριτή ένωση προφανώς αντιλαμβανόμενοι τη σύγκρουση συμφερόντων με τους ιδιοκτήτες τυπογραφείων της Αθήνας, καθώς αφενός κυριαρχούν αριθμητικά και αφετέρου λειτουργούν ανταγωνιστικά απέναντι στα τυπογραφεία του Πειραιά και εν γένει της επαρχίας. Βλ. *Καταστατικόν Ενώσεως Ιδιοκτητών Τυπογραφείων Πειραιώς*, Πειραιάς 1973.

αποτελέσματα. Πελάτες, όπως εκδοτικοί οίκοι, υπουργεία, οργανισμοί, τράπεζες κ.λπ. ιδρύουν τυπογραφεία προκαλώντας συρρίκνωση εργασιών στα υπόλοιπα. Την «ευνοϊκή» συγκυρία εκμεταλλεύονται και εργάτες τυπογράφοι, αλλά και όσοι διέθεταν τυπογραφικές γνώσεις. Ιδρύουν τυπογραφεία προσφέροντας χαμηλότερες τιμές στην αγορά από αυτές που όριζε το κοινό τιμολόγιο της Ένωσης, αυξάνοντας τον ανταγωνισμό και προκαλώντας «κρίση στο επάγγελμα».⁸⁸ Η αδυναμία συγκεντροποίησης της έντυπης παραγωγής σε λίγες «μεγάλες» εκδοτικές επιχειρήσεις και η σχετική ευκολία ίδρυσης τυπογραφείου επέτρεψαν την κοινωνική κινητικότητα από τη θέση του εργάτη στη θέση του εργοδότη. Οι συγκεκριμένες επομένως υλικές δυνατότητες ίδρυσης μικρών σε μέγεθος επιχειρήσεων ευνόησαν στην αναπαραγωγή, σε πολιτισμικό επίπεδο, του προτύπου της αυτόνομης οικιακής μονάδας. Για την Έφη Αβδελά το πρότυπο αυτό επέτρεψε στον άνδρα ως κεφαλή της οικογένειας να αναζητήσει την ανεξαρτησία του από την έμμισθη εργασία.⁸⁹

Παράλληλα με τους ιδιοκτήτες τυπογραφικών εγκαταστάσεων, εκδότες και βιβλιοπώλες ιδρύουν το 1934 τον «Σύλλογο Ελλήνων Εκδοτών και Βιβλιοπωλών», για τον έλεγχο της αγοράς και άμβλυνσης του ανταγωνισμού.⁹⁰ Όπως επεξηγεί το καταστατικό, για την επιτυχία του σκοπού αυτού επιδιώκεται «η ανάπτυξις της επαγγελματικής συνειδήσεως, της ενότητος και της συναδελφικής αλληλεγγύης των μελών, ούτως ώστε να επικρατήση η αντίληψις ότι τα ατομικά και επαγγελματικά ενός εκάστου συμφέροντα προάγονται και εξυπηρετούνται ασφαλέστερον εντός της ισχυράς

⁸⁸ Νικόλαος Δαμιανός, «Η ιστορική εξέλιξις της Ενώσεως Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών», ό.π.

⁸⁹ Έφη Αβδελά, «Ανάμεσα στο καθήκον και το δικαίωμα. Το φύλο και η ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα, 1864-1952», Θάλεια Δραγώνα – Φαρούκ Μπιρτέκ (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία: Πολίτης και έθνος-κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 226. Στην Ισπανία, ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου, η εκμηχάνιση της παραγωγής και η αύξηση του ανταγωνισμού απαίτησαν υψηλά κεφάλαια για την ίδρυση μιας τυπογραφικής επιχείρησης. Ο εργάτης τυπογράφος που τόλμησε να δοκιμάσει την τύχη του ιδρύοντας ένα μικρό τυπογραφείο χτυπώντας τις τιμές προς κάτω επέστρεφε σύντομα στο καθεστώς του έμμισθου εργάτη. Η αδυναμία απόκτησης βελτιωμένων και φθηνών πρώτων υλών, η οικονομική κρίση και οι πολιτικές αλλαγές καθιστούσαν «άπιαστο όνειρο» τη δυνατότητα ίδρυσης τυπογραφείου. Βλ. Manuel Pérez Ledesma, “The formation of the working class: A cultural creation”, José A. Piqueras – Vicent Sanz Rozalén (επιμ.), *A Social History of Spanish Labour: New Perspectives on Class, Politics and Gender*, μτφρ. Paul Edgar, Berghahn, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2007, σ. 19-42·27-28.

⁹⁰ Ιδρυτές του Συλλόγου εμφανίζονται 18 εκδότες και βιβλιοπώλες: Στέφανος Δελαγραμμάτικας, Δημήτριος Τζάκας, Κωνσταντίνος Σαραντόπουλος (πρόεδρος), Γεώργιος Κορνάρος, Αλέξανδρος Χολολός, Άγγελος Ζαμπάκης, Παναγιώτης Χάγιος, Αριστοτέλης Ράλλης, Μαργαρίτα Βασιλείου, Κωνσταντίνος Δημαράς, Κωνσταντίνος Γκοβόστης, Ματθαίος Γαρυφαλής, Γεώργιος Λαμπρίδης, Ανδρέας Σιδέρης, Μιχαήλ Δεπάστας, Αλέξανδρος Παπάζογλου, Πέτρος Δ. Δημητράκος και Πέτρος Β. Δημητράκος. Βλ. *Καταστατικόν του Συλλόγου Ελλήνων Εκδοτών και Βιβλιοπωλών*, Αθήνα 1934. Με βάση το ευρετήριο σωματείων του Πρωτοδικείου Αθηνών, το 1918 ιδρύεται ο «Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εκδοτών και Βιβλιοπωλών» και το 1945 ο «Σύλλογος των εν Αθήναις Εκδοτών και Βιβλιοπωλών». Βλ. Πρωτοδικείο Αθηνών, Αλφαβητικόν ευρετήριον σωματείων, 1914-1931 και 1932-1945.

και αδιασπάστου επαγγελματικής ενότητας». Η επαγγελματική αυτή ενότητα θεωρήθηκε ότι διασφαλίζεται από την εξάλειψη του «αθέμιτου» ανταγωνισμού και της εξασφάλισης ενός ικανοποιητικού επίπεδου κέρδους για τα μέλη. Βάσει του άρθρου 9 του καταστατικού καθορίζονται οι τιμές και οι εκπτώσεις βιβλίων που είναι δυνατόν να πραγματοποιηθούν μεταξύ των μελών:

Οι εκδότης ή βιβλιοπώλαι, τιθεμένης εις κυκλοφορίαν εκδόσεως βιβλίου των ή βιβλίου, ούτινος ανέλαβον την αρχικήν πώλησιν, υποχρεούνται να παρέχουν έκπτωσιν ουχί μικροτέραν των 10% διά τα επιστημονικά βιβλία και των 20% διά τα λοιπά. Μόνον προς τους εκ των μελών του Συλλόγου αγοραστάς, εις πάντα δε άλλον αγοραστήν ουδεμίαν έκπτωσιν κάμνουν.

Εξαιρούνται από την έκπτωση των 20% τα εγκεκριμένα διδακτικά βιβλία, καθώς αποτελούν κερδοφόρο είδος βιβλίου για τις εκδοτικές και βιβλιοπωλικές επιχειρήσεις. *«Πάσαν όμως έκπτωσιν, την οποίαν προαιρετικώς ήθελον ορίσει οι εκδότης των βιβλίων τούτων, θα παρέχουν εις το εξής μόνον προς τα μέλη του Συλλόγου».* Τα μέλη του Συλλόγου επίσης είναι υποχρεωμένα να πωλούν βιβλία μη μελών με προμήθεια τουλάχιστον 20% για τα επιστημονικά βιβλία και 30% για τα λοιπά. Προσπαθούν με αυτόν τον τρόπο να αμβλύνουν τον ανταγωνισμό, τουλάχιστον μεταξύ τους, και να ελέγξουν την αγορά θέτοντας ένα κατώτερο επίπεδο κέρδους, το οποίο θα διασφάλιζε τη βιωσιμότητα των επιχειρήσεων.

Συμπερασματικά, οι οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές, αλλά και οι ίδιες οι επιλογές, είτε σε συλλογικό είτε σε ατομικό επίπεδο, παίζουν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση ή διάλυση τόσο των εργοδοτικών όσο και των εργατικών σωματείων.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Οι επιχειρήσεις του Τύπου

2.1. Οικονομικές και πολιτικές στρατηγικές στον Τύπο της Αθήνας

Η εφημερίδα είναι μία «ιδιόρρυθμη» επιχείρηση, η οποία πωλεί το προϊόν στην αγορά σε τιμή που δεν καλύπτει το κόστος παραγωγής. Σε οποιαδήποτε άλλη επιχείρηση αυτό θα ήταν παράλογο διότι η οικονομική της βιωσιμότητα εξαρτάται από τη δυνατότητα της αγοράς να απορροφήσει την παραγόμενη ποσότητα σε τιμές που όχι μόνο καλύπτουν το κόστος, αλλά προσφέρουν και ένα μεγάλο ή μικρό κέρδος στον εργοδότη.¹ Τα κέρδη από τις πωλήσεις των φύλλων καλύπτουν μόνο ένα μέρος του συνολικού κόστους έκδοσης μιας εφημερίδας, επομένως ο αριθμός φύλλων πώλησης δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο κατανόησης της οικονομικής δυναμικής της επιχείρησης, αλλά σίγουρα φανερώνει μια τάση. Το κόστος έκδοσης καλύπτεται από τις διαφημιστικές καταχωρίσεις, τις αγγελίες, τα πληρωμένα άρθρα, τις επιστροφές φύλλων, τα φανερά ή μυστικά κονδύλια της κυβέρνησης και των τραπεζών, τα πολιτικά κόμματα, τους μεμονωμένους βουλευτές, υπουργούς ή ακόμη και δημάρχους που επιδιώκουν είτε την εκλογή τους σε κάποιο αξίωμα είτε τη σταθεροποίησή τους στο πολιτικό σύστημα, εφόσον οι εφημερίδες αποτελούν το κυρίαρχο μέσο δημοσιότητας μέχρι και τη δεκαετία του 1960.²

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920 η ίδρυση μιας επιχείρησης τύπου ήταν σχετικά μια εύκολη υπόθεση. «Ένα πενιχρόν γραφείον, δύο-τρεις συντάκται, ένα μικρό τυπογραφείον με ενοίκιον και η εφημερίς έβγαине [...]. Ο συντάκτης που ήρχιζε άλλοτε το στάδιόν του με το όνειρον ν' αποκτήση και αυτός κάποτε δική του εφημερίδα, πρέπει να έχη σήμερα [1930] πολύ νοσηράν αισιοδοξίαν διά να επιτρέψη στον εαυτόν του τας ιδίας ελπίδας».³

¹ Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 122.

² Για τις επιχειρήσεις τύπου είναι πιο σημαντική η προσέλκυση διαφημίσεων παρά αναγνωστών. Η επιτυχία της μαζικής κυκλοφορίας αύξανε υπερβολικά το κόστος λειτουργίας, υποχρεώνοντας τις πιο αδύναμες οικονομικά εφημερίδες σε κλείσιμο ή σε εξαγορά τους από ανταγωνιστές. Βλ. Aled Jones, *Powers of the Press: Newspapers, Power and the Public in Nineteenth-Century England*, Ashgate, Αλντερσοτ 1998, σ. 136.

³ Παύλος Παλαιολόγος, *Εφημερίδες*, Εκδοτικά και Τυπογραφικά Καταστήματα Αδελφών Γεράρδων, Αθήνα 1930, σ. 16. Ο δημοσιογράφος Χαράλαμπος Καρπούζης επεκτείνει την περίοδο μέχρι το 1936, «Προ της 4ης Αυγούστου αρκούσε να πάρετε την άδεια χρήσεως ενός τίτλου συμφώνως προς τας περί βιομηχανικών σημάτων κειμένας διατάξεις, να κάμετε σχετικήν ρεκλάμαν, να οργανώσετε προχείρως το συντακτικόν προσωπικόν της εφημερίδος, δοθέντος ότι το ζήτημα του τυπογραφείου και της εκτυπώσεως ευρίσκεται εντός ωρισμένων περιθωρίων οικονομικών και να αποδυθήτε εις τον υπέρ των όλων αγώνα της κυκλοφορίας». Βλ. Χ[αράλαμπος] Καρπούζης, *Αθηναϊκές εφημερίδες*, Αθήνα 1941, σ. 5.

Με βάση τα στοιχεία της στατιστικής υπηρεσίας ανάμεσα στα 1927 και 1932 σημειώνεται αύξηση του αριθμού των εφημερίδων και περιοδικών που εκδίδονται στην Αθήνα. Από τα 223 έντυπα το 1927 καταγράφονται 272 το 1932. Τα περισσότερα βέβαια από αυτά είναι βραχύβια ή επανεκδίδονται μετά από κάποιο διάστημα με τον ίδιο ή άλλο τίτλο. Από τις 327 εφημερίδες που κυκλοφορούν στην Ελλάδα το 1927, οι 84 εκδίδονται στην Αθήνα εκ των οποίων οι 18 είναι ημερήσιες, όταν στην επαρχία εκδίδονται 58 ημερήσιες σε ένα σύνολο 243 εφημερίδων.⁴ Στο επίπεδο των περιοδικών κυριαρχεί ξεκάθαρα η Αθήνα. Το 1927 εκδίδονται 139 περιοδικά όταν στην επαρχία μόλις 59 και φθάνουν τα 174 το 1932. Την ίδια χρονιά παρατηρείται επίσης αύξηση του αριθμού των εφημερίδων της Αθήνας από 84 σε 98 (με επτά ξενόγλωσσες), από τις οποίες οι 24 είναι ημερήσιες.⁵ Πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη ότι ένα μέρος των εφημερίδων και περιοδικών της επαρχίας στοιχειοθετείται και εκτυπώνεται στην Αθήνα και στη συνέχεια στέλνεται είτε μέσω του ταχυδρομείου είτε μέσω των πρακτορείων στις επαρχιακές πόλεις. Όπως αποδεικνύεται από τα στοιχεία της στατιστικής υπηρεσίας, η δυσκολία δεν έγκειται στην έκδοση κάποιου φύλλου, αλλά στην ανάγκη κατοχής σημαντικού κεφαλαίου ή δυνατότητας χρηματοδότησης από άλλες πηγές, ώστε το έντυπο να ανταπεξέλθει στον ανταγωνισμό και να διατηρηθεί στην αγορά για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Τη δεκαετία του 1920, η ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ των εφημερίδων, η ανάγκη εκμηχάνισης της παραγωγής για έγκαιρη και αρτιότερη εμφάνιση του φύλλου, το κόστος αγοράς δημοσιογραφικού χαρτιού, ακόμη και η κάλυψη του κεφαλαίου κίνησης υποχρέωνε εκδότες στην αναζήτηση χρηματοδοτών ή στην αποδοχή των πολιτικών ή επιχειρηματικών επιταγών, προκειμένου να επιβιώσουν στην αγορά. Η στενή σχέση επομένως των επιχειρήσεων του τύπου με πολιτικά κόμματα και επιχειρήσεις είναι γεγονός.⁶ Εκτός από τις αγγελίες και τις διαφημιστικές καταχωρίσεις που αποτελούν τη «νόμιμη» πληρωμή σε μια εφημερίδα,

⁴ Οι μη ημερήσιες εφημερίδες κυριαρχούν αριθμητικά τόσο στην Αθήνα όσο και στην επαρχία διότι το κόστος παραγωγής και εργασίας είναι συγκριτικά χαμηλότερο από το αντίστοιχο που απαιτείται για την έκδοση των ημερήσιων εφημερίδων. Κατά τον Νίκο Δεμερτζή, στην επαρχία κυριαρχεί η έκδοση εβδομαδιαίων φύλλων ακόμη και στη μετεμφυλιακή περίοδο διότι έχουν οικονομικά πλεονεκτήματα όχι μόνο σε σύγκριση με τις ημερήσιες εφημερίδες, αλλά και με τις δεκαπενθήμερες, μηνιαίες κ.λπ. εκδόσεις. Δεν απαιτούν μεγάλα κεφάλαια, εκδίδονται με ολιγάριθμο προσωπικό, επιτρέπουν την παράλληλη επαγγελματική απασχόληση του εκδότη και εξασφαλίζουν τη συχνή σχετικά παρουσία του στην τοπική δημοσιότητα. Βλ. Νίκος Δεμερτζής, *Τοπική δημοσιότητα και επαρχιακός τύπος στην Ελλάδα*, ΑΤΕ Α.Ε., Αθήνα 1996, σ. 93-94.

⁵ Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου, «Τύπος και τυπογραφία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Ελλάς, Ο Φοίνιξ, Αθήνα [1965], σ. 570.

⁶ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β2: *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 99.

υπάρχουν και οι «άδηλοι πόροι», δηλαδή ο «επ' ενοικίω χώρος των εφημερίδων», όπου δημοσιεύονται προπαγανδιστικά άρθρα ευνοϊκά διακείμενα απέναντι σε μεγάλες επιχειρήσεις, τράπεζες, κυβερνήσεις.⁷ Πολιτικά κόμματα, πιστωτικά ιδρύματα, βιομήχανοι, εφοπλιστές ή άλλες επιχειρήσεις χρηματοδοτούν άμεσα ή έμμεσα τον τύπο, εξασφαλίζοντας την απουσία δυσμενών δημοσιευμάτων από τις στήλες των εφημερίδων ή περιοδικών.⁸ Επιχειρήσεις τύπου επίσης «επιχορηγούνται» όχι για τη δημοσίευση, αλλά για τη μη δημοσίευση άρθρου που προφανώς στρέφεται κατά των συμφερόντων του κόμματος ή της επιχείρησης. Σε περίπτωση εμφάνισης «σκανδάλου», η εφημερίδα είναι υποχρεωμένη να αποφύγει τη δημοσίευσή του υπό το φόβο απόσυρσης της διαφημιστικής καταχώρισης από την επιχείρηση ή άλλο χρηματοδότη.⁹

Η στενή σχέση πολιτικής και τύπου, από τον 19ο αιώνα, έχει νομιμοποιηθεί στη συνείδηση των συντακτών, εργατών, αλλά και αναγνωστών γι' αυτό και θεωρείται αυτονόητη ή έστω δεν προκαλεί κάποια εντύπωση, αν ληφθεί υπόψη ότι εκδότες και συντάκτες έγιναν στην πορεία βουλευτές, υπουργοί ακόμη και πρωθυπουργοί.¹⁰ Ήδη από το 1920 ο δημοσιογράφος Δημήτριος Πετρακάκος υποστηρίζει ότι «πολύ μάλλον της κυβερνητικής επιρροής επικίνδυνος είναι η μυστική επί του τύπου επίδρασις του κεφαλαίου και των διαφόρων εμποροβιομηχανικών επιχειρήσεων».¹¹ Η πολιτική θέση κάθε εφημερίδας είναι εμφανής, ενώ αντιθέτως η χρηματοδότησή της από άλλες πηγές διατηρείται «μυστική».

⁷ Συνήθως τα «πληρωμένα» άρθρα δημοσιεύονται σε στήλη υπό τον τίτλο «Ξένα δημοσιεύσεις». Για τα άρθρα που δημοσιεύονται επί πληρωμή από επιχειρήσεις και οργανισμούς βλ. Ε[υάγγελος] Λεμπέσης, *Κοινωνιολογία του τύπου*, Αθήνα 1951, σ. 61· Γιώργος Δ. Ζιούτος, *Εισαγωγή στην επιστήμη του τύπου*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1995 [1954], σ. 18· Φωκίων Κώνστας – Β[άσος] Τσιμπιδάρος, *Οδηγός του δημοσιογράφου*, Αθήνα 1953, σ. 111-113· Γεώργιος Α. Κυριακίδης, *Από το θέατρο του τύπου. Ανέκδοτα δημοσιογραφικά και ενθυμήματα των ετών 1920 έως 1960*, Αθήνα 1960, σ. 61.

⁸ Όταν, τη δεκαετία του 1950, η Ελένη Βλάχου δημοσίευσε αρνητική κριτική για μια κινηματογραφική ταινία, η εταιρεία εισαγωγής της (Μέτρο-Γκόλντουν) απέσυρε όλες τις διαφημίσεις της από την *Καθημερινή*. Βλ. Ελένη Βλάχου, *Πενήντα και κάτι... δημοσιογραφικά χρόνια*, τ. Β': *Γεννιέται ένα συγκρότημα (1951-1967)*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 2008, σ. 235.

⁹ Το 1957 ο τέως βουλευτής Αθηνών Πάνος Κερασιώτης κατήγγειλε τη φοροκλοπή και σκανδαλώδη κερδοσκοπία της εταιρείας «Φιξ – Γαρουφαλιά – Γεωργιάδη και Σία». Μάλιστα αντί η κυβέρνηση να προβεί σε σχετικό οικονομικό έλεγχο χορήγησε στην εταιρεία δάνειο ύψους 556.000 δολαρίων. Ο Κερασιώτης ενημέρωσε όλες τις ημερήσιες πολιτικές εφημερίδες της Αθήνας, αλλά καμία δεν δέχθηκε τη δημοσίευση της καταγγελίας. Βλ. «Η εταιρία Φιξ», *Τετάρτη Εξουσία* 8 (15 Ιουνίου 1957), σ. 1-2· «Οι 'πληρωμένοι' και ο Φιξ», *Τετάρτη Εξουσία* 9 (Ιούλιος 1957), σ. 1· Πάνος Γ. Κερασιώτης, «Οι εφημερίδες κερδίζουν περισσότερα από εκείνα που δεν δημοσιεύουν!...», *Τετάρτη Εξουσία* 12 (1 Οκτωβρίου 1957), σ. 3.

¹⁰ Από τους συνεργάτες και συντάκτες της *Εφημερίδος* του Κορομηλά έξι έγιναν πρωθυπουργοί και έντεκα υπουργοί. Βλ. Ιωάννης Μύταλης– Κώστας Μάγερ, *Ελληνική δημοσιογραφία*, Διον. Πετσάλης, Αθήνα 1939, σ. 30-31.

¹¹ Δημήτριος Α. Πετρακάκος, *Δημοσιογράφοι και δημοσιογραφία*, Εστία, Αθήνα 1921, σ. 183.

Οι μεγάλοι οικονομικοί οργανισμοί διαθέτουν κονδύλια για την παροχή άμεσων ή έμμεσων επιχορηγήσεων προς τα δημοσιογραφικά όργανα έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η θετική τους στάση.¹² Βιομήχανοι, εφοπλιστές, τράπεζες, πρακτορεία τύπου, «μυστικά κονδύλια» της κυβέρνησης, πολιτικά κόμματα αποτελούν τους βασικούς χρηματοδότες. Ελάχιστα είναι αυτά που γνωρίζουμε για αυτές τις οικονομικές συναλλαγές όχι μόνο με τις εφημερίδες, αλλά και με μεγάλους εκδοτικούς οίκους.¹³ Ο βιομήχανος Πρόδρομος Αθανασιάδης Μποδοσάκης χρηματοδότησε, με 4.000 χρυσές λίρες, τον Δημήτρη Λαμπράκη για την έκδοση της εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα* (1922) με σκοπό την πολιτική στήριξη του Βενιζέλου, αναπαράγοντας την πρακτική και στη μετεμφυλιακή περίοδο· ο ίδιος φαίνεται ότι ενίσχυσε οικονομικά και τον *Ελεύθερο Λόγο* του Γεωργίου Παπανδρέου, όπως και μεταξικές εφημερίδες (*Εφημερίς των Ελλήνων*, *Νέα Ημέρα* κ.ά.)· ο βιομήχανος Επαμεινώνδας Χαρίλαος χρηματοδότησε τις εφημερίδες *Πολιτεία* και *Χώρα* του Θεολόγου Νικολούδη, την *Πρωτεύουσα* του Αρίστου Καμπάνη και την *Αθηναϊκή* του Όμηρου Ευελπίδη· ομογενείς από την Αίγυπτο στήριζαν οικονομικά τις εφημερίδες *Σκριπ* και *Χρόνος*· επιχειρηματικοί όμιλοι γύρω από την Πάουερ και την Ούλεν, όπως και τράπεζες, φαίνεται ότι χρηματοδότησαν αντιβενιζελικές εφημερίδες· αλευρέμποροι του Πειραιά ενίσχυσαν τον *Ημερήσιο Τύπο*· ο έμπορος κινίνης Ιωάννης Μαρούλιας την εφημερίδα *Χρόνος*· ο εφοπλιστής Ανδρεάδης την έκδοση της βραχύβιας εφημερίδας *Ήλιος*, όργανο του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος του Κονδύλη.¹⁴ Επιχειρηματίες, επίσης, ενισχύουν οικονομικά εφημερίδες και της Θεσσαλονίκης. Το 1922 η εφημερίδα *Πρόοδος* είχε χρηματοδοτηθεί από γνωστό αλευροβιομήχανο της πόλης,¹⁵ όπως επίσης γνωστές ήταν οι στενές σχέσεις του

¹² Φωκίων Κώνστας – Β[άσος] Τσιμπιδάρης, *Οδηγός του δημοσιογράφου*, ό.π., σ. 113.

¹³ Ο εκδότης Κώστας Ελευθερουδάκης για τη λειτουργία του εργοστασίου του στην Παπαδιαμαντοπούλου 44 έλαβε το 1929 βιομηχανικό δάνειο ύψους 5.500 αγγλικών λιρών από την Εθνική Τράπεζα για λογαριασμό της Hellenic and General Trust. Η εταιρεία του συγκαταλέγεται ανάμεσα στις μόλις 30 επιχειρήσεις που κατάφεραν να πάρουν δάνειο από το τραστ, καθώς θεωρήθηκε από την ΕΤΕ ως «επιχείρησης ανωτέρων και σχεδόν εθνικών σκοπών, εφ' ω και τυγχάνει υποστηρίξεων και κυβερνητικών και τραπεζικών». Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ10Υ92Φ13, ΕΤΕ, Τμήμα Δικαστικών, «Σημείωμα», 12.6.1940· ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ80Υ12Φ114, «Εκδοτικός Οίκος Ελευθερουδάκη Α.Ε.», 27.6.1932. Για τη συμμετοχή της ΕΤΕ στην εταιρεία Hellenic Trust που ίδρυσε η αγγλική τράπεζα Hambro's το 1927 βλ. Χρήστος Χατζηωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, ό.π., σ. 253-256.

¹⁴ Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, Ίδρυμα Μποδοσάκης, Αθήνα 2005, σ. 118-119, 337-338· Γιάννης Μαργιούλας, «Η εφημερίδα 'Πολιτεία', 1917-1933», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2014, σ. 21-29, 36-37, 61-70· Χρήστος Χατζηωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», ό.π., σ. 86, 99· Σπύρος Μαρκέτος, *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνο! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 330-333.

¹⁵ Γιώργος Χατζόπουλος, *Η ιστορία του τύπου της Θεσσαλονίκης*, Συνδικάτο Τύπου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη [1988], σ. 17-20. Την περίοδο του Μεσοπολέμου, στις εφημερίδες του Βόλου

Γιάννη Βελλίδη, εκδότη της *Μακεδονίας* (και από το 1963 της *Θεσσαλονίκης*), με τον πολιτικό Σοφοκλή Βενιζέλο, τον Μποδοσάκη, τους εφοπλιστές Γιάννη Λάτση και Αριστοτέλη Ωνάση, τη μονή Βατοπεδίου, καθώς και με αμερικανικά κέντρα εξουσίας.¹⁶

Σημαντικοί και σταθεροί χρηματοδότες των επιχειρήσεων τύπου υπήρξαν τα δύο πρακτορεία τύπου και η εταιρεία «Ο Τύπος». Τη συγκυρία αύξησης του αριθμού των εφημερίδων και περιοδικών, αλλά και του έντονου ανταγωνισμού εκμεταλλεύονται τα αδέρφια Γεώργιος και Ιωάννης Δ. Πετσόπουλος. Το 1921 ιδρύουν την χαρτεμπορική ομόρρυθμη εταιρεία «Γ. Πετσόπουλος και Σία» προκειμένου να ασχοληθούν με το κερδοφόρο εμπόριο δημοσιογραφικού και εγχώριου χαρτιού. Με την εμφάνιση, στη δεκαετία του 1930, ενός νέου ανταγωνιστή του χαρτεμπορικού οίκου Αλβέρτου Μπενβενίστε και Ισαάκ Σεζάνα, προχωρούν σε συμφωνία για το μοίρασμα της αγοράς. Με βάση τη συμφωνία, εφημερίδες και περιοδικά κατανέμονται μεταξύ των δύο οίκων σε ίση ποσότητα τираζ, το οποίο έφθανε το 1935 σε 355.000 φύλλα για τον καθένα. Μάλιστα το κέρδος θα μοιραζόταν ισόποσα σε περίπτωση έκδοσης νέων εντύπων. Με την ίδια συμφωνία ρυθμίζεται και το ζήτημα διάθεσης των πιεστηρίων που έχουν στην κατοχή τους για την εκτύπωση εφημερίδων και περιοδικών τρίτων.¹⁷

Για την προσέλκυση πελατών δημοσιογραφικού χάρτου, οι Πετσόπουλοι προσπάθησαν να δεσμεύσουν τους πελάτες τους παραχωρώντας δάνεια για τον τεχνικό τους εκσυγχρονισμό. Το 1928 υπογράφηκε σύμβαση δεκαετούς διάρκειας με τον εκδότη Δημήτρη Λαμπράκη για την αποκλειστική προμήθεια δημοσιογραφικού

δημιουργήθηκε το «έθιμο» εξόφλησης των χρεών τους σε περιόδους βουλευτικών ή δημοτικών εκλογών. Για την πολιτική στήριξη υποψηφίου βουλευτή ή δημάρχου λάμβαναν κάποιο σεβαστό χρηματικό ποσό. Βλ. Κώστας Στούρνας, *Δημοσιογραφικές αναμνήσεις, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1982, σ. 16, υποσημ. 1. Για την επανέκδοση της εφημερίδας *Θάρρος* των Τρικάλων, το 1949, οι εκδότες Λεωνίδας και Αναστάσιος Κλειδωνόπουλος υποχρεώθηκαν στην υποστήριξη του Λαϊκού Κόμματος κατά τις εκλογές του 1950, ύστερα από τη διαμεσολάβηση βουλευτή του κόμματος για σύναψη δάνειου, με εγγύηση του Δημοσίου, ύψους 200 εκατομμυρίων δραχμών. Η μεταβολή της πολιτικής ταυτότητας της εφημερίδας οδήγησε και στη μείωση της κυκλοφορίας της και στην εν τέλει μεταφορά της έδρας από τα Τρίκαλα στην Αθήνα. Βλ. Θύμιος Γρ. Λώλης, *Τα εν-Τύπω των Τρικάλων 1881-2006: Ιστορία 125 χρόνων. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες, τυπογράφοι, εφημεριδοπώλες*, Γένεσις, Τρίκαλα [2006], σ. 89-90.

¹⁶ Χρίστος Χριστοδούλου, *Ο εκδότης Ιωάννης Βελλίδης*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 74, 87· Νίκος Βουργουτζής, «*Μακεδονία*»: *Το τελευταίο χειρόγραφο*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 273-274· Κατερίνα Βελλίδη, *Ήταν βαρύς ο χειμώνας που γεννήθηκα*, Λιβάνης, Αθήνα 2010, σ. 56-57, 116-139.

¹⁷ Το 1930 οι Πετσόπουλοι αγόρασαν το γερμανικό κυλινδρικό πιεστήριο (Vomag) του Στέφανου Γ. Αθηνογένη (στοά Πάππου), το οποίο διέθεταν, με καταβολή του ανάλογου ενοικίου, σε εκδότες. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ13Φ35, «Αριθμός 12061 πώλησις ταχυπιεστηρίου δραχμ. 1.725.000», 24 Δεκεμβρίου 1930.

χαρτιού από τον οίκο Πετσοπούλου. Η συμφωνία συνδυσάσθηκε με ένα δάνειο ύψους 192.000 ελβετικών φράγκων, το οποίο παρασχέθηκε από την εταιρεία στον Λαμπράκη προκειμένου να εξοπλίσει την επιχείρησή του με ένα κυλινδρικό πιεστήριο Frankenthal.¹⁸ Παρόμοιες ενέργειες σκόπευε να πραγματοποιήσει και σε άλλες εφημερίδες, ώστε να εξασφαλίσει πελατεία για το δημοσιογραφικό χαρτί. Η ασφάλεια των πιστώσεων για την προμήθεια δημοσιογραφικού χαρτιού των επιχειρήσεων τύπου, ενισχύεται από τη διαμεσολάβηση των πρακτορείων τύπου, τα οποία παρακρατούν ένα μέρος των εισπράξεων από τις πωλήσεις των φύλλων για τη σταδιακή εξόφληση των οφειλών. Για τη δέσμευση των εκδοτών τύπου και από την πλευρά των μηχανικών μέσων, στοιχειοθέτησης και εκτύπωσης, αλλά και από την πλευρά του δημοσιογραφικού χάρτου, το 1934, τα δύο αδέρφια ιδρύουν την «Ανώνυμη Εταιρεία Εμπορικών και Τυπογραφικών Επιχειρήσεων ‘Ο Τύπος’».¹⁹ Η εταιρεία διέθετε συνολικά τρία πιεστήρια, 15 στοιχειοθετικές μηχανές και τρία πλήρη τυπογραφεία.²⁰ Μάλιστα, οι εφημερίδες που εκτυπώνονται στις εγκαταστάσεις της εταιρείας πληρώνουν «κατά συνήθειαν ισχύος εθίμου» τα έξοδα της εκτυπώσεώς τους

¹⁸ Το 1929 εκτός από το γερμανικό κυλινδρικό πιεστήριο Frankenthal, με παραγωγική δυναμικότητα 48.000 φύλλων την ώρα, ο Λαμπράκης εγκαθιστά και έξι στοιχειοθετικές μηχανές της εταιρείας Intertype. Μέχρι το 1936 ο αριθμός των μηχανών αυξάνεται στις εννέα. Βλ. Μιχαήλ Ροδάς, «Δημιουργία», *Ελεύθερον Βήμα*, 26.5.1929. Το 1957 ο Λαμπράκης αγοράζει νέο γερμανικό κυλινδρικό πιεστήριο (MAN) και το Frankenthal πωλείται στην εκδότρια του *Ελληνικού Βορρά* Τέσα Λεβαντή. Βλ. Τάκης Δ. Ψαράκης, *Εφημερίδες και δημοσιογράφοι. Η «μικρή ιστορία» των εφημερίδων της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, της Λευκωσίας*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1993, σ. 263.

¹⁹ Η εταιρεία «Ο Τύπος» ιδρύεται το 1934 με μετοχικό κεφάλαιο 2.000.000 δραχμών από τους: Δημήτριο Σκλαβενίτη, Αντώνιο Αδαμόπουλο, Νικόλαο Μαλανδράκη Διονύσιο Κουτσουμπό, Παναγιώτη Κουρβισιάνο (ΦΕΚ 32 ΔΑΕ/21.2.1934). Δεν εμφανίζονται ως ιδρυτές οι αφοί Πετσόπουλοι πράγμα που οφείλεται στην ανάγκη ενίσχυσης της εντύπωσης στους εκδότες ότι η ΑΕ είναι οργανισμός ανεξάρτητος από το χαρτεμπόριο, ώστε τα ενοίκια να καταβάλλονται στην ώρα τους. Στις εγκαταστάσεις του «Τύπου» εκτυπώνονται το 1935 τέσσερις πρωινές εφημερίδες (*Εφημερίς των Ελλήνων*, *Ριζοσπάστης*, *Ακρόπολις* και *Ελεύθερος Άνθρωπος*), τρεις απογευματινές (*Ο Τύπος*, *Αθηναϊκή* και *Εσπερινή*) και στοιχειοθετούνται τέσσερις (*Ακρόπολις*, *Ελεύθερος Άνθρωπος*, *Τύπος* και *Ριζοσπάστης*). Εκτός των ημερήσιων εφημερίδων, εκτυπώνονται και στοιχειοθετούνται τα περιοδικά *Εβδομάς*, *Αθλητική Ημέρα*, *Αθλητικός Χρόνος*, *Μπουκέτο*, *Καλλίτερο*, 14 εβδομαδιαίες εφημερίδες που αντιστοιχούν σε δύο εξασέλιδες ημερήσιες εφημερίδες, καθώς και βιβλία. Το μίσθωμα που καταβάλλει ημερησίως μια εφημερίδα, με μέσο όρο τραβηγμάτων 35.000 φύλλων, είναι 4.000 δραχμές για την εκτύπωση και 1.000 δραχμές για τη στοιχειοθέτηση. Συνολικά η ημερήσια παραγωγική δυναμικότητα των πιεστηρίων φθάνει τις επτά εφημερίδες και των στοιχειοθετικών μηχανών τις έξι. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ13Φ35, «ΕΤΕ, 1) Γ. Πετσόπουλος και Σία, 2) Αν. Εμπορική και Βιομηχανική Εταιρεία «Ο Τύπος» (Αίτησις δανείου), Α΄ Αναλυτική μελέτη», 2 Ιανουαρίου 1936· «Ι. Πετσόπουλος προς Διοικητή ΕΤΕ», 18.4.1936 και Α1Σ10Υ96Φ3243, «Α.Ε. Εμπορικών και Τυπογραφικών Επιχειρήσεων «Ο Τύπος», 2.7.1936.

²⁰ Η επιχείρηση «Ο Τύπος» διέθετε δύο παραρτήματα: το ένα στη στοά Πάππου με δύο πλήρη τυπογραφεία, 10 στοιχειοθετικές μηχανές (Linotype) και ένα γερμανικό πιεστήριο Vomag, κατασκευής του 1926 και παραγωγικής δυναμικότητας 24.000 φύλλων (εξασέλιδων) την ώρα, και το άλλο, που θα λειτουργήσει το 1935 σε ιδιόκτητο κτίριο της οδού Αναξαγόρα, με ένα πλήρες τυπογραφείο, πέντε στοιχειοθετικές μηχανές Intertype και δύο πιεστήρια (ένα γερμανικό Vomag, κατασκευής του 1934, με παραγωγική δυναμικότητα 36.000 φύλλων εξασέλιδων την ώρα και ένα ελβετικό πιεστήριο Winkler κατασκευής του 1926, με παραγωγική δυναμικότητα 24.000 φύλλων εξασέλιδων την ώρα). Στο ίδιο.

τους μετρητοίς, παρέχοντας στην εταιρεία ταμειακή ρευστότητα, άρα και δυνατότητα παροχής δανείων στους πελάτες της.

Η επιχείρηση διέρχεται περίοδο κρίσης από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, όταν οι περισσότερες επιχειρήσεις τύπου διαθέτουν πλέον τυπογραφικές εγκαταστάσεις. Το 1960, με αφορμή την απεργία των 33 ημερών της ΕΕΤΑ, ο μηχανικός και κτηριακός εξοπλισμός της εταιρείας νοικιάζεται από το υπουργείο Τύπου, με την ελπίδα δημιουργίας απεργοσπαστικού μηχανισμού προς όφελος των εκδοτών τύπου. Το 1961 οι εγκαταστάσεις της οδού Αναξαγόρα 5 αγοράζονται εν τέλει από τον εκδότη Νίκο Θεοφανίδη.²¹

Από το κύκλωμα του τύπου και τον ανταγωνισμό των εφημερίδων αναμφίβολα κερδισμένοι οικονομικά είναι τα πρακτορεία τύπου. Το 1875 ιδρύεται το «Κεντρικόν Πρακτορείον Εφημερίδων ‘Σπύρος Τσαγγάρης’»,²² το οποίο μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα είχε αναλάβει μονοπωλιακά την κυκλοφορία των εφημερίδων στην Ελλάδα. Το 1912 οι εκδότες των αθηναϊκών εφημερίδων *Εμπρός*, *Νέα Ημέρα*, *Χρόνος* και *Εστία* ιδρύουν την «Εταιρία Ελληνικού Τύπου» με χρηματοδότη και πρώτο διευθυντή τον Γιώργο Κοτζιά, πατέρα του δημάρχου Αθηνών Κωνσταντίνου Κοτζιά και συνιδιοκτήτη του χαρτεμπορικού οίκου «Πάλλη και Κοτζιά». Σύντομα προσχωρεί και η εφημερίδα *Εσπερινή* του Πέτρου Γιάνναρου και η εταιρεία μετατρέπεται σε σοβαρό ανταγωνιστή για το υπάρχον πρακτορείο, το οποίο, ωστόσο, κυριαρχεί στη διακίνηση του τύπου σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.²³ Ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο πρακτορείων σταθεροποιείται «εις τα λογικά και χωρίς ακρότητες επίπεδα» όταν τη

²¹ Πόλυ Μηλιώρη, *Από το Ρομάντισμο στο Πάνθεον. Ένα χρονικό του ελληνικού περιοδικού τύπου*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1993, σ. 29-30.

²² Κατά τον δημοσιογράφο Κώστα Πολίτη, την ιδέα σύστασης Πρακτορείου είχε ο διευθυντής της εφημερίδας *Ωρα*. Το 1875 ο Σπύρος Τσαγγάρης σε συνεργασία με τον Παρασκευά Παρασκευόπουλο, τον μετέπειτα εκδότη Δράκο (Δημήτριο) Παπαδημητρίου, τον Κωνσταντίνο Δημητρακούλια, τον Χρήστο Παντούλη και τον Παναγιώτη Χ. Πανουργιά ιδρύουν τον «Εφημεριδοπωλιακό Οργανισμό» που έμεινε γνωστός ως «Κεντρικόν Πρακτορείον Εφημερίδων ‘Σπύρος Τσαγγάρης’». Στενοί συνεργάτες του Σπύρου Τσαγγάρη ήταν ο αδελφός του, Βασίλειος, και ο Ν. Παντούλης. Βλ. Κώστας Ζ. Πολίτης, «Πενήντα χρόνια ακμής και κατακτήσεων του ελληνικού τύπου (1900-1950)», *Θησαυρός* 741 (8 Φεβρουαρίου 1953), σ. 25· Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Α': 1790-1900, Α. Δημόπουλος, Αθήνα 1957, σ. 177-179· Έρη Σταυροπούλου, «Πρώτες προσπάθειες για την καλύτερη διακίνηση του τύπου στην Ελλάδα. Η οργάνωση του Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων», Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002), ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005, σ. 178-184.

²³ Η πρακτική αυτή συναντάται από τον 19ο αιώνα, όταν ο Τσαγγάρης χρηματοδότησε την έκδοση της εφ. *Μη Χάνεσαι* (1881) του Βλάση Γαβριηλίδη. Βλ. Δημήτριος Μοσχονάς, *Σαράντα χρόνια στις εφημερίδες*, Γκοβόστης, Αθήνα 1940, σ. 143.

διεύθυνση της «Εταιρείας Ελληνικού Τύπου» αναλαμβάνει την περίοδο 1917-1934 ο Πατρινός έμπορος Τάκης [Παναγιώτης] Πικραμένος.²⁴

Τα δύο πρακτορεία τύπου εκτός από ανταγωνιστές ήταν και συνεργάτες. Δεν εξηγείται αλλιώς η από κοινού ίδρυση το 1927 του «Πρακτορείου Ξένων Εφημερίδων και Περιοδικών Α.Ε.».²⁵ Για την προσέλκυση παλιών ή νέων εκδοτών εφημερίδων, τα πρακτορεία παραχωρούν δάνεια ή μπαίνουν ως εγγυητές δανείων για την αγορά τυπογραφικών μηχανών, δημοσιογραφικού χάρτου ή για κεφάλαιο κίνησης.²⁶ Ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο πρακτορείων, ο οποίος ως ένα βαθμό φαίνεται να είναι ελεγχόμενος, τούς υποχρέωνε στην πραγματικότητα να διεκπεραιώνουν τέτοιου είδους συμφωνίες, ώστε να διατηρούν «μόνιμους» πελάτες ή τουλάχιστον να εξασφαλίζουν τη συνεργασία μαζί τους για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα. Εξάλλου η οικονομική ευρωστία των πρακτορείων εξαρτάται από τον αριθμό και το ύψος της κυκλοφορίας του τύπου. Η άρνηση εμπλοκής σε μια τέτοια επένδυση θα σήμαινε ταυτόχρονα συγκριτικό πλεονέκτημα για το αντίπαλο πρακτορείο και κατά συνέπεια συρρίκνωση του μεριδίου συμμετοχής στην ελληνική αγορά για τον πράκτορα που αρνήθηκε την πρόταση. Από την άλλη, η οικονομική στήριξη μιας εφημερίδας σήμαινε και επιχειρηματικό ρίσκο διότι σε περίπτωση χρεοκοπίας δεν εξοφλούνται τα χρέη απέναντι όχι μόνο στους εργαζόμενους και συντάκτες, αλλά και στα πρακτορεία τύπου. Είναι ωστόσο ένα ρίσκο που «καλύπτεται» από τη διακίνηση των υπόλοιπων εφημερίδων, περιοδικών και βιβλίων.

²⁴ Ο Γιώργος Κοτζιάς, σχετικά σύντομα, εκχώρησε την εταιρεία στον Πausανία Μακρή και την περίοδο 1914-1917 διοικείται από εκπροσώπους της επιχείρησης. (Δ. Φιλίνη, Γ. Σωτηρόπουλο, Γαβρίλη). Μετά το θάνατο του Τάκη Πικραμένου, το 1935, τη διεύθυνση της επιχείρησης ανέλαβε ο γιος του, Όθων, ο οποίος για κάποιο διάστημα διηύθυνε την εταιρεία Πυρσός Α.Ε. Βλ. Δημήτριος Μοσχονάς, *Σαράντα χρόνια στις εφημερίδες*, σ. 151-154.

²⁵ Το 1927 είχε ιδρυθεί το «Πρακτορείον Ξένων Εφημερίδων και Περιοδικών Α.Ε.» από τα δύο Πρακτορεία Τύπου (Τσαγγάρη και Πικραμένου), αλλά φαίνεται ότι με τη δολοφονία του θετού γιου του Σπύρου Τσαγγάρη, Ιωάννη, το 1929 η εταιρεία διαλύεται. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ9Φ401, ΦΕΚ 64 ΔΑΕ/30.9.1927.

²⁶ Το 1935 οι εκδότες των εφημερίδων *Νέος Κόσμος* (Αντ. Ν. Νικολόπουλος) και *Ελληνικόν Μέλλον* (Νίκος Π. Ευστρατίου) αγόρασαν ταχυπαιστήρια με εγγύηση του Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων 'Σπύρος Τσαγγάρης'. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ13Φ35, ΕΤΕ, 1) Γ. Πετσόπουλος και Σία, 2) Αν. Εμπορική και Βιομηχανική Εταιρία «Ο Τύπος», ό.π. Το 1938 ο εκδότης της απογευματινής εφημερίδας *Ο Τύπος* Νικόλαος Κρανιωτάκης ιδρύει την «Ανώνυμο Ελληνική Εταιρεία Δημοσιογραφικών Επιχειρήσεων 'Η Πανεκδοτική'», η οποία ζητεί από την ΕΤΕ δάνειο ύψους 3.600.000 δραχμών με σκοπό την εξυγίανση της οικονομικής κατάστασης της εφημερίδας. Εγγυητής για τη σύναψη του δανείου είναι η «Εταιρία Ελληνικού Τύπου». Το δάνειο θα «εξοφλείται δι' ημερησίων καταβολών γενομένων υπό της εταιρίας Πικραμένος διά κρατήσεων εκ των εισπράξεων εκ πωλήσεως φύλλων της εφημερίδος Ο Τύπος, ην πρακτορεύει η εταιρία αυτή». ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ13Φ54, ΦΕΚ 202 ΔΑΕ/11.6.1938 και ΕΤΕ, Ανώνυμος Ελληνική Εταιρία Δημοσιογραφικών Επιχειρήσεων «Η Πανεκδοτική», Αύγουστος 1938.

Τα πρακτορεία δεν περιορίζουν τις δραστηριότητές τους στη διακίνηση του τύπου, αλλά γίνονται μέτοχοι σε εκδοτικές επιχειρήσεις, όπως ο Πυρσός Α.Ε.,²⁷ εμπορεύονται τυπογραφικά υλικά και δημοσιογραφικό χαρτί και ασκούν την πρακτική της τοκογλυφίας.²⁸ Επιπλέον, δείχνουν μεγαλύτερο «ενδιαφέρον» για τις εφημερίδες υψηλής κυκλοφορίας διότι και «*διά μίαν εφημερίδα που έχει μικράν κυκλοφορίαν και δι' άλλην που έχει μεγάλην θα απασχοληθή περίπου κατά την ιδίαν αναλογίαν και μάλιστα δύναται να θεωρηθή ότι η μικρά κυκλοφορία τού είνε παθητική*».²⁹ Υποθέτω ότι μπορούσε ενδεχομένως ένας εκδότης να καταβάλει ένα χρηματικό ποσό στο πρακτορείο προκειμένου να «ευνοηθεί» ή να προπαγανδιστεί ευμενώς η εφημερίδα του ή και το αντίστροφο· να αντιμετωπιστεί, δηλαδή δυσμενώς από το πρακτορείο η κυκλοφορία μιας άλλης, ανταγωνίστριας, εφημερίδας.

Μετά το θάνατο του Σπύρου Τσαγγάρη το 1931, η εταιρεία διέκοψε τη λειτουργία της για μικρό χρονικό διάστημα και οι εφημερίδες διακινήθηκαν μέσω της «Εταιρείας Ελληνικού Τύπου». Με βάση την έκθεση πραγματογνωμοσύνης το 1933 στα βιβλία του πρακτορείου Τσαγγάρη «*εντοπίστηκαν τυπικάς και ουσιαστικάς ανωμαλίας*». Όπως και στις περισσότερες επιχειρήσεις του Μεσοπολέμου, υπήρχε «αταξία» στα βιβλία που τηρούσε η επιχείρηση και απέκρυπτε έσοδα από τον κρατικό μηχανισμό. Οι βασικές πηγές εσόδων του πρακτορείου προέρχονταν από το ποσοστό επί των πωλήσεων των φύλλων, από τα έξοδα αποστολής φύλλων στην επαρχία, από τα ποσοστά των περιπτέρων, από τις επιστροφές των φύλλων. Το ενδιαφέρον της επιχειρηματικής πρακτικής του Τσαγγάρη ήταν η χρέωση των εκδοτών του τύπου με μεγαλύτερα χρηματικά ποσά από αυτά που ήταν αναγκαία για την αποστολή, για παράδειγμα, φύλλων στην επαρχία και με μικρότερα ποσά για το εκτυπωμένο δημοσιογραφικό χαρτί που προερχόταν από τις επιστροφές φύλλων. Όπως αναφέρει η έκθεση πραγματογνωμοσύνης:

²⁷ Το 1928 στο μετοχικό κεφάλαιο της εταιρείας «Πυρσός» συμμετέχουν και τα πρακτορεία τύπου (Τσαγγάρη και Πικραμένου). Η συνεργασία προφανώς επιτεύχθηκε με σκοπό τη διακίνηση των τόμων της εγκυκλοπαίδειας από τα δύο πρακτορεία. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ13Φ27, ΦΕΚ 41 ΔΑΕ/29.2.1928 και «Πρακτικόν συνεδριάσεως της 10ης Τακτικής Γενικής Συνελεύσεως των Μετόχων της Ανωνύμου Εταιρείας Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών «Πυρσός», 23 Ιουνίου 1937.

²⁸ Εκδότες εφημερίδων λάμβαναν συχνά δάνεια από τα πρακτορεία, ακόμη και για την πληρωμή των ενοικίων ή των αποδοχών του προσωπικού. Βλ. Κώστας Ζ. Πολίτης, «Τα οικονομικά βάρη των παλαιότερων εφημερίδων», *Θησαυρός* 751 (19 Απριλίου 1953), σ. 25. Ο Ν. Ροζάκης έλαβε δάνειο ύψους 300.000 δραχμών από τον Παρασκευά Παρασκευόπουλο με τόκο 14%, όταν ο νόμιμος τόκος δεν δύναται να ξεπερνά το 13%. Όπως υποστηρίζουν οι εμπειρογνώμονες «εκ πείρας γνωρίζομεν ότι συνάπτονται συνήθως δάνεια εις τόκον ανώτερον του νομίμου». ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ23Φ113, «Έκθεσις Πραγματογνωμοσύνης», 2.2.1933.

²⁹ Χ. Καρούζης, *Αθηναϊκές εφημερίδες*, ό.π., σ. 13.

γενικώς όσον αφορά τα έξοδα, δέον να παρατηρήσωμεν ότι πλην των γενικών εξόδων (μισθοδοσιών, ενοικίων, εξόδων φωτισμού και μικροεξόδων) άτινα απομένουσι εις βάρος του Πρακτορείου και του τελικού κέρδους αυτού, πάντα τα λοιπά έξοδα τα πραγματοποιούμενα δι' ειδικάς υπηρεσίας αυτού καλύπτονται δι' αντιστοίχων κρατήσεων εις βάρος των δημοσιογράφων, εκδοτών κ.λπ. αίτινες καθωρισμένοι κατόπιν ειδικής μακράς παρακολουθήσεως των εξόδων τούτων, αποδίδουσι πάντοτε υπέρ τα πραγματοποιούμενα έξοδα και σημαντικόν υπέρ του Πρακτορείου κέρδος, ούτως ώστε και αι υπηρεσίαι αύται να έχωσιν αποβή σημαντικοί κερδοφόροι παράγοντες.

Υποθέτω ότι αυτή η οικονομική εκμετάλλευση των επιχειρήσεων του τύπου ήταν εν γνώσει των εκδοτών ήδη από τον 19ο αιώνα. Η ανάγκη για μηχανικό εκσυγχρονισμό, αγοράς δημοσιογραφικού χάρτου και κεφαλαίου κίνησης υποχρέωνε τις επιχειρήσεις στη «σιωπηλή» αποδοχή αυτών των πρακτικών.³⁰

Το 1935 το Πρακτορείο επεκτείνει τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες ιδρύοντας την «Ανώνυμος Βιομηχανική και Εκδοτική Εμπορική Εταιρεία 'Τα Γράμματα'». Η εταιρεία διέθετε τυπογραφικό γερμανικό ταχυπιεστήριο και πέντε στοιχειοθετικές μηχανές (Intertype) για την έκδοση, κυρίως, βιβλίων των εκδοτών εφημερίδων.³¹ Είναι εμφανής εδώ η προσπάθεια του πρακτορείου να λειτουργήσει στα πρότυπα της εταιρείας «Ο Τύπος» των αδελφών Πετσόπουλων.

³⁰ Το 1899 όταν συστήνεται η «Νέα Εταιρεία Πωλήσεως Εφημερίδων» από πρώην συνεργάτες του Πρακτορείου Εφημερίδων Σπύρου Τσαγγάρη (Παναγιώτη Ασλάνη, Χρήστο Παντούλη και Κωνσταντίνο Δημητρακούλια), μεγάλο μέρος των εκδοτών αρνείται να διακινήσει τα φύλλα το νέο πρακτορείο, παρόλο που προσέφερε χαμηλότερες τιμές και επιδίωκε να ιδρύσει «μόνιμα εφημεριδοπωλεία» στην επαρχία σε αντικατάσταση των παντοπωλείων, κουρείων, εμπορικών καταστημάτων κ.ά. που αναλάμβαναν την κυκλοφορία εφημερίδων ως δευτερεύουσα εργασία. Εμμέσως πλην σαφώς, η εταιρεία δηλώνει ότι το Πρακτορείο Τσαγγάρη αποκομίζει κέρδη και από την υπερχρέωση των εκδοτών μεγαλύτερων χρηματικών ποσών από των απαιτούμενων για το κόστος των γραμματοσήμων και τις επιστροφές των φύλλων. Παρ' όλα αυτά, οι εκδότες απέρριψαν την πρόταση. Βλ. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Βλάση Γαβριηλίδη, φ. 24, έγγραφο 572, «Νέα Εταιρεία Πωλήσεως Εφημερίδων», 3.12.1899. Το 1898, κηρύσσεται εκ νέου απεργία των στοιχειοθετών, όταν κάποιος, ονόματι Χρυσάιτης, προσπάθησε, αποτυχημένα, να ιδρύσει δεύτερο πρακτορείο εφημερίδων παραχωρώντας ποσοστά (30%) επί των πωλήσεων των εφημερίδων στην «Αδελφότητα των Εργατών Τυπογράφων η Πρόοδος». Πίσω από αυτήν την προσπάθεια πιθανολογώ ότι βρίσκονται οι ιδρυτές της «Νέας Εταιρείας Πωλήσεως Εφημερίδων», δηλαδή οι εφημεριδοπώλες-συνεργάτες του Σπύρου Τσαγγάρη, οι οποίοι αποχώρησαν από το Κεντρικό Πρακτορείο το 1897. Φαίνεται πάντως ότι η Νέα Εταιρεία λειτούργησε για κάποια χρόνια. Ο Πατρινός δημοσιογράφος Νίκος Ε. Πολίτης μάς πληροφορεί ότι η ημερήσια εφημερίδα *Πάτρα* του Κυριάκου Τσερώνη με έτος ίδρυσης το 1910, κυκλοφορούσε μέσω του «Νέου Πρακτορείου Εφημερίδων Πανουργιά». Βλ. Νίκος Ε. Πολίτης, *Χρονικό του πατραϊκού τύπου 1840-1940*, Πάτρα 1984, σ. 179-180· Δημήτριος Μοσχονάς, *Σαράντα χρόνια στις εφημερίδες*, ό.π., σ. 66-70.

³¹ Το μετοχικό κεφάλαιο της εταιρείας ανέρχεται σε 5.000.000 δραχμές με σκοπό την «εμπορία και βιομηχανία του βιβλίου, εφημερίδων και περιοδικών, πάσα εργασία αναφερομένη εις γραφικές τέχνες ήτοι τυπογραφία, lithογραφία, τσιγκογραφία, χαρακτηριστική, βιβλιοδετική και εν γένει βιομηχανία χάρτου». Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ13Φ45, ΦΕΚ 239 ΔΑΕ/26.8.1935. Το 1939 ο διευθυντής του Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων Ιωάννης Αναγνωστόπουλος μαζί με τον γιο του lithογράφου Βασιλείου Παπαχρυσάνθου, Φοίβο, ιδρύει την πρώτη μονάδα βαθυτυπίας στην Ελλάδα. Βλ. Δημήτρης Παυλόπουλος, *Χαρακτική – Γραφικές Τέχνες*, ό.π., σ. 56.

Με τον ίδιο τρόπο «χρηματοδοτούνται» μεμονωμένα συντάκτες αλλά και η ίδια η Ένωση Συντακτών Αθηναϊκών Εφημερίδων.³² Οι πενιχρές απολαβές των συντακτών, η αστάθεια στην απασχόληση και η γενική κοινωνική περιφρόνηση του επαγγέλματος³³ ευνόησε την αποδοχή θέσεων εργασίας σε δημόσιες ή ιδιωτικές υπηρεσίες (υπουργεία, εταιρείες, τράπεζες, επιχειρήσεις, ιδρύματα, ΑΠΕ κ.ά.) ή ακόμη και την απασχόληση σε περισσότερες εφημερίδες και περιοδικά διαφορετικής πολιτικής τοποθέτησης.³⁴ Η πρόσληψη συντακτών σε νευραλγικές θέσεις συνήθως επιτυγχάνονταν με τη διαμεσολάβηση του εκδότη. Η έγκαιρη ενημέρωση ή η γνωστοποίηση «κρατικών μυστικών» αυξάνουν την κυκλοφορία της εφημερίδας αφενός και αφετέρου προσθέτουν «όπλα» εκβιασμού προς την κυβέρνηση.³⁵ Η ΕΤΕ, από τη δεκαετία του 1920, ενισχύει οικονομικά, το Ταμείο Προνοίας της Ένωσης Συντακτών «για την περίθαλψιν των ανεργούντων ή ασθενούντων συντακτών», χωρίς να αποκλείεται η χρηματοδότησή της και από άλλες τράπεζες ή οργανισμούς.³⁶

Αυτή η διαπλεκόμενη σχέση εκδοτών, συντακτών και χρηματοδοτών λειτουργεί και αντίστροφα. Οι ίδιοι οι συντάκτες ή εκδότες επιδιώκουν την καταβολή «αποζημίωσης» για δημοσίευση άρθρων υπέρ της κυβέρνησης, πολιτικού κόμματος, βουλευτών³⁷ ή επιχειρηματιών, δημιουργώντας ένα κλίμα «εκβιασμού».³⁸ Όταν το

³² Το 1963 ο αντιπρόεδρος της ΕΣΗΕΑ Σπύρος Γιαννάτος καταγγέλλει ότι η «επιτροπή» που συγκροτήθηκε για την οργάνωση των εορτών του Αγίου Όρους διαχειρίστηκε μέρος των μυστικών κονδυλίων. Επειδή μέλος της επιτροπής υπήρξε και η ΕΣΗΕΑ, ο Γιαννάτος ζητά διερεύνηση του θέματος. Βλ. Σπ. Γιαννάτος, «Τα ‘μυστικά’ της Προεδρίας», *Ελευθεροτυπία* 3 (Δεκέμβριος 1963), σ. 20.

³³ Ο δημοσιογράφος Θ. Γ. Παπαμανώλης, ο οποίος γράφει την περίοδο της Κατοχής, αναφέρει: «Ο πολύς κόσμος όμως χαρακτηρίζει, κατά κανόνα σχεδόν, ως εκβιαστές όλους συλλήβδην τους επαγγελλομένους τον δημοσιογράφων. Το ‘πουλημένος’ δε, εις ωρισμένες μάλιστα περιόδους καθίσταται συνώνυμον του ‘δημοσιογράφος’». Βλ. Θ. Γ. Παπαμανώλης, *Σκοποί και καθήκοντα των Ελλήνων δημοσιογράφων*, ό.π., σ. 14.

³⁴ Γιώργος Δ. Ζιούτος, *Ο τύπος στη λαϊκή δημοκρατία*, Τα Νέα Βιβλία, Αθήνα 1945, σ. 27-28. «Ούτε οι αρθρογράφοι πιστεύουν σήμερα εις την αποστολήν των. Εγνωρίσαμεν βενιζελικούς αρθρογράφους οι οποίοι προσέφερον τα φώτα των εις αντιβενιζελικάς εφημερίδας και αντιστρόφως. Και άλλους οι οποίοι το μεν πρωί έγγραφον εις κυβερνητικήν, το δε απόγευμα εις αντιπολιτευομένην εφημερίδα και κατόρθωναν δις της ημέρας εις αμφοτέρα τα αντίπαλα στρατόπεδα να επιδεικνύουν – τα θηρία! – την αυτήν μαχητικότητα...». Βλ. Παύλος Παλαιολόγος, *Εφημερίδες*, ό.π., σ. 58.

³⁵ Ελένη Βλάχου, *Πενήντα και κάτι...δημοσιογραφικά χρόνια*, τ. Β', ό.π., σ. 248. Οι συντάκτες, μέλη της ΕΣΑΤ, καταγγέλλουν ότι υπάρχουν δημοσιογράφοι των οποίων η εργασία καλύπτεται από «πέπλα μυστικότητας». Βλ. «Ας γνωρισθούμε μεταξύ μας: Αθηναϊκή», *Τετάρτη Εξουσία* 1 (25 Φεβρουαρίου 1957), σ. 5.

³⁶ Η ΕΤΕ ενίσχυσε το 1929 το ταμείο της Ένωσης Συντακτών με 50.000 δραχμές «συνεχίζουσα παλαιάν παράδοσιν». Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ50Υ4Φ639 και Α1Σ50Υ17Φ12.

³⁷ Το 1931 η άρνηση του βουλευτή του Κόμματος των Φιλελευθέρων, Ριχάρδου Λιβαθινοπούλου, να πληρώσει για τη δημοσίευση ευμενούς άρθρου προς το πρόσωπό του είχε τα αντίθετα αποτελέσματα: «στο επόμενο φύλλο με επέρασε γενεές 14». Βλ. *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Περίοδος Β' - Σύνοδος Ι', Συνεδρίασις ΠΔ', Δευτέρα 1 Ιουνίου 1931, σ. 1251.

³⁸ Το 1928 η «Ένωσις Πειραιϊκού Τύπου» (*Σφαίρα, Χρονογράφος, Θάρρος και Σημαία*), με έτος ίδρυσης το 1922, ζητεί από την Εθνική Τράπεζα οικονομική αποζημίωση για τις υπηρεσίες που

1941 η ΕΤΕ υποστήριξε ότι τα καταβαλλόμενα ετησίως χρηματικά ποσά σε εφημερίδες της Αθήνας αντιστοιχούν στο τίμημα των διαφημίσεων της τράπεζας, αρνούμενη ότι αποτελούν «επιχορήγηση», η Ένωση Συντακτών άφησε να εννοηθεί ότι έχει αποδεικτικά στοιχεία για το αντίθετο. Με βάση το άρθρο 3 του νομοθετικού διατάγματος 465/1941 οι επιχορηγήσεις των Τραπεζών Ελλάδος και Εθνικής προς τις εφημερίδες *«αίτινες διέκοψαν την έκδοσιν αυτών από 5ης Απριλίου 1941 ή προς εκείνας αίτινες ήθελον μελλοντικώς διακόψει ταύτην, περιέρχονται εις τον προαναφερόμενον λογαριασμό»*,³⁹ δηλαδή τον Λογαριασμό Ανεργίας του Ταμείου Συντάξεων Προσωπικού Αθηναϊκών Εφημερίδων. Η άρνηση της ΕΤΕ ότι η χρηματοδότηση αποτελεί «επιχορήγηση» σήμαινε και τη μη καταβολή του ποσού στο Λογαριασμό Ανεργίας. Με το κλείσιμο μεγάλου αριθμού εντύπων την περίοδο της Κατοχής και η ανάγκη οικονομικής στήριξης των ανέργων, προφανώς πίεσε την Ένωση Συντακτών να προχωρήσει σε έναν «έμμεσο» εκβιασμό προς την τράπεζα: *«Δεν πρόκειται να εισέλθωμεν διά της παρούσης μας εις την διαφοράν, ήτις ανέκυψεν μεταξύ των απόψεων νομοθέτου και Τραπεζής, όσον αφορά τον χαρακτήρα του κατ' έτος χορηγήματος του παρεχομένου υπό της τελευταίας ταύτης προς τας εφημερίδας. Δεν είμεθα άλλωστε ημείς αρμόδιοι ν' άρωμεν την διαφοράν ταύτην»*.⁴⁰ Αυτή η θέση άφηνε να εννοηθεί ότι σε διαφορετική περίπτωση, δηλαδή σε περίπτωση άρνησης οικονομικής ενίσχυσης του Λογαριασμού Ανεργίας από την ΕΤΕ, η Ένωση θα προχωρούσε σε «άρση της διαφοράς» με την υποβολή αποδεικτικών στοιχείων.

Για την αύξηση της κυκλοφορίας και την προσέλκυση νέων διαφημίσεων, οι εκδότες της Αθήνας επιδίδονται στην προσφορά «δώρων» στους αναγνώστες (ραπτομηχανές, χρήματα, οικόπεδα, σπίτια κ.λπ.),⁴¹ μια πρακτική του 19ου αιώνα,⁴²

προσέφερε προκειμένου να συναφθεί το δάνειο με την αγγλική τράπεζα Hambro's Bank. Η χρηματοδότηση των εφημερίδων του Πειραιά συνεχίζεται και για τα επόμενα έτη προκειμένου να καλυφθούν οι ζημίες των επιχειρήσεων εξαιτίας της αύξησης της τιμής του δημοσιογραφικού χαρτιού και της γενικότερης οικονομικής κρίσης. Βλ. ΙΑΕΤΕ, Α1Σ50Υ4Φ211, Ένωσις Πειραιϊκού Τύπου, Αλληλογραφία προς τον Διοικητή της ΕΤΕ, 11.12.1928· Ένωσις Πειραιϊκού Τύπου προς την Διοίκησιν της ΕΤΕ, 27.12.1930· Ένωσις Πειραιϊκού Τύπου προς ΕΤΕ, 9.8.1937. Με βάση το μεταξικό νόμο 1093/1938 η Ένωση μετονομάζεται σε «Ένωσις Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Πειραιϊός» και συνεχίζει να λαμβάνει «βοηθήματα» από την ΕΤΕ. Βλ. Α1Σ50Υ4Φ210.

³⁹ ΦΕΚ 301 Α' /8.9.1941.

⁴⁰ ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ50Υ17Φ12, ΕΣΗΕΑ, προς κον. Κ. Ζαβιτσιάνον συνδιοικητικήν Εθνικής Τραπεζής, 11.12.1941.

⁴¹ Το πιο πολυδάπανο «δώρο» που προσέφερε εφημερίδα αυτήν την περίοδο ήταν τα οικόπεδα και τα σπίτια της εφημερίδας *Εσπερινή* του Αλέξανδρου Γιάνναρου. Μέχρι τον Ιούλιο του 1933 είχαν εγγραφεί 4.500 ενδιαφερόμενοι και το 1934 πραγματοποιούνται τα εγκαίνια της Πετρούπολης που ονομάστηκε έτσι από τον ιδρυτή της εφημερίδας και πατέρα του Αλέξανδρου, Πέτρο Γιάνναρο. Για την Πετρούπολη βλ. Ελίζαμπετ Χάιντενράϊχ – Σωτήρης Χτούρης – Ντέτλεφ Ίψεν, *Αθήνα: Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης*, μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης, Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 118-136.

στην αύξηση του αριθμού των σελίδων και σε δημοσιεύματα σχετικά με εγκλήματα και ερωτικού περιεχομένου εξάπτοντας τη φαντασία του κοινού. Η υψηλή κυκλοφορία μιας εφημερίδας ήταν το βασικό κριτήριο προτίμησης δημοσίευσης μιας αγγελίας τόσο από τις διαφημιστικές εταιρίες όσο και από μεμονωμένους επιχειρηματίες, ενώ παράλληλα επέτρεπε στον εκδότη την αύξηση του κόστους δημοσίευσης. Επομένως εφημερίδες με υψηλή κυκλοφορία, είτε πραγματική είτε κατασκευασμένη, απολάμβαναν και τα μεγαλύτερα οικονομικά οφέλη καθιστώντας δυσμενέστερη την επιβίωση στην αγορά νέων ή και παλιών εφημερίδων.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου για τη σταθεροποίηση της οικονομίας προχώρησε στη στάση πληρωμών του εξωτερικού δημοσίου χρέους και στην επιβολή αυστηρών περιορισμών στην εξαγωγή συναλλάγματος.⁴³ Η ποσότητα εισαγωγής του δημοσιογραφικού χάρτου δεν αποτελεί αντανάκλαση της κυκλοφορίας του τύπου. Θα πρέπει να αφαιρεθεί η ποσότητα που δίδεται για την έκδοση περιοδικών και βιβλίων, η ποσότητα χάρτου που πωλείται από τους εκδότες σε άλλες επιχειρήσεις, αλλά και οι «επιστροφές» των φύλλων, δηλαδή των φύλλων που δεν πωλήθηκαν. Η αλήθεια είναι ότι το τυπωμένο δημοσιογραφικό χαρτί είναι ακριβότερο από το λευκό, καθώς χρησιμοποιείται για χαρτί περιτύλιξης και επαναγοράζεται από εμπόρους κρεοπωλείων, ιχθυοπωλείων κ.λπ. ή πωλείται στις λειτουργούσες χαρτοποιίες ως πρώτη ύλη (χαρτοπολτό).⁴⁴ Εκδότες εκτυπώνουν τις εφημερίδες τους ακόμη και σε διπλάσιο αριθμό φύλλων, από αυτόν που πωλούνται στην αγορά ή εκδίδουν νέες εφημερίδες και περιοδικά με σκοπό την αποκόμιση του κέρδους από τις επιστροφές.⁴⁵

⁴² Η πρακτική καταβολής «δώρων», μεταξύ των οποίων και βιβλίων, στους αναγνώστες συναντάται από τη δεκαετία του 1840 στις ΗΠΑ. Βλ. Διαμαντής Μπασαντής, *Ο ημερήσιος τύπος από τον 18ο στον 21ο αιώνα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2002, σ. 28-29. Και στην Ελλάδα από τον 19ο αιώνα εφημερίδες (*Ακρόπολις*, *Νεολόγος*, *Καθημερινή*, *Εστία* κ.ά.) έδιναν «δώρα» (υδατογραφίες, βιβλία, λεξικά, ωρολόγια). Βλ. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Α', ό.π., σ. 140, 195, 215, 221. Το φαινόμενο εντείνεται την περίοδο του Μεσοπολέμου. Βλ. Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας*, ό.π., σ. 318-320.

⁴³ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ», ό.π., σ. 48-51· ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Παναγή Βουρλούμη, κουτί 2, φάκελος 3, Αλληλογραφία προς τους κ.κ. Δ/ντάς των Αθηναϊκών εφημερίδων και της Θεσσαλονίκης, 23.11.1931.

⁴⁴ Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 το εκτυπωμένο χαρτί πωλείται προς 20-21 δραχμές την οκά όταν η τιμή του λευκού χαρτιού ανέρχεται στις 18 δραχμές. Βλ. Χ. Καρπούζης, *Αθηναϊκές εφημερίδες*, ό.π., σ. 58. Βλ., επίσης, Γιώργος Χατζόπουλος, *Η ιστορία του τύπου*, ό.π., σ. 15.

⁴⁵ Τη στροφή του κοινού προς τα «πορνογραφικά» και «σκανδαλοθηρικά» έντυπα που ακμάζουν αυτήν την περίοδο εκμεταλλεύεται μέρος των εκδοτών. Ο εκδότης του *Θησαυρού*, Ιωάννης Παπαγεωργίου, εξέδωσε, μαζί με άλλους, την πορνογραφική εφημερίδα με τον παραπλανητικό τίτλο *Χρεοκοπία* (1932-1934). Βλ. Βάσος Τσιμπιδάρος, *Με την άκρη της πένας. Δημοσιογραφικές αναμνήσεις*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995, σ. 47· Αγγελική Πασσιά, «Ιδεολογικά ρεύματα και εκδόσεις», Δημήτρης Παυλόπουλος (επιμ.), *Ελληνικό βιβλίο*, ό.π., σ. 144-145.

Από το 1928 οι ως τότε βενιζελικές εφημερίδες *Ακρόπολις*, *Ημερήσιος Τύπος* και *Πατρίς* στρέφονται εναντίον της πολιτικής του Βενιζέλου, ο οποίος δεν κατάφερε να εξασφαλίσει την ευνοϊκή αναπαραγωγή του κεφαλαίου και να ικανοποιήσει τα αιτήματα των εργαζομένων και των προσφύγων.⁴⁶ Η περαιτέρω αύξηση του αριθμού των αντιβενιζελικών εφημερίδων και περιοδικών (*Ελεύθερος Άνθρωπος*, *Πολιτεία*, *Ημέρα*, *Πειθαρχία*) και η αύξηση της κυκλοφορίας τους οδήγησε την κυβέρνηση στην ψήφιση του νόμου 5060/1931 «Περί τύπου, προσβολών της τιμής εν γένει και άλλων σχετικών αδικημάτων». Ο νόμος επέβαλε κυρώσεις (χρηματικά πρόστιμα και φυλάκιση) σε περιπτώσεις δημοσίευσης ψευδών ειδήσεων, εξύβρισης, δυσφήμισης και «άσεμνων δημοσιευμάτων»,⁴⁷ και ταυτόχρονα απαγόρευε την παροχή λαχείου ή δώρων στους αναγνώστες, σημαντικοί παράγοντες αύξησης της κυκλοφορίας των εντύπων.⁴⁸ Στόχος του νόμου δεν ήταν η προστασία του βιβλίου ή η «αποφυγήν αθεμίτου ανταγωνισμού» μεταξύ των εφημερίδων, όπως υποστηρίζει ο δικηγόρος Νικόλαος Αθ. Αντωνόπουλος, αλλά η διακοπή των επιθέσεων των αντιβενιζελικών εφημερίδων εναντίον του προσώπου του Βενιζέλου και της κυβέρνησής του.⁴⁹ Η ψήφιση του νόμου δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα για την κυβέρνηση με συνέπεια να συζητείται ήδη από τα τέλη του 1931 η περαιτέρω δυνατότητα μείωσης της κυκλοφορίας των αντιβενιζελικών εφημερίδων της Αθήνας, μέσω του περιορισμού του σχήματος των εφημερίδων και της αύξησης της τιμής. Ο νόμος 5330/1932 «περί διατάξεων σχετικών προς την έκδοσιν και κυκλοφορίαν των εφημερίδων»⁵⁰ είχε αυτό το σκοπό. Οι εκδότες εισήγαγαν την πρακτική της ευτελούς καταβολής αντιτίμου, για την παροχή «δώρων» στους αναγνώστες, υποχρεώνοντας

⁴⁶ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», ό.π., σ. 99. Η *Ακρόπολις* για παράδειγμα μέσω προσωπικών επιθέσεων εναντίον του Βενιζέλου σχεδόν διπλασίασε την κυκλοφορία της. Από 35.000 φύλλα που πωλούσε ημερησίως το 1929 έφθασε τα 60.000 φύλλα το 1931. Βλ. John Dimakis, "The Greek Press", John T. A. Koumoulides (επιμ.), *Greece in Transition: Essays in the History of Modern Greece, 1821-1974*, Zeno, Λονδίνο 1977, σ. 228.

⁴⁷ Το 1957 όταν ο Σαλίβερος εξέδωσε το περιοδικό *Χτυποκάρδι*, κρίθηκε «άσεμνο» από τις εκκλησιαστικές αρχές, οι οποίες υπέβαλαν μήνυση. Η αδυναμία των πανεπιστημιακών, συγγραφέων, επιστημόνων κ.ά. να δώσουν σαφή ορισμό στις έννοιες «άσεμνο» και «σεμνό», είχε ως συνέπεια στη μη λήψη απόφασης από το δικαστήριο. Ο Σαλίβερος υποχρεώθηκε να διακόψει την έκδοση του περιοδικού υπό το φόβο απώλειας του πιο σημαντικού του πελάτη, της Αρχιεπισκοπής Αθηνών. Βλ. Βασίλειος Γ. Αιδαλής, *Αι παρεκτροπαί του τύπου*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 149-150. Για ανάλογο ζήτημα στη Μεγάλη Βρετανία την ίδια περίοδο βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, μτφρ. Νικηφόρος Σταματάκης – Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 376.

⁴⁸ Το άρθρο 35 ορίζει ότι «Πάσα υπό εφημερίδος ή περιοδικού δημοσίευσης περί ενεργείας υπ' αυτής οιοδήποτε λαχείου ή παροχής δώρων διά κληρώσεως τιμωρείται με φυλάκισιν μέχρι δύο μηνών και με χρηματικήν ποινήν 10.000 μέχρις 100.000 δραχμών». Για το νόμο 5060/1931 βλ. *ΦΕΚ* 172 Α' /30.6.1931.

⁴⁹ Νικόλαος Αθ. Αντωνόπουλος, *Η ελευθερία του τύπου εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 138.

⁵⁰ *ΦΕΚ* 72 Α' /19.3.1932.

την κυβέρνηση στην ψήφιση νέου νόμου (5484/1932) ώστε να απαγορευθεί και αυτή η μορφή «δώρων».

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των αθηναϊκών εφημερίδων φθάνει στα όριά του το 1936. Οι εκδότες συμφώνησαν, από τον Ιούνιο του 1936, την κατάργηση των λαχείων και δώρων, τη μείωση του αριθμού των σελίδων, δηλαδή την εφαρμογή του νόμου 5330/1932, καθώς και την αύξηση της τιμής του φύλλου από μία σε δύο δραχμές, παρόλο που γνώριζαν ότι αυτό θα σήμαινε πτώση της κυκλοφορίας. Αντιρρήσεις αρχικά έφεραν οι εκδότες των εφημερίδων *Ακρόπολις* και *Εστία* αλλά στη συνέχεια συμφώνησαν και αυτοί.⁵¹ Με την επιβολή της δικτατορίας Μεταξά, οι προτάσεις των εργοδοτών νομιμοποιούνται με την ψήφιση του αναγκαστικού νόμου 23/1936 «περί του σχήματος και της τιμής πώλησεως των εφημερίδων, απαγορεύσεως λαχείων, δώρων κλπ.».⁵² Οι νόμοι «περί τύπου» στο πολιτικό επίπεδο είχαν ως στόχο τη «φίμωση και χειραγώγηση του τύπου», στο οικονομικό όμως συνέβαλαν στη συσσώρευση κεφαλαίου εκείνων των εφημερίδων που συνέχισαν την έκδοσή τους.

Για τους εργάτες τύπου η περίοδος αυτή είναι μια «νεκρή» περίοδος όσον αφορά τις απεργιακές κινητοποιήσεις και διεκδικήσεις, καθώς έκλεισαν πολλές εφημερίδες (*Ριζοσπάστης*, *Πατρίς*, *Νέος Κόσμος*, *Ημερήσιος Κήρυξ*, *Ελεύθερη Γνώμη*, *Ελεύθερος Άνθρωπος*) και μειώθηκε ο αριθμός των σελίδων αυξάνοντας τον αριθμό των ανέργων. Από την πλευρά όμως των εργοδοτών και συντακτών ήταν μια ευνοϊκή οικονομικά περίοδος.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 διακινούνται ημερησίως στην περιοχή Αθηνών-Πειραιώς περίπου 300.000 φύλλα εφημερίδων, 264.000 φύλλα στην επαρχία και περίπου, μηνιαίως, 200.000 τόμοι βιβλίων, ανάμεσα στα οποία σχολικά βιβλία των εκδοτικών οίκων, ημερολόγια και έντυπα που προσέφεραν οι εκδότες ως «δώρα».⁵³ Η κυκλοφορία του τύπου μειώνεται τη μεταξική περίοδο φθάνοντας για την περιοχή Αθηνών-Πειραιώς στα 250-270.000 φύλλα ημερησίως.⁵⁴ Αυτό βέβαια δεν θα πρέπει να ερμηνευθεί ως «οικονομική κρίση» για τον τύπο της Αθήνας, από τη

⁵¹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 1, πρακτικά ΔΣ, 15.6.1936, 23.6.1936 και 26.6.1936.

⁵² ΦΕΚ 356 Α'/19.8.1936. Η Κυριακή αργία καθιερώνεται το 1938 και στις ημερήσιες εφημερίδες της επαρχίας με βάση το άρθρο 37 του αναγκαστικού νόμου 1092 «Περί Τύπου» (ΦΕΚ 68 Α'/22.2.1938).

⁵³ ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ23Φ113, «Εκθεσις των εργασιών του Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων 'Σπύρος Τσαγγάρης'» [1934].

⁵⁴ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Β', ό.π., σ. 14. Η κυκλοφορία των αθηναϊκών εφημερίδων διατηρείται σε χαμηλά επίπεδα και δεν μπορεί να συγκριθεί με τα μεγέθη άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Την περίοδο του Μεσοπολέμου, μόνο η κυκλοφορία, για παράδειγμα, της *Daily Mirror* έφθανε τα 5.000.000 φύλλα ημερησίως. Βλ. Peter J.S. Dunnett, *The World Newspaper Industry*, Croom Helm, Λονδίνο 1987, σ. 102.

στιγμή που τα κέρδη από τις πωλήσεις των φύλλων αφορούν ένα μικρό μόνο μέρος του συνόλου των εσόδων μιας εφημερίδας. Παράλληλα, οι διώξεις των αριστερών εντύπων και το κλείσιμο άλλων μεγάλωσε την πίτα της αγοράς για τις επιχειρήσεις που συνέχισαν τη λειτουργία τους.

Την περίοδο αυτή αναγνωρίστηκαν και γενικεύθηκαν οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας, επεκτάθηκε η εφαρμογή της οκτάωρης εργασίας, λειτούργησε το 1937 το ΙΚΑ, μέτρα που εντάσσονται «στη γενικότερη λογική της σταθεροποίησης του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας, ώστε να εξομαλυνθεί η αναπαραγωγή του συστήματος».⁵⁵ Για πρώτη φορά καθιερώνεται για τους συντάκτες κατώτατο όριο αποδοχών υποχρεώνοντας τους «*δυστροπώντας ιδιοκτήτας να πληρώνουν τους μισθούς εις τους συντάκτας*».⁵⁶ Ο νόμος, εκτός από τις προτάσεις των εργοδοτών, καθιέρωσε και την Κυριακή αργία στις ημερήσιες εφημερίδες Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης, ένα αίτημα των Συντακτών από τη δεκαετία του 1920. Η εφαρμογή της Κυριακής αργίας, η καταβολή αποζημίωσης σε περίπτωση απόλυσης, η καθιέρωση κατώτατου ορίου αποδοχών, η νομιμοποίηση της ετήσιας πώλησης του Λαχείου Συντακτών, με τα μεγαλύτερα οικονομικά οφέλη να εισπράττει η Ένωση Συντακτών της Αθήνας ήταν παράγοντες που συνέβαλαν στην ευνοϊκή αντιμετώπιση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου.

Αν και ο νέος νόμος «Περί Τύπου» (1092/1938) απαγόρευσε την περίπτωση καταβολής «δώρων» στους αναγνώστες «*άνευ ισαξίου ανταλλάγματος παροχής*»,⁵⁷ η συγκεκριμένη πρακτική αναπαράχθηκε και κατά τη μεταπολεμική περίοδο, καθώς φαίνεται ότι αποτέλεσε θετικό παράγοντα για την αύξηση της κυκλοφορίας των εφημερίδων. Τα άρθρα 26 και 27 του νόμου συμπιέσαν προς τα κάτω όχι μόνο τον αριθμό των «νόμιμων» εκδιδόμενων σελίδων κάθε εφημερίδας αλλά και του τιράζ. Οι ιδιοκτήτες εφημερίδων με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία στην ελληνική αγορά, δηλαδή άνω των 30.000 φύλλων ημερησίως, ήταν υποχρεωμένοι στην επιπρόσθετη εκτύπωση μόνο του 50% επί των πωλούμενων φύλλων, ώστε να συρρικνωθεί το κέρδος από τις επιστροφές. Αντιθέτως, οι εφημερίδες μικρής κυκλοφορίας είχαν το δικαίωμα

⁵⁵ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ», ό.π., σ. 55.

⁵⁶ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Β', ό.π., σ. 312.

⁵⁷ Σύμφωνα με το άρθρο 17, «*απαγορεύεται η υπό των ημερησίων, των κατά περιόδους εκδιδόμενων εφημερίδων, ως και των περιοδικών πάσα χαριστική επίδοσις, ήτοι η χορήγησις δώρων μετά ή άνευ λαχνού, χρηματικών βραβείων, βιβλίων και πάσης άνευ ισαξίου ανταλλάγματος παροχής*». *ΦΕΚ* 68 Α'22.2.1938. Για την εφαρμογή των νόμων 5060/1931 και 1092/1938 μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1952 βλ. Άγγελος Μπουρόπουλος, *Ερμηνεία των περί τύπου νόμων 5060 και 1092 ως ισχύουσι σήμεραν κατ' άρθρον*, Σάκκουλας, Αθήνα 1958. Βλ. επίσης Β. Αιδαλής, *Αι παρεκτροπαί του τύπου*, ό.π., σ. 58-60, 149-188.

τριπλασιασμού της παραγωγής. Βλέπουμε δηλαδή ότι ο Μεταξάς προσπάθησε να ελέγξει την αγορά ευνοώντας τις «μικρές» επιχειρήσεις, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που πρόσκεινται στο καθεστώς. Στόχος του αναγκαστικού νόμου ήταν ο πλήρης έλεγχος των εφημερίδων και των περιοδικών από το κράτος και εν προκειμένω από το υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού. Καμία εφημερίδα ή περιοδικό δεν μπορούσε να εκδοθεί ή να επανεκδοθεί «άνευ αδείας του Υφυπουργού Τύπου και Τουρισμού διδομένης κατά την κρίσιν του».

2.2. Η εκμηχάνιση των εφημερίδων

Ο παράγοντας που συνέβαλε στη μεταβολή της δομής και οργάνωσης των τυπογραφικών επιχειρήσεων της Αθήνας ήταν η εκμηχάνιση της παραγωγής. Ο διαχωρισμός των επιχειρήσεων του τύπου από αυτών του βιβλίου και των καλλιτεχνικών τυπογραφείων, αν και δεν θα πραγματοποιηθεί ποτέ πλήρως, συνδέεται με τις διαρθρωτικές αλλαγές που συντελούνται με την υιοθέτηση νέων μεθόδων παραγωγής. Η πρώτη εγκατάσταση κυλινδρικού πιεστήριου στην Αθήνα πραγματοποιείται το 1890 από τον Κωνσταντινουπολίτη, εκδότη της εφημερίδας *Ακρόπολις*, Βλάση Γαβριηλίδη⁵⁸ και ακολουθούν το 1903 το *Εμπρός* και η *Αστραπή*, το 1904 το *Σκριπ* και ο *Χρόνος*, το 1907 η *Εσπερινή*, το 1908 η *Πατρίς*.⁵⁹ Η ανάγκη

⁵⁸ Το γερμανικό κυλινδρικό πιεστήριο της *Ακροπόλεως*, της εταιρείας Maschinenfabrik Augsburg-Nürnberg (MAN), ήταν μεταχειρισμένο, κατασκευής του 1879. Ο Γαβριηλίδης το αγόρασε το 1889, αλλά λειτούργησε τον Ιανουάριο του 1890. Η παραγωγική δυναμικότητα του «μαμούθ» έφθανε τα 14.000 φύλλα την ώρα. Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα θεωρείται απαρχαιωμένο σε σύγκριση με τα νέα κυλινδρικά πιεστήρια που εισάγονται στην Ελλάδα. Εκτός από το κυλινδρικό πιεστήριο, ο Γαβριηλίδης διέθετε ένα ατμοκίνητο αγγλικό πιεστήριο με δυνατότητα εκτύπωσης 4.000 φύλλων την ώρα και ένα μικρότερο γαλλικό πιεστήριο Marinoni. Βλ. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Α', ό.π., σ. 196· Νίκος Μπακουνάκης, *Δημοσιογράφος ή ρεπόρτερ. Η αφήγηση στις ελληνικές εφημερίδες, 19ος-20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 221-222.

⁵⁹ Το τυπογραφείο του Ρενιέρη Πρίντζη στην Ερμούπολη εγκαθιστά γερμανικό ατμοκίνητο ταχυπιεστήριο το 1868 με δυνατότητα εκτύπωσης 1.600 φύλλων την ώρα. Για την τυπογραφία στην Ερμούπολη βλ. Λούκος Χρήστος, «Νέα τεκμήρια», ό.π., σ. 187-218. Στην ελληνική περίπτωση, η χρήση της έννοιας «ταχυπιεστήριο» συσκοτίζει την πραγματικότητα διότι δεν διευκρινίζεται αν αυτό προσδιορίζει επίπεδο ή κυλινδρικό πιεστήριο. Υποθέτω ότι ο όρος χρησιμοποιείται και για τα δύο είδη πιεστήριου. Στην εφημερίδα *Το Άστυ* εγκαθίσταται «ταχυπιεστήριο» το 1894, ενώ το *Σκριπ* διαθέτει ένα διπλοκάζανο ντούμπλεξ με παραγωγική δυναμικότητα 3.000 φύλλων την ώρα, το οποίο διαφημίζεται ως κυλινδρικό. Εξαιτίας του οξύτατου ανταγωνισμού με το *Εμπρός*, ο εκδότης του *Σκριπ* αγόρασε το 1904 ένα γαλλικό κυλινδρικό ταχυπιεστήριο με παραγωγική δυναμικότητα 12.000 φύλλων την ώρα. Ο δημοσιογράφος Δημήτρης Μοσχονάς υποστηρίζει πάντως ότι το δεύτερο κυλινδρικό πιεστήριο της Αθήνας, μετά το «μαμούθ», λειτούργησε στην εφημερίδα *Εμπρός*. Βλ. Δημήτριος Μοσχονάς, *Σαράντα χρόνια στις εφημερίδες*, ό.π., σ. 51, 58. Τα «ταχυπιεστήρια» είναι συνήθως μεταχειρισμένα και εισάγονται από τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Αγγλία, την Ιταλία και τις ΗΠΑ. Βλ. Σ. Ι. Θεοδωρόπουλος, «Η τυπογραφία εν Ελλάδι», ό.π., σ. 366· Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Β', σ. 48, 61, 70-74· Klimis Mastoridis, *Casting the Greek Newspaper*, ό.π., σ. 235-237, 358-365· Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 351-361· Νάση Μπάλτα, «Το Άστυ», Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου*, τ. Α', ό.π., σ. 312.

για ταχύτερη και αποδοτικότερη εκτύπωση, ώστε να διανεμηθεί έγκαιρα το προϊόν στην αγορά, ήταν πιο επιτακτική στις εφημερίδες από ό,τι σε άλλες τυπογραφικές επιχειρήσεις, εξαιτίας του εφήμερου χαρακτήρα του προϊόντος που παρήγαγαν αλλά και του έντονου ανταγωνισμού που αντιμετώπιζαν.

Η αύξηση του αριθμού των κυλινδρικών πιεστηρίων στις αρχές του 20ού αιώνα προκάλεσε δομικές μεταβολές στο σύνολο του τυπογραφικού κόσμου της Αθήνας. Τόσο οι εργαζόμενοι όσο και οι εργοδότες έρχονται αντιμέτωποι με αυτές τις μεταβολές, ο βαθμός και η ένταση των οποίων εξαρτώνται από τον αριθμό και την παραγωγική δυναμικότητα των πιεστηρίων. Εκδότες και τυπογράφοι που δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα απόκτησης ενός κυλινδρικού πιεστηρίου, λόγω της υψηλής επένδυσης κεφαλαίου που απαιτεί, αποφασίζουν την έκδοση των εντύπων τους στα τυπογραφεία που διαθέτουν κυλινδρικά πιεστήρια καταβάλλοντας το αντίτιμο του ενοικίου στον ιδιοκτήτη ή στον εργολάβο, το απαιτούμενο ύψος αμοιβών στους εργάτες, καλύπτοντας παράλληλα το κόστος των τυπογραφικών υλικών (χαρτί, μελάνη). Παρατηρείται έτσι μια μεταφορά εργασιών από ένα τυπογραφείο σε άλλο με συνέπεια η εκμηχάνιση της παραγωγής να μεταβάλλει το συσχετισμό δύναμης που είχε δημιουργηθεί ως τότε και να εντείνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των επιχειρήσεων.

Βάσει έρευνας της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος τον Ιανουάριο του 1936 καταγράφονται συνολικά στην Αθήνα 14 κυλινδρικά πιεστήρια με συνολική παραγωγική δυναμικότητα 26 ημερησίων εφημερίδων, χωρίς να προσμετρώνται οι μη ημερήσιες εφημερίδες και περιοδικά που εν δυνάμει μπορούν να εκτυπωθούν. (πίνακας 2.1). Σε αυτά θα πρέπει να προστεθεί και το νέο κυλινδρικό πιεστήριο του Εθνικού Τυπογραφείου που λειτούργησε το 1928,⁶⁰ το οποίο ωστόσο περιορίστηκε στην εκτύπωση δημόσιων εντύπων γι' αυτό και δεν συμπεριελήφθη από την ΕΤΕ στον πίνακα.

⁶⁰ Το 1857 το Εθνικό Τυπογραφείο διέθετε τέσσερα μηχανικά και τέσσερα χειροκίνητα πιεστήρια «απάντων διά της χειρός εργαζομένων». Γύρω στο 1882 απέκτησε ατμοκίνητα μηχανικά πιεστήρια και μέχρι το 1906 λειτουργούσαν συνολικά επτά ηλεκτρικά πιεστήρια. Βλ. Γ.Ν. Κοφινάς, *Το Εθνικόν Τυπογραφείον, η Εφημερίς της Κυβερνήσεως και το Εθνικόν Σφραγιστήριον, ήτοι ιστορία και νομοθεσία αυτών*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1906, σ. 19-20. Βλ., επίσης, Ευάγγελος Α. Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, ό.π., σ. 175.

Πίνακας 2.1.: Παραγωγική δυναμικότητα ταχυπιεστηρίων της Αθήνας (1936)⁶¹

Επιχειρήσεις	Δυναμικότητα/ αριθμός εφημερίδων
Α.Ε. «Ο Τύπος»-Πετσόπουλος	3
Α.Ε. «Ο Τύπος»-Πετσόπουλος	2
Α.Ε. «Ο Τύπος»-Πετσόπουλος	2
<i>Βραδυνή</i>	2
<i>Έθνος</i>	1
<i>Ελεύθερον Βήμα</i>	3
<i>Ελληνικόν Μέλλον</i>	2
<i>Εστία</i>	1
<i>Ημερήσιος Κήρυξ</i>	1
<i>Καθημερινή</i>	1
Κώστας Νταϊφάς ⁶²	2
<i>Νέος Κόσμος</i>	3
<i>Πατρίς</i>	1
<i>Πρωΐα</i>	2
Σύνολο	26

Επειδή οι μηχανές, τόσο στοιχειοθεσίας όσο και εκτύπωσης, αλλάζουν χέρια είτε λόγω κλεισίματος της επιχείρησης είτε τεχνικού εκσυγχρονισμού ή για άλλο λόγο είναι δύσκολο να παρακολουθήσουμε την ακριβή πορεία αγοράς και πώλησης της εκάστοτε μηχανής. Τα κυλινδρικά πιεστήρια, όπως και οι στοιχειοθετικές μηχανές, συνήθως πωλούνται είτε σε λειτουργούσες επιχειρήσεις είτε σε νεοϊδρυσόμενες είτε ακόμη και στους αντιπροσώπους των μηχανών αυτών στην Ελλάδα. Συνήθως ακολουθούν την πορεία από τις επιχειρήσεις των εφημερίδων της Αθήνας, σε εφημερίδες της επαρχίας και στη συνέχεια ξανά στην Αθήνα, οπότε και εγκαθίστανται συνήθως σε εκδοτικές επιχειρήσεις. Το ταχυπιεστήριο «μαμούθ» του Βλάση Γαβριηλίδη αγοράζεται από τους *Καιρούς* και στη συνέχεια από το *Έθνος* το 1924 καταλήγει στη Θεσσαλονίκη και συγκεκριμένα στην εφημερίδα του Βελλίδη *Μακεδονία*.⁶³ Με την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος

⁶¹ Για τους πίνακες 2.1. και 2.2. βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ13Φ35, «ΕΤΕ, 1) Γ. Πετσόπουλος και Σία2) Αν. Εμπορική και Βιομηχανική Εταιρία «Ο Τύπος» (Αίτησις δανείου), Α΄ Αναλυτική μελέτη», Ιανουάριος 1936.

⁶² Ο εκδότης και δημοσιογράφος Κώστας Νταϊφάς εγκατέστησε το 1934 στην Αθήνα γερμανικό κυλινδρικό πιεστήριο το οποίο λειτούργησε το 1935. Εκεί εκτυπωνόταν η *Εσπερινή* του Αλέξανδρου Γιάνναρου και άλλα έντυπα. Βλ. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Β΄, ό.π., σ. 271.

⁶³ Κώστας Ζ. Πολίτης, «Πενήντα χρόνια ακμής και κατακτήσεων του ελληνικού τύπου (1900-1950)», περ. *Θησαυρός* 735 (28 Δεκεμβρίου 1952), σ. 16· Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του τύπου*, τ. Γ΄: 1923-1941, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 46. Το 1929 ο εκδότης της εφημερίδας *Η Πρόοδος* Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, τέως πρωθυπουργός και αρχηγός των συντηρητικών φιλελευθέρων, αγόρασε από την αθηναϊκή εφημερίδα *Έθνος* το πρώτο κυλινδρικό πιεστήριο που λειτούργησε στην Πάτρα, υποχρεώνοντας τον

παρατηρείται έντονη επιχειρηματική κινητικότητα. Τυπογραφικές επιχειρήσεις, συντάκτες και εργάτες από την Αθήνα, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, την Αίγυπτο και αλλού, εγκαθίστανται στη Θεσσαλονίκη, η οποία πλέον αναδεικνύεται στο δεύτερο μεγαλύτερο εκδοτικό κέντρο της χώρας μετά την Αθήνα.⁶⁴

Παράλληλα με την εγκατάσταση κυλινδρικών πιεστήριων, το 1907 ή 1908 πραγματοποιείται και η εισαγωγή λινοτυπικής μηχανής σε τυπογραφείο της Αθήνας.⁶⁵ Το 1908 η επανάσταση των Νεότουρκων και η επαναφορά σε ισχύ του συντάγματος του 1876 που καθιέρωνε την ελευθεροτυπία επέτρεψε στα ελληνικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη κ.ά.) να δέχονται χωρίς περιορισμούς την εκεί κυκλοφορία των αθηναϊκών εφημερίδων.⁶⁶

Η επέκταση της αγοράς, πέρα από τα μέχρι τότε στενά ελληνικά σύνορα, αύξησε τον ανταγωνισμό μεταξύ των αθηναϊκών εφημερίδων που προχώρησαν στην εκμηχάνιση της παραγωγής, προκειμένου να ανταποκριθούν ταχύτερα στις αυξανόμενες εκδοτικές ανάγκες. Το 1909 οι εφημερίδες *Εμπρός*, *Νέον Άστυ*, *Αθήναι* και *Πατρίς* εισάγουν, μεταχειρισμένες, συνήθως, λινοτυπικές μηχανές και μέχρι το 1911 λειτουργούν συνολικά στην Αθήνα δεκαοκτώ.⁶⁷ Υπερτριπλασιάζονται μέχρι το

εκδότη του *Νεολόγου Πατρών* να προμηθευθεί νέο πιεστήριο. Βλ. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Γ': *Εφημερίδες και περιοδικά 1901-1959*, Αθήνα 1960, σ. 122-123.

⁶⁴ Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, τ. Β': 1912-1923, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.

⁶⁵ «Αι γραφικά τέχνη εις την Ελλάδα», *Η Τυπογραφία*, 15.4.1961. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς και σε ποιο τυπογραφείο εγκαταστάθηκε η πρώτη λινοτυπική μηχανή. Πιθανότερη εκδοχή είναι η λειτουργία της σε κάποια από τις ημερήσιες εφημερίδες της Αθήνας, όπως για παράδειγμα στην *Εσπερινή* του Πέτρου Γιάνναρου, χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο εισαγωγής της σε τυπογραφείο που είχε αναλάβει εργολαβικά τη στοιχειοθέτηση πολυάριθμων εντύπων. Μια τέτοια περίπτωση θα μπορούσε να είναι αυτή του τυπογράφου και στοιχειοχύτη Παναγιώτη Α. Πετράκου, καθώς γνωρίζουμε ότι το 1909 διέθετε τέσσερα πιεστήρια και στοιχειοχυτήριο, απασχολούσε πολυάριθμο εργατικό δυναμικό (90 άτομα) και εξέδιδε τρεις ημερήσιες εφημερίδες, δεκάδες εβδομαδιαίες εφημερίδες και περιοδικά της Αθήνας και της επαρχίας, επιστημονικά και ποικίλης ύλης έντυπα. Βλ. Σ. Ι. Θεοδωρόπουλος, «Η τυπογραφία εν Ελλάδι», ό.π., σ. 367· Χρήστος Γ. Καραμπλιάς, *Οι εργάτες τύπου και η ιστορία τους από το 1821 έως το 1975*, Αθήνα 1975, σ. 18-20. Πιθανόν η πρώτη λινοτυπική μηχανή εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1914, όταν ο εκδότης Νικόλαος Σηφάκης έφερε από την Αθήνα λινοτυπικές μηχανές και πιεστήριο για την έκδοση της γαλλόγλωσσης *La Λιμπερτέ*. Βλ. Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, τ. Β', ό.π., σ. 284-285, 516-517.

⁶⁶ Εφημερίδες της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης κυκλοφορούν στη Θεσσαλονίκη από τον 19ο αιώνα, αλλά φθάνουν με μεγάλη χρονική καθυστέρηση και υπόκεινται στους περιορισμούς και τη λογοκρισία που θέτει η Οθωμανική Διοίκηση. Μετά το 1908 αναπτύσσεται και ο τοπικός τύπος της Θεσσαλονίκης, χωρίς, ωστόσο, να μπορεί να ανταγωνιστεί τον αθηναϊκό. Βλ. Γιώργος Αναστασιάδης, *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 40· Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του τύπου*, τ. Α': *Τουρκοκρατία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 20-28.

⁶⁷ ΕΚΑ, *Οι εργάτες της Ελλάδος προς την Διπλήν Βουλήν των Ελλήνων. Υπόμνημα*, Αθήνα 1911, σ. 7-9 κυρίως σ. 9. Το απόσπασμα που αφορά τους τυπογράφους αναδημοσιεύεται, σχεδόν αυτούσιο, στο Χρήστος Καραμπλιάς, *Οι εργάτες τύπου*, ό.π., σ. 14-17 και Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 215-217.

1923 ξεπερνώντας τις 60 μηχανές⁶⁸ και σχεδόν διπλασιάζονται ξανά μέχρι το 1936 φθάνοντας τις 110, με εμφανή την υπεροχή των στοιχειοθετικών μηχανών της εταιρείας Linotype⁶⁹ (πίνακας 2.2.). Από τις 110 μηχανές, οι έντεκα είναι σε αχρηστία και αναμένεται εντός τριών ετών να αχρηστευθούν άλλες 20-25 μηχανές, αν ληφθεί υπόψη ότι οι περισσότερες είναι μεταχειρισμένες και η διάρκεια ζωής μιας μηχανής, κατά μέσο όρο, φθάνει τα 30 χρόνια. Από τις 99 λειτουργικές μηχανές το 1936 καταγράφονται 98 το 1950 και 120 το 1952 στην Αθήνα και τον Πειραιά, σημειώνοντας μια μικρή αύξηση σε σύγκριση με τις αντίστοιχες αυξήσεις της μεσοπολεμικής περιόδου, εξαιτίας της διαμεσολάβησης τόσο της μεταξικής δικτατορίας όσο και της Κατοχής και του Εμφυλίου που δεν ευνόησαν τον τεχνικό εκσυγχρονισμό των επιχειρήσεων.⁷⁰

Όπως αποτυπώνεται στον πίνακα 2.2., η επιχείρηση «Ο Τύπος Α.Ε.» των αδελφών Πετσόπουλων διαθέτει το μεγαλύτερο αριθμό στοιχειοθετικών μηχανών στην Αθήνα, άρα και τον έλεγχο έκδοσης του μεγαλύτερου αριθμού των αθηναϊκών εντύπων. Ακολουθούν οι Δημήτρης Λαμπράκης (*Ελεύθερον Βήμα, Αθηναϊκά Νέα, Οικονομικός Ταχυδρόμος* κ.ά.) και Νικόλαος Π. Ευστρατίου (*Ελληνικόν Μέλλον*), οι οποίοι κατέχουν από εννιά στοιχειοθετικές μηχανές. Για τα ελληνικά δεδομένα, είναι ένας μεγάλος αριθμός, αν συγκριθεί με το Εθνικό Τυπογραφείο, το οποίο λειτουργεί με δέκα μηχανές, και εξαιρετικά μικρός αν συγκριθεί με τυπογραφεία άλλων χωρών.⁷¹

⁶⁸ Γιάννης Μαργιούλας, «Η εφημερίδα 'Πολιτεία', 1917-1933», ό.π., σ. 8, υποσημ. 18.

⁶⁹ Οι μηχανές της Linotype κυριάρχησαν όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στον υπόλοιπο τυπογραφικό κόσμο. Μέχρι το 1968 η εταιρεία πούλησε περίπου 74.000 μηχανές όταν η ανταγωνίστριά της Intertype μόλις 38.000. Βλ. Cynthia Cockburn, *Brothers: Male Dominance and Technological Change*, Pluto Press, Λονδίνο 1991 [1983], σ. 27.

⁷⁰ Από τις συνολικά 119 λινοτυπικές μηχανές που καταγράφονται το 1952, οι 81 λειτουργούν σε εφημερίδες και οι 38 σε εκδοτικά καταστήματα της Αθήνας και του Πειραιά. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 66, [χειρόγραφο], 1952 και φ. 16, «Υπόμνημα της Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών προς την Επιτροπήν Ερεύνης των ζητημάτων του Τύπου», 29.4.1950. Οι εκδοτικοί οίκοι του Δημητράκου Α.Ε., της Γερτρούδης Χρήστου, του Π. Ταρουσόπουλου, των Ρόδη, του Π. Αθανασιάδη και Σία, γνωρίζουμε ότι διέθεταν λινοτυπικές μηχανές. Βλ. Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1954*, Αθήνα 1954, σ. 561. Σε αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε του Λουκή Ακρίτα και του Χρυσοβέργη «Πατρίς».

⁷¹ Τη δεκαετία του 1930 το Εθνικό Τυπογραφείο των ΗΠΑ διέθετε 96 στοιχειοθετικές μηχανές, σχεδόν το σύνολο των αντίστοιχων μηχανών της Αθήνας. Βλ. Maggie Holtzberg-Call, *The Lost World*, ό.π., σ. 33.

Πίνακας 2.2. Στοιχειοθετικές μηχανές τυπογραφικών επιχειρήσεων της Αθήνας (1936)

Επιχειρήσεις	Κατασκευής Linotype	Κατασκευής Intertype	Σύνολο
Α.Ε. «Ο Τύπος»	10	5	15
Αδελφοί Γεράρδου	5 (οι δύο σε αχρηστία)		5
<i>Ακρόπολις</i>		5	5
<i>Η Βραδυνή</i>	5		5
Γεράσιμος Πετροβίκης (περ. <i>Θεατής</i>)	2		2
Δημητράκος Α.Ε.	4		4
Εθνικό Τυπογραφείο	10		10
<i>Έθνος</i>	5		5
<i>Ελεύθερον Βήμα</i>		9	9
<i>Ελληνικόν Μέλλον</i>	4 (σε αχρηστία)	5	9
<i>Εστία</i>	2	2	4
<i>Η Καθημερινή</i>	6 (οι δύο σε αχρηστία)		6
Κεντρικό Πρακτορείο Εφημερίδων		5	5
Κληρονόμοι Νικολάου Μαργαρίτη (εφ. <i>Χρόνος</i>)	3 (σε αχρηστία)		3
Κωνσταντίνος Θεοδωρόπουλος (περ. <i>Οικογένεια, Μπουκέτο</i>)	4	1	5
Νικόλαος Μπουλαχάνης (εφ. <i>Αστήρ, Ένωσις του Ελληνισμού</i>)	2		2
<i>Νέος Κόσμος</i>		5	5
<i>Πατρίς</i>	4	1	5
<i>Πρωΐα</i>	1	5	6
Σύνολο	67	43	110

Ο αντιπρόσωπος της εταιρείας Linotype, Κώστας Χρυσοχοΐδης, υποστηρίζει ότι οι πρώτες λινοτυπικές μηχανές που λειτούργησαν στην Αθήνα «έφερον μίαν μόνον σειράν μητρών στοιχείων επ' αυτών, και κλίβανον τήξεως τυπογραφικού μετάλλου θερμαινομένου δι' αερίοφωτος». ⁷² Η χρήση απλού αλφαβήτου με μικρό

⁷² Στην Ελλάδα, γενικός αντιπρόσωπος των μηχανών του αγγλικού παραρτήματος της Linotype ήταν ο Σπυρίδων Παπαφράγκος, ο οποίος ίδρυσε την εταιρεία γύρω στο 1911 (Πλατεία Αγίων Θεοδώρων 5). Διευθυντής της εταιρείας εμφανίζεται τη δεκαετία του 1920 ο Αριστ. Χρυσοχοΐδης, ο οποίος προφανώς στη συνέχεια έγινε και ιδιοκτήτης της. Στην πορεία, η εταιρεία μετονομάζεται σε «Χρυσοχοΐδου Λιλή και Υιοί» και εισάγει μηχανές της Linotype από τη μητρική εταιρεία στις ΗΠΑ και από τις θυγατρικές της στην Αγγλία, τη Γερμανία και την Ιταλία. Επίσης ήταν παράλληλα και αντιπρόσωπος της ιταλικής εταιρείας Società Nebiolo Torino, η οποία προμήθευε την ελληνική αγορά με πιεστήρια, πολύχρωμες και μονόχρωμες όφσετ, κοπτικές μηχανές, τυπογραφικά στοιχεία. Το 1961 παρουσίασε στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης τηλέτυπο με 46 πλήκτρα, έναντι των 90 της κλασικής λινοτυπικής μηχανής. Βλ. Νικόλαος Ι. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1925-1926*, Αθήνα 1926, σ. 694· Νικόλαος Ι. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1954*, Αθήνα 1954, σ. 561· «Τα επιτεύγματα της τυπογραφίας εις την 26η ΔΕΘ», *Η Τυπογραφία*, 1.10.1961. Μέχρι το 1960 αντιπρόσωπος των στοιχειοθετικών μηχανών της Intertype υπήρξε ο Ιωάννης Στ. Διαλισμάς. Το 1961 την αντιπροσωπεία ανέλαβε η εταιρεία εισαγωγής των γερμανικών ταχυπιεστηρίων Albert Frankenthal, «Κάρολος

αριθμό γραμμάτων αποτέλεσε πλεονέκτημα στην κατασκευή της στοιχειοθετικής μηχανής και στην ταχύτερη υιοθέτησή της από τις ευρωπαϊκές χώρες που χρησιμοποιούσαν το αγγλικό ή το λατινικό αλφάβητο. Στην ελληνική περίπτωση υπήρξαν δυσκολίες προσαρμογής του κλαβιέ (πληκτρολόγιο) της λινοτυπίας στην ελληνική γλώσσα λόγω χρήσης του πολυτονικού και πολλών διαφορετικών σημείων στίξης, ώστε να προταθεί ακόμη και η «απλούστευση της ορθογραφίας».⁷³ Οι δυσκολίες αυτές ήταν ακόμη μεγαλύτερες σε άλλες χώρες. Εξαιτίας της περιπλοκότητας της αραβικής γλώσσας ή της χρήσης χιλιάδων ιδεογραμμάτων στην Κίνα και την Ιαπωνία το κόστος κατασκευής στοιχειοθετικών μηχανών (λινοτυπικών ή μονοτυπικών) ήταν υψηλό. Παράλληλα ήταν αναγκαία η παρουσία μεγαλύτερου αριθμού εργαζομένων, η παραγωγικότητα των οποίων παρέμεινε χαμηλή λόγω του μεγάλου αριθμού χαρακτήρων.⁷⁴

Τα πλεονεκτήματα της λινοτυπίας ήταν η αύξηση της ταχύτητας στοιχειοθέτησης, η παραγωγή συνεχώς καινούριων στοιχείων και άρα «καθαρής» εκτύπωσης των κειμένων, η κατάργηση της διαδικασίας της διάλυσης, δηλαδή της

Σουσματζιάν και Σία Ο.Ε.» και το 1962 παρουσίασε στη ΔΕΘ την αυτόματη στοιχειοθετική μηχανή της Intertype. Τρίτος ανταγωνιστής στις στοιχειοθετικές μηχανές (λινοτυπικές και μονοτυπικές) εμφανίζεται το 1964 ο Δημήτρης Γ. Κανάκης αντιπρόσωπος των σοβιετικών τυπογραφικών μηχανημάτων V/O Technopromimport, των εξαγωγικών οργανισμών Techmashexport και Energo Mashexport. Η σοβιετική μηχανή ήταν ένα κράμα μεταξύ της αντίστοιχης της Linotype και αυτής της Intertype. Πλεονεκτήματα της μηχανής ήταν το χαμηλότερο κόστος αγοράς της κατά 20-25% και το μικρότερο μέγεθός της (1,52 τ.μ.), καταλαμβάνοντας, κατά 1,12 τ.μ., λιγότερο χώρο σε σύγκριση με τις αμερικάνικες στοιχειοθετικές μηχανές. Παρά τα πλεονεκτήματα, οι σοβιετικές στοιχειοθετικές μηχανές δεν κατάφεραν να μεταβάλουν το συσχετισμό δύναμης που διαμορφώθηκε και να αποκτήσουν σημαντικό μερίδιο στην ελληνική αγορά. Βλ. Γιώργος Μεθενίτης, «Η προβολή των τυπογραφικών εξελίξεων», *Η Τυπογραφία*, 10.10.1959· *Η Τυπογραφία*, 10.1.1960· «Η τυπογραφία εις την Δ.Ε. Θεσσαλονίκης», *Η Τυπογραφία*, 15.9.1962· «Με τον αντιπρόσωπον της V/O Technopromimport κ. Δ. Κανάκη», *Η Τυπογραφία*, 30.9.1965· «Τα εγκαίνια της μονίμου εκθέσεως σοβιετικών τυπογραφικών μηχανημάτων», *Η Τυπογραφία*, 1.1.1967· Αθανάσιος Ιωαννίδης, «Στοιχειοθετικές μηχανές», *Ελευθεροτυπία* 25 (Οκτώβριος 1965), σ. 16.

⁷³ «Απεφασίσθη να λυθή το πρόβλημα διά της χρησιμοποιήσεως μητρών φερουσών δύο διαφορετικά στοιχεία (γράμματα) εκάστη, αντί του ενός ως συμβαίνει εις την Αγγλικήν, Γαλλικήν, Γερμανικήν, Ιταλικήν κλπ. γλώσσας. [...] Η διάκρισις μεταξύ του ενός ή του άλλου γράμματος εκάστης μήτρας επετεύχθη δι' ειδικού μηχανισμού καλουμένου εις την γλώσσαν των τυπογράφων 'άνω στοιχείου'». Μετά το 1930 εισάγονται στην Ελλάδα στοιχειοθετικές μηχανές που λειτουργούν με ηλεκτρικό ρεύμα και φέρουν περισσότερες μήτρες στοιχείων (τρεις) και αυτόματους κλιβάνους μετάλλου. Το 1939 εισήχθη η πρώτη λινοτυπική μηχανή που μπορούσε να παράγει αράδες (στίχους) από τα μικρότερα στοιχεία μέχρι κεφαλαία 42 στιγμών. Βλ. «Αι γραφικαί τέχναι εις την Ελλάδα», *Η Τυπογραφία*, 15.4.1961.

⁷⁴ ILO, Tripartite Technical Meeting for the Printing and Allied Trades, Report II: *Special problems in the Printing and Allied Trades in developing countries and the adaptation of the national labour force to the use of imported machinery and equipment*, Γενεύη 1962, σ. 12-23.

επαναφοράς των στοιχείων στην τυπογραφική κάσα, η γρήγορη και εύκολη σελιδοποίηση, γι' αυτό και υιοθετήθηκε ταχύτητα από τις επιχειρήσεις του τύπου.⁷⁵

Εικόνα 1: Λινοτυπική μηχανή

Εικόνα 2: Κλαβιέ μονοτυπίας

Η εκμηχάνιση των επιχειρήσεων του τύπου την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα δεν δικαιολογείται αν ληφθεί υπόψη το μέγεθος της αγοράς και ο μικρός αριθμός εφημερίδων. Γύρω στο 1900 εκτυπώνονται στην Αθήνα περίπου 10 ημερήσιες εφημερίδες και μόνο οι πέντε (*Ακρόπολις*, *Άστρ*, *Εμπρός*, *Εστία*, *Σκριπ*) πωλούν πάνω 10.000 φύλλα την ημέρα.⁷⁶ Η ημερήσια κυκλοφορία συνολικά δεν ξεπερνά τα 60.000 φύλλα και σαφέστατα δεν συγκρίνεται με τις αντίστοιχες κυκλοφορίες των ευρωπαϊκών εφημερίδων. Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι μόνο η λειτουργία του γερμανικού κυλινδρικού πιεστηρίου της *Ακροπόλεως*, που η παραγωγική του δυναμικότητα έφτανε τα 14.000 φύλλα την ώρα, θα μπορούσε

⁷⁵ Η λινοτυπία, σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα υπόκειται σε τεχνικές αλλαγές και βελτιώσεις. Η μηχανή συνδύαζε τη στοιχειοθεσία με τη στοιχειοχύτευση. Ο χειριστής χρησιμοποιεί ένα πληκτρολόγιο (κλαβιέ) που αποτελείται από 90 πλήκτρα (στοιχεία), τα οποία χτυτούνται σε μεταλλικές αράδες (γραμμές). Δίπλα στη μηχανή έχουν ενσωματωθεί ηλεκτρικό καμίνι και καζάνι με κράμα μετάλλου για τα στοιχεία που θα κατασκευαστούν. Αφού πληκτρολογηθεί η αράδα, ο χειριστής την μεταφέρει, με ειδικούς μοχλούς, στο καζάνι. Το υγρό μέταλλο χύνεται στις μήτρες (καλούπια), παγώνει και στερεοποιείται ενώ σχηματίζει την αράδα, η οποία αυτομάτως μεταφέρεται στο σελιδοθέτη (μεταλλική πλάκα). Οι χρησιμοποιημένες μήτρες τοποθετούνται μέσω σιδερένιας λαβής, του διαλυτή, σε μεταλλική βέργα, τον ατέρμονα, και από κει αδειάζουν σε θήκη, το μαγκαζίνο. Μειονέκτημα της λινοτυπίας είναι ότι κάθε διόρθωση προϋποθέτει νέα πληκτρολόγηση ολόκληρης της αράδας. Βλ. Δημήτρης Παυλόπουλος, «Νέα τεχνολογία», ό.π., σ. 420-421· Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Το χρονικό της τυπογραφίας*, Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών, Αθήνα 1966, σ. 119-125· του ίδιου, *Για την τυπογραφική δεοντολογία*, Gutenberg, Αθήνα 1992, σ. 56-57.

⁷⁶ Klimis Mastoridis, *Casting the Greek Newspaper*, ό.π., σ. 231.

ενδεχομένως να καλύψει σε μεγάλο βαθμό τις ανάγκες εκτύπωσης όλων των εφημερίδων της Αθήνας. Στην περίπτωση της λινοτυπίας, η εισαγωγή της επίσης θα μπορούσε να θεωρηθεί ανιστόρητα «πρώιμη», αν σκεφθούμε ότι στη Ρωσία, που από τον 19ο αιώνα λειτουργούν μεγάλες εκδοτικές επιχειρήσεις με 500-600 άτομα προσωπικό, η πρώτη λινοτυπική μηχανή εισάγεται μόλις το 1903.⁷⁷ Οι αθηναϊκές εφημερίδες εκδίδονται αυτήν την περίοδο τετρασέλιδες και σπανίως είναι εξασέλιδες ή οκτασέλιδες. Επομένως δεν υπάρχει ιδιαίτερη ανάγκη εγκατάστασης στοιχειοθετικών μηχανών. Όπως παρατήρησε εύστοχα ο τυπογράφος Νίκος Ε. Σκιαδάς «μ' άλλα λόγια, τα τέλεια τυπογραφικά μέσα, δεν τα έφερε στην Ελλάδα η απαραίτητη ζήτηση που έπρεπε να προϋπάρξει».⁷⁸

Πώς όμως εξηγείται η υιοθέτηση των νέων μεθόδων παραγωγής από τις επιχειρήσεις του αθηναϊκού τύπου, αν ληφθεί υπόψη το μικρό μέγεθος της αγοράς και το υψηλό επίπεδο αναλφαβητισμού, που αφορούσε το 1907 το 61% του συνολικού πληθυσμού (ή το 40% των ανδρών και το 80% των γυναικών);⁷⁹ Η αύξηση της παραγωγικότητας και της ταχύτητας εκτύπωσης που συντελείται με την εγκατάσταση κυλινδρικού πιεστηρίου δεν διασφαλίζει τη μαζική κυκλοφορία της εφημερίδας. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση της εγγραμματοσύνης. Η εγγραμματοσύνη είναι αναγκαία προϋπόθεση αλλά όχι επαρκής συνθήκη για την αύξηση της κυκλοφορίας,⁸⁰ αν ληφθεί υπόψη η αύξηση του αριθμού των τίτλων των εφημερίδων που σημειώνεται και στις επαρχιακές πόλεις από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.⁸¹

Η αγορά κυλινδρικών πιεστηρίων θεωρώ ότι επιβλήθηκε λόγω αφενός της μελλοντικής πρόβλεψης για αύξηση της κυκλοφορίας και του αριθμού των εντύπων, εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού και του αριθμού των επιχειρήσεων που είχαν ανάγκη από έντυπο υλικό, και αφετέρου, της προσπάθειας συγκέντρωσης της έντυπης παραγωγής σε ένα τυπογραφείο με σκοπό τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Η κατοχή τυπογραφικών εγκαταστάσεων επέτρεπε στον ιδιοκτήτη τη διεύρυνση του πεδίου της επιχειρηματικής του δράσης. Ιδιοκτήτες εφημερίδων, περιοδικών, βιβλίων ή άλλων εντύπων που δεν διαθέτουν τυπογραφικές εγκαταστάσεις προσφεύγουν στα νέα

⁷⁷ Mark D. Steinberg, *Moral Communities: The Culture of Class Relations in the Russian Printing Industry, 1867-1907*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1992, σ. 11-12.

⁷⁸ Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 351.

⁷⁹ Βλ. πίνακα 3 στο παράρτημα.

⁸⁰ Michael Schudson, *Discovering the News: A Social History of American Newspapers*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1978, σ. 35-39.

⁸¹ Νάση Μπάλτα, «Τα χρόνια της ακμής, 1864-1922», Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου*, τ. Α', ό.π., σ. 36-38.

τυπογραφεία με σκοπό την ταχύτερη και έγκαιρη εκτύπωση, την αύξηση του τιράζ και γενικώς την καλύτερη εμφάνιση του φύλλου. Η εκμηχάνιση ενός τυπογραφείου και η τάση συγκέντρωσης των τυπογραφικών εργασιών ασκεί πίεση στα υπόλοιπα τυπογραφεία. Όσα από αυτά έχουν την οικονομική δυνατότητα υποχρεώνονται στην πράξη να προβούν και αυτά σε τεχνικό εκσυγχρονισμό ώστε να μην χάσουν πελάτες. Παρατηρούμε δηλαδή μια διεύρυνση πηγών κέρδους, οι οποίες ωστόσο, δεν είναι αρκετές για τη βιωσιμότητα ή εκμηχάνιση της παραγωγής, αν σκεφθούμε ότι το κόστος αγοράς ενός καινούριου κυλινδρικού πιεστηρίου έφθανε τη δεκαετία του 1930 τα 2.000.000 δραχμές, μιας λιντυπικής μηχανής τις 600.000 και μιας μονοτυπίας τις 800.000 δραχμές.⁸² Βεβαίως μπορούσαν να προμηθευθούν από την εσωτερική και εξωτερική αγορά μεταχειρισμένα μηχανήματα σε χαμηλότερες τιμές αλλά και πάλι η χρηματοδότηση από επιχειρηματίες, τράπεζες, πολιτικούς ήταν αναγκαία προϋπόθεση για την εκμηχάνιση της παραγωγής.

2.3. Η συγκρότηση της Ένωσης Εργατών Τύπου Αθηνών

Οι εργάτες τυπογράφοι, όπως και αλλού, είναι από τις πρώτες εργατικές κατηγορίες που συγκροτούν συνδικάτα και κηρύσσουν απεργίες για τη διεκδίκηση συλλογικών αιτημάτων. Όλες οι απεργίες των «τυπογράφων» που κηρύσσονται στην Αθήνα τον 19ο αιώνα (1882, 1890,⁸³ 1891, 1898), πραγματοποιούνται σε τυπογραφεία που εκδίδουν εφημερίδες. Κηρύσσονται δηλαδή από «εργάτες τύπου», με την ευρεία έννοια, οι οποίοι αρχίζουν να διακρίνονται από τους υπόλοιπους τυπογράφους, ιδιαίτερα μετά το 1873, οπότε και εκδίδεται η πρώτη ημερήσια εφημερίδα. Ο σταδιακός διαχωρισμός των τυπογραφείων του τύπου από τα εκδοτικά καταστήματα, η διάκριση επιχειρήσεων με βάση την ειδίκευσή τους σε έναν τομέα παραγωγής του εντύπου, η τεχνική εξέλιξη με την είσοδο κυλινδρικών πιεστηρίων και στον 20ό αιώνα των λιντυπικών μηχανών είναι παράγοντες που συνέβαλαν στη σταδιακή διάκριση μεταξύ εκδοτών εφημερίδων και εκδοτών βιβλίου, και μεταξύ εργατών τύπου και εργαζομένων τυπογράφων.

⁸² ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ13Φ35 και Φ. 44 και Α1Σ34Υ13Φ144.

⁸³ Το 1888 οι δημοσιογράφοι Αγησίλαος Γιαννόπουλος (Πειραιάς 1852-Αθήνα 1898) και Αριστείδης Ρούκης (Αθήνα 1859-1903) μίσθωσαν το τυπογραφείο του Δημητρίου Κορομηλά αναλαμβάνοντας την έκδοση της *Εφημερίδος*. Όταν τον Μάρτιο του 1890 και σε αντίθεση με την πολιτική του Κορομηλά, αύξησαν τον χρόνο εργασίας από 10 σε 12 ώρες την ημέρα, χωρίς παράλληλη αύξηση των αποδοχών, οι εργάτες της εφημερίδας κήρυξαν απεργία. Βλ. Νίκος Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 194-198· Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Α', ό.π., σ. 134-135.

Σε αντίθεση με άλλα επαγγέλματα, όπως των καπνεργατών, κλωστοϋφαντουργών, υαλουργών, βιβλιοδετών, όπου η εκμηχάνιση της παραγωγής συνέβαλε στην «από-ειδίκευση» των εργαζομένων, στην τυπογραφία η εισαγωγή στοιχειοθετικών μηχανών ισχυροποίησε τη δύναμή τους, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στις υπόλοιπες χώρες. Η τεχνική εξέλιξη στα τυπογραφεία ήταν άνιση και μακροχρόνια. Δεν οδήγησε στην άμεση υιοθέτησή της από τους ιδιοκτήτες αλλά ούτε και σε αφανισμό της χειροστοιχειοθεσίας, η οποία συνέχισε να ασκείται σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Αρχικά η είσοδο της μηχανής αύξησε την ανεργία των στοιχειοθετών αλλά περιορίστηκε γρήγορα λόγω της παράλληλης αύξησης της ζήτησης για έντυπο υλικό και της ισχυρής διαπραγματευτικής δύναμης των τυπογραφικών συνδικαλιστικών οργανώσεων τόσο στη Δυτική Ευρώπη και τη Ρωσία όσο και στις ΗΠΑ. Τα σωματεία τυπογράφων κατάφεραν να εξασφαλίσουν τον χειρισμό της λινοτυπίας για τα μέλη τους, να μειώσουν τον χρόνο εργασίας από 10-12 σε 8 ώρες και να διατηρήσουν τον έλεγχο πάνω στην εργασιακή διαδικασία, προσδιορίζοντας παράλληλα και το ύψος της παραγωγικότητας.⁸⁴

Η είσοδος της λινοτυπίας δημιούργησε τρεις νέες ειδικότητες: των σελιδοποιών (μαρμαράδων), των λινοτυπών και των μηχανικών λινοτυπικών μηχανών. Πλέον η εργασία της σελιδοποίησης αποσυνδέθηκε από την εργασία της χειροστοιχειοθεσίας αναδεικνύοντάς την διακριτή ειδικότητα, ενώ παράλληλα απαιτήθηκε η παρουσία λινοτυπών και μηχανικών λινοτυπικών μηχανών. Οι χειροστοιχειοθέτες που επιθυμούσαν να εκπαιδευθούν στη λινοτυπική μηχανή μπορούσαν σχετικά εύκολα να προσαρμοσθούν στις νέες απαιτήσεις, καθώς το κλαβιέ της λινοτυπίας κατασκευάστηκε με βάση το πρότυπο της τυπογραφικής κάσας.⁸⁵ Το 1909 ήταν το έτος που εγκαταστάθηκαν οι περισσότερες λινοτυπικές μηχανές σε τυπογραφεία της Αθήνας αλλά ο αριθμός που αναλογούσε σε κάθε τυπογραφείο παρέμεινε μικρός.⁸⁶

Η είσοδος της μηχανής περιόρισε αλλά δεν «εκτόπισε» από το τυπογραφείο την τυπογραφική κάσα. Οι περισσότερες λινοτυπίες ήταν μεταχειρισμένες και σε συνδυασμό με την απουσία κατάλληλης εκπαίδευσης των εργαζομένων συχνά παρουσιάζονταν βλάβες με συνέπεια τη διακοπή της παραγωγής. Ο μικρός αριθμός

⁸⁴ Ava Baron, "Contested terrain revisited", ό.π., σ. 66-67· Elizabeth Faulkner Baker, *Printers and Technology: A History of the International Printing Pressmen and Assistants' Union*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1957, σ. viii.

⁸⁵ Cynthia Cockburn, *Brothers*, ό.π., σ. 47.

⁸⁶ Το 1909 τα τυπογραφεία των εφημερίδων *Νέον Αστν* και *Πατρίς* διαθέτουν από τρεις λινοτυπικές μηχανές. Βλ. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Β', σ. 26-27, 72-74.

των μηχανών ήταν αποτρεπτικός για την πλήρη αντικατάσταση της στοιχειοθεσίας με το χέρι. Εργοδότες και εργολάβοι υποχρεώθηκαν την παράλληλη εφαρμογή και των δύο μεθόδων στοιχειοθέτησης.⁸⁷ Γι' αυτό και θεωρώ ότι υπερέβαλε ο δικηγόρος και βουλευτής των Φιλελευθέρων, Σπύρος Θεοδωρόπουλος, συντάκτης του υπομνήματος του ΕΚΑ που κατατέθηκε στη Βουλή το 1911, όσον αφορά την αύξηση του αριθμού των ανέργων λόγω εκμηχάνισης. Ο στόχος ήταν να ικανοποιηθούν τα αιτήματα της «Αλληλοβοηθητικής Αδελφότητας των Τυπογράφων» της Αθήνας και έτσι ίσως εξηγείται ο βαθμός της υπερβολής.⁸⁸

Πριν την είσοδο της λινοτυπικής μηχανής, οι εργάτες τύπου των πρωινών εφημερίδων εκτελούσαν την εργασία της διάλυσης του χθεσινού φύλλου από τις δύο το μεσημέρι μέχρι της έξι το απόγευμα. Μετά από διακοπή δύο ωρών επέστρεφαν στο τυπογραφείο για τη στοιχειοθέτηση του νέου φύλλου μέχρι τις τέσσερις το πρωί. Μάλιστα σε περίπτωση κλεισίματος του φύλλου πριν τις τέσσερις, οι εργάτες ήταν υποχρεωμένοι στη συνέχιση της εργασίας της διάλυσης.⁸⁹ Με την είσοδο της μηχανής, η διάλυση περιορίζεται στη σελιδοποίηση, ενώ παράλληλα μειώνεται ο χρόνος στοιχειοθέτησης.

Η «Αλληλοβοηθητική Αδελφότητα των Τυπογράφων» της Αθήνας με υπόμνημά της προς την Διπλή Βουλή το 1911 διεκδίκησε την εφαρμογή οκτάωρης εργασίας σε εργαζόμενους την ημέρα, επτάωρης για τους εργαζόμενους τη νύκτα στις εφημερίδες και εξάωρης για τους λινοτύπες, με την προσθήκη μάλιστα και δεύτερου λινοτύπη ώστε να εξουδετερώνονται οι βλαβερές συνέπειες στην υγεία των εργαζομένων από τους «δηλητηριώδεις ατμούς και αναθυμιάσεις του κατεργαζόμενου μετάλλου».⁹⁰ Από τις αρχές επομένως του 20ού αιώνα το «ανθυγιεινό του τυπογραφικού επαγγέλματος» συνδέθηκε με τον χρόνο εργασίας. Η κατάταξη που πραγματοποιεί η Αδελφότητα αποτυπώνει και τις αλλαγές που επέφερε η εκμηχάνιση της παραγωγής. Οι λινοτύπες διακρίνονται πλέον από τους υπόλοιπους εργάτες των εφημερίδων καθιερώνοντας την εξάωρη εργασία για την ειδικότητά τους από το 1916, τη χρονιά ανασυγκρότησης της Ένωσης Λινοτυπών, λαμβάνοντας υψηλότερα ημερομίσθια από

⁸⁷ Χρήστος Καραμπλιάς, *Οι εργάτες τύπου*, ό.π., σ. 21.

⁸⁸ Σύμφωνα με το υπόμνημα, από τους 650 εργάτες τυπογράφους της Αθήνας 50 με 60 έμειναν άνεργοι εξαιτίας εισαγωγής 18 λινοτυπικών μηχανών. Βλ. ΕΚΑ, *Οι εργάται της Ελλάδος*, ό.π., σ. 9.

⁸⁹ Δημήτριος Μοσχονάς, *Σαράντα χρόνια στις εφημερίδες*, ό.π., σ. 67-68.

⁹⁰ Αλληλοβοηθητική Αδελφότητα των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Υπόμνημα προς την Διπλήν Βουλήν*, Μιχ. Πράπας, Αθήνα 1911, σ. 4-6· το παράθεμα στη σ. 5.

τους υπόλοιπους εργαζόμενους.⁹¹ Στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες και στη Βόρεια Αμερική η είσοδος της λινοτυπίας επέβαλε την εφαρμογή της οκταώρου εργασίας. Ο αυξημένος αριθμός σελίδων, του τιράζ και γενικά η υψηλή ζήτηση για έντυπο υλικό δεν ευνόησαν την περαιτέρω συμπίεση του χρόνου εργασίας.⁹² Η εφαρμογή του εξαώρου στην Αθήνα ευνοήθηκε και από τη συγκυρία. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η αύξηση της τιμής των εφημερίδων και η αδυναμία εισαγωγής δημοσιογραφικού χαρτιού είχε ως συνέπεια τη μείωση του αριθμού των σελίδων, από τέσσερις σε δύο, και πτώση του τιράζ. Η συρρίκνωση της παραγωγής υπήρξε θετικός παράγοντας συμπίεσης του χρόνου εργασίας.⁹³

Το 1911, η κυβέρνηση είδε την εισαγωγή της λινοτυπίας στο Εθνικό Τυπογραφείο ως σημάδι «προόδου» και βελτίωσης των συνθηκών εργασίας του στοιχειοθέτη «όστις πλέον εργάζεται ανετώτατα χωρίς να είναι καταδικασμένος εις την ορθοστασίαν και εις τας πνιγηράς του αντιμονίου αναθυμιάσεις».⁹⁴ Σύντομα ανατρέπεται αυτή η εικόνα των ευνοϊκών συνθηκών εργασίας αναγνωρίζοντας ότι η τήξη μετάλλου και οι αναθυμιάσεις του μολύβδου καταστούν το επάγγελμα «ανθυγιεινό». Από το 1911 τα αιτήματα μείωσης του χρόνου εργασίας, αύξησης των αποδοχών, απαγόρευσης της εισόδου στο επάγγελμα παιδιών κάτω του 16ου έτους

⁹¹ «Τα αιτήματα της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου», *Ριζοσπάστης*, 21.12.1926. Το 1925 οι εργαζόμενοι στις εφημερίδες λαμβάνουν 100-110 δραχμές, οι λινοτύπες 125-150 και οι τυπογράφοι των εκδοτικών καταστημάτων 65 δραχμές κατά μέσο όρο. Βλ. [Χρήστος Καραμπλιάς], «Πως δουλεύουν και πως αμείβονται οι τυπογράφοι», *Ριζοσπάστης*, 21.2.1928. Στους συγκεντρωτικούς πίνακες που παραθέτει ο Μιχάλης Ρηγίνος για το ύψος των ημερομισθίων στα τυπογραφεία του Μεσοπολέμου δεν αναγράφεται το ύψος του ημερομισθίου του λινοτύπη αλλά ούτε και πραγματοποιείται διαχωρισμός μεταξύ εφημερίδων και εκδοτικών τυπογραφείων. Επίσης, με τη χρήση του γενικού όρου «αρχιεργάτης» δεν διευκρινίζεται αν αυτός είναι αρχιεργάτης του τυπογραφείου ή του πιεστηρίου ή και στα δύο τμήματα Διαπιστώνεται, ωστόσο, ότι οι πιεστές λαμβάνουν υψηλότερα ημερομίσθια από τα αντίστοιχα των στοιχειοθετών. Βλ. Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-Βιοτεχνία*, ΙΕΠΕΤΕ, Αθήνα 1987, σ. 57, 327.

⁹² Στις ΗΠΑ, το οκτάωρο στους λινοτύπες καθιερώνεται το 1890 και γενικεύεται η εφαρμογή του το 1907 για έξι ημέρες εργασίας την εβδομάδα. Πάντως μέχρι τη δεκαετία του 1930 οι εργάτες των εφημερίδων κατόρθωσαν να συμπίεσουν τον χρόνο εργασίας στις 6 ώρες και 40 λεπτά για εργασία έξι ημερών την εβδομάδα. Βλ. Seymour Martin Lipset – Martin A. Trow – James S. Coleman, *Union Democracy*, ό.π., σ. 22· Sally F. Zerker, *The Rise and Fall of the Toronto Typographical Union 1832-1972: A Case Study of Foreign Domination*, University of Toronto Press, Τορόντο 1982, σ. 164· Harry Kelber – Carl Schlesinger, *Union Printers and Controlled Automation*, Free Press, Νέα Υόρκη 1967, σ. 14· Florence Peterson, *Union Wages, Hours, and Working Conditions in the Printing Trades*, United States Department of Labor, Bureau of Labor Statistics, *Bulletin* No. 675, Government Printing Office, Ουάσιγκτον 1940, σ. 32.

⁹³ Σε αντίθεση με την ηπειρωτική Ευρώπη, στην Αγγλία και την Αμερική η κήρυξη του Α΄ παγκοσμίου πολέμου αύξησε την κυκλοφορία των εφημερίδων. Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Στοιχεία για την ιστορία του ευρωπαϊκού τύπου», Νάση Μπάλτα-Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ. 40.

⁹⁴ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Β΄, σ. 74· Ευάγγελος Α. Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, ό.π., σ. 138.

της ηλικίας, ίδρυσης ταμείου συντάξεων, καθιέρωσης της Κυριακής αργίας, εφαρμογής όρων υγιεινής, τέθηκαν από την Αδελφότητα των Τυπογράφων ως μέτρα καταπολέμησης των ανθυγιεινών συνθηκών εργασίας.⁹⁵ Συνέδεσαν δηλαδή οικονομικά κατά βάση αιτήματα και τον χρόνο εργασίας με το «ανθυγιεινό του επαγγέλματος». Όπως σημειώνεται στην έκθεση του επιθεωρητή Ιωάννου Α. Αναπλιώτου, το 1921, «οι εργάται τυπογράφοι μόνον όταν ευρίσκονται εις διάστασιν με τους εργοδότης, διά λόγους αυξήσεως ημερομισθίων ή ελαττώσεως ωρών εργασίας διαμαρτύρονται, ίνα λησμονήσουν τας διαμαρτυρίας των, μόλις τα συμφέροντά τους συμβιβαστούν».⁹⁶

Η απαγόρευση εργασίας γυναικών κάτω των 18 ετών στα τυπογραφεία δεν θα αποτελέσει αίτημα της Αδελφότητας, αλλά θα προστεθεί με νόμο το 1912 «περί προστασίας γυναικών και ανηλίκων». Ο νόμος βέβαια ενώ απαγόρευε την εργασία των γυναικών σε βιομηχανικές επιχειρήσεις τη νύχτα, την Κυριακή και σε ορισμένες βαριές και ανθυγιεινές εργασίες, δεν εφαρμόστηκε.⁹⁷ Το 1911 ανάμεσα σε άλλα εργατικά νομοθετήματα ψηφίζεται ο νόμος «περί υγιεινής και ασφαλείας» των εργαζομένων, ο οποίος συμπληρώθηκε από ειδικά κανονιστικά διατάγματα που ρύθμιζαν τη λήψη μέτρων υγιεινής και ασφαλείας σε συγκεκριμένους εργασιακούς χώρους που κρίθηκαν επικίνδυνοι και ανθυγιεινοί, μεταξύ των οποίων και των τυπογραφείων.⁹⁸ Το 1914 με τη θέσπιση του «Κανονισμού υγιεινής των τυπογραφείων»⁹⁹ αναγνωρίζονται οι ασθένειες της μολυβδίασης και της

⁹⁵ «Κρούσματα μολυβδίασεως και εν γένει δηλητηρίασεως δι' αντιμονίου καθημερινώς σημειούνται μεταξύ ημών. Την ημετέραν τάξιν μαστίζει κυριολεκτικώς η ανθρωποφθόρος φυματίωσις· ωχροί και κίτρινοι, όρθιοι από πρωΐας μέχρι εσπέρας εξαντλούμενοι σωματικώς και πνευματικώς ως επί το πλείστον μέσα εις τρώγλας και καταγώγια και μίαν ατμόσφαιραν απόζουσαν κυριολεκτικώς εκκορευμένην από αέρια δηλητηριώδη και κακώς διαιττώμενοι λόγω αθλίων συνθηκών περί την πληρωμήν, διεξάγομεν ημείς κατ' εξοχήν υπέρ πάσαν άλλην εργατικήν τάξιν απεγνωσμένως τον προς τον θάνατον αγώνα». Βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Υπόμνημα προς την Διπλήν Βουλήν*, ό.π., σ. 3 και *Υπόμνημα προς το Σεβ. Ανώτατον Συμβούλιον της Εργασίας*, Π. Α. Πετράκος, Αθήνα 1912.

⁹⁶ ΥΕΟ/Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων, έτος 1921*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1923, σ. 20· για τον αντιφατικό λόγο των επιθεωρητών εργασίας βλ. Έφη Αβδελά, «Αμφισβητούμενα νοήματα: Προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *Τα Ιστορικά* 28-29 (1998), σ. 171-202.

⁹⁷ Έφη Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: Η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ός αι.)», *Τα Ιστορικά* 11 (1989), σ. 349.

⁹⁸ Ιωάννης Καποδίστριας, *Ερμηνεία του εργατικού δικαίου*, Αθήνα 1937, σ. 338-340· Μιχαήλ Ν. Κρητικός-Ιωάννης Λ. Ζάρρας, *Εργατική και κοινωνική νομοθεσία*, ό.π., σ. 44-46, 64-67.

⁹⁹ Ελάχιστα τυπογραφεία και μόνο τα μεγαλύτερα εφαρμόζουν το κανονισμό «περί υγιεινής και ασφαλείας». Τα περισσότερα τυπογραφεία αγνοούν ακόμη και την ύπαρξη του Κανονισμού. Βλ. ΥΕΟ/Επιθεώρησις Εργασίας, *Εκθέσεις και πεπραγμένα Σώματος Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων και των συνθηκών εργασίας εν Ελλάδι κατά το 1931*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1934, σ. 22-23.

δηλητηρίασης, από τη χρήση του αντιμονίου στη στερεοτυπία κατά τη χύτευση των στοιχείων, αλλά και στη λινοτυπική μηχανή, ως «επαγγελματικές ασθένειες».¹⁰⁰

Στην Ελλάδα, όπως και στις υπόλοιπες χώρες, μέρος των εργοδοτών, όπως και των εργατών, είδε την είσοδο της μηχανής με επιφυλακτικότητα.¹⁰¹ Ο φόβος των απολύσεων, το ενδεχόμενο κλείσιμο επιχειρήσεων και η απόρριψη οποιασδήποτε αλλαγής στην τυπογραφία συνέτειναν στην προσπάθεια αξιακής υποβάθμισης της εργασίας του λινοτύπη. «Ο τυπογράφος ήταν πιστός στις παραδόσεις του επαγγέλματος και παραμένει ο πιο συντηρητικός από οποιαδήποτε άλλο επάγγελμα στον κόσμο»,¹⁰² ακόμη και όταν έγινε προφανές ότι η στοιχειοθετική μηχανή θα κυριαρχήσει στην τυπογραφία. Η αντίσταση των εργατών στην εκμάθηση της νέας ειδικότητας δεν περιορίστηκε στις απαρχές της εισαγωγής της αλλά αναπαράχθηκε τουλάχιστον και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950.¹⁰³ Μάλιστα η διεύθυνση του Εθνικού Τυπογραφείου προκειμένου να πείσει τους στοιχειοθέτες με το χέρι στην αποδοχή της εκμάθησης του χειρισμού της λινοτυπικής και μονοτυπικής μηχανής, έφθασε σε σημείο να δηλώσει ότι σε περίπτωση άρνησης δεν θα έχουν το δικαίωμα προαγωγής σε ανώτερες βαθμίδες, και κατά συνέπεια δυνατότητα βελτίωσης των αποδοχών τους.¹⁰⁴

Η μέγιστη παραγωγικότητα της μηχανής αντιστοιχούσε με την εργασία τριών ή τεσσάρων χειροστοιχειοθετών, αλλά στην Αθήνα η παραγωγικότητα της μηχανής κρατήθηκε σε χαμηλά επίπεδα. Βασικό ρόλο σε αυτήν την εξέλιξη έπαιξε η Ένωση Λινοτυπών που ιδρύθηκε την περίοδο 1910-1911. Η Ένωση καθιέρωσε το

¹⁰⁰ ΥΕΟ/Τμήμα Εργασίας και Κοινωνικής Προνοίας, *Κοινοποιήσις Β.Δ. περί κανονισμού υγιεινής των τυπογραφείων*, Αθήνα 1914, σ. 3. Για το ζήτημα των «επαγγελματικών ασθενειών» βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20ού αιώνα (1901-1926)», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 145-178· Λήδα Παπαστεφανάκη, «Άρρωστοι από εργασία»; Ιστοριογραφικά και μεθοδολογικά ζητήματα στην ιστορία της υγείας των εργαζομένων», Λήδα Παπαστεφανάκη, Μανόλης Τζανάκης, Σεβαστή Τρουμπέτα (επιμ.), *Διερευνώντας τις κοινωνικές σχέσεις με όρους υγείας και ασθένειας. Η κοινωνική ιστορία της ιατρικής ως ερευνητικό πεδίο*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2013, σ. 89-115· της ίδιας, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., κεφ. 8.

¹⁰¹ Οι μεγάλοι εκδότες, αντιθέτως, βλέπουν τις μηχανές ως «πρόοδο». Όπως δηλώνει ο εκδότης Ιωάννης Ζαχαρόπουλος «αντί λοιπόν να πάμε κόντρα στο ρεύμα της προόδου και να καταποντιστούμε, είναι, πιστεύω απείρως προτιμώτερον, να νοιώσουμε όλοι μας πως πρέπει να προμηθευθούμε, από μια, δυο, τέτοιες και άλλες μηχανές». Βλ. «Γνώμαι και απόψεις συναδέλφων συνεταιριστών», *Συνεταιρισμός* 2 (10 Μαρτίου 1947), σ. 2.

¹⁰² «Σήμερα [1933] όταν έρχεται ένας νέος εργαζόμενος και λέμε 'Ω! αυτός είναι ένας συνηθισμένος παλιός τυπογράφος', το οποίο συνήθως το λέμε για κολακεία, επίσης εννοούμε ότι είναι ένας στοιχειοθέτης πιστός στην παράδοση με βαθιές αμφιβολίες για αλλαγή». Βλ. John Johnson, *The Printer, his Customers and his Men*, J. M. Dent & Sons, Λονδίνο και Τορόντο 1934 [1933], σ. 30-31.

¹⁰³ Παρά την ανεργία, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950, σελιδοποιοί-εργάτες τύπου δείχνουν απροθυμία εκμάθησης της ειδικότητας του λινοτύπη. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 79, πρακτικά ΔΣ, 24.10.1950.

¹⁰⁴ Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 92, Εθνικόν Τυπογραφείον, «Ημερήσια διαταγή προς άπαν το προσωπικόν του Εθνικού Τυπογραφείου», 8.10.1943.

«κλειστό»¹⁰⁵ του επαγγέλματος και την ανάληψη της μηχανικής στοιχειοθεσίας αποκλειστικά για τα μέλη της. Υποθέτω ότι οι λινοτύπες εξαρχής θέσανε όριο στην παραγωγικότητα της μηχανής γι' αυτό και θεωρώ ότι και στην ελληνική περίπτωση η μηχανή αντικατέστησε μόνο δύο χειροστοιχειοθέτες.¹⁰⁶ Σε αντίθεση με την εργασία στο χώρο των κυλινδρικών πιεστηρίων, η εκμάθηση της εργασίας της μηχανικής στοιχειοθεσίας ήταν θέμα ημερών για έναν καλό στοιχειοθέτη με το χέρι. Επιπλέον, λινοτυπίες ήταν εγκατεστημένες και στο Εθνικό Τυπογραφείο και στην επιχείρηση «Χρυσοχοΐδου Λιλή και Υιοί», εισαγωγή λινοτυπικών μηχανών, όπου μπορούσαν να αποταθούν εργάτες για την εκμάθηση της εργασίας, αυξάνοντας τα περιθώρια ελιγμών εργοδοτών και εργολάβων. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε τους λινοτύπες των εφημερίδων στην εφαρμογή της πολιτικής του κλειστού επαγγέλματος ώστε να διατηρηθούν σε υψηλά επίπεδα οι αποδοχές τους.¹⁰⁷

*Εκδότης των εφημερίδων έγειναν ιδιοκτήται Τυπογραφείων, οι οποίοι διά να προσκομίσουν περισσότερα κέρδη εφήρμοσαν διά πρώτην φοράν το σατανικόν σύστημα της κατ' αποκοπήν εργασίας αναθέτοντες εις εργολάβους - αρχιεργάτας και ούτοι εις υπεργολάβους (διάλυσις κλπ.) αντί καθωρισμένου χρηματικού ποσού κατά φύλλον.*¹⁰⁸

Η εργολαβική εργασία και η ανάληψη της ευθύνης της έκδοσης των εφημερίδων από τους εργολάβους - αρχιεργάτες προσέδωσε αυτονομία και ανεξαρτησία τόσο στην εργασιακή όσο και στην παραγωγική διαδικασία. Από την πλευρά των εκδοτών και εργολάβων ισοδυναμούσε με αύξηση του κέρδους, καθώς η εργολαβική εργασία συμπίεζε τα εργατικά ημερομίσθια εξαιτίας της εφαρμογής της κατ' αποκοπήν εργασίας, δηλαδή την πληρωμή με βάση την απόδοση είτε κατά στήλη είτε κατά σελίδα.¹⁰⁹ Ο αρχιεργάτης αναλάμβανε έναντι ορισμένου ποσού τη

¹⁰⁵ Με βάση τον ορισμό του «κλειστού» σωματείου (closed shop) όλοι οι εργαζόμενοι έπρεπε να είναι μέλη της Ένωσης ως όρος εργασίας. Υπήρχαν επαγγέλματα που ήταν οργανωμένα ως «union shop», δηλαδή μη μέλη μπορούσαν να προσληφθούν για συγκεκριμένο χρόνο εργασίας, όπως για παράδειγμα για ένα μήνα, αλλά μετά τη λήξη της προθεσμίας όφειλαν να γίνουν μέλη της Ένωσης ή τουλάχιστον να καταβάλουν τις συνδρομές τους. Βλ. Elizabeth Faulkner Baker, *Printers and Technology*, ό.π., σ. 385.

¹⁰⁶ ΕΚΑ, *Οι εργάται της Ελλάδος*, ό.π., σ. 7-9· Ava Baron, «Questions of gender», ό.π., σ. 197, υποσημ. 67.

¹⁰⁷ Την περίοδο του Μεσοπολέμου, οι σιδηροδρομικοί και οι εργάτες των λοιπών επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας διέθεταν μεγαλύτερη εξειδίκευση από ό,τι ίσχυε στη βιομηχανία με συνέπεια αφενός οι κινητοποιήσεις τους να εμφανίζουν μαζικότητα και υψηλό βαθμό κοινωνικής συνείδησης, και αφετέρου, τα περιθώρια των εργοδοτών να χρησιμοποιήσουν απεργοσπάστες να είναι ιδιαίτερα περιορισμένα. Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», ό.π., σ. 81.

¹⁰⁸ Νικόλαος Δαμιανός, «Η Ένωση των Βιοτεχνών Τυπογράφων», *Συνεταιρισμός* 12 (18 Μαΐου 1948), σ. 4.

¹⁰⁹ Όπως υποστήριξε η Λήδα Παπαστεφανάκη «η δουλειά με το κομμάτι τείνει να επιμηκύνει την εργάσιμη μέρα και να αυξάνει την απόδοση της εργασίας, ενώ αποτελεί ένα αυτόματο τέχνασμα για την μείωση των ημερομισθίων σε περιόδους ύφεσης, καθώς και μια πρόσφορη μέθοδο για να

στοιχειοθέτηση και εκτύπωση της εφημερίδας προσλαμβάνοντας εργάτες συνήθως από το συγγενικό του περιβάλλον «τους οποίους και εξεμεταλλεύετο».¹¹⁰

Αύξηση της ανεργίας των στοιχειοθετών και διαλυτών εξαιτίας εγκατάστασης μεγάλου αριθμού στοιχειοθετικών μηχανών μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα σημειώνεται τη δεκαετία του 1920. Η οικονομική κρίση, η πολιτική αστάθεια, η αύξηση του κόστους παραγωγής των εφημερίδων με την αύξηση του αριθμού των σελίδων και την παροχή δώρων στους αναγνώστες, εντατικοποίησε τις προσπάθειες των εργοδοτών για συμπίεση των αποδοχών και του αριθμού των εργαζομένων, καθώς και της αύξησης του χρόνου εργασίας.¹¹¹ Η τακτική των εργολάβων να χτυπάνε τις τιμές προς τα κάτω για την ανάληψη έκδοσης μιας εφημερίδας, παραβιάζοντας παράλληλα τις συμφωνίες με τους εργάτες όσον αφορά το ύψος των απολαβών, είχε ως συνέπεια τη μεταβολή των ευνοϊκών όρων εργασίας (υψηλές αποδοχές, εξάωρη εργασία), όχι μόνο για τους εργάτες αλλά και για τους εργολάβους. Η συνειδητοποίηση ότι από τον ανταγωνισμό μεταξύ των εργολάβων, στοιχειοθετών και λινοτυπών, επωφελούνται μόνο οι εργοδότες, εργάτες και εργολάβοι συνασπίστηκαν ανά ειδικότητα για την υπεράσπιση των προνομίων τους.¹¹²

Το 1929 ιδρύονται τα ταμεία αλληλοβοηθείας των «Μηχανικών Λινοτυπικών Μηχανών» και «Εργατών Κυλινδρικών Πιεστηρίων Αθηνών» και το 1930 οι ενώσεις των «Λινοτυπών Αθηνών» και των «Στοιχειοθετών Αθηναϊκών Εφημερίδων».¹¹³ Οι διασπάσεις στην ηγεσία της ΓΣΕΕ και η υιοθέτηση ρεφορμιστικής πολιτικής από το σωματείο τυπογράφων, σε συνδυασμό με την εκμηχάνιση της παραγωγής του τύπου ευνόησαν την απόσπαση¹¹⁴ το 1928, των στοιχειοθετών και των μηχανικών

περιοριστεί το κόστος της εργασίας και να μην αυξηθούν τα ημερομίσθια περισσότερο από όσο θεωρείται επιθυμητό». Βλ. Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., σ. 252.

¹¹⁰ Κάποιοι από αυτούς τους αρχιεργάτες ίδρυσαν δικά τους τυπογραφικά καταστήματα (Παναγιώτης Πετράκος, Δημήτριος Χ. Τρεμπέλας, Σταύρος Χρήστου, Αφοί Μπλαζουδάκη κ.ά.) και άλλοι παρέμειναν στις εφημερίδες. Βλ. Νικόλαος Δαμιανός, «Η Ένωσις των Βιοτεχνών Τυπογράφων», *Συνεταιρισμός* 13 (4 Ιουλίου 1948), σ. 4

¹¹¹ «Τα αιτήματα της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου», *Ριζοσπάστης*, 21.12.1926.

¹¹² Elizabeth Faulkner Baker, *Printers and Technology*, ό.π.: John Child, *Industrial Relations*, ό.π.: Harry Kelber – Carl Schlesinger, *Union Printers*, ό.π.

¹¹³ ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ8Φ12253, Ταμείον Αλληλοβοηθείας Εργατών Κυλινδρικών Πιεστηρίων Αθηνών, *Καταστατικόν*, Ιωάννης Καρανάσος, Αθήνα 1930· Α1Σ40Υ8Φ14275, *Καταστατικόν Ενώσεως Λινοτυπών Αθηνών*, Αθήνα 1930· Α1Σ40Υ62Φ28, Ταμείον Αλληλοβοηθείας Μηχανικών Λινοτυπικών Μηχανών, *Καταστατικόν*, Αθήνα 1929.

¹¹⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 399, φ. 1, Χρήστος Καραμπλιάς, *Η αναγκαιότης του θεσμού της Ομοσπονδίας*, Αθήνα 1963, σ. 4· Για τις διασπάσεις στην ηγεσία της ΓΣΕΕ βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., κεφ. 2.

λινοτυπικών μηχανών των εφημερίδων από το «Σωματείο Εργατών Τυπογράφων του Βιβλίου και του Τύπου».¹¹⁵

Δεν είναι τυχαίο ότι βασικός σκοπός της Ένωσης Λινοτυπών Αθηνών τίθεται η κατάργηση της κατ' αποκοπήν εργασίας «*προς εξουδετέρωσιν πάσης εκ μέρους του εργολάβου καταστρατηγήσεως των νόμων και συμφωνιών εις βάρος του εργάτου*».¹¹⁶ Γι' αυτό αν και γίνονται αποδεκτά ως μέλη οι αρχιεργάτες δεν έχουν το δικαίωμα συμμετοχής στη Διοίκηση της Ένωσης. Δικαίωμα εγγραφής είχε κάθε εργάτης που ασκούσε το επάγγελμα για τουλάχιστον δύο χρόνια σε αθηναϊκή εφημερίδα «*με το αναγνωρισμένον ημερομίσθιον*». Δεν αρκούσε δηλαδή η κατοχή της γνώσης του επαγγέλματος αλλά το υποψήφιο μέλος όφειλε να απολαμβάνει και τις αυξημένες αποδοχές των εργατών τύπου. Αυτό σήμαινε ότι αποκλείονταν από την Ένωση οι λινοτύπες των εκδοτικών καταστημάτων (Δημητράκου, αδελφών Γεράρδου, Ηλία Παπαπαύλου, Νικολάου Μαργαρίτη, Νικόλαου Μπουλαχάνη, Θεολογίτη, αφοί Παπαδημητρίου και Αριστ. Ν. Μαυρίδη κ.ά.), οι οποίοι αμείβονταν με χαμηλότερες αποδοχές.¹¹⁷ Σε αντίθεση με τους λινοτύπες, οι μηχανικοί επέτρεψαν την είσοδο στην Ένωση και των μηχανικών των εκδοτικών καταστημάτων, αφενός εξαιτίας του περιορισμένου τους αριθμού, και αφετέρου λόγω της προέλευσής τους από το Σωματείο Τυπογράφων.

Το 1931 οι τρεις διακριτές ενώσεις του τυπογραφείου (λινοτύπες, στοιχειοθέτες, μηχανικοί) αποφασίζουν να συνεργασθούν ώστε να ισχυροποιήσουν τη θέση τους απέναντι στις πρακτικές εργοδοτών και εργολάβων. Το «Συνδικάτον», όπως ονομάστηκε η συμμαχία των τριών ειδικοτήτων, λειτούργησε ως εργολαβική ομάδα, δηλαδή ανέλαβε τον έλεγχο της παραγωγικής και εργασιακής διαδικασίας, ανακόπτοντας την προσπάθεια συμπίεσης των αποδοχών και παραβίασης των όρων εργασίας από τους εκδότες ή εργολάβους.¹¹⁸ Με αυτόν τρόπο περιορίζεται και η δυνατότητα καταπάτησης των όρων από τους ίδιους τους εργάτες που προσέβλεπαν στην αύξηση των αποδοχών μέσω της απασχόλησης σε περισσότερα από ένα τυπογραφεία και σε πάνω από μία ειδικότητες. Ένας καλός λινοτύπης μπορούσε να

¹¹⁵ Κάθε εργάτης τυπογράφος, στοιχειοθέτης, στερεοτύπης, χύτης, πιεστής ή χαρτοθέτης γινόταν δεκτός ως μέλος στο σωματείο. Βλ. Σωματείο Εργατών Τυπογράφων του Βιβλίου και του Τύπου, *Καταστατικόν*, Εστία, Αθήνα 1921.

¹¹⁶ *Καταστατικόν Ενώσεως Λινοτυπών Αθηνών*, Αθήνα 1930.

¹¹⁷ Χρήστος Καραμπλιάς, *Οι εργάτες τύπου*, ό.π., σ. 21· Ευαγγελία Αντζακα-Βέη και Δημήτρης Παυλόπουλος, «Οι νέοι μεγάλοι εκδοτικοί φορείς της Αθήνας», ό.π., σ. 356-358, 370-371.

¹¹⁸ Την ίδια στρατηγική ακολούθησαν και οι φορτοεκφορτωτές στο λιμάνι του Πειραιά. Βλ. Νίκος Ποταμιάνος, *Ευγενή παχύδερμα και πάσχοντες εργάτες*, ό.π., σ. 110.

είναι παράλληλα και μηχανικός λινοτυπικών μηχανών ή ακόμη να έχει γνώσεις σελιδοποίησης, καθώς κυρίως σε αυτήν την περίοδο οι λινοτύπες ήταν συνήθως πρώην στοιχειοθέτες. Ένας μηχανικός μπορούσε, επίσης, να εκτελεί μηχανική στοιχειοθεσία και ένας σελιδοποιός να είναι ταυτόχρονα και λινοτύπης και μηχανικός. Ένας μόνο εργάτης θα μπορούσε επομένως να εκτελεί περισσότερες από μία εργασίες σε ένα τυπογραφείο. Το Συνδικάτο απαγόρευσε την αναπαραγωγή αυτής της πρακτικής, ώστε να υποχρεωθεί ο εργοδότης να προσλάβει εργάτες όλων των ειδικοτήτων.¹¹⁹

Όπως αναφέρει το 1931 και ο εκδότης της εφ. *Πατρίς*, Σπύρος Σίμος, το εργατικό προσωπικό «*συμπηχθέν εις Συνδικάτον διορίζει αυτό και ουχί αι εφημερίδες το προσωπικόν του τυπογραφείου άνευ αναμίξεως των εφημερίδων. Δίδουν εργασίαν εκ περιτροπής εις τους εργάτας και δεν επιτρέπουν την δημιουργίαν νέων εργατών, ιδίως λινοτυπιστών*».¹²⁰ Ακολουθώντας το παράδειγμα άλλων εργατικών σωματείων, όπως αυτό των φορτοεκφορτωτών στο λιμάνι του Πειραιά, που επίσης αναδεικνύονται σε αριστοκράτες της εργασίας,¹²¹ το Συνδικάτο εφήρμοσε την πολιτική του «κλειστού» του επαγγέλματος και την εργολαβική ανάληψη έκδοσης των εντύπων. Η εξαρχής αποδοχή εγγραφής στο σωματείο εργολάβων και αρχιεργατών, ευνόησε αυτήν την εξέλιξη. Εδώ η έννοια του «κλειστού» επαγγέλματος δεν δηλώνει την απαγόρευση εργασίας σε μη μέλη της Ένωσης. Ο αριθμός μελών είναι πάντα μικρότερος από αυτόν που είναι αναγκαίος για την έκδοση των εφημερίδων και περιοδικών της Αθήνας. Η στρατηγική αυτή ακολουθείται ακόμη και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 διότι οι εφημερίδες είναι ιδιαίτερα ευάλωτες σε πολιτικές και οικονομικές αλλαγές. Για τον περιορισμό του αριθμού των ανέργων και άρα της δυνατότητας συμπίεσης των ημερομισθίων σε περίπτωση κλεισίματος μιας ή περισσότερων εφημερίδων, η Ένωση επιτρέπει την απασχόληση σε μη μέλη με την προϋπόθεση βέβαια ότι θα λάβουν «ανοχήν» από την

¹¹⁹ Στο καταστατικό της ΕΕΤΑ συμπεριελήφθη άρθρο απαγόρευσης διεκπεραίωσης άλλης ειδικότητας «πλην της εις το βιβλιάρειον των αναγραφομένης». Μόνο σε περίπτωση έλλειψης εργατών επιτρεπόταν από τη Διοίκηση μεταβολή ειδικότητας. Βλ. Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, [Καταστατικόν], Αθήνα 1955.

¹²⁰ ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Παναγή Βουρλούμη, Κ2.Φ3, «Πατρίς, Προς το Σ. Υπουργείον Εθν. Οικονομίας», 25.11.1931.

¹²¹ Καπνεργάτες, μυλεργάτες, αρτεργάτες, ξενοδοχοϋπάλληλοι, ηθοποιοί, λιμενεργάτες κ.ά. επίσης έκλεισαν το επάγγελμά τους στις δεκαετίες του 1920 και του 1930. Η τακτική της εκ περιτροπής εργασίας εφαρμόζοταν όταν μειωνόταν η οικονομική δραστηριότητα. Το 1924 πρώτοι οι λιμενεργάτες εφάρμοσαν την εκ περιτροπής εργασίας και στη συνέχεια υιοθετήθηκε και από άλλα επαγγέλματα. Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 400-401· ILO, *Labour Problems in Greece: Report of the Mission of the International Labour Office to Greece (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1947)*, Γενεύη 1949, σ. 72-73, 143.

εκάστοτε Διοίκηση. Αυτό έχει πολλαπλά οφέλη. Από τη μια η Ένωση διαθέτει έναν εφεδρικό στρατό εργασίας, ο οποίος κατά βάση προέρχεται από το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών, αλλά και από την Ένωση Εργατών Τύπου Πειραιώς, χωρίς να χρειάζεται να τον συντηρεί η ίδια, και από την άλλη, αποφεύγεται αφενός ο οικονομικός κλυδωνισμός του ΤΑΕΤΑ, που θα επιτυγχανόταν μέσω της καταβολής επιδομάτων ανεργίας, και αφετέρου διατηρεί το δικαίωμα απόλυσης αυτών των μελών χωρίς να προκαλέσει την αντίδραση των τυπογραφικών σωματείων. Οι τυπογράφοι ή «ελεύθεροι εργάτες»¹²² αποδέχονται αυτές τις επιλογές με την ελπίδα ότι κάποια ημέρα θα γίνουν μέλη του σωματείου.

Η επιτυχία της συνεργασίας των τριών ειδικοτήτων επέτρεψε τη διάλυση των αντίστοιχων ενώσεων και την ίδρυση, το Σεπτέμβριο του 1933, του «Συνδικάτου Εργατών Τύπου Αθηνών». Συνολικά 173 εργάτες (98 λινοτύπες, 53 σελιδοποιοί, 22 μηχανικοί) αποφασίζουν την ενσωμάτωσή τους σε μια κοινή οργάνωση, μια τακτική που κατά τον David Montgomery εφαρμόζεται όταν δεν υπάρχει μια συγκεκριμένη ειδικότητα για να κυριαρχήσει στον χώρο εργασίας.¹²³ Δεν είναι τυχαίο ότι ως εικόνα σύμβολο της νέας Ένωσης επιλέχθηκε το σύμβολο των λινοτυπών και μηχανικών, η λινοτυπική μηχανή. Με την υιοθέτηση του συγκεκριμένου συμβόλου δηλωνόταν η ρήξη τους, αφενός με τον παλαιότερο τρόπο στοιχειοθεσίας (τη χειροστοιχειοθεσία), δηλαδή την κλασική τυπογραφία και αφετέρου, με το Σωματείο Τυπογράφων που είχε ως σύμβολο την προσωπογραφία του Γουτεμβέργιου.

Τα κυλινδρικά πιεστήρια μείωσαν τον αριθμό των εργαζομένων καταργώντας την ειδικότητα του χαρτοθέτη και απαίτησαν την ανάγκη εκμάθησης μιας νέας εντελώς διαφορετικής ειδικότητας.¹²⁴ Η καθετοποίηση της παραγωγής διαχώρισε τη διαδικασία της στοιχειοθεσίας από αυτή της εκτύπωσης, αναδεικνύοντας τους πιστές κυλινδρικών πιεστηρίων διακριτή κατηγορία από τους υπόλοιπους εργάτες του τυπογραφείου, αλλά και από τους πιστές επίπεδων πιεστηρίων. Οι πιστές δεν πλήττονται άμεσα από την κρίση και αυτό οφείλεται κυρίως στον περιορισμένο σχετικά αριθμό κυλινδρικών πιεστηρίων που λειτουργούν στην Αθήνα και άρα στον περιορισμένο αριθμό εργαζομένων. Δεν υπάρχουν, δηλαδή «ελεύθεροι» εργάτες στην αγορά που θα μπορούσαν ενδεχομένως να απειλήσουν το ύψος των αποδοχών τους.

¹²² Όπως επισημαίνει ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, η «ελευθερία της εργασίας», δηλαδή η ελευθερία της χρησιμοποίησης των απεργοσπαστών ήταν η πιο δημοφιλής ελευθερία των βιομηχάνων και των αστών πολιτικών». Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ», ό.π., σ. 34.

¹²³ David Montgomery, *Workers' Control in America*, ό.π., σ. 19.

¹²⁴ Για την τεχνική εξέλιξη των τυπογραφικών πιεστηρίων βλ. James Moran, *Printing Presses: History and Development from the Fifteenth Century to Modern Times*, Faber and Faber, Λονδίνο 1973.

Και εδώ φαίνεται ότι οι πειστές έχουν κλείσει το επάγγελμα μην επιτρέποντας την εκμάθηση της νέας ειδικότητας από τους πειστές των επίπεδων πειστηρίων ή άλλων.

Σε αντίθεση με την Ένωση Λινοτυπών Αθηνών, το «Ταμείον Αλληλοβοηθείας Εργατών Κυλινδρικών Πειστηρίων Αθηνών»¹²⁵ ιδρύεται από αρχιπειστές με την ελπίδα «συμμόρφωσης» των εργατών πειστών στις επιταγές της εργασίας και των εντολών των προϊσταμένων, γι' αυτό και το ΔΣ στελεχώνεται αποκλειστικά από αυτούς. Με βάση το καταστατικό του 1929 ως μέλος του «Ταμείου» εγγράφεται, με απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου, κάθε Έλληνας εργάτης πειστής στερεοτύπης και βοηθός περιστροφικών πειστηρίων άνω των 18 ετών, ανεξαρτήτως θρησκευματος. Θεωρείται αυτονόητος ο αποκλεισμός των γυναικών από το ταμείο γι' αυτό και οι 42 ιδρυτές του δεν μπαίνουν στο πλαίσιο καθορισμού του φύλου των μελών. Εννοείται ότι είναι όλοι άνδρες.

Σκοπός του ταμείου είναι η παροχή στα μέλη χρηματικών επιδομάτων σε περίπτωση ανεργίας, η εξασφάλιση σύνταξης και τακτικής εργασίας, η καλλιέργεια του αποταμιευτικού πνεύματος και πειθαρχίας των μελών, η άμυνα των ηθικών και οικονομικών συμφερόντων των μελών ενώπιον των διαφόρων αρχών και η «προστασία του κεφαλαίου της επιχειρήσεως παρά τη οποία εργάζονται τα μέλη». Ο τελευταίος αυτός σκοπός υποδηλώνει ότι ο αρχιπειστής ήταν υπεύθυνος όχι μόνο για τη στελέχωση των πειστηρίων με εργατικό δυναμικό και για την ομαλή λειτουργία της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά και για την «προστασία» και συντήρηση των πειστηρίων. Εργάτες προφανώς ήταν πρόθυμοι να προκαλέσουν βλάβη στο πειστήριο σε περίπτωση μη καταβολής των συμφωνηθέντων αποδοχών ή άσχημης συμπεριφοράς του αρχιπειστή.

Ανάμεσα σε άλλους λόγους, διαγράφονται από την Ένωση οι «μέθυσοι, χαρτοπαίκτηι και οι φυγόπονοι». Σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και στην Ελλάδα η κατανάλωση αλκοόλ, η χαρτοπαιξία, η αθυροστομία, τα σεξουαλικά υπονοούμενα, η εγκατάλειψη της εργασίας υπήρξαν πρακτικές συγκρότησης της ανδρικής ταυτότητας των τυπογράφων τουλάχιστον από τον 18ο αιώνα.¹²⁶ Μάλιστα η

¹²⁵ ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ8Φ12253, Ταμείον Αλληλοβοηθείας Εργατών Κυλινδρικών Πειστηρίων Αθηνών, *Καταστατικόν*, Ιωάννης Καρανάσος, Αθήνα 1930.

¹²⁶ Στην Αγγλία, τη Σκωτία, τον Καναδά, τη Νέα Ζηλανδία οι τυπογράφοι πίνανε μπίρα και ούισκι, στη Γαλλία κρασί, στη Ρωσία βότκα, δηλαδή τα «εθνικά» αλκοολούχα ποτά. Βλ. Diane P. Koenker, *Republic of Labor: Russian Printers and Soviet Socialism, 1918-1930*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 2005, σ. 189· Robert Darnton, "Work and culture in an eighteenth-century printing shop", *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1982, σ. 27-44· Sally F. Zerker, *The Rise and Fall*, ό.π., σ. 22· Peter Franks, *Print and Politics*, ό.π., σ. 26.

κατανάλωση αλκοόλ, και συγκεκριμένα της ρετσίνας, ενισχύθηκε από τον ιατρικό λόγο του 19ου αιώνα, καθώς θεωρήθηκε λανθασμένα αντιδοτο, για την εξουδετέρωση των επιπτώσεων του αντιμονίου στην υγεία των εργαζομένων.¹²⁷ Για τον Michael Seidman, οι «κοπάνες», η ψεύτικη δήλωση ασθένειας, η αργοπορία, οι απεργίες, το σαμποτάζ, η απειθαρχία, η αδιαφορία, η μείωση της ταχύτητας παραγωγής ήταν τρόποι έκφρασης της «αντίστασης των εργατών στην εργασία». Με την υιοθέτηση άμεσων και έμμεσων τρόπων μείωσης της παραγωγικότητας και του χρόνου εργασίας, δηλωνόταν ένας βαθμός ανεξαρτησίας και αντίστασης των εργατών τόσο στις επιταγές του αρχιεργάτη όσο και απέναντι στην ίδια την έμμισθη εργασία.¹²⁸

Οι πιεστές έρχονται αντιμέτωποι με την ανεργία μόλις το 1935, όταν εγκαθίστανται κυλινδρικά πιεστήρια στις εφημερίδες: *Η Καθημερινή*, *Νέος Κόσμος*, *Ελληνικόν Μέλλον*, στην επιχείρηση του Κώστα Νταϊφά και στην επιχείρηση «Ο Τύπος» των αδελφών Πετσόπουλων. Αυτό προκάλεσε κρίση στην ειδικότητα του πιεστή, καθώς απολύονται εργάτες επίπεδων πιεστηρίων που δεν μπόρεσαν να προσαρμοσθούν στη νέα κατάσταση και παράλληλα προσλαμβάνονται νέοι, εκτός σωματείου, εργάτες.

Σε περίπτωση κήρυξης απεργίας, οι εργοδότες έχουν το περιθώριο αναζήτησης απεργοσπαστών και των τριών ειδικοτήτων του τυπογραφείου διότι αφενός υπάρχουν «ελεύθεροι» εργάτες στην αγορά, μεγάλος μέρος των οποίων κατέχει όλες τις ειδικότητες που απαιτούνται για την έκδοση του εντύπου, και αφετέρου, με τη διαμεσολάβηση της κυβέρνησης αποσπώνται εργάτες από τα κρατικά τυπογραφεία. Η δυνατότητα στοιχειοθέτησης μιας εφημερίδας όμως δεν υποδηλώνει και δυνατότητα εκτύπωσης, άρα και κυκλοφορίας της. Η αδυναμία εξεύρεσης απεργοσπαστών πιεστών τόσο κυλινδρικών όσο και επίπεδων πιεστηρίων είναι αυτή που διασφαλίζει την επιτυχία της απεργίας γι' αυτό και οι πιεστές αποκαλούνται το «βαρύ πυροβολικό» από τους εργάτες τύπου και τυπογράφους της Αθήνας.¹²⁹ Στην απεργία του 1935 για παράδειγμα αν και η *Πρωΐα* κατάφερε να στοιχειοθετηθεί από τους λινοτύπες του Εθνικού Τυπογραφείου δεν εκτυπώθηκε λόγω μη ύπαρξης πιεστών

¹²⁷ Μπόεμ, «Αι εργαζόμενοι Αθήναι. Τυπογράφοι και στοιχειοθέται», ό.π.

¹²⁸ Lizabeth Cohen, *Making a New Deal: Industrial Workers in Chicago, 1919-1939*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1990, σ. 198· Michael Seidman, *Workers against Work: Labor in Paris and Barcelona during the Popular Fronts*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1991.

¹²⁹ ΙΑ ΕΤΕ, Α23Σ3Υ3Φ3, «Πιεσταί των επίπεδων πιεστηρίων», *Δελτίον. Επίσημο όργανο της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου & Βιομηχανίας Χάρτου* 5 (18 Ιουνίου 1936), σ. 2.

απεργοσπαστών.¹³⁰ Στα τέλη του 1935 οι πιεστές εγγράφονται στο Συνδικάτο Εργατών Τύπου Αθηνών. Η διάκριση του τμήματος του τυπογραφείου από αυτό του πιεστηρίου, τμήματα που μπορούσαν να είναι εγκατεστημένα ακόμη και σε διαφορετικές περιοχές, ευνόησε τη διατήρηση ενός βαθμού αυτονομίας από την πλευρά των πιεστών ακόμη και μέχρι την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Η συγκεκριμένη εξέλιξη στον τρόπο σωματειακής οργάνωσης των εργατών τύπου της Αθήνας διαφοροποιεί την ελληνική περίπτωση τόσο από χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής, όπου οι εργάτες συγκροτούν σωματεία με βάση την ειδικότητα, όσο και από το παράδειγμα της Σοβιετικής Ένωσης, όπου ο κλάδος αποτελεί το κριτήριο σύνθεσης του εργατικού σωματείου.¹³¹ Στοιχειοθέτες, πιεστές, λιθογράφοι και βιβλιοδέτες ανήκουν στο ίδιο σωματείο, όταν στην Αθήνα το Συνδικάτο περιλαμβάνει μόνο λινοτύπες, σελιδοποιούς, μηχανικούς και πιεστές, δηλαδή ειδικότητες του τυπογραφείου και του πιεστηρίου. Παρά τη διαφορετική δομή του σωματείου, οι εργάτες τύπου της Αθήνας φαίνεται ότι έχουν πιο πολλά κοινά με τους στοιχειοθέτες των εφημερίδων του Λονδίνου και τη Big 6 της Νέας Υόρκης, του πιο ισχυρού σωματείου των ΗΠΑ, παρά με οποιαδήποτε άλλη Ένωση.

Τον Δεκέμβριο του 1935 οι εργάτες τύπου της Αθήνας κηρύσσουν απεργία με αίτημα τη νομιμοποίηση του κλειστού επαγγέλματος και του αποκλειστικού ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας. Η αθρόα παραγωγή λινοτυπών και η «επίθεση» των εργοδοτών για τη συμπίεση του ημερομισθίου και τη μεταβολή των όρων εργασίας επέβαλαν την κήρυξη απεργίας. Ανάμεσα στα βασικά αιτήματα των εργαζομένων ήταν: η παύση της αθρόας εκμάθησης λινοτυπών, η ρύθμιση του ζητήματος επί των αναγκών της βιομηχανίας μετά από κοινή συμφωνία Συνδικάτου Τύπου και Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών, η ανάθεση της εκμάθησης της ειδικότητας των μηχανικών λινοτυπικών μηχανών μόνο σε κατόχους πτυχίου μηχανικού, η αποκλειστική πρόσληψη σε εργασίες των κυλινδρικών πιεστηρίων από τις τάξεις των πιεστών επίπεδων πιεστηρίων, η απέλαση των ξένων τεχνιτών εξαιτίας της αντεργατικής τους στάσης, η αυστηρή τήρηση της εξάωρου εργασίας και η αύξηση του ημερομισθίου.

¹³⁰ «Κηρύχτηκε χτες το βράδυ γενική απεργία των εργατών τύπου Αθηνών», *Ριζοσπάστης*, 16.12.1935.

¹³¹ Στις ΗΠΑ, την Αγγλία, τη Νέα Ζηλανδία και αλλού, ένας εκδότης εφημερίδας ήταν υποχρεωμένος να διαπραγματεύεται με δέκα έως και είκοσι διαφορετικά εργατικά σωματεία. Βλ. Andrew Zimbalist, "Technology and the labor process in the printing industry", Andrew Zimbalist (επιμ.), *Case Studies on the Labor Process*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1979, σ. 104· Diane P. Koenker, *Republic of Labor*, ό.π., σ. 19.

Η συνειδητοποίηση ότι η πολιτική του αποκλεισμού των λινοτυπών των εκδοτικών καταστημάτων από το Συνδικάτο, δημιουργούσε ευνοϊκές προϋποθέσεις μετατροπής τους σε εφεδρικό στρατό εργασίας για τους εργοδότες, έπεισε τους εργάτες τύπου στην αποδοχή της εισόδου όλων των εργαζομένων που απασχολούνταν όχι μόνο στις επιχειρήσεις του τύπου, αλλά και σε εκείνες τις επιχειρήσεις του βιβλίου που λειτουργούσαν με λινοτυπικές μηχανές. Στις 15 Δεκεμβρίου του 1935 κηρύχθηκε απεργία, η οποία λύθηκε την ίδια μέρα, καθώς έγιναν αποδεκτά τα αιτήματα. Η άμεση αποδοχή των αιτημάτων από την εφημερίδα *Ριζοσπάστης* και η ομαλή έκδοσή της άσκησε πίεση στους υπόλοιπους εργοδότες. Ακόμη και σε δύο καταστήματα που απασχολήθηκαν απεργοσπάστες, οι απεργοί ζήτησαν και πέτυχαν την απόλυσή τους.¹³² Το 1936 εγγράφονται στο Συνδικάτο Τύπου 60 εργαζόμενοι (22 λινοτύπες, 7 μηχανικοί, 8 πιεστές και 23 στοιχειοθέτες), μεταξύ των οποίων εκ των εκδοτικών καταστημάτων, που απέρριψαν την πρόταση ενίσχυσης του απεργοσπαστικού μηχανισμού της εργοδοσίας.¹³³

Το 1936 τα μέλη του Συνδικάτου, όπως και άλλα εργατικά σωματεία, αντιτάχθηκαν στην καθιέρωση της Κυριακής αργίας ως «ασύμφορης».¹³⁴ Οι εργαζόμενοι έδιναν μια ημέρα εργασίας την εβδομάδα σε ανέργους, δηλαδή ήδη εργάζονταν έξι ημέρες την εβδομάδα. Η καθιέρωση της αργίας θα συρρίκωνε τις εβδομαδιαίες αποδοχές των εργαζομένων και παράλληλα θα αύξανε ακόμη περισσότερο τον αριθμό των ανέργων. Δεν γνωρίζουμε ποια ακριβώς ήταν η συμφωνία, αλλά για την καθιέρωση της αργίας οι εκδότες αποδέχθηκαν την καταβολή του ημερομισθίου της Κυριακής παρόλο που δεν θα ήταν πλέον εργάσιμη ημέρα.

Για την αντιμετώπιση της ανεργίας, τον έλεγχο του ύψους των αποδοχών και των όρων εργασίας, το Συνδικάτο Εργατών Τύπου Αθηνών, το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών και το Σωματείο Τυπογράφων Πειραιώς επιδίωξαν τη νομιμοποίηση του «κλειστού» του επαγγέλματος. Η ψήφιση του σχετικού νόμου συζητείται από το 1936 και οι εργάτες τύπου προκειμένου να υπαχθούν σε αυτόν

¹³² «Θ' απεργήσουν οι εργάτες τύπου για να διεκδικήσουν τα αιτήματά τους», *Ριζοσπάστης*, 13.12.1935· «Το ζήτημα των εργατών τύπου», *Ριζοσπάστης*, 14.12.1935· «Κηρύχθηκε χτες το βράδυ γενική απεργία των εργατών τύπου Αθηνών», *Ριζοσπάστης*, 16.12.1935.

¹³³ Το 1938 όταν ο Πυρσός εγκαθιστά πέντε στοιχειοθετικές μηχανές (Intertype) για τη γρήγορη στοιχειοθέτηση της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας* απασχολούνται μέλη του Συνδικάτου Εργατών Τύπου Αθηνών. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Σ34Υ13Φ144, «Πυρσός Α.Ε. Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών (υπό εκκαθάρισιν)», 23.10.1943.

¹³⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 1, πρακτικά ΔΣ, 23.6.1936.

αλλάζουν το 1938 την επωνυμία του Συνδικάτου σε «Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών» (ΕΕΤΑ), ενώ παράλληλα γίνονται μέλη της ΓΣΕΕ, εφόσον ως «εργατικά σωματεία» αναγνωρίζονται μόνο αυτά που υπάγονται στην ανώτερη συνδικαλιστική οργάνωση. Το 1939 ψηφίζεται εν τέλει ο αναγκαστικός νόμος 1931 «περί κατοχυρώσεως του επαγγέλματος του τυπογράφου», ο οποίος όριζε ότι «ουδείς δύναται ν' ασκήση το επάγγελμα του μισθωτού τυπογράφου ήτοι στοιχειοθέτου, πιεστού, χαρτοθέτου και στερεοτύπου, εάν δεν είναι εφωδιασμένος δι' επαγγελματικού βιβλιαρίου».¹³⁵ Ο αναγκαστικός νόμος ευνόησε τους τυπογράφους της Αθήνας και του Πειραιά καθώς απαγόρευσε για πέντε χρόνια τη μετακίνηση εργαζομένων από την επαρχία στην πρωτεύουσα, ενώ επέτρεψε την αντίστροφη πορεία. Το στενό περιεχόμενο που δόθηκε στην έννοια του «τυπογράφου» σήμαινε ταυτόχρονα την εξαίρεση από το νόμο των λινοτυπών και μηχανικών, δηλαδή περίπου το 46% των μελών της ΕΕΤΑ.

Στην επιτροπή χορήγησης επαγγελματικών βιβλιαρίων ανατέθηκε η ευθύνη της απόφασης για το εάν θα δοθούν ή όχι τα επαγγελματικά βιβλιάρια σε όλους τους εργάτες τύπου της Αθήνας. Η επιτροπή συστάθηκε από μέλη του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών, με πρόεδρο τον αρχιπριεστή Γεράσιμο Φέτση και από μέλη του Σωματείου Τυπογράφων Πειραιώς, με πρόεδρο τον Ιωάννη Κασιμάτη. Η πλεονεκτική θέση των δύο σωματείων ευνόησε την υπογραφή συμφωνητικού με την ΕΕΤΑ ικανοποιώντας τα δικά τους επαγγελματικά συμφέροντα. Με βάση το συμφωνητικό που υπογράφηκε τον Ιούνιο του 1940 μεταξύ των τριών ενώσεων, τα σωματεία τυπογράφων απαίτησαν από την ΕΕΤΑ: την υποχρεωτική εφαρμογή του εξαώρου, ώστε να απαγορευθεί στους εργάτες τύπου να εργάζονται, μετά τη λήξη του σε άλλες τυπογραφικές επιχειρήσεις, την εθελούσια έξοδο των «γερόντων και ανικάνων» εργατών τύπου, όπως προβλέπεται και για τους τυπογράφους,¹³⁶ ώστε να δημιουργηθούν «κενά», δηλαδή νέες θέσεις εργασίας και την επιδίωξη σύστασης επιτροπής αντιπροσώπων των τριών σωματείων, με υπουργική απόφαση. Σκοπός της επιτροπής θα ήταν η επιλογή των «κατάλληλων», δηλαδή «ικανών» τυπογράφων,

¹³⁵ Με βάση το άρθρο 1, παρ. 1, του αναγκαστικού νόμου «Δι' ομοίου βιβλιαρίου δέον να είναι εφωδιασμένοι οι αρχιεργάται των ως άνω ειδικοτήτων, οι βοηθοί αυτών και οι μαθητευόμενοι εν γένει ως και οι εκτελούντες τυπογραφικήν εργασίαν συναφή προς τας ειδικότητας ταύτας». Βλ. *ΦΕΚ* 355 Α/2.9.1939.

¹³⁶ Με βάση το άρθρο 2 του αναγκαστικού νόμου 1931/1939 επιβάλλεται υπέρ του ΤΑΤ και ΜΓΤ πρόσθετος ειδική εισφορά 6% επί των αποδοχών των τυπογράφων (βαρύνουσα 3% τους εργοδότες και 3% τους εργαζόμενους) «προς τον σκοπόν της εξόδου εκ τους επαγγέλματος των ανικάνων και γερόντων τυπογράφων».

μελών των σωματείων τυπογράφων της Αθήνας και του Πειραιά, για την κάλυψη των κενών θέσεων στον τύπο. Επίσης, η ΕΕΤΑ ήταν υποχρεωμένη να εγγράψει όλους τους λινοτύπες που κατείχαν τουλάχιστον τρίμηνη εκπαίδευση στη συγκεκριμένη ειδικότητα. Η μη τήρηση των όρων θα σήμαινε αφαίρεση του επαγγελματικού βιβλιαρίου.¹³⁷ Οι εργάτες τύπου αποδέχθηκαν τους όρους της συμφωνίας καθώς συνειδητοποίησαν ότι αφενός ήταν ο μοναδικός δρόμος για να λάβουν τα επαγγελματικά βιβλιάρια, ώστε να νομιμοποιηθεί το «κλειστό» του επαγγέλματος, και αφετέρου ότι η μελλοντική τήρηση ή όχι των όρων θα εξαρτιόταν σε τελική ανάλυση από τους ίδιους.

Την περίοδο της Κατοχής, η ισχύς του νόμου ατόνησε. Το κλείσιμο εφημερίδων και εκδοτικών επιχειρήσεων, η αδυναμία εισαγωγής χαρτοπολτού και παραγωγής χάρτου, οι συνεχείς διακοπές ηλεκτρικού ρεύματος για τη λειτουργία των επιχειρήσεων αύξησε τον αριθμό των ανέργων, οι οποίοι φθάνουν, τον Αύγουστο του 1941, τα 240 άτομα ή περίπου το 70% των μελών της Ένωσης.¹³⁸ Μέρος των εργατών τύπου απασχολείται στις γερμανικές και ιταλικές εφημερίδες που εκδίδονται το διάστημα της Κατοχής, άλλοι κατέφυγαν στο βουνό ή παρέμειναν στην Αθήνα απασχολούμενοι στον αντιστασιακό τύπο, κάποιοι επέστρεψαν στους τόπους καταγωγής τους για να γλυτώσουν από το λιμό και άλλοι άλλαξαν επάγγελμα. Για την ανακούφιση των ανέργων, την αντιμετώπιση του λιμού και προπαντός τη σταθεροποίηση του ημερομισθίου, η ΕΕΤΑ, όπως και η ΕΣΗΕΑ και η ΕΠΗΕΑ, απευθύνονται στη γερμανική και ιταλική πρεσβεία προκειμένου τα άνεργα μέλη να λάβουν αποζημίωση εξαιτίας του κλεισίματος των εφημερίδων. Για την ικανοποίηση των οικονομικών αιτημάτων, μέλη των ΔΣ της ΕΕΤΑ, της ΕΣΗΕΑ, της ΕΠΗΕΑ, της Ένωση Σιδηροδρομικών, καθώς και άλλων εργατικών σωματείων, έρχονται σε επαφή με τον Πληρεξούσιο του Ράιχ στην Ελλάδα Γκύτερ Άλτενμπουργκ, ο οποίος ήταν γνωστός για τα φιλελληνικά του αισθήματα.¹³⁹

¹³⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 1, πρακτικά ΔΣ, 13.6.1940.

¹³⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 1, πρακτικά ΔΣ, 24.8.1941.

¹³⁹ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 45.

Κεφάλαιο Τρίτο

Τυπογραφία: ένα ανδρικό επάγγελμα;

3.1. Η προέλευση των τυπογράφων

Η ανάπτυξη και επέκταση της τυπογραφίας, η εκμηχάνιση της παραγωγής, η αύξηση της ζήτησης για έντυπο υλικό και του πληθυσμού της πρωτεύουσας που έγινε πόλος έλξης για μεγάλο μέρος του πληθυσμού ευνόησαν, από τον 19ο αιώνα, τη μετεγκατάσταση στην πρωτεύουσα ανθρώπων που διέθεταν τυπογραφικές δεξιότητες και ήταν γνώστες της ελληνικής γλώσσας. Εργάτες και εργοδότες τυπογράφοι καταφθάνουν στην πρωτεύουσα από την επαρχία, κυρίως την Πελοπόννησο, αλλά και από την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, την Αλεξάνδρεια.

Στον Δήμο της Αθήνας, με 387.528 κατοίκους άνω των δέκα ετών, απογράφονται το 1928 3.618 άτομα (3.013 άνδρες και 605 γυναίκες) του κλάδου «Βιομηχανία χάρτου» ή περίπου το 44% του συνόλου στην Ελλάδα που έφθανε τα 8.178 άτομα (6.873 άνδρες και 1.305 γυναίκες). Από τους 3.775 «τυπογράφους» (3.590 άνδρες και 185 γυναίκες) στην Ελλάδα, οι 1.791 (1.716 άνδρες και 75 γυναίκες) ή περίπου το 47,5% εντοπίζονται στην Αθήνα με το ποσοστό των «τυπογράφων» έναντι του συνόλου να αγγίζει περίπου το 50%. Στη Θεσσαλονίκη 500 άτομα (488 άνδρες και 12 γυναίκες) ή το 50% των απασχολούμενων του κλάδου δήλωσε ότι ήταν «τυπογράφοι», στον Πειραιά 291 (257 άνδρες και 34 γυναίκες) ή το 35,2% και στην Πάτρα 103 (100 άνδρες και 3 γυναίκες) ή το 56,3%. Με βάση τα στοιχεία της απογραφής, η παρουσία των γυναικών στην Αθήνα είναι πιο ισχυρή στη χαρτοποιία με ποσοστό που φθάνει το 64% και ακολουθούν τα βιβλιοδετεία με 17%. Συνολικά πάντως βλέπουμε ότι οι άνδρες απασχολούμενοι κυριαρχούν αριθμητικά στον κλάδο με το ποσοστό στην Αθήνα, όπως και πανελλαδικά, να ξεπερνά το 83% και στην τυπογραφία το 95%.¹ Έχει τονισθεί στην ελληνική ιστοριογραφία τα προβλήματα που παρουσιάζουν οι απογραφές γι' αυτό και θα πρέπει βάσιμα να υποθέσουμε ότι ένας μικρός ή μεγάλος αριθμός απασχολούμενων, και κυρίως γυναικών και παιδιών, αποκρύπτεται.

¹ Επίσης στις εμπορικές επιχειρήσεις της Αθήνας εντοπίζονται 171 βιβλιοπώλες (157 άνδρες και 14 γυναίκες) και 296 χαρτοπώλες (259 άνδρες και 37 γυναίκες). Βλ. ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928*, τ. III: *Επαγγέλματα*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1937· πίνακες 1 και 2 στο παράρτημα.

Για τον εντοπισμό της γεωγραφικής προέλευσης των τυπογράφων, επιλέχθηκαν τα απογραφικά δελτία εκείνων των ασφαλισμένων του ΤΑΤ και ΜΓΤ² που απασχολήθηκαν σε τυπογραφεία της Αθήνας και κατατέθηκαν το 1932, δηλαδή το έτος έναρξης λειτουργίας του ταμείου. Από τα πρώτα 1.250 δελτία που επιλέχθηκαν μόνο 132 άτομα δήλωσαν ότι απασχολούνται σε τυπογραφεία της Αθήνας. Προφανώς μέρος των εργαζομένων, ανδρών και γυναικών, είτε δεν ασφαλίστηκε εξαιτίας της προσπάθειας των εργοδοτών ή εργολάβων να αποφύγουν την καταβολή του ασφαλιστικού αντιτίμου³ είτε από άγνοια ή επιλογή των εργατών και εργατριών.⁴ Στον κλάδο των «Βιομηχανιών χάρτου» οι χαρτοποιίες και οι χαρτοβιομηχανίες, όπως είναι και αναμενόμενο εξαιτίας του μεγάλου αριθμού εργαζομένων που απασχολούν, συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο αριθμό των ασφαλισμένων του ΤΑΤ και ιδιαίτερα των γυναικών.

Γυναίκες γνωρίζουμε ότι απασχολούνται σε τυπογραφεία ήδη από τον 19ο αιώνα, συνήθως ως σύζυγοι ή κόρες τυπογράφων, οι οποίες, δεν αναγνωρίζονται ως έμμισθο προσωπικό γι' αυτό και δεν ασφαρίζονται. Από τους 132 τυπογράφους μόνο οι τέσσερις ήταν γυναίκες. Η μία γεννημένη το 1909 στο Ικόνιο της Μικράς Ασίας

² Το «Ταμείον ασφαλίσεως τυπογράφων, λιθογράφων, βιβλιοδετών και εν γένει εργατών τύπου» ιδρύεται το 1931 με βάση το νόμο 5243. Το ταμείο λειτούργησε το Σεπτέμβριο του 1932 και ασφαλιζόταν σε αυτό οι εργαζόμενοι των τυπογραφικών, λιθογραφικών και βιβλιοδετικών επιχειρήσεων της χώρας «κατά της ανικανότητας προς εργασίαν λόγω σωματικής παθήσεως ή πνευματικής βλάβης, κατά του γήρατος και του θανάτου». Βλ. *ΦΕΚ* 265 Α'/11.8.1931. Το 1934 με βάση το νόμο 6071 μετονομάζεται σε «Ταμείον Ασφαλίσεως Τυπογράφων και Μισθωτών Γραφικών Τεχνών» (ΤΑΤ και ΜΓΤ) και αποσπώνται από αυτό τα μέλη του Συνδικάτου Εργατών Τύπου Αθηνών, τα οποία ιδρύουν διακριτό ταμείο το «Ταμείον Ασφαλίσεως Εργατών Τύπου Αθηνών» (ΤΑΕΤΑ). *ΦΕΚ* 68 Α'/16.2.1934. Για την ασφάλιση «κατά της ασθενείας» οι ασφαλισμένοι των δύο ταμείων υπήχθησαν στο ΙΚΑ. Για το νομοθετικό πλαίσιο λειτουργίας του ΤΑΤ βλ. *Καταστατικόν ΤΑΤ*, Αθήνα 1964· Γεώργιος Γρ. Καρυδάκης, *Έννοια και ορισμοί κοιν. ασφαλίσεως. Ανάπτυξις κυριωτέρων διατάξεων: α) Καταστατικού Τ.Α.Τ., β) Κανονισμού συντάξεων Τ.Α.Τ.*, Αθήνα 1963.

³ Ο στοιχειοθέτης Τριαντάφυλλος Τριανταφυλλίδης δήλωσε ότι το διάστημα 1932-1934, ο εργοδότης του, Αγαμέμνων Κοτρόγος, δεν τηρούσε βιβλία μισθοδοσίας για να αποφύγει την καταβολή της εργοδοτικής εισφοράς στο ταμείο. Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, φ. 2057.

⁴ Η περίπτωση του στοιχειοθέτη και εργολάβου Ιωάννη Σιγάλα που προσπάθησε να αποκρύψει από το ΤΑΤ πραγματοποιηθέντα ημερομίσθια και εισοδήματα για να εισπράττει το επίδομα ανεργίας δεν αποτελεί εξαίρεση. Όπως δηλώνει ο διευθυντής του ΤΑΤ το 1935 «συνέβησαν δε τοιαύται παραβάσεις αρκετά μέχρι τούδε». Ο Σιγάλας είχε αναλάβει εργολαβικά την ετήσια έκδοση *Ημερολογίου* κερδίζοντας χρήματα από τις επιχορηγήσεις των διαφόρων οργανισμών. Το διάστημα από τις 27 Αυγούστου μέχρι 28 Οκτωβρίου του 1935 εργαζόταν ως εργολάβος στο τυπογραφείο του Στράγγαλου στον οποίον κατέβαλε το αντίτιμο των 1.080 δραχμών για τα δικαιώματα του τυπογραφείου και για τη φθορά των στοιχείων, ενώ παράλληλα δήλωνε «άνεργος». Όταν το 1960 προσπάθησε να συνταξιοδοτηθεί από το ΤΑΤ διαπιστώθηκε ότι από τις 1.069 ημέρες ασφάλισης που είχε μόνον οι 16 ημέρες αντιστοιχούσαν σε πραγματική ασφάλιση ως εργάτη. Οι υπόλοιπες ήταν αποτέλεσμα της επιδότησής του ως ανέργου. Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, φ. 2026. Δεν έλειπαν περιπτώσεις όπου εργάτες τυπογράφοι ενώ δήλωναν άνεργοι ήταν παράλληλα καταστηματάρχες, εργάτες ή υπάλληλοι ακόμη και εντελώς διαφορετικού επαγγέλματος. Βλ. Χρήστος Λούκος, «Τυπογραφία και τυπογράφοι», ό.π., σ. 311. Για παράδειγμα, ο Ανέστης Αναστασίου δήλωσε στο απογραφικό δελτίο του ΤΑΤ ότι ασκεί την ειδικότητα του στοιχειοθέτη από το 1924, δηλαδή από την ηλικία των 12 ετών, ενώ το διάστημα 1930-1931 άσκησε και το επάγγελμα του κρεοπώλη. Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, φ. 1022.

έγινε τυπογράφος στην ηλικία των 17 ετών και εργαζόταν ως στοιχειοθέτρια στην εφημερίδα *Πανπροσφυγική*.⁵ δύο γυναίκες από τη Σμύρνη απασχολήθηκαν η μία στη στοιχειοθεσία και η άλλη ως χαρτοθέτρια από την ηλικία των 15 ετών και μία γυναίκα από τη Θεσσαλονίκη, από την ηλικία των 14 ετών εργαζόταν ως διαλύτρια στο τυπογραφείο του Αθανάσιου Παπασπύρου.⁵ Με βάση τους φακέλους ασφαλισμένων του ΤΑΤ και ΜΓΤ φαίνεται ότι η Αθήνα με περίπου 26% επί του συνόλου κυριαρχεί ως τόπος γέννησης των εργαζομένων και ακολουθούν η Πελοπόννησος με 18% (ή 24 άτομα), η Μικρά Ασία με 15%, η Κωνσταντινούπολη με 12% και οι Κυκλάδες με 6%.⁶

Εκτός από τους ατομικούς φακέλους του ταμείου τυπογράφων, μια άλλη σημαντική πηγή για τον εντοπισμό της προέλευσης των τυπογράφων της Αθήνας αποτέλεσε το Αρχείο του Εθνικού Τυπογραφείου. Συνολικά καταγράφηκαν 211 φάκελοι που αφορούν 225 δημοσίους υπάλληλους από τους οποίους οι 184 διορίστηκαν την περίοδο 1899-1945. Προκειμένου το δείγμα μας να έχει εγκυρότητα και αξιοπιστία αφαιρέθηκαν οι υπάλληλοι που διορίστηκαν μετά το 1945, οι υπάλληλοι του παραρτήματος του Εθνικού Τυπογραφείου στη Ρόδο⁷ και η υπάλληλος του Ελεγκτικού Συνεδρίου.⁸ Αν ληφθεί υπόψη ότι το 1917 οι οργανικές θέσεις στο Εθνικό Τυπογραφείο και Σφραγιστήριο⁹ έφθαναν τις 146 και το 1934 τις

⁵ ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, Δελτία απογραφής ασφαλισμένων, φ. 152, 413, 762, 1087.

⁶ Βλ. πίνακα 4 στο παράρτημα. Ο μαθητευόμενος τυπογράφος Πέτρος Μπάρκουλας δήλωσε το 1932 ότι γεννήθηκε στα Καλάβρυτα το 1918. Ύστερα από έλεγχο του ΤΑΤ διαπιστώθηκε ότι για τον Δήμο Καλαβρύτων είναι «παντελώς άγνωστος». Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, φ. 923. Για τη συγκρότηση του πίνακα 4 στο παράρτημα ελήφθη υπόψη η δήλωση του εργάτη.

⁷ Το παράρτημα του Εθνικού Τυπογραφείου στη Ρόδο λειτούργησε με την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στο ελληνικό κράτος και σε αυτό εκδίδονταν και οι εφημερίδες *Ροδιακή* και *Φρουρός*. Με το ΝΔ 3977/1959 το παράρτημα κλείνει και όλος ο εξοπλισμός μεταφέρεται στην Αθήνα. Από τους 41 υπαλλήλους σώθηκαν μόνο οι φάκελοι των επτά. Από αυτούς, οι τρεις συνεχίζουν την εργασία τους στο Εθνικό Τυπογραφείο στην Αθήνα, δύο συνταξιοδοτούνται, ένας απολύεται και ο έβδομος απεβίωσε.

⁸ Συνολικά εξαιρέθηκαν: οι φάκελοι 23, 24, 26, 78, 79 (και 101), 93, 96 διότι αφορούν υπαλλήλους του παραρτήματος του Εθνικού Τυπογραφείου στη Ρόδο· οι φάκελοι 89-91, 94, 99-100, 103-107, 109-113 αναφέρονται σε δημοσίους υπαλλήλους που προσελήφθησαν μετά το 1967· οι φάκελοι 18, 25, 81-83, 88, 95, 98, 108, 114, 200 αφορούν υπαλλήλους που είτε δεν εντοπίστηκαν τα απογραφικά τους δελτία είτε διορίστηκαν μετά το 1945 είτε δεν παρέστησαν για ανάληψη εργασίας· ο φάκελος 202 αφορά δημόσιο υπάλληλο του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Επίσης στο φάκελο 102 εντοπίστηκαν απογραφικά δελτία και άλλα στοιχεία 16 συνολικά δημοσίων υπαλλήλων της περιόδου 1917-1929. Για τους πέντε από αυτούς δεν έχουν σωθεί απογραφικά δελτία.

⁹ Το Εθνικό Σφραγιστήριο ιδρύθηκε το 1836 με σκοπό την εκτύπωση χαρτοσήμων, γραμματοσήμων και λοιπών ενσήμων. Το 1909 ενοποιείται οργανωτικά με το Εθνικό Τυπογραφείο. Βλ. Γ.Ν. Κοφινάς, *Το Εθνικόν Τυπογραφείον*, ό.π., σ. 84-99· Ευάγγελος Α. Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, ό.π., σ. 126.

236 τότε μπορεί να υποστηριχθεί ότι το δείγμα μας καλύπτει ένα μεγάλο μέρος του προσωπικού που διορίστηκε σε αυτήν την περίοδο.¹⁰

Πίνακας 3.1.: Τόπος γέννησης δημοσίων υπαλλήλων του Εθνικού Τυπογραφείου και Σφραγιστηρίου¹¹

Τόπος γέννησης	Αριθμός υπαλλήλων	Τόπος γέννησης	Αριθμός υπαλλήλων
Αγρίνιο	2	Λαμία	6
Αθήνα	48	Λάρισα	1
Αίγιο	5	Λαύριο	2
Άμφισσα	2	Μάνη-Γύθειο	4
Ανάφη	1	Μήλος	1
Αρναία Χαλκιδικής	1	Μικρά Ασία	7
Άρτα	1	Νάξος	3
Ασπρόπυργος	1	Ναύπλιο	1
Εύβοια (Κάρυστος, Ιστιαία, Κύμη, Χαλκίδα)	7	Ολυμπία	2
Ζάκυνθος	2	Πάρος	2
Ήπειρος-Ιωάννινα	2	Πάτρα	2
Θερμοπύλες	1	Πειραιάς	4
Θεσσαλονίκη	3	Πηνεϊός Ηλείας	1
Θήρα	1	Πύλος	1
Ίος	1	Πύργος Ηλείας	5
Καλάβρυτα-Αγία Λαύρα-Γορτυνία	4	Σεβαστούπολη Ρωσίας	1
Καλαμάτα	2	Σέρρες	1
Καρδίτσα	1	Σίγιο Τροίας	1
Καρπενήσι	1	Σίφνος	2
Κερασούς Πόντου	2	Σπάρτη	4
Κέρκυρα	5	Σπέτσες	1
Κεφαλονιά	5	Σύρος	1
Κίμωλος	1	Τήνος	2
Κόρινθος	1	Τρίκαλα	1
Κρήτη	18	Τρίπολη	3
Κυπαρισσία	3	Χίος	1
Κωνσταντινούπολη	3	Σύνολο	184

Τα στοιχεία του πίνακα 3.1. δείχνουν ότι το 26% (48 άτομα), από τους 184 υπαλλήλους του Εθνικού Τυπογραφείου και Σφραγιστηρίου, δήλωσε ως τόπο γέννησης την Αθήνα, κοντά στο 21% (38 άτομα) την Πελοπόννησο, το 10% την

¹⁰ Ευάγγελος Α. Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, ό.π., σ. 149, 182.

¹¹ Σε δύο περιπτώσεις εντοπίστηκε διαφορετικός τόπος και έτος γέννησης. Η εργατρία του Εθνικού Σφραγιστηρίου Μαρία Δ. με βάση το «Φύλλον ποιότητας» εμφανίζεται γεννημένη στη Σίφο το 1911 ενώ με βάση τα στοιχεία της Γενικής Διεύθυνσης Χωροφυλακής εμφανίζεται γεννημένη στην Αθήνα το 1904. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι διορίστηκε το 1920 τότε στην πρώτη περίπτωση διορίστηκε στην ηλικία των 9 ετών ενώ στη δεύτερη των 16 (Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 192). Επίσης ο στοιχειοθέτης Κυριάκος Ι. Γ. εμφανίζεται γεννημένος με βάση το «Φύλλον ποιότητας» το 1889 στην Αθήνα και σε άλλο έγγραφο στις Σπέτσες (φ. 210). Για τη συγκρότηση του πίνακα ελήφθησαν υπόψη οι βεβαιώσεις του υπουργείου και της χωροφυλακής.

Κρήτη, το 8% (ή 15 άτομα) τις Κυκλάδες. Από αυτούς, οι 114 συγκροτούν το 1943 το τεχνικό προσωπικό του Εθνικού Τυπογραφείου, δηλαδή στελεγχώνουν τα τμήματα στοιχειοθεσίας και εκτύπωσης, στα οποία δεν απασχολείται καμία γυναίκα.

Η απουσία γυναικών εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο αποκλεισμού τους και στην από το 1924 προσπάθεια συμπίεσης των δημοσίων εξόδων προκειμένου να ισοσκελισθεί ο προϋπολογισμός. Για την επίτευξη του στόχου προτιμήθηκε η απόλυση γυναικών δημοσίων υπαλλήλων, ανάμεσα στις οποίες και οι «χαρτοθέτιδες» του Εθνικού Τυπογραφείου.¹² Το 1943 το άρθρο 19 του νόμου 121 «περί οργανώσεως των υπηρεσιών του Εθνικού Τυπογραφείου και Σφραγιστηρίου» προσδιόρισε τις εργασίες που μπορούσαν να αναληφθούν από γυναίκες. Οι εργασίες «διεκπεραιώσεως, διπλωτικών μηχανών, σφραγιστών και αποθήκης εντύπων», αναγνωρίστηκαν ως «γυναικείες εργασίες», δηλαδή αυτές που ήδη στελεχώνονταν από γυναίκες, απλά τώρα επικυρώθηκε και με νόμο ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας.

Το 1947 με το νομοθετικό διάταγμα 224 επιτράπηκε σε γυναίκες να απασχοληθούν στην εργασία της «πληκτροστοιχίας», δηλαδή αυτής του κλαβιετίστα – μονοτύπη,¹³ μία εργασία που συνδέθηκε με την αντίστοιχη της δακτυλογράφου, κοινωνικά αναγνωρισμένης ως «γυναικείας εργασίας». Η απαίτηση παροχής «βεβαίωσης» γνώσης της ειδικότητας από τον Διευθυντή του Εθνικού Τυπογραφείου έδινε την ευχέρεια απόρριψης της αίτησης διορισμού γυναικών, ενώ ταυτόχρονα προϋπέθετε ότι η εκμάθηση της εργασίας θα γινόταν σε ιδιωτικά τυπογραφεία. Αυτήν την περίοδο ελάχιστες μονοτυπικές μηχανές λειτουργούν σε τυπογραφεία της Αθήνας και κατά συνέπεια θα ήταν εξαιρετικά περιορισμένος ο αριθμός των γυναικών που θα είχε την ευκαιρία αλλαγής ειδικότητας.¹⁴ Μέχρι το 1949 καμία γυναίκα δεν καταγράφεται ως μονοτύπη ενώ μόνο μία εμφανίζεται ως εργάτρια στο τμήμα

¹² Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, ΙΕΠΕΤΕ, Αθήνα 1990, σ. 87, 135. Με βάση το άρθρο 16 του νομοθετικού διατάγματος του 1925 «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών νόμων οικονομικής υπηρεσίας» (ΦΕΚ 264 Α'/23.9.1925) απαγορεύεται ο διορισμός γυναικών στο τεχνικό και εργατικό προσωπικό του Εθνικού Τυπογραφείου και Σφραγιστηρίου. Βλ. Ευάγγελος Α. Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, ό.π., σ. 172.

¹³ Για το νόμο 121/1943 και το ΝΔ 224/1947 βλ. Ευάγγελος Α. Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, ό.π., σ. 195-201 και 208-210.

¹⁴ Κατά τη μαρτυρία του λινοτύπη του Εθνικού Τυπογραφείου Αναστασίου Βουτσινάκη, «γυναίκες υπήρχαν στη μονοτυπία μόνο, σε έναν άλλον κλάδο [από αυτόν της λινοτυπίας], δουλεύανε στα κλαβιέ της μηχανής που είναι της γραφομηχανής, αλλά ελάχιστες, πολύ ελάχιστες, πάρα πολύ ελάχιστες». Συνέντευξη με τον Αναστάσιο Βουτσινάκη, 17 Ιουνίου 2010. Στη δεκαετία του 1970 στα κλαβιέ της μονοτυπίας απασχολούνται γυναίκες, ενώ οι άνδρες διατηρούν την αποκλειστικότητα στον χειρισμό των λινοτυπικών μηχανών. Βλ. εικόνες 14-15 στο παράρτημα.

πιστηρίων και συγκεκριμένα διπλωτικής μηχανής.¹⁵ Από τις υπόλοιπες 14 γυναίκες υπαλλήλους, οι τέσσερις ήταν διορισμένες στο τμήμα διεκπεραίωσης του Εθνικού Σφραγιστηρίου, δηλαδή ήλεγχαν την αρίθμηση και εκτύπωση των λαχείων, ΦΕΚ, εισιτηρίων, ενσήμων κ.λπ., τέσσερις ήταν καθαρίστριες, δύο τηλεφωνήτριες, δύο δακτυλογράφοι, μία γραφεύς και μία υπήρξε υπάλληλος στην αποθήκη εντύπων.¹⁶ Οι περισσότερες φαίνεται να είναι άγαμες, αλλά και οι έγγαμες συνεχίζουν την εργασία τους και μετά το γάμο. Η μία είναι χήρα αλλά δεν γνωρίζουμε αν συνέχισε την εργασία μετά το γάμο ή αν εργάστηκε πρώτη φορά αφότου χήρεψε. Επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία του Εθνικού Τυπογραφείου η θέση της Ευγενίας Μπουρνόβα ότι σε τρεις κυρίως περιπτώσεις μια γυναίκα συνεχίζει την εργασία της μετά το γάμο: «όταν η σύζυγος εργαζόταν στην οικογενειακή επιχείρηση – είτε δηλώνονταν ως επάγγελμα είτε όχι –, όταν ήταν δημόσια υπάλληλος και όταν ασκούσε –συνήθως οι δυναμικές απόγονοι καλών οικογενειών– κάποιο ανώτερο επάγγελμα, όπως του γιατρού ή του δικηγόρου».¹⁷

Από τους 184 υπαλλήλους, οι 122 υπάλληλοι υπάγονται στο εργατοτεχνικό προσωπικό του Εθνικού Τυπογραφείου, όταν το 1934 καταγράφονται 208 οργανικές θέσεις, οι οποίες μειώνονται σε 199 το 1943.¹⁸ Αντιπαραβάλλοντας την ονομαστική κατάσταση του 1943 με τους φακέλους του αρχείου ταυτοποιήθηκαν 114 άτομα. Σε αυτά προστέθηκε και ο εργοδηγός στο τμήμα στοιχειοθεσίας του οποίου ο φάκελος δεν έχει σωθεί, αλλά γνωρίζουμε τον τόπο γέννησης (Ζαγόρια Ηπείρου).¹⁹ Το δείγμα

¹⁵ Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 196, Εθνικών Τυπογραφείων, *Τοποθέτησις προσωπικού Εθνικού Τυπογραφείου κατά ειδικότητας*, Αθήνα 1949, σ. 13. Η Αργυρώ Γ. διορίστηκε το 1942 ως εργάτρια διπλωτικής μηχανής, δηλαδή πριν από την ψήφιση του νόμου 121/1943. Βλ. Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 30.

¹⁶ Η Μαρία Σ. διορίστηκε το 1924, σε ηλικία 17 ετών, στο τμήμα διεκπεραίωσης του Εθνικού Σφραγιστηρίου (Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 2)· η Ευαγγελία Κ. διορίστηκε το 1943 επίσης στο τμήμα διεκπεραίωσης (φ. 10)· η Φανή Γ. το 1920 ως τηλεφωνήτρια (φ. 15)· η Ευφροσύνη Μ. το 1935 ως υπάλληλος στη Δίωξη λαθρεμπορίου (χασίς και κοκαΐνης) Αθηνών, όπου και διακρίθηκε για «ηρωισμόν και αυτοθυσίαν». Το 1936 εξαιτίας της κατάργησης της υπηρεσίας προσελήφθη στο γραφείο αποθήκης εντύπων του Εθνικού Τυπογραφείου (φ. 42)· η Ευτυχία Κ. διορίστηκε το 1923 σε ηλικία 17 ετών στο τμήμα διεκπεραίωσης (φ. 50)· η Δημητρούλα Κ. το 1928 ως έκτακτη καθαρίστρια (φ. 52)· η Δάφνη Π. το 1934 ως τηλεφωνήτρια (φ. 63)· η Γιαννούλα Π. το 1940 ως καθαρίστρια (φ. 173)· η Ελένη Ψ. το 1945, επίσης, ως καθαρίστρια (φ. 185)· η Ζωή Μ. το 1943 ως δόκιμη καθαρίστρια (φ. 190)· η Μαρία Δ. το 1920 ως εργάτρια στο Εθνικό Σφραγιστήριο (φ. 192). Οι διδασκάλισσες, απόφοιτες της Αρσακείου Σχολής, Αλεξάνδρα Ρ., Ελένη Π. και Μαρία Χ., διορίστηκαν την περίοδο 1917-1920 ως δακτυλογράφοι και γραφείς (φ. 68, 102).

¹⁷ Ευγενία Μπουρνόβα, *Οι κάτοικοι των Αθηνών*, ό.π., σ. 218.

¹⁸ Από τις 199 θέσεις του τεχνικού προσωπικού του Εθνικού Τυπογραφείου, οι 125 αφορούν το τμήμα στοιχειοθεσίας, το οποίο διαιρείται σε 12 μικρότερα τμήματα και οι 74 το τμήμα πιστηρίων (πέντε μικρότερα τμήματα). Βλ. Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 92, Εθνικών Τυπογραφείων, «Ημερήσια διαταγή», ό.π.

¹⁹ Το 1925 όταν ξέσπασε το «σκάνδαλο της Ούλεν», δηλαδή της δωροδοκίας του Εμμανουήλ Ζαχαριουδάκη (γεν. Πισταγή Κρήτης 1878), εργοστασιάρχη του Εθνικού Τυπογραφείου και

μας αφορά περίπου το 58% του τεχνικού προσωπικού και μάς επιτρέπει να βγάλουμε ασφαλή συμπεράσματα. Με βάση τον πίνακα 3.2. είναι εμφανής η κυριαρχία της πρωτεύουσας ως τόπου γέννησης που αγγίζει περίπου το 29% του συνόλου του εργατοτεχνικού προσωπικού και ακολουθεί η Πελοπόννησος με πάνω από 18% (ή 21 άτομα), η Κρήτη με 11% και τα νησιά των Κυκλάδων με σχεδόν 9%. Στην περίπτωση αυτή η διαφορά είναι η μεγάλη συμμετοχή Κρητικών στους υπαλλήλους του Εθνικού Τυπογραφείου, αν ληφθεί υπόψη ότι στον πίνακα 4 του παραρτήματος δεν καταγράφεται κανένας.

Πίνακας 3.2.: Τόπος γέννησης τεχνικού προσωπικού του Εθνικού Τυπογραφείου (1943)

Τόπος γέννησης	Αριθμός υπαλλήλων	Τόπος γέννησης	Αριθμός υπαλλήλων
Αγρίνιο	1	Λαμία	4
Αθήνα	33	Λάρισα	1
Αίγιο	2	Λαύριο	2
Άμφισσα	1	Μάνη-Γύθειο	2
Ανάφη	1	Μήλος	1
Αρναία Χαλκιδικής	1	Μικρά Ασία	2
Ασπρόπυργος	1	Ναύπλιο	1
Εύβοια (Κάρυστος, Κύμη, Χαλκίδα)	4	Ολυμπία	2
Ζάκυνθος	1	Πάρος	2
Ήπειρος-Ιωάννινα	3	Πειραιάς	2
Θεσσαλονίκη	1	Πηνειός Ηλείας	1
Θήρα	1	Πύργος Ηλείας	4
Ίος	1	Σεβαστούπολη Ρωσίας	1
Καλάβρυτα	1	Σέρρες	1
Καλαμάτα	1	Σίγιο Τροίας	1
Καρπενήσι	1	Σίφνος	2
Κερασούς Πόντου	2	Σπάρτη	2
Κέρκυρα	2	Σπέτσες	1
Κεφαλονιά	2	Σύρος	1
Κόρινθος	1	Τήνος	2
Κρήτη	13	Τρίκαλα	1
Κυπαρισσία	1	Τρίπολη	1
Κωνσταντινούπολη	3	Σύνολο	115

Το 1931 ύστερα από δημοσίευμα της εφημερίδας *Η Ελληνική* του εκδότη Πάνου Χατζηκωνσταντίνου σχετικά με την προτίμηση πρόσληψης Κρητικών και

παράλληλα ιδιοκτήτη τυπογραφείου, για την ταχύτερη έκδοση της σύμβασης της εταιρείας υδάτων με το δημόσιο, δίνουν κατάθεση και εργάτες του Εθνικού Τυπογραφείου. Για κάποιους από αυτούς δεν έχει σωθεί ο φάκελός τους, αλλά μαθαίνουμε τα στοιχεία γέννησής τους. Ο Σωτήριος Μενεξές, στοιχειοθέτης, γεννήθηκε στην Ίο το 1885· ο Σπυρίδων Βέργος, λινοτύπης και στοιχειοθέτης, στους Παζούς το 1885· ο Γεώργιος Αδαμόπουλος, στοιχειοθέτης, στα Ζαγόρια της Ηπείρου το 1883· ο Σπυρίδων Φόρτης, λινοτύπης, στην Αθήνα το 1885· ο Σεραφείμ Σοχωρίτος, στοιχειοθέτης, στο Καρπενήσι το 1882. Ο διευθυντής του Εθνικού Τυπογραφείου Γεώργιος Χαϊμαντάς γεννήθηκε στην Αθήνα το 1867. Βλ. Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 19.

προσφύγων, υπονοώντας την πολιτική διαμεσολάβηση του Βενιζέλου, ο από το 1928 διευθυντής του Εθνικού Τυπογραφείου Κωνσταντίνος Στεργιάκης υποστήριξε ότι:

ως προς το επίθετο 'άκις' και 'γλους' ουδέν έχομεν να είπωμεν ουδέ μάς εδόθη ποτέ ευκαιρία να προσέξωμεν τούτο. Ημείς θέλομεν διά την εργασίαν μας υπαλλήλους εργατικούς, εντίμους και ειδήμονας. Αν τα ονόματα λήγουσιν εις τας άνω καταλήξεις ολίγον ενδιαφέρει καθότι εις στατιστικά ονομάτων δεν ησχολήθημεν ποτέ. Ομοίως και το πρώτον επάγγελμα – εφ' όσον συνδέεται με την ηθικήν – εκτάκτου εργάτου μας δεν μας εγένετο ποτέ αντικείμενον ιδιαίτερου ενδιαφέροντος. Εφ' όσον συγκεντρεί τας άνω ιδιότητας ο προσληφθησόμενος ουδέν ενδιαφέρει ημάς αν προϋπηρέτησεν ως καραγκιοζοπαίχτης. Ημείς έν και μόνον εξετάζομεν και βεβαιούμεθα προ της προσλήψεως. Εάν είναι κομμουνιστής.²⁰

Όπως σε όλες τις δημόσιες υπηρεσίες, έτσι και στο Εθνικό Τυπογραφείο η πολιτική ταυτότητα, και συγκεκριμένα η κομμουνιστική, τίθεται ως κριτήριο αποκλεισμού πρόσληψης έναντι των επαγγελματικών προσόντων. Η απαίτηση υποβολής πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων για το διορισμό σε μια δημόσια θέση απέκλεισε πλήθος ανθρώπων που είτε αποδεδειγμένα είτε όχι αναγνωρίζονταν ως κομμουνιστές. Αρκετοί αριστεροί, ιδιαίτερα μετά την Κατοχή και τον Εμφύλιο στρέφονται σε μικρά και μεσαίου μεγέθους τυπογραφεία που δεν απαιτείται υποβολή πιστοποιητικού για την πρόσληψη. Εργοδότες, εκμεταλλεζόμενοι την αδυναμία εύρεσης εργασίας από κομμουνιστές τυπογράφους, αρνούνται την καταβολή ασφαλιστικών εισφορών στο ΓΑΤ, την παροχή δώρων, αδείας κ.λπ.²¹

Στην περίπτωση του Εθνικού Τυπογραφείου, ως δημόσια υπηρεσία που υπάγεται στο υπουργείο Οικονομικών, προφανώς όχι μόνο η συγγένεια αλλά και το «πολιτικό μέσο» παίζουν σημαντικό ρόλο για το διορισμό υπαλλήλων. Ο Γεώργιος Δημητρίου Βαλσαμής (γεν. Αθήνα 1900) διορίστηκε το 1926 ως χαρτοθέτης και ο αδελφός του Εμμανουήλ (γεν. Αθήνα 1905) ακολούθησε το 1934 την ίδια ειδικότητα. Ο Προκόπιος Γεωργίου Καλλιβρετάκης (γεν. Χανιά 1894) διορίστηκε το 1919 ως μηχανικός μονοτυπικών μηχανών (χύτης), φθάνοντας μέχρι το βαθμό του αρχιτεχνίτη στο τμήμα μονοτυπίας (χυτήρια) και το 1929 διορίζεται και ο αδελφός του Γρηγόριος (γεν. Χανιά 1904), επίσης στην ίδια ειδικότητα. Προφανώς εδώ πρόκειται για

²⁰ Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 87, «Προς το Υπουργείον Οικονομικών», 28.1.1931.

²¹ Χρήστος Λούκος, «Τυπογραφία και τυπογράφοι», ό.π., σ. 309. Με βάση τον αναγκαστικό νόμο 516/1948 οι υπάλληλοι του Εθνικού Τυπογραφείου υποχρεώθηκαν να υπογράψουν τη σχετική δήλωση αποποίησης της κομμουνιστικής ταυτότητας. Γνωρίζουμε ότι στον εκδοτικό οίκο «Πάπυρος» εργάστηκαν «παλιοί Μακρονησιώτες». Αρχείο Συνεντεύξεων Χρήστου Λούκου, συνέντευξη Αιμίλιου Καλιακάτσου, 10 Ιουλίου 2001.

συγγενείς.²² Πάντως με βάση την ονομαστική κατάσταση του τεχνικού προσωπικού του 1943 που αριθμεί 199 άτομα²³ και σε αντιπαράβολή με τους φακέλους του Αρχείου του Εθνικού Τυπογραφείου εντοπίστηκαν δύο ή ακόμη και τρία άτομα με κοινό επώνυμο, χωρίς, ωστόσο, να μπορεί να εξακριβωθεί η συγγενική σχέση.²⁴ Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι υπάρχει και η πιθανότητα απλής συνωνυμίας, αλλά η κληρονομική μεταβίβαση της θέσης από τον πατέρα στο γιο, ανιψιό ή άλλο άνδρα συγγενή τουλάχιστον για τις θέσεις του τεχνικού προσωπικού, είναι μια πρακτική που συναντάται ακόμη και στη δεκαετία του 1970.²⁵ Με βάση τη μαρτυρία του λινοτύπη Αναστασίου Βουτσινάκη,²⁶ η πρόσληψη στο Εθνικό Τυπογραφείο γινόταν με τον εξής τρόπο:

- *έφευγε ένας, έπαιρνε σύνταξη, δεν το λέγανε πουθενά, δεν το ανακοινώνανε. Όπως έγινε και η δικιά μου περίπτωση. Εμένα μου το είπε άνθρωπος από μέσα, από το Εθνικό Τυπογραφείο, που δούλευε εκεί και δουλέψαμε μαζί. Και μου λέει, «βρε Τάσο, δεν κανονίζεις να...στον κλάδο σου υπάρχει μία κενή θέση, μία κενή». Και είχα στο υπουργείο Εργασίας τον γενικό γραμματέα τον Ράλλη, πολιτικός ήταν αυτός. Και πήγα στον Ράλλη και μου έδωσε ένα σημείωμα απευθείας να διοριστώ. Με διόρισε. Έγινε ο διορισμός, πάω στο υπουργείο Οικονομικών και μου κάνανε γυμνάσια.*
- *Γιατί;*
- *Γιατί δεν θέλανε να με διορίσουνε. Γιατί από εκεί μέσα ήτανε και άλλοι που ήθελαν να δώσουν τη θέση στα παιδιά τους. Αλλά εγώ, ένα είχα τα προσόντα και ένα με προστάτευε και ο νόμος.²⁷ Και έβαλα τις φωνές μέσα στο υπουργείο Οικονομικών. Μέχρι που μου είπαν ότι πήγα και τους απείλησα. Απείλησα επειδή τούς είπα για το δίκιο μου; Είπαμε, πηγαίνουν τα παιδιά τους. Οι πιο πολλοί τα παιδιά τους εκεί μέσα τα είχανε. Εμένα διορίστηκε ο γιος μου.*

²² Για περαιτέρω αντίστοιχα παραδείγματα βλ. Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 86, 152, 194, 208, 163, 186, 126, 147.

²³ Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 92, «Ημερήσια διαταγή», ό.π.

²⁴ Για παράδειγμα, αναφέρονται: ο Παναγιώτης (εργοδηγός σε πιεστήριο), ο Χρήστος (εργάτης αποθήκης χάρτου) και ο Γεώργιος (πιεστής) Σπηλιόπουλος, όπως και ο Γεώργιος (εργάτης Εθνικού Σφραγιστηρίου), ο Βασίλειος (χύτες) και ο Ηλίας (πιεστής) Ντάσιος. Επίσης, ο Παναγιώτης (γεν. Σεβαστούπολη Ρωσίας 1913) και ο Στυλιανός Τίκωφ, οι οποίοι απασχολούνται ως μηχανικοί μονοτυπικών μηχανών (χύτες).

²⁵ Όταν ο Σταύρος Χ. καταθέτει αίτηση το 1963 για την πρόσληψή του στο Εθνικό Τυπογραφείο δηλώνει ότι είναι «υιός τεχνίτου» προκειμένου να ενισχυθεί το επιχειρήμα για την πρόσληψή του. Βλ. Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 114, «Αίτησις», 28.11.1963.

²⁶ Ο Αναστάσιος Βουτσινάκης γεννήθηκε το 1924 ή 1925 στην Κωνσταντινούπολη και απασχολήθηκε σε ηλικία 14 ή 15 ετών στο τυπογραφείο των επίσης Κωνσταντινουπολιτών αδελφών Γεράρδου, ως μαθητευόμενος και εν συνεχεία ως λινοτύπης. Συνέντευξη με τον Αναστάσιο Βουτσινάκη, 17 Ιουνίου 2010. Υποθέτω ότι ο κοινός τόπος καταγωγής του με τους εργοδότες έπαιξε ρόλο για την πρόσληψή του.

²⁷ Συνέντευξη με τον Αναστάσιο Βουτσινάκη, 17 Ιουνίου 2010. Αναφέρεται στον αναγκαστικό νόμο 1836/1951, «Περί τροποποίησης και κωδικοποίησης της νομοθεσίας 'περί προστασίας απολυομένων εκ των τάξεων του Στρατού και λαβόντων μέρος εις τον αγώνα εναντίον των συμμοριτών».

Από τον 19ο αιώνα, η απαίτηση «πολιτικού μέσου» για το διορισμό συνέβαλε στην κοινωνική απαξίωση τόσο της ικανότητας των εργαζομένων που απασχολούνται σε αυτό όσο και του ίδιου του Εθνικού Τυπογραφείου. «*Αμα [οι τυπογράφοι] περάσουν τα 40 είνε ανίκανοι πλέον διά την δουλειάν και αποσύρονται εις το Εθνικόν Τυπογραφείον κατόπιν πολλών μέσων, όπου και τελευτώσι τον βίον*».²⁸ Ο ίδιος ο διευθυντής του Εθνικού Τυπογραφείου παραδέχεται το 1931 ότι «*επί σειράν ετών ήτο παραμελημένον τόσον ώστε παρά τω Σεβαστώ Υπουργείω να γίνη ποτέ σοβαρά σκέψις διαλύσεώς του και ιδιώται επιχειρηματία να ομιλώσι περί αυτού μετά περιφρονήσεως*».²⁹ Παρά τις πενιχρές απολαβές, η μονιμότητα στην απασχόληση ήταν αυτή που παρακινούσε ακόμη και ανθρώπους άλλων επαγγελμάτων να επιζητήσουν την πρόσληψή τους στο Εθνικό Τυπογραφείο. Με βάση το «Φύλλον Ποιότητας Δημοσίου Οικονομικού Υπαλλήλου», όπου καταγράφεται και η προηγούμενη εργασιακή τους ιδιότητα, στο τμήμα πιεστηρίου προσελήφθησαν, ανάμεσα σε άλλους, ένας χωροφύλακας, ένας αστυφύλακας, ένας κουρέας, ένας βιβλιοπώλης, ένας εμποροϋπάλληλος και ένας έμπορος· στο τμήμα διεκπεραίωσης του Εθνικού Σφραγιστηρίου δύο ζαχαροπλάστες και ένας γαλακτοπώλης· ως κλητήρες ένας ναυτικός και ένας ιδιοκτήτης καφενείου και ως καθαριστής ένας υποδηματοποιός.³⁰ Γενικά πάντως, το μεγαλύτερο μέρος του εργατοτεχνικού προσωπικού ήταν τυπογράφοι.

Μεταπολεμικά, η σύνθεση του τυπογραφικού πληθυσμού προφανώς μεταβάλλεται προς όφελος της Αθήνας. Τα παιδιά των προσφύγων και των εσωτερικών μεταναστών γεννιούνται πλέον στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά γεγονός που δυσκολεύει τον εντοπισμό της καταγωγής. Από το Αρχείο του ΤΑΤ και ΜΓΤ επιλέχθηκαν 97 δελτία εργαζομένων με κριτήριο της απασχόλησής τους σε τυπογραφεία της Αθήνας κατά το χρονικό διάστημα 1952-1960.³¹ Πάνω από το 45% δηλώνει ως τόπο γέννησης πλέον την Αθήνα, όπως και στην περίπτωση των μελών της ΕΕΤΑ. Βάσει των «αιτήσεων ταυτοτήτων», δηλαδή των αιτήσεων έκδοσης ταυτότητας «εργάτη τύπου» φαίνεται ότι επίσης κυριαρχούν αριθμητικά οι εργάτες

²⁸ Μπόεμ, «Αι εργαζόμενοι Αθήναι. Τυπογράφοι και στοιχειοθέται», *Το Άστυ*, 16.2.1894· Νίκος Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 204-214· το παράθεμα στη σ. 214. Βλ. επίσης και για την άποψη του Εμμανουήλ Ροΐδη που επίσης θεωρεί τους εργάτες του Εθνικού Τυπογραφείου «αργόμισθους», στο ίδιο, σ. 212-213, υποσημ. 2.

²⁹ Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 87, «Προς το Υπουργείον Οικονομικών», 28.1.1931.

³⁰ Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 3, 6, 9, 11, 12, 34, 62, 153, 156, 168, 179, 182.

³¹ Βλ. πίνακα 5 στο παράρτημα. Στο αρχείο του ΤΑΤ δεν εντοπίστηκαν οι φάκελοι της περιόδου 1950-1952, υποθέτω λόγω λανθασμένης ταξινόμησης.

που γεννήθηκαν στην Αθήνα με το ποσοστό να αγγίζει το 55% (ή 68 άτομα).³² Η Πελοπόννησος διατηρεί τη σημαντική της παρουσία ως τόπος γέννησης με ποσοστό κοντά στο 18% επί του συνόλου. Θα πρέπει να διευκρινισθεί ότι στις περιπτώσεις που δηλωνόταν, στα δελτία απογραφής των ασφαλισμένων του ταμείου, μόνο ο νομός, π.χ. Ηλείας, επιλέχθηκε ως πόλη η πρωτεύουσα του νομού, εν προκειμένω ο Πύργος. Από τα 97 άτομα που δήλωσαν τις ειδικότητες: «τυπογράφος», στοιχειοθέτης, μονοτύπης, διαλυτής, λινοτύπης, χαρτοθέτης, πιεστής, τσιγκογράφος, φωτοτσιγκογράφος, «βοηθός» ή «μαθητευόμενος», καταγράφονται μόνο επτά γυναίκες (τέσσερις «τυπογράφοι» και τρεις στοιχειοθέτριες), όπως ακριβώς παρατηρήσαμε και για την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Δυστυχώς, στο Μητρώο Μελών της ΕΕΤΑ δεν καταγράφεται ο τόπος γέννησης των εργατών τύπου, ώστε να έχουμε μια πλήρη εικόνα για την προέλευση των εργαζομένων που συγκρότησαν την ΕΕΤΑ το 1933. Υποθέτω ότι με την ίδρυση διακριτού ταμείου εργατών τύπου (ΤΑΕΤΑ) το 1934 οι ατομικοί φάκελοι αποσπάστηκαν από το ΤΑΤ και μεταφέρθηκαν στο νέο ταμείο.³³ Με βάση το μητρώο μελών, από τα 173 άτομα που συγκρότησαν το 1933 το «Συνδικάτον Εργατών Τύπου Αθηνών» εντοπίστηκαν 18 οικογένειες που αντιστοιχούν συνολικά σε 37 άτομα. Το 1935 με την είσοδο των πιεστών στο Συνδικάτο επίσης παρατηρήθηκε το ίδιο φαινόμενο. Από την ειδικότητα των πιεστών, 22 άτομα φαίνεται ότι ανήκουν σε εννέα οικογένειες. Με τη σύγκριση της ονομαστικής κατάστασης του 1933 με της αντίστοιχης του 1935 προέκυψαν άλλες τέσσερις. Σαφέστατα ο αριθμός των ατόμων θα ήταν ακόμη μεγαλύτερος αν γνωρίζαμε τη συγγενική τους σχέση. Το διαφορετικό επώνυμο γαμπρών ή ανιψιών εμποδίζει την ταυτοποίηση.

Γνωστά ονόματα οικογενειών εργατών τύπου, όπως αυτή του Αραγιάννη (Βασίλειος, Γεώργιος, Ευάγγελος, Άγγελος, Αθανάσιος, Κωνσταντίνος, Αχιλλέας) με καταγωγή από τη Σμύρνη, του Βαμβακούση (Πέτρος, Γεώργιος, Βασίλειος, Ιωάννης, Άγγελος) από τη Θήρα, του Κωνσταντίνου (Φώτιος, Βασίλειος, Ευάγγελος,

³² Επιλέχθηκαν συνολικά 125 αιτήσεις με κριτήριο τη γέννηση των εργατών την περίοδο του Μεσοπολέμου. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 220.

³³ Η αίτησή μου στο ΤΑΤΤΑ για τη χορήγηση άδειας μελέτης των παλαιών αρχείων απορρίφθηκε από τη Διοίκηση του Ταμείου. Για το μητρώο μελών της ΕΕΤΑ, 1933-1961 βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 77. Στα δελτία απογραφής ασφαλισμένων του ΤΑΤ δεν καταγράφεται ως επιχείρηση απασχόλησης καμία ημερήσια πολιτική εφημερίδα της Αθήνας. Αναφέρονται μόνο εκδοτικές επιχειρήσεις όπως: Πυρσός Α.Ε., Δημητράκος Α.Ε., Αριστομένης Διαλησμάς, Αλέξανδρος Βιτσιουνάκης, Μιλάνος Παβέλας, Κ. Ελευθερουδάκης, Μάισνερ και Σία, Νικόλαος Δαμιανός, Κωνσταντίνος Καμινάρης, Οίκος Μιχαήλ Ι. Σαλιβέρου, Εμμανουήλ Κορωναίος και Σία, Αθανάσιος Παπασπύρου, Φίλιππος Κτενάς, Κωνσταντίνος Θεοδωρόπουλος, Δωρόθεος Βουτσαδόπουλος κ.ά. Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, Δελτία απογραφής ασφαλισμένων, φ. 1-1250.

Δημήτριος, Γεώργιος) από την Αθήνα, του Ιατρού (Αντώνιος, Γεώργιος, Κωνσταντίνος, Γαβριήλ, Αθανάσιος) από την Κόρινθο, του Κοκκινάκη (Δικαίος, Γεώργιος, Αλέξανδρος) από τη Σπάρτη, του Μαυροκορδάτου (Ευάγγελος, Χρήστος, Παναγιώτης) από τη Σμύρνη, συναντώνται μέχρι τουλάχιστον και τη δεκαετία του 1960, οπότε και αρχίζουν να εγγράφονται στην Ένωση τα εγγόνια πλέον των εργατών τύπου.

Συνήθως δεν απασχολούνται στην ίδια επιχείρηση όλα τα μέλη της οικογένειας, εξαιτίας κυρίως της έλλειψης οργανικών θέσεων, αλλά και της ίδιας της επιλογής των εργαζομένων που μετακινούνται από τυπογραφείο σε τυπογραφείο για τη βελτίωση των αποδοχών ή των συνθηκών εργασίας, είτε λόγω οικονομικών ή προσωπικών διαφορών συνήθως με τον αρχιεργάτη.³⁴ Η συγγένεια, ωστόσο, με κάποιον αρχιεργάτη ή αρχιπαιστή ευνοούσε την είσοδο στο επάγγελμα. Η περίπτωση της οικογένειας Κωνσταντίνου αποτελεί μάλλον εξαίρεση στον κανόνα. Ο αρχιεργάτης του Έθνους Βασίλειος Φ. Κωνσταντίνου (1903-1959), γιος του επίσης αρχιεργάτη λινοτύπη Φώτη Κωνσταντίνου (1882-1938), προσέλαβε στην ίδια επιχείρηση τους γιους του: Φώτιο, Γεώργιο και Δημήτριο, ενώ εμφανίζεται ως μέλος του εργατικού προσωπικού και ο αδελφός του Ιωάννης Φ. Κωνσταντίνου.³⁵

Η κληρονομική μεταβίβαση της θέσης και της εισόδου στην Ένωση του γιου ή των γιων των εργατών τύπου, επιτρέπει τη μεταβίβαση σε γαμπρούς ή ανεισιούς ή άλλους συγγενείς ή φίλους σε εκείνους τους εργάτες τύπου που δεν έχουν αποκτήσει απογόνους ή γιους. Τι γίνεται στην περίπτωση όμως που εργάτες τύπου έχουν μόνο κόρες; Αυτές συνήθως προσλαμβάνονται στο λογιστικό τμήμα της επιχείρησης στην οποία απασχολείται ο πατέρας, μια πρακτική που συναντάται και σε άλλες χώρες ή ακόμη και σε εκδοτικά τυπογραφεία της Αθήνας. Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι υπάρχουν εργάτες τύπου με κάποιο βαθμό συγγένειας με έναν ή περισσότερους εργάτες τύπου, οι οποίοι αποκρύπτονται εξαιτίας χρήσης διαφορετικού επωνύμου. Ακόμη και η επιλογή του δικηγόρου ή υπαλλήλου της

³⁴ Η έντονη κινητικότητα από τυπογραφείο σε τυπογραφείο σε σύντομα χρονικά διαστήματα συναντάται και στα εκδοτικά τυπογραφεία από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Το διάστημα 1928-1932 ο στοιχειοθέτης Σωτήρης Πλατανιώτης εργάστηκε στα εξής τυπογραφεία: του Αθανάσιου Πλατανιώτη (*Θεσσαλικός Τύπος*), προφανώς συγγενής του, των αφών Ρόδη, Χ. Φραντζεσκάκη, Ανδρέα Ματαράγκα, και στο Εθνικό Τυπογραφείο. Ο στοιχειοθέτης Αντώνιος Κοντογιάννης (γεν. Ρουμανία 1893) είχε εργασθεί το διάστημα 1929-1941 σε οκτώ τυπογραφεία (Αλ. Βιτσικουνάκη, Ξ. Σεργιάδου, Ιωάννη Βάρτσου, Ιωσήφ Παπαδόπουλο, Παπασωτηρίου «Ελλάς», Κ. Παπαδόγιαννη, Βουγιουκλάκη, Σοφianoπούλου. Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, φ. 1065 και 2001.

³⁵ «Ας γνωρισθούμε μεταξύ μας. Έθνος», *Τετάρτη Εξουσία* 8 (15 Ιουνίου 1957), σ. 5· «Βασίλειος Φ. Κωνσταντίνου», *Ο Εργάτης Τύπου* 5 (22 Αυγούστου 1959), σ. 3.

Ένωσης δεν είναι τυχαία. Ο δικηγόρος της ΕΕΤΑ Στυλιανός Σπετσάκης υπήρξε λινοτύπης και μέλος της Ένωσης από το 1935, ενώ ο υπάλληλος της ΕΕΤΑ Δημήτριος Παπαδημητρίου ήταν γιος εργάτη τύπου.

Εξαιτίας του κλειστού επαγγέλματος και της προτίμησης σε μεγάλο βαθμό συγγενών των εργατών τύπου, δηλαδή της λειτουργίας συγγενικών ή εθνο-τοπικών δικτύων³⁶ για την πρόσβαση στο επάγγελμα, όπως και στην περίπτωση του Εθνικού Τυπογραφείου, μπορούμε να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα για την καταγωγή τους. Από συνδυασμό στοιχείων, όπως αιτήσεων εγγραφής και μητρώα μελών της ΛΕΤΑ/ΛΕΤΗΠΤΑ, και εδώ η περιοχή της πρωτεύουσας κυριαρχεί ως τόπο γέννησης με 113 εργάτες να δηλώνουν την Αθήνα και 18 τον Πειραιά. Προφανώς τα παιδιά των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη ή την Αίγυπτο είναι πλέον γεννημένα στην Αθήνα ή στον Πειραιά και έτσι εξηγείται το υψηλό ποσοστό (50%) του συνόλου του δείγματος που δήλωσαν ως τόπο γέννησης την περιοχή της πρωτεύουσας. Το 11% (ή 29 άτομα) προέρχεται από διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου, το 8% ή 20 εργάτες τη Μικρά Ασία, το 5% ή 13 άτομα την Αίγυπτο.³⁷

Με βάση το μητρώο μελών της ΕΕΤΑ εγγράφονται ως μέλη και εργάτες διαφορετικής εθνότητας. Το 1933 καταγράφεται ο λινοτύπης Ιωάννης Πόποβιτς, πιθανόν ρωσικής καταγωγής και το 1934 ο στοιχειοθέτης Γεώργιος (Almanci) Αλμάνσης (1898-1967) γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη, ιταλικής καταγωγής,³⁸ ο λινοτύπης Κωνσταντίνος Γκιουζέππε (γεν. 1909) υποθέτω επίσης ιταλικής καταγωγής και ο στοιχειοθέτης Ιάκωβος Αγνιένοβιτς (γεν. 1904) πιθανόν ρωσικής καταγωγής. Ήδη από το Μεσοπόλεμο, αλλά και από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, εγγράφονται στην ΕΕΤΑ και Έλληνες της Αιγύπτου, κυρίως από την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο, όπου ήταν αναπτυγμένη η τυπογραφία. Μετά το 1955 και τις διώξεις που υφίστανται οι Έλληνες της Αιγύπτου παρατηρείται αύξηση του αριθμού τους. Η γνώση ξένων γλωσσών (αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά, γερμανικά) θεωρώ ότι διευκόλυνε την είσοδό τους στην ΕΕΤΑ σε αυτήν την περίοδο, καθώς η

³⁶ Κατά την Λήδα Παπαστεφανάκη τα δίκτυα πρόσβασης στην αγορά εργασίας, όπως η οικογένεια, ο τόπος καταγωγής, το επάγγελμα και η γειτονιά λειτουργούν στο εσωτερικό της αγοράς εργασίας και η αποδοτικότητά τους στην εξεύρεση εργασίας των μελών της κοινότητας εξαρτάται από τις ανάγκες της αγοράς τη συγκεκριμένη στιγμή. Βλ. Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., σ. 241.

³⁷ Βλ. πίνακα 6 στο παράρτημα.

³⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 227, «Ληξιαρχική πράξις θανάτου», 24.12.1967.

Ένωση είχε αναλάβει την ευθύνη έκδοσης και των ξενόγλωσσων εφημερίδων και περιοδικών της Αθήνας.

3.2. Καταμερισμός της εργασίας

Ο καταμερισμός της εργασίας στα τυπογραφεία της Αθήνας ποικίλλει και εξαρτάται από το μέγεθος του καταστήματος, το είδος της παραγωγής, το βαθμό εκμηχάνισης, τη βούληση του εργοδότη. Οι μεγάλες εκδοτικές επιχειρήσεις διαθέτουν συνήθως όλα τα στάδια παραγωγής (στοιχειοθεσία, εκτύπωση, βιβλιοδεσία, τμήμα λιθογραφίας) ακόμη και βιβλιοπωλείο ή χαρτοπωλείο και απασχολούν πολυάριθμο εργατικό και υπαλληλικό προσωπικό με σαφή τεχνικό και έμφυλο καταμερισμό της εργασίας. Στα λεγόμενα «μεσαίου» μεγέθους καταστήματα, λειτουργούν τμήματα στοιχειοθεσίας και εκτύπωσης, ακόμη και βιβλιοδετείο, ενώ στα πολυάριθμα μικρά τυπογραφεία εντοπίζεται μόνο ένα στάδιο παραγωγής, αυτό της στοιχειοθεσίας.

Οι ειδικότητες που δύνανται να εντοπιστούν σε ένα τυπογραφείο είναι του στοιχειοθέτη, λινοτύπη, μονοτύπη, χύτη, πιεστή, διαλυτή, χαρτοθέτη, στερεοτύπη, τσιγκογράφου, βιβλιοδέτη, λιθογράφου. Οι περισσότερες ειδικότητες πλαισιώνονται από «μαθητευόμενους» ή «βοηθούς» και καταγράφεται, όχι πάντα, η ειδικότητα του «αρχιτεχνίτη» δηλαδή του αρχιεργάτη, ο οποίος διευθύνει την εργασία, λαμβάνει αποφάσεις, συνήθως σε συνεργασία με τον πελάτη, για την όλη εμφάνιση του εντύπου και είναι σε θέση να διαπραγματευθεί την τιμή ή τον τρόπο διακίνησης του εντύπου.³⁹ Η αρχιεργασία είναι μια «ανδρική» θέση εργασίας και εκτελείται είτε από τον παλαιότερο εργάτη είτε από τον έμπιστο του εργοδότη είτε από τον ίδιο τον εργοδότη. Γυναίκες αρχιεργάτριες θα μπορούσαμε ενδεχομένως να εντοπίσουμε σε εκδοτικά τυπογραφεία μόνο στην περίπτωση που ήταν σύζυγοι των ιδιοκτητών.⁴⁰

Σε μια μεγάλη εκδοτική επιχείρηση, όπως αυτή του Πυρσού, εντοπίζονται και οι εργασίες του ηλεκτρολόγου, θυρωρού, διευθυντή, λογιστή, ταμία, βοηθού λογιστή, αποθηκάρου ή «γενικού» εργάτη ή εργάτριας που δεν συναντώνται σε άλλες μικρότερες επιχειρήσεις. Σε αντίθεση με άλλα επαγγέλματα, στην τυπογραφία η

³⁹ Η δυνατότητα, ακόμη και του πιεστή, να κλείνει δουλειές με σημαντικό οικονομικό όφελος για την επιχείρηση μπορούσε να τον καταστήσει αρχιεργάτη του τυπογραφείου. Βλ. Αρχείο Συνεντεύξεων Χρήστου Λούκου, συνέντευξη Ευάγγελου Ράλλη, 15 Μαρτίου 2001.

⁴⁰ Στο τυπογραφείο του Ιωάννη Σιδέρη την αρχιεργασία εκτελούσαν ο εργοδότης και η σύζυγός του. Βλ. Νίκος Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 66, υποσημ. 1. Στις ΗΠΑ από τον 19ο αιώνα μπορούμε να εντοπίσουμε γυναίκες αρχιεργάτριες, ακόμη και σε εφημερίδες, οι οποίες ωστόσο, βρίσκονταν έξω από τον έλεγχο της τοπικής τυπογραφικής ένωσης. Βλ. Alice Kessler-Harris, *Out to Work: A History of Wage-Earning Women in the United States*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1982, σ. 95.

πειθαρχία στην εργασία και η συστηματική εποπτεία δεν αποτελεί γενικευμένο φαινόμενο. Συνήθως εντοπίζεται σε εκδοτικούς οίκους που απασχολούν πολυάριθμο εργατικό δυναμικό, με την εποπτεία να θεωρείται αναγκαία για την ομαλή διεξαγωγή της εργασίας και την αύξηση της παραγωγικότητας.⁴¹

Σε ένα τυπογραφείο δύο είναι οι βασικές ειδικότητες: η στοιχειοθεσία και η εκτύπωση.⁴² Το περιεχόμενο της εργασίας του στοιχειοθέτη διαφοροποιείται και εξαρτάται από το εάν το τυπογραφείο λειτουργεί με τυπογραφικές κάσες ή στοιχειοθετικές μηχανές (λινοτυπίες ή μονοτυπίες) ή αν γίνεται συνδυασμός και των δύο μεθόδων. Η εργασία της στοιχειοθεσίας απαιτεί γνώσεις γραμματικής και ορθογραφίας, ταχύτητα, καλό συνδυασμό χεριών, όρασης και μνήμης.⁴³ Η ικανότητα της σωστής εφαρμογής της αραίωσης των λέξεων (χρήση μεγάλων ή μικρών κενών) ώστε να δίνεται η αίσθηση στον αναγνώστη της ισοδιαστημάτωσης και αρμονίας αποτελεί ένα από τα σημαντικά «μυστικά του επαγγέλματος»⁴⁴ που οφείλει να γνωρίζει ένας στοιχειοθέτης. Τη σημασία αυτής της ικανότητας ήθελε να τονίσει ο τυπογράφος Αιμίλιος Καλιακάτσος δηλώνοντας ότι η «τυπογραφία εν ολίγοις είναι η τέχνη των κενών και των αποστάσεων»,⁴⁵ ταυτίζοντας εδώ την έννοια της τυπογραφίας με τη χειροστοιχειοθεσία.

Ο στοιχειοθέτης εργάζεται όρθιος για την αύξηση της παραγωγικότητας.⁴⁶ Η ταχύτητα της εργασίας του εξαρτάται από τη γλώσσα που στοιχειοθετεί, από τις δυσκολίες που εμφανίζει το κείμενο, δηλαδή αν είναι δυσνόητο ή κακογραμμένο ή ακόμη αν περιλαμβάνει πίνακες, ξενόγλωσσες λέξεις κ.λπ., από το μέγεθος των

⁴¹ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αιμίλιου Καλιακάτσου, η Γερτρούδη Χρήστου είχε εγκαταστήσει μικρόφωνα στον χώρο εργασίας, ώστε να εποπτεύει τους εργάτες. «Έδινε εντολές από τα μικρόφωνα, αλλά τα μικρόφωνα αυτά λειτουργούσαν και αντίστροφα. Μπορούσε και να παρακολουθεί και τι λένε οι εργαζόμενοι. Δηλαδή, έλεγες μία κουβέντα και την επόμενη μέρα μπορεί να έχεις απολυθεί». Βλ. Αρχείο Συνεντεύξεων Χρήστου Λούκου, συνεντεύξεις Αιμίλιου Καλιακάτσου, 10 Ιουλίου 2001 και Γιώργου Δαρδανού, 16 Μαΐου 2001.

⁴² Για μια αναλυτική περιγραφή τόσο της στοιχειοθεσίας όσο και της εκτύπωσης βλ. Μαργαρίτα Ιωάννου, «Το τυπογραφείο *Η Λευκωσία* και η χειροστοιχειοθεσία», *Η Υφέν, βήμα για την τυπογραφία*, τ. Η'/14 (2010), σ. 39-49.

⁴³ Ava Baron, "Contested terrain revisited", ό.π., σ. 62.

⁴⁴ Τυπογραφικά όταν «περισσεύει» μια σειρά απαγορεύεται να μπει στην κορυφή της επόμενης σελίδας. Ο τυπογράφος επομένως είναι υποχρεωμένος να αλλάξει την αραίωση με τέτοιο τρόπο ώστε να «φάει» την αράδα χωρίς όμως παράλληλα να καταστρέψει την αίσθηση της ισοδιαστημάτωσης. Βλ. Νίκος Σκιαδάς, *Για την τυπογραφική δεοντολογία*, ό.π., σ. 54.

⁴⁵ «Με τον Αιμίλιο Καλιακάτσο. Μια συζήτηση με τον υπεύθυνο των εκδόσεων 'Στιγμή'», *Πλανόδιον* 18 (1993), σ. 121-122.

⁴⁶ Η ανάγκη αύξησης της παραγωγικότητας επέβαλε την ορθολογικοποίηση της παραγωγής. Ο στοιχειοθέτης άρχισε να εργάζεται όρθιος ήδη από τον 15ο αιώνα, αλλά δεν ήταν σπάνιο, ακόμη και τον 20ό αιώνα, στοιχειοθέτες να εργάζονται καθήμενοι σε ψηλά σκαμπό. Βλ. Lucien Febvre – Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450-1800*, μτφρ. David Gerard, Verso, Λονδίνο 1997, σ. 128· Michelle Elizabeth Tusan, "Reforming work: Gender, class, and the printing trade in Victorian Britain", *Journal of Women's History* 16/1 (2004), σ. 103-126· 113.

στοιχείων, από την τεχνική αρτιότητα της μηχανής, από την ικανότητα του ίδιου του εργαζόμενου, αλλά και από τη δυνατότητα του εργατικού σωματείου επιβολής συγκεκριμένου ύψους παραγωγικότητας. Οι διαφορές που παρουσιάζονται από χώρα σε χώρα, όσον αφορά την παραγωγικότητα του χειροστοιχειοθέτη θεωρώ, ως ένα βαθμό, έχει να κάνει και με τις διαφορετικές απαιτήσεις της γραμματικής και της γλώσσας εν γένει, αλλά και με το διαφορετικό σύστημα μέτρησής της.⁴⁷

Στην Ελλάδα, αν και επίσημα χρησιμοποιούνται αυτήν την περίοδο η δημοτική και η καθαρεύουσα, ένας τυπογράφος στοιχειοθετεί περισσότερες: «την απλή δημοτική, την καθομιλουμένη, την απλή καθαρεύουσα την υπερκαθαρεύουσα κι' ακόμα τόσα ιδιώματα και διαλέκτους όσα και οι συγγραφείς, και διπλή και τριπλή ορθογραφία στην ίδια λέξη».⁴⁸ Η χρήση διαφορετικής ορθογραφίας, γραμματικής και κυρίως του πολυτονικού⁴⁹ δημιουργεί δυσκολίες μέτρησης και σύγκρισης της παραγωγικότητας όχι μόνο μεταξύ των χωρών αλλά και μεταξύ των στοιχειοθετών στην ίδια χώρα, ενώ παράλληλα μειώνει την αποδοτικότητα του εργαζόμενου και αυξάνει το κόστος παραγωγής.

Στη ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία καταγράφονται αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με τη διαφορά στην ταχύτητα και παραγωγικότητα μιας στοιχειοθετικής μηχανής και ενός χειροστοιχειοθέτη. Η εκδοχή ότι ένας στοιχειοθέτης μπορούσε να «μαζέψει» κατά μέσο όρο περίπου 1.000 στοιχεία την ώρα όταν η παραγωγικότητα του λινοτύπη έφθανε τα 3.600,⁵⁰ φαίνεται η πιθανότερη.

⁴⁷ Τον 19ο αιώνα στις ΗΠΑ ένας στοιχειοθέτης μπορούσε κατά μέσο όρο να στοιχειοθετήσει και να διορθώσει 7.000 ems σε 10 ώρες, ένα υψηλό νούμερο αν ληφθεί υπόψη ότι ένα em ισοδυναμεί με δύο ή τρεις χαρακτήρες. Οι γρήγοροι χειροστοιχειοθέτες (*Swifts*) διακρίνονται από τους υπόλοιπους από το γεγονός ότι η παραγωγικότητά τους μπορούσε να φθάσει τα 2.000 ems την ώρα, δηλαδή περίπου 5.400 χαρακτήρες. Βλ. Walker Rumble, *The Swifts*, ό.π., σ. 23.

⁴⁸ Νίκος Ε. Σκιαδάς, «Εργάζεται πνευματικά ο τυπογράφος;», *Ζυγός* 22-23 (1957), σ. 37.

⁴⁹ Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 για την αύξηση της παραγωγικότητας του χειριστή, η εταιρεία Linotype κατασκεύασε μήτρες για την ελληνική γλώσσα έχοντας ως βάση το μονοτονικό σύστημα. Η κατάργηση του «άνω στοιχείου» αύξησε κατά 40% περίπου την παραγωγικότητα του εργαζόμενου. Με τη χρήση του μονοτονικού, τα επτά φωνήεντα με εννιά διαφορετικούς τόνους, δηλαδή συνολικά 63 πλήκτρα, μειώνονται σε οκτώ. Παράλληλα αυξάνεται η ταχύτητα των διορθώσεων και διευκολύνεται η εκμάθηση της μηχανής από νέους εργαζόμενους. Το διάστημα 1955-1956 ο Γιάννης Βελλίδης καθιέρωσε στις λινοτυπικές μηχανές το μονοτονικό σύστημα. Το 1966 και η Intertype κατασκεύασε τέτοιες μήτρες. Βλ. «Μονοτονισμός», *Ελευθεροτυπία* 32 (Μάιος 1966), σ. 25· Χρίστος Χριστοδούλου, *Ο εκδότης Γιάννης Βελλίδης*, ό.π., σ. 73.

⁵⁰ Diane P. Koenker, *Republic of Labor*, ό.π., σ. 21. Ο τυπογράφος Χρίστος Γ. Μανουσαρίδης ανεβάζει την παραγωγικότητα του χειροστοιχειοθέτη στα 2.000 στοιχεία την ώρα. Προφανώς εδώ ο Μανουσαρίδης έχει λάβει υπόψη του έναν γρήγορο χειροστοιχειοθέτη ή ακόμη και τον εαυτό του και όχι το μέσο όρο της παραγωγικότητας των χειροστοιχειοθετών. Βλ. Χρίστος Γ. Μανουσαρίδης, «Απ' το χειρόγραφο στο έντυπο», *Μνήμων* 20 (1998), σ. 281. Για τον τυπογράφο Κώστα Π. Βλάχο ο στοιχειοθέτης οφείλει στο οκτάωρο να μαζέψει τέσσερις σελιδοθέτες, όταν ένας σελιδοθέτης «γεμίζει» με 80 αράδες των 10 στιγμών. Βλ. Κώστας Π. Βλάχος, «Η τέχνη της τυπογραφίας. Μαρτυρία ενός Γιαννιώτη τυπογράφου», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 37 (2003), σ. 468. Ο Δημήτρης Κ. Ψυχογιός προφανώς

Αν τώρα ληφθούν υπόψη οι δυσκολίες της ελληνικής γλώσσας τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο λινотύπης στην Ελλάδα έχει υψηλότερη παραγωγικότητα σε σύγκριση με τον αντίστοιχο λινотύπη που χρησιμοποιεί λατινικό αλφάβητο. Σε σύγκριση με τις πραγματικές δυνατότητες της μηχανής, η χαμηλή απόδοσή της διατηρήθηκε και στη μετεμφυλιακή περίοδο, καθώς οι λινотυπίες τέθηκαν υπό τον έλεγχο της ΕΕΤΑ, η οποία όριζε και το ύψος της παραγωγικότητας. Για να αναγνωρισθεί, από τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ, ο μαθητευόμενος ως λινотύπης όφειλε να στοιχειοθετεί σε διάστημα μιας ώρας και «από χειρογράφου ούτε πολύ κακογράφου ούτε καλογράφου 120 αράδες των 7 λευκά σε σχήμα $10 \frac{1}{2}$, ήτοι στοιχεία 3.600 περίπου με λάθη εις την ποσότητα αυτών 15. Αν όμως τα $\frac{2}{3}$ των λαθών αυτών είναι ορθογραφικά απορρίπτεται».⁵¹ Η ικανότητα ανάγνωσης κακογραμμένου χειρογράφου και γρήγορης στοιχειοθέτησης, χωρίς τυπογραφικά λάθη, ώστε να συμπίεσθαι ο αριθμός των απαιτούμενων διορθώσεων που αύξαναν το κόστος παραγωγής και τον χρόνο παράδοσης της εργασίας, προσέδιδαν μια πρόσθετη «αξία» στην αγορά εργασίας για τον συγκεκριμένο στοιχειοθέτη ή λινотύπη και μονотύπη.⁵²

Ένας στοιχειοθέτης δύναται να εκτελεί και χρέη σελιδοποιού, γι' αυτό και η σελιδοποίηση δεν εμφανίζεται πάντα ως διακριτή ειδικότητα. Ο σελιδοποιός, που θα μπορούσε να είναι και ο αρχιεργάτης του τυπογραφείου, όφειλε να λάβει αποφάσεις για την οικογένεια και το μέγεθος των γραμμάτων που θα χρησιμοποιηθούν για τη στοιχειοθέτηση του κειμένου, των τίτλων, υπότιτλων, για τους αριθμούς σελίδων, για τα κενά, αλλά και για την τελική δομή του κειμένου. Αυτές οι αποφάσεις έδιναν στον στοιχειοθέτη-σελιδοποιό ένα βαθμό ελευθερίας και μια αίσθηση καλλιτεχνικής δημιουργίας. Δεν έλειπαν, βέβαια, περιπτώσεις η λήψη των αποφάσεων να πραγματοποιείται σε συνεργασία με τον πελάτη ή τον εργοδότη.⁵³

υπερέβαλε υποστηρίζοντας ότι ένας έμπειρος λινотύπης μπορούσε να «χτυπήσει» 12.000 στοιχεία την ώρα, υπολογίζοντας την παραγωγικότητα του χειροστοιχειοθέτη στα 1.500 στοιχεία. Βλ. Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας*, ό.π., σ. 208.

⁵¹ Στα «λάθη» εντάσσονται η αδυναμία συλλαβισμού, ο αναγραμματισμός, η μη ορθή χρήση του πολυτονικού κ.λπ. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 78, πρακτικά ΔΣ, 12.4.1948. Το εκδοτικό έργο που δεν έχει εντοπιστεί ούτε ένα τυπογραφικό λάθος είναι το εννιάτομο *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*. Στο συγκεκριμένο *Λεξικό* πραγματοποιήθηκαν 7 με 10 διορθώσεις, όταν συνήθως γίνονταν τρεις. Βλ. Αρχείο Συνεντεύξεων Χρήστου Λούκου, συνέντευξη Αιμίλιου Καλιακάτσου, 10 Ιουλίου 2001. Για τα τυπογραφικά λάθη βλ. Ηρακλής Κακαβάνης, *Ο δαίμων του τυπογραφείου*, Προσκήνιο, Αθήνα 2008. Για μια κριτική απέναντι στους διορθωτές και επιμελητές εντύπων βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Η 'διόρθωση' των κειμένων: Ιστορικές διαστάσεις και κακές συνήθειες», *Εκδοτικά προβλήματα και απορίες*, Πρακτικά Συνεδρίου στη μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη (Αθήνα, 16-17 Ιουνίου 2000), Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2002, σ. 204-212.

⁵² Ο Νίκος Σκιαδάς από σερβιτόρος έγινε τυπογράφος όταν κατάφερε να διαβάσει μια δυσανάγνωστη λέξη. Βλ. Νίκος Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 172-173.

⁵³ Χρίστος Γ. Μανουσαρίδης, «Απ' το χειρόγραφο στο έντυπο», ό.π., σ. 281-283.

Ωστόσο, δεν κατείχαν όλοι οι στοιχειοθέτες τις τεχνικές γνώσεις που απαιτεί η σελιδοποίηση, η κατασκευή πινάκων, μαθηματικών ή μουσικών παρτιτούρων.⁵⁴ Οι συγκεκριμένες δεξιότητες ήταν αυτές που έδιναν συγκριτικά πλεονεκτήματα στην αγορά εργασίας από την πλευρά του εργαζόμενου, ενώ και από την πλευρά του εργοδότη η εξειδίκευση σε λεγόμενες «δύσκολες» εργασίες, όπως στα μαθηματικά, νομικά, οικονομικά κ.λπ. έντυπα, περιόριζε τον αριθμό των ανταγωνιστών και εξασφάλιζε πρόσθετο μερίδιο στην αγορά.⁵⁵ Εξαιτίας της δυσκολίας και της υπομονής που απαιτείται για τη στοιχειοθέτηση τέτοιων κειμένων δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο απόκρυψης από εργαζόμενους κατοχής της συγκεκριμένης τεχνικής γνώσης. Η ανεργία, η υψηλότερη αμοιβή ή αύξηση των αναγκών της επιχείρησης σε κάποια συγκεκριμένη ειδικότητα, ευνοούσαν την αλλαγή ειδικότητας.⁵⁶ Γι' αυτό και δεν είναι σπάνιο, ακόμη και στη δεκαετία του 1960, ένας εργάτης ή εργάτρια να κατέχει πάνω από μία ειδικότητες.

Στην τυπογραφία η αξιακή διάκριση μεταξύ των διαφορετικών ειδικοτήτων συνδέεται άρρηκτα με την επαφή που έχει μια εργασία με τη «διανοητική» διάσταση του εντύπου. Όταν μια εργασία εκτελείται χωρίς να απαιτείται ανάγνωση χειρογράφου, όπως η διάλυση και η εκτύπωση, αναγνωρίζεται ως «χειρωνακτική», υποδεέστερη από την αντίστοιχη του στοιχειοθέτη ή σελιδοποιού που υποτίθεται ότι εκτελεί «διανοητική» εργασία. Η διάκριση αυτή προφανώς ενισχύθηκε με την

⁵⁴ Η έκδοση μουσικών τεμαχίων είναι δαπανηρή υπόθεση, καθώς απαιτεί την κατοχή ακριβών τυπογραφικών στοιχείων και ειδικευμένων τυπογράφων. Τα τυπογραφεία του Ανέστη Κωνσταντινίδη και του Γεωργίου Φέξη εξέδωσαν τέτοια έντυπα. Νίκος Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 53, 56-57. Την περίοδο του Μεσοπολέμου το τυπογραφείο του Αναστάσιου Καϊτατζή εξέδιδε σχολικά και νομικά βιβλία των εκδοτικών οίκων Δημητράκου και Τζάκα-Δελαγραμμάτικα, όπως επίσης και μαθηματικά, μουσικές παρτιτούρες και έντυπα σε γλώσσα esperanto. Βλ. Δέσποινα Καϊτατζή, «Ένα ελληνικό τυπογραφείο με μεγάλη ιστορία», *Η Υφέν, βήμα για την τυπογραφία*, τ. Η'/14 (2010), σ. 29-38.

⁵⁵ Το 1945 ιδρύεται η ανώνυμος εκδοτική εταιρεία «Τα Νέα Βιβλία» από τον βιομήχανο Κωνσταντίνο Αθ. Νασιάκο, τη Δόμνα Ευγ. Παπάζογλου, τον Ηλία Φ. Ηλιού, τον βιβλιοπώλη Χρυσόστομο Γανιάρη, τον δικηγόρο και δημοσιογράφο Γιώργο Ζωιτόπουλο και τον χαρτέμπορο Κλεισθένη Β. Αγγελόπουλο (ΦΕΚ 66 ΔΑΕ/16.6.1945). Η εταιρεία κλείνει οριστικά το Μάιο του 1948 με βάση τον ΑΝ 509/1947. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ67Φ214. Ο εκδοτικός οίκος του ΚΚΕ, έθεσε ως στόχο τη μονοπώληση της έκδοσης μαρξιστικών και άλλων κομμουνιστικών κειμένων, καθώς παρουσιάζεται στην αγορά το φαινόμενο του «λαθρεμπορίου του μαρξισμού», δηλαδή της κακής μετάφρασης ή παραποίησης των έργων. Το πολιτικό όμως κριτήριο δεν αποτελεί «εξειδίκευση» με τυπογραφικούς όρους γι' αυτό και δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι και λεγόμενα «δεξιά» τυπογραφεία εκδίδουν αριστερά έντυπα, από τη στιγμή που γνωρίζουν ότι υπάρχει ζήτηση, άρα κέρδος. Για τον εκδοτικό οίκο βλ. Δημήτρα Λαμπροπούλου, «'Βιβλία χωρίς λάθη' στο σκηνικό των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων: Η εκδοτική εταιρεία 'Τα Νέα Βιβλία'», Κατερίνα Ζωιτοπούλου-Μαυροκεφαλίδου (επιμ.), *Γιώργος Ζιούτος (1903-1967)*, Παρασκήνιο, Αθήνα 2000, σ. 89-106. Για την εκδοτική δραστηριότητα του ΚΚΕ από το 1947 μέχρι το 1968 βλ. Άννα Ματθαίου – Πόπη Πολέμη, *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία 1947-1968*, Βιβλιόραμα – ΑΣΚΙ, Αθήνα 2003.

⁵⁶ Για παράδειγμα ο Ιωάννης Δούκας (γεν. Αϊδίνι 1915) είναι πιεστής το 1932 και βοηθός βιβλιοδέτη το 1935. Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, φ. 1013.

αναγνώριση από τον Άρειο Πάγο, της διανοητικής διάστασης της εργασίας των στοιχειοθετών και λινοτυπών κατά τη δεκαετία του 1950.⁵⁷

Οι τυπογράφοι παραβλέπουν το γεγονός ότι ο στοιχειοθέτης ή ο λινοτύπης ή μονοτύπης θα μπορούσε να στοιχειοθετεί χωρίς να αντιλαμβάνεται το νόημα των όσων έγραφε ή ακόμα ότι παράλληλα θα μπορούσε να μιλάει ή να σκέφτεται άλλα πράγματα.⁵⁸ Εξαιτίας της ικανότητας που έχει ο τυπογράφος, ανάγνωσης χειρογράφων ή διόρθωσης τυπογραφικών και ορθογραφικών λαθών, θεωρείται αυτονόητο ότι κατέχει γραμματικές γνώσεις και άρα ότι εκτελεί διανοητική εργασία. Δεν είναι, ωστόσο, αυτονόητο ότι ένας στοιχειοθέτης κατανοεί τις μαθηματικές πράξεις, τις μουσικές παρτιτούρες ή τα ξενόγλωσσα κείμενα που στοιχειοθετεί. «Διαβάζει» τα χειρόγραφα τυπογραφικά, χωρίς απαραίτητα να γίνεται αντιληπτό και το νόημά τους. Ένας στοιχειοθέτης μπορούσε να στοιχειοθετεί κείμενα στα αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά ή άλλη γλώσσα χωρίς να γνωρίζει λέξη από αυτά που γράφει, αλλά, ωστόσο, να είναι αποδοτικός και ταχύς κατά τη στοιχειοθέτηση. Ο μαρμαράς και λινοτύπης Βασίλης Δρακωτός⁵⁹ στοιχειοθετούσε κείμενα στα αγγλικά χωρίς να κατανοεί τη γλώσσα.

- *Μηχανικά θα δουλέψεις ορισμένα πράγματα. Εγώ να σου πω, μια εποχή έβγαζα τον Φιλοτελιστή στον Πειραιά.⁶⁰ Οι σελίδες εγγλέζικα, στο τέλος του. Έβγαζα ένα βιβλιαράκι για τον Φιλοτελιστή και έβαζε τρεις σελίδες εγγλέζικα. Εγώ δεν ήξερα εγγλέζικα.*
- *Και τι κάνατε;*
- *Με το μάτι αποτύπωση, δούλευα τα εγγλέζικα, γιατί εγγλέζικα είχαν οι μηχανές. Δούλευα τα εγγλέζικα και έκανα τα πιο λίγα λάθη από αυτούς που ξέραν εγγλέζικα. [...] Με το μάτι. Το χειρόγραφο κοιτάζα. Ήξερα τα γράμματα. Ποιο είναι το c, το r και όλα αυτά, αλλά δεν ήξερα τι σημαίνει, τίποτα απολύτως. Αν είχα δυσκολία μια*

⁵⁷ Οι λινοτυπικές μηχανές περιόρισαν τις δημιουργικές πλευρές του επαγγέλματος, οι οποίες έδιναν σε έναν εργάτη την υπερηφάνεια για την εργασία. Πολλοί λινοτύπες στις ΗΠΑ είδαν την εργασία ανιαρή. Βλ. Seymour Martin Lipset – Martin A. Trow – James S. Coleman, *Union Democracy*, ό.π., σ. 124.

⁵⁸ Cynthia Cockburn, *Brothers*, ό.π., σ. 48.

⁵⁹ Ο Βασίλης Δρακωτός γεννήθηκε το 1937 στον Πειραιά και σε ηλικία 16 ετών εργάστηκε στην εφημερίδα *Χρονογράφος* του Πειραιά. Στην πορεία έγινε μέλος της ΕΕΤΑ και ανήλθε στη βαθμίδα του αρχιεργάτη. Συνέντευξη με τον Βασίλη Δρακωτό, 4 Ιουλίου 2010. Ο τυπογράφος-μονοτύπης Γιάννης Παληβογιάννης επίσης παραδέχεται ότι: «εμείς πολλές φορές χτυπάγαμε μηχανικά τα κείμενα· δεν παίρναμε χαμπάρι τι γίνεται. Γεγονός είναι ότι αν υπήρχε κάτι το ενδιαφέρον, μυθιστόρημα και τα λοιπά ρίχναμε και κάποια ματιά, το παρακολουθούσαμε γράφοντας. Υπήρχαν όμως και πράγματα που για μας ήταν ακαταλαβίστικα». Αρχείο Συνεντεύξεων Χρήστου Λούκου, συνέντευξη Γιάννη Παληβογιάννη, 6 Μαρτίου 2003.

⁶⁰ Προφανώς εδώ αναφέρεται στο μηνιαίο εικονογραφημένο περιοδικό *Φιλοτέλεια/Philotelia* που εκδίδεται στον Πειραιά από το 1924 μέχρι σήμερα με πρώτο εκδότη τον Σ. Ι. Μακρυμίχαλο. Αρχικά την έκδοση ανέλαβε το τυπογραφείο του «Π. Γ. Μακρή και Σία» και από το 1927 το τυπογραφείο του Σ. Ν. Ταρουσόπουλου. Στη συνέχεια φαίνεται ότι μεταφέρθηκε σε άλλο τυπογραφείο του Πειραιά. Βλ. Αντώνης Β. Βιρβίλης, «*Φιλοτέλεια/Philotelia*», Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου*, τ. Δ', ό.π., σ. 264-266.

λέξη, ξέρω γω, ρώταγα. Αλλά θέλω να σου πω, η εμπειρία. Δεν μπορεί να μην λειτουργήσει το μυαλό στην τυπογραφία. Δεν γίνεται.

Δεν είναι αυτονόητο ότι ένας στοιχειοθέτης κατέχει ή οφείλει να κατέχει τη δεξιότητα που απαιτεί η εργασία της διάλυσης, δηλαδή της επαναφοράς των στοιχείων που χρησιμοποιήθηκαν στα κουτάκια της τυπογραφικής κάσας. Θεωρητικά η διάλυση είναι το πρώτο βήμα για την εκμάθηση της χειροστοιχειοθεσίας αλλά πρακτικά δεν αποτελεί τον κανόνα. Ο πρώτος εργοδότης του τυπογράφου Σπύρου Λένη προσλάμβανε μαθητευόμενους για την εκτέλεση της εργασίας της χειροστοιχειοθεσίας ώστε να αποφύγει την πληρωμή υψηλών αποδοχών σε άνδρες στοιχειοθέτες. Ο Λένης, που έφθασε μέχρι και το βαθμίδα του αρχιεργάτη, έμαθε την εργασία της διάλυσης αργότερα, όταν ίδρυσε το δικό του τυπογραφείο.⁶¹ Ο Νίκος Ναούμης έμαθε απευθείας την εργασία του λινοτύπη σε ηλικία μόλις 13 ετών. Για την ταχύτερη εκμάθηση είχε «απεικονίσει» χειρόγραφα σε μια κόλλα χαρτί το πληκτρολόγιο της λινοτυπικής μηχανής με βάση το οποίο έκανε εξάσκηση στο σπίτι του.⁶² Επομένως τα στάδια της μαθητείας που θα ακολουθήσει ένα αγόρι ή κορίτσι ή το είδος της εργασίας που αναλαμβάνει ένας εργάτης ή μια εργάτρια εξαρτώνται από τις ανάγκες της δεδομένης στιγμής της επιχείρησης, από τη θέληση του αρχιεργάτη ή των υπόλοιπων εργαζομένων να μεταδώσουν τις γνώσεις τους,⁶³ αλλά και από την επιθυμία του ίδιου του μαθητευόμενου, που δεν ήταν απαραίτητα ανήλικο αγόρι ή κορίτσι.

Η πεντάχρονη ή επτάχρονη μαθητεία στο επάγγελμα του τυπογράφου, που συναντάται σε άλλες χώρες, δεν ισοδυναμούσε απαραίτητα με υιοθέτηση κατάλληλων τεχνικών γνώσεων ούτε αντανάκλούσε τον πραγματικό βαθμό δυσκολίας εκμάθησης της «τέχνης».⁶⁴ Έτσι δεν είχαν όλοι οι μαθητευόμενοι την ίδια

⁶¹ Ο Άγγελος Λυγνός επίσης έμαθε κατευθείαν την εργασία της στοιχειοθεσίας. Βλ. Συνέντευξη με τον Άγγελο Λυγνό, 26 Ιουνίου 2010. Βλ. Αρχείο Συνεντεύξεων Χρήστου Λούκου, συνέντευξη Σπύρου Λένη, 30 Ιουνίου 2004.

⁶² Συνέντευξη με τον Νίκο Ναούμη, 15 Οκτωβρίου 2010 (χειρόγρ. σημειώσεις). Φωτογραφικό στιγμιότυπο (5 Ιανουαρίου του 1961) του Νίκου Ναούμη να εξασκείται στην εκμάθηση της λινοτυπικής μηχανής στο τυπογραφείο «Πρόδος» της οδού Σωκράτους στην ηλικία των 13 ετών δημοσιεύεται στο Δημήτρης Παυλόπουλος (επιμ.), *Ελληνικό βιβλίο*, ό.π., σ. 42.

⁶³ Οι ειδικευμένοι απέφευγαν συνήθως τη μεταφορά της γνώσης του επαγγέλματος στους μαθητευόμενους λόγω του φόβου αντικατάστασής τους από τους νεότερους, με χαμηλότερες αποδοχές. Όπως αναφέρει ο λιθογράφος Τάκης Βουλγαρίδης, έμαθε την τέχνη μόνος του, «βλέποντας τη δουλειά». Οι «μάστοροι», τα αφεντικά και οι υπόλοιποι συνάδελφοι τον έστελναν σε εξωτερικές δουλειές σε στιγμές κρίσιμες για την εκμάθηση του επαγγέλματος. Βλ. Τάκης Βουλγαρίδης, *Η ζωή και η τέχνη*, ό.π., σ. 74.

⁶⁴ Η περίοδος της μαθητείας γενικά διαρκούσε περισσότερο από το αναγκαίο για την απόκτηση των κατάλληλων τεχνικών γνώσεων. Ήταν επίσης μία διαδικασία κοινωνικοποίησης και ένας τρόπος εκμετάλλευσης της φθηνής εργασίας. Mark D. Steinberg, *Moral Communities*, ό.π., σ. 68-74· Cynthia

εμπειρία και τις ίδιες ικανότητες ή τεχνικές γνώσεις. Συνήθως είχαν καλύτερη μεταχείριση εάν είχαν οικογενειακές σχέσεις με τον εργοδότη, χωρίς ωστόσο αυτό να αποτελεί και τον κανόνα.⁶⁵ Η συγγενική σχέση ευνοούσε την είσοδο γυναικών σε «ειδικευμένες ανδρικές» θέσεις, αλλά όπως υποστήριξε η Sonya O. Rose, η δυνατότητα αυτή εντασσόταν στο πλαίσιο της οικογενειακής τους ευθύνης ως σύζυγοι ή κόρες.⁶⁶ Στην Ελλάδα, όπως και αλλού, αρχικά το παιδί (αγόρι ή κορίτσι) αναλάμβανε το σκούπισμα, το κουβάλημα των στοιχειοθετημένων σελίδων στο πιεστήριο, τη μεταφορά του χαρτιού από τον χαρτέμπορο στο τυπογραφείο ή έκανε διάφορα θελήματα και βοηθητικές εργασίες.⁶⁷ Για μεγάλο, επομένως, χρονικό διάστημα το παιδί εκτελούσε εργασίες που δεν είχαν καμία σχέση με την εκμάθηση του επαγγέλματος.

Ο αριθμός των διαλυτών σε ένα τυπογραφείο εξαρτάται από το βαθμό εκμηχάνισης. Όσο μεγαλύτερος ο αριθμός των τυπογραφικών κασών που χρησιμοποιούνται για τη στοιχειοθεσία τόσο μεγαλύτερος και ο αριθμός των διαλυτών που απαιτούνται. Για τον τυπογράφο Χρίστο Γ. Μανουσαρίδη, ο διαλυτής «δεν χρειάζεται να έχει ιδιαίτερες γραμματικές γνώσεις».⁶⁸ Περιορίζεται δηλαδή η διανοητική διάσταση της εργασίας παρόλο που η διάλυση είναι η αντίστροφη εργασία της στοιχειοθεσίας. Αν η στοιχειοθεσία απαιτεί γνώσεις γραμματικής τότε θα έπρεπε να ισχύει το ίδιο και για τη διάλυση. Ο διαλυτής οφείλει να διαβάσει τα στοιχεία ανάποδα και αντίστροφα, σε αντίθεση με τον στοιχειοθέτη που διαβάζει «στρωτό» κείμενο. Η διανοητική όμως αυτή διάσταση δεν αναγνωρίζεται τόσο από τους εργοδότες όσο και από τους εργαζόμενους.

Cockburn, *Brothers*, ό.π., σ. 45-46, 59-60· Diane P. Koenker, *Fathers against sons/sons against fathers: The problem of generations in the early Soviet workplace*, *Journal of Modern History* 73/4 (2001), σ. 781-810. Για τον Jacques Rancière, «παραδοσιακά οι εργάτες έβλεπαν τον ράφτη και τον τυπογράφο περιφρονητικά γιατί η εργασία τους απαιτούσε μικρή ειδίκευση, δύναμη και τεχνική γνώση. Μέσα στον κόσμο της εργασίας, ωστόσο, ένα επάγγελμα συμβόλιζε την κατωτερότητα από όλα τα άλλα, από την πλευρά της ειδίκευσης και της δύναμης: του παπουτσή. Δεν θεωρούταν καν επάγγελμα». Βλ. Jacques Rancière, "The myth of the artisan: Critical reflections on a category of social history", Steven Laurence Kaplan – Cynthia J. Koepf (επιμ.), *Work in France: Representations, Meaning, Organization, and Practice*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1986, σ. 318-319. Για τους παπουτσήδες βλ. Eric Hobsbawm-Joan W. Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες», Eric Hobsbawm, *Ξεχωριστοί άνθρωποι*, ό.π., σ. 36-73.

⁶⁵ Cynthia Cockburn, *Brothers*, ό.π., σ. 17.

⁶⁶ Sonya O. Rose, *Limited Livelihoods: Gender and Class in Nineteenth-Century England*, Routledge, Λονδίνο 1992, σ. 24.

⁶⁷ Χρήστος Λούκος, «Ένας τυπογράφος στην Αθήνα του 20ού αιώνα. Προσωπικές και επαγγελματικές διαδρομές», *Μνήμων* 26 (2004), σ. 242-244. Βλ. επίσης Diane P. Koenker, "Men against women", ό.π., σ. 1453.

⁶⁸ Χρίστος Γ. Μανουσαρίδης, «Απ' το χειρόγραφο στο έντυπο», ό.π., σ. 284.

Η διάλυση είναι μια εργασία, η οποία αξιακά θεωρείται υποδεέστερη, διότι δεν θεωρείται παραγωγική. Παρόλο που αναγνωρίζεται ότι η «καλή στοιχειοθεσία είναι η καλή διάλυση»,⁶⁹ αμείβεται λιγότερο από την εργασία του χειροστοιχειοθέτη. Ο διαχωρισμός των δύο ειδικοτήτων δεν είναι πάντα σαφής. Με βάση τα απογραφικά δελτία ασφαλισμένων του ΤΑΤ πλάι στην ειδικότητα «μαθητευόμενος στοιχειοθέτης» αναγράφεται η ειδικότητα του διαλυτή,⁷⁰ ενώ θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πίσω από την ειδικότητα της «διάλυσης» αποκρύπτεται η εργασία της χειροστοιχειοθεσίας, με στόχο τη μείωση του κόστους εργασίας. Από την άλλη, οι ίδιοι οι διαλυτές αυτοπροσδιορίζονται και ως «στοιχειοθέτες» ή «τυπογράφοι», επομένως οι δύο ειδικότητες συγχέονται μεταξύ τους.⁷¹ Η αξιακή και υλική υποτίμηση της εργασίας της διάλυσης επέτρεψε την είσοδο γυναικών και παιδιών στη συγκεκριμένη ειδικότητα. Αν λάβουμε υπόψη ότι ένας διαλυτής εξυπηρετεί τρεις με τέσσερις στοιχειοθέτες,⁷² τότε μπορούμε να φαντασθούμε την ταχύτητα που απαιτεί η διεκπεραίωση της συγκεκριμένης εργασίας. Η απασχόληση, κυρίως, γυναικών και μαθητευομένων αφαίρεσε τη δυνατότητα ανάδειξής της σε «ειδικευμένη» εργασία.

Μετά τη στοιχειοθέτηση, διόρθωση και σελιδοποίηση ακολουθεί η εργασία της εκτύπωσης. Ο πιεστής επέλεγε την ποιότητα του χαρτιού, σε συνεργασία συνήθως με τον εργοδότη ή τον πελάτη, ρύθμιζε την πίεση του τυπώματος και την ταχύτητα παραγωγής, ήλεγχε την ποιότητα και την ποσότητα του μελανιού και των υπόλοιπων χρωμάτων και γενικά ήταν υπεύθυνος για την ποιότητα της εκτύπωσης. Η εργασία του πιεστή απαιτούσε περισσότερο κατοχή γνώσης μηχανικής και χημείας, γνώσεις που προφανώς αποκτούσε μέσω της εμπειρίας παρά μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος.⁷³ Σε αντίθεση με την εργασία του στοιχειοθέτη (χειροστοιχειοθέτη, λινότυπη ή μονοτύπη) που μπορούσε κάποιος να τη μάθει βλέποντας και μόνο την εκτέλεσή της, στην περίπτωση της εκτύπωσης ήταν αναγκαία η μεταφορά των απαιτούμενων γνώσεων από τον πιεστή στον μαθητευόμενο. Ο πιεστής λάμβανε συνήθως τις υψηλότερες αποδοχές, αλλά η εργασία του αναγνωριζόταν ως

⁶⁹ «Διότι όταν ήταν σωστά διαλυμένα στην κάσα τα στοιχεία, ριγμένα δηλαδή στη θέση τους, στο τετραγωνάκι τους, ήταν και σωστή η στοιχειοθεσία, δεν είχε πολλά λάθη». Βλ. «Μιχάλης Μπορμπουδάκης. Μια συνέντευξη στον Νίκο Χουρδάκη», *Νέο Επίπεδο* 20-21 (1995), σ. 19.

⁷⁰ Στο απογραφικό δελτίο του Αλέξανδρου Οικονόμου αναγράφεται ως ειδικότητα: «μαθητευόμενος στοιχειοθέτης (διαλυτής)». Το ίδιο παρατηρήσαμε και στην περίπτωση του Ηλία Μέγγου (γεν. Αθήνα 1916). Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, φ. 1029 και 707.

⁷¹ Συνέντευξη με τον Σταμάτη Σελλά, 3 Ιουλίου 2010.

⁷² Χρίστος Γ. Μανουσαρίδης, «Απ' το χειρόγραφο στο έντυπο», ό.π., σ. 284.

⁷³ Το ίδιο φαινόμενο συναντάται και σε άλλα επαγγέλματα, όπως αυτό του μηχανικού. Βλ. Γιάννης Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

«χειρωνακτική» και άρα αξιακά κατώτερη από την αντίστοιχη του στοιχειοθέτη, καθώς δεν ερχόταν σε άμεση επαφή με τη διανοητική διάσταση του κειμένου. Το επιχείρημα ενισχύεται από τη σχετική απομόνωση των πιεστών σε διακριτό χώρο εργασίας, και συνήθως στο υπόγειο του τυπογραφείου ή σε άλλο χώρο, ώστε να μην ενοχλούνται οι υπόλοιποι εργαζόμενοι, αλλά και οι κάτοικοι της περιοχής, από το θόρυβο των πιεστηρίων.

Το δημοσιογραφικό χαρτί ακόμη και αν εισάγεται από την ίδια επιχείρηση της ίδιας χώρας είναι πάντα διαφορετικό. Ο πιεστής οφείλει να προσαρμόζει το είδος, την ποιότητα και την ποσότητα του μελανιού ώστε να έχει άρτιο αποτέλεσμα κατά την εκτύπωση. Η ομοιόμορφη μελάνωση απαιτούσε δεξιότητες που εντάθηκαν με τη χρήση διαφορετικών χρωμάτων εκτύπωσης.⁷⁴ Η ειδικότητα του πιεστή ποικίλλει ανάλογα με το είδος του πιεστηρίου που χρησιμοποιεί (όρθιο, κάθετο, επίπεδο, κυλινδρικό), το οποίο εξαρτάται από το είδος της τυπογραφικής εργασίας που εκτελεί. Οι μεγάλες εκδοτικές επιχειρήσεις, όπως και οι επιχειρήσεις του τύπου, προσλαμβάνουν για την επίβλεψη της εργασίας των πιεστών και την ομαλή διεξαγωγή της παραγωγής αρχιπιεστή, ο οποίος παράλληλα είναι υπεύθυνος για τη συντήρηση των μηχανών και την έγκαιρη επίλυση μηχανικών προβλημάτων.

Σε αντίθεση με την έννοια του «τυπογράφου» ή του εργάτη τύπου, όπως αυτή χρησιμοποιείται σε άλλες πόλεις, για την ΕΕΤΑ στην έννοια του εργάτη τύπου υπάρχουν μόνο τέσσερις ειδικότητες: στοιχειοθέτες (μαρμαράδες), λινοτύπες, μηχανικοί λινοτυπικών μηχανών και πιεστές κυλινδρικών πιεστηρίων, αποκρύπτοντας την εργασία των διαλυτών, στερεοτυπών, χυτών κ.ά. Με την εγκατάσταση στοιχειοθετικών μηχανών στα τυπογραφεία, η εργασία του στοιχειοθέτη εκτελείται και από τον «λινοτύπη», αλλά οι δύο έννοιες δεν θεωρούνται συνώνυμες παρόλο που ο λινοτύπης εκτελεί μηχανική στοιχειοθεσία. Οι όροι «στοιχειοθέτης» και «τυπογράφος» ταυτίζονται με αυτή του σελιδοποιού, ο οποίος αποκαλείται παράλληλα και «μαρμαράς», διότι εκτελεί την εργασία της σελιδοποίησης σε μαρμάρινο τραπέζι. Την εργασία της διάλυσης αναλαμβάνει ένας από τους υπάρχοντες σελιδοποιούς του τυπογραφείου γι' αυτό και δεν αναγνωρίζεται ως διακριτή ειδικότητα. Η εργασία επομένως του διαλυτή αποκρύπτεται από τους συνώνυμους όρους στοιχειοθέτης, τυπογράφος, σελιδοποιός, «μαρμαράς».

⁷⁴ Για την έγχρωμη εκτύπωση ο πιεστής όφειλε να είναι και «χημικός» και «μαθηματικός». Η εμπειρία του ήταν αυτή που του επέτρεπε να προσαρμόζεται στις ανάγκες που απαιτούσε η εκτύπωση. Elizabeth Faulkner Baker, *Printers and Technology*, ό.π., σ. 88.

Με την ολοκλήρωση της συντήρησης και καθαρισμού των λινοτυπικών μηχανών από τους μηχανικούς, ο αρχιεργάτης (ή ο βοηθός του) μοιράζει τα χειρόγραφα στους λινοτύπες και καθορίζει τον χρόνο και το ρυθμό της παραγωγής. Στο διάστημα αυτό, και συνήθως στα μεγάλα τυπογραφεία εφημερίδων, οι μηχανικοί βοηθούν τους λινοτύπες στο να ξεμπλέκουν τις μήτρες της λινοτυπίας ώστε να μην είναι υποχρεωμένοι οι χειριστές να σηκώνονται από την καρέκλα διακόπτοντας τη ροή της εργασίας. Μετά την ολοκλήρωση της στοιχειοθεσίας του συγκεκριμένου κειμένου, οι αράδες μεταφέρονται σε μαρμάρινο τραπέζι. Εκεί ο σελιδοποιός τις μελανώνει τοποθετώντας ένα κομμάτι βρεγμένο χαρτί, το οποίο πιέζει με έναν κύλινδρο για να «βγει» η πρώτη διόρθωση.

Οι διορθωτές, συνήθως συντάκτες, αντιπαραβάλλουν το κείμενο με το χειρόγραφο και εν συνέχεια επιστρέφεται πάλι, στον ίδιο λινοτύπη, για να «περάσει» τις διορθώσεις. Μετά την ολοκλήρωση των διορθώσεων, η τυπογραφική πλάκα, που αντιστοιχεί στην ύλη μιας σελίδας εφημερίδας, μεταφέρεται στο πιεστήριο. Εκεί οι πιεστές αναλαμβάνουν την εργασία της στερεοτύπησης και της επικόλλησης των κλισέ των φωτογραφιών και των διαφημίσεων στις σελίδες, όπου έχουν αφεθεί τα σχετικά πλαίσια. Παράλληλα γίνεται ο έλεγχος λειτουργίας των κυλίνδρων του πιεστηρίου, του «μελανωτηρίου», και της διπλωτικής μηχανής που διπλώνει το χαρτί και κόβει τα φύλλα της εφημερίδας. Ύστερα από την τοποθέτηση των ρολών χάρτου στην ειδική «μπομπίνα» του ταχυπιεστηρίου τα φύλλα της εφημερίδας είναι έτοιμα για εκτύπωση. Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας, εφημεριδοπώλες παραλαμβάνουν τα φύλλα για τη διανομή τους.⁷⁵

Το υψηλό κόστος αγοράς, αλλά και το είδος και ο όγκος της παραγωγής, επέβαλαν τη χρήση κυλινδρικών πιεστηρίων στις ημερήσιες εφημερίδες της Αθήνας.⁷⁶ Ωστόσο, κάποια ξενόγλωσσα και οικονομικά φύλλα, μικρής κυκλοφορίας,

⁷⁵ Αναλυτικά για την παραγωγική διαδικασία και συγκεκριμένα της εφημερίδας *Εστία* βλ. Άδωνις Κ. Κύρου, *Το απολεσθέν θέλημα*, Φωτόλιο Α.Ε., Αθήνα 1997, σ. 61-96.

⁷⁶ Τρεις διαφορετικούς τύπους γερμανικών κυλινδρικών πιεστηρίων εντοπίζονται στα τυπογραφεία τύπου της Αθήνας τη δεκαετία του 1950: η *Εστία*, η *Απογευματινή-Ακρόπολις* και η εταιρεία «Ο Τύπος» διαθέτουν γερμανικό ταχυπιεστήριο Plauen-Vomag κατασκευής του εργοστασίου Plamag· οι εφημερίδες *Βήμα-Νέα*, *Έθνος* και *Αθηναϊκή* εκδίδονται σε MAN και οι εφημερίδες *Βραδυνή*, *Ελευθερία* και *Εμπρός* διαθέτουν πιεστήριο Koenig & Bauer. Ένας μαθητευόμενος πιεστής όφειλε να εκπαιδευτεί και να γνωρίζει τη λειτουργία και των τριών τύπων κυλινδρικού πιεστηρίου. Βλ. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Τρύφωνα Τριανταφυλλάκου, Τύπος/Α, 1959-1960, 5/Α, «Η Καθημερινή προς υφυπουργόν», [1959]. Το 1957 ο Τζώρτζης Αθανασιάδης ίδρυσε εργοστάσιο «Γραφικών Τεχνών» στο οποίο εγκατέστησε κυλινδρικό πιεστήριο Koenig & Bauer για την εκτύπωση της *Ναυτεμπορικής*. Το 1962 εξάγορασε τη *Βραδυνή* και το 1964 εξέδωσε την ημερήσια πρωινή εφημερίδα *Ημέρα*. Για την εκδοτική δραστηριότητα των αδελφών Αθανασιάδη βλ. Γιάννης Αγγούρης, *Η Ναυτεμπορική 80 χρόνια*, Αφεί Αθανασιάδη, Αθήνα 2004.

εκτυπώνονται σε επίπεδα ακόμη και στη μετεμφυλιακή περίοδο.⁷⁷ Σε αυτήν την περίπτωση αν η στοιχειοθεσία εκτελείται με τη χρήση λινοτυπικών μηχανών και η εφημερίδα υπάγεται στη δικαιοδοσία της Ένωσης τότε και οι πιστές των συγκεκριμένων φύλλων αναγνωρίζονται ως εργάτες τύπου. Κατά συνέπεια, στην ειδικότητα των «πιστών κυλινδρικών πιστηρίων» εντάσσονται οι πιστές των επίπεδων, όπως και των όφσετ.⁷⁸ Με τη ευρεία χρήση του όρου «πιστής» επίσης αποκρύπτονται οι ποικίλες «ειδικότητες» που συναντώνται, όπως του στερεοτύπη, του χαρτοθέτη, του μελανωτή, του «χαρτοπιάστη» ή του «βοηθού». Από την άλλη, η ίδια έννοια χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει τον «αρχιπιστή». Για τη διάκριση μεταξύ του αρχιεργάτη στο τυπογραφείο και του αρχιεργάτη στην εκτύπωση, ο τελευταίος αποκαλείται αρχιπιστής ή απλά πιστής. Ο αρχιεργάτης, ο οποίος αποκαλείται και προϊστάμενος, είναι ο εργάτης που αναλαμβάνει τη διεύθυνση της εργασίας στο τμήμα της στοιχειοθεσίας ή αλλιώς του τυπογραφείου, καθώς, όπως έχει ήδη τονισθεί, η έννοια του τυπογραφείου ταυτίστηκε με την έννοια της στοιχειοθεσίας.

Ένας τυπογράφος του βιβλίου μπορεί να μην έχει ιδέα για το πώς διεκπεραιώνεται η εργασία στις εφημερίδες και το αντίστροφο. Καταρχάς, η εργασία στα εκδοτικά εκτελείται την ημέρα ενώ η εργασία στις ημερήσιες πρωινές εφημερίδες τη νύχτα. Η ταχύτητα της εργασίας επίσης είναι πιο σημαντική στις εφημερίδες από ό,τι στα εκδοτικά. Η εργασία του χειροστοιχειοθέτη εκτελείται από τον λινοτύπη και ο στοιχειοθέτης-τυπογράφος περιορίζεται στην εργασία της σελιδοποίησης. Πλέον ο σελιδοποιός-μαρμαράς δεν είναι «άνθρωπος της κάσας». Περιορίζεται στην στοιχειοθέτηση τίτλων και επικεφαλίδων, προσθέτει λεζάντες στις εικόνες και όπου αλλού απαιτείται, τακτοποιεί σε στήλες τα κείμενα, αφήνει τα σχετικά κενά για τα χαρακτηριστικά, τοποθετεί τις διαφημιστικές καταχωρίσεις για να δημιουργήσει τη σελίδα.⁷⁹ Δεν είναι σπάνιο τίτλοι να στοιχειοθετούνται και σε λινοτυπικές μηχανές. Επειδή οι τίτλοι, στις περισσότερες εφημερίδες, γράφονται με κεφαλαία ένας λινοτύπης, που κατείχε τη γνώση, αναλάμβανε την εργασία σε μια συγκεκριμένη

⁷⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 56, «Πληροφοριακό σημείωμα», 8.5.1956.

⁷⁸ Τα πιστήρια όφσετ χρησιμοποιούνται, κυρίως, για την εκτύπωση των περιοδικών. Το 1961 η Ελένη Βλάχου χρησιμοποιεί πιστήριο όφσετ για την έκδοση της *Μεσημβρινής*. Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Αντικρουόμενες βεβαιότητες και νέοι τρόποι στον πολιτισμό του εντύπου 1940-1974», Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Α', ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σ. 51.

⁷⁹ Andrew Zimbalist, "Technology and the labor process", ό.π., σ. 110.

λινοτυπική μηχανή, η οποία διέθετε μήτρες κεφαλαίων.⁸⁰ Σε διαφορετική περίπτωση ο μηχανικός ήταν υποχρεωμένος να αλλάξει το μαγκαζίνο της λινοτυπίας ώστε να μπορέσει ο λινοτύπης να «χτυπήσει» τα κεφαλαία. Αυτό ισοδυναμούσε με σημαντική απώλεια χρόνου, πολύτιμου για την έγκαιρη έκδοση μιας εφημερίδας. Οι εργάτες τύπου που μπήκαν κατευθείαν στις εφημερίδες χωρίς να μαθητεύσουν σε εκδοτικά τυπογραφεία μπορούν να εντυπωσιασθούν βλέποντας την ταχύτητα με την οποία ένας τυπογράφος στοιχειοθετεί με το χέρι. Όταν στο τυπογραφείο της *Καθημερινής* εργάστηκε ως έκτακτος ένας τυπογράφος, ο μαρμαράς Τζώνης Ζαγοριανίτης⁸¹ εντυπωσιάστηκε βλέποντάς τον να στοιχειοθετεί.

- *Εγώ μάζενα στοιχεία μεν, αλλά να κάνω τίτλους, δεν ήμουνα της κάσας άνθρωπος. Έκανα τίτλους, έκανα καμιά αράδα εκεί πέρα, καμιά ρεκλάμα, κάτι τέτοια. Να κάνω γρήγορα; πού να κάνω κείμενο!*⁸²

3.3. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο

Γυναίκες απασχολούνται σε τυπογραφεία από τον 19ο αιώνα, αλλά ο αριθμός τους παραμένει περιορισμένος μέχρι τουλάχιστον την είσοδο της φωτοστοιχειοθεσίας στη δεκαετία του 1970. Απασχολούνται στον κλάδο συνήθως ως σύζυγοι, κόρες ή άλλης συγγένειας με τον ιδιοκτήτη, γι' αυτό και το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών, 18,3%, απογράφονται το 1951 ως συμβοηθόντα μέλη και μόλις το 15,2% ως εργαζόμενες (πίνακας 3.3.).⁸³

Από τους 8.940 απασχολούμενους (7.702 άνδρες και 1.238 γυναίκες) του κλάδου «Εκτυπώσεις, εκδόσεις και συναφείς βιομηχανίες», οι 6.150 ή το 68,8% εντοπίζονται στην Αθήνα (5.299 άνδρες και 851 γυναίκες). Από αυτούς, οι 3.007 (2.665 άνδρες και 342 γυναίκες) δηλώνουν ότι εργάζονται σε καλλιτεχνικά τυπογραφεία και 1.790 σε τυπογραφεία βιβλίων, περιοδικών, εφημερίδων και χαρτών. Όπως φαίνεται και από τον πίνακα 3.4. το μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών (30,5%) συνεχίζει να απασχολείται στη βιβλιοδεσία, όπως είχε διαπιστωθεί και για

⁸⁰ Συνέντευξη με τον Τζώνη Ζαγοριανίτη, 5 Ιουλίου 2010.

⁸¹ Ο Τζώνης (Ιωάννης) Ζαγοριανίτης γεννήθηκε το 1926 στα Ιωάννινα από γονείς πρόσφυγες από τη Σμύρνη. Το 1938 μετακομίζουν οικογενειακώς στην Αθήνα και εκεί αποφοιτά από το οκτατάξιο Γυμνάσιο. Το 1951 ο θείος του, Κώστας Ζαγοριανίτης, αρχιεργάτης στην *Καθημερινή*, τον προσλαμβάνει ως λινοτύπη. Το 1953 υποβάλλει αίτηση εγγραφής στην ΕΕΤΑ και το 1955 γίνεται μέλος. Λίγο αργότερα αλλάζει ειδικότητα και από λινοτύπη γίνεται σελιδοποιός. Αρχικά απασχολείται στο περ. *Εκλογή* και στη συνέχεια στην *Καθημερινή*, όπου και παραμένει, για 28 συνεχή χρόνια, με εξαίρεση την περίοδο της Δικτατορίας, οπότε και κλείνει η εφημερίδα. Απεβίωσε στην Αθήνα το 2015. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΓΑ, φ. 66, «Αίτησις Τζων Ζαγοριανίτη του Παντελή», 6.5.1953 και Συνέντευξη με τον Τζώνη [Ιωάννη] Ζαγοριανίτη, 5 Ιουλίου 2010.

⁸² Ο Γεώργιος Βλάχος ήταν γνώστης του τυπογραφικού επαγγέλματος και ήθελε το κείμενό του να στοιχειοθετείται στο χέρι, γι' αυτό και η ανάγκη πρόσληψης τυπογράφου.

⁸³ ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951*, Αθήνα 1958.

την περίοδο του Μεσοπολέμου, ακολουθεί η λιθογραφία με 15,7% και έπονται οι εκδόσεις βιβλίων, περιοδικών, εφημερίδων κ.λπ. με 12,4%.

Πίνακας 3.3. Ενεργός πληθυσμός κατά φύλο και θέση στο επάγγελμα στον κλάδο «Εκτυπώσεις, εκδόσεις και συναφείς βιομηχανία», 1951

Θέση στο επάγγελμα	Σύνολο Ελλάδας	Άνδρες	Ποσοστό ανδρών επί του συνόλου (%)	Γυναίκες	Ποσοστό γυναικών επί του συνόλου (%)
Εργοδότες	670	637	95,07	33	4,93
Εργαζόμενοι δι' ίδιον λογαριασμό	473	450	95,13	23	5,12
Μισθωτοί	7.511	6.366	84,76	1.145	15,24
Συμβοηθούντα μέλη	120	98	81,67	22	18,33
Μη δηλώσαντες	166	151	90,96	15	9,04
Σύνολο	8.940	7.702	86,15	1.238	13,85

Πίνακας 3.4. Ενεργός πληθυσμός κατά φύλο στο πολεοδομικό συγκρότημα Αθηνών στον κλάδο «Εκτυπώσεις, εκδόσεις και συναφείς βιομηχανία», 1951

	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Ποσοστό γυναικών %
Τυπογραφία	3.007	2.665	342	11,37
Βιβλιοδεσία	627	436	191	30,46
Λιθογραφία	602	507	95	15,78
Τσιγκογραφία και φωτοτσιγκογραφία	124	123	1	0,8
Εκδόσεις βιβλίων, περιοδικών, εφημερίδων, χαρτών κλπ.	1.790	1.568	222	12,4
Σύνολο	6.150	5.299	851	13,83

Με βάση τις απογραφές διαπιστώνεται μια σταδιακή αύξηση του αριθμού των γυναικών που απασχολείται στον κλάδο «Εκτυπώσεις, εκδόσεις και συναφείς βιομηχανίες». Από τις 1.238 (ή 13,85% επί του συνόλου) που καταγράφονται το 1951, ο αριθμός τους αυξάνει σε 1.685 (ή 16,62%) το 1958 και σε 2.441 (ή 18,20%) το 1963. Οι αριθμοί φαίνεται να είναι πλασματικοί, καθώς ένας αριθμός γυναικών διαφεύγει από τις απογραφές, αλλά το ίδιο θα μπορούσε ενδεχομένως να ισχύει και για την περίπτωση των ανδρών εργαζομένων και ακόμη περισσότερο για τους μαθητευόμενους.

Το ενδιαφέρον στοιχείο των απογραφών είναι ότι αυξάνεται ο αριθμός των εργοδοτών γυναικών που απασχολούνται στον κλάδο. Από τις μόλις 33 (ή 5% επί του συνόλου) γυναίκες επιχειρηματίες που απογράφονται το 1951 ο αριθμός σχεδόν

πενταπλασιάζεται το 1963 φθάνοντας τις 176 (ή 8,65%).⁸⁴ Η εντυπωσιακή αυτή μεταβολή δεν αντανακλά την τυπογραφική πραγματικότητα αλλά είναι μάλλον αποτέλεσμα της πρακτικής που ακολουθούν άνδρες εργάτες και συνταξιούχοι να ιδρύουν τυπογραφείο στο όνομα της συζύγου.

Πίνακας 3.5: Αριθμός καταστημάτων και απασχολουμένων στον κλάδο «Εκτυπώσεις, εκδόσεις και συναφείς βιομηχανίες» κατά φύλο και θέση στο επάγγελμα (1958)⁸⁵

	Αριθμός καταστημάτων	Αριθμός απασχολουμένων	Άνδρες	Ποσοστό ανδρών επί του συνόλου (%)	Γυναίκες	Ποσοστό γυναικών επί του συνόλου (%)
Έκδοση και εκτύπωση εφημερίδων, περιοδικών και βιβλίων	459	4.920	4.250	86,38	670	13,62
Άλλες κοινές τυπογραφικές εργασίες	690	2.977	2.553	85,75	424	14,25
Βιβλιοδεσία	155	638	518	81,19	120	18,80
Κατασκευή κλισέ	23	152	142	93,42	10	6,57
Ειδικές εκτυπωτικές και εκδοτικές εργασίες	73	1.446	985	68,11	461	31,88
Σύνολο Ελλάδας	1.400	10.133	8.448	83,37	1.685	16,62

Στην Ελλάδα, η λινοτυπία συνδέθηκε με τη στοιχειοθέτηση εφημερίδων παρόλο που λινοτυπικές μηχανές εγκαταστάθηκαν σε εκδοτικά τυπογραφεία ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα. Η μονοτυπία από την άλλη, ταυτίστηκε με την εργασία του βιβλίου, διότι χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά από τις εκδοτικές επιχειρήσεις. Η μονοτυπία δεν υιοθετήθηκε με την ίδια ταχύτητα, όπως συνέβη στην περίπτωση της λινοτυπίας. Θεωρώ ότι δύο είναι οι βασικοί λόγοι: το υψηλό κόστος αγοράς της και η σχετική απουσία πιεστικής ανάγκης ταχύτερης στοιχειοθέτησης του εντύπου.

Σε αντίθεση με την περίπτωση των ΗΠΑ και χωρών της Ευρώπης, όπου σε επιχειρήσεις εφημερίδων εισάγονται και μονοτυπικές μηχανές,⁸⁶ στην ελληνική

⁸⁴ Για την περίοδο 1928-1951 ο Ε. Μακρής διαπίστωσε ότι είχε μειωθεί ο αριθμός των γυναικών εργοδοτών. Βλ Ευάγγελος Β. Μακρής, «Ο οικονομικός ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησής αυτού 1821-1971», Μιχαήλ Χουλιαράκης κ.ά., *Στατιστικά μελέται 1821-1971*, Αθήνα 1972, σ. 192.

⁸⁵ ΕΣΥΕ, *Απογραφή των βιομηχανικών, βιοτεχνικών και εμπορικών εν γένει καταστημάτων της 15ης Νοεμβρίου 1958*, Αθήνα 1960.

περίπτωση οι εκδότες αρκούνται στην αποκλειστική χρήση λινοτυπικών.⁸⁷ Μόνο μία φορά, στην απεργία των εργατών τύπου της Αθήνας το 1960, τα μέλη της ΕΙΗΕΑ κατέφυγαν σε τυπογραφεία που διέθεταν μονοτυπικές μηχανές, αλλά αυτή η εμπειρία δεν στάθηκε αρκετή ώστε να υιοθετήσουν οι ίδιοι την τεχνική.⁸⁸ Σε διαφορετική περίπτωση, μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι η ΕΕΤΑ, όπως έθεσε υπό τον έλεγχό της τη λινοτυπία, θα είχε θέσει και τη μονοτυπία. Μια τέτοια εξέλιξη θα άλλαζε άρδην, σε όλα τα επίπεδα, την ιστορική εξέλιξη όλων των τυπογραφικών σωματείων και του κλάδου γενικότερα.

Η πρώτη μονοτυπική μηχανή στην Ελλάδα λειτούργησε το 1913 στο Εθνικό Τυπογραφείο, το οποίο μέχρι το 1952 διέθετε συνολικά 20 μονοτυπικά συγκροτήματα.⁸⁹ Μέχρι πάντως τις αρχές του 1950, το τυπογραφείο της Γερτρούδης Χρήστου, του Δημητράκου, του Αγγέλου Κλεισιούνη, το Εθνικό και Στρατιωτικό Τυπογραφείο, γνωρίζουμε ότι διέθεταν μονοτυπίες.⁹⁰

⁸⁶ Τον 19ο αιώνα στις ΗΠΑ εκτός από λινοτυπικές και μονοτυπικές μηχανές εισάγονται σε τυπογραφεία εφημερίδων και μηχανές της εταιρείας The Ludlow Typograph Co. Η μηχανή Ludlow κατασκευάστηκε το 1909 στο Σικάγο και χύτευε ολόκληρες αράδες λέξεων από ειδικές μήτρες στοιχείων, γι' αυτό και χρησιμοποιήθηκε για τη στοιχειοθέτηση διαφημίσεων. Οι μηχανές Ludlow και Monotype χρησιμοποιήθηκαν για να εκτελέσουν πιο σύνθετη στοιχειοθέτηση, όπως τίτλους, διαφημίσεις και κείμενα τελευταίας στιγμής. Βλ. Ava Baron, "Contested terrain revisited", ό.π., σ. 77· Robert Bringham, *Στοιχεία της τυπογραφικής τέχνης*, ό.π., σ. 375· Το 1909 η αγγλική εφημερίδα *Times* εγκατέστησε 36 μονοτυπικές μηχανές. Βλ. John Child, *Industrial Relations*, ό.π., σ. 179-182. Στη Γαλλία η μονοτυπία χρησιμοποιήθηκε σε ημερήσιες εφημερίδες από τις αρχές του 20ού αιώνα. Βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 23, Πυρσός, Αθήνα 1933, σ. 506.

⁸⁷ Στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα συνεργάτης του Βλάση Γαβριηλίδη συνέταξε έκθεση για τα πλεονεκτήματα που παρουσιάζει η μονοτυπία έναντι της λινοτυπίας, αλλά φαίνεται πως η πρόταση αγοράς μονοτυπίας για τη στοιχειοθέτηση της εφημερίδας *Ακρόπολις*, δεν έγινε αποδεκτή από τον εκδότη. Βλ. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Βλάση Γαβριηλίδη, φ. 20, αρ. εγγράφου 503· Κλήμης Μαστορίδης, «Χάραξη και χύτευση», ό.π., σ. 77-79· Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ο Χρίστος Γ. Μανουσαρίδης (1936-2008) και η εκδοτική άνοιξη της μεταπολίτευσης στο λυκόφως της μηχανικής στοιχειοθεσίας και της μεταλλοτυπίας», Γιάννης Κόκκωνας (επιμ.), *Τυπογραφία και τυπογράφοι*, Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του τυπογράφου Χρήστου Γ. Μανουσαρίδη, ΕΜΝΕ, Αθήνα 2014, σ. 34-35.

⁸⁸ «Έκθεσις της Διοικήσεως του Κλάδου επί της απεργίας και των πεπραγμένων επί της εν γένει δράσεώς της ενώπιον της Συνελεύσεως των μελών της 8ης Μαΐου 1960», *Δελτίον Πληροφοριών* 25 (Μάιος 1960), σ. 4.

⁸⁹ Σε αντίθεση με τη λινοτυπία που παράγει αράδες, η μονοτυπία χυτεύει χωριστά τα τυπογραφικά στοιχεία με συνέπεια να απουσιάζει η αντιαισθητική εμφάνιση των «προεξοχών» (γρέζια, που εμφανίζονται όταν το μέταλλο περισσεύει στην επιφάνεια της αράδας και αναγκαστικά τυπώνονται στο χαρτί). Η βασική διαφορά της από τη λινοτυπία είναι ότι απαιτεί δύο χειριστές, έναν στο κλαβιέ και έναν στο χυτήριο, γεγονός που αύξησε το κόστος εργασίας. Το κλαβιέ της μονοτυπίας έχει περισσότερα πλήκτρα από το κλαβιέ της λινοτυπίας και κατασκευάστηκε με βάση το πρότυπο της γραφομηχανής. Η μονοτυπία παρέχει τη δυνατότητα διόρθωσης του κάθε γράμματος χωριστά και αποθήκευσης της συνεχόμενης ταινίας. Έτσι σε περίπτωση επανέκδοσης του εντύπου δεν ήταν απαραίτητη η επαναστοιχειοθέτησή του, γι' αυτό και η μονοτυπία θεωρήθηκε κατάλληλη για την έκδοση βιβλίων. Βλ. Cynthia Cockburn, *Brothers*, ό.π., σ. 96-97· Δημήτρης Παυλόπουλος, «Νέα τεχνολογία», ό.π., σ. 421-424· Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Το χρονικό της τυπογραφίας*, ό.π., σ. 126-128· του ίδιου, *Για την τυπογραφική δεοντολογία*, ό.π., σ. 59.

⁹⁰ Κλήμης Μαστορίδης, «Χάραξη και χύτευση των ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων στον 19ο και 20ό αιώνα», *Η Υφέν, βήμα για την τυπογραφία*, τ. ΣΤ' (2006), σ. 82· Νίκος Σκιαδάς, *Για την τυπογραφική δεοντολογία*, ό.π., σ. 58.

Σε αντίθεση με την περίπτωση της ΕΕΤΑ, το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών δεν κατάφερε να θέσει υπό τον έλεγχό του τη μονοτυπική μηχανή. Η συγκεκριμένη χρονική καθυστέρηση οφείλεται αφενός στο γεγονός ότι δεν είχε πραγματοποιηθεί ακόμη η γενίκευση της χρήσης των μονοτυπικών μηχανών στα τυπογραφικά καταστήματα,⁹¹ και αφετέρου, στο ότι τα μέλη του Σωματείου Τυπογράφων δεν είδαν την εισαγωγή της μονοτυπίας ως «απειλή», γι' αυτό και δεν προσπάθησαν να την ελέγξουν άμεσα.

Η γνώση από την εμπειρία των εργοδοτών στις εφημερίδες, αλλά και από τα συναφή ευρωπαϊκά παραδείγματα, οδήγησε στη συνειδητοποίηση της ανάγκης άμεσου ελέγχου των μηχανών, από την πλευρά των εργοδοτών, έτσι ώστε να αποφευχθεί η δυνατότητα δημιουργίας ενός νέου αριστοκρατικού εργατικού σωματείου. Η αδυναμία του Σωματείου Τυπογράφων να κατανοήσει τη δυναμική της νέας μηχανής έδωσε την ευκαιρία πρόσληψης φθηνού εργατικού δυναμικού. Ακόμη και ο αντιπρόσωπος της αγγλικής εταιρείας Monotype στην Ελλάδα, Παναγιώτης Μπουτόπουλος, επέτρεψε την εκμάθησή της μόνο σε «ανειδίκευτους» εργάτες και εργάτριες.⁹²

Στα τυπογραφεία της Γερτρούδης Χρήστου και του Γεώργιου Τσιβεριώτη, απασχολούνται στο κλαβιέ των μονοτυπικών μηχανών γυναίκες.⁹³ Το ίδιο παρατηρήσαμε και στην επιχείρηση του Ιωάννη Ζαχαρόπουλου που διαθέτει το 1960 τέσσερις μονοτυπικές μηχανές: *«η στοιχειοθεσία εκτελείται εις αληθή Γραφεία υπό*

⁹¹ Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950 είναι εγκατεστημένα σε εκδοτικά τυπογραφεία της Αθήνας περίπου 15 μονοτυπικές μηχανές, όταν οι λινοτυπικές ξεπερνούν το 1962 τις 80. Βλ. «Η τεχνολογική ανεργία πλήττει τους εργαζομένους», *Η Αυγή*, 17.8.1958. Βλ. Πίνακα 7 στο παράρτημα.

⁹² Ο Παναγιώτης Μπουτόπουλος (1909-1994) ίδρυσε τον εμπορικό και τεχνικό οίκο «Α.Ε. Ελεκτροτύπ» το 1937. Στις 15 Οκτωβρίου του 1953 καταγράφεται η πρώτη μηχανή της αγγλικής εταιρείας Monotype στο όνομά του και πιθανόν το 1954 ίδρυσε και σχολή μονοτυπίας. Βλ. Κλήμης Μαστοριδής, «Χάραξη και χύτευση», ό.π., σ. 82· Δημήτρης Παυλόπουλος, «Νέα τεχνολογία», ό.π., σ. 422. Για την άρνηση του Π. Μπουτόπουλου να εκπαιδεύσει τον τυπογράφο Νίκο Σκιαδά στον χειρισμό της μονοτυπίας βλ. Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Για την τυπογραφική*, ό.π., σ. 58-59. Με βάση τη μαρτυρία του τυπογράφου Γιώργου Ε. Δαρδανού, που προφανώς λανθασμένα αναφέρει τις μονοτυπίες ως λινοτυπίες, μέλη του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών προσπάθησαν να σταματήσουν τον εκτελωνισμό των μηχανών, χωρίς βέβαια επιτυχία, φοβούμενοι ότι οι νέες μηχανές θα προκαλέσουν αύξηση της ανεργίας. Προφανώς υπήρχαν και τυπογράφοι που δεν είδαν την εισαγωγή των μηχανών ως απειλή. Ο αρχιεργάτης του εκδότη Αργύρη Παπαζήση, Χρήστος Αντωνόπουλος, υποστήριξε ότι «δεν έχει να φοβηθεί κανένας από αυτές τις μηχανές. Εμείς οι ίδιοι θα μάθουμε να τις δουλεύουμε. Θα κουραζόμαστε λιγότερο, γιατί θα δουλεύουμε καθιστοί και το βιβλίο θα είναι πιο φτηνό. Δεν είναι δα και καμιά επανάσταση. [...] Αλλωστε εμείς τυπώνουμε δύσκολα βιβλία που θέλουν μαστοριά. Μπορούν να φτιάξουν μαθηματικούς τύπους οι μηχανές;». Η αλήθεια είναι ότι οι νέες μηχανές μπορούσαν να στοιχειοθετήσουν μαθηματικά, όπως ακριβώς και οι λινοτυπίες. Βλ. Γιώργος Ε. Δαρδανός, «Περιμένοντας την εξέλιξη», Γιώργος Ε. Δαρδανός (επιμ.), *Σελίδες στην οθόνη ή σε χαρτί (το μέλλον της ανάγνωσης)*, Gutenberg, Αθήνα 2010, σ. 17-18.

⁹³ ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, «Γεώργιος Τσιβεριώτης και Σία», φ. 18065· Ε. Χ. Κάσδαγλης, *Το αγλαότεχο τυπογραφείο*, ό.π., σ. 40.

πεπειραμένων χειριστριών του πληκτρολογίου υπό την εποπτεία του εκ των πρώτων μονοτυπών της Ελλάδος κ. Α. Καλύβα».⁹⁴ Η εργασία στο κλαβιέ της μονοτυπίας θεωρήθηκε γυναικεία εργασία, αλλά η εποπτεία παρέμεινε σε ανδρικά χέρια.⁹⁵ Στις φωτογραφίες που δημοσιεύονται στο διαφημιστικό έντυπο της επιχείρησης, διακρίνονται χωρίσματα (τζάμια) μεταξύ των γυναικών μονοτυπών, προφανώς για να αποφεύγονται οι συζητήσεις μεταξύ τους και κατά συνέπεια η επιβράδυνση της παραγωγικότητας.

Στη λινοτυπία, ο συνδυασμός στοιχειοθεσίας και χύτευσης σε μια ενιαία μηχανή προσέδωσε τον ανδρικό χαρακτήρα της εργασίας του λινοτύπη, καθώς απαιτούσε ο χειριστής να συνυπάρχει με τη ζέστη, τη σκόνη και τις δυσκολίες του χυτηρίου.⁹⁶ Στην περίπτωση της μονοτυπίας μόνο η εργασία του χύτη αναγνωρίστηκε ως «ανδρική». Το χυτήριο μπορούσε να τοποθετηθεί σε διαφορετικό μέρος από τη διαδικασία της πληκτρολόγησης, δημιουργώντας καλύτερες συνθήκες εργασίας για τους κλαβιετίστες, πράγμα που «νομιμοποίησε» την απασχόληση γυναικών στη συγκεκριμένη εργασία, αν και δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ πλήρως από άνδρες.⁹⁷ Πρέπει να σημειωθεί ότι ο λινοτύπης και ο κλαβιετίστας-μονοτύπης εκτελούν παρόμοια εργασία, αλλά ο μονοτύπης δεν θα αποκτήσει ποτέ το κύρος του λινοτύπη, εξαιτίας ακριβώς της διαφοράς του φύλου των χειριστών.⁹⁸

Η ομοιότητα στην όψη που χαρακτηρίζει το κλαβιέ της μονοτυπίας με τη γραφομηχανή ήταν αρκετή για να συνδεθεί η εργασία του κλαβιετίστα με την αντίστοιχη της δακτυλογράφου. Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα τη «βοηθητική» εργασία της δακτυλογράφησης την αναλαμβάνουν κυρίως γυναίκες, με αποτέλεσμα να αναγνωρισθεί η συγκεκριμένη εργασία «σχεδόν ‘φυσική’ αρμοδιότητα των

⁹⁴ Εκδοτικός οίκος Ιω. Ν. Ζαχαροπούλου, ό.π. Προφανώς εδώ αναφέρεται στον αρχιτεχνίτη μονοτυπικών μηχανών Αλέξανδρο Γ. Καλύβα, ο οποίος διορίστηκε το 1918 ως στοιχειοθέτης στο Εθνικό Τυπογραφείο. Υπήρξε μονοτύπης-κλαβιετίστας (μονοτυπωτής) και την περίοδο της Κατοχής τον βρίσκουμε αρχιτεχνίτη στο Τμήμα Μονοτυπίας (πληκτροστιχίας). Βλ. Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 146, «Φύλλον Ποιότητος δημοσίου οικονομικού υπαλλήλου», 1.8.1930.

⁹⁵ Στη Σκωτία, η εργασία στο κλαβιέ της μονοτυπικής μηχανής, επίσης, θεωρήθηκε «γυναικεία εργασία». Στην Αγγλία, στις ΗΠΑ, στη Σοβιετική Ένωση και αλλού, η εργασία όχι μόνο του χύτη αλλά και του κλαβιετίστα μονοτύπη αναγνωρίστηκε «ανδρική». Βλ. Siân Reynolds, *Britannica's Typesetters: Women Compositors in Edwardian Edinburgh*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 1989, σ. 70-71· Diane P. Koenker, *Republic of Labor*, ό.π., σ. 200.

⁹⁶ Ava Baron, "Contested terrain revisited", ό.π., σ. 70.

⁹⁷ Οι πιο γνωστοί μονοτύπης στην Ελλάδα είναι άνδρες: αφοί Τσιβεριώτη, αφοί Ρόδη, ο Κοτσώνης και από το 1971 οι αφοί Παληβογιάννη. Βλ. Γιάννης Παληβογιάννης, «Η μονοτυπία είναι μεράκι, καημός», *Ελληνική τυπογραφία. Ιστορικά αποτυπώματα και συλλογική μνήμη*, ειδική έκδοση του περιοδικού *MarketingWeek*, Ιούλιος 2000, σ. 78.

⁹⁸ Για μια ανάλυση των κοινωνικών και πολιτισμικών κατασκευών όσον αφορά τη σχέση φύλου και τεχνολογίας βλ. Μαρία Ρεντετζή, «Εισαγωγή», Μαρία Ρεντετζή (επιμ.), *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*, μτφρ. Αμαλία Χατζηευγενιάδου, Εκκρεμές, Αθήνα 2012, σ. 9-52.

γυναικών». ⁹⁹ Αν και το κλαβιέ της μονοτυπίας κατασκευάστηκε με βάση το πρότυπο της γραφομηχανής τα δύο πληκτρολόγια διέφεραν σημαντικά. ¹⁰⁰ Πρόσθετο «επιχείρημα» για την απαξίωση της εργασίας του κλαβιετίστα ήταν το γεγονός ότι η εργασία του είναι καθιστική με συνέπεια να μην ταλαιπωρείται ο χειριστής από την ορθοστασία, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, η χύτευση των στοιχείων θεωρείται επίπονη και ιδιαίτερα «σκληρή» εργασία, που αδυνατούν από τη «φύση» τους να διεκπεραιώσουν οι γυναίκες εργάτριες. ¹⁰¹ Αυτό ωστόσο αποτελεί αντίφαση διότι αφενός δεν αμφισβητήθηκε αξιακά ο «ανδρικός» χαρακτήρας της εργασίας του λινοτύπη, ο οποίος επίσης εκτελεί καθιστική εργασία και το κλαβιέ της λινοτυπίας θα μπορούσε επίσης να ταυτιστεί θεωρητικά με το αντίστοιχο της γραφομηχανής, και αφετέρου, δεν αμφισβητήθηκε ο «ανδρικός» χαρακτήρας της εργασίας του στοιχειοθέτη με το χέρι, που αν και η εργασία του θεωρείται «πολύ δύσκολη και επίπονη», ¹⁰² καθώς επιτάσσει την ορθοστασία εκτελείται και από γυναίκες. Στην πραγματικότητα ο διαχωρισμός του κλαβιέ από το χυτήριο πραγματοποιείται μόνο σε μεγάλες εκδοτικές επιχειρήσεις που διαθέτουν τον κατάλληλο χώρο για μια τέτοια διάκριση. Στα υπόλοιπα τυπογραφεία, οι δύο μονάδες συνήθως συνυπάρχουν στον ίδιο χώρο, επομένως και η κλαβιετίστα έρχεται σε επαφή με τις αναθυμιάσεις του χυτηρίου. ¹⁰³ Αίρεται επομένως το επιχείρημα διάκρισης με βάση το ανθυγιεινό χαρακτήρα του επαγγέλματος.

Γυναίκες λινοτύπες εργάζονται τόσο σε εκδοτικά τυπογραφεία της Αθήνας όσο και σε επαρχιακές εφημερίδες, αλλά αυτό δεν στάθηκε εμπόδιο αναγνώρισης της εργασίας ως «ανδρικής». Ο εργάτης τύπου Νίκος Ναούμης αν και ο ίδιος έμαθε την εργασία του λινοτύπη στην ηλικία των 13 ετών, επίσης αναπαρήγαγε την έμφυλη διαφορά:

⁹⁹ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι*, ό.π., σ. 128.

¹⁰⁰ Το πληκτρολόγιο της φωτοστοιχειοθεσίας κατασκευάστηκε με βάση το πληκτρολόγιο της μονοτυπίας, δηλαδή της γραφομηχανής, ώστε να διευκολυνθεί η είσοδος γυναικών στη συγκεκριμένη εργασία. Βλ. Walker Rumble, *The Swifts*, ό.π., σ. xvi. Το 1965 είχε ήδη φωτοστοιχειοθετηθεί στη Βρετανία το πρώτο βιβλίο και η πρώτη ημερήσια εφημερίδα. Βλ. Cynthia Cockburn, *Brothers*, ό.π., σ. 61-66· Μάνος Γ. Σαφαρίκας, «Πέντε αιώνες τυπογραφίας στη Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου», *Ζυγός* 93 (1963), σ. 38-41· του ίδιου, «Η τυπογραφία εκβιομηχανίζεται. Συμπεράσματα από μια Διεθνή Έκθεση», *Ζυγός* 94-95 (1963), σ. 42-44.

¹⁰¹ «Το κλαβιέ είναι βασικά για τη γυναίκα γιατί κάθεται στην καρέκλα, ενώ το χυτήριο είναι ανδρική δουλειά». Βλ. Αρχείο Συνεντεύξεων Χρήστου Λούκου, συνέντευξη Γιάννη Παληβογιάννη, 6 Μαρτίου 2003.

¹⁰² Χρίστος Γ. Μανουσαρίδης, «Απ' το χειρόγραφο στο έντυπο», ό.π. σ. 281.

¹⁰³ Κλήμης Μαστορίδης, «Χάραξη και χύτευση», ό.π., σ. 80.

- η εργασία [του λινοτύπη] είναι δύσκολη και επίπονη για γυναίκες. Δεν μπορούν. [...] Όταν ίδρυσα τυπογραφείο, στις λινοτυπίες εργάζονταν γυναίκες, κόρες συναδέλφων.¹⁰⁴

Παρόλο που παραδέχεται την απασχόληση γυναικών και ανηλίκων σε λινοτυπικές μηχανές δεν θεωρεί ότι αφαιρείται ο «ανδρικός» χαρακτήρας της ειδικότητας.

¹⁰⁴ Συνέντευξη με τον Νίκο Ναούμη, 15 Οκτωβρίου 2010.

Κεφάλαιο Τέταρτο

Έμμισθες σχέσεις στα τυπογραφεία της Αθήνας

4.1. Αμοιβές στα εκδοτικά τυπογραφεία

Οι έμμισθες σχέσεις στα τυπογραφεία εξαρτώνται από το φύλο και την ηλικία των εργαζομένων, τα έτη απασχόλησης, τον τόπο εγκατάστασης της επιχείρησης, το είδος και το μέγεθος της παραγωγής, το βαθμό εκμηχάνισης, τη διαπραγματευτική δύναμη των σωματείων, την ειδικότητα και το γενικότερο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο λειτουργεί η επιχείρηση. Διαφοροποιήσεις αποδοχών συναντώνται τόσο μεταξύ των ειδικοτήτων όσο και στην ίδια ειδικότητα, ενώ παρατηρείται το φαινόμενο απόκλισης του ύψους των αποδοχών ακόμη και μεταξύ τυπογραφείων της ίδιας πόλης. Οι τυπογράφοι της Αθήνας αμείβονται με υψηλότερες αποδοχές από τυπογράφους και εργάτες τύπου της επαρχίας, αλλά χαμηλότερες από τις αποδοχές των μελών της ΕΕΤΑ.

Για τη μελέτη του ύψους των αποδοχών αντλήθηκαν στοιχεία από το ΤΑΤ και ΜΓΤ, τα οποία ωστόσο, πρέπει να αντιμετωπισθούν με επιφύλαξη. Εργοδότες συχνά απέκρυπταν το μηνιαίο συνολικό αριθμό των ημερών εργασίας, το πραγματικό ύψος των αποδοχών, αλλά και έναν αριθμό εργαζομένων με στόχο την αποφυγή καταβολής των νόμιμων ασφαλιστικών εισφορών.¹ Οι εισφορές στο ταμείο καταβάλλονται έναντι ποσοστού επί των αποδοχών, το οποίο για την περίπτωση της Αθήνας αυξάνεται το 1948 από 3 σε 6%. Το γεγονός αυτό συστηματοποίησε την πρακτική από την πλευρά των καταστηματαρχών απόκρυψης των πραγματικών οικονομικών στοιχείων του εργατικού και υπαλληλικού τους προσωπικού. Ενδεικτικό του μεγέθους της αποφυγής αυτής είναι η άρνηση μέρους των εργοδοτών τυπογράφων, σύνταξης μητρώου μελών, ώστε να αποφευχθεί η αληθής συμπλήρωση των στοιχείων δυναμικότητας της επιχείρησης, ακόμα και ανώνυμα.²

¹ Με βάση τον έλεγχο που πραγματοποίησαν το 1961 οι υπάλληλοι του ΙΚΑ στη Λάρισα διαπιστώθηκε ότι το 90% των εργοδοτών ή 1.300 άτομα δήλωσαν στην εφορία διογκωμένες δαπάνες για την καταβολή μισθών και ημερομισθίων, ώστε να επιτύχουν τη μείωση του αναλογούντος φόρου. Στο ΙΚΑ, αντιθέτως, δήλωσαν χαμηλότερους μισθούς και ημερομίσθια με στόχο τη μείωση του ύψους της εργοδοτικής ασφαλιστικής εισφοράς. Βλ. «Το ΙΚΑ Λαρίσης θα λάβη μέτρα διά τας δηλώσεις των εργοδοτών», *Η Τυπογραφία*, 10.12.1961.

² Για την πραγματοποίηση μελέτης από το Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας (ΕΛΚΕΠΑ) με σκοπό την εξεύρεση λύσεων στα μελλοντικά, ενδεχομένως, προβλήματα που θα προέκυπταν εξαιτίας της σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ, απαιτήθηκε η σύνταξη μητρώου. Βλ. «Ενεκρίθη ο απολογισμός της Διοικήσεως», *Η Τυπογραφία*, 10.7.1961· «Τα πεπραγμένα της συνελεύσεως της Ενώσεως Τυπογράφων Αθηνών», *Η Τυπογραφία*, 10.8.1961· «Τα πεπραγμένα της Διοικήσεως της Ενώσεως Τυπογράφων Αθηνών», 1.9.1961.

Οι μισθοδοτικές καταστάσεις που εντοπίστηκαν στο αρχείο του ταμείου, παρουσιάζουν δυσκολίες συγκρισιμότητας εξαιτίας της ανομοιογένειας των στοιχείων κυρίως όσον αφορά τον καταμερισμό της εργασίας. Υπάρχουν επιχειρήσεις που δηλώνουν κοινή ειδικότητα για όλους τους εργαζόμενους, καταγράφοντάς τους με τις γενικές έννοιες του «τυπογράφου», του «βιβλιοδέτη», του «μαθητευόμενου» ή του «γενικού» εργάτη ή εργάτριας, χωρίς να διευκρινίζεται η ιεράρχηση του προσωπικού, αλλά και το είδος της εργασίας που εκτελεί ο κάθε εργαζόμενος ή εργαζόμενη. Πιθανόν και η εργασία μελών της οικογένειας του εργοδότη δεν καταγράφεται.

Μειώσεις του κόστους εργασίας επιτυγχάνονται και μέσω της επιμήκυνσης του χρόνου εργασίας, δηλαδή της απασχόλησης άνω των έξι ωρών και της πρόσληψης μεγαλύτερου αριθμού μαθητευομένων. Στην επιχείρηση του Παναγιώτη Γαρμπή απασχολούνται το 1956 συνολικά 25 άτομα από τα οποία οκτώ εμφανίζονται ως «μαθητευόμενοι» και τέσσερις ως «βοηθοί» στοιχειοθετών και βιβλιοδετών. Το 1957 ο αριθμός των μαθητευομένων και βοηθών σχεδόν διπλασιάζεται. Από τους 33 απασχολούμενους δεκαπέντε καταγράφονται ως «μαθητευόμενοι» και επτά ως «βοηθοί» καλύπτοντας περίπου το 67% του συνολικού εργατικού δυναμικού. Προφανώς οι μαθητευόμενοι και οι βοηθοί, έχουν μεγαλύτερη παραγωγικότητα από τις χαμηλές αμοιβές τους, γι' αυτό και προτιμώνται από τους εργοδότες.

Πίνακας 4.1. Ημερομίσθια εργαζομένων στον Πυρσό Α.Ε., 1950-1955 (σε δραχμές)

Ειδικότητες	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Στοιχειοθέτης	22.100-26.000	22-35.000	28.100-35.000	25-40.000	25-40.000	18-50
Λινοτύπης					45-60.000	38-70
Πιεστής	16.750-26.000	23-42.000	34.100-42.000	34-50.000	34-50.000	37-62
Μαθητευόμενος	6.890					
Βοηθός πιεστή	13.000					
Βιβλιοδέτης	20.540-26.000	10-42.000	18-42.000	20-42.000	20-42.000	29-52,50
Μαθ. Βιβλιοδέτης	3.900-13.000					
Τσιγκογράφος	18.850-26.000	22-45.000	22-45.000	17.300-49.000	25-41.000	37-53,50
Μαθ. Τσιγκογράφος	3.900-9.000					
Γενικός	8-20.000	11-25.000	11-33.450	20-25.000	17.300-25.000	29-37

Πίνακας 4.2: Μηνιαίες αποδοχές εργαζομένων του Πυρσού Α.Ε., 1950-1954 (σε δραχμές)³

Ειδικότητες	1950	1951	1952	1953	1954
Διευθυντής	2.500.000	3.000.000	3.000.000	3.000.000	3.675
Λογιστής	1.400.000	1.600.000	1.800.000	1.800.000	2.235
Βοηθ. Λογιστή	450-660.000	450-800.000	650-800.000	800-850.000	1.000-1.065
Ταμίας	1.400.000	1.600.000	1.800.000	1.800.000	2.235
Ηλεκτρολόγος	1.000.000	1.100.000	1.200.000	1.200.000	1.795
Αποθηκάριος	700.000	900.000	900.000	650-1.100.000	1.000
Θυρωρός	400-600.000	500-800.000	500-1.100.000	575-1.100.000	713-1.260
Τσιγκογράφος	490.000	590.000	590.000	650.000	
Βιβλιοδέτης	1.000.000	1.350.000	1.450.000	1.550.000	1.935
Στοιχειοθέτης	1.200.000	1.350.000	1.450.000	1.550.000	1.910
Στερεοτύπης	1.150.000	1.250.000	1.450.000	1.550.000	
Πιεστής	1.100.000-1.500.000	1.200.000-1.650.000	1.300.000-2.000.000	1.400.000-2.100.000	1.730-2.570

Ο Πυρσός που παραμένει μέχρι το 1954 μεγάλη, για τα ελληνικά δεδομένα, εκδοτική επιχείρηση, καταγράφονται στις καταστάσεις του ΤΑΤ το 1950 185 άτομα (167 ως ημερομίσθιοι και 18 με μισθό), οι οποίοι μειώνονται το 1954 στα 109 άτομα εκ των οποίων οι 16 αμείβονται με μισθό. Από τα 185 άτομα τον Ιανουάριο του 1950, οι 28 είναι άνδρες στοιχειοθέτες, 23 πιεστές, επίσης, όλοι άνδρες, 94 βιβλιοδέτες εκ των οποίων οι 41 γυναίκες ή το 44% του συνόλου των βιβλιοδετών, 8 άνδρες τσιγκογράφοι, 7 «γενικοί εργάτες» και 5 «γενικές εργάτριες». Επίσης, συμπεριλαμβάνονται και δύο άνδρες μαθητευόμενοι. Ο αριθμός των εργαζομένων του Πυρσού είναι ακόμη μεγαλύτερος, καθώς δεν καταγράφονται όλοι οι λινοτύπες ή μηχανικοί διότι τα μέλη της ΕΕΤΑ ασφαρίζονται στο ΤΑΕΤΑ. Υποθέτω ότι με μηνιαίο μισθό αμείβονται ο αρχιεργάτης και ο αρχιπιεστής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν θα μπορούσε να υπογραφεί ιδιωτική συμφωνία με κάποιον εργάτη για την καταβολή μισθού αντί ημερομισθίου, όπως ίσχυε και σε περιπτώσεις μελών της ΕΕΤΑ.

Το ενδιαφέρον στην περίπτωση του Πυρσού είναι ότι εντοπίζονται ολόκληρες οικογένειες ως απασχολούμενοι. Τα οικογενειακά δίκτυα φαίνεται ότι έπαιξαν εδώ ρόλο για την πρόσληψη εργαζομένων. Το 1950 με βάση τις καταστάσεις εντοπίστηκαν εννέα οικογένειες να απασχολούνται στο ίδιο ή σε διαφορετικά τμήματα του Πυρσού. Για παράδειγμα συναντάμε τον στοιχειοθέτη Ιωάννη Αμόρη του Αντωνίου, τον πιεστή Φραγκίσκο Αμόρη επίσης του Αντωνίου και την

³ Για τους πίνακες 4.1. και 4.2. βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ-ΜΓΤ, Πυρσός Α.Ε., φ. 15189.

βιβλιοδέτρια Χρυσούλα Αμόρη του Φραγκίσκου. Επίσης, τα αδέρφια Βασίλειο και Κλέαρχο Γεωργιάδη του Νικολάου, στοιχειοθέτες, και τον τσιγκογράφο Νικήτα Γεωργιάδη του Μιχαήλ, χωρίς, ωστόσο, να γνωρίζουμε αν όντως υπάρχει κάποια συγγενική σχέση μεταξύ τους, αλλά χωρίς να μπορούμε και να το αποκλείσουμε. Ενδεχομένως θα υπήρχαν και άλλες οικογένειες, αλλά είναι δύσκολο να εντοπισθούν εξαιτίας κυρίως της αλλαγής του επωνύμου των γυναικών μετά το γάμο ή της απασχόλησης γαμπρών.

Στις υπεύθυνες δηλώσεις των επιχειρήσεων δεν καταγράφεται καμία γυναίκα με την ειδικότητα του στοιχειοθέτη ή του πιεστή. Αυτή η απουσία δεν σημαίνει ότι οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, δεν εκτελούσανε περισσότερες από μία διαφορετικές εργασίες. Γυναίκες καταγράφονται με την ειδικότητα της διαλύτριας, χαρτοθέτριας, βιβλιοδέτριας, γενικής εργάτριας ή υπαλλήλου και αυτές συγκροτούν κατά κύριο λόγο το σώμα των μαθητευομένων στο τμήμα βιβλιοδεσίας των επιχειρήσεων του Πυρσού, του Παναγιώτη Γαρμπή, του Χαράλαμπου Συνοδινού, του Σωτήρη Σπυρόπουλου και της Γερτρούδης Χρήστου.

Πίνακας 4.3: Ημερομίσθια στοιχειοθετών, 1950-1962 (σε δραχμές)

	Πυρσός Α. Ε.	Γερτρούδη Στ. Χρήστου	Χαράλαμπος Π. Συνοδινός	Σωτήριος Δ. Σπυρόπουλος	Νικόλαος Τιλπέρογλου	Παναγιώτης Γαρμπής	Ανδρέας Ι. Βάρτσος
1950	23.400- 26.000	27-30.000	27.000	23.400	26.000	23.400	23.400- 26.000
1951	22-35.000	48-52.000	30-35.000	34-35.000	30-32.000	24-30.000	40.000
1952	22-35.000	52.000	35-40.000	38-42.000	39-44.500	27-30.000	40.000
1953	25-40.000	56-64.000	43-70.000	45-50.000	40-50.000	30-40.000	40.000
1954	25-40.000	64-68.000	50-70	45-60.000	45-50.000	32,50-37,50	40.000
1955	40-50	83,60-88,40	42-86	49-75	60-67,50	36-45	50
1956		88,80-93,60	50-95	65-80	73	36-45	50
1957		88,80-93,60	60-105	72-90	80	42-51	55
1958			60-105		86	42-51	60
1959			60-110			52-80	60
1960			65-115			48-80	60
1961			62-120		70	52-80	65
1962			65-120			53-65	

Πίνακας 4.4: Ημερομίσθια πιεστών, 1950-1962 (σε δραχμές)⁴

	Πυρσός Α. Ε.	Γερτρούδη Στ. Χρήστου	Χαράλαμπος Π. Συνοδινός	Σωτήριος Δ. Σπυρόπουλος	Νικόλαος Τιλπέρογλου	Παναγιώτης Γαρμπής
1950	22.100- 26.000	32.000	27.000	26.000	26.000	24.000
1951	23-42.000	52-53.700	40.000	35.000	35.000	30.000
1952	23-42.000	52-56.800	40.000	50.000	44.500	33.000
1953	25-50.000	60-64.000	80.000	55.000	44.500	40.000
1954	25-50.000	64-68.000	40-80	55.000	45.000	40.000
1955	47,50-62	83,60-88,40	50-98	60-81	61,25	96
1956		88,80-93,60	60-100	70-90	70	96
1957		60-88,80	70-100	75-95	75	96
1958			70-105			120
1959			115			
1960			140			
1961			87-145		70	
1962			87-145		80	

Οι διαφορές που διαπιστώνονται μεταξύ του ύψους των ημερομισθίων το 1954 οφείλονται αφενός στην υποτίμηση της δραχμής κατά 50% έναντι του δολαρίου τον Απρίλιο του 1953, και αφετέρου, στην πρακτική εργοδοτών να μην καταθέτουν κάθε μήνα τις ασφαλιστικές τους εισφορές στο ταμείο. Από τους παραπάνω πίνακες (4.1., 4.2., 4.3., 4.4.) επιβεβαιώνεται ότι οι πιεστές της Αθήνας λαμβάνουν υψηλότερες αποδοχές από τις αντίστοιχες των στοιχειοθετών, αλλά χαμηλότερες από αυτές των λινοτυπών. Αυτό ενδεχομένως οφείλεται στο γεγονός ότι μέρος των λινοτυπών, μη μελών της ΕΕΤΑ, κατάφερε να λάβει υψηλότερα ημερομίσθια. Η άσκηση πίεσης από την Ένωση για τη γενίκευση των όρων εργασίας στην ειδικότητα των λινοτυπών προφανώς έπαιξε σημαντικό ρόλο. Υπάρχουν, ωστόσο, διαφοροποιήσεις μεταξύ των αποδοχών των πιεστών από τυπογραφείο σε τυπογραφείο. Αυτό θεωρώ ότι οφείλεται στο είδος ή τον τύπο πιεστηρίων που χρησιμοποιεί κάθε επιχείρηση, χωρίς να αποκλείεται η λειτουργία πολλών διαφορετικών πιεστηρίων εγκατεστημένων στην ίδια επιχείρηση. Πάντως με βάση τον πίνακα 4.2. το όριο των ανώτατων μηνιαίων αποδοχών των πιεστών μπορεί να ξεπεράσει μόνο ο μισθός του διευθυντή του Πυρσού.

Οι τυπογράφοι της Αθήνας λαμβάνουν περίπου τρεις με τέσσερις φορές χαμηλότερα ημερομίσθια από τα αντίστοιχα των μελών της ΕΕΤΑ, αλλά υψηλότερα από αυτά των εργατών τύπου των επαρχιακών εφημερίδων. Στην Πάτρα, για

⁴ Για τους πίνακες 4.3. και 4.4. βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ-ΜΓΤ, φάκελοι επιχειρήσεων: Πυρσός Α.Ε., φ. 15189· Γερτρούδη Στ. Χρήστου, φ. 1052· Χαράλαμπος Π. Συνοδινός, φ. 854· Σωτήριος Δ. Σπυρόπουλος, φ. 840· Νικόλαος Τιλπέρογλου, φ. 943· Παναγιώτης Γαρμπής, φ. 115· Ανδρέας Ι. Βάρτσος, φ. 76.

παράδειγμα, σε αντίθεση με την Αθήνα, οι στοιχειοθέτες των εφημερίδων αμείβονται με υψηλότερες αποδοχές σε σύγκριση με τις αντίστοιχες των πιεστών. Υποθέτω ότι αυτό είχε σχέση με τη χρήση επίπεδων αντί κυλινδρικών πιεστηρίων για την εκτύπωση των εφημερίδων. Σύμφωνα με την απόφαση του ΔΔΔΔ Πατρών το 1958 «περί των όρων αμοιβής και εργασίας των τυπογράφων Εφημερίδων Πατρών», το ύψος του ημερομισθίου για έξι ώρες εργασίας την ημέρα, στις εφημερίδες *Νεολόγος Πατρών*, *Πελοπόννησος* και *Η Ημέρα*, καθορίζεται για τους στοιχειοθέτες στις 68 δραχμές, στους πιεστές 62 και στους διαλυτές 58. Τα άνω ποσά για τις δύο πρώτες ειδικότητες αυξάνονται κατά 18% για εξάωρη νυκτερινή εργασία (80,24 δραχμές για τους στοιχειοθέτες και 73,13 για τους πιεστές) και κατά 12% για τους διαλυτές (64,96 δραχμές).⁵ Στην απόφαση δεν περιλαμβάνονται οι λινοτύπες και μηχανικοί των εφημερίδων. Αυτή η απουσία ενδεχομένως οφείλεται στο ότι από το 1945 μέχρι το 1960 μόνο ο *Νεολόγος Πατρών* λειτουργεί με λινοτυπικές μηχανές, επομένως δεν θα μπορούσε η συγκεκριμένη ειδικότητα να συμπεριληφθεί στη σύμβαση. Ο έλεγχος των λινοτυπικών μηχανών του *Νεολόγου* από μέλη της ΕΕΤΑ και η εφαρμογή ιδιωτικών συμβάσεων που επέβαλλαν την πεντάωρη εργασία, ενδεχομένως έπαιξαν ρόλο στην αφαίρεση της ειδικότητας. Με τη νέα σύμβαση νομιμοποιείται η εξάωρη εργασία και καθορίζεται το ύψος των αμοιβών όχι πλέον με κριτήριο την κάθε επιχείρηση τύπου, αλλά την ειδικότητα.⁶ Η διαίρεση πλέον των εργατών τύπου μεταφέρεται στο επίπεδο της ειδικότητας διασπώντας εσωτερικά το εργατικό σωματείο. Από την άλλη αποτρέπεται ο «αθέμιτος» ανταγωνισμός μεταξύ των εκδοτών καθιερώνοντας ένα σταθερό κατώτατο επίπεδο ημερομισθίων.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΓΣΕΕ, το 1958 απαιτούνται 2.693 δραχμές τον μήνα για την κάλυψη των λεγόμενων στοιχειωδών αναγκών μιας τετραμελούς

⁵ ΦΕΚ 213 Β'/2.8.1958. Το 1960 με την υπογραφή της νέας εργασιακής σύμβασης, το ημερομίσθιο του στοιχειοθέτη για εξάωρη εργασία ανέρχεται σε 75 δραχμές, του πιεστή σε 68 και του διαλυτή διαμορφώνεται ανάλογα με την ηλικία και τα έτη υπηρεσίας. Τα άνω ημερομίσθια προσ αυξάνονται κατά 18% για εξάωρη νυκτερινή εργασία. Βλ. «Η νέα συλλογική σύμβασις τυπογράφων Πατρών», *Δελτίον Πληροφοριών* 28 (Δεκέμβριος 1960), σ. 4.

⁶ Το 1952 τα μέλη της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών αμείβονται για εξάωρη νυκτερινή εργασία με 38.000 δραχμές στο *Νεολόγο Πατρών*, με 36.000 στην *Ημέρα* και με 35.000 στην *Πελοπόννησο*. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 39, «Ένωσις Εργατών Τύπου Πατρών προς τον αξ. κ. υπουργόν Εργασίας», 19.7.1952. Για την περίπτωση της Πάτρας βλ. Ασημάκης Παλαιολόγος, «Οι εργάτες Τύπου της Πάτρας, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο: Φυσιονομία, μεταβολές, πρακτικές», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2009· του ίδιου, «Οι τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή εφημερίδων και ο αντίκτυπός τους στους εργάτες Τύπου. Η περίπτωση της Πάτρας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», *Μνήμων* 34 (2015), σ. 125-159· Νίκος Ε. Πολίτης, *Χρονικό του πατραϊκού τύπου*, ό.π.· Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Γ', ό.π., σ. 100-127.

εργατικής οικογένειας,⁷ όταν ο στοιχειοθέτης και ο πιεστής της επιχείρησης Συνοδινού, λαμβάνουν για εξάωρη εργασία το ανώτερο 105 δραχμές την ημέρα ή 2.625 δραχμές τον μήνα (25 ημέρες). Μολονότι οι μηνιαίες αποδοχές δεν καλύπτουν τις οικογενειακές δαπάνες, τα κατώτατα ημερομίσθια των στοιχειοθετών και πιεστών είναι σαφέστερα υψηλότερα από το μέσο όρο του κατωτάτου ημερομισθίου των ανδρών εργατών που έφθανε το 1958 τις 47,50 δραχμές και των γυναικών τις 36,50. Μόνο ο πιεστής της επιχείρησης Γαρμπή υπερκαλύπτει τις οικογενειακές δαπάνες, καθώς το μηνιαίο του εισόδημα ανέρχεται σε 3.000 δραχμές.

Το 1962 η επίλυση της εργασιακής σύγκρουσης ανάμεσα στην «Ομοσπονδία Μισθωτών Τύπου και Βιομηχανίας Χάρτου», η οποία υπαγόταν στη ΓΣΕΕ, και στις οργανώσεις των εργοδοτών, ανατέθηκε στα διαιτητικά δικαστήρια με βάση το νόμο 3239/1955.⁸ Ο μη προσδιορισμός των εργάσιμων ωρών για τη διεκπεραίωση της εργασίας στα τυπογραφεία, δημιούργησε συνθήκες ανταγωνισμού και διεκδίκησης μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων. Οι εργοδότες επιθυμούσαν την κατοχύρωση του οκταώρου και οι εργαζόμενοι τη νομιμοποίηση της εξάωρου εργασίας.⁹

Σύμφωνα με απόφαση του ΔΔΔΔ Αθηνών, το Δεκέμβριο του 1962, τα κατώτατα όρια ημερομισθίων των τυπογράφων της χώρας (συμπεριλαμβανομένων και των εργαζομένων στις ημερήσιες επαρχιακές εφημερίδες), προσδιορίζονται με βάση τα έτη απασχόλησης, την ειδικότητα και την ηλικία, ανεξαρτήτως φύλου, χωρίς να καθορίζεται ο απαιτούμενος εργάσιμος χρόνος.¹⁰ Για την περίπτωση της Αθήνας και του Πειραιά,¹¹ μετά τη συμπλήρωση του 19ου έτους της ηλικίας και τριών ετών μαθητείας, στην ειδικότητα των στοιχειοθετών εμφανίζονται τέσσερις διαφορετικές

⁷ Για τα στοιχεία της ΓΣΕΕ βλ. Τάσος Δήμου-Ν. Νικολάου, «Στο ήμισυ των προπολεμικών οι αποδοχές των εργαζομένων», *Η Αυγή*, 13.7.1958 και Τάσος Δήμου, «Το αίτημα των αυξήσεων παραμένει ανοικτό», *Η Αυγή*, 10.9.1958.

⁸ Οι αποφάσεις των διαιτητικών δικαστηρίων ευνοούσαν την εργοδοσία και την κρατική πολιτική. Για το νόμο 3239/1955 βλ. Γιώργος Φ. Κουκουλές, «Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση* 3 (1985), σ. 18-33· Χρήστος Ιωάννου, «Το εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1955-67», *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, τ. Β', Αθήνα 1995, σ. 73-105· Thomas W. Gallant, "Collective action and atomistic actors: Labor unions, strikes, and crime in Greece in the postwar era", Dimitri Constan - Theofanis G. Stavrou (επιμ.), *Greece Prepares for the Twenty-first Century*, Woodrow Wilson Center Press, Johns Hopkins University Press, Ουάσιγκτον και Βαλτιμόρη 1995, σ. 149-190· ιδιαίτερα σ. 152-154.

⁹ Στις 26 Μαρτίου του 1962 οι τυπογράφοι κήρυξαν απεργία με αίτημα την αύξηση των αποδοχών κατά 20%, δηλαδή ανάλογη με την αύξηση του τιμαριθμού, ενώ παράλληλα κατήγγειλαν την καταστρατήγηση του χρόνου εργασίας. Βλ. «Εκτός των αρτεργατών-μυλεργατών κατέρχονται την Δευτέρα σε απεργία διαρκείας και οι τυπογράφοι Αθηνών», *Η Αυγή*, 24.3.1962 και 28.3.1962.

¹⁰ ΦΕΚ 454 Β'/10.12.1962.

¹¹ Το ύψος των κατώτατων ημερομισθίων είναι μειωμένο κατά 5% στη Θεσσαλονίκη και κατά 8% στις υπόλοιπες περιοχές της χώρας, εξαιτίας του υψηλότερου κόστους ζωής που συναντάται στην πρωτεύουσα.

βαθμίδες αποδοχών. Τα τρία πρώτα χρόνια εργασίας οι εργαζόμενοι αμείβονται με 60 δραχμές την ημέρα, κατά τα επόμενα τρία χρόνια το ύψος του ημερομισθίου αυξάνεται στις 68 δραχμές, μέχρι το 10ο έτος αγγίζει τις 74 δραχμές, και τέλος, από 10 έτη και πάνω τις 82 δραχμές. Στην περίπτωση των πιεστών μέχρι και το πέμπτο έτος απασχόλησης αμείβονται με 70 δραχμές ημερησίως, από το πέμπτο μέχρι το ένατο έτος με 75 δραχμές και από το ένατο και πάνω με 92 δραχμές.¹² Νομιμοποιείται επομένως η διαφορά του ύψους των αποδοχών των πιεστών από τις υπόλοιπες ειδικότητες.

Αν και το ύψος των ημερομισθίων δεν είναι συγκρίσιμο μεταξύ των πιεστών και στοιχειοθετών, καθώς αντιστοιχούν σε διαφορετικά έτη εργασίας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι κατά μέσο όρο το ύψος του ημερομισθίου των στοιχειοθετών αντιστοιχεί περίπου στο 86 με 89% του αντίστοιχου ημερομισθίου των πιεστών. Υψηλότερα αμειβόμενος, όπως είναι και αναμενόμενο, είναι ο αρχιεργάτης με το ημερομίσθιό του να φθάνει τις 100 δραχμές. Τη θέση του αρχιεργάτη καταλαμβάνει συνήθως ο αρχαιότερος εργαζόμενος, γι' αυτό και δεν εμφανίζονται διαφορετικές βαθμίδες αποδοχών με βάση τα έτη απασχόλησης. Οι λινοτύπες αγγίζουν το ημερομίσθιο του αρχιεργάτη ύστερα από επτά χρόνια εργασίας στη συγκεκριμένη ειδικότητα. Μετά τη συμπλήρωση του 19ου έτους και τριών ετών μαθητείας, ο λινοτύπης λαμβάνει 80 δραχμές και φθάνει τις 90 μέχρι τον έβδομο χρόνο εργασίας.¹³

Η ποικιλία του ύψους των ημερομισθίων, με βάση τα έτη απασχόλησης, την ηλικία και την ειδικότητα, δημιουργεί τάσεις κατακερματισμού τόσο στο εσωτερικό της επιχείρησης όσο και στο εργατικό σωματείο. Παράλληλα εμφανίζονται δυσκολίες εντοπισμού ενδεχόμενης αυθαιρεσίας εκ μέρους των εργοδοτών, που φαίνονται ότι κινούνται στα πλαίσια της υπογραφείσας σύμβασης.¹⁴

Η σύμβαση δεν νομιμοποιεί την οκτάωρη εργασία στα τυπογραφεία, αλλά η μη κατοχύρωση του εξάωρου «νομιμοποίησε» στην πράξη τις «υπερβάσεις» στον χρόνο

¹² Οι χαρτοθέτες, μετά τη συμπλήρωση 2,5 ετών υπηρεσίας, αμείβονται με 68 δραχμές την ημέρα και μετά τη συμπλήρωση 6,5 ετών με 80 δραχμές. Οι χειριστές αυτομάτων πιεστηρίων, μέχρι το τέταρτο έτος υπηρεσίας, με 65 δραχμές, μετά τη συμπλήρωση του τέταρτου έτους με 70 δραχμές και μετά τη συμπλήρωση του όγδοου με 80 δραχμές.

¹³ Οι μαθητευόμενοι, ανεξαρτήτως φύλου, κατά το πρώτο έτος της μαθητείας αμείβονται με 27,50 δραχμές που αντιστοιχεί περίπου με το 46% του αντίστοιχου ημερομισθίου της πρώτης βαθμίδας του στοιχειοθέτη και με το 39% του πιεστή. Στο δεύτερο έτος μαθητείας αμείβονται με 31,50 δραχμές και στο τρίτο με 37,50 δραχμές. Δηλαδή το μέγιστο ημερομίσθιο του μαθητευομένου αγγίζει το 62,5% του ύψους του ημερομισθίου του στοιχειοθέτη και το 53,6% του πιεστή. Η διαφορά στο ημερομίσθιο γίνεται ακόμη μεγαλύτερη εάν η σχετική σύγκριση πραγματοποιηθεί με το μέγιστο ημερομίσθιο των στοιχειοθετών, πιεστών ή αρχιεργατών.

¹⁴ ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, φ. 18083, “Νικόλαος Π. Τυπέρογλου” και φ. 18065, “Γεώργιος Τσιβεριώτης και Σία”.

εργασίας. Η απουσία νομοθετικού πλαισίου διευκόλυνε τη διεύρυνση της συγκεκριμένης πρακτικής. Η σύγκρουση μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών για τη διάρκεια του χρόνου εργασίας, «επιλύθηκε» με τη συλλογική σύμβαση του 1965. Σύμφωνα με αυτήν, αναγνωρίζεται ως νόμιμη η εξάωρη εργασία στα τυπογραφεία της Αθήνας, αλλά με την προϋπόθεση αναλογικής μείωσης του ύψους του ημερομισθίου. Υιοθετήθηκε δηλαδή η «λύση» που δόθηκε στα καλλιτεχνικά τυπογραφεία του Ηρακλείου από το 1962. Με βάση αυτή τη σύμβαση τα ημερομίσθια προσαυξάνονται κατά 33% σε περίπτωση οκτάωρης ημερήσιας απασχόλησης.¹⁵ Στην πραγματικότητα οι εργαζόμενοι υποχρεώθηκαν να συμπληρώνουν οκτάωρη εργασία προκειμένου να μην απολέσουν τα εισοδήματά τους την αγοραστική τους αξία.¹⁶

Εκτός από τη δυνατότητα πραγματοποίησης υπερωριών,¹⁷ ένας επιπρόσθετος δρόμος για την αύξηση των αποδοχών των εργαζομένων ήταν η συμμετοχή σε εργολαβικές και υπεργολαβικές ομάδες. Συνήθως έμπειροι και ταχύτεροι εργάτες προτιμούνταν από τους εργολάβους για τη διεκπεραίωση της εργασίας που εξασφαλιζόταν είτε από κάποιον ιδιώτη είτε από το δημόσιο. Ο εργολάβος, που δεν ήταν απαραίτητα τυπογράφος, νοίκιαζε έναντι ορισμένου χρηματικού ποσού ή μεριδίου ανά τυπογραφικό φύλλο κάποιο τυπογραφείο και στη συνέχεια μόνος του ή μισθώνοντας και άλλους στοιχειοθετούσε το έντυπο και το τύπωνε στον ίδιο χώρο ή αλλού. Το σύστημα της εργολαβίας είχε δύο όψεις και για τα δύο συμβαλλόμενα μέρη· από την πλευρά των ιδιοκτητών τυπογράφων προσέφερε ένα μικρό αλλά σίγουρο κέρδος, αλλά δημιουργούσε συνθήκες «αθέμιτου» ανταγωνισμού με τον εργολάβο ή υπεργολάβο. Από την πλευρά των εργαζομένων προσέφερε ένα συμπληρωματικό εισόδημα ή ακόμη και εργασία σε ανέργους, αλλά συνήθως απουσίαζε η δυνατότητα διαπραγμάτευσης ικανοποιητικής αμοιβής. Ο εργολάβος, μολονότι «χτυπούσε» την τιμή προκειμένου να του ανατεθεί η εκτέλεση της

¹⁵ ΦΕΚ 320 Β'/10.9.1962.

¹⁶ Σύμφωνα με την απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών, στις 31 Μαρτίου του 1965, οι απασχολούμενοι στις τυπογραφικές επιχειρήσεις με μειωμένο ωράριο (6 ωρών ημερησίως) δικαιούνται τα έξι όγδοα του εκάστοτε πλήρους νομίμου οκταώρου. Βλ. Π. Δ. Παληβογιάννης, «Η αμοιβή της ώρου εργασίας μετά την 13/27.4.65 διαιτητικήν και την υπ' αριθ. 2099/31.3.65 απόφασιν Πρωτοδικείου Αθηνών», *Η Τυπογραφία*, 12.6.1965.

¹⁷ Το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών καθιέρωσε την τρίωρη υπερωρία, σε αντιδιαστολή με τη δίωρη, ώστε να αποφευχθεί η πιθανότητα καθιέρωσης της οκταώρου εργασίας. Εργοδότες αποδέχονται την ωριαία απασχόληση φοιτητών και ανέργων, και των δύο φύλων, για την αποφυγή καταβολής αντίστοιχων εισφορών στο ταμείο. Συνέντευξη με τον Γιώργο Μπαρμπή, 14 Ιουνίου του 2010 και Αρχείο Συνεντεύξεων Χρήστου Λούκου, συνέντευξη Αιμίλιου Καλιακάτσου, 10 Ιουλίου 2001 και Σπύρου Λένη, 30 Ιουνίου 2004.

εργασίας, ήταν σαφέστατα ο κερδισμένος της εργολαβικής σχέσης, καθώς λειτουργούσε με συμπιεσμένο παραγωγικό και εργατικό κόστος· αφενός απέφευγε το κόστος συντήρησης ενός τυπογραφείου και της συνεπαγόμενης καταβολής φόρων, εισφορών κ.λπ. στο δημόσιο και αφετέρου συμπίαζε τις αμοιβές της εργολαβικής ομάδας, χωρίς να αποδίδει στο ταμείο το αντίτιμο των εισφορών, επιδομάτων ή δώρων.¹⁸ Η πρακτική της εργολαβίας, αν και καταγγέλλεται από τους εργοδότες και εργαζόμενους ως «επιζήμια», διατηρείται στα τυπογραφεία τουλάχιστον έως τη δεκαετία του 1970.¹⁹

4.2. Οι αποδοχές των εργατών τύπου της Αθήνας

Οι εργάτες εφημερίδων, όπως και παντού στον κόσμο, είναι οι πιο καλοπληρωμένοι εργάτες στην τυπογραφία. Μέχρι το 1950, και την υπογραφή της πρώτης σύμβασης εργασίας μεταξύ της ΕΕΤΑ και της Κοινοπραξίας Αθηναϊκών Εφημερίδων,²⁰ συνήθως υπογράφονταν διακριτές συμφωνίες μεταξύ των εργατών και του εκδότη επιτρέποντας τη διαφοροποίηση των αποδοχών μεταξύ τόσο των ειδικοτήτων όσο και των τυπογραφείων της Αθήνας. Το «Πρωτόκολλον» του 1950,²¹ όπως και οι επόμενες συμβάσεις εργασίας, καθόριζε το κατώτατο όριο ημερομισθίου, ανεξαρτήτως ειδικότητας, ετών απασχόλησης, ηλικίας, θέτοντας από τη μια ένα «πλαφόν» στο ύψος του ημερομισθίου και από την άλλη αφαιρούσε τη δυνατότητα διάκρισης των εργαζομένων είτε κατά ειδικότητα είτε κατά έτη απασχόλησης, όπως συνέβαινε σε άλλα επαγγέλματα.

¹⁸ Φάνης Κωνσταντινίδης, «Όσο-όσο και η πληγή της εργολαβίας», *Συνεταιρισμός* 15 (15 Φεβρουαρίου 1949), σ. 3· αναδημοσίευση *Η Τυπογραφία*, 1.1.1965· Χρήστος Λούκος, «Τυπογραφία και τυπογράφου», ό.π., σ. 313· του ίδιου, «Ένας τυπογράφος στην Αθήνα», ό.π., σ. 245-246. Για την εργολαβία και την υπεργολαβία βλ. Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1936). Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Νεφέλη, Αθήνα 2005, σ. 74-78· Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., σ. 256.

¹⁹ Χρήστος Λούκος, «Ένας τυπογράφος στην Αθήνα», ό.π., σ. 245. Το 1975 ο Τσιβεριώτης ανέλαβε εργολαβικά την έκδοση της *Ελευθεροτυπίας* του Ε. Τεγόπουλου, προσλαμβάνοντας εργάτες από την ΕΤΗΠΤΑ.

²⁰ Μόνο στη Γερμανία παρατηρήθηκε η πρακτική υπογραφής εθνικών συλλογικών συμβάσεων στον κλάδο της τυπογραφίας. Η πρακτική αυτή είχε τις ρίζες της στο 1873 όταν το σωματείο τυπογράφων υπέγραψε την πρώτη συλλογική σύμβαση. Βλ. Andrei S. Markovits, *The Politics of the West German Trade Unions: Strategies of Class and Interest Representation in Growth and Crisis*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1986, σ. 378.

²¹ Το «Πρωτόκολλον» υπογράφηκε στις 20 Αυγούστου του 1950 από την ΕΕΤΑ και την Κοινοπραξία Αθηναϊκών Εφημερίδων (ΚΑΕ). Μέλη της ΚΑΕ εμφανίζονται οι εκδότες ημερήσιων ελληνόγλωσσων αθηναϊκών εφημερίδων: Αθανάσιος Παράσχος (*Εθνικός Κήρυξ*), Κωνσταντίνος Νικολόπουλος (*Εθνος*), Πάνος Κόκκας (*Ελευθερία*), Γεώργιος Βλάχος (*Η Καθημερινή*), Δημήτριος Λαμπράκης (*Το Βήμα-Τα Νέα*), Νίνα Αραβαντινού (*Η Βραδυνή*), Αθανάσιος Μπότσης (*Ακρόπολις*), Αλκιβιάδης Καλαποθάκης (*Εμπρός*), Νικόλαος Ευαγγελόπουλος (*Ο Προοδευτικός Φιλελεύθερος*) και Ιωάννης Αγγέλου (*Ο Δημοκρατικός*). Απουσιάζει ο Αχιλλέας Α. Κύρου, εκδότης της εφημερίδας *Εστία*, διότι υπέγραψε διακριτή συμφωνία με τους εργάτες. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 289 και 321.

Η υπογραφή όμως μιας σύμβασης δεν σημαίνει και την άμεση ή γενίκευση της εφαρμογής της. Ο αρχιεργάτης συνέχιζε να αναπαράγει πρακτικές του παρελθόντος σε μικρότερο ωστόσο βαθμό, ενώ συναντάται και η περίπτωση διακριτής συμφωνίας του προσωπικού με την εφημερίδα. Η σημασία των συμβάσεων έγκειται στο ότι περιορίστηκε η ποικιλία του ύψους των αποδοχών και τα περιθώρια αυθαιρεσίας του αρχιεργάτη, ενώ από την πλευρά των εργοδοτών σταθεροποιήθηκε το κατώτατο όριο εργατικού κόστους για όλους τους εκδότες. Εφόσον οι εργοδότες δεν μπορούσαν να συνεννοηθούν και να εφαρμόσουν από κοινού τους νόμους «περί τύπου» που καθόριζαν το σχήμα, τον αριθμό φύλλων, την απαγόρευση παροχής δώρων στους αναγνώστες κ.λπ., ώστε να εξαλειφθεί ο «αθέμιτος» ανταγωνισμός,²² συμφώνησαν στη σταθεροποίηση του εργατικού κόστους σε ένα σημείο κάτω από το οποίο δεν μπορούσε να πέσει κανένας εκδότης ημερήσιας πολιτικής αθηναϊκής εφημερίδας. Τα μέλη της ΕΙΗΕΑ «εκμεταλλεύθηκαν» τις υψηλές αποδοχές των εργαζομένων τους για ίδιον όφελος μετατρέποντας το μεταβλητό σε σταθερό κόστος.²³ Με τον τρόπο αυτό δεν περιόριζαν μόνο τον μεταξύ τους ανταγωνισμό πάνω στο κόστος εργασίας, αλλά έθεταν και σημαντικά «εμπόδια» στην έκδοση νέων εφημερίδων και μετακίνησης επαρχιακών στην Αθήνα.²⁴ Η αδυναμία δημιουργίας κλειστού εργοδοτικού σωματείου αντίστοιχου με αυτού της ΕΕΤΑ, ώστε να ελεγχθεί η αγορά, οι απεργιακές κινητοποιήσεις των εργατών που έθεταν σε κίνδυνο ακόμη και την ύπαρξη των εφημερίδων, η αστάθεια της οικονομικής και πολιτικής ζωής υποχρέωσαν τους εργοδότες στην αποδοχή των συμβάσεων εργασίας.

²² Εκδότης αθηναϊκής εφημερίδας εξέδιδε και πωλούσε με την εφημερίδα του σε τόμο τις *Αγορεύσεις του Ελληνικού Κοινοβουλίου*: η Ελένη Βλάχου μαζί με το περιοδικό *Εκλογή* έστειλε στους συνδρομητές της το βιογραφικό λεξικό *Ποιος είναι ποιος*, τη *Μικρά Εγκυκλοπαιδεία* και ανθολογίες διηγημάτων: εφημερίδα της Θεσσαλονίκης εξέδωσε «ανενόχλητα» το βιβλίο του Πάστερνακ, *Δόκτωρ Ζιβάγκο* κ.ά. Βλ. Β. Αιδαλής, *Αι παρεκτροπαί του τύπου*, ό.π., σ. 167-168.

²³ Για ανάλογες προσπάθειες αντιμετώπισης της «παραγωγικής και ανταγωνιστικής αβεβαιότητας» των επιχειρήσεων βλ. William Lazonick, *Η οργάνωση των επιχειρήσεων και ο μύθος της οικονομίας της αγοράς*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2001, σ. 269-279.

²⁴ Οι εκδότες εφημερίδων του Λονδίνου επίσης καταβάλλουν υψηλά ημερομίσθια στους εργατές με σκοπό το «κλείσιμο» της αγοράς σε νέους υποψήφιους εκδότες. Βλ. Cynthia Cockburn, *Brothers*, ό.π., σ. 74.

Πίνακας 4.5.: Κατώτατο όριο ημερομισθίου των εργατών τύπου της Αθήνας, για πεντάωρη εργασία, 1946-1968 (σε δραχμές)²⁵

Έτη	Ημερομισθιο ημέρας	Ημερομισθιο νύχτας
1946	25.520	29.165
1947	33.685	38.500
1948	50.530	57.750
1949	55.000	60.000
1950	70.000	75.000
1952	70.000	80.000
1958	105	120
1964	117	132
1968	190,90	215,60

Με βάση τον παραπάνω πίνακα (4.5.) βλέπουμε ότι η διαφορά του κατώτατου ορίου για πεντάωρη εργασία την ημέρα κάλυπτε, το 1949 και το 1950, το 91,6% του αντίστοιχου ημερομισθίου της νύχτας. Σαφέστατα υπάρχει διάκριση μεταξύ των εργαζομένων της νύχτας, δηλαδή των εργατών που απασχολούνται από τις 10 το βράδυ μέχρι τις 6 το πρωί, και των εργαζομένων της ημέρας, όπου οι πρώτοι αμείβονται με υψηλότερες αποδοχές. Από το 1952 και μέχρι το 1964 η απόκλιση μεταξύ τους σταθεροποιείται στο 87,5% για να μειωθεί ελαφρώς το 1964 φθάνοντας το 88,6%. Στο κατώτατο όριο ημερομισθίου δεν έχει προστεθεί το ημερομισθιο της Κυριακής (1/6), αλλά και η μηνιαία τιμαριθμική αναπροσαρμογή των αποδοχών που καθιερώνεται με το πρωτόκολλο του 1950. Το 1960 το κατώτατο συμβατικό ημερομισθιο για πεντάωρη νυκτερινή εργασία δεν είναι 120 αλλά 153,20 δραχμές. Στις 120 δραχμές προστέθηκε το 1/6 της Κυριακής και ο τιμάρηθος, που το Μάρτιο του 1960 διαμορφώθηκε στο 13% (όπως υπολογίσθηκε με βάση τη σύμβαση του 1958).²⁶

Η αποδοχή του αιτήματος της τιμαριθμικής αναπροσαρμογής το 1950 από την Κοινοπραξία πραγματοποιήθηκε με αφορμή την πολυήμερη απεργία την ίδια χρονιά, που θα δούμε σε επόμενη ενότητα. Το αίτημα από την πλευρά της Κοινοπραξίας έγινε αποδεκτό για δύο λόγους: για τη διακοπή μελλοντικών απεργιών της ΕΕΤΑ, αλλά και λόγω της γνώσης ότι ο τιμαριθμικός δείκτης, ο οποίος εκδίδεται κάθε μήνα

²⁵ Για τα ημερομισθια των εργατών τύπου βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 40, «Σημείωμα» [1949]: φ. 15, [Ανακοίνωσις], 6.4.1949: φ. 16, «Προς κ. Δημητρακόπουλο, Εσπερινός Ταχυδρόμος», 12.3.1950: φ. 150, «Προς το ΔΣ του ΤΑΕΤΑ», 5.4.1968. Για τις συμβάσεις εργασίας βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 289 και φ. 321.

²⁶ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 114, «Προς την Δ/σιν της εφ. Φως των Σπορ», 22.3.1960.

από την Τράπεζα της Ελλάδος, δεν αντανακλά την οικονομική πραγματικότητα, καθώς εμφανίζεται πάντοτε συμπεσιμένος προς τα κάτω.²⁷ Τα χαμηλά επίπεδα του τιμαριθμικού δείκτη το 1950 και η αδυναμία πρόβλεψης μελλοντικής σημαντικής του αύξησης, έπεισαν τα μέλη της Κοινοπραξίας στην αποδοχή της συμφωνίας. Από την πλευρά της ΕΕΤΑ θεωρήθηκε «θυσία»²⁸ η αποδοχή του τιμαρίθμου έναντι της υψηλότερης αύξησης των αποδοχών. Μέσα σε λίγα χρόνια αντιστρέφονται οι θέσεις και των δύο μερών. Η αύξηση του τιμαριθμικού δείκτη απέδειξε την ορθή, αν και τυχαία, ωφελιμότητα της αποδοχής του, ώστε οι αποδοχές των εργατών τύπου να μην χάνουν την αγοραστική τους αξία. Από την πλευρά των εργοδοτών, η κατάργηση της τιμαριθμικής αναπροσαρμογής τίθεται στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων σε κάθε απεργιακή κινητοποίηση των εργατών τύπου. Με τη σύμβαση του 1958 ενσωματώνεται το 50% του τιμαρίθμου στο ημερομίσθιο και το υπόλοιπο αποδίδεται κάθε μήνα ως τιμάρθμος. Οι αποδοχές αυξάνονται ακόμη περισσότερο διότι πλέον το υπόλοιπο του τιμαρίθμου πολλαπλασιάζεται με μεγαλύτερο χρηματικό ποσό.

Η συμπερίληψη του αναγκαστικού νόμου 896/1949 «Περί οικονομικής κατοχυρώσεως της ελευθεροτυπίας και άλλων τινών διατάξεων» στη σύμβαση, σήμαινε ότι απαγορευόταν πλέον οι εργάτες τύπου της Αθήνας να πραγματοποιούν απεργία με οικονομικό αίτημα. Η αύξηση των αποδοχών μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με απόφαση του υπουργού Εργασίας, ενώ ο εργοδότης αντιμετώπιζε κυρώσεις σε περίπτωση αποδοχής του οικονομικού αιτήματος και συνέχισης έκδοσης της εφημερίδας του. Στο άρθρο 7 του «Πρωτοκόλλου», που υπογράφηκε τον Αύγουστο του 1950, αναφέρεται η «εξεύρεσις μονίμου τρόπου ειρηνικής αναπροσαρμογής των

²⁷ Ο τιμάρθμος του κόστους ζωής αυξήθηκε κατά 47,9% το 1947, 23,1% το 1948, 6,4% το 1949, 14,5% το 1950 και 9,9% το 1950. Βλ. Χρυσάφης Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (διεύθ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9: *Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974. Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 61. Την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών εφαρμόστηκε το άρθρο 4 του ΝΔ 362/1945 κατά το οποίο «πάσα δικαιοπραξία, δύναται να συνομολογήται μόνον εις δραχμάς». Επομένως, η τιμαριθμική αναπροσαρμογή των αποδοχών θεωρείται άκυρη. Αν και από το 1968 τίθεται θέμα από το καθεστώς διευθέτησης του ζητήματος μεταξύ των δύο ενώσεων (ΕΕΤΑ-ΕΙΗΕΑ), οι εργάτες τύπου της Αθήνας συνέχιζαν να λαμβάνουν μηνιαία τιμαριθμική αναπροσαρμογή μέχρι και τα μέσα του 1970. Τον Ιούνιο του 1970 εντέλει υπογράφεται συμφωνία με την ΕΙΗΕΑ βάσει της οποίας μετά την ενσωμάτωση του 52,7% του τιμαρίθμου στο ημερομίσθιο καταργείται οριστικά η τιμαριθμική αναπροσαρμογή. Είναι η περίοδος που η τότε Διοίκηση της ΕΕΤΑ ενδείνει τις πιέσεις στην ΕΙΗΕΑ και στο καθεστώς για την κατάργηση του άρθρου 1 του νόμου 4046/1960. Υποθέτω ότι ο τιμάρθμος «θυσιάστηκε» ή ανταλλάχθηκε προς όφελος αυτής της εξέλιξης, καθώς τον Ιανουάριο του 1971 ψηφίζεται ο σχετικός νόμος (ΦΕΚ 6 Α/16.1.1971). Με την πτώση της χούντας, οι εργάτες τύπου επανακτούν το προνόμιο της τιμαριθμικής αναπροσαρμογής. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 169 και 172· δημοσιεύεται στο Χρήστος Καραμπλιάς, *Οι εργάτες τύπου*, ό.π., σ. 30-32.

²⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 79, πρακτικά ΔΣ, 8.8.1950.

αποδοχών των Εργατών Τύπου», ώστε να αποφευχθούν απεργιακές κινητοποιήσεις των εργαζομένων στο μέλλον. Οι εργοδότες εξέλαβαν την «ειρηνική» επίλυση των διαφορών και την καθιέρωση «γραμμής αγαθών σχέσεων» μεταξύ των δύο ενώσεων ως εσαεί απαγόρευση κήρυξης απεργίας για οποιοδήποτε αίτημα. Όταν η ΕΕΤΑ αποφάσισε να συμμετάσχει στην πανελλαδική 24ωρη απεργία της 8ης Ιουνίου του 1953 που κήρυξε η ΓΣΕΕ, οι εργοδότες απέστειλαν εξώδικη διαμαρτυρία θεωρώντας ότι καταγγέλθηκε η σύμβαση εργασίας.²⁹

Για τους εργάτες τύπου της Αθήνας, ο τρόπος διατύπωσης της πρότασης εντασσόταν στο ευρύτερο πλαίσιο της νοοτροπίας των μελών της ΕΕΤΑ, δηλαδή της επίλυσης των ζητημάτων στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, γι' αυτό και δεν τέθηκε θέμα επεξήγησής της. Αν και οι συμβάσεις εργασίας (1952, 1958, 1964), οι οποίες επαναλαμβάνουν την πρόταση, δημοσιεύονται στο *Δελτίον Πληροφοριών* δεν έγινε κατανοητή από το μεγαλύτερο μέρος των μελών της Ένωσης.³⁰ Εργάτες τύπου που δέχθηκαν να μου παραχωρήσουν συνεντεύξεις θεώρησαν αυτονόητο ότι το βασικό αίτημα κήρυξης μιας απεργίας της ΕΕΤΑ ήταν το «αίτημα αύξησης ημερομισθίου» αγνοώντας τη ρήτρα της σύμβασης. Καμία απεργία μέχρι και την περίοδο της δικτατορίας δεν θα πραγματοποιηθεί με βάση αυτό το αίτημα.

Με την ανανέωση της Σύμβασης το 1952 ενισχύονται τα προνόμια των εργατών τύπου της Αθήνας και «νομιμοποιούνται»³¹ καθιερωμένες πρακτικές.³² Αυξάνεται το κατώτατο όριο ημερομισθίου των εργατών τύπου που εργάζονται τη

²⁹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 73, «Προς το ΔΣ της ΕΙΗΕΑ», 30.10.1953 και φ. 74, «Εξώδικος Διαμαρτυρία της εν Αθήναις εδρευούσης Ενώσεως Ιδ. Ημ. Εφ. Αθηνών, νομίμως εκπροσωπούμενης κατά της ΕΕΤΑ», 9.6.1953. Για τις απεργίες που οργάνωσε η ΓΣΕΕ το 1953 με αφορμή το εργατικό νομοσχέδιο που κατατέθηκε από τον υπουργό Εργασίας Ελευθέριο Γονή βλ. αναλυτικά Γιώργος Φ. Κουκουλές, *Ελληνικά συνδικάτα: Οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση, 1938-1984*, Οδυσσέας, Αθήνα 1984, σ. 105-139.

³⁰ *Δελτίον Πληροφοριών* 13 (Οκτώβριος 1957), σ. 1· 28 (Δεκέμβριος 1960), σ. 1-2· 40 (Ιούνιος 1964), σ. 2· 42 (Δεκέμβριος 1964), σ. 1-2.

³¹ Οι συμβάσεις εργασίας που υπογράφονται μεταξύ της ΕΕΤΑ και ΕΙΗΕΑ δεν έχουν νομική ισχύ, καθώς δεν κατατίθενται ούτε στο Ειρηνοδίκηο ούτε στο υπουργείο Εργασίας. Η πεντάωρη εργασία και η πληρωμή της ημέρας της Κυριακής δεν αναγνωρίζονται από τα δικαστήρια. Από την άλλη, από τη στιγμή που συμφωνούν τα δύο συμβαλλόμενα μέρη (ΕΙΗΕΑ-ΕΕΤΑ) δεν θεωρείται ότι απαιτείται και σχετική επικύρωση.

³² Οι εκδότες και οι εκπρόσωποι εκδοτών που υπέγραψαν τη σύμβαση εργασίας του 1952 ήταν οι: 1) Ιωάννης Γ. Παπαγεωργίου (*Αθηναϊκή-Ελεύθερος Λόγος*), 2) Διονύσιος Μπότσης και Σπύρος Βουτσινάς (*Ακρόπολις*), 3) Σάββας Κωνσταντόπουλος (*Απογευματινή*), 4) Βασίλης Ευφραιμίδης (*Η Αυγή*), 5) Δημήτριος Λαμπράκης (*Το Βήμα-Τα Νέα*), 6) Γεώργιος Νεομονίτης ως εκπρόσωπος της Νίνας Αραβαντινού (*Η Βραδυνή*), 7) Αθανάσιος Παράσχος (*Εθνικός Κήρυξ*), 8) Κωνσταντίνος Νικολόπουλος ως εκπρόσωπος και της Μαριάνθης Νικολοπούλου και Δέσπας Κυριαζή (*Εθνος*), 9) Πάνος Κόκκας (*Ελευθερία*), 10) Ιωάννης Στρατηγάκης ως εκπρόσωπος του Νικόλαου Βεντήρη (*Ελληνική Ημέρα*), 11) Αλκιβιάδης Καλαποθάκης (*Εμπρός*), 12) Κύρος Α. Κύρου (*Εστία*), 13) Ελένη Βλάχου (*Η Καθημερινή*), 14) Νικόλαος Παπαπολίτης (*Προοδευτική Αλλαγή*) και 15) Νικόλαος Ευαγγελόπουλος (*Ο Προοδευτικός Φιλελεύθερος*).

νύκτα σε 80.000 δραχμές, δηλώνεται ρητά ότι το αναγκαίο τεχνικό προσωπικό για την έκδοση των εφημερίδων στελεχώνεται αποκλειστικά από μέλη της ΕΕΤΑ, το ημερομίσθιο αυξάνεται κατά 100% σε περίπτωση παροχής εργασίας την Κυριακή, οι αποδοχές, επίσης, προσαυξάνονται τις γιορτές των Χριστουγέννων, του Νέου Έτους και του Πάσχα «διά τριών δεκαημέρων βασικών αποδοχών» και «νομιμοποιείται» το κλείσιμο των εφημερίδων το Σάββατο στις 9:30 το βράδυ, κάτι το οποίο είχε επιβληθεί ήδη από το 1948. Επιπρόσθετα, ανατίθεται στην ευχέρεια της ΕΕΤΑ να τοποθετεί ανέργους σε διάφορα τμήματα για την εκτέλεση των υπερωριών, δηλαδή της εργασίας που πραγματοποιείται μετά την πεντάωρη εργασία, παρέχεται ετήσια άδεια μέχρι 18 ημερών «μετά των βασικών αποδοχών» και η Κοινοπραξία αναλαμβάνει την υποχρέωση *«όπως παράσχη αμέριστον την ηθικὴν αὐτῆς συνδρομὴν διὰ τὴν ἐπίτευξιν πάσης δικαίας ἐπιδιώξεως τῆς Ἐνώσεως»*, όπως το στεγαστικό, τη σύσταση κλάδου υγείας από το ΤΑΕΤΑ, την αναγνώριση ως *«ανήκοντος εἰς τὴν Ἐνωσιν τοῦ ὑπὸ τῆς Ἐνώσεως Συντακτῶν ΗΕΑ παρακρατουμένου 2% ἀγγελιοσήμου»*.

Η Κοινοπραξία είναι επίσης υποχρεωμένη στη μηνιαία καταβολή του ποσού των 30.000.000 δραχμών για την ενίσχυση του ταμείου συντάξεων του ΤΑΕΤΑ. Η πρόταση αυτή εισήχθη από την Κοινοπραξία ύστερα από την άρνησή της να ικανοποιήσει το αίτημα αύξησης του ημερομισθίου της ημέρας από 70.000 σε 75.000 δραχμές και της νύχτας από 75.000 σε 85.000 δραχμές. Μέλη της Διοίκησης προτείνουν τη «δυναμική λύση», δηλαδή την κάθοδο σε απεργία, παρά την ισχύ του αναγκαστικού νόμου του 1949, αλλά ο πρόεδρος της ΕΕΤΑ, Νικόλαος Κατλάς, έκρινε ότι *«αμαχητί κερδίζομεν περισσότερα, ἀπὸ ἓνα ἀβέβαιον ἀποτέλεσμα που θα εἶχε μία ρήξις με τοὺς Δ/ντάς»*.³³ Η εμπειρία από την απεργία του 1950, η αύξηση της ανεργίας, η αδυναμία ενιαίας εφαρμογής των όρων εργασίας στα τυπογραφεία, αλλά και τα πλεονεκτήματα που παρείχε για τα μέλη της ΕΕΤΑ η σύμβαση είναι οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή του ρεφορμισμού έναντι της σύγκρουσης.

Η αύξηση και νομιμοποίηση των προνομίων της ΕΕΤΑ μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950 οδηγεί την Ένωση στην υιοθέτηση μιας συντηρητικής πολιτικής και «απομονωτισμού» απέναντι στα υπόλοιπα εργατικά σωματεία. Η ΕΕΤΑ, πλέον, δεν έχει να χάσει μόνο τις αλυσίδες της, αλλά και τα προνόμιά της. Είναι μια ισχυρή εργατική Ένωση, αλλά έχει απέναντί της ένα επίσης ισχυρό εργοδοτικό σωματείο. Τα μέλη και των δύο ενώσεων έχουν συνείδηση της ταξικής τους θέσης, δηλαδή της

³³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 2, πρακτικά ΔΣ, 23.10.1952.

θέσης ότι βρίσκονται ακριβώς απέναντι αλλά «επιλέγουν» ή είναι υποχρεωμένα να «κοιτάνε πλάγια». Δεν διασφαλίζεται με κανένα τρόπο, ότι τα προνόμια, τα οποία καθιερώνονται είτε με συμβάσεις εργασίας ή ακόμη και με νομοθετήματα, θα συνεχίσουν να τα κατέχουν οι εργάτες τύπου. Η γνώση της ύπαρξης «στενής σχέσης» των μελών της ΕΙΗΕΑ με την εκάστοτε κυβέρνηση έδινε τη βεβαιότητα ότι αυτά τα προνόμια μπορούσαν να καταργηθούν ανά πάσα στιγμή. Η ψήφιση ενός νόμου, για παράδειγμα, υπέρ των συμφερόντων της ΕΕΤΑ, όπως η φοροαπαλλαγή κατά 35% επί των εισοδημάτων το 1955, δεν αποτελούσε εγγύηση. Θα μπορούσε ενδεχομένως η ΕΙΗΕΑ να ασκήσει πίεση στον υπουργό για την κατάργησή του. Προνόμια, όπως ο τιμάρθμος ή η κατ' όνομα μόνο «προαιρετική» εισφορά των εργοδοτών δημιουργούσαν δεσμούς εξάρτησης. Στις απεργίες που θα ακολουθήσουν, το 1958 και το 1960, η πρόσκαιρη κατάργηση των συγκεκριμένων προνομίων με σκοπό την πρόκληση οικονομικής ασφυξίας στην ΕΕΤΑ θα γίνουν ένα από τα βασικά όπλα της ΕΙΗΕΑ.

Οι συμβάσεις εργασίας (1950, 1952, 1958 και 1964) αν και υπογράφονται μεταξύ της ΕΕΤΑ και της ΕΙΗΕΑ και άρα η ισχύς τους αφορά μόνο τις ημερήσιες πολιτικές εφημερίδες της Αθήνας στην πράξη υπογράφονται και από τους υπόλοιπους εκδότες εφημερίδων ή περιοδικών που βρίσκονται υπό τον έλεγχο της ΕΕΤΑ. Γιατί όμως αποδέχονται την εφαρμογή των όρων των συμβάσεων και στις δικές τους επιχειρήσεις; Η ΕΕΤΑ ασκώντας τις κατάλληλες «πιέσεις» φέρνει σε τέτοια θέση τον εκδότη που αντιστέκεται ώστε να καθίσταται αδύνατη η άρνηση υπογραφής. Το 1956 ο εκδότης της *Athens News*, Ιωάννης Χορν, απέλυσε έναν λινοτύπη εξαιτίας της αποχώρησής του από το τυπογραφείο την ώρα λήξης της εργασίας χωρίς, ωστόσο, να έχει ολοκληρωθεί η στοιχειοθέτηση της εφημερίδας. Η ΕΕΤΑ αρνήθηκε να του στείλει αντικαταστάτη με το αιτιολογικό ότι δεν φέρει την ευθύνη της έγκαιρης έκδοσης, από τη στιγμή που δεν έχει υπογράψει τη σύμβαση εργασίας.³⁴ Η Διοίκηση ενώ εφαρμόζει τους ίδιους όρους αμοιβής και εργασίας ακόμη και στις επιχειρήσεις που δεν έχουν υπογράψει την εκάστοτε σύμβαση, αρνείται την εφαρμογή των πλεονεκτημάτων της για τους εκδότες. Η σύμβαση «νομιμοποιούσε» τη δικαιοδοσία της ΕΕΤΑ στη συγκεκριμένη επιχείρηση και παράλληλα επέτρεπε την εφαρμογή ομοιόμορφων κανόνων εργασίας. Αργά ή γρήγορα οι εκδότες υποχρεώνονται εν τέλει να υπογράψουν παρόλο που δεν είναι μέλη της ΕΙΗΕΑ. Γιατί, όμως, οι εργοδότες δεν

³⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 100, «Προς τον κ. Χορν», 10.9.1956.

προσλαμβάνουν «ελεύθερους εργάτες» που βρίσκονται σε αφθονία από τα μέσα της δεκαετίας του 1950; Όλες οι εφημερίδες και τα περιοδικά της Αθήνας που διακινούνται μέσω των πρακτορείων Τύπου βρίσκονται υπό τον έλεγχο της ΕΕΤΑ. Η άρνηση επομένως του εκδότη να προσλάβει μέλη της Ένωσης σήμαινε αδυναμία, αφενός κυκλοφορίας του εντύπου μέσω των Πρακτορείων, και αφετέρου, απόκτησης «εγγύησης» για την έγκαιρη εκτύπωση και κυκλοφορία του.

Υπάρχουν, ωστόσο, και περιπτώσεις που ακόμα και εργάτες αποδέχονται την υπογραφή διακριτής σύμβασης με τον εκδότη. Η άρνηση του Αχιλλέα Κύρου, εκδότη της *Εστίας*, να συμμορφωθεί με αυτή τη «σύνθεση» υποχρέωσε τους εργάτες τύπου στην υπογραφή μονομερούς συμφωνίας «πολύ ικανοποιητική διά την Έστιαν' αλλά και δι' ημάς, όχι ασύμφορος τότε».³⁵ Ο θάνατος του Κύρου το 1950 και η προσθήκη πέμπτης λινοτυπικής μηχανής το 1952 άλλαξε τους όρους εργασίας εις βάρος των εργαζομένων. Η συμφωνία όριζε αντί των έξι λινοτυπών να εργάζονται πέντε και αντί των έξι μαρμαράδων μόνον τέσσερις. Σε αντάλλαγμα η διεύθυνση αναλάμβανε την υποχρέωση να χρησιμοποιεί στοιχεία των 8 και 10 στιγμών με κατ' εξαίρεση των έξι για τις μικρές αγγελίες. Η αντικατάσταση των στοιχείων των 10 στιγμών με των 7 και των 6 επιβάρυνε την εργασία των εργαζομένων «εις βαθμόν αγωνίας». Με την εισαγωγή της πέμπτης μηχανής, ο εργοδότης επιδίωξε τη μείωση του ημερομισθίου με το επιχείρημα της μείωσης των ωρών εργασίας από έξι σε πέντε. Η πέμπτη μηχανή εισήχθη για τη στοιχειοθέτηση των τίτλων και των κεφαλαίων, ώστε να μην διακόπτεται η εργασία του λινοτύπη κατά την αλλαγή των μαγκαζίνων. Η αλλαγή των όρων εργασίας και αύξηση της παραγωγής με τη χρήση μικρότερου μεγέθους στοιχείων είναι αυτή που πίεσε το προσωπικό να ζητήσει από τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ την επέκταση της ισχύος της σύμβασης εργασίας και στην *Εστία*.

Δεν είχαν όλες οι εφημερίδες τις ίδιες οικονομικές δυνατότητες. Οι επιχειρήσεις της Βλάχου, του Λαμπράκη, του Μπότση και του Αθανασιάδη θεωρούνται οικονομικά και πολιτικά ισχυρές.³⁶ Την *Καθημερινή* οι εργάτες τύπου την αποκαλούν

³⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 27, «Προς το Διοικητικόν Συμβούλιον της ΕΕΤΑ», 2.5.1952.

³⁶ Ήταν γνωστές οι παρεμβάσεις εκδοτών, όπως του Χρήστου Λαμπράκη, στα εσωτερικά των πολιτικών κομμάτων ακόμη και στον επηρεασμό της κυβερνητικής πολιτικής σε όλη την περίοδο. Στα Ιουλιανά του 1965, οι εκδότες Χρήστος Λαμπράκης, Ιωάννης Παπαγεωργίου και Γιάννης Βελλίδης υπογράφουν πρωτόκολλο για συμβιβαστική λύση και εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον Στεφανόπουλο. Βλ. Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Α. Α. Λιβάνης, Αθήνα 2006· Μαρία Κομνηνού, *Από την αγορά στο θέαμα. Μελέτη για τη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας και του κινηματογράφου στη σύγχρονη Ελλάδα, 1950-2000*, Παπαζήσης, Αθήνα [2001]· Χριστόφορος Βερναρδάκης-Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα: Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 268-271.

και «τράπεζα» διότι δεν πλήρωνε μόνο στην ώρα της, αλλά έδινε παραπάνω χρήματα.³⁷ Η Καθημερινή θεωρείται η δυσκολότερη τυπογραφικά εφημερίδα της Αθήνας. Η επιμονή της Βλάχου να μην υπάρχουν τυπογραφικά λάθη επέβαλε την παρουσία μεγαλύτερου αριθμού διορθωτών και εργατών.³⁸ Τα αυξημένα ημερομίσθια που καταβάλλουν εκδότες εντάσσονται στο πλαίσιο της ανάγκης πληρέστερης και αρτιότερης εμφάνισης του φύλλου. Οι «καλύτεροι» λινοτύπες της ΕΕΤΑ εργάζονται σε αυτές τις επιχειρήσεις με αυξημένες αποδοχές.

Η πρακτική καταβολής αυξημένων αποδοχών δημιουργεί εργαζόμενους «αφοσιωμένους» και θετικά διακείμενους απέναντι στην επιχείρηση. Εκτός από τις νόμιμες αυξημένες αποδοχές υπάρχουν και οι «χάρες» που πραγματοποιούν κατά καιρούς οι εργοδότες στους εργατές τους. Ο εργοδότης μπορεί να δανείσει χρήματα σε κάποιον εργάτη, να καλύψει τις δαπάνες θεραπείας του ίδιου ή μελών της οικογενείας του,³⁹ να διαμεσολαβήσει στον υπουργό για τη μετάθεση του ίδιου ή του γιου του στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής του θητείας, να εξασφαλίσει εισιτήρια για την παρακολούθηση σημαντικών αγώνων ποδοσφαίρου σε «καλή θέση», να προσλάβει την κόρη του εργάτη στο λογιστήριο της επιχείρησης. Για όλους αυτούς τους λόγους οι εργατές αισθάνονται υπόχρεοι και άρα απρόθυμοι να καταγγείλουν στη Διοίκηση της ΕΕΤΑ τις παραβιάσεις όρων της σύμβασης.

Οι εργατές τύπου των ημερήσιων πολιτικών εφημερίδων αμείβονται με βάση τη «σύνθεση» και το «πολυσέλιδο», δηλαδή τον αριθμό σελίδων του φύλλου. Το 1948 καθορίστηκε το κατώτατο όριο «συνθέσεως» για τετρασέλιδο: 6 λινοτύπες, 6 στοιχειοθέτες (εκ των οποίων ο ένας διαλυτής), ένας μηχανικός και πέντε πιεστές. Το 1950 αυξήθηκε ο αριθμός των λινοτυπών σε επτά. Για την έκδοση εξασέλιδου απαιτούνται: 10 λινοτύπες, 7 στοιχειοθέτες, 6 πιεστές. Μολονότι δεν αυξάνεται ο αριθμός των διαλυτών και μηχανικών αυξάνεται η αμοιβή τους κατά 50% επί του

³⁷ Συνέντευξη με τον Ιωάννη, 16 Νοεμβρίου 2010.

³⁸ Σε αντίθεση με τις πολιτικές εφημερίδες της Αθήνας, οι υπόλοιπες θεωρούνται τυπογραφικά «εύκολες». Ο απλοϊκός λόγος, η χρήση μεγαλύτερου μεγέθους στοιχείων, η μεγαλύτερη ευχέρεια για τυπογραφικά λάθη κατέτασσαν τον αθλητικό τύπο στις λεγόμενες «εύκολες» εφημερίδες. Βλ. Γιάννης Διακογιάννης, «Τύπος και αθλητισμός» και Αντώνης Πανούτσος, «Η γλώσσα του αθλητισμού: Από τους 'χαλκέντερους' στα 'πακέτα'», *Δημοσιογραφία και γλώσσα*, Πρακτικά Συνεδρίου (15-16 Απριλίου 2000), Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΕΑ, Αθήνα 2001, σ. 291-297 και 299-306.

³⁹ Το 1966 ο Χρήστος Λαμπράκης, όπως και άλλοι εκδότες στο παρελθόν, πλήρωσε τα έξοδα μεταφοράς στο εξωτερικό και θεραπείας του αρχιεργάτη του *Ταχυδρόμου*, Βασιλείου Κόμη. Βλ. «Ανθρωπιστική συμβολή εργοδότη εις την θεραπείαν του συν. Β. Κόμη», *Δελτίον Πληροφοριών* 49 (27 Απριλίου 1966), σ. 2.

ημερομισθίου λόγω εκτέλεσης μεγαλύτερου όγκου εργασίας.⁴⁰ Η εγκατάσταση εξελιγμένων τεχνικά μηχανών ή η χρήση «απαρχαιωμένων», η μετακίνηση μιας εφημερίδας σε άλλο ή ιδιόκτητο τυπογραφείο, η αύξηση του αριθμού των σελίδων, το μέγεθος των στοιχείων, τα δυσανάγνωστα χειρόγραφα, οι διακοπές της εργασίας λόγω έλλειψης δημοσιογραφικής ύλης είναι παράγοντες που μεταβάλλουν τους ρυθμούς της εργασίας, τη σύνθεση του προσωπικού, άρα και τις αποδοχές.⁴¹ Η Ένωση επιδιώκει την αύξηση του αριθμού των εργαζομένων, δηλαδή της σύνθεσης, ώστε να μειωθεί η ανεργία και να διατηρηθεί σε χαμηλά επίπεδα η παραγωγικότητα, αν και «η εφημερίς δεν είναι επιχείρησης δυναμένη να έχει καθωρισμένον ωράριον συνεχούς εργασίας ώστε να δύναται να υπολογίζη επακριβώς την παραγωγή του εργάτου».⁴²

Το πεντάωρο, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και μισή ώρα διαλείμματος, δεν προσδιορίζει πάντα τον πραγματικό χρόνο εργασίας των εργατών τύπου, αλλά αποτελεί δείκτη ρύθμισης της παραγωγικότητας. Οι πέντε ώρες εργασίας αντιστοιχούν στην έκδοση τετρασέλιδου. Η αύξηση του αριθμού σελίδων συνεπάγεται αύξηση αποδοχών ανεξάρτητα εάν οι εργάτες απασχοληθούν μισή, μία ή περισσότερες ώρες. Αν κατά το χρονικό διάστημα της στοιχειοθέτησης εξασέλιδου συμβούν έκτακτα γεγονότα (πολιτικά, κοινωνικά ή ακόμη και φυσικές καταστροφές) ή μπει μια ολοσέλιδη διαφήμιση ή πολλά κλισέ και θελήσει ο εκδότης να αυξήσει τις σελίδες σε οκτώ, με στοιχειοθετημένη ύλη από την προηγούμενη ημέρα, ακόμη και με εργασία μισής ώρας, οι εργάτες τύπου πληρώνονται για οκτασέλιδο.⁴³ Οι εργοδότες με αυτόν τον τρόπο πληρώνουν τις ήδη στοιχειοθετημένες σελίδες δύο φορές. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση των ολοσέλιδων διαφημίσεων ή φωτογραφιών. Μία φορά πληρώνεται στο τσιγκογραφείο ή στο λιθογραφείο και μία στους εργάτες τύπου.⁴⁴ Οι εργάτες τύπου επίσης πληρώνονται ακόμη και σε

⁴⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 16, «Υπόμνημα της Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών προς την Επιτροπήν Ερεύνης των ζητημάτων του Τύπου», 29.4.1950.

⁴¹ «Διαπιστωθείσης διαφωνίας μετά της Ενώσεως Ιδιοκτητών επί του θέματος της βελτιώσεως των αποδοχών των εργατών Τύπου. Διεκόπησαν αι διαπραγματεύσεις και ο κλάδος οδηγείται προς έντονον αγώνα», *Δελτίον Πληροφοριών* 16 (Ιούλιος 1958), σ. 1-2.

⁴² Στο ίδιο.

⁴³ ΕΤΗΠΤΑ/Αρχείο Κωνσταντίνου Εμμανουηλίδη, «Αριστείδης Σαλαβράκος, 'Προκήρυξις προς τους Εργάτας Τύπου Αθηνών'» [1962]. Για τον επιμερισμό του κόστους εργασίας, εργοδότες στις ΗΠΑ προσπάθησαν να μοιράζονται τις ίδιες διαφημίσεις και δημοσιογραφικά άρθρα. Με παρέμβαση της International Typographical Union (ITU) αποτράπηκε η καθιέρωση της πρακτικής. Βλ. Harry Kelber – Carl Schlesinger, *Union Printers*, ό.π., σ. 19.

⁴⁴ Οι εργάτες των εφημερίδων του Λονδίνου ακολουθούν τη συγκεκριμένη στρατηγική από τον 19ο αιώνα. Βλ. Peter J.S. Dunnett, *The World Newspaper Industry*, ό.π., σ. 114· Elizabeth MacIver Neiva, "Chain building: The consolidation of the American newspaper industry, 1953-1980", *Business History*

περίπτωση αναβολής έκδοσης πολυσέλιδου. Η παρουσία τους στο τυπογραφείο νωρίτερα από την κανονική ώρα, παρόλο που δεν εργάστηκαν, επιβάλλει την πληρωμή του συγκεκριμένου χρόνου. Αυτή η απαίτηση, αν και δεν αναφέρεται στις συμβάσεις εργασίας, καθιερώθηκε «κατ' έθιμον από παλαιωτάτων χρόνων» και τηρείται από τα μέλη της ΕΙΗΕΑ.⁴⁵

Οι μισθοδοτικές καταστάσεις του ύψους των αποδοχών των εργατών τύπου σε εφημερίδες και περιοδικά της Αθήνας είναι παραπλανητικές. Εκτός από εργοδότες-μέλη της ΕΕΤΑ που συνεχίζουν την ασφάλισή τους στο ΤΑΕΤΑ, υπάλληλοι, κλητήρες, φύλακες, ακόμη και κουρείς, επίσης εμφανίζονται στις καταστάσεις του ταμείου. Οι αρχιεργάτες για να φανούν αρεστοί στους εργοδότες ή για να εξυπηρετήσουν συγγενείς και φίλους καταθέτουν στο ΤΑΕΤΑ κρατήσεις στο όνομα αυτών, παρόλο που είναι ασφαλισμένοι σε άλλο ασφαλιστικό ταμείο (π.χ. ΙΚΑ). Εξασφαλίζοντας τις αναγκαίες καταβολές αποκτούν δικαίωμα λήψης επιδόματος ανεργίας.⁴⁶

Εκδότες δηλώνουν στις καταστάσεις μόνο το κατώτατο όριο ημερομίσθιου για πεντάωρη εργασία που ορίζουν κάθε φορά οι συμβάσεις εργασίας, αποκρύπτοντας τις πραγματικές αποδοχές των εργαζομένων, ώστε να συμπιεσθεί η εργοδοτική εισφορά στο ΤΑΕΤΑ.⁴⁷ Επίσης δεν ασφαλιζονται οι έκτακτοι και οι μαθητευόμενοι, ενώ ο

Review 70/1 (1996), σ. 1-42· 17-18. Η εισαγωγή ολοσέλιδων διαφημίσεων και μεγάλου αριθμού φωτογραφιών, όπως συνέβαινε στην περίπτωση της *Μεσημβρινής*, αύξανε σημαντικά τις αποδοχές των εργαζομένων για σχετικά ελάχιστο χρόνο εργασίας. Βλ. Thimios Zaharopoulos – Manny E. Paraschos, *Mass Media in Greece: Power, Politics, and Privatization*, Praeger, Γουέστπορτ 1993, σ. 24-25.

⁴⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 103, «Προς Αυγή», 18.2.1958.

⁴⁶ Ύστερα από έλεγχο της Διοίκησης της ΕΕΤΑ το 1955 διαπιστώθηκε ότι στο ΤΑΕΤΑ είναι «αντικανονικώς» ασφαλισμένοι 47 εργοδότες, υπάλληλοι και άλλοι. Οι Γ. Γεωργιάδης, Θεμιστοκλής Ζαφειρίου, Αντώνιος και Κίμων Κουλουμπής, Στέφανος Μαυράκης, Αθανάσιος Αθανασόπουλος, εργοδότες και μέλη της ΕΕΤΑ, συνέχισαν την ασφάλισή τους στο ΤΑΕΤΑ. Επίσης, ο κουρέας Σταμάτης Τριανταφύλλου εμφανίζεται ως στοιχειοθέτης στις εφ. *Athens News* και *Le Messenger d' Athènes*, ο Κ. Ρέκος φύλακας της εταιρείας «Ο Τύπος» καταγράφεται ως πιεστής της *Ελευθερίας*. Ο Κωνσταντίνος Τούντας υπάλληλος του *Θησαυρού* και ο δικαστικός κλητήρας Γρ. Πετρόπουλος είναι επίσης ασφαλισμένοι στο ΤΑΕΤΑ. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 62, [Αντικανονικώς ασφαλισμένοι, 1955] και φ. 26, «ΕΕΤΑ προς την Διοίκηση του ΤΑΕΤΑ», 12.8.1952. Ο Γεώργιος Γεωργαλάς, αρχιεργάτης και μέλος της ΕΕΤΑ από το 1939 παραμένει μέλος της Ένωσης και ασφαλισμένος στο ΤΑΕΤΑ ακόμη και όταν αναλαμβάνει, ως συνιδιοκτήτης πλέον με τον Αθανάσιο Σέμπο, την έκδοση της *Αθλητικής Ηχώς* το 1945. Ο Ηλίας Καλογερόπουλος ιδρυτικό μέλος της ΕΕΤΑ και αρχιεργάτης της *Ακροπόλεως* φαίνεται ότι ήταν επίσης συνιδιοκτήτης της εφημερίδας μέχρι το θάνατό του το 1947. Βλ. Τάκης Δ. Ψαράκης, *Εφημερίδες και δημοσιογράφοι*, ό.π., σ. 251-254.

⁴⁷ Με το νέο καταστατικό του ΤΑΕΤΑ (1956), το μεγαλύτερο μέρος των πόρων του ταμείου προέρχεται από τις εργοδοτικές εισφορές: α) 1,98% επί της τιμής εκάστου παλουμένου ημερήσιου αθηναϊκού φύλλου, β) 1,73% επί της τιμής εκάστου παλουμένου φύλλου εβδομαδιαίων αθηναϊκών εφημερίδων και περιοδικών, γ) 16% επί των πάσης φύσεως αποδοχών των εργαζομένων σε εφημερίδες ή περιοδικά ή τυπογραφικές επιχειρήσεις, οι οποίες δεν διακινούν τα έντυπά τους μέσω των πρακτορείων, δ) επί των αποδοχών των εργαζομένων, ίση με την αντίστοιχη που καταβάλλεται στο ΙΚΑ για τον κλάδο ασθενείας, ε) 3% επί του τιμήματος πάσης επί πληρωμή δημοσιεύσεως ή διαφήμισεως, καταχωριζομένης στις ημερήσιες αθηναϊκές εφημερίδες, στ) 12% επί της πάσης φύσεως

εργοδότης επωφελείται από την παράλληλη απασχόληση εργατών σε περιοδικά ή άλλα έντυπα της επιχείρησής τους. Επίσης αποκρύπτονται και τα «έξτρα», δηλαδή οι τυπογραφικές εργασίες που πραγματοποιούνται εργολαβικά.⁴⁸ Συνήθως, σε περιόδους εκλογικών αναμετρήσεων, υποψήφιοι βουλευτές καταφεύγουν σε τυπογραφεία εφημερίδων για την έκδοση ολιγοσέλιδων εντύπων. Αυτή η εργασία αποκαλείται «μαύρη» εργασία διότι δεν καταγράφεται ούτε στο ΤΑΕΤΑ ούτε στις μισθοδοτικές καταστάσεις.⁴⁹ Ο αρχιεργάτης, όπως και ο αρχιπαιστής, έχει το «ελεύθερο» να χτυπήσει την τιμή προς τα πάνω εξαιτίας της πιεστικής ανάγκης για έγκαιρη έκδοση.

Έτσι εμφανίζεται η *Αλλαγή* να πληρώνει το 1953 80.000 δραχμές την ημέρα και στους 19 εργάτες (14 στο τυπογραφείο και 5 στο πιεστήριο) χωρίς να δηλώνει το ημερομίσθιο του αρχιεργάτη ή του αρχιπαιστή. Στην *Απογευματινή* από την άλλη και οι 15 εργάτες, εμφανίζονται να λαμβάνουν 100.000 δραχμές την ημέρα έναντι των 80.000 που όριζε η σύμβαση. Σε αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται: το ημερομίσθιο της Κυριακής, τα πολυσέλιδα, ο τιμάρριθμος και οι υψηλές αποδοχές των προϊσταμένων. Στη μισθοδοτική κατάσταση του *Εμπρός*, το Μάρτιο του 1952, δηλώνεται ότι ο αρχιεργάτης Βασίλειος Αραγιάννης αμείβεται με 250.000 δραχμές την ημέρα και ο αρχιμηχανικός Νικόλαος Αλιμπράντης με 188.000 δραχμές, όταν οι αποδοχές των υπόλοιπων εργατών κυμαίνονται μεταξύ 75.000 και 130.000 δραχμών. Δυστυχώς δεν καταγράφονται οι αποδοχές του αρχιπαιστή που σαφέστατα θα ήταν υψηλότερες.⁵⁰

Το 1957 προσδιορίζεται εκ νέου από την ΕΕΤΑ η σύνθεση των εργαζομένων στα τυπογραφεία εφημερίδων της Αθήνας, ανάλογα με το σχήμα και τον αριθμό σελίδων ώστε να καθιερώνεται «ενιαίο τιμολόγιο» για όλες τις εφημερίδες. Η ΕΕΤΑ κατέταξε, με κριτήριο το σχήμα, τις πολιτικές εφημερίδες της Αθήνας σε δύο κατηγορίες: *Τα Νέα*, *Το Βήμα* και *Η Καθημερινή*, μεγάλου σχήματος, απαιτούσαν την παρουσία μεγαλύτερου αριθμού εργατών, σε σύγκριση με όλες τις υπόλοιπες

αποδοχών του τακτικού προσωπικού του ταμείου. Η εισφορά των ασφαλισμένων ανερχόταν στο 8% επί των αποδοχών και των συνταξιούχων στο 2% επί των συντάξεων για τη συνέχιση ασφάλισής τους στον κλάδο «ασθενείας και μητρότητας». Βλ. *ΦΕΚ* 233 Α'/13.10.1956.

⁴⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 74, «ΤΑΕΤΑ, Εγκύκλιος προς άπαντα τους κ.κ. Προϊσταμένους των τμημάτων Τυπογραφείων και Πιεστηρίων», 3.10.1953.

⁴⁹ Η Pilar Pérez-Fuentes χρησιμοποίησε τον όρο «αόρατη μαύρη αγορά εργασίας» για να περιγράψει εκείνη την εργασία που προσφέρεται από γυναίκες στην Ισπανία αλλά δεν καταγράφεται. Βλ. Pilar Pérez-Fuentes, "Women in the workplace in Nineteenth- and Twentieth-Century Spain: Methodological Considerations", José A. Piqueras – Vicent Sanz Rozalén (επιμ.), *A Social History of Spanish Labour: New Perspectives on Class, Politics and Gender*, μτφρ. Paul Edgar, Berghahn, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2007, σ. 43-62· ιδιαίτερα σ. 56-58.

⁵⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 75, «Καταστάσεις αποδοχών Αλλαγής, *Εμπρός*, *Αυγής*, *Απογευματινής*» [1952-1953].

εφημερίδες. Έτσι σε περίπτωση έκδοσης τετρασέλιδου στο πεντάωρο, η κάθε μία όφειλε: 7 ημερομίσθια στους στοιχειοθέτες, 10 στους λινοτύπες, 5 στους πιεστές για μονοκάζανο πιεστήριο και 6 για διπλοκάζανο. Όλες οι υπόλοιπες εφημερίδες μικρού σχήματος: 6 ημερομίσθια στους στοιχειοθέτες, 8 στους λινοτύπες, με κοινό αριθμό ημερομισθίων στους πιεστές, όπως και στις εφημερίδες μεγάλου σχήματος.⁵¹

Η ΕΕΤΑ δεν προσδιορίζει τον αριθμό των εργαζομένων που απαιτούνται για την εκτέλεση της εργασίας αλλά τον αριθμό των ημερομισθίων, ώστε να διασφαλίζεται το κατώτατο όριο του εργατικού κόστους. Υπήρχαν εφημερίδες που δεν διέθεταν ιδιόκτητες τυπογραφικές εγκαταστάσεις (*Η Αυγή, Ελευθερία* κ.ά.), αλλά και άλλες που ναι μεν είχαν εγκαταστάσεις αλλά όχι τον απαιτούμενο αριθμό λινοτυπικών μηχανών ώστε να εφαρμοσθεί η σύνθεση με κριτήριο τον αριθμό των εργατών. Οι εργάτες τύπου φθάνουν στο σημείο να εργάζονται 7 και 8 ώρες για την έκδοση ενός τετρασέλιδου είτε επειδή οι μηχανικές εγκαταστάσεις των εφημερίδων δεν είναι τεχνικά άρτιες, επομένως, επιβραδύνεται η παραγωγικότητα του εργάτη, είτε γιατί είναι περιορισμένος ο αριθμός των λινοτυπικών μηχανών ή ακόμη γιατί οι ίδιοι οι εργάτες διατηρούν την παραγωγικότητα σε χαμηλά επίπεδα ώστε να αυξάνονται οι αποδοχές. Χαρακτηριστική είναι περίπτωση εργάτη, ο οποίος για να φύγει από το τυπογραφείο νωρίτερα αύξησε την παραγωγικότητά του «βγάζοντας τη δουλειά» αντί σε επτά ώρες σε μόλις πέντε. Βεβαίως πληρώθηκε για επτάωρη εργασία και όχι για πεντάωρη, διότι η παραγωγή του σε λινοτυπικές αράδες ήταν υψηλότερη.⁵²

Για την επίλυση του προβλήματος της ανομοιογένειας των επιχειρήσεων, οι εργάτες τύπου της Αθήνας εφήρμοσαν το σύστημα “ghosting”.⁵³ Με βάση αυτό το σύστημα οι εργάτες μοιράζονται μεταξύ τους τα ημερομίσθια μη υπαρκτών εργατών. Λινοτύπες της ΕΕΤΑ διεκδικούν τα παραπάνω αυτά χρήματα να διανέμονται μόνο μεταξύ των εργατών της δικής τους ειδικότητας, με το επιχείρημα ότι αυτοί αναλαμβάνουν την εκτέλεση της εργασίας των ανύπαρκτων εργατών. Η αναμενόμενη

⁵¹ Στη σύνθεση συμπεριλαμβάνονται οι αρχιεργάτες και οι αρχιπιεστές. Για εξασέλιδο μεγάλο σχήματος η σύνθεση είναι: 10 ημερομίσθια στοιχειοθετών, 15 λινοτυπών, 7 ½ πιεστών (μονοκάζανο) και 9 διπλοκάζανο· για οκτασέλιδο: 12 στοιχειοθετών, 18 λινοτυπών, 10 πιεστών (μονοκάζανο) και 12 (διπλοκάζανο). Για τις μικρού σχήματος εφημερίδες ο αριθμός των ημερομισθίων στους πιεστές παραμένει κοινός με αυτές του μεγάλου σχήματος, ενώ για τις υπόλοιπες ειδικότητες και για έκδοση εξασέλιδου διαμορφώνονται σε: 8 ημερομίσθια στοιχειοθετών και 12 λινοτυπών· οκτασέλιδο: 9 στοιχειοθετών και 15 λινοτυπών. Βλ. «Πως καθορίζονται οι συνθέσεις των προσωπικών όλων των ειδικοτήτων», *Δελτίον Πληροφοριών* 13 (Οκτώβριος 1957), σ. 2.

⁵² Συνέντευξη με τον Αντώνη Νικολάου, 9 Νοεμβρίου 2010.

⁵³ Cynthia Cockburn, *Brothers*, ό.π., σ. 75.

αντίδραση των σελιδοποιών για τον αποκλεισμό ήταν αυτή που επέβαλε από τη Διοίκηση της Ένωσης την κατανομή της εργασίας «εξ ίσου μεταξύ ολοκλήρου του προσωπικού»,⁵⁴ ώστε να αποφευχθεί η σύγκρουση και η διάκριση των εργατών με κριτήριο την ειδικότητα.

Η σύγκρουση μεταξύ των ειδικοτήτων αποφεύχθηκε, αλλά όχι και η σύγκρουση μεταξύ «παλαιών» και «νέων» εργατών τύπου. Ο αρχιεργάτης, σε συνεργασία με όλο ή μέρος του προσωπικού, μπορεί να αρνηθεί την καταβολή των πρόσθετων αυτών αμοιβών στον νεοεισερχόμενο εργάτη διακρίνοντάς τον από τους ευνοούμενούς του. Όταν το 1957 προσελήφθη στο τυπογραφείο της Βραδυνής νέος εργάτης, λόγω συνταξιοδότησης παλαιότερου, ο αρχιεργάτης αρνήθηκε να αποδώσει τις «νόμιμες» αποδοχές βάσει του αριθμού των σελίδων, υποστηρίζοντας, σε συμφωνία με τη Διοίκηση, ότι η πέραν της πεντάωρου εργασία αμείβεται «κατ' αναλογία του λαμβανομένου διά το πεντάωρον ημερομισθίου», δηλαδή βάσει ωραρίου.⁵⁵ Αυτές οι συνθέσεις των προσωπικών καθορίζονται από τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ και ανάγονται σε άγραφο νόμο στο οποίο υπακούουν «σιωπηρώς» και τα μέλη της ΕΙΗΕΑ.⁵⁶ Η προσφυγή του εργάτη στη δικαιοσύνη το 1961 μπορούσε να κινήσει ζήτημα αλλαγής του καθεστώτος της σύνθεσης και άρση της ευνοϊκής αυτής οικονομικής συνθήκης. Η Διοίκηση άσκησε το δικαίωμα, που εφήρμοσαν και παλαιότερες διοικήσεις, της «θυσίας» των ατομικών συμφερόντων των μελών «εμπρός εις τα γενικά τοιαύτα».⁵⁷

Οι πιεστές ανήκουν στην καλύτερα αμειβόμενη ειδικότητα της ΕΕΤΑ. Έχουν τη δυνατότητα αύξησης των αποδοχών λόγω τιράζ και χρώματος. Πέραν των 50.000 φύλλων λαμβάνουν «υπερωρία» ανεξάρτητα εάν τα επιπρόσθετα φύλλα εκτυπωθούν εντός του πεντάωρου ή όχι. Για εκτύπωση εξασέλιδου λαμβάνουν 50% αύξηση, για οκτασέλιδο 100%, δεκασέλιδο 200% και δεκαεξασέλιδο 300%, εφόσον το κατώτατο όριο ημερομισθίου που ορίζουν οι συμβάσεις εργασίας προσδιορίζουν την εκτύπωση τετρασέλιδου. Το ημερομίσθιο του πιεστή για πεντάωρη εργασία αντιστοιχεί με τη μέγιστη εκτύπωση 50.000 φύλλων. Σε περίπτωση αύξησης του τιράζ της εφημερίδας το ημερομίσθιο αυξάνεται βάσει του αριθμού των επιπλέον εκτυπωμένων φύλλων. Έτσι με τη λήξη της «νομίμου» πεντάωρου εργασίας, το ημερομίσθιο του πιεστή υπολογίζεται με το κομμάτι και εν προκειμένω με τα φύλλα της εφημερίδας.

⁵⁴ «Το Παράρτημα της Συμβάσεως διά την σύνθεσιν του προσωπικού», *Δελτίον Πληροφοριών* 28 (Δεκέμβριος 1960), σ. 4.

⁵⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 118, «ΕΕΤΑ προς τον νομικό σύμβουλον της Βραδυνής», 15.12.1961.

⁵⁶ ΕΤΗΠΤΑ/Αρχείο Κωνσταντίνου Εμμανουηλίδη, «Αριστείδης Σαλαβράκος», ό.π.

⁵⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 86, πρακτικά ΓΣ, 1.4.1962 και ΕΤΗΠΤΑ/Αρχείο Κωνσταντίνου Εμμανουηλίδη, «Αριστείδης Σαλαβράκος», ό.π.

Στη δεκαετία του 1950, η *Ακρόπολις*, *Η Καθημερινή* και *Τα Νέα* έχουν το μεγαλύτερο τιράζ, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες εφημερίδες, που αν και αυτό ισοδυναμεί με αυξημένο κόστος εργασίας, λόγω αυξημένου ημερομισθίου των πιεστών, αντισταθμίζεται με την προσέλκυση του ενδιαφέροντος μεγαλύτερου αριθμού διαφημιστών. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι πιεστές πληρώνονται με κριτήριο τον αριθμό των εκτυπωμένων φύλλων και όχι με αυτών που πωλούνται στην αγορά. Η πάγια τακτική των εκδοτών να εκτυπώνουν περισσότερα φύλλα αύξανε σημαντικά τις αποδοχές για το μεγαλύτερο μέρος των πιεστών της Ένωσης.

Σε περίπτωση εκτύπωσης διαφορετικών χρωμάτων αυξανόταν ακόμη περισσότερο το ημερομίσθιο του πιεστή. Η συγκεκριμένη εργασία ήταν ιδιαίτερα χρονοβόρα και απαιτούσε συγκεκριμένες δεξιότητες για την άρτια εκτύπωση του εντύπου. Με βάση τη σύνθεση του 1957, η εκτύπωση χρωμάτων σε εφημερίδα πληρωνόταν με 10 δραχμές πάνω από το ημερομίσθιο «κατά χρώμα και σελίδα». Για την περίπτωση εκτύπωσης περιοδικών, όπου χρησιμοποιούνται περισσότερα χρώματα και απαιτείται μεγαλύτερη προσοχή στην εκτύπωση, τα κατώτατα όρια αποδοχών αυξάνονται κατά 50% σε σύγκριση με τα αντίστοιχα των εφημερίδων. Οι αρχιπιεστές είχαν τη δυνατότητα αύξησης των αποδοχών και με «παράνομο» τρόπο. Η γνώση των ποσοτήτων χαρτιού που απαιτούνται για την εκτύπωση του εντύπου ευνοούσε την πρακτική «κλεψίματος» κάποιας συγκεκριμένης ποσότητας με σκοπό τη μεταπώλησή της σε τρίτους.⁵⁸

Η εκτύπωση στο ίδιο κυλινδρικό πιεστήριο δύο ή περισσότερων εντύπων, από τον ίδιο αρχιπιεστή και προσωπικό, διπλασίαζε αυτόματα τις αποδοχές ακόμη και αν για τη διεκπεραίωση της δεύτερης εργασίας ο απαιτούμενος χρόνος ήταν μικρότερος από το πεντάωρο. Είτε ο πιεστής εργασθεί μισή ώρα είτε πέντε λαμβάνει τα χρήματα του πενταώρου. Επομένως το ημερομίσθιο του πιεστή διαφοροποιείται και εξαρτάται τόσο από τις απαιτήσεις της εργασίας που αναλαμβάνει (χρώματα, κλισέ κ.λπ.) όσο και από τον αριθμό των σελίδων, φύλλων και εντύπων που εκτυπώνει.

Οι μηχανικοί πληρώνονται με βάση τον αριθμό των λινοτυπικών μηχανών που έχουν στην επίβλεψή τους. Από τρεις μέχρι πέντε μηχανές, ο μηχανικός στην πεντάωρη εργασία αμείβεται με 20% επιπλέον του βασικού ημερομισθίου διότι η δουλειά του απαιτεί τουλάχιστον μία ώρα περισσότερη εργασία για τον καθαρισμό και συντήρηση των μηχανών. Με την προσθήκη έκτης μηχανής αμείβεται επίσης

⁵⁸ Πόλυ Μηλιώρη, *Από το Ρομάντσο στο Πάνθεον*, ό.π., σ. 26.

κατά 20% παραπάνω, ενώ με τη λειτουργία 7-8 μηχανών προσλαμβάνεται και δεύτερος μηχανικός ως βοηθός. Οι βοηθοί μηχανικών λαμβάνουν αυξημένο ημερομίσθιο κατά 20% μόνο στην περίπτωση που απασχολούνται σε 9 ή 10 μηχανές. Η λειτουργία άνω των 10 μηχανών επιτρέπει την πρόσληψη μαθητευόμενου μηχανικού αμειβόμενου με το κατώτατο όριο που ορίζουν οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας.

Ο τεχνικός εκσυγχρονισμός των επιχειρήσεων από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, επέβαλε την αύξηση του αριθμού των ημερομισθίων που αναλογούσαν στους εργάτες. Από την αύξηση επωφελούνται οι σελιδοποιοί και οι πιεστές, καθώς ο αριθμός των λινοτυπών παραμένει σταθερός. Το μικρότερο σχήμα της *Εστίας* τη διαχώρισε από τις υπόλοιπες εφημερίδες της ίδιας κατηγορίας. Πλέον, για την τετρασέλιδη έκδοσή της, απαιτούνται πέντε ημερομίσθια λινοτυπών, τέσσερα σελιδοποιών και πέντε πιεστών, όταν για τις υπόλοιπες εφημερίδες μικρού σχήματος η σύνθεση είναι: οκτώ ημερομίσθια λινοτυπών, έξι σελιδοποιών και πέντε με έξι πιεστών ανάλογα με το αν χρησιμοποιείται μονοκάζανο ή διπλοκάζανο πιεστήριο.⁵⁹ Γιατί οι υπόλοιπες εφημερίδες δεν αντέδρασαν στη διαφορά αυτή του εργατικού κόστους; Θεωρώ ότι οφείλεται στο γεγονός ότι η *Εστία* κυκλοφορούσε τελευταία από όλες τις υπόλοιπες απογευματινές εφημερίδες της Αθήνας (μετά τις 2:30 το μεσημέρι) και δεν αποτελούσε σημαντικό ανταγωνιστή, πράγμα που αποδεικνύεται και από το χαμηλό αριθμό πωλούμενων φύλλων.

Οι συμβάσεις εργασίας προσδιορίζουν το κατώτατο όριο αποδοχών για πεντάωρη εργασία αλλά όχι και το ανώτερο. Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ότι το 1961 για την έκδοση εξασελίδου οι εργάτες τύπου λαμβάνουν 282 δραχμές την ημέρα, για το οκτασέλιδο 342 δραχμές, για το δεκασέλιδο 402 δραχμές και για κάθε δισέλιδο επιπλέον 60 δραχμές. Ένας εργάτης τύπου που πραγματοποιεί 7 ½ ώρες «υπερωρία» την εβδομάδα λαμβάνει 1.131 δραχμές συν 735 (105 δραχμές επί επτά ημέρες) που αντιστοιχούν στο κατώτατο όριο ημερομισθίου πεντάωρης εργασίας, και σε αυτά δεν υπολογίζεται ο τιμάρημος, οι ισολογισμοί ή η «μαύρη εργασία» που ενδεχομένως μπορεί να εκτελέσει.⁶⁰

Η διαφορά μεγιστοποιείται για τους εργάτες τη νύχτα, αλλά και για τους προϊσταμένους. Ο αρχιεργάτης αναλαμβάνει την εποπτεία της εργασίας και είναι ο

⁵⁹ «Το Παράρτημα της Συμβάσεως διά την σύνθεσιν του προσωπικού», *Δελτίον Πληροφοριών* 28 (Δεκέμβριος 1960), σ. 4.

⁶⁰ ΕΤΗΠΤΑ/Αρχείο Κωνσταντίνου Εμμανουηλίδη, «Αριστείδης Σαλαβράκος», ό.π.

πιο καλοπληρωμένος εργάτης του τυπογραφείου. Λαμβάνει περίπου τα διπλά ή τριπλά από τα αντίστοιχα των εργατών του τυπογραφείου, αλλά ο αρχιπρεσβύτερος μπορεί να ξεπεράσει δύο με τρεις φορές τις αποδοχές του αρχιεργάτη.⁶¹ Για την ανάληψη της αρχιεργασίας υπογράφεται ιδιωτική συμφωνία με τον εκδότη πάνω στο ύψος του ημερομισθίου του, το οποίο θα μπορούσε να είναι διπλάσιο ή τριπλάσιο ή και μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των υπολοίπων εργατών. Όταν το 1951, λόγω οικονομικής αδυναμίας, διέκοψε την έκδοση η εφημερίδα *Αθλητισμός* κλήθηκε σε απολογία ο αρχιεργάτης προκειμένου να δώσει εξηγήσεις στα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου για το υπερβολικό ύψος του ημερομισθίου του, που έφθανε τις 300.000 δραχμές, όταν οι υπόλοιποι εργάτες λάμβαναν 70-75.000 δραχμές για πεντάωρη εργασία.⁶² Εδώ το ΔΣ εξετάζει το μερίδιο ευθύνης που αναλογεί στον αρχιεργάτη και κατ' επέκταση στην Ένωση και όχι στις οικονομικές ή πολιτικές συνθήκες που ενδεχομένως θα οδηγούσαν ούτως ή άλλως στο κλείσιμο της εφημερίδας. Για την ΕΕΤΑ, χρέος κάθε εργάτη είναι να λαμβάνει από τον εργοδότη όσα πιο πολλά χρήματα μπορεί αλλά όχι τόσα ώστε να κλείσει η επιχείρηση.

Επιθυμία της ΕΕΤΑ είναι η προσπάθεια διατήρησης της εφημερίδας στην αγορά. Η διακοπή έκδοσης σήμαινε αύξηση του αριθμού των ανέργων, μια ιδιαίτερα δυσμενής εξέλιξη ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής και πολιτικής κρίσης. Από την άλλη, η δύναμη της ΕΕΤΑ ήταν τέτοια που είχε τη δυνατότητα κλεισίματος μιας εφημερίδας, ακόμη και σε περίοδο κρίσης και υψηλής ανεργίας, σε περίπτωση απόρριψης αιτημάτων της. Όταν το 1952 ο υπουργός Εργασίας, Γρηγόριος Κασσιμάτης, αρνήθηκε να επιλύσει το ζήτημα στέγασης της ΕΕΤΑ, είτε μέσω εγκατάστασής της στο ΕΚΑ είτε μέσω χρηματοδότησής της από την Εργατική Εστία, ο Μαρίνος Πολυδωρόπουλος, μέλος του ΔΣ, έδωσε εντολή στον αρχιεργάτη του τυπογραφείου «Πατρίς» του Χρυσοβέργη να διακόψει την έκδοση του περιοδικού *Παρόν*, πολιτικό όργανο του υπουργού.⁶³

⁶¹ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Νίκου Ναούμη, αρχιπρεσβύτερος ενίσχυε οικονομικά τόσο την ποδοσφαιρική ομάδα του Ολυμπιακού όσο και συγκεκριμένους ποδοσφαιριστές, κατείχε αμερικάνικο αυτοκίνητο, άλογο στον ιππόδρομο και συντηρούσε παράλληλα τρεις οικογένειες γειτόνων του. Συνέντευξη με τον Νίκο Ναούμη, 15 Οκτωβρίου 2010.

⁶² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 80, πρακτικά ΔΣ, 1.11.1951.

⁶³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 80, πρακτικά ΔΣ, 31.3.1952. Το 1954 ο υπουργός Εργασίας Ελευθέριος Γονής έθεσε ζήτημα έκδοσης, κάθε Δευτέρα, εφημερίδας με πολιτικά και εργατικά ζητήματα. Τα μέλη της ΕΙΗΕΑ απείλησαν την ΕΕΤΑ ότι θα καταργήσουν την Κυριακή αργία στον τύπο προκειμένου να ανταγωνιστούν τη νέα εφημερίδα. Η ΕΕΤΑ απέρριψε την πρόταση του υπουργού παρά την υπόσχεσή του να ικανοποιήσει αιτήματά της, όπως την έγκριση αγοράς οικοπέδων για τη στέγαση των μελών του ΟΣΕΤΑ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 2, πρακτικά ΔΣ, 17.1.1954.

Η σύγκριση του ύψους των αποδοχών των εργατών τύπου της Αθήνας με τα στοιχεία της ΓΣΕΕ του 1958 φανερώνει την απόσταση των εργατών τύπου από τα υπόλοιπα μέλη της εργατικής τάξης. Οι εργάτες τύπου καλύπτουν «νόμιμα» σχεδόν τρεις φορές το απαιτούμενο μηνιαίο ποσό (2.693 δραχμές) για την κάλυψη των λεγόμενων στοιχειωδών αναγκών μιας τετραμελούς εργατικής οικογένειας. Όταν ο αντιπρόεδρος της ΕΡΕ, Νικηταράς Βαρβιτσιώτης, δήλωσε στη Βουλή, στη συγκυρία της απεργίας του 1960, ότι οι αποδοχές των εργατών τύπου της Αθήνας κυμαίνονται μεταξύ 7.000 και 25.000 δραχμών το μήνα, σίγουρα δεν έλαβε υπόψη του τις αποδοχές των αρχιεργατών και αρχιπιεστών.⁶⁴

Εκτός από τις διαφοροποιήσεις στο ύψος των αποδοχών που παρατηρούνται με κριτήριο τον χρόνο (ημέρα ή νύχτα), εμφανίζονται σημαντικές αποκλίσεις στις αποδοχές τόσο στο εσωτερικό κάθε επιχειρήσεως όσο και μεταξύ των επιχειρήσεων. Οι εργάτες των «μεγάλων» επιχειρήσεων του τύπου (Λαμπράκη, Βλάχου, Αθανασιάδη, Μπότση), έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να αυξήσουν τα εισοδήματά τους λόγω αυξημένου τιράζ, σελίδων και αριθμού εντύπων. Ιδιαίτερα σε περιόδους γιορτών και εκλογών αυξάνονται οι αποδοχές και ο αριθμός των εργατών.

Την περίοδο Μαρτίου-Μαΐου δημοσιεύονται στις εφημερίδες οι ισολογισμοί των επιχειρήσεων και των τραπεζών. Η στοιχειοθέτηση μαθηματικών, όπως και στα εκδοτικά τυπογραφεία, αναγνωρίζεται ως μια «εξειδικευμένη» εργασία που δεν μπορούν ή δεν θέλουν να εκτελέσουν όλοι οι εργάτες. Η απαίτηση σταματήματος και ξεκινήματος της λινοτύπησης για τη μέτρηση των αριθμών και των κενών απέτρεπε μέρος των λινοτυπών στην αποδοχή ανάληψης της εργασίας. Ο περιορισμένος αριθμός εργατών που εκτελούσε τη στοιχειοθέτηση μαθηματικών, αλλά και το ιδιαίτερα υψηλό κέρδος που αποκόμιζαν οι επιχειρήσεις του τύπου από τη δημοσίευση των ισολογισμών, ασκούσαν πιέσεις αύξησης του κόστους έκδοσης. Οι ισολογισμοί θεωρητικά πληρώνονται με τον πόντο, τόσο στους λινοτύπες όσο και στους σελιδοποιούς, αλλά αυτός ο τρόπος πληρωμής ήταν αδύνατο να εφαρμοσθεί από τους αρχιεργάτες.

- *Ο Ναούμης έβγαζε ολόκληρη σελίδα μεγάλη, τον ισολογισμό της Εθνικής Τραπέζης, ισολογισμό και μάλιστα εκεί στη λινοτυπία, έπρεπε να 'ναι, ξέρεις, το ένα νούμερο κάτω από τ' άλλο σε πίνακα, δεν είχε αράδα. Αλάνθαστο. Ένα λάθος δεν έβρισκες. Είχα δύο τέτοιους, τον Ναούμη και τον Τερεζάκη. [...]*

⁶⁴ *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε'-Σύννοδος Β', Συνεδρίασις ΖΗ', Δευτέρα 21 Μαρτίου 1960, σ. 1560.*

- Και πήγαινε με τον πόντο;
- Ναι, πληρωνόντουσαν με τον πόντο. Ο Ναούμης μου 'κανε εμένα 10.000 πόντους, ας πούμε, έπρεπε να πάρει 70.000, τότε, εγώ του 'δυνα 150. [150.000].
- Γιατί; Γιατί ήρθε και σας βοήθησε;
- Μου έβγαλε τη δουλειά που ήθελα. Και με φωνάζει μία μέρα ο Μπότσης [...] Πως πληρώνεις, μου λέει, τον ισολογισμό; Όπως θέλω. Τι ρε πάει να πει όπως θέλω; Δεν ξέρεις, μου λέει, ότι υπάρχει η σύμβαση; Είχαμε σύμβαση η Ένωση η δική μας με Ένωση Ιδιοκτητών.
- Ναι.
- Επτά δραχμές τον πόντο οι λινοτύπες, δύο δραχμές τον πόντο οι στοιχειοθέτες. Λέω, δεν πληρώνω έτσι, εγώ πληρώνω όπως θέλω. «Καλά, μου λέει, είσαι τρελός;». Να το συζητήσουμε. Έρχεται στις 10 η ώρα το πρωί ο ισολογισμός της Εθνικής Τραπέζης και με παίρνει το λογιστήριο και μου λέει ήρθε ο ισολογισμός της Εθνικής Τραπέζης. Να κατέβει ο Γκύρας ή ο Τερεζάκης, αυτούς που δεν ήταν η εποχή των ισολογισμών, όμως τα λεφτά τα 'παιρνες στην εποχή των ισολογισμών που παίρνανε οι εταιρείες, και μου λέει «να μπει ο ισολογισμός», εντάξει. Και παίρνω τον Γκύρα, και που λες, παίρνω τη γυναίκα του, «ο Κώστας; θεός συγχωρέσ' τον, ήτανε και πιο μεγάλοι από μένα, να κατέβει έχουμε ισολογισμό». Σε μισή ώρα είναι εκεί. Πως τον ξυπνάς; Η εφημερίδα παίρνει, τότε έπαιρνε ένα εκατομμύριο η εφημερίδα στον ισολογισμό της Εθνικής Τραπέζης συν το χαρτί, όση κυκλοφορία είχε, γιατί πλήρωνε η Τράπεζα, να τραβήξει πολλά φύλλα να πάρει η Τράπεζα να δώσει στους ... σε αυτούς που ήθελε. Εάν, λέω, ξέρει ο Γκύρας ή ο Τερεζάκης ότι για αυτή τη δουλειά θα πάρει 2.000, όταν εγώ παίρνω τη γυναίκα του και λέω «πού είναι ο άνδρας σου και, μου λέει, στο μπάνιο, και της λέω, «πες του να βγει με τις σαπουνάδες και να 'ρθει κάτω, ξέρετε τι θα πει; «Δεν είναι εδώ». Όταν, όμως, αντί για δύο θα πάρει δέκα και η εφημερίδα θα πάρει το εκατομμύριο γιατί θα μπει ο ισολογισμός, δεν θα πηγαίνουνε στο 2.000, δεν θα πηγαίνουνε λέω. [...] Έδωσα στον Ναούμη 150.000, ο Ναούμης έπρεπε να πάρει 85-90, αλλά μια Κυριακή εμένα μου γέμισε δυο μάρμαρα, είχαμε τα μάρμαρα τότε στο τυπογραφείο, δυο μάρμαρα ισολογισμούς, η εφημερίδα πήρε δύομιση εκατομμύρια.⁶⁵

Οι εργάτες τύπου συνήθως παίρνουν ρεπό την ημέρα της γιορτής τους ή άλλου σημαντικού οικογενειακού γεγονότος (γέννηση παιδιών, βάπτισμα, γάμος, θάνατος). Σε αυτές τις περιπτώσεις, ενημερώνουν τον αρχιεργάτη για την απουσία τους αναλαμβάνοντας παράλληλα την ευθύνη για εξεύρεση αντικαταστάτη.⁶⁶ Εξαιτίας των υψηλών αποδοχών, αλλά και τη μη γενίκευση της πρακτικής των καλοκαιρινών διακοπών, οι εργάτες τύπου σπάνια πραγματοποιούν «κοπάνες». Προτιμούν να εργασθούν ακόμη και τις ημέρες αδειάς εισπράττοντας παράλληλα και το επίδομα.⁶⁷

⁶⁵ Τα συγκεκριμένα χρηματικά ποσά αφορούν τη δεκαετία του 1970. Συνέντευξη με τον Αντώνη Νικολάου, 9 Νοεμβρίου του 2010.

⁶⁶ Ένας τυπογράφος του Τορόντο, μέλος της τοπικής ένωσης, μπορούσε να απουσιάζει για μήνες από το τυπογραφείο, εφόσον είχε βρει αντικαταστάτη. Ακόμη και στην περίπτωση παραίτησης του αντικαταστάτη, η εργασία του μόνιμου είναι εξασφαλισμένη. Για τον Wayne Roberts μέρος αυτής της δύναμης αποκτήθηκε γιατί και οι αρχιεργάτες ήταν μέλη της ένωσης. Βλ. Wayne Roberts, "The last artisans", ό.π., σ. 133.

⁶⁷ Η Διοίκηση της ΕΕΤΑ καταγγέλλει αυτήν την παράνομη πρακτική, η οποία αναπαράγεται σε όλη την περίοδο. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 56, «ΕΕΤΑ, Εγκύκλιος προς άπαντα τα μέλη της Ενώσεως»,

Οι συμβάσεις ορίζουν ότι σε περίπτωση απασχόλησης εργατών την Κυριακή ή ημερών αργίας (15η Αυγούστου, 1η Μαΐου, Χριστούγεννα, Πρωτοχρονιά),⁶⁸ καταβάλλεται, ανεξαρτήτως των εβδομαδιαίων αποδοχών, αυξημένο ημερομίσθιο κατά 100%. Σε περίπτωση εργασίας την Κυριακή, λόγω πολιτικών εκλογών για παράδειγμα, οι εργάτες τύπου λαμβάνουν τα τριπλά: το ημερομίσθιο της αργίας της Κυριακής που αντιστοιχεί στο κατώτατο όριο ημερομισθίου για πεντάωρη εργασία, το ημερομίσθιο που αντιστοιχεί στην εργασία τους και 100% αύξηση επί των αποδοχών. Μόνο οι εργαζόμενοι του αθλητικού τύπου λαμβάνουν, μέχρι το 1964, κατά 75% αυξημένες αποδοχές κατά την εργασία της Κυριακής, λόγω της συνεχούς έκδοσης των αθλητικών εφημερίδων την ημέρα αυτή.⁶⁹

Το 1955 το άρθρο 40 του νομοθετικού διατάγματος 3323/1955 «περί φορολογίας του εισοδήματος» καθιερώνει τη φοροαπαλλαγή κατά 35% επί των αποδοχών των εργατών και συντακτών στις ημερήσιες πολιτικές και οικονομικές εφημερίδες «*προς κάλυψιν των εξόδων κινήσεως*».⁷⁰ Λόγω έναρξης και λήξης της εργασίας κατά τη διάρκεια της νύκτας, σε ώρες δηλαδή που είναι ακινητοποιημένα τα μέσα μαζικής μεταφοράς, οι εργάτες τύπου υποχρεώνονται στην καταβολή υψηλών κομιστρων, με τη χρήση για παράδειγμα ταξί, για την έλευση στην εργασία και επιστροφής τους στην οικία τους. Από το ευνοϊκό αυτό άρθρο του διατάγματος εξαιρέθηκαν οι εργαζόμενοι του αθλητικού, οικονομικού και περιοδικού τύπου της Αθήνας. Ο αποκλεισμός αυτός νομιμοποίησε την οικονομική διάκριση των μελών της ΕΕΤΑ και τη δημιουργία διαφορετικών κατηγοριών εργαζομένων.

Τη διάκριση αυτή προσπάθησε να άρει η εκάστοτε Διοίκηση μέχρι και την επιβολή της δικτατορίας, ζητώντας από την κυβέρνηση επέκταση του προνομίου και στα υπόλοιπα μέλη της. Με βάση τα στοιχεία του ΤΑΕΤΑ, το 1960 μόνο 70 άτομα

17.5.1956· δημοσιεύεται «Αι ετήσιαι αδείαι των συναδέλφων», *Δελτίον Πληροφοριών* 2 (Μάιος 1956), σ. 2.

⁶⁸ Με τη σύμβαση του 1964 αυξάνονται οι ημέρες αργίας των εργατών τύπου. Πλέον προστίθενται η Καθαρά Δευτέρα και η δεύτερη ημέρα του Πάσχα.

⁶⁹ Το 1946 βάσει απόφασης των υπουργών Οικονομικών και Εργασίας, οι εργαζόμενοι τις Κυριακές αμείβονται με 75% αυξημένες αποδοχές. Οι εργάτες του αθλητικού τύπου δεν εργάζονται τη Δευτέρα αντί της Κυριακής. Με την υπογραφή της σύμβασης του 1964 οι αποδοχές κατά την εργασία της Κυριακής αυξάνονται στο 100%. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 80, πρακτικά ΔΣ, 17.6.1952.

⁷⁰ Ο νόμος 2366/1953 κατήργησε την ισχύουσα για τους συντάκτες, εργάτες και υπαλλήλους των εφημερίδων απαλλαγή του φόρου μισθωτών υπηρεσιών. Με το νομοθετικό διάταγμα 2561/1953 τα μέλη των ενώσεων συντακτών που απασχολούνται στις ημερήσιες πολιτικές εφημερίδες αποκτούν αφορολόγητο 25% επί των αποδοχών για έξοδα κίνησης, το οποίο δεν μπορεί να είναι ανώτερο από 1.200.000 δραχμές μηνιαίως. Οι εργάτες τύπου της Αθήνας διαμαρτύρονται για τον αποκλεισμό τους από αυτή τη διάταξη καθώς φορολογούνται εφ' όλων των αποδοχών. Με τη διαμεσολάβηση της ΕΙΗΕΑ ψηφίσθηκε ο νόμος 3323/1955. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «ΕΙΗΕΑ προς υπουργείο Οικονομικών», 7.9.1954.

απασχολούνται στον περιοδικό τύπο και από αυτούς οι 20 εργάζονται παράλληλα και σε ημερήσιες εφημερίδες. Η συμπίεση του αριθμού τους στα 50 άτομα, οι παρόμοιες συνθήκες εργασίας, το ανθυγιεινό του επαγγέλματος, αλλά και οι χαμηλές αμοιβές, σε σύγκριση με αυτές στις ημερήσιες πολιτικές εφημερίδες, χρησιμοποιήθηκαν μάταια ως επιχειρήματα από την ΕΕΤΑ. «*Αν ακόμη υπετίθετον ότι θα υπήγοντο εις τας διατάξεις περί φορολογικής απαλλαγής, θα ήτο δώρον άδωρον, δεδομένου ότι λόγω των χαμηλών αποδοχών των απαλλάσσονται του φόρου*».⁷¹ Με το τελευταίο επιχείρημα η Διοίκηση από τη μια προσπαθεί να πείσει τον υπουργό Τύπου ότι δεν θα ζημιωθεί οικονομικά το δημόσιο και από την άλλη ότι δεν υπάρχει λόγος να υπαχθούν στο νόμο εφόσον δεν θα έχουν κάποιο οικονομικό όφελος. Πως εξηγείται αυτή η αντιφατική τοποθέτηση της ΕΕΤΑ; Η ΕΕΤΑ δεν ζητά την υπαγωγή των μελών της στο νόμο 3323/1955, αλλά στο νομοθετικό διάταγμα 3765/1957. Με όχημα το «δίκαιο αίτημα» των εργατών του περιοδικού τύπου προσπάθησε να αυξήσει το ποσοστό της φοροαπαλλαγής για όλα τα μέλη της. Το διάταγμα 3765 αύξανε το ποσοστό της φοροαπαλλαγής των συντακτών από 35 σε 50%.⁷² Από τη στιγμή της ψήφισής του αποτέλεσε μόνιμη επιδίωξη της Διοίκησης η υπαγωγή των μελών της σε αυτόν. Επομένως δεν μιλάμε για 50 εργάτες του περιοδικού τύπου αλλά για περίπου 450 εργάτες τύπου και όχι για 35% αλλά για 50% φοροαπαλλαγή επί των αποδοχών.

Όλα τα προνόμια των εργατών τύπου σχετίζονται με οικονομικά οφέλη. Η εφαρμογή της σύνθεσης και των πολυσέλιδων για τον προσδιορισμό του ύψους των αποδοχών, θέτοντας ως βάση το κατώτατο όριο ημερομίσθιου για πεντάωρη εργασία που αντιστοιχεί σε τετρασέλιδο, η πληρωμή του ημερομισθίου της Κυριακής και η μηνιαία τιμαριθμική αναπροσαρμογή καθόριζαν σε υψηλό επίπεδο τις αποδοχές των εργατών τύπου.

Οι εργάτες των ημερήσιων πολιτικών εφημερίδων, και συγκεκριμένα αυτοί που εργάζονταν τη νύχτα, εισέπρατταν και τις υψηλότερες αποδοχές, με τους αρχιπαιστές να αναδεικνύονται στους πιο καλοπληρωμένους εργάτες. Παρά την προσπάθεια που

⁷¹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 114, «Προς υπουργόν Τύπου», 12.2.1960.

⁷² Το 1957 ο υπουργός Συντονισμού, Δημήτριος Χέλμης, απέρριψε την πρόταση της ΕΕΤΑ για αύξηση του ποσοστού της φοροαπαλλαγής από 35 σε 40%. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 100, «Υπόμνημα προς το υπουργείον Οικονομικών», 9.4.1957. «Να επανορθωθεί η αδικία», *Δελτίον Πληροφοριών* 12 (Σεπτέμβριος 1957), σ. 1. Με την επιβολή της δικτατορίας, η φοροαπαλλαγή των εργατών τύπου καταργείται, ενώ για την περίπτωση των συντακτών μειώνεται από 50 σε 25%. Βλ. το άρθρο 15 του αναγκαστικού νόμου 239/1967 «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως της περί φορολογίας εισοδήματος νομοθεσίας και άλλων τινών διατάξεων» (ΦΕΚ 240 Α'/30.12.1967).

καταβλήθηκε, δεν γνωρίζουμε το ανώτατο όριο των αποδοχών των εργατών τύπου. Ποιο ήταν άραγε το ύψος των αποδοχών του αρχιεπιστή, για παράδειγμα, του Συγκροτήματος Λαμπράκη; Οι υψηλές αποδοχές, η σύνδεση του χρόνου εργασίας με την παραγωγικότητα, η προσπάθεια ομοιόμορφης εφαρμογής των προνομίων σε όλα τα μέλη της Ένωσης, ανεξαρτήτως ηλικίας, ετών απασχόλησης ή ειδικότητας, ένας βαθμός ασφάλειας στην απασχόληση για τα μόνιμα μέλη και η αίσθηση της ανεξαρτησίας, τόσο από τους εργοδότες όσο και από τα υπόλοιπα μέλη της εργατικής τάξης, κατέτασσαν τους εργάτες τύπου της Αθήνας στο καθεστώς της «εργατικής αριστοκρατίας».

4.3. «Ο θεός του τυπογραφείου»: ο αρχιεργάτης

Από τη στιγμή συγκρότησης των πρώτων τυπογραφικών σωματείων, η εγγραφή των αρχιεργατών θεωρήθηκε επιβεβλημένη. Οι ενώσεις σχετικά γρήγορα συνειδητοποίησαν ότι η εφαρμογή των σωματειακών κανόνων στο τυπογραφείο μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με τη συγκατάθεση του αρχιεργάτη. Ο έλεγχος της δύναμής του από τη Διοίκηση τέθηκε ζητούμενο γι' αυτό έγινε αποδεκτή η είσοδος του στο σωματείο.⁷³ Στην Αθήνα, οι αρχιεργάτες-εργολάβοι ήταν αυτοί που πρωτοστάτησαν στην ίδρυση των εργατικών σωματείων, διατηρώντας, ωστόσο, ένα βαθμό αυτονομίας.

Οι εργοδότες είχαν το δικαίωμα επιλογής, αλλά και απόλυσης, χωρίς να προκληθεί αντίδραση από τη Διοίκηση της Ένωσης, του αρχιεργάτη, του αρχιεπιστή και του αρχιμηχανικού λινότυπικών μηχανών, οι οποίοι όφειλαν να είναι μέλη της ΕΕΤΑ. Δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο να ζητείται από τη Διοίκηση να επιλέξει τους κατάλληλους για τις συγκεκριμένες θέσεις προφανώς λόγω αδυναμίας ή άγνοιας του εργοδότη. Εξάιρεση αποτέλεσε η περίπτωση της *Καθημερινής*. Με τη λήξη του πολέμου, ο Γιώργος Βλάχος προσέλαβε για τη θέση του αρχιεργάτη τον Κωνσταντίνο Ζαγοριανίτη και μέλος της Ένωσης Προσωπικού Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών

⁷³ Στις ΗΠΑ οι αρχιεργάτες όφειλαν να είναι μέλη του εργατικού σωματείου. Στην περίπτωση των πιεστών, μόλις το 1898 ψηφίστηκε ο σωματειακός «νόμος», οι αρχιεπιστές να είναι υποχρεωτικά μέλη του σωματείου. Βλ. Elizabeth Faulkner Baker, *Printers and Technology*, ό.π., σ. 8, 234. Στη Ρωσία, οι αρχιεργάτες γίνονται μέλη των τυπογραφικών ενώσεων μετά τη Ρωσική Επανάσταση. Μέχρι τότε, ο αρχιεργάτης αντιμετωπιζόταν ως «προδότης» της τάξης του γι' αυτό και δεν γινόταν αποδεκτός ως μέλος. Για την κακομεταχείριση των γυναικών και παιδιών από τους αρχιεργάτες και εργοδότες βλ. S. A. Smith, "Workers against foremen in St. Petersburg, 1905-1917", Lewis H. Siegelbaum – Ronald Grigor Suny (επιμ.), *Making Workers Soviet: Power, Class, and Identity*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1994, σ. 113-137.

(ΕΠΗΕΑ),⁷⁴ καταπατώντας τη συμφωνία. Δεν γνωρίζουμε το πώς και το γιατί ο Βλάχος επέλεξε ένα μέλος της ΕΠΗΕΑ. Προφανώς είχε τυπογραφικές γνώσεις, ενώ παράλληλα, ως μη μέλος της ΕΕΤΑ, μπορούσε να παίξει το ρόλο του απεργοσπάστη. Η συγκυρία κατά την οποία προσελήφθη ήταν ευνοϊκή για αυτήν την επιλογή. Μετά τον πόλεμο, τα τυπογραφεία υπολειπονταν εξαιτίας της έλλειψης χαρτιού και πρώτων υλών. Η υψηλή ανεργία, η συμπίεση των ημερομισθίων και η απουσία σύμβασης εργασίας με τους εργοδότες μείωσαν και τη διαπραγματευτική δύναμη της ΕΕΤΑ.⁷⁵ Μετά την υπογραφή της σύμβασης του 1950, ο Ζαγοριανίτης προσαρμόζεται στους όρους της συμφωνίας και παραμένει στην αρχιεργασία της *Καθημερινής* μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Θα είναι ο μοναδικός αρχιεργάτης ημερήσιας πολιτικής εφημερίδας της Αθήνας που δεν θα είναι μέλος της Ένωσης.⁷⁶ Το ενδιαφέρον εδώ έγκειται στο ότι, όπως και στην περίπτωση της γυναίκας λινοτύπη, αποκρύπτεται από τα υπόλοιπα μέλη ότι ο Ζαγοριανίτης, αρχιεργάτης σε ημερήσια πολιτική εφημερίδα και μάλιστα της *Καθημερινής*, δεν είναι μέλος της ΕΕΤΑ.

Θεωρητικά ο εργοδότης έχει το δικαίωμα επιλογής εργατών από μια ονομαστική λίστα ανέργων, μελών της ΕΕΤΑ, που του παρέχει η Διοίκηση. Στην πράξη αυτή η λίστα μεταβιβάζεται από τον εργοδότη στον αρχιεργάτη ή απευθείας στον αρχιεργάτη εξαιτίας της αδυναμίας του πρώτου να επιλέξει με κριτήριο την «ικανότητα». Στη λίστα συνήθως καταγράφεται ένας μικρός αριθμός ανέργων με σκοπό την επιβολή ορίων στις επιλογές του αρχιεργάτη και στην πρόσληψη εκείνων των ανέργων που επιθυμούσε η Διοίκηση. Με αυτόν τον τρόπο δινόταν η

⁷⁴ Η ΕΠΗΕΑ ιδρύεται το 1925 με την επωνυμία «Ένωσις Προσωπικού Εφημερίδων» και εγγράφονται σε αυτήν οι διαχειριστές, λογιστές, εισπράκτορες, διεκπεραιωτές και οι βοηθοί αυτών. Εκτός από τους οικονομικούς υπαλλήλους δύνανται να εγγραφούν και συντάκτες, οι οποίοι δεν έγιναν αποδεκτοί από την Ένωση Συντακτών Αθηνών, τη μετέπειτα ΕΣΗΕΑ. Με βάση το καταστατικό του 1958, την ΕΠΗΕΑ συγκροτούν οι εργαζόμενοι στις οικονομικές υπηρεσίες των ημερήσιων πολιτικών ελληνόγλωσσων εφημερίδων Αθηνών, δηλαδή οι οικονομικοί διευθυντές, διαχειριστές, λογιστές, και λοιπό προσωπικό των οικονομικών υπηρεσιών. Βλ. *Καταστατικόν της «Ένώσεως Προσωπικού Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών»*, [Αθήνα 1958]. Εξαιρείται επομένως το οικονομικό προσωπικό των ξενόγλωσσων, οικονομικών, αθλητικών κ.λπ. εφημερίδων, ημερησίων και μη, καθώς και των περιοδικών. Φαίνεται δηλαδή ότι η ΕΠΗΕΑ συγκροτείται έχοντας ως πρότυπο την ΕΙΗΕΑ. Σε αυτήν την αλλαγή, στη σύνθεση των μελών, προφανώς συνετέλεσε και η σταδιακή ίδρυση, μετά τον πόλεμο, διακριτών σωματείων στον τύπο της Αθήνας.

⁷⁵ Για τις δυσμενείς οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της περιόδου βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ1: *Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 9-61.

⁷⁶ Το 1963 αρχιεργάτης στην ξενόγλωσσα εφημερίδα *Athens Daily Post* γίνεται το δόκιμο μέλος της ΕΕΤΑ Κωνσταντίνος Χρυσοφίδης (γεν. Διδυμότειχο 1935). Το 1969 με πάνω από 2.000 καταβολές στο ΤΑΕΤΑ ζητεί εγγραφή στην Ένωση. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 165, «Κων/νος Χρυσοφίδης του Πασχάλη», 12.5.1969.

ψευδαίσθηση στον εκδότη ότι αυτός έχει τη δυνατότητα επιλογής και ταυτόχρονα έμπαιναν όρια στις επιλογές του αρχιεργάτη.

Σε περιπτώσεις έκτακτης έκδοσης, πολυσέλιδων, συνταξιοδότησης, ασθενείας ή αδειάς μελών του προσωπικού, ο αρχιεργάτης είχε τη δυνατότητα εξεύρεσης εργατών τόσο άμεσα από τη Διοίκηση όσο και από το καφενείο-στέκι που σύχναζαν άνεργοι τυπογράφοι και εργάτες τύπου της Αθήνας.⁷⁷ Συνήθως, ο βοηθός του αρχιεργάτη πήγαινε στο καφενείο και επέλεγε τον ή τους εργάτες, οι οποίοι δεν ήταν απαραίτητα μέλη της ΕΕΤΑ. Σε αντίθεση με την περίπτωση των οικοδόμων, όπου η μυϊκή δύναμη ήταν εμφανής και καθιστούσε σχετικά εύκολη την επιλογή τους από τους αρχιεργάτες-εργολάβους για την εκτέλεση του έργου, στην περίπτωση των εργατών τύπου δεν υπήρχε αυτή η δυνατότητα.⁷⁸ Η πρόσληψή τους μόνο για εκείνη την ημέρα έδινε στον αρχιεργάτη περιθώριο «λάθους» από την τυχαία επιλογή. Γι' αυτό και σε αρκετές περιπτώσεις αρκούσε ένα τηλεφώνημα στο καφενείο ή στα γραφεία της Διοίκησης για την αποστολή οποιουδήποτε ανέργου στο τυπογραφείο. Εάν η παραγωγικότητα της εργασίας του έκτακτου ήταν ικανοποιητική τότε ο αρχιεργάτης μπορούσε να τον κρατήσει στο τυπογραφείο για κάποιο χρονικό διάστημα. Διαφορετικά, ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει στο καφενείο και στο καθεστώς του ανέργου. Αυτό το καθεστώς υποχρέωνε τους έκτακτους στην αύξηση της παραγωγικότητάς τους προκειμένου να δείξουν ζήλο και να προσληφθούν από τον αρχιεργάτη.

- *Κάποτε ήμουν λιγάκι έτσι υπεύθυνος, ήμουν βοηθός [αρχιεργάτη] και ήμουν εντάξει προς τα παιδιά, τους έκτακτους κατά τη διάρκεια της εργασίας.*
- *Δηλαδή δίνατε το κατώτατο ημερομίσθιο;*
- *Ήμουν εντάξει προς τα παιδιά, ήμουν ακριβοδίκαιος. Του έλεγα, «κατουριέσαι, πάνε τουαλέτα», να πάρει μια ανάσα. Ερχόταν έκτακτος ας πούμε το παιδί, ήθελε να δείξει ζήλο, να δείξει προθυμία και ας το πούμε καθότανε το παιδί και όλη την ώρα κοπάναγε [τα πλήκτρα] να κάνει δουλειά, γιατί εγώ μοίραζα την ύλη.⁷⁹*

⁷⁷ Για τον 19ο αιώνα ο Δημήτρης Χατζόπουλος μας πληροφορεί ότι οι εργάτες των εφημερίδων σύχναζαν «εις το παρά του Λέκκα καφενείον των τυπογράφων». Στη συνέχεια και μέχρι το 1924 το καφενείο-στέκι των τυπογράφων ήταν του, επίσης, τυπογράφου Ξυλιγκούνη, στην είσοδο της Στοάς Πάππου. Εξαιτίας της εκεί στοιχειοθέτησης και εκτύπωσης μεγάλου αριθμού εφημερίδων και εν γένει εντύπων, προσέλκυε το μεγαλύτερο μέρος των ανέργων τυπογράφων της Αθήνας με την ελπίδα εύρεσης εργασίας. Το επόμενο στέκι των τυπογράφων και δημοσιογράφων ήταν το καφενείο Σάννα, στην πλατεία Κλαυθμώνος, το οποίο αργότερα μεταφέρεται στην πλατεία Αγίου Γεωργίου Καρύτση. Βλ. Νίκος Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 214· Χρήστος Γ. Καραμπλιάς, *Οι εργάτες τύπου*, ό.π., σ. 18· Βάσος Τσιμπιδάρος, *Με την άκρη της πένας*, ό.π., σ. 27.

⁷⁸ Για τις πιάτσες των οικοδόμων της Αθήνας και την επιλογή των ανέργων με βασικό κριτήριο τη μυϊκή δύναμη που ήταν αναγκαία στις οικοδομικές εργασίες βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 265-277.

⁷⁹ Συνέντευξη με τον Βασίλη Δρακωτό, 4 Ιουλίου 2010.

Βάσει του καταστατικού της ΕΕΤΑ «κοινή ειδικότητα σελιδοποιού και λινοτύπου αποτελεί η ανάληψις αρχιεργασίας»,⁸⁰ στο τυπογραφείο. Από τους σελιδοποιούς προέρχεται το μεγαλύτερο μέρος των αρχιεργατών της Ένωσης, αλλά αυτό δεν σήμαινε ότι όσοι δήλωσαν ότι κατέχουν την ειδικότητα του λινοτύπη δεν γνώριζαν σελιδοποίηση και το αντίστροφο.⁸¹ Η διάταξη του τυπογραφείου είναι αυτή που ευνοεί και επιτρέπει σε έναν σελιδοποιό να γίνει αρχιεργάτης. Οι σελιδοποιοί στέκονται όρθιοι εργαζόμενοι στις τυπογραφικές κάσες που βρίσκονται στην άκρη ή στο κέντρο του τυπογραφείου, έχοντας πάντα στην οπτική τους τις λινοτυπικές μηχανές. Οι μηχανές βρίσκονται η μία δίπλα στην άλλη γύρω από τους τοίχους του δωματίου. Αυτή η διάταξη δίνει τη δυνατότητα σε έναν σελιδοποιό να αποκτήσει τις αναγκαίες γνώσεις χειρισμού της λινοτυπικής μηχανής, έστω και θεωρητικά, αλλά το αντίστροφο ήταν αδύνατο. Ο λινοτύπη δεν έχει οπτική επαφή με τον σελιδοποιό διότι βρίσκεται πίσω του, επομένως δεν μπορεί να «κλέψει» με το «μάτι» τεχνικές ή να μάθει την εργασία.⁸²

Το στοίχημα για έναν αρχιεργάτη είναι η κατανόηση της «λογικής» της εργασίας του λινοτύπη ώστε να μην μπορεί ο τελευταίος να τον «κοροϊδέψει». Δεν είναι σπάνιο, λινοτύπες προφασιζόμενοι την κακογραφία ή την έκταση του χειρογράφου να μειώνουν, ακόμη περισσότερο την παραγωγικότητα. Ο αρχιεργάτης, πιεζόμενος από την ώρα κλεισίματος της εφημερίδας και την έγκαιρη αποστολή της στην επαρχία, χρησιμοποιεί το ρολόι του για να υπολογίσει τον χρόνο που απαιτείται για τη στοιχειοθέτηση του συγκεκριμένου χειρογράφου. Η εμπειρία του είναι αυτή που του δίνει τη δυνατότητα να υπολογίσει με σχετική ακρίβεια τον απαιτούμενο χρόνο «κτυπήματος», δηλαδή πληκτρολόγησης του κειμένου, ακόμη και αν ο ίδιος δεν είναι λινοτύπη.

Ο αρχιεργάτης παίζει το ρόλο του ενδιάμεσου μεταξύ εργατών και εργοδότη και εργοδότη και Διοίκησης. Η εργασία του εξαρτάται από το μέγεθος του τυπογραφείου, δηλαδή τον αριθμό των μηχανών και εργαζομένων που έχει στην

⁸⁰ Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, [Καταστατικών], Αθήνα 1955.

⁸¹ Από τους 16 αρχιεργάτες που διαθέτει η ΕΕΤΑ το 1953 μόνο τέσσερις δήλωσαν την ειδικότητα του λινοτύπη. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 2, πρακτικά ΔΣ, 29.9.1953.

⁸² Ο τρόπος οργάνωσης του τυπογραφείου, αλλά και οι κτηριακές εγκαταστάσεις παίζουν σημαντικό ρόλο στην εργασιακή και παραγωγική διαδικασία. Ο εκδότης της *Athens News*, Ι. Χορν, ζήτησε την πρόσληψη ενός σελιδοποιού και ενός λινοτύπη, επιλογής της Διοίκησης της ΕΕΤΑ, για τη θέση του αρχιεργάτη. Αυτή η επιλογή ίσως να συνδέεται με τη δομή του τυπογραφείου. Ενδεχομένως, οι λινοτυπικές μηχανές να ήταν τοποθετημένες σε διακριτό χώρο από τις τυπογραφικές κάσες, γι' αυτό και ζητήθηκαν δύο εργάτες. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «*Athens News* προς την ΕΕΤΑ», 11.5.1954.

επίβλεψη του, την ικανότητα των εργατών και τη σχέση του με τον εργοδότη. Ο βασικότερος λόγος απόλυσης ενός αρχιεργάτη είναι η αδυναμία κλεισίματος της εφημερίδας σε συγκεκριμένη ώρα, ώστε να μπορέσει έγκαιρα το έντυπο να διακινηθεί στην επαρχία.

Ο αρχιεργάτης αναλαμβάνει συνήθως εργασία δύο με τρεις ώρες πριν το κλείσιμο της εφημερίδας και τον αναπληρώνει ο βοηθός του, ο οποίος επιλέγεται από τον ίδιο. Η απουσία συγκεκριμένου ωραρίου είναι αυτή που δίνει τη δυνατότητα τόσο στον αρχιεργάτη όσο και στον αρχιπαιστή να συμπίεσουν κατά βούληση τον χρόνο εργασίας. Θεωρητικά οφείλουν να είναι παρόντες στο κλείσιμο της εφημερίδας για τον αρχιεργάτη και στην τελική εκτύπωση για τον αρχιπαιστή, όπου απαιτούνται και οι ιδιαίτερες τεχνικές τους ικανότητες, αλλά αυτό δεν φαίνεται να είναι και ο κανόνας.⁸³ Οι ελάχιστες ώρες εργασίας επιτρέπουν να αναλάβει την αρχιεργασία και στην απογευματινή εφημερίδα που εκδίδεται ενδεχομένως από τον ίδιο εκδότη, λαμβάνοντας διπλάσιες αποδοχές. Με αυτόν τον τρόπο συμπίεζεται το κόστος εργασίας για τον εργοδότη καθώς δεν καταβάλλει δύο φορές τις αναγκαίες ασφαλιστικές εισφορές στο ΤΑΕΤΑ. Φαίνεται πάντως ότι δεν είναι αυτό το βασικό κριτήριο επιλογής του εργοδότη για την ανάληψη έκδοσης και της δεύτερης εφημερίδας από τον ίδιο αρχιεργάτη. Είναι η εμπιστοσύνη που του δείχνει όσον αφορά την έγκαιρη και άρτια έκδοση του φύλλου. Σίγουρα η πολύχρονη παρουσία του ίδιου αρχιεργάτη στο τυπογραφείο ευνοεί την ανάπτυξη φιλικών δεσμών με τον εργοδότη.

Η εξουσία του αρχιεργάτη εδράζεται στη δυνατότητα απόλυσης και πρόσληψης εργατών αλλά και στην πρακτική καταβολής των αποδοχών στους εργάτες, χωρίς τη διαμεσολάβηση του εργοδότη. Συνήθως κάθε Παρασκευή, Σάββατο ή Δευτέρα, ανάλογα με τη συμφωνία που είχε γίνει μεταξύ των εργαζομένων και του εκδότη, ο αρχιεργάτης λάμβανε από το λογιστήριο της εφημερίδας το σύνολο των χρημάτων και στη συνέχεια ο ίδιος τα μοίραζε στον κάθε εργαζόμενο.⁸⁴ Η πρακτική αυτή

⁸³ Η εκτύπωση στο ίδιο πιεστήριο περισσότερων της μιας εφημερίδων επιτρέπει στους αρχιπαιστές τη συμπίεση του χρόνου εργασίας. Η εκτύπωση της *Βραδυνής*, της *Απογευματινής* και του *Εθνικού Κήρυκα* στον ίδιο χώρο, είχε ως συνέπεια ο αρχιπαιστής της τελευταίας εφημερίδας να απασχολείται μόνο για μισή ώρα την ημέρα και να αμειβεται για πεντάωρο. Την ευθύνη εκτύπωσης του *Εθνικού Κήρυκα* ανέλαβαν οι υπόλοιποι αρχιπαιστές. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 99, «Ανάργυρος Παπαγεωργίου προς ΕΕΤΑ», 12.3.1957.

⁸⁴ Από τον 19ο αιώνα η καταβολή των εβδομαδιαίων αποδοχών στους εργάτες γινόταν συνήθως κάθε Σάββατο, μετά τη λήξη της εργασίας. Οι εργοδότες ή εργολάβοι συχνά καθυστερούσαν την καταβολή των δεδουλευμένων με σκοπό την παράταση του χρόνου εργασίας. Στο χρονικό διάστημα της αναμονής, που μπορούσε να φθάσει και τη μία ώρα, οι εργαζόμενοι στοιχειοθετούσαν κείμενα για το

ευνοούσε την ταύτιση του αρχιεργάτη με τον εργοδότη από την πλευρά των εργαζομένων.⁸⁵ Δεν έλειψαν περιπτώσεις όπου ο αρχιεργάτης έδινε λιγότερα χρήματα από αυτά που είχαν συμφωνηθεί, προκαλώντας τη δυσαρέσκεια των μελών και την καταγγελία της οικονομικής «αδικίας» είτε στη Διοίκηση της Ένωσης είτε ακόμη και στις δικαστικές αρχές.⁸⁶ Με την υπογραφή του «Πρωτοκόλλου» του 1950 και τον καθορισμό των κατωτάτων ορίων αποδοχών για πεντάωρη εργασία, ο αρχιεργάτης ήταν πλέον υποχρεωμένος στην απόδοση των «νόμιμων» αποδοχών, αλλά αυτό βέβαια δεν σήμαινε την εξάλειψη της «παράνομης» πρακτικής.

- *Η επιχείρηση δεν ανακατευόταν στο προσωπικό. [...] Ο αρχιεργάτης έπαιρνε τα λεφτά και έδινε όσα ήθελε στον καθένα. Εκτός από το βασικό. Το βασικό ήτανε βασικό, αλλά ορισμένοι δεν θέλανε το βασικό, θέλανε παραπάνω. Για να δουλέψω εγώ, θέλω τόσα. Και ο αρχιεργάτης είχε ορισμένους δικούς του ανθρώπους, οι οποίοι βγάζανε και πολύ δουλειά και δουλεύανε, αλλά είχε όμως και τους μικρούς, τους άλλους που παίρνανε αυτά τα λεφτά. Τόσα λεφτά θα πάρεις. Τόσα δε λείει; Τόσα θα πάρεις. Δεν σου έδινε λιγότερα από ό,τι έπρεπε να πάρεις, αλλά ήταν άλλοι που παίρνανε του κερατά. Πολλά λεφτά. Ο αρχιεργάτης μοίραζε τα λεφτά.⁸⁷*

Οι εργάτες για να φανούν αρεστοί στον αρχιεργάτη και να παραμείνουν στην εργασία, αύξαναν την παραγωγικότητά τους, συμφωνούσανε σε χαμηλότερες αμοιβές ή ακόμη καταπατούσανε τις ώρες εργασίας, ιδιαίτερα του Σαββάτου, με την ελπίδα ότι κάποια μέρα θα γίνουν μέλη της ΕΕΤΑ. Παρά τις ανακοινώσεις ότι «πάσα ψυχολογική πίεσις ή απειλή πρέπει να καταγγέλλεται αμέσως εις την Διοίκησιν της Ενώσεως»,⁸⁸ ήταν αδύνατο για τους έκτακτους ή δόκιμους να γνωστοποιήσουν τις «παραβιάσεις» των συμφωνηθέντων από τους αρχιεργάτες. Μια τέτοια πρακτική ισοδυναμούσε με την απόλυσή τους από το συγκεκριμένο τυπογραφείο, αλλά και από οποιαδήποτε άλλο. Όλοι οι αρχιεργάτες έβλεπαν με επιφυλακτικότητα ή αντιπάθεια τους εργάτες που τούς κατήγγειλαν στη Διοίκηση. Όταν ο Αθανάσιος Παπαθανασίου

φύλλο της επόμενης ημέρας, χωρίς ανάλογο χρηματικό αντίτιμο. Βλ. ΕΚΑ, *Οι εργάται της Ελλάδος*, ό.π., σ. 8. Οι εργάτες τύπου της Αθήνας κατάφεραν να σταματήσουν την πρακτική παράτασης της εργασίας άνευ καταβολής αποδοχών.

⁸⁵ Το 1957, όταν ανέλαβε τη διεύθυνση του «Συγκροτήματος» ο Χρήστος Λαμπράκης, ούτε οι εργάτες τύπου της Αθήνας αλλά ούτε ακόμη και οι συντάκτες γνωρίζανε φυσιογνωμικά τον εργοδότη τους. Κατά τον δημοσιογράφο Ντένη Αντύπα, «αυτό που λεγόταν ως ανέκδοτο στα δημοσιογραφικά καφέ μέχρι τις αρχές του 1980, ότι δηλαδή ποτέ οι απλοί συντάκτες του 'Συγκροτήματος' της Χρήστου Λαδά 3 δεν ήξεραν αν το 'αφεντικό' ήταν εκεί ή απουσιάζει, γιατί απλούστατα πολλοί δεν τον γνώριζαν φυσιογνωμικά, είναι γεγονός». Βλ. Ντένης Αντύπας, *Σσστ! Ο Χρήστος Λαμπράκης κοιμάται... Η άνοδος και η πτώση της πιο αμφιλεγόμενης προσωπικότητας του 20ού αιώνα στην Ελλάδα*, Κάκτος, Αθήνα 2010, σ. 31. Βλ., επίσης, Αγαμέμνων Φαράκος, *Οι εργοδότες. Από τον Κώστα Καραγιώργη στον Γιώργο Κουρή*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 61.

⁸⁶ Ava Baron, "On looking at men", ό.π., σ. 158.

⁸⁷ Συνέντευξη με τον Γιώργο Μπαρμπή, 14 Ιουνίου 2010.

⁸⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 133, «Ανακοίνωσις προς τα προσωπικά των πρωινών εφημερίδων» [1964].

έμεινε άνεργος κανένας προϊστάμενος δεν ήθελε να τον προσλάβει. Ο λόγος εδώ δεν ήταν η «ανικανότητα», αλλά η προσπάθειά του να επιβάλει τους «νόμιμους» όρους εργασίας:

Η εντατική προσπάθειά μου να τηρηθούν πλήρως αι συνθέσεις των προσωπικών και η κατ' αναλογία διανομή μεταξύ των μελών τυχόν περισσευμάτων, η μη καταστρατήγησις παλαιότερον του δώρου, είναι τα ελατήρια τα οποία δυστυχώς έχουν ωθήσει πολλούς εκ των κ.κ. προϊσταμένων να μη με θέλουν στην δουλειά τους. Επίσης τους τσαντίζει πολύ το σπάσιμο της φοβίας των αναποφασίστων νεαρών μελών.⁸⁹

Ο αρχιεργάτης προσπαθούσε να συμπίεσει το κόστος εργασίας μέσω κυρίως της παραβίασης της «σύνθεσης» του προσωπικού που όριζε η Διοίκηση της ΕΕΤΑ, δηλαδή του αναγκαίου αριθμού εργαζομένων σε κάθε ειδικότητα, προς όφελος του εργοδότη. Για παράδειγμα, ο αρχιεργάτης του Δημήτρη Λαμπράκη, στο *Βήμα* και στα *Νέα*, Αθανάσιος Λεμπέσης δεν εφήρμοσε την επιβαλλομένη «σύνθεση» στο μάρμαρο με τη δικαιολογία ότι οι τίτλοι των εφημερίδων γινόντουσαν σε λινοτυπική μηχανή. Αυτό υπονοούσε ότι οι μαρμαράδες εκτελούσαν λιγότερη εργασία άρα δεν ήταν αναγκαία και η αύξηση του αριθμού τους. Ύστερα από τα παράπονα που εξέφρασαν στη Διοίκηση, ο αρχιεργάτης υποχρεώθηκε να αυξήσει τον αριθμό τους.⁹⁰

Από τους αρχιεργάτες, τόσο των τυπογραφείων όσο και των πιεστηρίων, εξαρτιόταν εν πολλοίς η επιτυχή έκβαση μιας απεργίας. Η απόφαση έκδοσης μιας εφημερίδας κατά τη διάρκεια της απεργίας ασκούσε πίεση στους υπόλοιπους αρχιεργάτες, διότι ήταν υπεύθυνοι για την έγκαιρη έκδοση του εντύπου. Γι' αυτό και συχνά οι αρχιεργάτες έπαιζαν το ρόλο του απεργοσπάστη. Σε διαφορετική περίπτωση, αυξανόταν η πιθανότητα απόλυσής τους από τον εργοδότη ή την εργοδότηρια.

Η δύναμη των αρχιεργατών να σταματάνε τις απεργίες οδήγησε τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ στην προσπάθεια αφαίρεσης μέρους της εξουσίας τους. Αυτή η πολιτική αποτελεί πάγια τακτική των τυπογραφικών ενώσεων σε όλες σχεδόν τις χώρες με στόχο τον περιορισμό της αυθαιρεσίας των αρχιεργατών.⁹¹ Η Διοίκηση έθεσε δύο όρους που περιελήφθησαν στη σύμβαση του 1952 με την Κοινοπραξία Αθηναϊκών Εφημερίδων. Με βάση το άρθρο 8 της σύμβασης οι αποδοχές καταβάλλονται απ'

⁸⁹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «Αθανάσιος Παπαθανασίου προς τον πρόεδρον», 4.10.1954.

⁹⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 17, «Προς τον συνάδ. Αθ. Λεμπέσην αρχιεργάτην 'Βήματος-Νέων'», 19.4.1951.

⁹¹ Στις ΗΠΑ από το 1857 περιορίσθηκε η δύναμη των αρχιεργατών. Η τυπογραφική ένωση επέβαλε την πρόσληψη εργαζομένων από μια λίστα αρχαιότητας. Σε περίπτωση παράβασης των κανόνων του σωματείου, οι αρχιεργάτες πλήρωναν πρόστιμα. Βλ. Elizabeth Faulkner Baker, *Printers and Technology*, ό.π., σ. 228-235· Andrew Zimbalist, «Technology and the labor process», ό.π., σ. 117.

ευθείας από τα λογιστήρια των εφημερίδων, «μη επιτρεπομένης της μεσολαβήσεως τρίτων προσώπων κατά την πληρωμήν των αποδοχών». Εδώ ως «τρίτα πρόσωπα» υπονοούνται οι αρχιεργάτες ή οι βοηθοί τους. Η αλλαγή του τρόπου πληρωμής είχε ως στόχο να άρει τη δυνατότητα του αρχιεργάτη μεταβολής του ύψους των ημερομισθίων των εργατών. Ο δεύτερος όρος αφορά το άρθρο 2 της σύμβασης, σύμφωνα με το οποίο τα μέλη της Κοινοπραξίας αναλαμβάνουν την υποχρέωση να διατηρούν αναρτημένη ονομαστική κατάσταση του απασχολούμενου τακτικού εργατοτεχνικού προσωπικού, «ως και ετέραν κατάστασιν του τυχόν εργαζομένου εκτάκτως εργατοτεχνικού προσωπικού».⁹²

Δεν είναι τυχαίο που η ΕΕΤΑ θέτει ως υπεύθυνους για την ανάρτηση των ονομαστικών καταστάσεων τους εργοδότες και όχι τους αρχιεργάτες ή κάποιον άλλον. Συχνά οι αρχιεργάτες απέκρυπταν τον αριθμό των μαθητευομένων ή έκτακτων που απασχολούσαν στο τυπογραφείο ώστε αφενός να μην απολυθούν από τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ και αφετέρου να εξασφαλίσουν την είσοδο γιων, συγγενών κ.ά. Η παράκληση της Διοίκησης, προς τους προϊσταμένους των τμημάτων, κατάθεσης ονομαστικών καταστάσεων των εργαζομένων του τμήματός τους, δεν γινόταν μόνο για εξεύρεση και συμπλήρωση των κενών θέσεων από τους ανέργους της Ένωσης. Ήταν και ένας τρόπος ελέγχου της δύναμης των αρχιεργατών. Ούτε όλοι οι προϊστάμενοι υπάκουαν στις εντολές ούτε όλοι δήλωναν τον ακριβή αριθμό των εργατών που απασχολούσαν.

Θεωρητικά η Διοίκηση είχε το δικαίωμα πρόσληψης και απόλυσης εργατών, αλλά πρακτικά οι αρχιεργάτες συνέχιζαν σε μεγάλο βαθμό την παλαιά παράδοση. Η Διοίκηση, ακόμη και στη δεκαετία του 1960, συνεχίζει να εκδίδει ανακοινώσεις σχετικά με το «ποιος κάνει κουμάντο» στα τυπογραφεία: «*Προϊστάμενος και των εργατών και των αρχιεργατών και των αρχιπιστών είναι η Διοίκησης της ΕΕΤΑ, ενδιαφερομένη διά την συλλογικήν ευρυθμίαν, ομαλήν διεξαγωγήν και τελικήν περαίωσιν της εργασίας, χωρίς προστριβάς και συγκρούσεις μεταξύ εργατών και εργοδοτών και μεταξύ εργατών και αρχιεργατών*».⁹³

Σταδιακά στόχος είναι η κατάργηση της «δεσποτικής αρχιεργασίας».⁹⁴ Οι αρχιεργάτες και οι αρχιπιστές έχουν τη δυνατότητα καταπάτησης των εντολών της Διοίκησης για πρόσληψη για παράδειγμα κάποιου ανέργου μεταθέτοντας την

⁹² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 289 και 321, «Σύμβασις», 25.11.1952.

⁹³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 129, «ΕΕΤΑ, Ανακοίνωσις», 23.12.1963.

⁹⁴ ΕΤΗΠΤΑ/Αρχείο Κωνσταντίνου Εμμανουηλίδη, «Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, Α' προκήρυξις προς άπαντα τα μέλη της Ενώσεως», 7.2.1952.

πρόσληψη στο μέλλον ή προβάλλοντας δικαιολογίες ή προφάσεις υποτιθέμενης οικονομικής αδυναμίας της επιχείρησης.⁹⁵ Με αυτόν τον τρόπο κατόρθωναν οι ίδιοι να γίνουν ρυθμιστές της εργασίας και να αυξάνουν τα εισοδήματά τους και των συγγενών ή φίλων τους αρνούμενοι να αναλάβουν μέρος του κόστους της ανεργίας. Η πρόσληψη ελεύθερων εργατών ή μαθητευομένων, χωρίς διοικητική έγκριση, λειτουργούσε προς το δικό τους όφελος διότι έδινε τη δυνατότητα παρακράτησης μέρους των αποδοχών τους.⁹⁶

Η μετακίνηση της έκδοσης εφημερίδας ή περιοδικού σε άλλη επιχείρηση ή σε ιδιόκτητες εγκαταστάσεις, αποτελούσε ευκαιρία απόλυσης εργάτη και καταπάτησης της πολιτικής της Ένωσης. Με την δικαιολογία ότι επανδρώνεται νέο προσωπικό σε νέο τυπογραφείο ή πιεστήριο, οι αρχιεργάτες έβρισκαν την ευκαιρία απόλυσης παρά την αρχή της οργάνωσης «*πάσα εργασία μετακινουμένη από εργοστάσιον εις εργοστάσιον να συνοδεύεται υπό πλήρους του προσωπικού της*».⁹⁷

Με βάση τους σωματειακούς κανόνες, οι αρχιεργάτες δεν μπορούσαν να απολύουν εργάτες για προσωπικούς, πολιτικούς ή άλλους λόγους παρά μόνο για «ανικανότητα» ή «ανεπάρκεια» του εργάτη, δηλαδή αδυναμίας του να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της εργασίας.⁹⁸ Αυτός ήταν ο μοναδικός αποδεκτός λόγος απόλυσης χωρίς να υποχρεωθεί ο αρχιεργάτης να απολογηθεί στο Διοικητικό Συμβούλιο. Κατά την Ava Baron, «το δικαίωμα του αρχιεργάτη να κρίνει την ικανότητα του έδινε επίσης το δικαίωμα να ορίζει το ποιος ήταν άνδρας», καθώς ο ανδρισμός ήταν συνώνυμο της ικανότητας.⁹⁹ Η έννοια της «ανικανότητας» έχει αρνητικό περιεχόμενο και προσλαμβάνεται ως υποτίμηση της εργασιακής ικανότητας και άρα του ανδρισμού του εργάτη, αλλά ταυτόχρονα μπορεί ενδεχομένως να αποκρύπτει τους πραγματικούς λόγους απόλυσης. Ένας ικανός εργάτης επίσης θα μπορούσε να απολυθεί ως «ανίκανος», συνήθως για να αντικατασταθεί από τον γιο, συγγενή ή φίλο του αρχιεργάτη, αυτό όμως δεν σήμαινε ότι έχανε τον ανδρισμό του διότι η ικανότητά του δεν κρινόταν μόνο από τον αρχιεργάτη, αλλά και από τους συναδέλφους του ή ακόμη και από τη Διοίκηση της Ένωσης.

⁹⁵ Το 1955 κατά τη μετακίνηση του περιοδικού *Ρομάντσο* από τα τυπογραφεία της οδού Αναξαγόρα στα τυπογραφεία του Ι. Πετσόπουλου (Αμπελόκηποι), απολύθηκε ο μηχανικός. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 13, πρακτικά ΓΣ, 1.3.1953.

⁹⁶ Στα πιεστήρια του Πετσόπουλου, όπως και του *Εμπρός*, παρατηρείται συχνά αυτό το φαινόμενο. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 97, «Προς Χαρ. Κριεκούκιαν», 25.4.1955.

⁹⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 97, «Προς διεύθυνσιν Ρομάντσου», 27.4.1955.

⁹⁸ Elizabeth Faulkner Baker, *Printers and Technology*, ό.π., σ. 228.

⁹⁹ Ava Baron, «An 'other' side of gender antagonism at work», ό.π., σ. 59.

Ένας σημαντικός άγραφος νόμος που τηρείται πιστά από τα μέλη της ΕΕΤΑ είναι η κήρυξη στάσης εργασίας ή απεργίας σε περίπτωση «αδικαιολογήτου παύσεως» εργάτη τύπου.¹⁰⁰ Η επιχείρηση τίθεται «εν αποκλεισμού» απαγορεύοντας την ανάληψη εργασίας από οποιοδήποτε εργάτη τύπου μέχρι τη διευθέτηση της υπόθεσης. Η απειλή κήρυξης απεργίας ή μαζικής παραίτησης ήταν αρκετή για την παραμονή του εργάτη στο τυπογραφείο. Η συσπείρωση που συναντάται εντάσσεται περισσότερο στην προσπάθεια ανακοπής της πρακτικής των απολύσεων από την πλευρά των αρχιεργατών ή των διευθυντών. Οι εκδότες του περιοδικού τύπου που δεν ήταν μέλη της ΕΙΗΕΑ ή δεν είχαν υπογράψει τη σύμβαση εργασίας είχαν το περιθώριο ατομικής απόλυσης με συνέπεια να έχουμε συχνά εκδηλώσεις «αλληλεγγύης» εκ μέρους των εργαζομένων.¹⁰¹ Κατά την προσπάθεια «τοποθέτησης» ανέργων σε τυπογραφεία που βρίσκονται υπό τον έλεγχο της ΕΕΤΑ, η Διοίκηση προσέκρουε στην αντίσταση των αρχιεργατών. Χρησιμοποιώντας το επιχείρημα της «ανικανότητας» ή «ανεπαρκείας» απέφευγαν την πρόσληψη ανέργων. Αν και από το 1954 τίθεται ζήτημα «αφαίρεσης του επιχειρήματος από τους επικεφαλής των τμημάτων»,¹⁰² δεν φαίνεται να εφαρμόζεται στην πράξη.

Ένας αρχιεργάτης μπορούσε επίσης να απολυθεί ως ανίκανος τόσο από τον εργοδότη όσο και από τους εργάτες του τυπογραφείου. Εάν ο αρχιεργάτης αναγνωριζόταν ως «δίκαιος», πράγμα που σήμαινε ότι κατέβαλε τις συμφωνημένες αποδοχές, οι εργάτες μπορούσαν να «πείσουν» τον εργοδότη, μέσω στάσεων εργασίας ή απεργίας, να παραμείνει στην εργασία του. Αν ο αρχιεργάτης κρινόταν «άδικος» τότε οι εργάτες μπορούσαν να αποχωρήσουν από το τυπογραφείο και να θέσουν ζήτημα απόλυσης του αρχιεργάτη.¹⁰³ Γι' αυτό δεν πρέπει να προξενεί

¹⁰⁰ Τον Ιούλιο του 1952 εξαιτίας οικονομικών διαφορών (ύψος ημερομισθίου, καταβολής τιμαριθμού, δώρων, ημερών αδειάς) και «αδικαιολογήτου παύσεως» του λινοτύπη Απόστολου Τσιμπιδάρου και του μηχανικού Ελευθέριου Κισσαμιτάκη από τον εκδότη του περιοδικού *Μπουκέτο*, Κωνσταντίνο Θεοδωρόπουλο, κηρύχθηκε στάση εργασίας. Η άρνηση συμμετοχής στη στάση, του αρχιεργάτη Αμφίωνα Ταβουλάρη, οδήγησε στη διαγραφή του από την ΕΕΤΑ και στο «στιγματισμό» του, μέσω τοιχοκόλλησης της σχετικής απόφασης στο καφενείο των εργατών τύπου. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 19, «Προς την Υποδιεύθυνσιν Γεν. Ασφαλείας», 18.7.1952· στο ίδιο, φ. 33, «Προς τον αξιότιμον κων Κωνστ. Θεοδωρόπουλον», 18.7.1952· στο ίδιο, κατάστιχο 80, πρακτικά ΔΣ, 17-22.7.1952. Το 1958 ύστερα από «δήλωση μετανοίας» έγινε αποδεκτή η αίτηση επανεγγραφής του. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 209, «Αίτησις Αμφίωνος Ταβουλάρη προς ΟΣΕΤΑ», 15.10.1959.

¹⁰¹ Με την απόλυση εργάτη από τον διευθυντή της *Athens News* το 1955, σύσσωμο το προσωπικό τάχθηκε αλληλέγγυο. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 96, «Προσωπικόν *Athens News*», 19.12.1955· «Από τα πολλά περιστατικά συναδελφικής αλληλεγγύης», *Δελτίον Πληροφοριών* 48 (Απρίλιος 1966), σ. 2.

¹⁰² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 2, πρακτικά ΔΣ, 16.8.1954 και 30.8.1954.

¹⁰³ Το 1952 όταν ο αρχιεργάτης του *Εθνικού Κήρυκα*, Γιώργος Τρεγάζης απέλυσε τον λινοτύπη Στυλιανό Ταμβάκη για προσωπικούς λόγους, το εργατικό προσωπικό έθεσε ως όρο παραμονής στην εργασία την απόλυση του αρχιεργάτη. Ο Τρεγάζης υποχρεώθηκε να ζητήσει συγγνώμη ώστε να μην απολυθεί. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 2, πρακτικά ΔΣ, 7.8.1952.

εντύπωση εκδότης να ζητά την έγκριση των εργατών για την πρόσληψη κάποιου αρχιεργάτη. Οι εργάτες επομένως έχουν διαπραγματευτική δύναμη μόνο όταν λειτουργούν ως ομάδα. Η στρατηγική του αρχιεργάτη είναι να «σπάσει» αυτή την ομάδα ώστε να μην μπορεί να στραφεί εναντίον του και οδηγηθεί σε απόλυση. Συνήθως όταν ένας αρχιεργάτης προσλαμβάνεται σε ένα τυπογραφείο, ταυτόχρονα προσλαμβάνονται και κάποια άτομα της εμπιστοσύνης του, τρία με πέντε, τα οποία αντικαθιστούν εργάτες του τυπογραφείου. Η Διοίκηση επιτρέπει αυτή την τακτική διότι γνωρίζει ότι οι υπάρχοντες σελιδοποιοί, εποφθαλμιώντας τη θέση του αρχιεργάτη, μπορούσαν να σαμποτάρουν την εργασία του, μέσω της μαζικής αποχώρησής τους από το τυπογραφείο για υποτιθέμενους λόγους υγείας κ.λπ. ή να μειώσουν την παραγωγικότητά τους, κηρύσσοντάς τον ανίκανο. Τα «έμπιστα» άτομα του αρχιεργάτη έχουν τη δυνατότητα μεγιστοποίησης των αποδοχών τους. Συνήθως αυτά προσλαμβάνονται είτε για την απογευματινή έκδοση της εφημερίδας του ίδιου εκδότη είτε για την εργολαβική έκδοση άλλων εφημερίδων ή περιοδικών.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του «άδικου» αρχιεργάτη της *Ακροπόλεως-Απογευματινής*, Ευάγγελου Αραγιάννη, ο οποίος διαίρεσε το προσωπικό σε δύο κατηγορίες, διανέμοντας την επιπρόσθετη εργασία στους ευνοούμενους του. Επιπρόσθετα «εξυβρίζει τους πάντας διά φράσεων απρεπών», επιβάλλει παρανόμως πρόστιμα για τα τυπογραφικά λάθη στις διαφημίσεις, εισηγείται την απόλυση συναδέλφων, οι οποίοι διεκδικούν την καταβολή των νόμιμων αποδοχών τους, δημιουργεί «*ψυχικόν κλονισμόν*» με σοβαρές συνέπειες για την ομαλή διεξαγωγή της παραγωγής, καθυστερεί την καταβολή των αποδοχών και παρακρατεί μέρος αυτών.¹⁰⁴

Ατομικά μπορούσε ένας εργάτης τύπου να εκδικηθεί τον αρχιεργάτη «ξεχνώντας» για παράδειγμα να τον ενημερώσει σχετικά με την πρόσληψή του σε άλλο τυπογραφείο. Η μετακίνηση αυτή μπορούσε να προκαλέσει πρόβλημα στον αρχιεργάτη σε περίπτωση που ο μετακινούμενος ήταν «καλό χέρι». Μάταια η Διοίκηση της ΕΕΤΑ προσπαθούσε να ελέγξει τις μετακινήσεις αυτές ζητώντας από τα μέλη ενημέρωση, ώστε να μπορέσει να συμπληρώσει τα δημιουργούμενα κενά με ανέργους.

¹⁰⁴ Η ΕΕΤΑ ζήτησε από τη διεύθυνση των εφημερίδων την απομάκρυνση του αρχιεργάτη υπό την απειλή κήρυξης απεργίας. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 103, «Εξώδικος Δήλωσης και Πρόσκλησης της ΕΕΤΑ προς την Δ/νσιν των εφ. Ακρόπολις και Απογευματινή», 20.8.1957.

Η καθιέρωση κλεισίματος των εφημερίδων το Σάββατο στις 9:30 το βράδυ έδινε το νόμιμο δικαίωμα στους εργάτες να εγκαταλείψουν το τυπογραφείο ακόμη και αν δεν είχε ολοκληρωθεί η στοιχειοθέτηση της εφημερίδας. Όταν το 1953 ο αρχιεργάτης της *Ελευθερίας* αρνήθηκε την προσθήκη νέας λινοτυπικής μηχανής ώστε να επιτευχθεί το κλείσιμο της εφημερίδας στις 9:30, δύο λινοτύπες εγκατέλειψαν το τυπογραφείο.¹⁰⁵ Η προσθήκη μηχανής αυξάνει τόσο το παραγωγικό όσο και το εργατικό κόστος της επιχείρησης και έτσι εξηγείται η άρνηση του αρχιεργάτη. Οι λινοτύπες δεν εγκατέλειψαν το τυπογραφείο μόνο και μόνο για να εφαρμόσουν την από το 1948 καθιερωμένη πρακτική της Ένωσης, αλλά και επειδή ήταν Σάββατο, μια ημέρα αφιερωμένη στη νυκτερινή διασκέδαση για τους περισσότερους κατοίκους της Αθήνας.

Οι εργαζόμενοι, εκτός από τη μαζική αποχώρησή τους από το τυπογραφείο, είχαν τη δυνατότητα να προκαλέσουν και περαιτέρω προβλήματα στον αρχιεργάτη επιβραδύνοντας την παραγωγικότητα ή εκμεταλλευόμενοι τόσο το «νόμιμο» όσο και το «παράνομο» διάλειμμα.¹⁰⁶ Στην πεντάωρη εργασία περιλαμβάνεται το «νόμιμο» μισάωρο διάλειμμα κατά το οποίο οι εργαζόμενοι μπορούν να τρώνε, να καπνίζουν, να πίνουν καφέ ή ακόμη και να απομακρύνονται από το χώρο του τυπογραφείου, κάνοντας «βόλτες» σε άλλους χώρους της επιχείρησης.¹⁰⁷ Η τάση των εργαζομένων ήταν να επιμηκύνουν τον χρόνο του διαλείμματος από 30 σε 45 λεπτά ή ακόμη και σε μία ώρα, καθυστερώντας την επιστροφή τους. Εκτός από το νόμιμο διάλειμμα, οι εργάτες πραγματοποιούν, κατά τη διάρκεια της εργασίας, και «παράνομα» διαλείμματα, όπου συζητάνε ή αστειεύονται μεταξύ τους, καπνίζουν ή διακόπτουν την εργασία για να επισκεφθούν περισσότερες φορές την τουαλέτα ή για να τηλεφωνήσουν.¹⁰⁸ Ο αρχιεργάτης από την πλευρά του ύψωνε τη φωνή του και

¹⁰⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 74, «Ελευθερία προς το ΔΣ της ΕΕΤΑ», 21.12.1953.

¹⁰⁶ Σύμφωνα με τον Alf Lüdtke τα παράνομα διαλείμματα, ποικίλα και διφορούμενα, εξέφραζαν έναν ιδιωτικό χώρο, το *Eigensinn*, δηλαδή τη βούληση των εργαζομένων. Τα πειράγματα, τα αστεία, η βωμολοχία, οι συζητήσεις, η περιπλάνηση στο χώρο χωρίς λόγο αποτελούν τρόπο έκφρασης του *Eigensinn* και συναντάται σε διάφορα επαγγέλματα, όπως του τυπογράφου, του μηχανουργού, του ζυθοποιού. Βλ. Alf Lüdtke, “Cash, coffee-breaks, horseplay: *Eigensinn* and politics among factory workers in Germany circa 1900”, Michael P. Hanagan – Charles Stephenson (επιμ.), *Confrontation, Class Consciousness, and the Labor Process: Studies in Proletarian Class Formation*, Greenwood, Νέα Υόρκη 1986, σ. 65-95.

¹⁰⁷ Ακόμη και τη μετεμφυλιακή περίοδο, υπάλληλοι του Εθνικού Τυπογραφείου εξέρχονται του καταστήματος εν ώρα εργασίας, χωρίς να ζητήσουν σχετική άδεια από τους προϊσταμένους τους. Για τη διακοπή της πρακτικής, η υπηρεσία μάταια όρισε πειθαρχικές ποινές. Βλ. Εθνικών Τυπογραφείων, *Ημερησία διαταγιά α) υπ. αρ. 7150 περί καθαριότητας, β) υπ. αρ. 7151 περί ακριβούς τηρήσεως ωραρίου εργασίας*, Αθήνα 1954, σ. 9-12.

¹⁰⁸ Το 1933 ο εκδότης του *Ταχυδρόμου* στο Βόλο, Αλέξανδρος Μέρος, επέβαλε πρόστιμα στους εργάτες σε περίπτωση επιβράδυνσης της παραγωγικότητας. «Η εργασία θα διεξάγεται άνευ ομιλιών, ή

χρησιμοποιούσε βωμολοχίες προκειμένου να επαναφέρει το ρυθμό της εργασίας. Όταν η κόρη του αρχιεργάτη Αντώνη Νικολάου μπήκε στο τυπογραφείο για να δει τον πατέρα της, ο οποίος ήταν ευγενικός και τρυφερός στο σπίτι, έπαθε σοκ.¹⁰⁹

- *Στη δουλειά μου ήμουνα σκυλί, όταν σου λέω σκυλί, μπήκε μια φορά η κόρη μου μεσ' την εφημερίδα, γιατί δούλευε στο λογιστήριο, και έμεινε έτσι! Έτσι! όταν σου λέω έτσι, έτσι! Μόλις άνοιξε την πόρτα, «ο πατέρας μου, λέει, είναι αυτός;». Τέτοιο βρισίδι και τέτοιες φωνές μάς ακούγαν από τη Βουλή ως την Πανεπιστημίου. Είχε μείνει έτσι!». Σκέψου, έστριβε η γυναίκα μου την Πανεπιστημίου για να μπει στην Εμμανουήλ Μπενάκη, 12 η ώρα το βράδυ, και παίρνει στο τυπογραφείο και λέει «καλά γιατί φωνάζεις;». Λέω, «εγώ φωνάζω;». «Αφού έστριβα την Μπενάκη και σ' άκουσα». «Α, δεν κατάλαβες καλά, της λέω, έτσι είναι η φωνή μου;». Για τέτοιο πάθος μιλάμε. Αφού πολλές φορές ο Μπότσης, όταν ερχόταν και έλεγε [σε υπάλληλο] «πήγαινε πες αυτού του αλήτη, έτσι, του αλήτη, αυτοονού του μαύρου, να σταματήσει, δεν μπορώ να τον ακούω να φωνάζει». Γιατί, καλοκαίρι, ήταν ανοιχτά τα παράθυρα. Να σκεφθείς ότι τότε υπήρχε περίπτωση να δουλεύαμε με 50-55 βαθμούς θερμοκρασία, τότε με τη λιντοτυπία, γιατί ήτανε 14-16 μηχανές, πόσες ήτανε. Κάθε μηχανή είχε 400 βαθμούς για να λιώσει το μέταλλο, δεν ήτανε τα κομπιούτερ που είναι τώρα και νομίζεις ότι είναι φαρμακείο. Και ήτανε [τα] παράθυρα όλα ανοιχτά και του' λεγε, πες του να σταματήσει, δεν μπορώ να τον ακούω άλλο να φωνάζει.*

Για έναν αρχιεργάτη όχι μόνο ο μηχανικός εξοπλισμός, αλλά και το ίδιο το εργατικό προσωπικό αποτελεί «ιδιοκτησία» του γι' αυτό και δεν ανέχεται παρεμβάσεις τρίτων, ακόμη και από τους ίδιους τους εργοδότες. Η αίσθηση της ανεξαρτησίας και ένας σημαντικός βαθμός ελευθερίας στην εργασιακή και παραγωγική διαδικασία είναι αυτά που επέτρεπαν έναν αρχιεργάτη να θεωρεί τον εαυτό του «θεό του τυπογραφείου». Αυτός αποφάσιζε για τον ρυθμό της παραγωγής, τη σύνθεση του εργατικού προσωπικού, ακόμη και τις ώρες εργασίας. Συγκεκριμένα ο αρχιεργάτης Αντώνης Νικολάου προκειμένου να αποφύγει τη σύγκρουση με τους εργάτες για την έγκαιρη επιστροφή τους στο τυπογραφείο, μετέθεσε το μισάωρο διάλειμμα στο τέλος της εργασίας. Δηλαδή οι εργαζόμενοι σχολούσανε μισή ή ακόμη και μία ώρα νωρίτερα.

- *Έρχεται που λες [εννοεί τον αρχισυντάκτη] και επειδή έχουμε αργήσει γαμώ την αυτό, χαμαιτυπεία νόμιζες ότι ήταν τα τυπογραφεία την παλιά εποχή, την «Παναγία σας, τον Χρίστο σας», βρίζει αυτό και «έχεις μαζέψει όλους τους άχρηστους εδώ*

άλλων θορύβων αποφευγόμενου, ει δυνατόν, και του καπνίσματος, βλαβερού πολλαπλώς. Πρόστιμον, τουλάχιστον πέντε δραχμών επιβάλλεται εις έκαστον των μη συμμορφουμένων με την ανωτέρω οδηγίαν». Τα επιβαλλόμενα πρόστιμα θα χρησιμοποιούνταν ως βοηθήματα «υπέρ ασθενούντων πτωχών εργατών του Τύπου». Βλ. για τα πρόστιμα που επέβαλε ο Μέρος στο Νίτσα Κολιού, *Τυπο-φωτο-γραφικό πανόραμα του Βόλου*, τ. Α', Αθήνα 1991, σ. 291-293.

¹⁰⁹ Συνέντευξη με τον Αντώνη Νικολάου, 9 Νοεμβρίου 2010. Για ένα παρόμοιο περιστατικό σε τυπογραφείο της Σοβιετικής Ένωσης βλ. Diane P. Koenker, «Men against women», ό.π., σ. 1448.

μέσα». Χτυπάγαμε ή τα χέρια οι αρχιεργάτες ή τη βούρτσα πάνω στο μάρμαρο. Μόλις ακούγαν [οι εργάτες] έτσι σβήναν οι μηχανές. Του λέω, έξω από το τυπογραφείο [...]. Τέλος πάντων, βγαίνει κλείνει η εφημερίδα και πάω στις εννιάμιση η ώρα μπροστά στον Κωνσταντόπουλο, και μου λέει ο Κωνσταντόπουλος, τι έγινε και τον έβγαλες έξω από το τυπογραφείο;. Του λέω, κύριε Διευθυντά, και σαν πρόεδρος και σαν αρχιεργάτης, εάν ξαναπεί αυτήν την κουβέντα που είπε στο τυπογραφείο μέσα, σάς δίνω το λόγο της τιμής μου δεν θα βγει η εφημερίδα. Σήμερα βγήκε, αλλά άλλη φορά δεν πρόκειται να βγει. Απεκάλεσε, απεκάλεσε άχρηστο το προσωπικό «μου» που αντί να κλείνουμε στις 7 η ώρα κλείναμε 6 και τέταρτο, 6 και είκοσι. Χωρίς να ρωτήσει τους λόγους. Οι λόγοι είναι ότι ο κλητήρας πήρε τα χειρόγραφα πήγε σπίτι του, στη γκόμενά του, δεν ξέρω και μου τα 'φερε μετά μιάμιση ώρα και γι' αυτό καθυστέρησε η εφημερίδα και έκλεισε επτά και τέταρτο. Γιατί τότε, αν έχανες δέκα λεπτά, ένα τέταρτο έχανες το Πρακτορείο, είτε έχανες τα αεροπλάνα. Δηλαδή ερχόντουσαν οι άλλες εφημερίδες στη Θεσσαλονίκη δεν περιμέναν την εφημερίδα αυτή. Αυτή ερχόταν με το μεσημεριανό. Ποιος θα περίμενε αφού ήταν πρωινή εφημερίδα να την πάρει το μεσημέρι; Και παίζαμε με τα δευτερόλεπτα. «Ναι, μου λέει, μετά το 'μαθα σου ζητάω συγγνώμη». [...] Ποιος είναι άχρηστος ρε; Ποιος είναι άχρηστος; Αυτοί που κάθε μέρα χύνουνε τον ιδρώτα για να κλείσεις εσύ μισή ώρα πιο μπροστά;. Γι' αυτό σου λέω, τότε, ο αρχιεργάτης έκανε ό,τι ήθελε. Ό,τι ήθελε ήταν ο αρχιεργάτης, ήτανε ο καπετάν ένας στο τυπογραφείο.

Εκτός από τους εργάτες και ο μηχανικός εξοπλισμός είναι «ιδιοκτησία» των αρχιεργατών. Κατά την απεργία του 1950 χρησιμοποιήθηκαν απεργοσπάστες για τον χειρισμό των πιεστηρίων και των στοιχειοθετικών μηχανών. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που είπε ένας Διευθυντής σε παρατήρηση πιεστή, μετά την απεργία του 1950, όταν προσπαθούσε να διορθώσει ένα εξάρτημα που είχε χαλάσει από «αδαείς» απεργοσπάστες: «'Σε άλλη απεργία που θα κάνετε θα τα σπάσουμε όλα' και ο εργάτης απήντησε 'και μεις θα σας τα φτειάνουμε'». Η απάντηση του πιεστή προκάλεσε το θαυμασμό ακόμη και του γενικού γραμματέα της ΕΕΤΑ, λινοτύπη, Κωνσταντίνου Κλαυδιανού, «πόση έννοια!...πόσο βάθος!...». ¹¹⁰ Παρόλο που τα μηχανήματα, πιεστήρια και λινοτυπικές μηχανές, τα τυπογραφικά υλικά ή ακόμη και οι κτηριακές εγκαταστάσεις, αποτελούν ιδιοκτησία του εργοδότη ή τρίτου, στην πράξη θεωρούνται, ακόμη και από τους ίδιους τους εργοδότες, «ιδιοκτησία» των εργατών τύπου της Αθήνας.

Οι αρχιεργάτες δεν αποτελούν μια διακριτή και ομοιογενής κατηγορία μέσα στην ΕΕΤΑ διότι βλέπουν ανταγωνιστικά ο ένας τον άλλον. Επειδή ακριβώς οι εργάτες τύπου ταυτίζονται με την εφημερίδα που εκδίδουν, οι αρχιεργάτες συγκρίνονται μεταξύ τους με κριτήριο την κυκλοφορία της εφημερίδας. Όταν μια εφημερίδα έχει αυξημένη κυκλοφορία τότε θεωρείται ότι και το εργατικό προσωπικό

¹¹⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 85, πρακτικά ΓΣ, 19.3.1950.

συνέβαλε σε αυτό και κατά συνέπεια ότι και ο αρχιεργάτης είναι «καλός» στη δουλειά του. Αντιθέτως, όταν μια εφημερίδα πέφτει κυκλοφοριακά ή στη χειρότερη περίπτωση διακόψει την έκδοση, υπεύθυνος θεωρείται ο αρχιεργάτης.

Οι αρχιεργάτες ήταν επιρρεπείς στη λήψη χρημάτων από αντίπαλο εκδότη. Η αποκλειστική είδηση αύξανε σημαντικά την κυκλοφορία μιας εφημερίδας και οι εκδότες συχνά κατέφευγαν στην πρακτική «λαδώματος» των αρχιεργατών. Όταν ο αρχιεργάτης της *Ελευθερίας*, Μιχαήλ Νικολάου, έλαβε την αποκλειστική είδηση για τη Δίκη των Αεροπόρων, κλείδωσε την πόρτα του τυπογραφείου για να μη διαρρεύσει η είδηση και κατηγορηθεί ο ίδιος για χρηματισμό.¹¹¹ Ήδη είχε ακουστεί ότι ο Δημήτρης Λαμπράκης του έκανε προσφορά, γι' αυτό ακόμη και όταν ο ίδιος ο εκδότης, Πάνος Κόκκας, κατέβηκε στο τυπογραφείο, ο αρχιεργάτης δεν του επέτρεψε την είσοδο.

Οι αρχιεργάτες δεν έθεταν αποκλειστικά ορθολογικά κριτήρια για την επιλογή των εργατών τους. «Για να εργασθή κανείς προπολεμικά στις εφημερίδες δεν έφθαναν τα προσόντα [...]. Έπρεπε να έχη και άλλα...Ανάλογα με τις ιδιοτροπίες του κάθε αρχιεργάτη. Δηλαδή, ή να παίζη χαρτί ή να ταϊζή...τα άλογα του Ιπποδρόμου, ή να του κάνη παρέα στους ναούς του Βάκχου...».¹¹² Υπήρχαν αρχιεργάτες που δεν προσλάμβαναν εργάτη αν ο τελευταίος δεν ήταν τζογαδόρος ή «ξενύχτης». Η πρακτική αυτή, αν και φαίνεται ότι ανάγεται στην περίοδο του Μεσοπολέμου, όπου η εργολαβική έκδοση των εφημερίδων ευνοούσε την πρόσληψη εργατών ανάλογα με τις ιδιοτροπίες και τα συμφέροντα του αρχιεργάτη, συναντάται σε τυπογραφεία εφημερίδων της Αθήνας μέχρι και τη Μεταπολίτευση. Ο τζόγος (χαρτιά, ζάρια, ιππόδρομος), η αθυροστομία, η σχεδόν ημερήσια παρουσία στα «μπουζούκια» και η κατανάλωση αλκοόλ, η σεξουαλική παρενόχληση γυναικών συγκροτούν τις ανδρικές ταυτότητες των εργατών τύπου.¹¹³ Οι εκκλήσεις της Διοίκησης για διακοπή της

¹¹¹ Από την περίοδο του Μεσοπολέμου φαίνεται ότι η τακτική κλειδώματος του τυπογραφείου για να μη διαρρεύσει μια εντυπωσιακή είδηση σε ανταγωνιστικές εφημερίδες ήταν σύνηθες φαινόμενο όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά και στην επαρχία. Από την άλλη, και η πρακτική χρηματισμού αρχιεργάτη ή συντάκτη ήταν επίσης γεγονός. Για την περίπτωση του αρχιεργάτη του *Νέου Κόσμου* και της εφ. *Θεσσαλία* βλ. Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Θεσσαλίας – Στερεάς Ελλάδος – Ευβοίας, *50 χρόνια δημοσιογραφικές αναμνήσεις, 1932-1982* [Βόλος 1982], σ. 31-32. Για την Αθήνα βλ. Βάσος Τσιμπιδάρος, *Με την άκρη της πέννας*, ό.π., σ. 215.

¹¹² Αντώνης Ζαχαράτος, «Παλιές κακές συνήθειες που μαράθηκαν στο πέρασμα του χρόνου», *Η Τυπογραφία*, 1.1.1967.

¹¹³ Ava Baron, «Masculinity, the embodied male worker, and the historian's gaze», *International Labor and Working-Class History* 69 (2006), σ. 154.

πρακτικής του τζόγου στους χώρους εργασίας,¹¹⁴ αποδείχθηκαν μάταιες, καθώς εκδότες, συντάκτες, ηθοποιοί, μουσικοί, ακόμη και αστυνομικοί συμμετείχαν επίσης στην κουλτούρα του τυπογραφείου, το οποίο μετά τη λήξη της εργασίας μετατρέποταν σε «χαρτοπαιχτική λέσχη».¹¹⁵ Η πρακτική αν και δεν συναντάται σε όλα τα τυπογραφεία εφημερίδων της Αθήνας (π.χ. *Εστία*), φαίνεται ότι ήταν γενικευμένη.

Το 1958 με την αγορά οικήματος στην οδό Αριστείδου 10-12 για τη στέγαση της ΕΕΤΑ ιδρύεται και η Λέσχη Εργατών Τύπου Αθηνών (ΛΕΤΑ), το καταστατικό της οποία εγκρίνεται το 1965.¹¹⁶ Σκοποί της ΛΕΤΑ ήταν η οργάνωση εντευκτηρίου, βιβλιοθήκης, μορφωτικών διαλέξεων, συνεστιάσεων, σχολής ξένων γλωσσών, συναυλιών, εκδρομών, χορευτικών συγκεντρώσεων, αθλητικών εκδηλώσεων, ίδρυση αρχείου Τύπου και πάσης μορφωτικής, εκπολιτιστικής και ψυχαγωγικής εκδήλωσης. Μακριά από αυτούς τους σκοπούς, η λέσχη σύντομα μετατρέπεται σε «χαρτοπαιχτική» παρέχοντας ένα βαθμό ασφάλειας και νομιμοποίησης του τζόγου για τους εργάτες τύπου της Αθήνας. Δημιουργείται επομένως ακόμη ένας χώρος που επιτρέπει την αναπαραγωγή της πρακτικής έξω από το χώρο του τυπογραφείου.¹¹⁷

Περιστατικά γυναικών συζύγων να πηγαίνουν την ημέρα πληρωμής στο τυπογραφείο της εφημερίδας, παρακαλώντας τον αρχιεργάτη να τους καταβληθεί μέρος, τουλάχιστον, των αποδοχών των ανδρών συζύγων συναντάμε και στην ελληνική περίπτωση.¹¹⁸ Εργάτες τύπου μπορούσαν να παίζουν όλο το εβδομαδιαίο σε μια ζαριά, αποστερώντας από την οικογένεια ακόμη και τα βασικά αγαθά. Μία μόνο φορά όμως καταγράφεται επέμβαση συναδέλφων ενάντια στην πρακτική στέρησης και «του άρτου ακόμη» από την οικογένεια. Οι πιστές της εφημερίδας *Εστία* αποφάσισαν να αναλάβουν οι ίδιοι δράση όταν διαπίστωσαν ότι συνάδελφός τους «όλας τα αποδοχάς του σπαταλά ασκόπως μη παρέχοντας την πολυμελή οικογένειά του ουδεμίαν βοϊθίαν, ως εξηκριβώσαμεν κατόπιν επισταμένης ερεύνης [...]

¹¹⁴ Το 1980 το ΔΣ της ΕΤΗΠΤΑ εκδίδει ανακοίνωση για το σταμάτημα κάθε παιχνιδιού που γίνεται με τράπουλες ή ζάρια μέσα στους χώρους εργασίας. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 294, «ΕΤΗΠΤΑ, Ανακοίνωση» [1980].

¹¹⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 84, πρακτικά ΔΣ, 28.6.1966.

¹¹⁶ Δικαίωμα εγγραφής είχαν τα μέλη της ΕΕΤΑ, της ΕΣΕΤΑ και οι υπάλληλοι της ΕΕΤΑ, της ΕΣΕΤΑ, του ΤΑΕΤΑ και της ΟΕΤΕ. Βλ. *Καταστατικόν Λέσχης Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών*, Αθήνα 1965.

¹¹⁷ Χαρτοπαιξία εκτελείται και στη σάλα των γραφείων της ΕΕΤΑ. Μόλις το 1962 αποφάσισε η Διοίκηση της ΛΕΤΑ να οργανώσει εκδρομή εκπληρώνοντας, επιτέλους, κάποιον από τους σκοπούς της. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 126, «ΕΕΤΑ, Ανακοίνωσις», 18.5.1962 και 18.7.1962.

¹¹⁸ Siân Reynolds, *Britannica's Typesetters*, ό.π., σ. 19.

ότι είναι τόση η μεγάλη ένδια εις την οικογένειάν του, ώστε να προκαλεί την φρίκην».¹¹⁹ Παρά τις συνεχείς εκκλήσεις των πιεστών για απόλυση του εργάτη, η Διοίκηση της Ένωσης αποφάσισε την παραμονή του στην εργασία υπό τον όρο καταβολής μόνο το 25% των αποδοχών του.¹²⁰ Το υπόλοιπο 75% θα παραλαμβάνει είτε απευθείας η οικογένειά του είτε η Διοίκηση, η οποία θα το μεταβίβαζε στη συνέχεια στην οικογένεια.

Η επέμβαση των συναδέλφων και της Διοίκησης θεωρώ ότι εντάσσεται στο πλαίσιο του ιδεολογήματος του «άνδρα συντηρητή της οικογένειας».¹²¹ Η ανικανότητα του πιεστή να διατηρήσει την αξιοπρέπεια της οικογένειας και να εκπληρώσει το ρόλο του ως «κουβαλητή», έδωσε το δικαίωμα ανάληψης της ευθύνης από τους υπόλοιπους εργάτες.

¹¹⁹ Ο συγκεκριμένος πιεστής, εκτός από «κακός» οικογενειάρχης, ήταν και ανεπαρκής εργάτης. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 182, «Αίτησις Κων/νου Ιατρού και Γεωργίου Μιχαλιτσιάνου, πιεστών, προς το ΔΣ της ΕΕΤΑ», 1.7.1947.

¹²⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 182, «Προς το προσωπικόν του πιεστηρίου εφ. Εστία», 9.7.1947.

¹²¹ Sonya O. Rose, "Respectable men, disorderly others: The language of gender and the Lancashire weavers' strike of 1878 in Britain", *Gender & History* 5/3 (1993), σ. 382-397.

Κεφάλαιο Πέμπτο

Κατακερματισμός του τυπογραφικού επαγγέλματος

5.1. Η ανάπτυξη της τυπογραφίας στην Αθήνα

Μετά τον πόλεμο η εσωτερική μετανάστευση συνέβαλε στην εντυπωσιακή αύξηση του πληθυσμού στην περιφέρεια της πρωτεύουσας. Μέσα σε 20 χρόνια ο πληθυσμός σχεδόν διπλασιάστηκε. Από τους 1.378.586 κατοίκους που απογράφονται το 1951 ή το 18% του συνόλου της χώρας (7.633.000 κάτοικους), φθάνουν τους 1.852.709 το 1961 και ξεπερνούν τα 2.500.000 το 1971 (2.530.207) που αντιστοιχούν περίπου με το 29% του συνολικού πληθυσμού της χώρας (8.768.000 άτομα).¹ Η δημογραφική απογείωση της πρωτεύουσας, η βελτίωση και επέκταση των μέσων μαζικής μεταφοράς, η λειτουργία δύο Πρακτορείων Τύπου,² η αύξηση της κατανάλωσης, η μείωση του αναλφαβητισμού,³ η ίδρυση νέων επιχειρήσεων, η ομαλοποίηση της πολιτικής και οικονομικής ζωής λειτούργησαν θετικά προς την αύξηση της ζήτησης τυπογραφικού υλικού.

Παρά την οικονομική μεγέθυνση που σημειώνεται την περίοδο 1953-1973, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά στο σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών, δεν συνοδεύτηκε με αντίστοιχη άνοδο του βιοτικού επιπέδου για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Ο δείκτης του Εθνικού Προϊόντος τριπλασιάστηκε την περίοδο 1950-1967 και τετραπλασιάστηκε μέχρι το 1972, αλλά δεν αυξήθηκε η απασχόληση και το επίπεδο

¹ Την περίοδο αυτή και ο πληθυσμός της Ελλάδας βρίσκεται σε κίνηση. Για οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς λόγους οι άνθρωποι μετακινούνται από την ύπαιθρο στην Αθήνα. Βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, τ. Β', ΕΜΝΕ, Αθήνα 1985, σ. 521-531· Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι*, ό.π., κεφ. 4.

² Τον Ιανουάριο του 1945 ιδρύεται από τον Παρασκευά Χριστοδουλόπουλο, τον Ιωάννη Τσούρνο και τον ανιψιό του Σπύρου Τσαγγάρη, Κωνσταντίνο Τσαγγάρη, το «Πρακτορείον Εφημερίδων Αθηναϊκού Τύπου» (ΠΕΑΤ). Την ίδια χρονιά επανιδρύεται η Ομόρρυθμος Εμπορική Εταιρεία «Σπ. Τσαγγάρης – Ν. Παρασκευόπουλος και Σία» με τίτλο «Κεντρικόν Πρακτορείον Εφημερίδων 'Σπύρος Τσαγγάρης'». Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ81Φ479, «ΕΤΕ, προς τα καταστήματα Πλ. Μητροπόλεως, Δικαστικόν Αγοράς», 2.4.1952. Το 1952 ο Νικόλαος Παρασκευόπουλος και ο Όθων Πικραμένος αποχωρούν από το Κεντρικό Πρακτορείο, το οποίο τελεί από το Δεκέμβριο του 1952 μέχρι το 1953 υπό εκκαθάριση, και συστήνουν την ομόρρυθμη εταιρεία «Ν. Παρασκευόπουλος και Σία» υπό τον τίτλο «Νέον Πρακτορείον Εφημερίδων και Περιοδικών». Βλ. Διαμαντής Μπασαντής, *Πρακτορείο Εφημερίδων Αθηναϊκού Τύπου: 50 χρόνια*, ΠΕΑΤ, Αθήνα 1995, σ. 17-21· Γεώργιος Α. Κυριακίδης, *Από το θέατρο του τύπου*, ό.π., σ. 99.

³ Το 1951 το 76% του πληθυσμού ήταν εγγράμματο (ή το 89% των ανδρών και το 65% των γυναικών). Το 1971 η ψαλίδα ανάμεσα στα δύο φύλα κλείνει, καθώς το 94% των ανδρών και το 79% των γυναικών είναι πλέον εγγράμματο. Βλ. πίνακα 3 στο παράρτημα. Στην Αθήνα συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο ποσοστό του εγγράμματος πληθυσμού με τις γυναίκες να διεκδικούν πλέον δυναμικά την παρουσία τους στην ανώτατη εκπαίδευση. Βλ. Ευγενία Μπουρνόβα, *Οι κάτοικοι των Αθηνών*, ό.π., σ. 89-91.

των αποδοχών με την ίδια πρόοδο.⁴ Η αδυναμία του δευτερογενούς τομέα «να απορροφήσει τα πληθυσμιακά πλεονάσματα της υπαίθρου ή να επιταχύνει τις διαρθρωτικές μεταβολές του πρωτογενούς τομέα», η έλλειψη παροχών από το κράτος, σε συνδυασμό με την έλλειψη δυνατοτήτων ψυχαγωγίας και ικανοποιητικού επιπέδου ζωής, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μια μαζική μετανάστευση. Οι κάτοικοι της υπαίθρου της Βόρειας Ελλάδας στρέφονται προς την ευρωπαϊκή μετανάστευση, σε αντίθεση με τους αγρότες της Πελοποννήσου και των νησιών που κατευθύνονται στην πρωτεύουσα και τη Θεσσαλονίκη.⁵

Μέσα σε αυτήν τη συγκυρία εκδίδονται νέες και επανεκδίδονται παλιές εφημερίδες και περιοδικά που είχαν διακόψει την έκδοση ή τέθηκαν υπό τον έλεγχο των αρχών Κατοχής τόσο στην Αθήνα όσο και στην επαρχία. Από τα 555 έντυπα που εκδίδονται στην Ελλάδα το 1948 αυξάνονται σε 949 το 1955, 1.564 το 1961, 1.558 το 1962 και 1.537 το 1964. Το 1961 από τις 90 ημερήσιες εφημερίδες που καταγράφονται, οι 31 εκδίδονται στην περιφέρεια πρωτεύουσας, έντεκα στη Μακεδονία και την Κρήτη, επτά στην Πελοπόννησο, πέντε στην Ήπειρο. Στις μη ημερήσιες εφημερίδες, όπως και στα περιοδικά, η πρωτεύουσα διατηρεί το προβάδισμα με 528 μη ημερήσιες εφημερίδες από ένα σύνολο 862 και 525 περιοδικά από 606, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων πωλείται στην επαρχία.⁶ Μέσα σε τρία χρόνια (1964) ο αριθμός των ημερήσιων εφημερίδων αυξάνεται στις 37 για να μειωθεί στις 18 την περίοδο της Δικτατορίας.⁷ Εκτός από την αύξηση του αριθμού,

⁴ Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, μτφρ. Βασίλης Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα ³1999, σ. 329-367· Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετάφραση Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ. 281-286, 307-312. Για την περίπτωση της Ελλάδας βλ. Γιώργος Σταθάκης, «Η απρόσμενη οικονομική ανάπτυξη στις δεκαετίες του '50 και '60: Η Αθήνα ως αναπτυξιακό υπόδειγμα», *1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 43-65· Χρυσάφης Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974», ό.π., σ. 59-86· Πάνος Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία 1949-1967. Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ': *Σύγχρονος ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 223-237.

⁵ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η πολιτική οικονομία της μεταπολεμικής Ελλάδας, 1944-1996», Βασίλης Κρεμμυδάς (διεύθ.), *Εισαγωγή στη νεοελληνική οικονομική ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2000, σ. 311-314· σ. 311· Πάνος Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία 1949-1967», ό.π., σ. 233· Λίνα Βεντούρα, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 79-101· 85· Άννα Μαχαίρα, «Μετανάστευση και οικονομική ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η προσέγγιση της Κεντροαριστεράς», *Μνήμων* 25 (2003), σ. 79-110· Σωκράτης Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 278-281.

⁶ ΥΠΚ/Γενική Διεύθυνσις Τύπου, *Ο τύπος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1962· *Κατάλογος εκδομένων εντύπων*, Αθήνα 1962· *Κατάλογος εκδομένων εντύπων*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1963· *Εφημερίδες και περιοδικά στην Ελλάδα*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1965· *Επετηρίς του ελληνικού τύπου*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1970.

⁷ Το 1962 εκδίδονται στην Αθήνα έξι πρωινές ελληνόγλωσσες πολιτικές ημερήσιες εφημερίδες: *Ακρόπολις* (Νάσος και Διονύσιος Μπότσης), *Η Αυγή* (Λεωνίδα Κύρκος), *Το Βήμα* (Χρήστος

αυξάνεται και η κυκλοφορία των ημερήσιων πολιτικών αθηναϊκών εφημερίδων. Η μέση ημερήσια κυκλοφορία φθάνει τα 386.711 φύλλα το 1952, πέφτει το 1954 στα 291.311 φύλλα, εξαιτίας κυρίως της υποτίμησης δραχμής το 1953 και της αύξησης της τιμής των εφημερίδων από μία σε μιάμιση δραχμή. Το 1960 σημειώνεται αύξηση της μέσης ημερήσιας κυκλοφορίας σε 395.941 φύλλα για να φθάσει τα 566.675 φύλλα το 1963 και τα 764.338 το 1967.⁸ Συνολικά, πάντως, από τα 86.886.000 φύλλα εφημερίδων και περιοδικών της Αθήνας που πωλήθηκαν το 1954 ο αριθμός υπερδιπλασιάστηκε το 1964 φθάνοντας τα 197.875.000 φύλλα.

Από το 1964 διαπιστώνεται και μια άλλη σημαντική μεταβολή. Η κυκλοφορία των απογευματινών εφημερίδων, κατεξοχήν «αθηναϊκαί εφημερίδες», δηλαδή εφημερίδες που ασχολούνται κυρίως με θέματα της πρωτεύουσας, αρχίζει να υπερέχει έναντι των πρωινών φύλλων (38.517.000 φύλλα οι απογευματινές έναντι των 37.481.000 φύλλων των πρωινών). Συνολικά την περίοδο 1961-1964 η κυκλοφορία των πρωινών εφημερίδων αυξήθηκε κατά 26%, ενώ των απογευματινών κατά 70%. Στη Θεσσαλονίκη, αντιθέτως, οι πρωινές εφημερίδες κρατούν το προβάδισμα. Το 1964 πωλούνται 19.859.000 πρωινά φύλλα έναντι των 2.699.000 των απογευματινών εφημερίδων.

Δυσκολίες παρουσιάζονται στην εξακρίβωση της κυκλοφορίας των επαρχιακών εφημερίδων και περιοδικών, με την προϋπόθεση ότι η Θεσσαλονίκη δεν υπάγεται στον λεγόμενο «επαρχιακό τύπο».⁹ Μέρος της έντυπης παραγωγής διακινείται μέσω συνδρομητών ή απευθείας μέσω εφημεριδοπωλών, χωρίς δηλαδή τη διαμεσολάβηση των πρακτορείων τύπου, ενώ δεν λείπουν και περιπτώσεις όπου η διανομή πραγματοποιείται από υπαλλήλους των επιχειρήσεων.¹⁰ Ο αριθμός των πωλούμενων φύλλων θα πρέπει να αντιμετωπισθεί με επιφύλαξη. Οι εκδότες, για την προσέλκυση νέων διαφημιστικών καταχωρίσεων, δήλωναν πλασματικά στοιχεία κυκλοφορίας,

Λαμπράκης), *Εθνικός Κήρυξ* (Αθανάσιος Παράσχος), *Ελευθερία* (Πάνος Κόκκας), *Η Καθημερινή* (Ελένη Βλάχου) και οκτώ απογευματινές: *Αθηναϊκή* (Ιωάννης Γ. Παπαγεωργίου), *Απογευματινή* (Αθανάσιος και Διονύσιος Μπότσης), *Η Βραδυνή* (Γεώργιος Αθανασιάδης), *Έθνος* (Κ. Νικολόπουλος, Κ. Κυριαζής κ.ά.), *Εστία* (Κύρος Κύρου), *Μεσημβρινή* (Ελένη Βλάχου), *Τα Νέα* (Χρήστος Λαμπράκης), *Η Νίκη* (Διονύσιος Λιβανός). Το 1964 προστίθενται στις υπάρχουσες η πρωινή ημερήσια εφημερίδα *Ημέρα* (Γεώργιος και Πάνος Αθανασιάδης) και η απογευματινή *Δημοκρατική Αλλαγή* (Αναστάσιος Τρίκας). Βλ. ΥΠΚ/Γενική Διεύθυνσις Τύπου, *Κατάλογος εκδιδόμενων εντύπων*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1963, σ. 7-8 και *Εφημερίδες και περιοδικά στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 19-20.

⁸ Για τη μέση ημερήσια κυκλοφορία των αθηναϊκών εφημερίδων από το 1952 έως το 1967 βλ. Μαρία Κομνηνού, *Από την αγορά στο θέαμα*, ό.π., σ. 78-79.

⁹ Κατά τον Νίκο Δεμερτζή από τον «επαρχιακό τύπο» εξαιρούνται οι εφημερίδες της Θεσσαλονίκης εξαιτίας της αναπαραγωγής στην πόλη αυτή του συγκεντρωτικού χαρακτήρα της Αθήνας, σε σχέση με τον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας. Δηλαδή, δομικά ο τύπος της Θεσσαλονίκης λειτουργεί ως κεντρικός τύπος. Βλ. Νίκος Δεμερτζής, *Τοπική δημοσιότητα*, ό.π., σ. 16, υποσημ. 1.

¹⁰ ΥΠΚ/Γενική Διεύθυνσις Τύπου, *Εφημερίδες και περιοδικά στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 8-15.

ακόμη και αν αυτό σήμαινε αύξηση του κόστους εργασίας. Τα έσοδα από τις διαφημίσεις υπερέβαιναν το 50% των συνολικών εσόδων μιας εφημερίδας, ισοσταθμίζοντας με αυτόν τον τρόπο το αυξημένο εργασιακό κόστος.¹¹

Μολονότι η πρωτεύουσα συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος των επιχειρήσεων της μεταποίησης, η τυπογραφία παραμένει μικρός τομέας απασχόλησης. Το 1959 αφορά περίπου το 7,5% του συνόλου της απασχόλησης στην Αθήνα όταν ο κλάδος των υφασμάτων, ένδυσης και υπόδησης απασχολεί περίπου το 29% και της μεταλλουργίας το 23%.¹² Συγκεκριμένα στον κλάδο «εκτυπώσεις, εκδόσεις και συναφείς δραστηριότητες» η πρωτεύουσα συγκεντρώνει το μεγαλύτερο αριθμό καταστημάτων και εργαζομένων.

Πίνακας 5.1 Αριθμός καταστημάτων και απασχολούμενων στον κλάδο εκτυπώσεις, εκδόσεις και συναφείς δραστηριότητες, 1951-1969

Έτη	Αριθμός καταστημάτων Ελλάδας	Αριθμός καταστημάτων πρωτεύουσας	%	Αριθμός απασχολούμενων Ελλάδας	Αριθμός απασχολούμενων πρωτεύουσας	%
1951				8.940	6.150	68,79
1958	1.400	876	62,57	10.133	7.535	74,36
1963	1.933	1.266	65,49	13.227	10.024	75,78
1969	2.268	1.523	67,15	14.123	11.123	78,75

Με βάση τον πίνακα 5.1., το 1963 η πρωτεύουσα συγκεντρώνει περίπου το 65% του συνόλου των καταστημάτων και το 75% του συνόλου των απασχολούμενων στον συγκεκριμένο κλάδο. Τα στοιχεία βέβαια των απογραφών δεν αποτυπώνουν την τυπογραφική πραγματικότητα διότι αποκρύπτονται τόσο επιχειρήσεις όσο και απασχολούμενοι. Άρθρα των «νόμιμων» εργοδοτών τυπογράφων της Αθήνας, τα οποία γεμίζουν τις στήλες του *Συνεταιρισμού* και της *Τυπογραφίας*, όπως θα δούμε σε επόμενη ενότητα, καταγγέλλουν τη λειτουργία αυτών των «παράνομων» τυπογραφείων.

¹¹ «Μέχρι σήμερα, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει σε όλα τα μέρη του κόσμου, στην Ελλάδα οι κυκλοφορίες των εφημερίδων είναι άγνωστες. Ή ακριβέστερα ψεύτικες!». Βλ. «Η αλήθεια τώρα για όλους!», *Ελευθεροτυπία* 26 (Νοέμβριος 1965), σ. 24-25. Η αύξηση της κυκλοφορίας, αύξανε το κόστος δημοσίευσης διαφημίσεων και αγγελιών στη συγκεκριμένη εφημερίδα. Τα συγκροτήματα του Χρήστου Λαμπράκη και της Ελένης Βλάχου συγκεντρώνουν το 1965 το μεγαλύτερο μέρος των αγγελιών που δημοσιεύονται στις ελληνικές εφημερίδες. Βλ. «Νέα αύξησι των διαφημίσεων», *Ελευθεροτυπία* 27 (Δεκέμβριος 1965), σ. 20-21.

¹² Bernard Kayser, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος. Στοιχεία διά την μελέτην της αστυφιλίας*, μτφρ. Τ. Τσαβέας – Μ. Μερακλής, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1968, σ. 118.

Πίνακας 5.2.: Αριθμός καταστημάτων και απασχολούμενων στον κλάδο «Εκτυπώσεις και εκδόσεις», 1963¹³

Τομείς δραστηριότητας	Αριθμός Καταστημάτων Ελλάδας	Απασχολούμενοι Ελλάδας κατά μέσο όρο	Αριθμός Καταστημάτων Περιφέρεια Πρωτευούσης	Απασχολούμενοι Περιφέρεια Πρωτευούσης κατά μέσο όρο
Εφημερίδες, περιοδικά, βιβλία και φυλλάδια	706	6.675	480	5.186
Κοινά τυπογραφικά εργασία	879	3.801	512	2.446
Βιβλιοδεσία	203	850	148	718
Κλισέ	37	217	32	199
Ειδικά εκτυπωτικά εργασία	108	1.684	94	1.475
Σύνολο	1.933	13.227	1.266	10.024

Από τα στοιχεία του πίνακα 5.2. διαπιστώνεται ότι κυριαρχούν αριθμητικά οι «κοινά τυπογραφικά εργασία», δηλαδή τα καλλιτεχνικά τυπογραφεία, τα οποία απασχολούν τον μικρότερο αριθμό εργαζομένων σε σύγκριση με τα τυπογραφεία του βιβλίου και του τύπου. Το χαμηλό παραγωγικό κόστος, η αλλαγή στις καταναλωτικές συνήθειες που οδήγησαν στην αύξηση της ζήτησης για μπλοκ, ημερολόγια, κατάστιχα, κάρτες, επιστολόχαρτα, προσκλητήρια κ.λπ., ο μειωμένος αριθμός εργαζομένων που απαιτεί η συγκεκριμένη εργασία, στρέφουν εργοδότες τυπογράφους προς την αλλαγή αντικειμένου.¹⁴ Ένας πρόσθετος προφανώς λόγος είναι οι διώξεις που υφίστανται τα τυπογραφεία του βιβλίου και του τύπου. Από το 1947, όταν το ΚΚΕ τίθεται εκτός νόμου και μέχρι το 1957, 50 περίπου εκδότες βιβλίων έρχονται αντιμέτωποι με την ελληνική δικαιοσύνη για παράβαση του Γ΄ Ψηφίσματος του 1946, και των τροποποιήσεων αυτού (Ψήφισμα ΛΑ΄ και ΛΒ΄ του 1947), που απαγόρευαν την επανέκδοση απαγορευμένων εντύπων, αλλά και την έκδοση νέων χωρίς την απαιτούμενη άδεια του υπουργού Τύπου και Πληροφοριών.¹⁵ Αν και τα ψηφίσματα

¹³ ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της απογραφής βιομηχανίας – βιοτεχνίας και ορυχείων της 28ης Σεπτεμβρίου 1963*, τ. ΙΙ, Αθήνα 1966.

¹⁴ Για τις καταναλωτικές συνήθειες αυτής της περιόδου βλ. Βασίλης Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2^η 1984.

¹⁵ Το Ψήφισμα ΛΑ΄ ορίζει ότι δύναται, με βούλευμα του Συμβουλίου Εφετών, να διατάσσεται οριστική παύση εφημερίδων ή περιοδικών, τα οποία εγείρουν «τα όπλα κατά της πατρίδος», επιβουλεύονται την «ακεραιότητα και ησυχία της χώρας, αρνούνται συστηματικώς να τηρούν τους Νόμους του Κράτους ή υπηρετούν την ανταρσίαν». Με βάση αυτό το Ψήφισμα παύθηκε η εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, όργανο του ΚΚΕ. Το Ψήφισμα ΛΒ΄ απαγόρευε την έκδοση εντύπου άνευ αδείας του υπουργείου Τύπου. Το 1955 και 1956 το Συμβούλιο της Επικρατείας απεφάνθη ότι το ψήφισμα αυτό έχασε την «ηυξημένην ισχύν ην είχε» στηριζόμενο στο ότι η διάταξις αυτή αντικαταστάθηκε από το νόμο 982/1949 και ότι έρχεται σε αντίθεση με τις διατάξεις του Συντάγματος του 1952 «περί ελευθεροτυπίας». Το 1958 η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου αποφάσισε ότι διατηρείται η ισχύς του ΛΒ΄

έρχονται σε αντίθεση με το Σύνταγμα του 1952 διατηρήσαν την ισχύ τους και στη μετεμφυλιακή περίοδο. Σε αρκετές από αυτές τις περιπτώσεις τα δικαστήρια αθωώνουν τους κατηγορούμενους λόγω «αγνοίας του νόμου», αλλά η όλη διαδικασία ήταν αποτρεπτική για μια μελλοντική προσπάθεια έκδοσης ή επανέκδοσης «προοδευτικών» βιβλίων.¹⁶ Ενδεχομένως, για την αποφυγή πολιτικών διώξεων, εργοδότες στρέφονται προς το «ασφαλές», από πολιτική άποψη, περιβάλλον των καλλιτεχνικών τυπογραφείων.

5.2. Η «κρίσις» του επαγγέλματος

Αμέσως μετά τον πόλεμο, η μείωση της ζήτησης για έντυπο υλικό, η αύξηση της τιμής του χαρτιού, η «νόθευση» του μετάλλου κατασκευής των τυπογραφικών στοιχείων, η εκμηχάνιση της παραγωγής, η ανάληψη τυπογραφικών εργασιών από λιθογραφεία, κρατικά τυπογραφεία και επιχειρήσεις τύπου, ο «υπερεπαγγελματισμός», τα λειτουργούντα «παρანόμως» τυπογραφεία, ο ανταγωνισμός με την επαρχία και οι διεκδικήσεις του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών συσπειρώνουν τους εργοδότες τυπογράφους, προκειμένου να αντιμετωπίσουν από κοινού τη λεγόμενη «κρίση του τυπογραφικού επαγγέλματος».

Δύο είναι τα δημοσιογραφικά όργανα που εκφράζουν τις απόψεις των εργοδοτών τυπογράφων: το περιοδικό *Συνεταιρισμός. Μηνιαίον Δελτίον του Προμηθευτικού και Παραγωγικού Συνεταιρισμού Βιοτεχνών Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Αθηνών*,¹⁷ συνήθως τετρασέλιδο και *Η Τυπογραφία. Δεκαπενθήμερος*

Ψηφίσματος και του άρθρου 29 του Γ΄ Ψηφίσματος του 1946 «κατά παρέκκλησιν εκ του Συντάγματος». Με απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας το 1958 δεν απαιτείται καμιά προηγούμενη άδεια για την έκδοση και κυκλοφορία βιβλίων σύμφωνα με το Γ΄ Ψήφισμα. Οι διατάξεις αυτές αναστάλθηκαν με βάση το ΝΔ 4234/1962 «περί ρυθμίσεως θεμάτων αφορώντων την ασφάλειαν της χώρας». Ωστόσο, ο ΑΝ 509/1947 συνέχισε να βρίσκεται σε ισχύ. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Τρύφωνα Τριανταφυλλάκου, Τύπος/Α, 1959-1960, 5Α, «Ψηφίσματα ΛΑ΄ και ΛΒ΄ του 1947». Βλ., επίσης, Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, ό.π., σ. 505-511, 556-566· Νικόλαος Αθ. Αντωνόπουλος, *Η ελευθερία του τύπου εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 70-82.

¹⁶ «Ηθωώθησαν οι εκδότες βιβλίων», *Εργάτης Τύπου και Χάρτης* 2 (18 Μαρτίου 1957), σ. 4. Το 1957 τα σωματεία Τυπογράφων, Λιθογράφων και Βιβλιοδετών διαμαρτύρονται για τα αντισυνταγματικά μέτρα που εμποδίζουν την κυκλοφορία των προοδευτικών βιβλίων και αυξάνουν την ανεργία των μελών. Βλ. «Η δίωξη του βιβλίου», *Εργάτης Τύπου και Χάρτης* 1 (10 Φεβρουαρίου 1957), σ. 1. Βλ., επίσης, Λουκάς Αξελός, *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα: Μια κριτική προσέγγιση της εκδοτικής δραστηριότητας στα χρόνια 1960-1981*, Στοχαστής, Αθήνα ²2008, σ. 21-22.

¹⁷ Στην Κατοχή τυπογράφοι και βιβλιοδέτες της Αθήνας, όπως και άλλοι, ιδρύουν συνεταιρισμούς για την αντιμετώπιση του προβλήματος του λιμού που έπληξε την Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942. Το 1946 ο Συνεταιρισμός επαναλειτουργεί για την εισαγωγή πρώτων υλών χωρίς τη διαμεσολάβηση τρίτων. Βλ. «Ανακοίνωσις», *Συνεταιρισμός* 23 (19 Απριλίου 1950), σ. 4· Λέων Χρ. Θωμαΐδης, «Οι συνεταιρισμοί ως ρυθμιστάι της οικονομικής ζωής της χώρας μας», *Συνεταιρισμός* 1 (10 Ιανουαρίου 1947), σ. 1, 3· «Η Γεν. Συνέλευσις της Εν. Βιοτ. Συν. Ελλάδος», *Συνεταιρισμός* 11 (6 Μαρτίου 1948), σ. 3-4.

εφημερίς των εργοδοτών τυπογράφων της Ελλάδος, η οποία εκδίδεται από τους εκδότες Φώτη Λάντα, Παναγιώτη Λουκέα (1911-1964) και Γιώργο Μεθενίτη (με αρχισυντάκτη τον Ευθύμιο Ρηγόπουλο) στις 15 Ιουνίου του 1958, με αφορμή τη διεκδίκηση της υπαλληλικής ιδιότητας από τους στοιχειοθέτες.

Μέσα από τα έντυπα αυτά κατασκευάζεται μια εικόνα συνεχούς «κρίσης» του τυπογραφικού επαγγέλματος, με τους εργοδότες να θεωρούν ως δεδομένο ή αυτονόητο ότι η προηγούμενη ιστορική περίοδος ήταν οικονομικά ευνοϊκότερη από το παρόν. Ο τυπογράφος Φάνης Κωνσταντινίδης υποστηρίζει το 1949 ότι πριν τον πόλεμο το τυπογραφικό επάγγελμα «αμοίβετο καλύτερα από κάθε άλλο» λόγω του περιορισμένου αριθμού των τυπογραφείων και των καλοπληρωμένων εργασιών.¹⁸ Το ίδιο υποστηρίζει ο Νίκος Μητσόπουλος το 1958 για την περίοδο 1945-1952, «μέχρι το 1952 όλα έβαιναν καλώς δεδομένου ότι η παραγωγή ήταν μικρή και η ζήτηση μεγάλη και κατά του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης οι τιμαί ήταν υψηλές εξ ου και κατόρθωσε ο κλάδος μας να ορθοποδήσει».¹⁹ Αυτή η σύγκριση με το παρελθόν πραγματοποιείται μέσα στο πλαίσιο της προσπάθειας να δηλωθεί έμφαση στην υποτιθεμένη κρίση του επαγγέλματος στο παρόν, διαγράφοντας από την ιστορική πραγματικότητα τόσο την κρίση της δεκαετίας του 1920 όσο και της δεκαετίας του 1940.

Ποιοι όμως είναι αυτοί οι εργοδότες τυπογράφοι που αρθρογραφούν στα εν λόγω έντυπα και τι εννοούν με τον όρο «κρίση»; Η «Ένωσις Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών», όπως μετονομάστηκε η «Ένωση των Ιδιοκτητών» το 1944, συσπειρώνει στους κόλπους της μεγάλους, μεσαίους και μικρούς εργοδότες εκδοτικών και καλλιτεχνικών τυπογραφείων.²⁰ Οι «μεγάλοι» εργοδότες είναι περιορισμένοι σε αριθμό και διαθέτουν μεγάλες τυπογραφικές εγκαταστάσεις, συνήθως, με όλα τα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας: «μεσαίοι» αυτοί που κατέχουν τυπογραφείο με μηχανικό εξοπλισμό (επίπεδα, κάθετα, χειροκίνητα πιεστήρια ή ακόμη και

¹⁸ «Οι Βιοτέχνοι Τυπογράφοι των Αθηνών και των Επαρχιών, θυμάμαι, πριν τον τελευταίο πόλεμο, είτανε ένα επάγγελμα που εργαζότανε και αμοίβετο καλύτερα από κάθε άλλο. Και όχι μονάχα οι βιοτέχναι, αλλά και οι εργάται». Βλ. Φάνης Κωνσταντινίδης, «Γραφείον Συγκεντρώσεως Εργασιών», *Συνεταιρισμός* 19 (15 Ιουλίου 1949), σ. 3.

¹⁹ Νίκος Μητσόπουλος, «Είναι ουσιαστική η κρίσις του επαγγέλματος;», *Η Τυπογραφία*, 20.9.1958.

²⁰ Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960 δεν εντοπίσθηκε καμία γυναίκα ως μέλος της Ένωσις Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών. Γνωστά μέλη είναι οι: Κωνσταντίνος Μιχαλάς, Φάνης Κωνσταντινίδης, Σωτήριος Σπυρόπουλος, Δημήτρης Βελονιάδης, Μάριος Βουτσαδόπουλος, Νικόλαος Δαμιανός, Νικόλαος Μητσόπουλος, Απόστολος Ψιλλίδης, Λέων Καϊτατζής, Παν. Παληβογιάννης, Διονύσιος Πετσάλης, Ιωάννης Ροσολάτος, Κωνσταντίνος Πάμφιλος, Λουκάς Φρονίστας κ.ά. Βλ. *Η Τυπογραφία*, 10.12.1959.

στοιχειοθετικές μηχανές) και ενδεχομένως και βιβλιοδετείο. Οι πολυάριθμοι «μικροί» είναι οι αυτοί που εφαρμόζουν την κλασική τυπογραφία δίχως μηχανικό εξοπλισμό.

Βασικό κριτήριο κατάταξης των εργοδοτών είναι ο αριθμός και το είδος των πιεστηρίων που διαθέτουν. Τα πιεστήρια είναι αυτά που προσδιορίζουν τον όγκο και το είδος των εργασιών που μπορεί να εκτελέσει μια τυπογραφική επιχείρηση και άρα αυτά προσδιορίζουν την ανταγωνιστική δυναμικότητα κάθε τυπογραφείου. Η μεσαία κατηγορία συμπίεζεται ανάμεσα στις άλλες δύο, ερχόμενη αντιμέτωπη με τον ανταγωνισμό τόσο των μεγάλων όσο και των μικρών τυπογραφείων. Είναι ο κύριος αποδέκτης των συνεπειών από την εκάστοτε δομική μεταβολή τόσο του ίδιου του τυπογραφικού επαγγέλματος, όσο και των γενικότερων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, γι' αυτό είναι και η πιο δραστήρια συνδικαλιστικά κατηγορία.

Οι κατηγορίες «μεγάλοι», «μεσαίοι» και «μικροί» εργοδότες είναι σχετικές και τα όρια μέσα στα οποία δραστηριοποιείται μια επιχείρηση παραμένουν ρευστά. Από τη μια λιθογραφεία, επιχειρήσεις τύπου, καλλιτεχνικά τυπογραφεία, τυπογραφεία που πωλούν αράδες λινοτυπίας και μονοτυπίας διαθέτουν τις αναγκαίες τυπογραφικές εγκαταστάσεις για την έκδοση βιβλίων, εφημερίδων, περιοδικών ή άλλων εντύπων, και από την άλλη, εκδοτικά τυπογραφεία μπορούν επίσης να εξελιχθούν, ως ένα βαθμό, σε ανταγωνιστές όλων των παραπάνω επιχειρήσεων. Ο κατακερματισμός των δραστηριοτήτων που διεκπεραιώνουν οι επιχειρήσεις της Αθήνας στον κλάδο «Εκτυπώσεις, εκδόσεις και συναφείς βιομηχανίες» οφείλεται στην προσπάθεια άμβλυνσης του ανταγωνισμού και μεγιστοποίησης του κέρδους.²¹

Το 1949 ο τυπογράφος Αριστείδης Γ. Παπανικολάου θέτει για πρώτη φορά ζήτημα διαγραφής από την Ένωση των «μικρών» τυπογραφείων δηλαδή αυτών που δεν διαθέτουν πιεστήρια παρά μόνο κάσες στοιχείων:

Διά να λέγεται ένα κατάστημα Τυπογραφείον, και συνεπώς διά να ανήκει ο ιδιοκτήτης του, ως μέλος, εις την Ένωσιν των Ιδιοκτητών Τυπογράφων, δεν αρκεί να έχη 5-10 ή και περισσότερας γραμματοθήκας (κάσες) πλήρεις στοιχείων με τα ανάλογα αναλόγια (τρίποδες) αλλά να έχη και τας αναλόγους με αυτά μηχανικάς εγκαταστάσεις· αυτό άλλωστε λέγει και αυτή αύτη η λέξις 'Τυπογραφείον'.²²

Ο βασικός λόγος διαγραφής τους από την Ένωση είναι ο «αθέμιτος» ανταγωνισμός που προκαλούν απέναντι στα μεσαία και μεγαλύτερα τυπογραφεία. Οι

²¹ Για την αδυναμία των μεταποιητικών μονάδων να συμβάλουν σε ένα νέο καταμερισμό της εργασίας βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, ό.π., σ. 370 και εξής.

²² Αριστείδης Γ. Παπανικολάου, «Η άμυνα κατά των έξυπνων εργοδοτών», *Συνεταιρισμός* 19 (15 Ιουλίου 1949), σ. 2.

εργοδότες αυτών των καταστημάτων είναι πρόθυμοι στην εφαρμογή της πρακτικής «χτυπήματος» των τιμών, καθώς αποτελεί τον κυρίαρχο τρόπο ανταγωνισμού με τις υπόλοιπες επιχειρήσεις. Η λειτουργία τους με χαμηλό παραγωγικό και εργατικό κόστος, έναντι των υπόλοιπων τυπογραφείων, ευνοεί την υιοθέτηση αυτής της στρατηγικής. Όπως επισημαίνει ο τυπογράφος Ιωάννης Μ. Σκαζίκης, σοβαρός λόγος που επηρεάζει την «πρόοδο» της ελληνικής τυπογραφίας «είναι η πληθώρα των μικροτυπογραφείων, τα περισσότερα των οποίων ευρίσκονται σε υποτυπώδη κατάσταση: μερικές στοιχειοθήκες σε ένα οιοδήποτε οίκημα, διά να αρχίση εντός ολίγου ο αθέμιτος ανταγωνισμός».²³

Το 1958 καταγράφονται στην περιφέρεια πρωτεύουσας 876 επιχειρήσεις εκ των οποίων οι 556, ή το 63,5%, απασχολούν κάτω από τέσσερις εργαζόμενους, με το ποσοστό να αυξάνεται το 1963 στο 68,4%. Πέντε με εννιά εργαζόμενους απασχολούν 180 επιχειρήσεις, ή το 20,5%, το 1958 και φθάνουν τις 223, ή το 17,61%, το 1963. Μόνο εννιά επιχειρήσεις δήλωσαν ότι απασχολούν πάνω από 100 άτομα το 1958 φθάνοντας τις 19 το 1969.²⁴ Εκτός από ιδιώτες, τράπεζες, οργανισμούς, δημόσιες υπηρεσίες, σημαντικοί πελάτες αυτών των μικρών τυπογραφείων παραμένουν οι μεγάλες εκδοτικές επιχειρήσεις, με ή χωρίς τυπογραφικές εγκαταστάσεις, οι οποίες τα συντηρούν, αναθέτοντάς τα, με μορφή υπερεργολαβιών, μέρος των εργασιών τους.

Σε αντίθεση με την περίπτωση ίδρυσης επιχείρησης τύπου, όπου απαιτούνται μεγάλα κεφάλαια και κατάλληλες πολιτικές ή επιχειρηματικές γνωριμίες, η ίδρυση εκδοτικού ή καλλιτεχνικού τυπογραφείου είναι μια σχετικά εύκολη υπόθεση. Είτε με οικονομίες, είτε με δάνεια, είτε με κάποια κληρονομιά ή προίκα κάποιος μπορούσε να προμηθευτεί ένα πιεστήριο, να αγοράσει τυπογραφικά στοιχεία και έπιπλα με ευκολίες πληρωμής από τα υπάρχοντα στοιχειοχτήρια,²⁵ να εγκατασταθεί σε

²³ Ι[ωάννης] Μ. Σκαζίκης, «Η τυπογραφία στην Ελλάδα. Ελλείψεις και μειονεκτήματα», *Ζυγός* 22-23 (1957), σ. 5.

²⁴ ΕΣΥΕ, *Απογραφή των βιομηχανικών, βιοτεχνικών και εμπορικών εν γένει καταστημάτων της 15ης Νοεμβρίου 1958*, Αθήνα 1960 · ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της απογραφής βιομηχανίας-βιοτεχνίας και ορυχείων της 28ης Σεπτεμβρίου 1963*, τ. II, Αθήνα 1966 · ΕΣΥΕ, *Απογραφή των βιομηχανικών, βιοτεχνικών και εμπορικών εν γένει καταστημάτων της 27ης Σεπτεμβρίου 1969*, Αθήνα 1971.

²⁵ Τα παλαιότερα δύο στοιχειοχτήρια που λειτουργούν στην Αθήνα και μεταπολεμικά είναι της «Αυγής Αθηνών» (1888) των Βίκτωρος Καρύδη και Αντώνιου Β. Καρότση, το οποίο ανέλαβαν μετά την αποχώρηση του ιδρυτή Θεόδωρου Αποστολόπουλου και η στοιχειοχτική εταιρεία «Καρπαθάκης-Αναγνωστόπουλος» (1923). Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 ο Ιωάννης Σαρασίτης εξαγοράζει το στοιχειοχτήριο των Καρύδη-Καρότση και μετονομάζει την επιχείρηση σε «Βιομηχανία τυπογραφικών στοιχείων 'Βικτώρια'». Ως τρίτος ανταγωνιστής προστίθεται το 1954 η «Λαρισσαϊκή Βιομηχανία Στοιχειοχτηρίων 'ΠΑΠ'» του Θεόδωρου Π. Παρασκευόπουλου, η οποία το 1957 μεταφέρεται στην Αθήνα και σύντομα κυριαρχεί στην ελληνική αγορά. Για τα στοιχειοχτήρια και τα στοιχεία βλ., ενδεικτικά, *Πανελλήνιον Λεύκωμα*, ό.π., σ. 271-272, 325-328, 409-412· *Η Τυπογραφία*, 4.1.1962· Δημήτρης Παυλόπουλος, «Τα πρώτα στοιχειοχτήρια στη νεότερη Ελλάδα», *Η Υφέν*, βήμα

υπόγειο κατάστημα καταβάλλοντας χαμηλό ενοίκιο και «χτυπώντας» τις τιμές προς τα κάτω μπορούσε να αποσπάσει πελάτες από τα υπόλοιπα τυπογραφεία.²⁶ Η κοινωνική κινητικότητα από τη θέση του εργάτη στη θέση του εργοδότη είναι εφικτή αλλά δεν μεταφράζεται απαραίτητα με υψηλότερες αποδοχές και βελτίωση της θέσης του στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Συνηθέστερα τυπογράφοι, αλλά και εργάτες τύπου τόσο της Αθήνας όσο και της επαρχίας,²⁷ δοκιμάζουν την τύχη τους ιδρύοντας για μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα τυπογραφική επιχείρηση.

Μέλη της ΕΕΤΑ ιδρύουν τυπογραφείο είτε στο όνομα της συζύγου, συνεχίζοντας παράλληλα την εργασία τους στον τύπο της Αθήνας, είτε παραιτούνται από την εργασία τους διατηρώντας την ιδιότητα του μέλους. Η μετάβαση σε μια αγορά που είναι εντελώς διαφορετική από την αντίστοιχη των εφημερίδων, η απουσία αναγκαίων τυπογραφικών και επιχειρηματικών γνώσεων, η αδυναμία εξεύρεσης πελατών λόγω του περιορισμού των γνωριμιών τους σε δημοσιογράφους και πολιτικούς, η αύξηση των ωρών εργασίας και κυρίως οι χαμηλές οικονομικές απολαβές υποχρεώνουν το μεγαλύτερο μέρος των νέων εργοδοτών να κλείσουν την επιχείρηση και να επιστρέψουν στο καθεστώς του εργάτη τύπου. Εργάτες τύπου που πέτυχαν τη λειτουργία δικού τους τυπογραφείου, όπως ο Αθανάσιος Αθανασόπουλος,

για την τυπογραφία, τ. Α', τχ. 1 (1998), σ. 65-69· Κλήμης Μαστορίδης, «Χάραξη και χύτευση», ό.π., σ. 49-110· Σταύρος Γ. Σταυρόπουλος, «Ο σχεδιασμός των γραμμμάτων στα ελληνικά στοιχειοχρήτριά και η μετατροπή τους στην ηλεκτρονική φωτοστοιχειοθεσία», *Νέο Επίπεδο* 15-16 (1993), σ. 116-117· Γιώργος Δ. Μαθιόπουλος, «Τα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία: Παρελθόν και μέλλον. Ο ψηφιακός σχεδιασμός της νέας πολυγλωσσικής οικογένειας γραμματοσειρών Athens Academy», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001), Κότινος, Αθήνα 2004, σ. 625-644· του ίδιου, *Ανθολόγιο ελληνικής τυπογραφίας*, ό.π., σ. 513-523· Μιχάλης Σ. Μακράκης (επιμ.), *Τα ελληνικά γράμματα. Από την σκληρή πέτρα στον σκληρό δίσκο*, Linora, Αθήνα 1998.

²⁶ «Οιοσδήποτε εργάτης αφού εκμάθη, κάπως, την τέχνην προμηθεύεται από οικονομίες ένα χειροκίνητο πιεστήριο, ιδίως εις τας επαρχίας συμβαίνει αυτό, παίρνει μερικές κάσες εφθαρμένων στοιχείων και προσπαθεί 'σπάζοντας τις τιμές' να συγκεντρώσει πελατεία εις βάρος των οργανωμένων καταστημάτων [...]. Βέβαια ο νέος επιχειρηματίας ενωρίτερον αποσύρεται και επανέρχεται εις το μεροκάματο». Βλ. «Με λίγες αράδες», *Η Τυπογραφία*, 15.6.1958. Κατά τον Raphael Samuel η εκμηχάνιση της παραγωγής τον 19ο αιώνα σε αρκετά επαγγέλματα (ξυλουργών, μεταλλουργών, υαλουργών κ.ά.) δημιούργησε περισσότερες ειδικεύσεις από αυτές που αφάνισε. Η πτώση της τιμής των πρώτων υλών στη μεταλλουργία για παράδειγμα οδήγησε στον πολλαπλασιασμό των αυτοαπασχολουμένων. Βλ. Raphael Samuel, "Mechanization and hand labour in industrializing Britain", Lenard R. Berlanstein (επιμ.), *The Industrial Revolution and Work in Nineteenth-century Europe*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1992, σ. 26-43.

²⁷ Εργάτες τύπου της Πάτρας παράλληλα με την απασχόλησή τους σε εφημερίδες της πόλης ιδρύουν τυπογραφεία αυξάνοντας τον ανταγωνισμό μέσω του χτυπήματος των τιμών. Βλ. Άγγελος Κουλουμπής, «Η σχολή τυπογραφίας», *Η Τυπογραφία*, 29.9.1966. Στα Γιάννενα, επίσης, εργάτες τυπογράφοι ιδρύουν τυπογραφεία, κυρίως καλλιτεχνικά, εξαιτίας αφενός του χαμηλότερου παραγωγικού κόστους σε σύγκριση με τα εκδοτικά, και αφετέρου, των αναγκών της αγοράς που αναπτύσσεται τη δεκαετία του 1960 λόγω τουρισμού. Βλ. Κώστας Π. Βλάχος, «Η τέχνη της τυπογραφίας», ό.π., σ. 478.

ο Τάκης Αποστολίδης, ο Μάριος Δενεζάκης, ο Αντώνιος Κουλουμπής, ο Γεώργιος Λεοντακιανάκος κ.ά. αποτελούν την εξαίρεση του κανόνα.

Υπήρχε σημαντική διαφορά ανάμεσα σε νέους ιδιοκτήτες τυπογραφείου και σε αυτούς που κληρονομούσαν την υπάρχουσα επιχείρηση. Επειδή τα τυπογραφεία είναι κυρίως οικογενειακές επιχειρήσεις, αποκτούν με τον χρόνο σταθερούς πελάτες είτε ιδιώτες είτε δημόσιες υπηρεσίες. Επομένως, ο ή η κληρονόμος είχε το πλεονέκτημα προϋπαρξής πελατολογίου σε αντίθεση με το νέο καταστηματούχο που όφειλε να βρει στην αγορά πελάτες, είτε νέους είτε να «χτυπήσει» παλιούς, αποσπώντας τους από άλλους τυπογράφους μέσω κυρίως της μείωσης των τιμών που σε αρκετές περιπτώσεις αυτό σήμαινε αύξηση των ωρών εργασίας για τον ίδιο (12 με 14 ώρες την ημέρα), πτώση της ποιότητας, άμισθη απασχόληση μελών της οικογένειάς του.²⁸ Η ευκολία ίδρυσης τυπογραφείου δεν εξασφαλίζει και τη συνέχιση της παρουσίας του στην αγορά. Η αδυναμία δανεισμού από τα πιστωτικά ιδρύματα έστρεψε εργοδότες στη πρακτική σύναψης δανείων από τοκογλύφους με υπέρμετρο τόκο, μια πρακτική που διευρύνεται στις δεκαετίες του 1950 και του 1960.²⁹

Αρκετοί εργοδότες τυπογράφοι βοηθούσαν, συνήθως, αρχιεργάτες, στην ίδρυση δικού τους τυπογραφείου, ακόμη και εάν αυτό ισοδυναμούσε με τη δημιουργία επιπρόσθετου ανταγωνιστή ή ακόμη και απώλεια μέρους των δικών τους πελατών. Η απόφαση αυτή δεν εντάσσεται στο πλαίσιο του πατερναλιστικού ιδεολογήματος που αναπτύχθηκε στην ηπειρωτική Ευρώπη τον 19ο αιώνα,³⁰ αλλά πηγάζει από την ανάγκη τεχνικού εκσυγχρονισμού της επιχείρησης και, κυρίως, την αποφυγή καταβολής αποζημίωσης σε εργάτες που είχαν μακρόχρονη παρουσία στο κατάστημά τους, γι' αυτό και η προώθηση των αρχιεργατών.³¹ Εργοδότες πωλούν τα παλαιά τους μηχανήματα στον αρχιεργάτη ή άλλους εργάτες, εξασφαλίζοντας μια υψηλότερη τιμή από αυτή που ενδεχομένως θα ελάμβαναν από άλλον αγοραστή ή ακόμη και από την πώλησή τους ως «παλιοσίδερα».

²⁸ Νικόλαος Μητσόπουλος, «Είναι ουσιαστική η κρίση του επαγγέλματος;», *Η Τυπογραφία*, 5.10.1958. Πολλοί συγγραφείς καταφέρονται εναντίον των τυπογράφων αυτήν την περίοδο εξαιτίας κακής στοιχειοθέτησης και εκτύπωσης. Βλ. Νίκος Σκιαδάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 213.

²⁹ «Ακούτε, ούτε ένας...», *Η Τυπογραφία*, 10.8.1959. Οι κρατικές ενισχύσεις αφορούσαν κυρίως τις μεγάλες μονάδες, με συνέπεια οι βιοτέχνες να παραμένουν δέσμοι των τοκογλύφων. Βλ. Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία, 19ος-20ός αιώνας. Από τον αγώνα της ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Νεφέλη, Αθήνα 2007, σ. 190.

³⁰ David S. Landes, *Ο Προμηθέας χωρίς δεσμά. Τεχνολογική αλλαγή και βιομηχανική ανάπτυξη στη Δυτική Ευρώπη από το 1750 μέχρι σήμερα*, μτφρ. Χρυσούλα Μεντζαλίρα, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2009, σ. 218.

³¹ Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του εκδότη Αργύρη Παπαζήση που βοήθησε τον αρχιεργάτη του Σπύρο Λένη να ιδρύσει το δικό του τυπογραφείο. Ο Λένης εξαιτίας της επαγγελματικής αλλά και φιλικής σχέσης που ανέπτυξε με πελάτες κατάφερε να τους αποσπάσει από τον Παπαζήση. Βλ. Αρχείο συνεντεύξεων Χρήστου Λούκου, συνέντευξη Σπύρου Λένη, 30 Ιουνίου 2004.

Το 1953, ωστόσο, «μεγάλοι» εργοδότες είναι αυτοί που αποχωρούν από την Ένωση Βιοτεχνών και ιδρύουν διακριτή Ένωση των «Σύνδεσμο Ιδιοκτητών Τυπογραφικών και Βιβλιοδετικών Επιχειρήσεων Αθηνών», μια προσπάθεια που είχε τις απαρχές της το 1949.³² Σημαντική διαφορά των «μεγάλων» από τους υπόλοιπους καταστηματάρχες ήταν ότι οι πρώτοι λειτουργούν με χαμηλότερο παραγωγικό κόστος, έχοντας την οικονομική δυνατότητα για παράδειγμα να αγοράσουν σημαντικές ποσότητες χαρτιού σε χαμηλότερες τιμές, να εγκαταστήσουν νέες μηχανές λαμβάνοντας τραπεζικά δάνεια, να αναλάβουν μεγάλες τυπογραφικές εργασίες, εξασφαλίζοντας τη συνεχή λειτουργία των τυπογραφείων τους χωρίς να απαιτείται εξεύρεση νέων πελατών και άρα ανάληψης άλλων τυπογραφικών εργασιών. Επιπρόσθετα, σε περίπτωση κήρυξης απεργίας ήταν σε θέση να δώσουν άμεσα αυξήσεις στους εργαζόμενους και κατά συνέπεια να συνεχίσουν απρόσκοπτα την εργασία, «σπάζοντας» με αυτό τον τρόπο την προσπάθεια συγκρότησης «ενιαίου» μετώπου από την πλευρά των «μεσαίων» κυρίως καταστηματάρχων. Όπως όμως οι «μεσαίοι» έτσι και οι «μεγάλοι» εργοδότες δεν αποτελούν μια ενιαία ή ομοιογενής κατηγορία ούτε επίσης εμφανίζονται συσπειρωμένοι γύρω από το νέο τους σωματείο, γι' αυτό και συχνά αποκαλείται, από τους υπόλοιπους βιοτέχνες τυπογράφους, «σωματείο σφραγίδα».³³

Η συσπείρωση των μεσαίων είναι πρόσκαιρη και εύθραυστη γεγονός που αντανακλάται στα διαφορετικά ποσοστά αυξήσεων που καταβάλλουν στο εργατικό προσωπικό σε περιόδους απεργιακών κινητοποιήσεων.³⁴ Διαφοροποιείται επομένως το εργατικό κόστος για κάθε επιχείρηση και παρουσιάζονται συνθήκες «αθέμιτου» ανταγωνισμού και όξυνσης των αντιθέσεων τόσο μεταξύ των εργοδοτών όσο και μεταξύ των εργαζομένων.

³² «Η παρασυναγωγή» και «Και αυτό γίνεται», *Συνεταιρισμός* 19 (15 Ιουλίου 1949), σ. 4. Το 1960 εργοδότες, κάτοχοι λινοτυπικών μηχανών, θα προσπαθήσουν να ιδρύσουν διακριτή ένωση, (Ένωση Καταστηματάρχων Λινοτυπικών Μηχανών), διαβεβαιώνοντας ότι «δεν αποτελεί χωριστή εκδήλωσιν εις το συνδικαλιστικόν κίνημα των βιοτεχνών τυπογράφων». Η προσπάθεια αυτή δεν θα πραγματοποιηθεί. Βλ. «Απεφασίσθη δημιουργία ενώσεως καταστηματάρχων λινοτυπικών μηχανών», *Η Τυπογραφία*, 25.5.1960.

³³ Οι «μεγάλοι» εκδότες φαίνεται ότι απέρριψαν προτάσεις ενοποίησης με την Ένωση Βιοτεχνών. Το σωματείο, αν και συνεχίζει τη λειτουργία του σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, υπολειτουργεί. Βλ. «Τα πρακτικά της Γενικής Συνελεύσεως της Ενώσ. Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών», *Η Τυπογραφία*, 13.6.1962.

³⁴ Κατά τις απεργίες του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών παρατηρούνται διαφοροποιήσεις μεταξύ των εργοδοτών όσον αφορά το ποσοστό της καταβαλλόμενης αύξησης. Κάποια τυπογραφεία δίνουν αύξηση 5%, άλλα 10%, άλλα 15% και άλλα τίποτε. Βλ. «Μπουλούκι ασκέρη», *Η Τυπογραφία*, 5.12.1958.

Ο κατακερματισμός αντανακλάται και στο γεγονός της απουσίας μελών από τις Γενικές Συνελεύσεις της Ένωσης Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών.³⁵ Γιατί όμως τα μέλη «αδιαφορούν»; Στην περίπτωση κήρυξης απεργιών αρχικά παρατηρείται προσπάθεια υιοθέτησης κοινής στρατηγικής, *«μόλις όμως ένας συνάδελφος, προφασιζόμενος διάφορες αφορμές ζέφυγε από την γενική κατεύθυνσι, τον ακολουθούσαν σαν χιονοστιβάς και όλοι οι άλλοι με την σειρά τους. Και στο τέλος, επήρχετο η αποτυχία και τα γνωστά της επακόλουθα»*.³⁶ Οι σύμβουλοι μέσα από τα έντυπά τους προσπαθούν να πείσουν τα μέλη να προσέρχονται στις Γενικές Συνελεύσεις ώστε οι αποφάσεις να έχουν την όποια εγκυρότητα και κατά συνέπεια μεγαλύτερη πιθανότητα εφαρμογής. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των τυπογραφείων, η αύξηση του αριθμού τους, ο κατακερματισμός του τυπογραφικού επαγγέλματος, η σύγκρουση συμφερόντων και η δυσπιστία μεταξύ των εργοδοτών αφαιρούσαν τη δυνατότητα συσπείρωσης.³⁷ Όπως παραδέχεται και ο τυπογράφος Λέων Χ. Θωμαΐδης, *«είναι αλήθεια, πως σε καμμιά περίοδο της Τυπογραφικής ζωής δεν διαπιστώθηκε συναδελφική αλληλεγγύη»*.³⁸

Οι απεργίες του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών πραγματοποιούνται τους μήνες Οκτώβριο-Νοέμβριο ή Φεβρουάριο-Μάρτιο κάθε χρόνο δηλαδή πριν από τις γιορτές των Χριστουγέννων και Πάσχα, όταν αυξάνεται η ζήτηση για έντυπο και άρα και η πιθανότητα αποδοχής των αιτημάτων. Για τον Γιώργο Μεθενίτη, *«η διοίκησίν σας εσυνήθισε κάθε χρόνο την ίδια εποχή να σκαρώνη και μία απεργία, όπως οι διάφοροι σύλλογοι σκαρώνουν το χορό τους τις απόκριες, χωρίς να εξετάση, όπως θα έπρεπε, τις αντικειμενικές συνθήκες»*.³⁹ Ο παραλληλισμός των απεργιών με τις απόκριες δεν είναι τυχαίος. Οι απόκριες συμβολίζουν κάτι το μη πραγματικό. Την προσωρινή δηλαδή συμβολική ανατροπή της κοινωνικής πραγματικότητας: κατ' επέκταση ο Μεθενίτης προσπαθεί να αφαιρέσει από τα αιτήματα των απεργών την πραγματική τους βάση. Με αυτή την έννοια η απεργία κάθε χρόνο πραγματοποιείται

³⁵ «Επί 230 μελών της Ενώσεως εκ των οποίων τα 175 είναι ταμειακώς εν τάξει, προσέρχονται εις τας Συνελεύσεις 20-30 μέλη. [...] Η κατάσταση αυτή, κ. συνάδελφοι, δεν δύναται να συνεχιστεί επ' άπειρον, και φοβούμαι μήπως εις το μέλλον ευρεθώμεν άνευ Διοικήσεως». Βλ. «Η αδιαφορία μας», *Συνεταιρισμός* 10 (25 Φεβρουαρίου 1948), σ. 2-3. Ακόμη και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 θα συνεχιστεί αυτή η «αδιαφορία» των μελών. Βλ. «Η ιστορία επαναλαμβάνεται», *Η Τυπογραφία*, 10.6.1964.

³⁶ Λέων Χρ. Θωμαΐδης, «Η συναδελφική αλληλεγγύη», *Συνεταιρισμός* 30 (6 Οκτωβρίου 1951), σ. 3.

³⁷ Ακόμη και όταν συνάπτονται συμφωνίες μεταξύ των εργοδοτών για την ανάληψη εργασιών αυτές καταπατούνται από τους συμβαλλόμενους. Βλ. Α. Γ. Παπανικολάου, «Το εγώ του τυπογράφου και η κακοδαιμονία μας», *Συνεταιρισμός* 9 (10 Ιανουαρίου 1948), σ. 3-4.

³⁸ Λέων Χρ. Θωμαΐδης, «Η συναδελφική αλληλεγγύη», ό.π.

³⁹ Γιώργος Μεθενίτης, «Το σωματείο τυπογράφων και η 'σφραγίδα' του», *Η Τυπογραφία*, 10.1.1960.

διότι έχει καθιερωθεί ως «έθιμο» και όχι επειδή υπάρχουν πραγματικοί λόγοι κήρυξής της. Οι «αντικειμενικές συνθήκες» που όφειλαν να εξετάσουν οι εργαζόμενοι είναι η «κρίσις του επαγγέλματος» και κατά συνέπεια η οικονομική αδυναμία των εργοδοτών να παραχωρήσουν αυξήσεις.

Από τα 140 τυπογραφεία που εντοπίζονται στην Αθήνα τον Μεσοπόλεμο, προστέθηκαν άλλα 100 μέχρι το 1949 και ξεπέρασαν τα χίλια μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 με σαφή αριθμητική υπεροχή των καλλιτεχνικών τυπογραφείων. Η «πληθώρα» των τυπογραφικών καταστημάτων οδήγησε τους εργοδότες στο να κάνουν λόγο για την εμφάνιση του φαινομένου του «υπερεπαγγελματισμού», δηλαδή της ύπαρξης περισσότερων τυπογραφείων από αυτών που είχε ανάγκη η αγορά. Ο λόγος περί υπερεπαγγελματισμού, που διατυπώνεται και από άλλες επαγγελματικές κατηγορίες αυτήν την περίοδο,⁴⁰ σε συνδυασμό με την εκμηχάνιση της παραγωγής, η οποία αύξησε την παραγωγικότητα, είχε ως συνέπεια την πτώση της τιμής των τυπογραφικών εργασιών και τη συμπίεση του κέρδους.⁴¹

Η Αθήνα, ως πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, «*απορροφά το μέγιστον των εργασιών και καταβροχθίζει τα πάντα*»,⁴² συγκεντρώνοντας, όπως είδαμε, περίπου το 65% των επιχειρήσεων του κλάδου. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν και τα τυπογραφεία που λειτουργούν παράνομα και δεν καταγράφονται στις απογραφές, όπως τα «οικόσιτα», δηλαδή τα τυπογραφεία που λειτουργούν σε οικίες τυπογράφων, τα τυπογραφεία «νυκτερίδες», δηλαδή αυτά που εργάζονται μετά το μεσημέρι και απασχολούν συνήθως διπλοθεσίτες για την αποφυγή πληρωμής εισφορών στα ταμεία, αυτά που διευθύνονται από συνταξιούχους (εργοδότες και εργαζόμενους), τα τυπογραφεία, τα οποία συνεχίζουν τη λειτουργία τους αν και τυπικά εμφανίζονται κλειστά και αυτά που ιδρύονται από εν ενεργεία εργάτες τύπου ή τυπογράφους παράλληλα με την έμμισθη απασχόλησή τους σε άλλο τυπογραφείο.⁴³

Εκτός από τους παράνομους εργοδότες εμφανίζονται στην αγορά και οι λεγόμενοι «*αεροεργοστασιάρχαι*» τυπογράφοι ή «*αεριτζήδες πλασιέ*».⁴⁴ Δεν είναι οι ίδιοι τυπογράφοι ούτε κατέχουν καταστήματα, αλλά αναλαμβάνουν εργολαβικά

⁴⁰ Νίκος Ποταμιάνος, *100 χρόνια ΓΣΕΒΕΕ 1919-2019*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα 2019, σ. 319-329.

⁴¹ Νικόλαος Δαμιανός, «Λινοτυπικά ή μονοτυπικά μηχαναί & η αντιμετώπισίς των», *Συνεταιρισμός* 1 (10 Ιανουαρίου 1947), σ. 1· του ίδιου, «Η μονοτυπία και τα ωφελήματά της», *Συνεταιρισμός* 2 (10 Μαρτίου 1947), σ. 2.

⁴² Νίκος Μητσόπουλος, «Η κρίσις του επαγγέλματος», *Η Τυπογραφία*, 20.8.1958.

⁴³ «Οι νυκτερίδες!...», *Συνεταιρισμός* 28-29 (16 Ιουλίου 1951), σ. 8· «Επαγρύπνησις», *Η Τυπογραφία*, 25.7.1961.

⁴⁴ Φάνης Κωνσταντινίδης, «Γραφείον συγκεντρώσεως εργασιών», ό.π., σ. 3· Νικόλαος Αργυρόπουλος, «Οι 'πλασιέ'», *Η Τυπογραφία*, 25.3.1960· «Η μάστιγξ των πλασιέ», *Η Τυπογραφία*, 25.11.1961.

τυπογραφικές εργασίες. Οι πλασιέ είναι διαμεσολαβητές ανάμεσα στον πελάτη και τον τυπογράφο. Ενώ συμφωνούν προφορικά σε μια τιμή επιδιώκουν την έκδοση πλαστού τιμολογίου από τον τυπογράφο, στο οποίο αναγράφεται σχεδόν διπλάσια τιμή από αυτή που αρχικά είχε συμφωνηθεί. Η διαφορά εισπράττεται από τους πλασιέ, οι οποίοι λειτουργώντας με μηδενικό κόστος είναι οι πιο ωφελημένοι από τη σχέση πελάτη-τυπογράφου.

Οι εργοδότες συχνά παραπονούνται για τους συνταξιούχους εργοδότες και εργαζόμενους που ιδρύουν τυπογραφεία ή συνεργάζονται με άλλους υπό τη σκέπη μιας εταιρικής συμφωνίας, ασκώντας «αθέμιτο» ανταγωνισμό απέναντι στα υπόλοιπα τυπογραφεία.⁴⁵ Από την άλλη, ωστόσο, αποκρύπτουν την παράνομη πρόσληψη συνταξιούχων στα δικά τους τυπογραφεία, ώστε να αποφύγουν την καταβολή ασφαλιστικών εισφορών στα ταμεία, δηλαδή στην από τους ίδιους άσκηση «αθέμιτου» ανταγωνισμού.

Το χαρτί και τα τυπογραφικά στοιχεία είναι οι βασικές πρώτες ύλες για τη λειτουργία ενός τυπογραφείου. Η απότομη αύξηση της τιμής του χαρτιού από τις υπάρχουσες χαρτοποιίες⁴⁶ προκαλεί κρίση στα τυπογραφεία διότι έχοντας «κλείσει» δουλειές με τις παλαιές τιμές, αδυνατούν να μετακυλήσουν την αύξηση στο τελικό κόστος της εργασίας, δηλαδή στους πελάτες τους.⁴⁷ Οι καταστηματάρχες τυπογράφοι, σε αντίθεση με την περίπτωση των επιχειρήσεων του τύπου που εισάγουν αδασολόγητο δημοσιογραφικό χάρτη, είναι υποχρεωμένοι στην αγορά χαρτιού από τις εγχώριες χαρτοποιίες, οι οποίες επωφελούνται από την επιβολή υψηλών εισαγωγικών δασμών.⁴⁸

⁴⁵ Με βάση την τροποποίηση του καταστατικού του ΤΑΤ, το 1960, απαγορεύεται ρητά η απασχόληση συνταξιούχων (εργοδοτών και εργαζομένων), όπως και η ίδρυση επιχείρησης. Ο τυπογράφος Δερνίκος είναι ο πρώτος που υπέστη τις συνέπειες του νέου καταστατικού, χάνοντας τη σύνταξή του, καθώς ίδρυσε χαρτοπωλείο. Βλ. «Ένεκρίθη ο απολογισμός της Διοικήσεως», *Η Τυπογραφία*, 10.7.1961.

⁴⁶ Η «Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Χαρτοποιίας» (ΑΕΕΧ) ιδρύεται το 1924 στο Αίγιο, η «ΕΓΛ-Χαρτοποιία Ε.Γ. Λαδοπούλου» το 1928 στην Πάτρα και η «Αθηναϊκή Χαρτοποιία Α.Ε.» το 1937 στο Βοτανικό. Για τις βιομηχανίες χάρτου βλ., ενδεικτικά, Χριστίνα Αγριαντώνη, «Η βιομηχανία του χαρτιού» και Χριστίνα Αγριαντώνη - Βαρβάρα Δεσποινιάδου, «'ΕΓΛ' - Χαρτοποιία Ε.Γ. Λαδοπούλου στην Πάτρα», Χριστίνα Αγριαντώνη - Νίκος Μπελαβίλας (επιμ.), *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα*, ΕΜΠ, Οδυσσεάς, Αθήνα 1998, σ. 311-315 και 316-322· Παναγιώτης Κατηφόρης, *Ο χάρτης και οι γραφικά τέχνη. Η εποποιία του χάρτου (Μελέτη και έρευνα ιστοριονομική)*, Αφοί Ρόδη, Αθήνα 1965· Χρήστος Λούκος (επιμ.), *Βιομηχανίες χάρτου στην Ελλάδα (19ος-20ός αιώνες)*, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2008· Μαρίνος Βλέσσας - Μαρία Μαλακού, *Ιστορία του χαρτιού*, Αιώρα, Αθήνα 2010.

⁴⁷ Δημήτρης Βελονιάδης, «Το χαράτσι!..», *Συνεταιρισμός* 4 (16 Ιουνίου 1947), σ. 4.

⁴⁸ Οι χαρτοβιομήχανοι και οι χαρτέμποροι κατηγορούνται από τους τυπογράφους ότι σκόπιμα αποκρύπτουν ποσότητες και είδη χάρτου από την αγορά, προκειμένου να προκληθεί «τεχνητή» άνοδος της τιμής. Το περ. *Συνεταιρισμός* καθ' όλη την περίοδο έκδοσής του βρίθει από άρθρα σχετικά με την αύξηση της τιμής του χαρτιού και τα φαινόμενα κερδοσκοπίας που παρουσιάζονται από την πλευρά των χαρτοβιομηχανών και των χαρτεμπόρων. Βλ., ενδεικτικά, Δημήτρης Βελονιάδης, «Το χαράτσι!..»,

Εκτός από το χαρτί, οι εργοδότες τυπογράφοι έρχονται αντιμέτωποι και με τη νόθευση των στοιχείων από τα υπάρχοντα στοιχειοχυτήρια. Εξαιτίας της απαγόρευσης εισαγωγής μετάλλου, προκειμένου να αποφευχθεί η εξαγωγή συναλλάγματος, τα στοιχειοχυτήρια εφαρμόζουν την πρακτική νόθευσης των στοιχείων διατηρώντας την τιμή στα ίδια επίπεδα. Μέσω της μεταβολής της αναλογίας κυρίως χαλκού και κασσίτερου, κατά την κατασκευή των τυπογραφικών στοιχείων, μειώθηκε και η ανθεκτικότητά τους.⁴⁹ Η μείωση αυτή οδηγεί τον Νικόλαο Δαμιανό στο να κάνει λόγο για «υπέρογκο» τιμή των τυπογραφικών στοιχείων, και όχι η πραγματική αγοραστική τους αξία.

Τα στοιχειοχυτήρια παίζουν τον αντίστοιχο ρόλο των Πρακτορείων Τύπου στις εφημερίδες. Προσφέρουν τα προϊόντα τους σε χαμηλή τιμή και με πίστωση διευκολύνοντας την ίδρυση νέων τυπογραφείων και άρα νέων πελατών για τους ίδιους, αλλά νέων ανταγωνιστών για τους τυπογράφους. Τα δύο στοιχειοχυτήρια αν και ενισχύονται με βιομηχανικά δάνεια από το Σχέδιο Μάρσαλ με σκοπό τον τεχνικό εκσυγχρονισμό με νέες στοιχειοχυτικές μηχανές, προτιμούν να προμηθεύουν με πρώτη ύλη μεγάλους πελάτες, όπως τον ΟΕΣΒ, παραμελώντας εν πολλοίς τις ανάγκες λειτουργίας των υπόλοιπων τυπογραφείων. Ο Βίκτωρ Καρύδης επέκτεινε την επιχειρηματική του δραστηριότητα αγοράζοντας δύο αυτόματα επίπεδα πιεστήρια για την ανάληψη από τον ίδιο τυπογραφικών εργασιών.⁵⁰ Από συνεργάτες, τα στοιχειοχυτήρια μετεξελίσσονται σε ανταγωνιστές ασκώντας «αθέμιτο»

ό.π., σ. 4· «Από τας ενεργείας του Συνεταιρισμού διά το φλέγον ζήτημα του χάρτου», *Συνεταιρισμός* 5 (29 Ιουλίου 1947), σ. 4· Νικόλαος Α. Δαμιανός, «Το χαρτί», *Συνεταιρισμός* 1 (10 Ιανουαρίου 1947), σ. 2· του ίδιου, «Το κράτος, οι χαρτοβιομήχανοι, οι χαρτέμποροι και ο συνεταιρισμός μας», *Συνεταιρισμός* 6 (5 Σεπτεμβρίου 1947), σ. 1-3· του ίδιου, «Το κράτος – ο χάρτης και οι ‘παρίαί’ των χαρτοβιομηχάνων», *Συνεταιρισμός* 7 (14 Οκτωβρίου 1947), σ. 1-2· του ίδιου, «Το κράτος – ο χάρτης και οι χαρτοβιομήχανοι», *Συνεταιρισμός* 8 (29 Νοεμβρίου 1947), σ. 1-3· του ίδιου, «Αι χαρτοβιομηχανίαί και οι βιοτέχναι τυπογράφοι», *Συνεταιρισμός* 24 (12 Ιουλίου 1950), σ. 1-2· Αριστείδης Γ. Παπανικολάου, «Ο χάρτης εξωτερικού και ο εγχώριος χάρτης», *Συνεταιρισμός* 10 (25 Φεβρουαρίου 1948), σ. 2· Κωνσταντίνος Πάμφιλος, «Η έλλειψις του χάρτου», *Συνεταιρισμός* 24 (12 Ιουλίου 1950), σ. 3-4· άρθρα του *Συνεταιρισμού* αναδημοσιεύονται στην εφ. *Η Τυπογραφία*, 30.11.1964, 15.12.1964, 1.1.1965, 1.2.1965.

⁴⁹ «Προ του 1934, η διάρκεια των τυπογραφικών στοιχείων ήτο 8-10 ετών αναλόγως της συντηρήσεώς των.[...] Σήμερα όμως βλέπουμε όλοι μας πως είμεθα υποχρεωμένοι να ανανεώνουμε τα στοιχεία μας κάθε ένα ή ενάμισυ χρόνο, εάν θέλουμε να παρουσιάσουμε κάπως ευπαρουσίαστη εργασία». Βλ. Νικόλαος Δαμιανός, «Τα στοιχεία», *Συνεταιρισμός* 3 (30 Απριλίου 1947), σ. 3· του ίδιου, «Τα στοιχεία», *Συνεταιρισμός* 4 (16 Ιουνίου 1947), σ. 3· του ίδιου, «Η νοθεία των στοιχείων και η αποζημίωσίς μας», *Συνεταιρισμός* 10 (25 Φεβρουαρίου 1948), σ. 4.

⁵⁰ «Και δεν είναι τίποτε που πηγαίνει μόνος του στις δημοπρασίες, στο τέλος δικαίωμά του είναι να κάνει και τυπογραφείο, αλλά να βοηθήη κι άλλους που χτυπάνε τις δουλειές και δεν έχουνε πιστήρια οι ίδιοι και να τυπώνει τις δουλειές; Μα την αλήθεια δεν μπορώ να καταλάβω τι συμβαίνει». Βλ. Φάνης Κωνσταντινίδης, «Είμεθα δυσαρεστημένοι με τα στοιχειοχυτήρια», *Συνεταιρισμός* 27 (6 Ιουνίου 1951), σ. 4· *Η Τυπογραφία*, 1.2.1965 και 15.2.1965. Βλ., επίσης, Κλήμης Μαστορίδης, «Χάραξη και χύτευση», ό.π. σ. 93-105.

ανταγωνισμό. Η ίδρυση τρίτου στοιχειοχυτηρίου το 1954 δεν άλλαξε την κατάσταση. Σύντομα και η εταιρεία του Θεόδωρου Παρασκευόπουλου ακολούθησε την πρακτική νόθευσης για την αύξηση του κέρδους και μείωσης του ανταγωνισμού με τα υπόλοιπα στοιχειοχυτήρια.⁵¹

Παράλληλα τα εκδοτικά τυπογραφεία χάνουν πελάτες από επιχειρήσεις εφημερίδων, από τα κρατικά τυπογραφεία και τα λιθογραφεία. Περιοδικά, όπως το *Ρομάντσο*, ο *Θησαυρός* και το *Τραστ*, μεταφέρονται για την εκτύπωσή τους σε κυλινδρικά πιεστήρια εφημερίδων ή σε λιθογραφικά πιεστήρια όφσετ, ακόμη και σε πιεστήρια άλλων χωρών.⁵² Η ταχύτερη και καλύτερη αποτύπωση των χρωμάτων που είναι ζητούμενο για τα περιοδικά διευκόλυνε τη μεταφορά.

Η ατέλεια εισαγωγής δημοσιογραφικού χαρτιού, μηχανών και λοιπών τυπογραφικών υλικών, οι εκπτώσεις στα τιμολόγια ηλεκτρικής ενέργειας και τηλεφώνου, η δυνατότητα παροχής υψηλών πιστώσεων από τον τραπεζικό τομέα, η από το 1951 (με εξαίρεση την περίοδο 1955-1957) ευνοϊκότερη φορολογική κλίμακα για τις επιχειρήσεις εφημερίδων και περιοδικών,⁵³ καθώς και η «νόμιμη» ή «παράνομη» χρηματοδότησή τους από άλλες πηγές, παρείχαν συγκριτικά

⁵¹ Μέχρι και τη δεκαετία του 1960 «η ποιότης των στοιχείων είναι οικτρά από απόψεως αντοχής κατά πρώτον και ισομετρίας οφθαλμού [...]. Αφετέρου τα στοιχεία προ παντός τα κεφαλαία, πηγαίνουν άλλα πάνω και άλλα κάτω». Νίκος Μητσόπουλος, «Στοιχειοχυτήρια και στοιχεία», *Η Τυπογραφία*, 10.1.1960· Νικόλαος Δαμιανός, «Τα τυπογραφικά στοιχεία και οι βιοτέχνες Τυπογράφοι», *Η Τυπογραφία*, 15.2.1965.

⁵² Αριστείδης Γ. Παπανικολάου, «Οι γνώμονες των πιεστηρίων και η ίδρυσις του κοινού ταμείου», *Συνεταιρισμός* 21 (22 Οκτωβρίου 1949), σ. 3. Η *Εγκυκλοπαίδεια του Ηλίου*, το *Ρομάντσο* και ο *Θησαυρός* εκτυπώνονται σε όφσετ στο λιθογραφείο των αδελφών Πεχλιβανίδη. Βλ. Παντελής Πεχλιβανίδης, «Αντιφώνηση: Η μικρή ιστορία της βιβλιοθήκης του πατέρα μου και της οικογένειας Πεχλιβανίδη», *Τα βιβλία που αγάπησαν οι αδελφοί Πεχλιβανίδη*, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2012, σ. 43. Προφανώς για λόγους οικονομίας στις αρχές της δεκαετίας του 1950 το περιοδικό *Οικογένεια* στοιχειοθετείται στην Αθήνα, αλλά εκτυπώνεται στην Αίγυπτο. Βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής, Συνεδριάσις ΜΖ'*, 16 Μαρτίου 1954, σ. 612. Το 1940 το περ. *Θεατής* είχε προμηθευθεί λιθογραφικό πιεστήριο όφσετ. Η Ασπιώτη-ΕΛΚΑ, το λιθογραφείο Φοίβου Παπαχρυσάνθου και Σία και η Α.Ε. Καρύδης, μεταπολεμικά «Φοίνιζ», διαθέτουν επίσης πιεστήρια όφσετ. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ34Υ13Φ145, ΕΤΕ, Εργοστάσια Χρωμολιθογραφίας & Κυτιοποιίας Κ. Καρύδη Α.Ε., 23.4.1940.

⁵³ Με βάση το νομοθετικό διάταγμα 3787/1957 οι επιχειρήσεις εφημερίδων και περιοδικών που διακινούνται μέσω των πρακτορείων τύπου φορολογούνται «κατ' αποκοπήν», δηλαδή με κριτήριο το ύψος της κυκλοφορίας των φύλλων. Απαλλάσσονται της φορολόγησης τα έντυπα με τιράζ κάτω των 15.000 φύλλων ημερησίως, ενώ για τα υπόλοιπα καθιερώνεται κλιμακωτός φόρος. Επομένως, οι επιχειρήσεις τύπου δεν φορολογούνται για το σύνολο των κερδών, όπως οι υπόλοιπες επιχειρήσεις φυσικών ή νομικών προσώπων βάσει του ΝΔ 3323/1955 και του μεταγενέστερου ΝΔ 3843/1958. Η επαναφορά του φορολογικού καθεστώτος της περιόδου 1951-1955 θεωρήθηκε επιβεβλημένη «καθ' όσον απεδείχθη εν τη πράξει δυσχερής αν μη αδύνατος η εξεύρεσις του πραγματικού κέρδους των εν λόγω επιχειρήσεων». Για μια ανάλυση του νομοθετικού φορολογικού καθεστώτος στις επιχειρήσεις του τύπου βλ. Θεόδωρος Δ. Γιαννακόπουλος, *Τα φορολογικά περί τύπου νόμιμα*, Αθήνα 1967· το παράθεμα σ. 61. Από αυτή την ευνοϊκή ρύθμιση εξαιρέθηκε η εφημερίδα της ΕΔΑ *Η Αυγή*, η οποία συνέχισε να φορολογείται και επί των κερδών, με την αιτιολογία ότι δεν υπέβαλε στην οικονομική εφορία εγκαίρως, δηλαδή μέσα σε ένα μήνα από τη δημοσίευση του διατάγματος, τη δήλωση σχετικά με την επιλογή του τρόπου φορολόγησής της.

πλεονεκτήματα, έναντι των υπόλοιπων τυπογραφείων, επιτρέποντας την ανάληψη τυπογραφικών εργασιών σε χαμηλότερες τιμές. Η πρακτική αυτή είναι γνωστή στους τυπογράφους από τα τέλη του 19ου αιώνα όταν εγκαθίστανται τα πρώτα κυλινδρικά πιεστήρια στην Αθήνα, αλλά αυτό που αλλάζει μεταπολεμικά είναι η επέκταση των δραστηριοτήτων των επιχειρήσεων του τύπου στον χώρο των δημοπρασιών, όπου μέχρι τότε αποτελούσε προπύργιο των εκδοτικών τυπογραφείων.⁵⁴

Τι εννοούν όμως με τον όρο «αθέμιτος ανταγωνισμός»; Οι εργοδότες, όπως και οι εργαζόμενοι της Αθήνας, θεωρούσαν ότι ο ανταγωνισμός πάνω στις τιμές των τυπογραφικών εργασιών ήταν μια αθέμιτη πρακτική.⁵⁵ Η δυνατότητα συνεργασίας με χαρτεμπόρους ή χαρτοβιομήχανους, αποτελούν επίσης μέσα δημιουργίας «αθέμιτου» ανταγωνισμού. Ακόμη και οι πελάτες, αντιλαμβανόμενοι τον ανταγωνισμό, προσπαθούν να επιτύχουν χαμηλότερη τιμή. «Ο πελάτης λέει ότι άλλος τυπογράφος του είπε χαμηλότερη τιμή. Πολλές φορές μας λέγει και ψέμματα ο πελάτης, διότι μας έχουν καταλάβει πόσο χαζοί είμαστε».⁵⁶

Ο πρόεδρος της Ένωσης Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών, Ιωάννης Λεονάρδος, προτείνει για την αντιμετώπιση του «αθέμιτου» ανταγωνισμού τη συγκρότηση τραστ μέσω σύνταξης γενικού μητρώου μελών, εφαρμογής τιμοκαταλόγου των τυπογραφικών εργασιών, ίδρυσης «Γραφείου Εργασίας», στο οποίο θα συγκεντρώνονται όλες οι εργασίες των δημόσιων και ιδιωτικών δημοπρασιών, υποχρεωτικής πώλησης χαρτιού, μελάνης, στοιχείων κ.λπ. στα μέλη της Ένωσης Βιοτεχνών, ίδρυσης σχολής τυπογραφίας,⁵⁷ δηλαδή μέτρα που συντείνουν στην κατοχύρωση του τυπογραφικού επαγγέλματος και στη δημιουργία με αυτόν τον τρόπο «αθέμιτου» ανταγωνισμού. Το κλειστό του επαγγέλματος ευνοεί

⁵⁴ «Ο κλάδος κινδυνεύει!! Από την επιχειρουμένη δραστηριότητα των οργανωμένων επιχειρήσεων των καθημερινών εφημερίδων», *Η Τυπογραφία*, 1.1.1967· «Εντείνεται ο αναβρασμός του κλάδου εναντίον των οργανωμένων επιχειρήσεων των ημερησίων εφημερίδων», *Η Τυπογραφία*, 15.2.1967.

⁵⁵ David S. Landes, *Ο Προμηθέας χωρίς δεσμά*, ό.π., σ. 274. Με βάση το νόμο 146/1914 «περί αθέμιτου ανταγωνισμού» δεν καταγράφεται ως «αθέμιτος» ο ανταγωνισμός πάνω στις τιμές. Βλ. *ΦΕΚ* 21 Α' / 27.1.1914.

⁵⁶ «Τα πεπραγμένα της συνελεύσεως της Ενώσεως Τυπογράφων Αθηνών», *Η Τυπογραφία*, 10.8.1961. Οι εργοδότες, βέβαια, μπορούν επίσης να «κοροϊδέσουν» τους πελάτες, προσφέροντας χαμηλότερη ποιότητα σε υψηλότερη τιμή. Βλ. Άννα Καρακατσούλη, *Στη χώρα των βιβλίων*, ό.π., σ. 107.

⁵⁷ Ιωάννης Λεονάρδος, «Με τραστοποίησιν του επαγγέλματος θα ξεπεράσωμε την κρίσιν», *Η Τυπογραφία*, 15.6.1958· του ίδιου, «Η τραστοποίησις του επαγγέλματος», *Η Τυπογραφία*, 5.7.1958. Ο Ιωάννης Λεονάρδος γεννήθηκε το 1899 στο Αζάριο της Μικράς Ασίας και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα μετά το 1922. Εργάστηκε στα τυπογραφεία του Σακελλαρίου, Κωστοπούλου και Αλεξίου και το 1925, σε ηλικία 26 ετών, ίδρυσε το δικό του τυπογραφείο. Υπήρξε πρόεδρος της Ένωσης Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών από το 1957 μέχρι το 1964, οπότε και εκλέγεται στη θέση του ο Μάριος Βουτσαδόπουλος. Βλ. «Ιωάννης Λεονάρδος», *Η Τυπογραφία*, 5.8.1958 και «Πρωτοφανής (εις τα χρονικά του κλάδου μας) η επιτυχία της Γεν. Συνελεύσεως της Ενώσεως Αθηνών», *Η Τυπογραφία*, 25.6.1964.

τον έλεγχο της αγοράς μέσω του καθορισμού των τιμών, ενώ ταυτόχρονα αφαιρεί τη δυνατότητα ίδρυσης νέων τυπογραφείων.

Άλλα αίτια της τυπογραφικής κρίσης θεωρούνται οι «έξυπνοι» εργοδότες. Οι επιχειρήσεις του τύπου, λόγω ατέλειας τόσο του δημοσιογραφικού χαρτιού και όσο και του μηχανικού και τυπογραφικού υλικού, ανταγωνίζονται «αθέμιτα» τα υπάρχοντα τυπογραφεία. Ο Κύρος Κύρου, εκδότης της αθηναϊκής ημερήσιας εφημερίδας *Εστία*, επέτρεψε στον αρχιεργάτη του και μέλος της ΕΕΤΑ, Εμμανουήλ Σιφναίο, να τοποθετήσει στο τυπογραφείο 20 περίπου τυπογραφικές κάσες με σκοπό την ανάληψη εργασιών από διάφορους εκδοτικούς οίκους (Ράνο, Κακουλίδη κ.ά.) προσφέροντας καλύτερες τιμές στην αγορά.

Εκτός από εργάτες, και δημοσιογράφοι αναλαμβάνουν εργολαβικά τυπογραφικές εργασίες. Ο δημοσιογράφος Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος,⁵⁸ προφανώς λόγω πολιτικών γνωριμιών, κατόρθωσε να λάβει πλαστό πιστοποιητικό κατοχής τυπογραφικών και βιβλιοδετικών εγκαταστάσεων από το Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Αθηνών. Το πιστοποιητικό τού επέτρεψε τη συμμετοχή σε δημοπρασίες τόσο του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού τομέα. Μάλιστα κατάφερε να αναλάβει εργασία άλλου τυπογράφου, ο οποίος υποχρεώθηκε να τον «φιλοξενήσει» στο τυπογραφείο του, προκειμένου να λάβει έστω και ένα μικρό μερίδιο από τα κέρδη. Στην πράξη δηλαδή ο Παπαδιαμαντόπουλος έγινε εργολάβος τυπογραφικών εργασιών. Εξαιτίας του χαμηλού κόστους παραγωγής και εργασίας «χτυπούσε» τις τιμές σε εξευτελιστικά επίπεδα αναλαμβάνοντας σημαντικές τυπογραφικές εργασίες, όπως την εκτύπωση του μητρώου αρρένων του Δήμου Πειραιά. Ο Φάνης Κωνσταντινίδης ζητεί τόσο από την ΕΕΤΑ όσο και από την ΕΣΗΕΑ να εξηγήσουν πως είναι δυνατόν μέλη τους να είναι παράλληλα και εργοδότες. Με βάση το νόμο 281/1914 «περί σωματείων» επιτρέπεται η εγγραφή εργολάβων και υπεργολάβων,⁵⁹ αλλά όχι και εργοδοτών. Και τα δύο σωματεία, ωστόσο, καταπατούν το νόμο επιτρέποντας τη διατήρηση της ιδιότητας του μέλους και σε εργοδότες.

⁵⁸ Ο Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος γεννήθηκε στην Πάτρα το 1898. Αποφοίτησε από τη νομική σχολή και εργάστηκε σε διάφορες εφημερίδες (*Χρονικά*, *Καθημερινή*, *Ημερήσιος Τύπος*, *Ημερήσιος Κήρυξ* κ.ά.). Το 1939 εξέδωσε την ημερήσια εφημερίδα *Νέα Ελλάδα* και το 1957 την εβδομαδιαία εφημερίδα *Νέα Ημέρα*. Βλ. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Β', ό.π., σ. 272. Ο Παπαδιαμαντόπουλος πήρε μέρος στην δημοπρασία εκτύπωσης του 'Ακρίτα', η οποία απαιτούσε την κατοχή τουλάχιστον 4 επίπεδων πιεστηρίων. «Έκανε χαλάστρες στον συνάδελφο που εξετύπωνε τον 'Ακρίτα' και ο οποίος διεμαρτύρετο ποιος είναι αυτός ο Παπαδιαμαντόπουλος ως που τελικά τον φιλοξένησε στο Τυπογραφείο του και ησύχασε!». Βλ. Φάνης Κωνσταντινίδης, «Οι 'έξυπνοι' εργοδότες», *Συνεταιρισμός* 18 (19 Μαΐου 1949), σ. 4-5.

⁵⁹ Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι*, ό.π., σ. 404-405.

Το να χτυπάνε οι εργολάβοι τις τιμές των τυπογραφικών εργασιών «όσο – όσο»⁶⁰ είναι αναμενόμενο, καθώς δεν πληρώνουν εισφορές, ενοίκια, φόρους στο δημόσιο και προσλαμβάνουν εργάτες, συνήθως φίλους, συγγενείς ή διπλοθεσίτες, για τη συμπίεση του εργατικού κόστους. Πως μπορούν όμως και οι ιδιοκτήτες τυπογραφείων να «χτυπάνε» τις τιμές, εφόσον αυτοί δεν λειτουργούν με συμπιεσμένο κόστος; Οι ίδιοι εργοδότες υποστηρίζουν ότι:

όταν δεν έχουμε αρκετάς εργασίας, ικανάς να τροφοδοτήσουν το εργατικόν προσωπικόν μας, τότε ίνα να μη ευρεθώμεν εις την ανάγκην να απολύσωμεν τους εργάτας μας, πράγμα δυσάρεστον και σκληρόν τόσον διά τους εργοδότας όσον και διά τους εργάτας μας, αναγκαζόμεθα να υποβιβάζωμεν τας τιμάς μας περιορίζοντες το κέρδος μας εις το ελάχιστον ίνα δυνηθώμεν να έχωμεν εργασίαν διά το προσωπικόν μας.⁶¹

Χρησιμοποιώντας τους εργαζόμενους, οι εργοδότες καταφέρνουν να «νομιμοποιήσουν» στην πράξη την πρακτική χτυπήματος των τιμών. Είναι το μοναδικό επιχείρημα μπορούν να διατυπώσουν χωρίς να προκαλέσουν την αντίδραση των υπόλοιπων συναδέλφων τους. Αποκρύπτεται έτσι ο πραγματικός στόχος που είναι η εξόντωση ανταγωνιστών από την ελληνική αγορά.

Δεν έλειπαν περιπτώσεις συνεργασίας είτε μεταξύ εργοδοτών για την από κοινού ανάληψη μιας τυπογραφικής εργασίας είτε με χαρτεμπόρους είτε ακόμη και με τα στοιχειοχυτήρια.⁶² Μεγάλες εκδοτικές επιχειρήσεις είχαν τη δυνατότητα αγοράς, τοις μετρητοίς, μεγαλύτερων ποσοτήτων χαρτιού σε χαμηλή τιμή απευθείας από τις χαρτοποιείες. «*Αν είσαι τυχερός και ο θεός της μαμάς σου τυγχάνει να είναι πατριώται [...] μπορεί να το πάρεις και επί πιστώσει σε τιμάς βέβαια χαρτοποιείας.*»⁶³ Ο τυπογράφος Νίκος Μητσόπουλος καταγγέλλει την υπέρβαρα ζύγιση του χαρτιού και την εμφάνιση «παρασίτων», δηλαδή ανθρώπων που παρέχουν «διευκολύνσεις» παροχής χάρτου στους τυπογράφους εισπράττοντας τη διαφορά.

Στη μετεμφυλιακή περίοδο, παρά την ευνοϊκή μεταβολή των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών με τη διεύρυνση της αγοράς και την αύξηση της ζήτησης για έντυπο υλικό, οι εργοδότες τυπογράφοι της Αθήνας αναπαράγουν εν πολλοίς τα αίτια, αλλά και τις προτάσεις που διατυπώθηκαν την περίοδο 1945-1951 για την έξοδο από την κρίση, γι' αυτό και άρθρα του *Συνεταιρισμού* αναδημοσιεύονται στην εφ. *Η*

⁶⁰ Φάνης Κωνσταντινίδης, «Όσο-όσο και η πληγή της εργολαβίας», ό.π., σ. 3.

⁶¹ «Ο αθέμιτος συναγωνισμός και τα ολέθρια αποτελέσματά του», *Συνεταιρισμός* 11 (6 Μαρτίου 1948), σ. 2· Νικόλαος Δαμιανός, «Η κρίσις του επαγγέλματος», *Η Τυπογραφία*, 20.12.1958.

⁶² Νικόλαος Δαμιανός, «Το χαρτί», ό.π., σ. 2.

⁶³ Νίκος Μητσόπουλος, «Προς χαρτοποιείες», *Η Τυπογραφία*, 20.1.1959· του ίδιου, «2α προς χαρτοποιείας επιστολή», *Η Τυπογραφία*, 10.9.1959.

Τυπογραφία το 1964 και το 1965. Κάποιες από τις προτάσεις αφορούσαν την επαναφορά της ισχύος του αναγκαστικού νόμου 1931/1939 «περί κατοχυρώσεως του επαγγέλματος του τυπογράφου», την ίδρυση κοινοπραξίας για τον έλεγχο των τιμών μέσω επιβολής κοινού τιμολογίου ή «κοινού ταμείου»⁶⁴ και την καθιέρωση οκτάωρης λειτουργίας των τυπογραφικών καταστημάτων.

Σε αντίθεση με άλλες πόλεις, όπως τον Πειραιά, την Πάτρα και τη Θεσσαλονίκη, όπου οι εργοδότες ως ένα βαθμό κατάφεραν να καθιερώσουν τιμολόγιο ανάληψης τυπογραφικών εργασιών,⁶⁵ ο μεγάλος αριθμός και η ποικιλία των δραστηριοτήτων που διεκπεραιώνουν οι τυπογραφικές επιχειρήσεις στην Αθήνα, ο οξύς ανταγωνισμός και η διάσπαση της Ένωσης Βιοτεχνών το 1953 με την απομάκρυνση μέρους των «μεγάλων» εργοδοτών, δεν επέτρεψαν την υλοποίηση των προτάσεων.

Για την αντιμετώπιση της «κρίσης του επαγγέλματος», ο τυπογράφος Φάνης Κωνσταντινίδης προτείνει τον περιορισμό της χορήγησης από το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας αδειών ίδρυσης νέων τυπογραφείων και την ίδρυση «Γραφείου Συγκεντρώσεως Τυπογραφικών Εργασιών»,⁶⁶ στο πρότυπο της Κοινοπραξίας που

⁶⁴ Ο τυπογράφος Αριστείδης Γ. Παπανικολάου θέτει ζήτημα ίδρυσης «κοινού ταμείου» με σκοπό την κατανομή της υπάρχουσας εργασίας με βάση τον αριθμό των πιεστηρίων και άρα της εργασίας που δύναται να εκτελέσει κάθε επιχείρηση. Η ίδρυση κοινού ταμείου προϋποθέτει την τοποθέτηση γνωμόνων στα πιεστήρια, δηλαδή ορολογιών για τη μέτρηση του συνόλου των τυπωμάτων κάθε επιχείρησης, την καθιέρωση κοινού τιμολογίου και την εφαρμογή της οκτάωρου εργασίας. Οι εργασίες των υπουργείων, του ΟΕΣΒ, των μέσων μαζικής μεταφοράς, των τραπεζών κ.λπ. θα μπορούσαν να μοιραστούν αναλογικά σε όλα τα τυπογραφεία. Το συνολικό ποσό θα μοιραζόταν μεταξύ τους «κατ' αναλογίαν μηχανημάτων και με ποσοστόν επί εκάστου μεγέθους μηχανήματος». Με αυτόν τον τρόπο θα αποκλείονταν τα μικρά τυπογραφεία. Βλ. Αριστείδης Γ. Παπανικολάου, «Οι γνώμονες των πιεστηρίων και η ίδρυσις του κοινού ταμείου», *Συνεταιρισμός* 20 (10 Σεπτεμβρίου 1949), σ. 3-4 και *Συνεταιρισμός* 21 (22 Οκτωβρίου 1949), σ. 3.

⁶⁵ Το 1958 οι εργοδότες τυπογράφοι του Πειραιά, το 1959 της Πάτρας και το 1961 της Θεσσαλονίκης κατάφεραν να θεσπίσουν τιμοκατάλογο ανάληψης τυπογραφικών εργασιών. Βλ. Νίκος Μητσόπουλος, «Συμπεράσματα για την κρίση του επαγγέλματος», *Η Τυπογραφία*, 20.12.1958· του ίδιου, «Κοινοπραξίες των επαρχιών και κοινοπραξίες των Αθηνών», *Η Τυπογραφία*, 10.5.1961· Δημήτρης Λαναράς, «Προς αξιοποίησιν των εργασιών διά καθορισμού ενιαίου τιμολογίου», *Η Τυπογραφία*, 5.10.1958. Ο «Σύλλογος Ιδιοκτητών Τυπογραφείων και Βιβλιοχαρτοπωλών Πατρών», με πρόεδρο τον Βασίλειο Διονυσόπουλο, θέτει το 1962 ζήτημα ίδρυσης «Συνεταιριστικού Τυπογραφείου» με στόχο τη μείωση του κόστους παραγωγής και συγκράτησης των τιμών. Το 1963 ως μέλη του Συλλόγου εγγράφονται και οι εργοδότες τυπογράφοι, βιβλιοδέτες και χαρτοπώλες του Αιγίου. Βλ. «Εδόθη δημιουργική πνοή στους συναδέλφους Πατρών», *Η Τυπογραφία*, 1.10.1961· «Εκ Πατρών τα φάτα», *Η Τυπογραφία*, 10.10.1961· «Ιδρύεται εις την πόλιν των Πατρών μέγα πρότυπον συνεταιριστικόν τυπογραφείον», *Η Τυπογραφία*, 30.8.1962· «Εξελέγη το νέον Διοικητικόν Συμβούλιον του Συλλόγου Βιβλιοχαρτοπωλών και Ιδιοκτητών Τυπογραφείων Πατρών», *Η Τυπογραφία*, 25.5.1964.

⁶⁶ Το αίτημα ίδρυσης Γραφείου Συγκεντρώσεως Εργασιών αναφέρεται μεταξύ των σκοπών της Ένωσης Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών στο καταστατικό του 1966. Βλ. «Το νέον καταστατικόν της Ενώσεως Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών», *Η Τυπογραφία*, 28.2.1966.

ίδρυσαν οι «Τσιγκογράφοι Αθηνών».⁶⁷ Μέσω αυτού του γραφείου θα συγκεντρώνονται οι τυπογραφικές εργασίες και θα μοιράζονται βάσει κοινού τιμολογίου σε όλα τα τυπογραφεία ανάλογα με την παραγωγική δυναμικότητά τους. Αυτό βέβαια θα σήμαινε ότι εργοδότες, κάτοχοι μηχανικών εγκαταστάσεων, θα αναλάμβαναν το μεγαλύτερο μερίδιο της παραγωγής, ενώ παράλληλα θα πλήττονταν εκείνοι οι εργοδότες που είχαν καταφέρει να αποκτήσουν μια «μονοπωλιακή» σχέση εργασίας με υπουργεία και οργανισμούς. Ο στόχος εδώ είναι η ισχυροποίηση και η συνεργασία των «μεσαίων» εργοδοτών και η σταθεροποίηση των τιμών των τυπογραφικών εργασιών μέσω της εξάλειψης του φαινομένου του «κτυπήματος» των τιμών.

Ο Φάνης Κωνσταντινίδης προτείνει την αποκλειστική απασχόληση μελών του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών και την *«αυστηρά παρακολούθησιν υπό της Ενώσεώς μας και της Ενώσεως των Εργατών, όλων των τυπογραφείων που εργάζονται με εργάτας ξένους, χωρίς να τους έχουν στην κατάσταση και επί πλέον ώρες πιο πολλές απ' το οκτάωρο»*.⁶⁸ Εδώ τίθενται δύο ζητήματα. Πρώτον, η αποκλειστική επιλογή εργαζομένων από το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών, έτσι ώστε να μπει ενδεχομένως φραγμός στην πρακτική μη καταβολής των νόμιμων αποδοχών, δώρων, αδειών, εισφορών στο ΤΑΤ, το ΙΚΑ κ.λπ., και δεύτερον, η εφαρμογή της οκταώρου εργασίας. Προκειμένου να ελεγχθεί και να σταθεροποιηθεί το ύψος του εργατικού κόστους, ώστε να μη αποτελεί μέσο άσκησης «αθέμιτου» ανταγωνισμού, οι εργοδότες ήταν πρόθυμοι να ευθυγραμμιστούν με τις θέσεις του Σωματείου Τυπογράφων. Η συγκεκριμένη εργοδοτική πολιτική εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο δημιουργίας επί ίσοις όροις συνθηκών λειτουργίας των τυπογραφικών καταστημάτων, ώστε να εξομαλυνθεί ο ανταγωνισμός και να εξαλειφθούν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα που εμφανίζουν τα τυπογραφικά καταστήματα. Παρά τις σχετικές προτάσεις, το μεγαλύτερο μέρος των εργοδοτών δεν επιθυμεί να απολέσει «τη μοναδική μεταβλητή που μπορεί να επηρεάσει», το κόστος εργασίας. Αυτό που δεν συνειδητοποιήθηκε από τους εργοδότες είναι ότι οι χαμηλές

⁶⁷ Η «Ένωση Τσιγκογράφων Αθηνών Συν. Π.Ε.» ιδρύεται το 1946 από 52 τσιγκογράφους και φωτοτσιγκογράφους. Βλ. Δημήτρης Παυλόπουλος, «Από την ξυλογραφία στην τσιγκογραφία», Δημήτρης Παυλόπουλος (επιμ.), *Ελληνικό βιβλίο*, ό.π., σ. 31-35.

⁶⁸ Φάνης Κωνσταντινίδης, «Γραφείον Συγκεντρώσεως Εργασιών», ό.π., σ. 3-4· του ίδιου, «Γραφείον Συγκεντρώσεως Τυπογραφικών Εργασιών (Κοινοπραξία)», *Συνεταιρισμός* 27 (6 Ιουνίου 1951), σ. 2-3· Νικόλαος Δαμιανός, «Λίγα λόγια οργανωτικά για το 'Γραφείο-Κοινοπραξία'», *Συνεταιρισμός* 28-29 (16 Ιουλίου 1951), σ. 4-5· Κωνσταντίνος Μιχαλάς, «Η κοινοπραξία», *Συνεταιρισμός* 30 (6 Οκτωβρίου 1951), σ. 1-2· αναδημοσιεύονται στην εφ. *Η Τυπογραφία*, 15.11.1964, 12.6.1965.

αποδοχές αποτελούν κίνητρο ίδρυσης τυπογραφείου από τους εργάτες και άσκησης «αθέμιτου» ανταγωνισμού, μέσω κυρίως λειτουργίας «παράνομων» τυπογραφείων.

Το 1949 εκτός από την καθιέρωση του οκταώρου, τίθεται και ζήτημα κατάργησης του μισάωρου διαλείμματος που πραγματοποιείται κατά την εκτέλεση της εξάωρης εργασίας ως μέσου «σωτηρίας» του κλάδου από την κρίση.⁶⁹ Το επιχείρημα ενισχύεται από το γεγονός ότι στα λιθογραφεία, που λειτουργούν ανταγωνιστικά απέναντι στα τυπογραφεία, οι εργαζόμενοι αμείβονται με χαμηλότερες αποδοχές, απασχολούνται οκτώ ώρες την ημέρα και έχουν εγκαταστήσει εκτυπωτικές μηχανές όφσσετ, οι οποίες αφενός αύξησαν την παραγωγικότητα αφετέρου κατάφεραν να αποσπάσουν εργασίες από τα τυπογραφεία. Αν και το υπουργείο Εργασίας δεν θα ικανοποιήσει την πρόταση των εργοδοτών για την εφαρμογή της οκταώρου εργασίας στα τυπογραφεία, σταδιακά το μισάωρο διάλειμμα καταργείται.⁷⁰

Κατά πόσο όμως η κρίση του επαγγέλματος ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα; Το πρόβλημα από την πλευρά των εργοδοτών δεν ήταν πλέον η μείωση της ζήτησης, αλλά η αδυναμία μεγιστοποίησης του κέρδους. Εφόσον δεν ήταν εφικτός ο έλεγχος της αγοράς, μέσω της επιβολής κοινού τιμολογίου, οι εργοδότες στράφηκαν στη συμπίεση του κόστους εργασίας. Η παραβίαση της εξαώρου εργασίας, η οποία καθιερώνεται στα τυπογραφεία της Αθήνας στις 22 Νοεμβρίου του 1943, αρχικά πραγματοποιείται μέσω της οδού πραγματοποίησης υπερωριών, αλλά στην πορεία το 8ωρο, ή ακόμη και το 10ωρο, καθιερώνεται σε τυπογραφεία που απασχολούν συνήθως ολιγάριθμο εργατικό δυναμικό. Η πρακτική αυτή ήταν ωφέλιμη οικονομικά για τον εργοδότη διότι συνέχιζε να τιμολογεί τα έντυπα με βάση το εξάωρο, χωρίς να πληρώσει το αντίτιμο που αντιστοιχούσε στο ύψος της υπερωρίας. Για την περαιτέρω συμπίεση της ασφαλιστικής εισφοράς, εργοδότες αποκρύπτουν τόσο τον πραγματικό αριθμό των εργαζομένων και μαθητευομένων που απασχολούν, όσο και το ύψος των αποδοχών και των ημερών εργασίας.

⁶⁹ Ο Δημήτρης Βελονιάδης ζητεί την «άνευ μεσημβρινής διακοπής της εξάωρου εργασίας του προσωπικού των τυπογραφείων μας». Βλ. Δημήτρης Βελονιάδης, «Η νέα διοίκησης της ενώσεως τυπογράφων», *Συνεταιρισμός* 16 (15 Μαρτίου 1949), σ. 2.

⁷⁰ Υπάλληλος του υπουργείου Εργασίας προσπάθησε να πείσει τους εργάτες τυπογράφους να υπογράψουν το «ωράριον», δηλαδή το 8ωρο. Οι τυπογράφοι κατήγγειλαν τη μεροληπτική στάση του υπαλλήλου υπέρ των εργοδοτών και ζήτησαν τη συμπαράσταση τόσο της ΕΕΤΑ όσο και του σωματείου τυπογράφων του Πειραιά. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 15, «Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών προς το Συνδικάτον Τύπου», 1.8.1949.

Ο κατακερματισμός του τυπογραφικού επαγγέλματος και ο ανταγωνισμός δεν αποτελούν εμπόδια στην ανάπτυξη της τυπογραφικής δραστηριότητας. Η συγκεντροποίηση της έντυπης παραγωγής στην Αθήνα και η αύξηση της ζήτησης μπόρεσαν να αντισταθμίσουν τις όποιες δυσμενείς συνέπειες. Όπως υποστήριξε ο Νίκος Μητσόπουλος, «εφόσον η υπάρχουσα εργασία μπορεί να καλύψει τις ανάγκες μας, δεν υπάρχει κρίση».⁷¹ Με άλλα λόγια, οι εργοδότες έδωσαν έμφαση στην υποτιθέμενη «κρίση του επαγγέλματος» αποκρύπτοντας τα όποια οφέλη αποκτούν αυτήν την περίοδο, προκειμένου να πείσουν την εκάστοτε κυβέρνηση να παραχωρήσει και στη βιοτεχνία τα προνόμια της βιομηχανίας, εν όψει της σύνδεσης της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Οι τυπογράφοι υιοθετούν τις θέσεις της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Ελλάδος (ΓΣΕΒΕ) και διεκδικούν αυτήν την περίοδο την παροχή μακροπρόθεσμων και μεγαλύτερων πιστώσεων από τις ελληνικές τράπεζες ή ακόμη και την ίδρυση Επαγγελματοβιοτεχνικής Τραπέζης (στο πρότυπο της Αγροτικής Τράπεζας), την επέκταση του προνομίου της ατέλειας στην εισαγωγή μηχανών και εργαλείων για μια πενταετία και στις βιοτεχνικές επιχειρήσεις, τη συμπίεση των φορολογικών βαρών, την κεφαλαιοποίηση των οφειλών στα ασφαλιστικά ταμεία και την ίδρυση ενιαίου εθνικού οργανισμού κοινωνικών ασφαλίσεων, την κατάργηση των κοινωνικών επιβαρύνσεων για τους μαθητευόμενους, την ατελή ίδρυση εταιρειών περιορισμένης ευθύνης (κοινοπραξίες) κ.ά., με το αιτιολογικό της ανάγκης αύξησης της παραγωγικότητας και μείωσης του κόστους παραγωγής και εργασίας ώστε να γίνουν ανταγωνιστικοί στο πλαίσιο της ΕΟΚ.⁷² Αν και αρχικά οι βιοτέχνες ευθυγραμμίζονται με τη θέση του ΣΕΒ για τις αρνητικές συνέπειες που θα επέρχονταν εξαιτίας της σύνδεσης,⁷³ στην πορεία μετατοπίζονται προκειμένου να

⁷¹ Νίκος Μητσόπουλος, «Συμπεράσματα για την κρίση του επαγγέλματος», *Η Τυπογραφία*, 5.12.1958.

⁷² «Η Νομισμ. Επιτροπή και η δανειοδότησις του κλάδου μας», *Η Τυπογραφία*, 10.12.1961· «Η τραπεζική νοοτροπία εμποδίζει την πρόοδον οικονομικής αναπτύξεως», *Η Τυπογραφία*, 5.10.1962· «Απροσπέλαστοι αι τραπεζικαί πιστοδοτήσεις διά την επαγγελματικήν και βιοτεχνικήν τάξιν», *Η Τυπογραφία*, 30.11.1962· «Ανανέωσις – εκσυγχρονισμός του μηχανικού εξοπλισμού των βιοτεχνικών επιχειρήσεων», *Η Τυπογραφία*, 8.4.1962· «Τα χρέη προς τα ταμεία», *Η Τυπογραφία*, 22.4.1962· «Η θέσις της βιοτεχνίας εντός της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος», *Η Τυπογραφία*, 5.5.1962· «Εις την διάσκεψιν Ιωαννίνων», *Η Τυπογραφία*, 10.8.1964.

⁷³ Η συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ υπογράφηκε το 1961 και τέθηκε σε ισχύ το 1962. Με βάση τη σύμβαση, η Ελλάδα όφειλε να καταργήσει, σε διάστημα 12 ετών, όλους τους δασμούς στις εισαγωγές προϊόντων που δεν παράγονται στην Ελλάδα και σε διάστημα 22 ετών για τα υπόλοιπα. Τα μέλη του ΣΕΒ διατύπωσαν αντιφατικές και ποικίλες απόψεις, καθώς δεν μπόρεσαν να διακρίνουν τα μακροπρόθεσμα οφέλη που θα προέκυπταν από τη σύνδεση. Για να επιβιώσουν, ισχυροί βιομήχανοι έσπευσαν σε συγχωνεύσεις με το ξένο κεφάλαιο. Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η πολιτική οικονομία της μεταπολεμικής Ελλάδας», ό.π., σ. 313-314· Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, *Ο μεταπολεμικός*

επωφεληθούν από τις όποιες οικονομικές διευκολύνσεις θα παρείχε, ενδεχομένως, η κυβέρνηση.

Ο πρόεδρος της ΓΣΕΒΕ Ιωάννης Μπερνίτσας δήλωσε το 1961 ότι η συνομοσπονδία *«ετάχθη ευθύς αμέσως υπέρ της συνδέσεως με την Κοινή Αγορά και ενίσχυσε παντοiotρόπως την προσπάθειαν της Κυβερνήσεως»*.⁷⁴ Στην πραγματικότητα τα μέλη της ΓΣΕΒΕ ήταν αρχικά το ίδιο προβληματισμένα με τα μέλη του ΣΕΒ σχετικά με τις οικονομικές επιπτώσεις της σύνδεσης. Οι εργοδότες τυπογράφοι ενώ αρχικά θεώρησαν ότι το ξένο κεφάλαιο, και ιδιαίτερα το γερμανικό, θα κατακτήσει την ελληνική αγορά, συνειδητοποίησαν ότι η σύνδεση δεν θα επηρεάσει αρνητικά την ελληνική τυπογραφία. Το μικρό μέγεθος της αγοράς και η ελληνική γλώσσα έθεταν εμπόδια σε αυτήν την εξέλιξη.⁷⁵ Αντιθέτως, η σταδιακή μείωση των δασμών θα σήμαινε μείωση του κόστους παραγωγής μέσω κατάργησης του ολιγοπωλίου τόσο από τις ελληνικές χαρτοποιίες όσο και από τα στοιχειοχυτήρια.

5.3. Οι μαθητευόμενοι

Ανάμεσα σε άλλα αιτήματα που διεκδικεί η Ένωση Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών τη δεκαετία του 1950, είναι το ημερομίσθιο των μαθητευομένων τυπογράφων να καθορίζεται βάσει των ετών προϋπηρεσίας, ανεξαρτήτως ηλικίας, διότι *«οι τυπογράφοι εις την τέχνην εισέρχονται συνήθως μετά το 18ον έτος της ηλικίας των και είναι αδύνατος η καταβολή 43 δρχ. ημερομισθίου εις μαθητευομένους, οι οποίοι κατά τον χρόνον της μαθητείας των μάλλον ζημίαν προκαλούν παρά όφελος εις την επιχείρησιν»*.⁷⁶

Η μαθητεία στα τυπογραφεία της Αθήνας, τυπικά τουλάχιστον, διαρκεί τρία χρόνια και το 18ο έτος της ηλικίας του μαθητευόμενου θεωρείται και το όριο λήξης της. Σε περίπτωση πρόσληψης μαθητευόμενου άνω των 18 ετών, ο εργοδότης ήταν υποχρεωμένος στην καταβολή ολόκληρου του ημερομίσθιου ενός ανειδίκευτου

μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σ. 62-66, 94-101.

⁷⁴ «Αι απόψεις του προέδρου της ΓΣΕΒΕ κ. Ιωάννου Μπερνίτσα διά την Κοινή Αγορά», *Η Τυπογραφία*, 4.1.1962. Για τις θέσεις της ΓΣΕΒΕ βλ. Νίκος Ποταμιάνος, *100 χρόνια ΓΣΕΒΕΕ*, ό.π., σ. 376-377, 431-432.

⁷⁵ Τη δεκαετία του 1970, εκδότες της Μεγάλης Βρετανίας, επίσης, θορυβήθηκαν από την επικείμενη σύνδεση με την ΕΟΚ. Βλ. Caroline Archer, *The Kynoch Press: The Anatomy of a Printing House, 1876-1981*, The British Library, Oak Knoll Press, Λονδίνο 2000, σ. 83.

⁷⁶ Άλλες διεκδικήσεις της Ένωσης Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών ήταν: συγχώνευση όλων των ταμείων και μείωση των ασφαλιστικών εισφορών, καταβολή δώρων και αποζημίωσης στους απολυμένους μισθωτούς με μειωμένη εργοδοτική εισφορά, ψήφιση νόμου αναγνώρισης της εργατικής ιδιότητας, μείωση των φορολογικών συντελεστών και κατάργηση των λογιστικών βιβλίων στις μικρές επιχειρήσεις. Βλ. «Διεκδικήσεις Ενώσεως Τυπογράφων Αθηνών», *Η Τυπογραφία*, 15.6.1958.

εργάτη ή εργάτριας, όπως και του αντίστοιχου ποσοστού εισφοράς στο ΤΑΤ και το ΙΚΑ. Θεωρητικά, για να αναγνωρισθεί κάποιος «μαθητευόμενος», η ηλικία και το φύλο «είναι κατά κανόνα αδιάφορος». Το κριτήριο της ηλικίας εισάγεται το 1953 όταν το άρθρο 30 του νόμου 2698 επέβαλε την καταβολή μειωμένης ασφαλιστικής εισφοράς για τους μαθητευόμενους μέχρι 18 ετών με σκοπό την τόνωση του θεσμού της μαθητείας.⁷⁷ Για τους εργοδότες τυπογράφους, επομένως, τέθηκε ως αίριο ζήτημα η χρονική επιμήκυνση του καθεστώτος της μαθητείας σε άτομα άνω των 18 ετών.

Η σχετική έρευνα στα απογραφικά δελτία των ασφαλισμένων του ΤΑΤ και ΜΓΤ παρόλο που έδειξε μια σημαντική αύξηση του ορίου ηλικίας εισόδου στο τυπογραφικό επάγγελμα κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, σε σύγκριση με αυτή της μεσοπολεμικής, το μεγαλύτερο μέρος των ασφαλισμένων εισήλθε στο επάγγελμα σε ηλικία μικρότερη των 18 ετών. Το 1932 από τα 132 δελτία που επιλέχθηκαν, με κριτήριο την απασχόληση σε τυπογραφεία της Αθήνας, σχεδόν το 86% του συνόλου (ή 113 άτομα) εργάστηκε πρώτη φορά σε ηλικία έως και 17 ετών, με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση να παρατηρείται μεταξύ 11 και 16 ετών. Οκτώ άτομα δήλωσαν ότι εισήλθαν στο επάγγελμα στην ηλικία των 9 ή 10 ετών, ενώ εμφανής είναι η αριθμητική κυριαρχία των 15.⁷⁸ Στη δεκαετία του 1950 αυξάνεται το όριο με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση να παρουσιάζουν οι ανήλικοι μεταξύ 14 και 17 ετών. Από τα συνολικά 97 άτομα, που δήλωσαν στα δελτία απογραφής την ηλικία τους, το 50,5% (ή 49 άτομα) εργάστηκε κάτω από την ηλικία των 18 ετών. Παράλληλα διαπιστώνεται μια μετατόπιση προς τα πάνω της αριθμητικής συγκέντρωσης των ασφαλισμένων από την ηλικία των 15 σε αυτήν των 17.⁷⁹ Αν και σημαντική η μεταβολή, σε σύγκριση με τα στοιχεία του 1932, η πρακτική πρόσληψης ανηλίκων αναπαράγεται και κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Θα πρέπει επίσης βάσιμα να

⁷⁷ Χρήστος Ν. Αγαλλόπουλος, *Κοινωνικά ασφαλίσεις*, Αφοί Γ. Ρόδη, Αθήνα 1955, σ. 123.

⁷⁸ 9 ετών: 4 άτομα, 10: 4, 11: 12, 12: 17, 13: 16, 14: 15, 15: 23, 16: 13, 17: 8, 18: 4, 19: 5, 20: 4, 21: 1, 22: 1, 23: 1, 24: 2, 26: 1, 28: 1. Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, Δελτία απογραφής ασφαλισμένων, φ. 1-1250.

⁷⁹ 11 ετών: 1 άτομο, 13: 4, 14: 10, 15: 9, 16: 8, 17: 17, 18: 7, 19: 4, 20: 7, 21: 6, 22: 2, 23: 2, 24: 1, 25: 2, 26: 3, 27: 1, 28: 3, 29: 1, 30: 1, 31: 2, 32: 2, 33: 1, 34: 1, 35: 1, 51: 1. Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, Δελτία απογραφής ασφαλισμένων, φ. 23549-28100. Ενδεικτικά, από τους τυπογράφους που δέχθηκαν να μου παραχωρήσουν συνεντεύξεις: ο Γιώργος Μπαρμπής εισήλθε στο επάγγελμα το 1935 σε ηλικία 13 ετών, ο Σταμάτης Σελλάς το 1952 16 ετών, ο Ιγνάτιος Γιαγτζόγλου το 1949 10 ετών, ο Μπάμπης Κοβάνης το 1956 16 ετών, ο Βασίλης Δρακωτός το 1953 επίσης 16 ετών, ο Άγγελος Λυγνός το 1960 16 ετών. Από το Αρχείο συνεντεύξεων του Χρήστου Λούκου, ο τυπογράφος Σπύρος Λένης εισήλθε στο επάγγελμα το 1957 σε ηλικία 16 ετών, ο Ευάγγελος Ράλλης το 1950 11 ετών, ο Γιάννης Παληβογιάννης το 1959 13 ετών, ο Αιμίλιος Καλιακάτσος το 1961 15 ετών. Η είσοδος στο επάγγελμα σε μικρή ηλικία ευνοείται στις περιπτώσεις που ο πατέρας είναι ιδιοκτήτης τυπογραφείου.

υποθέσουμε ότι ένας μεγάλος αριθμός όχι μόνο δεν ασφαρίζεται, αλλά και δεν πληρώνεται επομένως διαφεύγει από το δείγμα μας.⁸⁰

Γιατί επομένως οι εργοδότες αρνούνται να παραδεχθούν την απασχόληση μαθητευομένων κάτω των 18 ετών; Το νομοθετικό πλαίσιο για την προστασία των ανηλίκων που τέθηκε σε ισχύ τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα διατηρήθηκε ανέπαφο κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η εργασία αγοριών κάτω των 16 ετών και κοριτσιών κάτω των 18 απαγορευόταν σε καταστήματα που λειτουργούσαν σε ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας, όπως τα υφαντουργεία, τα κλωστήρια, οι αλευρόμυλοι, καθώς και ορισμένες απασχολήσεις στα καπνεργοστάσια, στα εργοστάσια χημικών λιπασμάτων, στα πιλοποιεία, στα τυπογραφεία κ.ά.⁸¹ Η παραδοχή της απασχόλησης ανηλίκων σήμαινε κατ' επέκταση παραδοχή παραβίασης της εργατικής νομοθεσίας.⁸² Η υιοθέτηση της θέσης ότι η είσοδος των μαθητευομένων στα τυπογραφεία πραγματοποιείται μετά το 18ο έτος της ηλικίας, νομιμοποιεί τη δυνατότητα επέκτασης της μαθητείας μέχρι το 21ο έτος, εφόσον η μαθητεία στα τυπογραφικά καταστήματα διαρκεί τρία χρόνια.

Το 1958 στο 10ο συνέδριο της ΓΣΕΒΕ αποφασίστηκε να ζητηθεί από την κυβέρνηση, «όπως η μαθητεία ισχύει μέχρι της στρατεύσεως των μαθητευομένων», δηλαδή μέχρι τα 21 τους χρόνια. Προκειμένου να πείσουν για το δίκαιο του αιτήματος αναπαράγουν τα ιδεολογήματα της εποχής υποστηρίζοντας ότι επιτελούν «κοινωνικό έργο», καθώς μέσω της απασχόλησης σε βιοτεχνικά εργαστήρια «η νεολαία επιδίδεται εις ωφέλημα έργα και όχι εις εκείνα που τυχόν θα μάθη ως αργόσχολος κηφόν των διαφόρων καφενείων».⁸³

⁸⁰ Στα τυπογραφεία, όπως και στα λιθογραφεία, αρχικά ο μαθητευόμενος όχι μόνο δεν ασφαρίζεται, αλλά και δεν πληρώνεται με το επιχείρημα της «εκμάθησης της τέχνης». Βλ. Τάκης Βουλγαρίδης, *Η ζωή και η τέχνη ενός ανθρώπου*, ό.π., σ. 64. Στις εφημερίδες της Αθήνας ακόμη και οι συντάκτες, τα πρώτα τρία χρόνια, ήταν άμισθοι. Βλ. Λυκούργος Κομίνης, *Η κρίση του ελληνικού τύπου*, Κάκτος, Αθήνα 1985, σ. 170.

⁸¹ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 284.

⁸² Οι νόμοι για την προστασία των ανηλίκων δεν εφαρμόζονται ούτε κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Το 1957 οι ανήλικοι εργαζόμενοι στην Ελλάδα ανέρχονται περίπου σε 80.000. Αμείβονται συνήθως με 8-15 δραχμές την ημέρα, εργαζόμενοι 12 με 14 ώρες, χωρίς ασφάλιση στο ΙΚΑ, και στελεχώνουν κυρίως βιβλιοδετεία, ραφεία, τσαγκαράδικα, εργαστήρια υποκαμίσων κ.λπ. Με βάση τα στοιχεία του δημοσιογράφου Τάσου Δήμου, παρατηρείται αύξηση του ποσοστού των ανηλίκων κοριτσιών που μπαίνει στην αγορά εργασίας (από 26,76% το 1953 σε 27,49% το 1955 και σε 30,87% το 1956). Περίπου το 21% των παιδιών απασχολείται σε μηχανουργεία, το 20% στην κλωστοϋφαντουργία, το 12,5% στην επιπλοποιία και το 10% στο εμπόριο. Βλ. Τάσος Δήμου, «Ανήλικοι εργαζόμενοι», *Η Αυγή*, 14-20.4.1957.

⁸³ «Οι μαθητευόμενοι», *Η Τυπογραφία*, 20.12.1958. Βλ., επίσης, «Αι απόψεις της ΑΣΒΕ διά το θέμα της αμοιβής των μαθητευομένων», *Η Τυπογραφία*, 25.2.1960.

Το πρόβλημα από την πλευρά όχι μόνο των εργοδοτών τυπογράφων, αλλά και των υπόλοιπων βιοτεχνικών και εμπορικών καταστημάτων, ήταν η απότομη αύξηση του εργατικού κόστους στις ηλικίες μεταξύ 18 και 21 ετών, τις οποίες επιδιώκουν να κατατάξουν είτε στο επίπεδο των «ανήλικων μαθητευομένων» είτε σε μια ενδιάμεση κατηγορία μεταξύ μαθητευομένων και ανειδίκευτων εργατών ώστε να αποφευχθεί η καταβολή αυξημένου ημερομισθίου και ασφαλιστρου.⁸⁴ Η τρίχρονη επομένως μαθητεία δεν θεωρείται για τους εργοδότες τυπογράφους επαρκές χρονικό όριο μετάβασης στο επίπεδο του ανειδίκευτου εργάτη, όχι εξαιτίας αδυναμίας απόκτησης των κατάλληλων τυπογραφικών γνώσεων στο συγκεκριμένο διάστημα, αλλά εξαιτίας της απότομης αύξησης του εργατικού κόστους. Γι' αυτό και προτείνουν την κλιμακωτή αύξηση με κριτήριο τα έτη υπηρεσίας.⁸⁵ Το 1958 με την υπογραφή νέας εθνικής συλλογικής σύμβασης εργασίας οι μαθητευόμενοι και των δύο φύλων αμείβονται στη βιομηχανία με 18,70 δραχμές και στους υπόλοιπους κλάδους με 17,60 δραχμές. Μετά τη συμπλήρωση του 18ου έτους, το ημερομίσθιο αυξάνεται σε 47,50 δραχμές για τους άνδρες και σε 36,50 δραχμές για τις γυναίκες. Εμφανίζεται μια μεταβολή της τάξης του 270%, δηλαδή σχεδόν τριπλασιασμό του κόστους εργασίας για τους άνδρες και σχεδόν διπλασιασμό για τις γυναίκες.

Το ΙΚΑ «με την έμμονον ιδέαν ότι πρέπει να ασφαρίζονται οι μαθητευόμενοι έχει δημιουργήσει μία κατάστασιν εξωφρενικήν με αποτέλεσμα να μη προσλαμβάνη ουδείς συνάδελφος μικρόν προς εκμάθησιν της τέχνης. Και έτσι, ιδίως εις τας επαρχίας, οι νέοι μη ευρίσκοντες εργασίαν ρέπουν προς την αλητείαν».⁸⁶ Χρησιμοποιώντας την «επαρχία», και κυρίως την περιοχή της Μακεδονίας, ως μεταφορά, οι εργοδότες της Αθήνας προσπαθούν να αποκρύψουν τη γενικευμένη πρακτική απόλυσης των μαθητευομένων κατά τη συμπλήρωση της ηλικίας των 18 ετών και συνήθως την επαναπρόσληψή τους μετά την ολοκλήρωση της στρατιωτικής θητείας, για την περίπτωση των ανδρών εργατών.⁸⁷ Ακολουθώντας αυτήν την πρακτική έχουν διπλό

⁸⁴ «Τι υπεστήριξεν ο Πρόεδρος της ΓΣΕΒΕ εις το ζήτημα των μαθητευομένων», *Η Τυπογραφία*, 5.9.1958.

⁸⁵ «Το ισχύον καθεστώς προσλήψεως – απολύσεως εξωθεί την νεολαίαν μας εις την μετανάστευσιν», *Η Τυπογραφία*, 8.4.1962.

⁸⁶ «Με λίγες αράδες», *Η Τυπογραφία*, 15.6.1958.

⁸⁷ Οι «διάφοροι καταστηματάρχαι (της Μακεδονίας) αναγκάζονται να απολύουν τους μαθητευομένους υπαλλήλους και εργάτες μετά την συμπλήρωσιν του 18ου έτους της ηλικίας [...] Προς απέραντον θλίψιν των γονέων και της εκκλησίας και ζημίας της εθνικής οικονομίας». Βλ. «Η επαρχία και το ζήτημα των μαθητευομένων», *Η Τυπογραφία*, 5.8.1958. Το Επιμελητήριο της Κέρκυρας υποστήριξε μέσω υπομνήματος στο υπουργείο Εργασίας ότι οι μαθητευόμενοι μετά τη συμπλήρωση του 18ου έτους της ηλικίας απολύονται από τις μεσαίες επιχειρήσεις εξαιτίας της «ασυμφωνίας

όφελος· μειώνεται το κόστος εργασίας με την πρόσληψη νέων ανηλίκων, καθώς συχνά η τρίχρονη μαθητεία απέκρυπτε σχέσεις έμμισθης απασχόλησης, και αποποιούνται την υποχρέωση καταβολής «επιδόματος στρατεύσεως».⁸⁸

Η διάκριση μεταξύ Αθήνας και «επαρχίας» αναπαράγεται στο λόγο των εργοδοτών σε όλη τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου. Στην Αθήνα, υποτίθεται ότι οι εργοδότες τηρούν τους νόμους σε αντίθεση με τους τυπογράφους της επαρχίας που τους καταστρατηγούν, αφήνοντας να εννοηθεί ότι ο όρος «επαρχία» περιλαμβάνει όλη την υπόλοιπη Ελλάδα. Εμφανίζεται παράλληλα και διαχωρισμός μεταξύ της νεολαίας της πρωτεύουσας με την αντίστοιχη της επαρχίας. Οι νέοι της επαρχίας «ρέπουν προς την αλητεϊάν», καθώς αυτήν την περίοδο η «επαρχία» γενικά απαξιώνεται συμβολίζοντας την καθυστέρηση και την υπανάπτυξη.⁸⁹

Σύμφωνα με το άρθρο 30 του νομοθετικού διατάγματος 2698 του 1953, το ποσό της ασφαλιστικής εισφοράς που επιβαρύνει τον εργοδότη προσδιορίζεται με βάση την αναγνώριση του ανηλίκου ως «μαθητευομένου» ή ως «μαθητού τεχνίτη».⁹⁰ Το νομοθέτημα «Περί εκπαιδεύσεως μαθητών τεχνιτών» αναγνώρισε μια ειδική περίπτωση μαθητών «τούς απασχολούμενους παρ' εργοστασίω ή επιχειρήσει, βάσει καθωρισμένου προγράμματος προς εκμάθησιν τέχνης και λαμβάνοντες ταυτοχρόνως συναφή θεωρητικήν μόρφωσιν». Οι υπόλοιποι εργαζόμενοι που μαθαίνουν μια

παραγωγικότητα του μαθητευομένου και του ύψους των αποδοχών». Βλ. «Το Επιμελητήριο Κερκύρας διά το θέμα της απασχολήσεως των μαθητευομένων», *Η Τυπογραφία*, 25.4.1959.

⁸⁸ Ο νόμος 2054/1952 θέσπιζε την καταβολή στο ΙΚΑ ειδικής εισφοράς επί των αποδοχών του «στρατευομένου μισθωτού» ανεξαρτήτως φύλου. Η ειδική εισφορά ανερχόταν σε 1% για τους επαγγελματίες και βιοτέχνες της χώρας και τις βιομηχανικές επιχειρήσεις της επαρχίας και σε 2% για τις βιομηχανικές επιχειρήσεις της πρωτεύουσας. Οι εργοδότες τυπογράφοι ζητούν από την κυβέρνηση την κατάργηση του νόμου λόγω μείωσης του χρόνου της στρατιωτικής θητείας σε 24 μήνες. Βλ. «Να καταργηθή η εισφορά υπέρ των στρατευομένων», *Η Τυπογραφία*, 20.8.1958. Το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών καταγγέλλει τη συστηματική καταστρατήγηση του νόμου από τους εργοδότες. Αυτή επιτυγχάνεται με δύο κυρίως τρόπους: μέσω της απόλυσης του εργάτη όταν πλησίαζε η ημέρα της στρατεύσεώς του και μέσω της υποχρέωσης υπογραφής δήλωσης ότι παραιτούνται από το επίδομα. Συχνότερη ήταν η πρακτική των εργοδοτών να μην προσλαμβάνουν εργατοϋπαλλήλους αν δεν είχαν προηγουμένως ολοκληρώσει τη στρατιωτική τους θητεία. Βλ. «Προστασία των στρατευομένων μισθωτών», *Τυπογράφος. Όργανο του Σωματείου Τυπογράφων της Αθήνας* 4 (5 Οκτωβρίου 1955), σ. 2-3.

⁸⁹ Έφη Αβδελά, «Διά λόγους τιμής». *Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002, σ. 195· της ίδιας, «*Νέοι εν κινδύνω*»: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο, Πόλις, Αθήνα 2013· Χριστίνα Κουλούρη, «Η νεότητα ως ερευνητικό αντικείμενο: Ιστοριογραφικές αναζητήσεις και αρχαιακή τεκμηρίωση», *Νεολαία και Αρχαία*, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας (Αθήνα, 20 Μαρτίου 2008), ΕΑΕ – ΕΜΙΑΝ, Αθήνα 2008, σ. 19-30.

⁹⁰ «Ο μαθητευόμενος διαφέρει του μαθητού κατά το ότι ούτος φοιτά εις ίδρυμα προωρισμένον αποκλειστικώς ή κυρίως διά την διδασκαλίαν, ενώ εκείνος εργάζεται εις μίαν επιχειρήσιν, όπου εκπαιδεύεται συγχρόνως ουχί διά μεθοδικής διδασκαλίας, αλλά κυρίως δι' αμέσου εισαγωγής εις την πρακτικήν επαγγελμ. εκπαίδευσιν». Βλ. Χρήστος Ν. Αγαλλόπουλος, *Εργατικόν δίκαιον. Σχέσις εργασίας*, ΑΣΒΣ, Αθήνα 1958, σ. 34.

«τέχνη» καλούνται «απλώς μαθητευόμενοι».⁹¹ Η υπαγωγή στην κατηγορία του «μαθητού» συνεπάγεται την καταβολή χαμηλότερων ασφαλιστικών εισφορών με τον χρόνο μαθητείας να κυμαίνεται από δύο έως πέντε χρόνια, ανάλογα με το επάγγελμα που θα ακολουθήσει το κάθε παιδί. Το νομοθέτημα δεν προσδιορίζει το φύλο των «μαθητευομένων» ή των «μαθητών τεχνιτών» και θεωρητικά τουλάχιστον μπορούσαν να μαθητεύσουν και τα κορίτσια. Η υποχρεωτική δίωρη ημερήσια φοίτηση ισοσταθμίστηκε, ως ένα βαθμό, από τη μείωση του χρόνου εργασίας των μαθητών, μέχρι 17 ετών, κατά μία ώρα. Αν υποθέσουμε ότι το οκτάωρο είναι ο εργάσιμος χρόνος, οι εργοδότες ήταν υποχρεωμένοι να απασχολούν μαθητές μόνο επτά ώρες την ημέρα, χωρίς τη δυνατότητα πραγματοποίησης υπερωριών ή εκτέλεσης «εργασιών ξένων προς την ειδικότητα αυτών». Προφανώς, εδώ ο νομοθέτης ήθελε να εξαλείψει την πάγια πρακτική των εργοδοτών να χρησιμοποιούν ανηλίκους και σε εντελώς αδιάφορες εργασίες τόσο μέσα όσο και έξω από τον χώρο εργασίας.

Παρά τη νόμιμη επτάωρη απασχόληση και την απαγόρευση εκτέλεσης υπερωριών, η πρόσληψη μαθητών τεχνιτών ήταν πολλαπλά συμφέρουσα για τον εργοδότη. Πρώτον, με σχετική ευκολία θα μπορούσε ένας εργοδότης να επιμηκύνει τον χρόνο εργασίας, αποφεύγοντας την εφαρμογή του νόμου· δεύτερον ήταν ιδιαίτερα χαμηλό το εργατικό κόστος, εφόσον κατά το πρώτο εξάμηνο μαθητείας ο εργοδότης κατέβαλε τουλάχιστον το 15% των αντίστοιχων αποδοχών των τεχνιτών αυξανόμενο σταδιακά κατά εξάμηνο (σε περίπτωση διετούς φοίτησης: σε 30%, σε 45% και σε 65%) και τρίτον, η εργοδοτική εισφορά στα ασφαλιστικά ταμεία αντιστοιχούσε, μέχρι το 1960, στο 1/10 του ημερομισθίου του ανειδίκευτου εργάτη, όταν για τους μαθητευόμενους ανερχόταν στο 1/4.⁹² Παράλληλα το καθεστώς του «μαθητού τεχνίτη» μπορούσε να διατηρηθεί μέχρι και το 20ό έτος της ηλικίας σε αντίθεση με την περίπτωση του μαθητευομένου. Η ίδρυση σχολής τυπογραφίας ήταν μονόδρομος για τα μέλη της Ένωσης Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών.

⁹¹ Οι «μαθητές» γενικά δεν ασφαλίζονται, αλλά με το νομοθετικό διάταγμα της 6ης Ιουνίου του 1952 αναγνωρίστηκε η ειδική κατηγορία των «μαθητών τεχνιτών». Τα κριτήρια για να αναγνωρισθεί κάποιος «μαθητής τεχνίτης» ήταν: α) να έχει ελληνική υπηκοότητα, β) η ηλικία του να είναι μεταξύ 14 και 20 ετών και γ) να έχει απολυτήριο τουλάχιστον δευτέρας τάξης εξαταξίου Γυμνασίου ή αντίστοιχης τάξης άλλης ισότιμης σχολής ή αναγνωρισμένης τεχνικής σχολής (ΦΕΚ 157 Α' /6.6.1952).

⁹² Βλ. το άρθρο 30 του νόμου 2698/1953 «Περί διοικήσεως του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων, μεταρρυθμίσεως της περί αυτού νομοθεσίας, ως και άλλων τινών διατάξεων» (ΦΕΚ 315 Α' /10.11.1953).

5.4. Η σχολή τυπογραφίας

Σε χώρες της Ευρώπης και των ΗΠΑ, εργατικά σωματεία τυπογράφων θέσανε εξ αρχής αυστηρούς κανόνες μαθητείας, ορίζοντας τα πέντε ακόμα και τα επτά χρόνια ως απαιτούμενος χρόνος εκπαίδευσης ενός αγοριού. Για τον αυστηρό έλεγχο της μαθητείας οι ίδιες οι ενώσεις ιδρύουν τυπογραφικές σχολές.⁹³ Στην Αθήνα, ούτε εργαζόμενοι αλλά ούτε και εργοδότες πραγματοποίησαν αξιόλογες προσπάθειες ίδρυσης τεχνικών σχολών. Μάλιστα συνέβη το αντίθετο. Η μαθητεία από τέσσερα χρόνια μειώνεται στα δύο στο γύρισμα του αιώνα. Από πού όμως πηγάζει αυτή διαφορά; Στην Αθήνα, η ευκολία ίδρυσης ενός τυπογραφείου, ο περιορισμένος αριθμός απασχολουμένων και η διασπορά τους δεν αποτέλεσαν ευνοϊκές προϋποθέσεις εφαρμογής αυστηρών κανόνων εισόδου στο επάγγελμα.

Από τα μέσα του 19ου αιώνα στο «Σχολείο των Τεχνών» πραγματοποιούνται τα πρώτα μαθήματα τυπογραφίας και βιβλιοδεσίας,⁹⁴ αλλά οι προσπάθειες δεν θα καρποφορήσουν παρά την ίδρυση της Σιβιτανίδειου σχολής κατά τη δεκαετία του 1930.⁹⁵

Στις εφημερίδες της Αθήνας δεν υπάρχει θεσμοθετημένη «μαθητεία», γι' αυτό και οι μαθητευόμενοι δεν εμφανίζονται άμεσα εδώ ως «απειλή» ή «πρόβλημα». Μετά τον πόλεμο, η εγκατάσταση νέων λινοτυπικών μηχανών και η κατά καιρούς εκμάθηση της ειδικότητας στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, στο Εθνικό Τυπογραφείο, σε εκδοτικά καταστήματα ή ακόμη και σε εφημερίδες,⁹⁶ άσκησαν πιέσεις, ώστε η ΕΕΤΑ να αποδεχθεί τη συνεργασία με την ΕΙΗΕΑ για την ίδρυση

⁹³ Η ITU μόλις το 1968 μείωσε τον χρόνο μαθητείας από έξι σε τέσσερα χρόνια. Βλ. Patricia A. Roos, "Hot-metal to electronic composition: Gender, technology, and social change", Barbara F. Reskin – Patricia A. Roos (επιμ.), *Job Queues, Gender Queues: Explaining Women's Inroads into Male Occupations*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 1990, σ. 292. Η Ένωση εργατών πιεστών στις ΗΠΑ ίδρυσαν τεχνική σχολή το 1909. Βλ. Jack Mooney, *Printers in Appalachia: The International Printing Pressmen and Assistants' Union of North America 1907-1967*, Bowling Green State University Popular Press, Μπόουλινγκ Γκριν 1993, σ. 65-86, 139-150.

⁹⁴ Γιάννης Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί*, ό.π., σ. 102.

⁹⁵ Το 1929 ο τυπογράφος Άγγελος Κλεισιούνης ίδρυσε στις φυλακές Αβέρωφ σχολή τυπογραφίας. Βλ. «Άγγελος Α. Κλεισιούνης», *Η Τυπογραφία*, 15.8.1968· «Για του 'Αβέρωφ'», *Η Τυπογραφία*, 10.2.1962· ILO, *Labour Problems in Greece*, ό.π., σ. 75. Το 1949 ιδρύονται οι βασιλικές τεχνικές σχολές Λέρου στις οποίες φοίτησαν ανήλικοι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Μεταξύ των 19 ειδικοτήτων που κάλυπταν οι σχολές ήταν και αυτή της τυπογραφίας. Οι σχολές στη Λέρο έκλεισαν οριστικά το 1964. Βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, «Οι ανήλικοι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Από τις φυλακές και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στις βασιλικές τεχνικές σχολές Λέρου», Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Εύη Ολυμπίου – Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 238-258· Θανάσης Αντωνίου, «Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου: το 'άλλο' τυπογραφείο», *Ελληνική τυπογραφία*, ό.π., σ. 97-98.

⁹⁶ Ενίοτε στην *Καθημερινή*, το *Εμπρός*, την επιχείρηση «Ο Τύπος» εκπαιδεύονται λινοτύπες, όπως και σε τυπογραφεία του Πειραιά (Ιωάννη Δασκαλάκη και *Ελληνική Ωρα*). Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 30, «Νικόλ. Βουρλούμης και Ν. Νικογλήρης», 13.11.1952.

σχολής, υπό τον όρο, ότι αυτή θα είναι «εξαρτωμένη και διευθυνομένη υπό της Ενώσεως».⁹⁷

Με βάση το άρθρο 14 της σύμβασης του 1952 υποτίθεται ότι θα ιδρύταν σχολή τυπογραφίας για την άρτια τεχνική κατάρτιση εργατοτεχνιτών, διοικούμενης από δύο μέλη της ΕΕΤΑ και δύο μέλη της Κοινοπραξίας. Το άρθρο αυτό προσέφερε ένα ισχυρό επιχείρημα στη Διοίκηση για την άρνηση εγγραφής νέων μελών, μέχρι οσότου ιδρυθεί η σχολή. «Πάσα είσοδος δι' άλλον τρόπον δεν εγκρίνεται υπό της ημετέρας Ενώσεως, η οποία πρωτίστως φέρει και την ευθύνην της ποιοτικής καταρτίσεως των νέων τεχνιτών του Κλάδου».⁹⁸ Αφαιρείται επομένως η δυνατότητα της εισόδου «δι' άλλου τρόπου», δηλαδή μέσω του αρχιεργάτη, της Διοίκησης ή της Γενικής Συνέλευσης.

Η υποτιθέμενη μελλοντική ίδρυση της σχολής προσέφερε στην ΕΕΤΑ μια καλή δικαιολογία για την απόρριψη αιτήσεων εκμάθησης του επαγγέλματος από νέους μαθητευόμενους ή ακόμη και μετεκπαίδευσης τυπογράφων. Το καθεστώς αυτό φάνηκε να απειλείται το 1952 όταν οι εκδότες Ιωάννης Πασσάς, Λουκής Ακρίτας και Πάνος Κόκκας, οι οποίοι πλήρωσαν μέχρι τότε υψηλό κόστος εξαιτίας των απεργιακών κινητοποιήσεων των εργατών τύπου,⁹⁹ έθεσαν στην κυβέρνηση ζήτημα ίδρυσης σχολής τυπογραφίας στο Εθνικό Τυπογραφείο. Ο βασικός σκοπός των εκδοτών ήταν για την ΕΕΤΑ η δημιουργία «υπερπληθώρας λιντυπών προς απεργοσπαστικούς σκοπούς».¹⁰⁰

⁹⁷ Το άρθρο 39 του καταστατικού του 1955, το οποίο επαναλαμβάνεται και στα μεταγενέστερα καταστατικά της Ένωσης, ορίζει ότι η ΕΕΤΑ επιδιώκει την ίδρυση Σχολής Τυπογραφίας όλων των ειδικοτήτων, η οποία θα διοικείται από αντιπρόσωπους της ΕΕΤΑ και της ΕΙΗΕΑ «με δικαίωμα πλειοψηφίας εις την πρώτην, η οποία και θα φέρη την ευθύνην της λειτουργίας της Σχολής». Βλ. Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, [Καταστατικόν], Αθήνα 1955· Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, Καταστατικόν, Αθήνα 1961· Καταστατικόν Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών, Αθήνα 1965.

⁹⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 73, «Προς το προσωπικόν του πιεστηρίου της εφημερίδος Βήμα», 22.9.1953.

⁹⁹ Από το 1948 ο εκδότης της εβδομαδιαίας επιθεώρησης *Ήλιος* και της εγκυκλοπαίδειας *Ήλιος*, Ιωάννης Πασσάς, έρχεται αντιμέτωπος με τις απεργιακές κινητοποιήσεις των εργατών τύπου της Αθήνας με αιτήματα την αύξηση του ημερομισθίου, την τιμαριθμική αναπροσαρμογή και την εν γένει εφαρμογή του Πρωτοκόλλου που είχε υπογραφεί με την Κοινοπραξία. Η πιο σημαντική απεργία ήταν αυτή του Ιουλίου (8-18 Ιουλίου) του 1951 με αίτημα την ευθυγράμμιση της εργοδοτικής εισφοράς του περιοδικού προς τον ημερήσιο τύπο υπέρ του ΤΑΕΤΑ (νόμος 1872/1951). Ο Πασσάς, μέσω των πολιτικών του διασυνδέσεων, κατάφερε να ψηφισθεί «χαριστική διάταξις» που απάλλασσε από την καταβολή εργοδοτικών εισφορών τα περιοδικά εκείνα που προσέφεραν «υπηρεσίας ευρυτέρας σημασίας», μεταξύ των οποίων και του περιοδικού *Ήλιος*. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 17, «ΕΕΤΑ προς υπουργόν», 7.11.1951. Στο τυπογραφείο του Λουκή Ακρίτα εκδίδεται ένας αριθμός εφημερίδων και περιοδικών μεταξύ των οποίων και η εφημερίδα *Ελευθερία* του Πάνου Κόκκα που λόγω των απεργιακών κινητοποιήσεων τόσο των εργατών τύπου όσο και των τυπογράφων διακόπτεται συχνά η παραγωγή. Συγκεκριμένα για τον Ιωάννη Πασσά βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2^η 1987, σ. 47-48.

¹⁰⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 80, πρακτικά ΔΣ, 10.4.1952, 14.4.1952 και 26.4.1952.

Η απειλή κήρυξης απεργίας για τη ματαίωση ψήφισης του νομοσχεδίου¹⁰¹ ήταν αυτή που συνέβαλε στην προσθήκη σχετικού άρθρου στο νόμο 2065 «περί τρόπου διορισμού τεχνιτών εν τω Εθνικό Τυπογραφείο». Σύμφωνα με αυτό, κανένας δεν προσλαμβάνεται ως μαθητευόμενος στις ειδικότητες του λινοτύπη, του μηχανικού λινοτυπικών μηχανών και του πιαστή κυλινδρικών πιεστηρίων, χωρίς τη γνώμη της ΕΕΤΑ. Εξαιρούνται οι στοιχειοθέτες-σελιδοποιοί διότι ήταν άνευ νοήματος εξαιτίας του μεγάλου αριθμού τους στα ήδη υπάρχοντα εκδοτικά και καλλιτεχνικά τυπογραφεία. Ο στόχος της ΕΕΤΑ ήταν ο έλεγχος της λινοτυπίας, γι' αυτό και συχνά η σχολή τυπογραφίας αναφέρεται από τη Διοίκηση και ως «σχολή λινοτυπών». Η απαίτηση ετήσιας άμισθης εκπαίδευσης και κατοχής απολυτηρίου Γυμνασίου ή άλλης ισότιμης σχολής παρείχε περαιτέρω εμπόδια στη μαζική είσοδο «μαθητευομένων» ηλικίας 16 έως 34 ετών.¹⁰² Οι λινοτύπες του Εθνικού Τυπογραφείου δεν αντιδράσανε στην ίδρυση της σχολής, διότι *«άλλο που δεν ήθελαν, να σηκώνονται από τις μηχανές, να φεύγουν και να κάθεται ο εκπαιδευόμενος να βγάζει τη δουλειά»*.¹⁰³ Από το 1953 είχαν γίνει καταγγελίες για την αθρόα είσοδο στο Εθνικό Τυπογραφείο νέων μαθητευομένων χωρίς να ζητηθεί η γνώμη της ΕΕΤΑ.¹⁰⁴ Μετά από το πέρας της μαθητείας οι νέοι λινοτύπες υπέβαλλαν αιτήσεις εγγραφής στην Ένωση. Μολονότι το μεγαλύτερο μέρος των αιτήσεων απορρίπτεται, δημιουργείται ένας αριθμός ανέργων ή «ελεύθερων» λινοτυπών που μεταβάλλουν το συσχετισμό δύναμης στην αγορά. Αυξάνεται η προσφορά εργασίας στη συγκεκριμένη ειδικότητα θέτοντας σε κίνδυνο το ύψος των αποδοχών.

Δεν είναι τυχαία επομένως, η πρόσκληση της ΕΕΤΑ για εγγραφή στην Ένωση του εργοστασιάρχη του Εθνικού Τυπογραφείου Παναγιώτη Σηηλιόπουλου.¹⁰⁵ Ο Σηηλιόπουλος είχε προσπαθήσει να βοηθήσει την ΕΕΤΑ κατά την απεργία του 1952 στο *Μπουκέτο* με την ανάκληση των υπαλλήλων του Εθνικού Τυπογραφείου. Είχε

¹⁰¹ Η ΕΕΤΑ κατέθεσε σχετικό υπόμνημα στην εργατική αποστολή της ΑΜΑΓΚ για την αναστολή ψήφισης του νομοσχεδίου προτείνοντας τη σύσταση επιτροπής από αντιπροσώπους του κράτους, της Κοινοπραξίας, της ΓΣΕΕ και της ΕΕΤΑ. Σκοπός της Επιτροπής θα ήταν η μελέτη ίδρυσης και κανονισμού της σχολής τυπογραφίας «ίνα ούτω αποφευχθή και η φθορά των μηχανημάτων του Κράτους και εις έναν αγών μεταξύ εργατών και Κράτους, ο οποίος θα επιφέρει ζημίας και θα δυσχεράνη την ομαλή έκδοσιν του Τύπου». Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 25, «Υπόμνημα προς την Εργατική Αποστολή της ΑΜΑΓΚ (Τμήμα Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως)», 11.4.1952.

¹⁰² ΦΕΚ 107 Α' /25.4.1952. Βλ., αναλυτικά, Ευάγγελος Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο*, ό.π., σ. 215-218, 252-254, 259-260.

¹⁰³ Ο λινοτύπης-μηχανικός Γιάννης Ευθυμίου εκπαιδεύθηκε στο Εθνικό Τυπογραφείο. Ο πατέρας του, Αναστάσιος, ως μέλος της ΕΕΤΑ, διαμεσολάβησε για την εκεί εκπαίδευσή του. Συνέντευξη με τον Γιάννη Ευθυμίου, 12 Ιουνίου 2010.

¹⁰⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 73, «Προς τον Γενικόν Διευ/τήν του Εθνικού Τυπογραφείου», 27.5.1953.

¹⁰⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 2, πρακτικά ΔΣ, 21.10.1952.

«αποδείξει» δηλαδή στην ΕΕΤΑ την ευθυγράμμισή του με τους κανόνες της Ένωσης. Ο Σπηλιόπουλος ως μέλος, πλέον, της ΕΕΤΑ ανέλαβε την ευθύνη αφενός απόσυρσης λινοτυπών του Εθνικού Τυπογραφείου από τα τυπογραφεία που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της Ένωσης ή είχαν κηρυχθεί «εν αποκλεισμού» λόγω απεργίας ή στάσης εργασίας, και αφετέρου, εφαρμογής του νόμου 2065/1952, θέτοντας φραγμό στον αριθμό των μαθητευομένων της Σχολής Τυπογραφίας.

Οι ολιγάριθμοι μαθητευόμενοι στις εφημερίδες είναι γιοι, αδέρφια, ανίψια, γαμπροί, φίλοι ή άλλοι συγγενείς των μελών της ΕΕΤΑ. Κατά το διάστημα της δίχρονης μαθητείας, τυπικά τουλάχιστον, ο μαθητευόμενος εργάζεται αμισθί. Στην πραγματικότητα μετά από κάποιο χρονικό διάστημα, συνήθως έξι μηνών, αμείβεται με κάποιο χρηματικό ποσό το ύψος του οποίου ορίζεται από τον εκάστοτε αρχιεργάτη.¹⁰⁶

Η αύξηση του αριθμού λινοτυπικών μηχανών σε εκδοτικά τυπογραφεία κατά τη δεκαετία του 1950 ακύρωσε τη δυνατότητα μονοπωλιακής παραγωγής λινοτυπών από τη Σχολή Τυπογραφίας του Εθνικού Τυπογραφείου. Συνήθως οι εργοδότες θέτουν ζήτημα ίδρυσης σχολής κατά τις περιόδους απεργιακών κινητοποιήσεων, αλλά ούτε τα μέλη της ΕΙΗΕΑ ούτε της ΕΕΤΑ επιζητούν μια τέτοια εξέλιξη. Ακόμη και μετά την απεργία του 1960, οπότε και ο υπουργός Τύπου, Τρύφων Τριανταφυλλάκος, νοικιάζει τις εγκαταστάσεις του «Τύπου» για την ίδρυση σχολής, οι εργοδότες αρνούνται τη στήριξη της προσπάθειας.¹⁰⁷ Σε περίπτωση διάλυσης της ΕΕΤΑ, η ΕΙΗΕΑ θα έχανε τη δύναμή της, δηλαδή τη δυνατότητα ελέγχου της αγοράς, όπως θα δούμε στο τελευταίο κεφάλαιο.

Το αίτημα ίδρυσης τυπογραφικής σχολής εμφανίζεται περισσότερο επιτακτικό για τους εργοδότες των εκδοτικών καταστημάτων της Αθήνας. Το «πρόβλημα των μαθητευομένων» εντείνεται το 1960 με την ψήφιση του νομοθετικού διατάγματος 4104. Πλέον, το ύψος των ασφαλιστικών εισφορών για τους μαθητές τεχνίτες μειώνεται κατά 50%, ενώ καταβάλλονται πλήρεις εισφορές για τους μαθητευόμενους.¹⁰⁸ Με το νέο νόμο, η εργοδοτική ασφαλιστική εισφορά

¹⁰⁶ Συνέντευξη με τον Αντώνη Νικολάου, 9 Νοεμβρίου 2010.

¹⁰⁷ Στις εγκαταστάσεις του Πετσόπουλου λειτούργησε για σύντομο χρονικό διάστημα το τυπογραφείο του υπουργείου Εθνικής Αμύνης. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 113, «ΕΙΗΕΑ προς ΕΕΤΑ», 7.7.1960 και 11.7.1960.

¹⁰⁸ Σύμφωνα με το άρθρο 4, παρ. 2, του νομοθετικού διατάγματος: «Κατ' εξαίρεσιν, προκειμένου περί μαθητών τεχνιτών απασχολουμένων [...] το ποσόν εφ' ού υπολογίζονται αι [...] ασφαλιστικά εισφορά ορίζεται εις το 1/2 του τεκμαρτού ημερομισθίου της ασφαλιστικής κλάσεως εις ήν εκ του μισθού του ανήκει ο ησφαλισμένος, των εισφορών τούτων βαρυνουσών εξ ολοκλήρου τον εργοδότην» (ΦΕΚ 147 Α'20.9.1960). Με βάση το νόμο συγχωνεύθηκαν τρεις ασφαλιστικές κλάσεις σε μία,

διπλασιάζεται από 3 σε 6% και εξαπλασιάζεται από 1 σε 6% για τους μαθητευόμενους.¹⁰⁹ Ο μοναδικός νόμιμος τρόπος για να επιτευχθεί μείωση του ασφαλιστρου είναι η υπαγωγή τους στο καθεστώς των μαθητών τεχνιτών.

Η αδυναμία άμεσης ίδρυσης τυπογραφικής σχολής υποχρέωσε τους εργοδότες στην αναζήτηση εναλλακτικών δρόμων για τη λύση του προβλήματος. Σύμφωνα με το υπόμνημα που κατατέθηκε στον υπουργό Εργασίας, η Ομοσπονδία Βιοτεχνικών Σωματείων Αθηνών (ΟΒΣΑ), μέλος της οποίας είναι και η Ένωση Βιοτεχνών, ζητεί τη μεταρρύθμιση του άρθρου 4 του νόμου 4104/1960 διότι «στα βιοτεχνικά εργαστήρια συντηρείται η 'κληρονομιά των τεχνών' που είναι η ιστορία του πολιτισμού μας».¹¹⁰ Με την αναγνώριση της εκμάθησης και «θεωρητικής μόρφωσης» στα τυπογραφεία και γενικότερα στα βιοτεχνικά εργαστήρια θα μπορούσε ενδεχομένως να αναγνωρισθεί η μαθητεία ως τεχνική εκπαίδευση. Ύστερα από αδυναμία υλοποίησης της πρότασης οι εργοδότες προσανατολίζονται σε άλλη κατεύθυνση.

Το 1961 για να ενισχύσουν το επιχείρημα απέναντι στον υπουργό Εργασίας, Κωνσταντίνο Χρυσανθόπουλο,¹¹¹ οι εργοδότες ισχυρίζονται ότι το επάγγελμα του τυπογράφου «έχει περισσότερον σχέσιν με τα γράμματα και ολιγώτερον με την τέχνην, την οποία εκμαθάνει εις την πράξιν κατά την ενάσκησιν της καθημερινής εργασίας του».¹¹² Αφαιρείται επομένως η διάσταση της «τέχνης» από το τυπογραφικό επάγγελμα, δίνοντας έμφαση στην «κλασικήν μόρφωσιν», ώστε να νομιμοποιηθεί η έννοια της τεχνικής εκπαίδευσης και κατά συνέπεια η ανάγκη ίδρυσης σχολής τυπογραφίας. Για την επίτευξη του στόχου φθάνουν στο σημείο να ζητήσουν την

αυξάνοντας το ύψος των ασφαλιστρων κατά περίπου 100%, ενώ παράλληλα το ύψος της εισφοράς υπολογίζεται με κριτήριο το ύψος των καταβαλλόμενων αποδοχών και όχι αυτών που καθορίζουν οι εκάστοτε συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Βλ. «Οι μαθητευόμενοι», *Η Τυπογραφία*, 10.9.1960 και «Ο θεσμός της μαθητείας πλήττεται εξ αφορμής του ηυξημένου ασφαλιστρου», *Η Τυπογραφία*, 10.12.1960.

¹⁰⁹ «Αι κρατήσεις των μαθητευομένων διά το ΤΑΤ», *Η Τυπογραφία*, 25.10.1960 και 14.11.1960.

¹¹⁰ Ο «μάστορας' ενέπνεε σεβασμόν ίσον αν μη και μεγαλύτερον του διδασκάλου κατ' επάγγελμα και εις αυτόν ωφείλετο, κατά πολύ, η αξιοποίησις του πηγαίου καλλιτεχνικού αισθήματος των μαθητευομένων». Βλ. «Να διαρρυθμισθούν αι διατάξεις διευκολύνσεως της μαθητείας», *Η Τυπογραφία*, 23.12.1960· αναδημοσιεύεται «Ο θεσμός της μαθητείας και τα βιοτεχνικά εργαστήρια», *Η Τυπογραφία*, 10.1.1961.

¹¹¹ Ο υπουργός Εργασίας Κ. Χρυσανθόπουλος εμφανίζεται από τις στήλες της *Τυπογραφίας* ως υπερασπιστής της επαγγελματικής και βιοτεχνικής τάξης. Η ρύθμιση σε μηνιαίες δόσεις των εργοδοτικών οφειλών στο ΤΑΤ και στα υπόλοιπα ασφαλιστικά ταμεία ήταν αρκετή για να λάβει την υποστήριξη των εργοδοτών τυπογράφων στις βουλευτικές εκλογές του 1963. «Οποιοσ συνάδελφος ψηφίση τον συνδυασμό της ΕΡΕ Α' Εκλογικής Περιφέρειας Αθηνών πρέπει κατά κύριον λόγον να σταθή προ του ονόματος του Κώστα Χρυσανθόπουλου». Η πολιτική παρότρυνση της εφημερίδας προκάλεσε την αγανάκτηση συναδέλφου αρνούμενος τη συνέχιση της συνδρομής του στην *Τυπογραφία*. Βλ. «Ένα χρέος», *Η Τυπογραφία*, 25.10.1963 και «Είμεθα και θα είμεθα πάντα συνδικαλιστικόν όργανον και όχι κομματικόν», *Η Τυπογραφία*, 25.11.1963.

¹¹² «Μαθητευόμενοι και σχολαί», *Η Τυπογραφία*, 25.11.1961.

αναγνώριση των «νυχτερινών σχολείων» ως «τεχνικών σχολών». Πλέον οι εργοδότες παραδέχονται ότι το μεγαλύτερο μέρος των μαθητευομένων φοιτά σε νυχτερινά Γυμνάσια,¹¹³ ερχόμενοι σε αντίφαση με τα όσα μέχρι τότε υποστήριζαν σχετικά με το σχεδόν ανύπαρκτο μορφωτικό επίπεδο των εργαζομένων.

Ο λόγος των εργοδοτών μετατοπίζεται και προσαρμόζεται κάθε φορά ανάλογα με τις ανάγκες ή τα προβλήματα που εμφανίζονται στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο αδιάφορο αν η μία θέση βρίσκεται σε εκ διαμέτρου αντίθετη κατεύθυνση από την άλλη. Το 1958, όπως θα δούμε σε επόμενη ενότητα, οι εργοδότες υποστήριζαν ότι οι εργαζόμενοι δεν κατέχουν ούτε τις στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις, καθώς το τότε αίτημα που προέκυψε ήταν η ματαίωση της προσπάθειας αναγνώρισης διά νόμου της υπαλληλικής ιδιότητας του στοιχειοθέτη. Στο πλαίσιο επίλυσης του προβλήματος των μαθητευομένων, η διεκδίκηση της νομοθετικής κατοχύρωσης της υπαλληλικής ιδιότητας από το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών, αλλά και οι ίδιες οι αποφάσεις του Αρείου Πάγου, χρησιμοποιούνται από τους εργοδότες ως αποδείξεις της διανοητικής διάστασης τόσο της τυπογραφικής εργασίας όσο και των εργαζόμενων σε αυτήν. Η ευθυγράμμισή τους με τη θέση του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών δεν φαίνεται να ξενίζει εφόσον αυτή η αναγνώριση θα μπορούσε να οδηγήσει στην ικανοποίηση των οικονομικών τους αιτημάτων.

Οι ενώσεις των Βιοτεχνών Τυπογράφων στην Ελλάδα επικαλούνται οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους που επιβάλλουν την ανάγκη μείωσης του ασφαλιστρου. Δίνουν έμφαση στις συνέπειες που έχει η απόλυση των μαθητευομένων για την εθνική οικονομία και κοινωνία, εφόσον υπήρχε φόβος ενίσχυσης της «στρατιάς των ανέργων», που στρέφεται στη «λύση» της μετανάστευσης. Προκειμένου να επιτύχουν υλικά αποτελέσματα, δηλαδή τη μείωση του ασφαλιστρου, οι εργοδότες αναπαράγουν τα ιδεολογήματα της εποχής σύμφωνα με τα οποία η ανεργία οδηγεί τους «νέους» προς την «ανηθικότητα» και την «εγκληματικότητα»:

Απεδείχθη με ποσοστιαίαν αναλογία το ύψος των μη απασχολουμένων εις εργασίαν και οι οποίοι κατ' ανάγκην υπερπληρούν τα διάφορα καταστήματα διατηρούντα τζουμποξ και τα γνωστά μπιλιαρδάκια. Προσέτι απεδείχθη ότι, εις ποσοστόν, τας περισσότερας διαρρήξεις ή άλλας παρεμφερείς πράξεις τας εκτελούν νεαροί ηλικίας 17-20 ετών αι φωτογραφίαι των οποίων και τα δακτυλικά αποτυπώματα συμπληρώνουν εις την Σήμανσιν το πάνθεον τών εξ επαγγέλματος ηρώων του εγκλήματος. Και

¹¹³ Στο ίδιο.

υπεστηρίχθη από τους παράγοντας αυτούς ότι εγκληματούν προς το έθνος ολόκληρον διά της πείσμονος αντιστάσεώς των προς ένα δικαιοτάτον αίτημα.¹¹⁴

Η έμφαση στην «εγκληματικότητα» των ανηλίκων, που υποτίθεται ότι διευρύνεται αυτήν την περίοδο, δεν είναι τυχαία. Από τη δεκαετία του 1950 ο τύπος, η εκκλησία, διάφορες οργανώσεις και οι εκάστοτε υπουργοί Δικαιοσύνης λαμβάνοντας μέτρα για τον περιορισμό της. Για την Έφη Αβδελά, «η ‘εγκληματικότητα’ -και οι έντονες ανησυχίες για την εξάπλωσή της κυρίως στη νεολαία- συμπυκνώνει μεταφορικά όλα εκείνα που θεωρούνται προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας».¹¹⁵

Η αύξηση του κόστους εργασίας, η έλλειψη ειδικευμένων εργατών εξαιτίας της εξωτερικής μετανάστευσης, η αύξηση του αριθμού των τυπογραφείων και ο ανταγωνισμός που θεωρητικά θα εντεινόταν με την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΟΚ, καθιστούσε το αίτημα συμπίεσης του ασφαλιστικού κόστους, μέσω της ίδρυσης σχολής τυπογραφίας, από την πλευρά των εργοδοτών ιδιαίτερα επιτακτικό.¹¹⁶ Η σχολή τυπογραφίας θα προσέφερε στους εργοδότες έναν εφεδρικό στρατό εργασίας, θα μετατόπιζε το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης στη σχολή και ταυτόχρονα θα μείωνε τη διαπραγματευτική δύναμη του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών. Το αίτημα ίδρυσης τεχνικής σχολής τίθεται ως ζήτημα «*επιβίωσης του επαγγέλματος*»,¹¹⁷ εξαιτίας της υποτιθέμενης έλλειψης ειδικευμένων, αναπαράγοντας τα επιχειρήματα του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων.¹¹⁸ Από τη μια οι εργοδότες

¹¹⁴ «Να μειωθή το ασφάλιστρον των μαθητευομένων», *Η Τυπογραφία*, 10.4.1963.

¹¹⁵ Έφη Αβδελά, «*Διά λόγους τιμής*», ό.π., σ. 184-185.

¹¹⁶ Οι εργοδότες τυπογράφοι ζητούν σχεδόν την πλήρη ανατροπή του ασφαλιστικού μέσω της συγχώνευσης των ταμείων, μείωσης της εισφοράς στο ΙΚΑ, κατάργησης των εισφορών ανεργίας και στράτευσης, κατάργησης των επικουρικών εισφορών, μείωσης των τελών καθυστέρησης καταβολής εργοδοτικών εισφορών, απαλλαγής καταβολής επιδόματος ασθενοείας, τροποποίησης του νόμου 4104/1960, ώστε να μην επιβαρύνονται οι εργοδότες από το κόστος των εργατικών ατυχημάτων και μείωσης της εισφοράς για τους μαθητευομένους. Βλ. «Βασικά προβλήματα», *Η Τυπογραφία*, 30.3.1964.

¹¹⁷ «Επί τάπητος το μέγα θέμα της σχολής Γραφικών Τεχνών», *Η Τυπογραφία*, 1.1.1966.

¹¹⁸ Ο ΣΕΒ από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 με τη διόγκωση της μεταναστευτικής ροής προς τις χώρες της Ευρώπης, και κυρίως προς τη Γερμανία, είχε ζητήσει επανειλημμένα από την κυβέρνηση να λάβει μέτρα, ώστε να μην παρουσιασθεί η ανάγκη «εισαγωγής ειδικευμένων εργατών». Η συρρίκνωση της άφθονης και φθηνής εργατικής δύναμης με την παράλληλη αύξηση των αποδοχών των ολιγάριθμων ειδικευμένων ανέτρεψε τις συνθήκες λειτουργίας της αγοράς εργασίας αυξάνοντας σημαντικά το εργατικό κόστος. Το ενδιαφέρον, και συνάμα αντιφατικό, στοιχείο στη στάση του ΣΕΒ είναι η πρότασή του για κρατική επιχορήγηση των βιομηχανιών προκειμένου να ανταποκριθούν στις επιπρόσθετες δαπάνες που θα προέκυπταν λόγω συγκράτησης των πληθυσμιακών πλεονασμάτων. Βλ. «Μετανάστευσις», *Η Τυπογραφία*, 1.1.1966· «Το μεταναστευτικόν πρόβλημα έχει προσλάβει λίαν ανησυχητικές διαστάσεις», *Η Τυπογραφία*, 15.7.1966· «Η ΓΣΕΕ επισημαίνει τους σοβαρούς κινδύνους εκ της οξύνσεως του προβλήματος της ανεργίας», *Το Βήμα*, 4.9.1959 και 4.2.1961· Ν. Νικολάου, «Οι βιομήχανοι εξεγείρονται εναντίον της μεταναστεύσεως», *Η Αυγή*, 20.2.1964.

προβάλλουν ως «πρόβλημα» τη «συρρίκνωση» του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού και κατά συνέπεια και των μελλοντικών εργοδοτών, αποκρύπτοντας τη συστηματική απασχόληση ανασφάλιστων ανηλίκων, εργαζομένων και συνταξιούχων, ενώ από την άλλη, αναπτύσσουν λόγο περί «υπερεπαγγελματισμού», όπως είδαμε σε προηγούμενη ενότητα, παραγνωρίζοντας την αντίφαση του λόγου τους.

Ήδη από τις αρχές του 1966 το υπουργείο Εργασίας αποδέχθηκε την πρόταση ίδρυσης «Τεχνικής Σχολής Εκπαιδύσεως Εργατών Τυπογράφων» υπό την προϋπόθεση ότι το κόστος εξοπλισμού της σχολής με μηχανήματα και λοιπό τυπογραφικό υλικό, που αποτιμήθηκε σε 1.300.000 δραχμές, θα καλυπτόταν από τους ίδιους τους εργοδότες τυπογράφους. Το υπουργείο ήταν διατεθειμένο να καλύψει τη μηνιαία δαπάνη ύψους 60-70.000 δραχμών, η οποία περιελάμβανε το ενοίκιο του κτιρίου και τις αμοιβές του διοικητικού και διδακτικού προσωπικού.¹¹⁹ Για την υλοποίηση της πρότασης, οι εργοδότες της Αθήνας απευθύνονται τόσο στους υπόλοιπους τυπογράφους της χώρας όσο και στις αντιπροσωπείες γραφικών τεχνών προκειμένου να συγκεντρωθεί ο απαραίτητος μηχανικός εξοπλισμός.

Παρόλο που το αναγκαίο κεφάλαιο για τη λειτουργία της σχολής ήταν ιδιαίτερα μεγάλο δεν φαίνεται να είναι αυτός ο λόγος αδυναμίας υλοποίησης της πρότασης ακόμη και στην περίοδο της δικτατορίας.¹²⁰ Οι εργοδότες εμφανίζονται απρόθυμοι στην εγγραφή μαθητευομένων στη σχολή, με συνέπεια την αδυναμία εξεύρεσης μαθητών για την παρακολούθηση των μαθημάτων. Οι προσπάθειες των εργοδοτών, ίδρυσης σχολής τυπογραφίας, ναυαγούν από τη δική τους άρνηση καταβολής μέρους του κόστους, εστιάζοντας στις βραχυπρόθεσμες οικονομικές συνέπειες της επιλογής τους. Η απροθυμία των εργοδοτών, η προσπάθεια των ειδικευμένων «εις το να μη

¹¹⁹ «Από τας συζητήσεις εις την Γενικήν Συνέλευσιν φέρεται πραγματοποιούμενη η ίδρυσις της σχολής τυπογραφίας», *Η Τυπογραφία*, 6.4.1966· «Η ίδρυσις σχολής τυπογραφίας πρέπει να θεωρήται ήδη γεγονός», *Η Τυπογραφία*, 31.5.1966 και «Το καθήκον του κλάδου», *Η Τυπογραφία*, 18.6.1966. Τα δώδεκα μαθήματα που κρίθηκαν, από την Ένωση Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών, κατάλληλα για την εκπαίδευση των μαθητευομένων ήταν: στοιχειοθεσία, «περί πιεστηρίων εν γένει», βιβλιοδεσία, ελληνικά, μαθηματικά, αγωγή του πολίτου, ιστορία της τυπογραφίας, τυπογραφικό σχέδιο, αριθμητική τυπογράφων, ανθρώπινες σχέσεις, «περί χάρτου, μελάνης, μετάλλων», «υγιεινή και ασφάλεια». Εκτός δηλαδή από πρακτικά μαθήματα, ενσωματώθηκαν και θεωρητικά ώστε να νομιμοποιηθεί η έννοια της «τεχνικής σχολής». Φαίνεται πάντως ότι οι εργοδότες δεν έλαβαν υπόψη τη νέα τυπογραφική μέθοδο, τη φωτοστοιχειοθεσία. Βλ. «Πρόγραμμα λειτουργίας της Σχολής Τυπογραφίας», *Η Τυπογραφία*, 20.8.1966.

¹²⁰ «Η Εθνική Κυβέρνησις η οποία με ευρείαν αντίληψιν αντιμετώπιζει τα προβλήματα των εργαζομένων τάξεων, εργατοϋπαλληλικών και εργοδοτικών, πρέπει να παρακληθή όπως ικανοποιήση το αίτημα αυτό του κλάδου. [...] Πεποίθησίς μας είναι ότι η Εθνική Κυβέρνησις θα δώση λύσιν». Βλ. «Η σχολή είναι ανάγκη», *Η Τυπογραφία*, 20.6.1967 και «Η σχολή τυπογραφίας», *Η Τυπογραφία*, 15.7.1967.

μαθαίνουν οι μικροί»¹²¹ και η διάλυση του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών την περίοδο της δικτατορίας, το οποίο ύστερα από συνεννόηση θα μπορούσε να στηρίζει το εγχείρημα, κατέστησαν το σχεδόν δεκαετές εργοδοτικό αίτημα άνευ περιεχομένου.¹²² Η διάλυση του εργατικού σωματείου και η παύση των απεργιακών κινητοποιήσεων την περίοδο της δικτατορίας, αποδυνάμωσαν και την ίδια την Ένωση Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών, η οποία τυπικά μόνο συνεχίζει τη λειτουργία της μετά την πτώση της Δικτατορίας.

5.5. Ανθυγιεινή εργασία: το εξάωρο

Ως προσωρινό μέσο αντιμετώπισης της ανεργίας, η Διοίκηση της ΕΕΤΑ εφαρμόζει το Σεπτέμβριο του 1943 την πεντάωρη εργασία με το σκεπτικό της επαναφοράς στην εξάωρη μετά την απελευθέρωση.¹²³ Τα άνεργα μέλη της Ένωσης δεν αντικαθιστούσαν τους εργαζόμενους κατά την τελευταία εργάσιμη ώρα, αλλά λάμβαναν το χρηματικό ποσό που αντιστοιχούσε στη μία ώρα. Η εφαρμογή του συγκεκριμένου χρόνου εργασίας δεν ήταν πρακτική ένδειξη «αλληλεγγύης»¹²⁴ των εργαζομένων απέναντι στους ανέργους, διότι αφενός απέρριψαν την πρόταση της Διοίκησης εφαρμογής τετράωρης εργασίας, έναντι της πεντάωρης, και αφετέρου, υπήρχε φόβος συμπίεσης του δικού τους ημερομισθίου, καθώς οι άνεργοι μπορούσαν να αποτελέσουν εφεδρικό στρατό εργασίας για τους εργοδότες. Σε καμιά άλλη χώρα δεν συναντάται η εφαρμογή πεντάωρης εργασίας σε επιχειρήσεις του τύπου και αυτό θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί ελληνική «πρωτοπορία».¹²⁵

¹²¹ «Τα πεπραγμένα της Γενικής Συνελεύσεως της Ενώσεως Βιοτ. Τυπογράφων Αθηνών», *Η Τυπογραφία*, 15.7.1968.

¹²² Το Μάιο του 1970 λειτούργησε το «Κέντρον Λιθογραφικών Σπουδών-Σχολή Βασίλη Παπαχρυσάνθου», στο οποίο δίδαξαν και Γερμανοί τεχνικοί. Τα μέλη της Ένωσης Βιοτεχνών επιδίωξαν την ίδρυση τμήματος τυπογραφίας στη σχολή Παπαχρυσάνθου με το αιτιολογικό της αριθμητικής υπεροχής και της αναγνώρισης ότι η τυπογραφία είναι ο «κορμός» των Γραφικών Τεχνών. Η αλήθεια είναι ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 είναι εμφανής η ανάπτυξη της λιθογραφίας και η σταδιακή της υπεροχή έναντι της τυπογραφίας. Βλ. «Κέντρον Λιθογραφικών Σπουδών – Σχολή Βασίλη Παπαχρυσάνθου», *Η Τυπογραφία*, 20.11.1969· «Το Κέντρον Λιθογραφικών Σπουδών», *Η Τυπογραφία*, 15.6.1970· «Ενδιαφέρουσα πρότασις του 'Κέντρου Λιθογραφικών Σπουδών'», *Η Τυπογραφία*, 16.8.1970.

¹²³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 1, πρακτικά ΔΣ, 17.9.1943.

¹²⁴ Κατά την Elizabeth Faue η έννοια της αλληλεγγύης είναι κατασκευασμένη και το νόημά της ποικίλλει ιστορικά και πολιτισμικά. Από τους ορισμούς της αλληλεγγύης που χρησιμοποιεί κατά καιρούς το εργατικό κίνημα, ιδιαίτερα σε περιόδους απεργιακών κινητοποιήσεων, αποκλείονται οι γυναίκες και μέσω αυτής της απουσίας δίνεται έμφαση στην «ανδρική αδελφότητα». Βλ. Elizabeth Faue, “‘The dynamo of change’: Gender and solidarity in the American labour movement of the 1930s”, *Gender & History* 1/2 (1989), σ. 138-158.

¹²⁵ Χρήστος Καραμπλιάς, *Οι εργάτες τύπου*, ό.π., σ. 27.

Αμέσως μετά την καθιέρωση της πεντάωρου εργασίας στον τύπο ακολούθησε η καθιέρωση της εξάωρου στα τυπογραφεία της Αθήνας. Η εφαρμογή του εξάωρου είχε γενικευθεί σε όλες τις ειδικότητες των επιχειρήσεων του τύπου από τη δεκαετία του 1920. Η επέκτασή του και στις επιχειρήσεις των εκδοτικών, πρέπει από τότε να ήταν ζητούμενο για το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών. Στις 22 Νοεμβρίου του 1943 οι τυπογράφοι της Αθήνας, τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου τομέα (Εθνικό Τυπογραφείο, Τυπογραφείο υπουργείου Εθνικής Αμύνης, Τυπογραφείο Χωροφυλακής), ακολουθώντας την πρακτική της ΕΕΤΑ, εφήρμοσαν την εξάωρη εργασία με σκοπό τη μείωση του αριθμού των ανέργων.¹²⁶ Επομένως, στην Κατοχική περίοδο οι εργάτες τύπου από την εξάωρη περνάνε στην πεντάωρη εργασία και οι τυπογράφοι από την οκτάωρη στην εξάωρη.

Η ψήφιση νόμου για την καθιέρωση της εξάωρου εργασίας αποτέλεσε πάγιο αίτημα του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Οι τυπογράφοι προσπαθούν να το καθιερώσουν εθιμικά, καθώς το εργατικό έθιμο είναι πηγή εργατικού δικαίου και υπερισχύει του νόμου.¹²⁷ Η καταπάτηση του εξάωρου από ορισμένους εργοδότες επέβαλε την ανάγκη «υπενθύμισης» και γενίκευσης της εφαρμογής του «νόμιμου» ωραρίου τόσο στους νέους εργαζόμενους όσο και στους εργοδότες, γι' αυτό και στην εφημερίδα του σωματείου πλάι στον τίτλο αποτυπώνεται και το λογότυπο: «στις 22 Νοεμβρίου του 1943 κερδήθηκε απ' τους Τυπογράφους το δωρο», μια ημέρα που φρόντιζαν να τη γιορτάζουν κάθε χρόνο.¹²⁸

Οι εργάτες τύπου της Αθήνας δεν είχαν μια τέτοια επιθυμία εθιμικής καθιέρωσης του πεντάωρου, διότι από το 1952 οι συμβάσεις εργασίας όριζαν ρητά την πεντάωρη απασχόληση. Η απουσία αυτής της ανάγκης ήταν αυτή που επέτρεψε τη λανθασμένη αναπαραγωγή της θέσης, στο σύνολο σχεδόν του αρχαιακού υλικού

¹²⁶ Φαίνεται ότι η καθιέρωση της εξάωρου εργασίας δεν ήταν απόφαση της Διοίκησης του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών, η οποία αυτήν την περίοδο «φρόντιζε να φαίνεται αρεστή στους εργοδότες και στους κυβερνώντες», αλλά ξεκίνησε από μια μικρή ομάδα εργατών τυπογράφων. Βλ. «22 Νοεμβρίου 1943», *Ο Τυπογράφος. Δελτίο του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών*, 22 Νοεμβρίου 1946, σ. 1.

¹²⁷ «Εργατικά έθιμα είναι οι διά μακράς και ομοιομόρφου ασκήσεως, εν συνειδήσει δικαίου, ασκούμενοι κανόνες εις τας σχέσεις μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων». Με βάση το άρθρο 8 του νόμου 2112/1920 υπερισχύει του νόμου κάθε έθιμο που είναι ευνοϊκότερο για τον υπάλληλο. Ομοίως το άρθρο 7 του νόμου 4486/1930 αναγνωρίζει ότι όπου καθιερώθηκε εθιμικά διάρκεια εργασίας μικρότερης του οκταώρου, ισχύει το έθιμο αυτό. Βλ. Ιωάννης Καποδίστριας, *Ερμηνεία του εργατικού δικαίου*, ό.π., σ. 29. Αν και το οκτάωρο στα τυπογραφεία καθιερώνεται με νόμο το 1924 και έπεται η καθιέρωση του εξάωρου το 1943 είναι δυνατή η νομιμοποίησή του εφόσον είναι γενικευμένη η εφαρμογή του. Βλ. Δημήτριος Καλομοίρης, *Εργατικόν δίκαιον*, τ. Α': *Γενικαί αρχαί*, Αφοί Τζάκα, Αθήνα 1969, σ. 50-52.

¹²⁸ Η επέτειος καθιέρωσης του εξάωρου γιορτάζεται κάθε χρόνο και συνδυάζεται, συνήθως, με κήρυξη απεργίας. Βλ. «Απεργία τυπογράφων», *Εργάτης Τύπου και Χάρτου* 10 (30 Νοεμβρίου 1957), σ. 4

της Ένωσης, ότι το πεντάωρο καθιερώνεται μετά την απελευθέρωση, το 1944.¹²⁹ Στην πραγματικότητα οι εργάτες τύπου της Αθήνας είχαν διαγράψει από τη μνήμη τους την χρονολογία καθιέρωσης του πενταώρου διότι ακριβώς εξέλιπε αυτή η ανάγκη. Για τους εργάτες, το έτος καθιέρωσης (1943 ή 1944), δεν έχει τόση σημασία όσο έχει για τους ιστορικούς.

Η διαφορά του χρόνου εργασίας μεταξύ των επιχειρήσεων του τύπου και των εκδοτικών της Αθήνας μεταφέρεται και καθιερώνεται επίσης εθιμικά και στα επαρχιακά τυπογραφεία. Η διαφορά έγκειται στο ότι ο χρόνος εργασίας προσδιορίζεται με κριτήριο την ειδικότητα και όχι το είδος της επιχείρησης, δηλαδή αν είναι τύπου ή εκδοτικό. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της απουσίας εξειδίκευσης σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο. Μια επιχείρηση μπορούσε παράλληλα να εκδίδει βιβλία, εφημερίδες, περιοδικά και οποιαδήποτε άλλο έντυπο. Έτσι παρουσιάζεται το φαινόμενο στους λινοτύπες-μηχανικούς να εφαρμόζεται εθιμικά η πεντάωρη εργασία και στις υπόλοιπες ειδικότητες η εξάωρη. Το 1958 το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών είδε την αναγνώριση της εξάωρης εργασίας για τους στοιχειοθέτες, διαλυτές και πιστές των εφημερίδων της Πάτρας (*Νεολόγος Πατρών, Πελοπόννησος, Η Ημέρα*) ως νομιμοποίηση της εξάωρου εργασίας γενικώς στα τυπογραφεία της χώρας, κάτι που οι εργοδότες της Αθήνας το αρνήθηκαν.¹³⁰

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 είναι εμφανής η αύξηση του αριθμού των στοιχειοθετικών μηχανών που λειτουργούν στα εκδοτικά τυπογραφεία της Αθήνας και του Πειραιά. Όπως διαπιστώνεται και από τον πίνακα 7 στο παράρτημα, από τις 40 μηχανές που καταγράφονται το 1958, σχεδόν διπλασιάζονται το 1962 φθάνοντας τις 78. Θα πρέπει βέβαια να υποθέσουμε ότι ένας αριθμός μηχανών διαφεύγει από το δείγμα μας, αλλά και πάλι η διαφορά είναι μεγάλη.

¹²⁹ Ο Χρήστος Καραμπλιάς το 1967 αναφέρει σωστά ότι το πεντάωρο εφαρμόστηκε στην Κατοχή, ενώ σε άλλο κείμενο «διορθώνει» τον χρόνο καθιέρωσης του πενταώρου, ως αμέσως μετά την απελευθέρωση, το 1944. Βλ. Χρήστος Καραμπλιάς, *Τι πρέπει να γνωρίζει ένα εργατικό στέλεχος*, Αθήνα 1967, σ. 31 και του ίδιου, *Οι εργάτες τύπου*, ό.π., σ. 27. Ο στοιχειοθέτης Χρήστος Γ. Καραμπλιάς γεννήθηκε στο Αϊβαλί το 1898 και το 1933 αποτέλεσε ιδρυτικό μέλος του Συνδικάτου Εργατών Τύπου Αθηνών. Υπήρξε μέλος του ΚΚΕ αλλά μεταπολεμικά απομακρύνθηκε από την επιρροή της ΕΔΑ. Πέθανε στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1980. Το ΔΣ της ΕΤΗΠΤΑ για να τιμήσει τη μνήμη του αποφάσισε την παράσταση στην κηδεία αντιπροσωπείας του ΔΣ, κατάθεση στεφάνου, διάθεσης 10.000 δραχμών στην ΕΣΤΗΠΤΑ και 15λεπτη στάση εργασίας σε όλα τα τμήματά της. Η κήρυξη στάση εργασίας αποτέλεσε τη μεγαλύτερη τιμητική διάκριση που δόθηκε ποτέ σε θανόντα εργάτη τύπου. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 294, ΕΤΗΠΤΑ, «Ανακοίνωση», 11.1.1980.

¹³⁰ Με βάση την απόφαση 2/58 του ΔΔΔΔ Πατρών, οι ώρες εργασίας στις εφημερίδες της Πάτρας ορίζονται σε έξι την ημέρα (*ΦΕΚ* 213 Β' /2.8.1958). Βλ., επίσης, Γεώργιος Σεραμπίνης, «Το 'εξάωρο'», *Η Τυπογραφία*, 15.3.1959.

Στους τυπογράφους [η εκμηχάνιση], ξεσπάει σα ραγδαία θύελλα, που τους σαρώνει με την αθρόα εισαγωγή λινотυπικών, ταχυπριεστηρίων, μονοτυπικών, φωτοτυπικών μηχανών. Περνάει πια στο περιθώριο η κάσπα με τα στοιχεία. Οι εργοδότες πετούν στους δρόμους τους τυπογράφους. Ένα κύμα άνεργοι ανειδίκευτοι νέοι εισορμούν στην μοντέρνα και συγχρονισμένη πια τυπογραφία.¹³¹

Από το 1950 το Σωματείο Τυπογράφων προσπαθεί να λάβει μέτρα περιορισμού της ανεργίας, ώστε να αποτραπεί η πιθανότητα αποδοχής μειωμένου ημερομισθίου. Ιδρύει, ως διακριτό νομικό πρόσωπο, το «Αλληλοβοηθητικόν Ταμείον Τυπογράφων Αθηνών», με σκοπό την παροχή στα μέλη και στις οικογένειές τους «*χρηματικά βοηθήματα εφ' άπαξ ή εβδομαδιαίως εις περίπτωσιν ανεργίας ή προσκαιρου ανικανότητος προς εργασίαν λόγω ασθενείας ή εις περίπτωσιν θανάτου αυτών*».¹³² Η πολυπληθής συμμετοχή των μελών στο ταμείο, αποδεικνυε για τη Διοίκηση του σωματείου το υψηλό αίσθημα «αλληλεγγύης» που είχε αναπτυχθεί μεταξύ των ανέργων και των εργαζομένων στα τυπογραφεία, αν ληφθεί υπόψη ότι η εγγραφή στο ταμείο ήταν προαιρετική. Η συμμετοχή στο Ταμείο δεν είχε μοναδικό κίνητρο την έκφραση συμπαραστάσης ή «αλληλεγγύης» προς τους άνεργους συναδέλφους, αλλά ήταν ενδεχομένως αποτέλεσμα της όποιας οικονομικής ασφάλειας προσέφερε ο θεσμός. Η αύξηση της ανεργίας, εξαιτίας της εκμηχάνισης της παραγωγής, σήμαινε ότι η μετάβαση από τη θέση του εργαζόμενου στη θέση του άνεργου στο άμεσο μέλλον ήταν προ των πυλών. Δεν ήταν όμως όλα τα μέλη του ταμείου πρόθυμα στην καταβολή του εβδομαδιαίου συνήθως αντιτίμου. «*Οι συνάδ. Τυπογράφοι δίνουν τις 5 δρχ. από το υστέρημά τους, αλλά αυτό δεν σημαίνει πως πρέπει εργαζόμενοι με ταξική*

¹³¹ Ειρηνικός, «Τυπογράφοι», *Η Αυγή*, 21.5.1957· «Η τεχνολογική ανεργία πλήττει τους εργαζομένους», *Η Αυγή*, 17.8.1958· Δ. Κρεμμύδας, «Η ανεργία των τυπογράφων», *Η Αυγή*, 20.4.1957. Εκτός από τους τυπογράφους, προβλήματα ανεργίας, λόγω τεχνικής αλλαγής, αντιμετωπίζουν και οι υαλοουργοί, οι μακαρονοποιοί, οι φορτοεκφορτωτές, οι μεταφορείς και οι εργαζόμενοι στα μέσα μεταφοράς και τη ΔΕΗ. Βλ. ΓΣΕΕ, *Ο ελληνικός συνδικαλισμός και τα προβλήματα των εργαζομένων*, Αθήνα 1956, σ. 27· Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ-ΓΣΕΕ), φ. 32 (33), «ΓΣΕΕ, προς το υπουργείο Εργασίας», 30.6.1956 και 11.5.1957. Το 1958 στα παραπάνω επαγγέλματα προστίθενται και οι καπνεργάτες, λατόμοι, βυρσοδέψες, κλωστοϋφαντουργοί και τσαγκάρηδες. Βλ. «Η τεχνολογική ανεργία», *Η Αυγή*, 15.8.1958· «Η ανεργία», *Η Αυγή*, 9.10.1958. Σύμφωνα με στοιχεία της ΓΣΕΕ το 1959 η ανεργία αφορά 200.000 άτομα όταν το εργατικό δυναμικό φτάνει τα 900.000. Η μέση ετήσια απασχόληση ανέρχεται μόλις σε 235-240 ημέρες τον χρόνο. Βλ. Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ-ΓΣΕΕ), φ. 3, «Γ.Σ.Ε.Ε., αλληλογραφία», 30.3.1959. «Η ανεργία αποτελεί το οξύτερο κοινωνικό πρόβλημα σήμερα», *Η Αυγή*, 1.4.1959, «Ο υπουργός Εργασίας επιβεβαιώνει την αύξηση του αριθμού των ανέργων», *Η Αυγή*, 3.4.1959. «Η ΓΣΕΕ επισημαίνει τους σοβαρούς κινδύνους εκ της οξύνσεως του προβλήματος της ανεργίας», *Το Βήμα*, 4.9.1959 και 26.9.1959.

¹³² Τα μέλη του Ταμείου, άνδρες και γυναίκες, πλην των μαθητευομένων, ήταν υποχρεωμένα στην μηνιαία ή εβδομαδιαία καταβολή ενός χρηματικού ποσού που δεν μπορούσε να υπερβαίνει το 3% του ημερομισθίου τους. Το Ταμείο Αλληλοβοηθείας διοικείται από το ΔΣ του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών. Τα μέλη, ωστόσο, του ταμείου δεν ήταν υποχρεωμένα να είναι ταυτόχρονα και μέλη του Σωματείου. Βλ. Σωματείων Τυπογράφων Αθηνών, *Καταστατικόν Ταμείου Αλληλοβοηθείας*, Αθήνα 1950.

συνείδηση να μην γνωρίζουν το καθήκον τους»,¹³³ ότι είναι δηλαδή «υποχρεωμένοι» στη συστηματική καταβολή της εισφοράς.

Για την αντιμετώπιση της ανεργίας, οι τυπογράφοι ζητούν από την κυβέρνηση νομοθετική καθιέρωση του εξάωρου, διακοπή χορήγησης αδειών για εκτέλεση υπερωριών, «αμείλικτο» χτύπημα της διπλοθεσίας, υποχρεωτική συνταξιοδότηση των τυπογράφων στην ηλικία των 55 ετών και ψήφιση νόμου που να υποχρεώνει τους εργοδότες να προσλαμβάνουν αποκλειστικά μέλη του σωματείου για τον χειρισμό των μονοτυπικών μηχανών.¹³⁴ Το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών, όπως και η ΕΕΤΑ, προβάλλει το «ανθυγιεινό του επαγγέλματος» ως βασικό επιχείρημα για την ικανοποίηση εργατικών αιτημάτων.

*Τα μέλη μας εργαζόμενα εις ανθυγιεινάς εργασίας, όπως είναι η τήξις μετάλλου και μάλιστα καθ' όλην την νύκτα, προσβάλλονται ευκόλως εκ διαφόρων ασθενειών, ως εκ φυματιώσεως, μολυβδίασεως, έλκους στομάχου, διαφόρων επικινδύνων οφθαλμικών παθήσεων, τελευταίως δε και εκ καρκίνου.*¹³⁵

Η Διοίκηση της ΕΕΤΑ δεν χρησιμοποιεί το ανθυγιεινό του επαγγέλματος για να υποτιμήσει την εργασία, αλλά αντιστρόφως, για να τη διακρίνει από τις υπόλοιπες της εργατικής τάξης. Η αντιμετώπιση επικίνδυνων ανθυγιεινών συνθηκών ενίσχυαν την ανδρική υπερηφάνεια για την εργασία.¹³⁶ Για την ΕΕΤΑ δεν ήταν ζητούμενο ο έλεγχος της μονοτυπίας ούτε διακυβεύονταν προνόμιά της, όπως η πεντάωρη εργασία. Αναπτύσσει λόγο περί ανθυγιεινού μόνο όταν θέτει αιτήματα που άμεσα ή έμμεσα σχετίζονται με αυτό. Για παράδειγμα, για την απόσπασή των μελών της από το ΙΚΑ και την ίδρυση ανεξάρτητου κλάδου υγείας από το ΤΑΕΤΑ, προβάλλεται το ανθυγιεινό του επαγγέλματος. Η αριθμητική υπεροχή των γυναικών χηρών στο

¹³³ Μέλος του Ταμείου «με 5 δρχ. την εβδομάδα επί 16 συνεχείς εβδομάδες έχει δικαίωμα να πάρη επίδομα σε περίπτωση ανεργίας, ασθενείας και απεργίας». Βλ. «Το Ταμείο Αλληλοβοηθείας», *Τυπογράφος* 82 (30 Μαΐου 1964), σ. 2.

¹³⁴ «Η ανεργία στους τυπογράφους», *Εργάτης Τύπου και Χάρτου* 3 (25 Απριλίου 1957), σ. 3· «Οξύτατο το πρόβλημα ανεργίας των τυπογράφων», *Η Αυγή*, 10.4.1957. Βασικό αίτημα των απεργών της Καταλονίας, την περίοδο 1899-1914, ήταν η μείωση των ωρών εργασίας. Το αίτημα αυτό συσχετιζόταν με τους φόβους των εργατών ότι οι νέες τεχνικές αλλαγές θα οδηγούσαν σε ανεργία. Angel Smith, *Anarchism, Revolution and Reaction: Catalan Labour and the Crisis of the Spanish State, 1898-1923*, Berghahn, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2007, σ. 87.

¹³⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 28, «Προς τον Αξιότιμον Κύριον Υπουργόν Εργασίας», 23.12.1952.

¹³⁶ Για τον επιθετικό ανδρισμό και την «αλληλεγγύη» που αναπτύσσουν οι ειδικευμένοι εργάτες, ιδιαίτερα σε περιόδους, αποτυχημένων απεργιακών κινητοποιήσεων βλ., ενδεικτικά, Steven Maynard, "Rough work and rugged men: The social construction of masculinity in working-class history", *Labour/Le Travail* 23 (1989), σ. 159-169· σ. 161· Keith McClelland, "Some thoughts on masculinity and the 'Representative Artisan' in Britain, 1850-1880", *Gender & History* 1/2 (1989), σ. 164-177· Steve Mayer, "Rough Manhood: The aggressive and confrontational shop culture of U.S. auto workers during World War II", *Journal of Social History* 36/1 (2002), σ. 125-147· Bruce Scates, "Mobilizing manhood: Gender and the Great Strike in Australia and Aotearoa/New Zealand", *Gender & History* 9/2 (1997), σ. 285-309.

ΤΑΕΤΑ, έναντι των ανδρών συνταξιούχων,¹³⁷ αποτελεί «απόδειξη» του ανθυγιεινού χαρακτήρα του επαγγέλματος, αποκρύπτοντας την πρακτική των εργατών να παραμένουν στο επάγγελμα, ακόμα και για 50 χρόνια, με σκοπό την απόλυση για την είσπραξη αποζημίωσης. Εφόσον το ΙΚΑ δεν ήταν σε θέση να ανταποκριθεί στις «υψηλές απαιτήσεις», έπρεπε να ιδρυθεί ανεξάρτητο ταμείο υγείας, εξειδικευμένο στις συγκεκριμένες ασθένειες που πλήττουν το τυπογραφικό επάγγελμα.

Σε αντιπαραβολή με τους τυπογράφους, οι εργάτες τύπου της Αθήνας δεν αντιλαμβάνονται με τον ίδιο τρόπο το ανθυγιεινό του επαγγέλματος. Οι μεγαλύτερες σε μέγεθος κτιριακές εγκαταστάσεις των επιχειρήσεων του τύπου, ο τεχνικός εκσυγχρονισμός και η ίδρυση από τη δεκαετία του 1950 νέων τυπογραφείων εφημερίδων έπεισαν τους εργάτες τύπου ότι εργάζονται σε καλύτερες συνθήκες εργασίας από ό,τι οι τυπογράφοι των εκδοτικών καταστημάτων.¹³⁸ Παρόλο που αυξήθηκε ο αριθμός των λινοτυπικών μηχανών στο τυπογραφείο, εντείνοντας το θόρυβο, τη ζέστη και τη σκόνη, ενώ συνεχίζεται η εργασία της στερεοτύπησης στην εκτύπωση, οι εργάτες τύπου της Αθήνας θεωρούν ότι εργάζονται υπό καλύτερες εργασιακές συνθήκες από τις αντίστοιχες των τυπογράφων. Όταν το 1959 ο λινοτύπης Μαρίνος Πολυδωρόπουλος επισκέφθηκε εκδοτικά τυπογραφεία έμεινε έκπληκτος από τη φρικτή εικόνα που αντίκρισε: «*Μέσα εις μουχλιασμένα βρωμερά, ανήλια και από πάσης απόψεως ανθυγιεινά υπόγεια εργάζονται οι εργάται τυπογράφοι εις τας Αθήνας!!*».¹³⁹ Ζητά την παρέμβαση του υπουργού Εργασίας και των Επιθεωρητών Εργασίας για την εξάλειψη της πρακτικής εγκατάστασης τυπογραφείων

¹³⁷ Το μεγαλύτερο μέρος των συνταξιούχων του ΤΑΕΤΑ και μελών της ΕΣΕΤΑ είναι οι γυναίκες χήρες των εργατών τύπου. Το 1949 από τους 105 συνταξιούχους μόνο οι 24 είναι άμεσα συνταξιούχοι ή σχεδόν το 23%. Δέκα χρόνια αργότερα η ψαλίδα κλείνει αλλά και πάλι πλειοψηφούν οι γυναίκες. (Βλ. πίνακα 8 στο παράρτημα). Το 1959 με βάση τα στοιχεία του ΤΑΕΤΑ από τους συνολικά 204 συνταξιούχους, οι 106 ή το 52% του συνόλου είναι «δικαιοδόχοι», δηλαδή χήρες των εργατών τύπου. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 15, «ΤΑΕΤΑ, Εισηγητική έκθεση», 7.12.1949· φ. 31, «ΕΣΕΤΑ προς ΕΕΤΑ», 9.7.1952 και «Προς ΔΣ του ΤΑΕΤΑ», 9.7.1952· φ. 100, «προς κόν Τσάτσον, υπουργόν Προεδρίας της Κυβερνήσεως», 16.1.1957· φ. 244 [Κατάσταση συνταξιούχων ΤΑΕΤΑ], Απρίλιος 1959· Ευάγγελος Παππάς, «Αι βελτιώσεις των παροχών υπό του ΤΑΕΤΑ», *Δελτίον Πληροφοριών* 41 (Ιούλιος 1964), σ. 2. Αλλαγή «τακτικής ζωής» των εργατών τύπου της Αθήνας πραγματοποιείται τη δεκαετία του 1970. Το 1979, πλέον, στο ΤΑΕΤΑ πλειοψηφούν αριθμητικά οι άνδρες συνταξιούχοι. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 58, πρακτικά ΔΣ της ΕΣΤΗΠΤΑ, 4.4.1979.

¹³⁸ Και στο Εθνικό Τυπογραφείο παρατηρούνται άθλιες συνθήκες εργασίας. Βλ. Εθνικόν Τυπογραφείον, *Ημερησίαι διαταγαί*, ό.π., σ. 1-7.

¹³⁹ Μαρίνος Πολυδωρόπουλος, «S.O.S. Κύριε Υπουργέ της Εργασίας σώσατε τους τυπογράφους», *Ο Εργάτης Τύπου* 4 (22 Ιουνίου 1959), σ. 1, 4. Ακόμη και οι ίδιοι εργοδότες τυπογράφοι υποστηρίζουν ότι παρά την ύπαρξη του Κανονισμού του 1914 «συνεχίζουν να ιδρύονται νέα τυπογραφεία και μάλιστα σε μεγαλύτερο βάθος από τα υπάρχοντα». Βλ. «Τα υπόγεια τυπογραφεία», *Η Τυπογραφία*, 10.6.1959.

«εις βρωμερά υπόγεια, πραγματικάς τρώγλας», αλλά όχι την παρέμβασή τους σε τυπογραφεία εφημερίδων.

Η παραβίαση της εξαώρου εργασίας αρχικά πραγματοποιείται μέσω της νόμιμης οδού πραγματοποίησης υπερωριών, αλλά στην πορεία το οκτάωρο, ή ακόμη και το δεκάωρο, καθιερώνεται ως μόνιμη κατάσταση σε τυπογραφεία που απασχολούν συνήθως ολιγάριθμο εργατικό δυναμικό.¹⁴⁰ Η πρακτική αυτή ήταν ωφέλιμη οικονομικά για τον εργοδότη αφενός διότι δεν κατέβαλε πάντα το νόμιμο χρηματικό ποσό που αντιστοιχούσε στο ύψος της υπερωρίας και αφετέρου δεν προσλάμβανε νέο εργατικό δυναμικό ώστε να υποχρεωθεί να αποδώσει την αντίστοιχη εισφορά στο ΤΑΤ και το ΙΚΑ. «Οι εργοδότες μας αντί να μας δώσουν ένα ανθρώπινο μεροκάματο μας υποχρεώνουν να δουλεύουμε 2 και 3 ώρες επί πλέον και στο τέλος δεν μας δίνουν ούτε το 25% που προβλέπει ο νόμος [...] τα μεροκάματα παραμένουν μεροκάματα πείνας».¹⁴¹ Η καταβολή χαμηλών ημερομισθίων αναγνωρίζεται και από τους ίδιους τους εργοδότες, οι οποίοι ωστόσο δεν είναι διατεθειμένοι να προχωρήσουν σε αυξήσεις.¹⁴²

Η εφαρμογή της εξαώρου εργασίας στα τυπογραφεία καταγγέλλεται από την Ένωση Βιοτεχνών ως «παραβίαση» της εργατικής νομοθεσίας, καθώς στις ελληνικές βιομηχανίες και βιοτεχνίες εφαρμόζεται το οκτάωρο. «Το βωρον, καλώς ή κακώς, δεν εφαρμόζεται στο σύνολο των τυπογραφείων παρά μόνο μεμονωμένα σε μεγάλες και οργανωμένες τυπογραφικές επιχειρήσεις, εφημερίδες κλπ. Και αυτό μπορούμε να πούμε ότι βλάπτει γενικά τον κλάδο».¹⁴³ Αυτές οι διαφορές στον χρόνο εργασίας έδιναν συγκριτικά πλεονεκτήματα στα τυπογραφεία που είχαν τη δυνατότητα επιβολής πάνω από έξι ώρες εργασίας στο προσωπικό τους, με αποτέλεσμα την όξυνση των αντιθέσεων και τη δημιουργία «αθέμιτου» ανταγωνισμού. Για την αποφυγή σύγκρουσης με τους συνδικαλιστικά οργανωμένους εργαζόμενους της Αθήνας, που

¹⁴⁰ Το Σωματείο Τυπογράφων της Αθήνας αναγνωρίζει την καταστρατήγηση του εξαώρου από «μικράς ομάδος εργοδοτών, οι οποίοι απασχολούν ελάχιστον αριθμόν εργαζομένων». Βλ. «Θ' αποτύχη κάθε προσπάθεια αμφισβήτησεως του εξαώρου», *Τυπογράφος* 72 (25 Απριλίου 1962), σ. 2. Η καταστρατήγηση του 8ωρου στα περισσότερα επαγγέλματα καταγγέλλεται από τον δημοσιογράφο Τάσο Δήμου το 1957, ο οποίος υποστηρίζει ότι το 8ωρο ισχύει μόνο για το 50% των εργαζομένων. Βλ. Τάσος Δήμου, «Ένα σοβαρό εργατικό ζήτημα», *Η Αυγή*, 22.3.1957.

¹⁴¹ «Οι τυπογράφοι», *Η Αυγή*, 1.7.1954.

¹⁴² «Δεν είναι νοητόν, και με 80 δραχμές ακόμη να πέρνη (αυτοί είναι οι λίγοι), κάνοντας αν είναι δυνατόν και 25 μεροκάματα κάθε μήνα, να συντηρήσει την οικογένειά του». Βλ. Νίκος Μητσόπουλος, «Η κρίσις του επαγγέλματος», *Η Τυπογραφία*, 20.8.1958.

¹⁴³ Νίκος Μητσόπουλος, «Διά τον 'Τυπογράφο'», *Η Τυπογραφία*, 10.4.1959.

έφταναν το 1960 περίπου τους εξακόσιους,¹⁴⁴ προτείνεται η «προοδευτική» εφαρμογή του οκταώρου.¹⁴⁵

Σε μια περίοδο έντονων ταξικών αντιθέσεων (υπαλληλική ιδιότητα, νομιμοποίηση της εξάωρου εργασίας, αύξηση αποδοχών) είναι τουλάχιστον αστεία η ανάπτυξη «πατερναλιστικού λόγου»¹⁴⁶ από την πλευρά των εργοδοτών. «*Με τους συνεργάτες μας, τους εργάτες, επιθυμία μας είναι να διατηρούμε τις πλέον αγαθές σχέσεις [...]. Οι εργοδότες, το τονίζουμε και πάλιν, τους εργάτες των τούς έχουν συνεργάτες, τους θεωρούν παιδιά τους*».¹⁴⁷

Το σωματείο δεν προτείνει μέτρα για τη βελτίωση των όρων υγιεινής των τυπογραφείων ούτε επιδιώκει την αλλαγή των συνθηκών εργασίας.¹⁴⁸ Για τους τυπογράφους, η ανθυγιεινότητα και ο χρόνος εργασίας είναι εργατικά προβλήματα, άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους από τις αρχές του 20ού αιώνα. Η άρνηση ύπαρξης του ενός αυτόματα επιφέρει και την άρνηση του δευτέρου. Σύμφωνα με τον αναγκαστικό νόμο 539/1945 οι τυπογράφοι, όπως και οι υαλουργοί, οι φορτοεκφορτωτές, οι βαφείς κ.ά., «*εκτελούντες, κατά κανόνα έργα επιβλαβή διά την υγείαν των [...] δικαιούνται κατ' έτος αδείας μετ' αποδοχών, περιλαμβανούσης ουχί ολιγωτέρας των 12 αλληπαλλήλων εργασίμων ημερών*».¹⁴⁹ Για τους τυπογράφους δεν αναγνωρίστηκε το ανθυγιεινό του επαγγέλματος το 1945, αλλά το 1943 όταν καθιερώνεται το εξάωρο, παρόλο που τότε επιβλήθηκε για την αντιμετώπιση της ανεργίας.¹⁵⁰ Η πολιτική αυτή θέση του σωματείου υποθέτω ότι εδράζεται στην πιθανότητα άρσης της εξάωρου εργασίας, με συνέπεια τη γενίκευση και

¹⁴⁴ Παρόλο που δεν ορίζεται από το καταστατικό, η συμμετοχή των γυναικών στο Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών πρέπει να ήταν περιορισμένη. Αρχείο Συνεντεύξεων Χρήστου Λούκου, συνέντευξη Γιάννη Παληβογιάννη, 6 Μαρτίου 2003.

¹⁴⁵ «Ο κ. Μητσόπουλος αναγνωρίζει πως το 'Σωματείο Τυπογράφων θα φέρει αντιρρήσεις για το δωρο, θέλοντας να εφαρμόσει το δωρο'. Γι' αυτό συσταίνει την εφαρμογή του δωρου σταδιακά, προοδευτικά». Βλ. «Μία πρόταση του 'Τυπογράφου'», *Η Τυπογραφία*, 20.1.1958.

¹⁴⁶ Για το ιδεολόγημα του πατερναλισμού στην Ελλάδα και αλλού βλ. Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., σ. 359. Τη δεκαετία του 1950, βιομήχανοι στη Γερμανία επίσης αποκαλούν τους εργάτες «συνεργάτες» με σκοπό τη διατήρηση της εξουσίας τους και επηρεασμού των εργατικών ενώσεων. Βλ. S. Jonathan Wiesen, "Coming to terms with the worker: West German industry, labour relations and the idea of America, 1949-60", *Journal of Contemporary History* 36/4 (2001), σ. 561-579·575-576.

¹⁴⁷ «Με καλήν πίστιν», *Η Τυπογραφία*, 20.7.1958.

¹⁴⁸ Από την περίοδο του Μεσοπολέμου, τα εργατικά σωματεία εξέλαβαν τις ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας ως μέσο καθιέρωσης της οκταώρου εργασίας. Το οκτάωρο κατανοήθηκε από τους εργάτες ως δυνατότητα αύξησης των αποδοχών από την αμοιβή των υπερωριών. Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 267.

¹⁴⁹ ΦΕΚ 229 Α' /6.9.1945.

¹⁵⁰ «Η παντυπογραφική συγκέντρωσις εις το θέατρον 'Κώστα Μουσουρή' αποτελεί την πρώτην εκδήλωσιν διαμαρτυρίας και κινητοποιήσεως διά την επίλυσιν των θεμάτων των εργατών του Βιβλίου και του Τύπου», *Δελτίον Πληροφοριών* 29 (Φεβρουάριος 1961), σ. 6.

νομιμοποίηση του οκταώρου, σε περίπτωση εφαρμογής των μέτρων προστασίας και υγιεινής, από το μεγαλύτερο μέρος των τυπογραφικών καταστημάτων. Γι' αυτό δεν εμμένει στη βελτίωση των συνθηκών εργασίας αλλά, αντιθέτως, καταγγέλλει στο ΤΑΤ και στο ΙΚΑ τόσο τους «διπλοθεσίτες» εργάτες όσο και τους εργοδότες που τους προσλαμβάνουν.

Τυπογράφοι, τόσο του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού τομέα, μετά την ολοκλήρωση της εξαώρου εργασίας είτε καταφεύγουν σε ιδιωτικά τυπογραφεία για τη συμπλήρωση των αποδοχών τους είτε αναλαμβάνουν εργολαβικά εργασίες «εις αργούντα τυπογραφεία».¹⁵¹ Το 1958 με αποφάσεις των υπουργών Εργασίας και Εσωτερικών απαγορεύεται,¹⁵² πλέον, στους υπαλλήλους των κρατικών τυπογραφείων να απασχολούνται σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, όπως, επίσης, και γενικά η διπλή απασχόληση εργαζομένων. Το Σωματείο Τυπογράφων καταγγέλλει τη «διπλοθεσία» διότι αφενός στερεί τη συγκεκριμένη εργασία από έναν άνεργο, και αφετέρου, αίρεται το επιχείρημα «περί ανθυγιεινότητας του επαγγέλματος» και άρα η δυνατότητα νομιμοποίησης της εξαώρου εργασίας. Από την πλευρά των εργοδοτών, η «πρόσληψη» διπλοθεσιτών συμπίζε το εργατικό κόστος λόγω μη καταβολής επιδομάτων, αδειών, κρατήσεων στα ασφαλιστικά ταμεία, αντιτίμου στην εφορία κ.λπ. και παράλληλα έδινε τη δυνατότητα ανταγωνισμού των «νόμιμων» επιχειρήσεων, μέσω κυρίως του «χτυπήματος» των τιμών.¹⁵³ Δεν έλειπαν περιπτώσεις όπου εργαζόμενοι απολύθηκαν λόγω καταγγελίας στο υπουργείο Εργασίας της παράνομης εργασίας δημοσίων υπαλλήλων σε ιδιωτικό τυπογραφείο.¹⁵⁴

*«Όμως ένας μονάχα δρόμος υπάρχει για την περιφρούρηση της υγείας μας και της ζωής μας. Είναι ο δρόμος της νομοθετικής κατοχύρωσης του ΕΞΑΩΡΟΥ».*¹⁵⁵ Η νομοθετική κατοχύρωση της εξαώρου εργασίας αποτελεί επιτακτικό αίτημα αυτήν την περίοδο εξαιτίας της επικείμενης υπογραφής συλλογικής σύμβασης εργασίας. Οι εργάτες τυπογράφοι επιδιώκουν την καθιέρωση του εξαώρου, την εφαρμογή δηλαδή

¹⁵¹ «Οι 'διπλοθεσίτες'», *Η Τυπογραφία*, 5.10.1958.

¹⁵² Σύμφωνα με τον υπαλληλικό κώδικα του 1951 επιτρεπόταν, ύστερα από αίτηση στο υπουργείο, η απασχόληση δημοσίων υπαλλήλων σε ιδιωτικά τυπογραφεία της Αθήνας, μετά την ολοκλήρωση της εργασίας. Βλ. Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 39 και 71.

¹⁵³ «Θα καταγγέλλονται οι διπλοθεσίτες και οι εργοδότες», *Η Τυπογραφία*, 10.6.1959. Το 1958 το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών κατήγγειλε στο υπουργείο Εργασίας εργοδότες που απασχολούσαν «διπλοθεσίτες». Βλ. «Ανακοίνωσις του Σωματείου Τυπογράφων», *Η Τυπογραφία*, 5.9.1958, 18.11.1958.

¹⁵⁴ «Τι λέγει ο υπουργός Εργασίας;», *Ελευθερία*, 11.11.1959.

¹⁵⁵ «Η νομοθετική καθιέρωση του εξαώρου», *Τυπογράφος* 70 (19 Φεβρουαρίου 1962), σ. 5.

της επιτυχίας της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών, ενώ οι εργοδότες βλέπουν τη σύμβαση ως μια ευκαιρία επιβολής της οκταώρου εργασίας.

Ο θεσμός των Βαρέων και Ανθυγιεινών Επαγγελμάτων¹⁵⁶ καθιερώνεται στην Ελλάδα με τον αναγκαστικό νόμο 1846 του 1951 που προέβλεπε, με ειδική διάταξη, τη μείωση του ορίου συνταξιοδότησης κατά πέντε χρόνια (στο 60ό έτος της ηλικίας για τους άνδρες και το 55ό για τις γυναίκες) σε συγκεκριμένα επαγγέλματα «καθοριζόμενα διά Κανονισμού». Ο Κανονισμός θεσπίστηκε δώδεκα χρόνια αργότερα, το 1963, και κυρώθηκε με το νόμο 4350/1964. Σύμφωνα με αυτόν, η πρόωγη συνταξιοδότηση θα απέτρεπε τη φθορά και επιδείνωση της υγείας των εργαζομένων.¹⁵⁷ Ενώ αναγνωρίστηκε το ανθυγιεινό του επαγγέλματος στους τυπογράφους από το 1945, τώρα δίνεται η δυνατότητα διεκδίκησης «ανθυγιεινού επιδόματος».¹⁵⁸ Η διεκδίκηση αυτή μετατοπίζει το λόγο των εργοδοτών. Μέχρι το 1963 βρίθουν άρθρα στην *Τυπογραφία* για την ύπαρξη ανθυγιεινών συνθηκών εργασίας στα τυπογραφεία και για το δίκαιο εφαρμογής από το ΤΑΤ «προνομιακής» μεταχείρισης των ασφαλισμένων, το 1964 οι εργοδότες αντιστρέφουν την εικόνα, αρνούμενοι τα όσα μέχρι τότε υποστήριζαν.¹⁵⁹

Για άλλη μια φορά, αναπτύσσεται ένας αντιφατικός λόγος τόσο από την πλευρά της Διοίκησης της Ένωσης Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών όσο και από μέλη της. Η Διοίκηση αρνείται πως είναι ανθυγιεινά τα τυπογραφικά καταστήματα υποστηρίζοντας ότι «το επάγγελμα του τυπογράφου ουδόλως σήμερον ασκείται εις ανθυγιεινούς χώρους»¹⁶⁰ και από την άλλη, μέλη της υποστηρίζουν ότι «δεν είναι το επάγγελμα του τυπογράφου, αυτό καθ' αυτό ανθυγιεινόν, αλλά το καθιστά τοιούτον ο

¹⁵⁶ «Βαριά και ανθυγιεινή εργασία νοούνταν εκείνη η εργασία η οποία προϋπέθετε ιδιαίτερα κοπιώδη σωματική προσπάθεια ή περιλάμβανε κάποια λειτουργία (λ.χ. χρήση χημικών ή εκρηκτικών υλικών) την οποία η ιατρική επιστήμη αποδεχόταν ως επιζήμια για τον ανθρώπινο οργανισμό». Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι*, ό.π., σ. 307.

¹⁵⁷ Σπύρος Α. Δρίβας – Γιώργος Σ. Ραχιώτης, «Πραγματικότητες και μύθοι σχετικά με το θεσμό των βαρέων και ανθυγιεινών επαγγελμάτων», *Ουτοπία* 96 (2011), σ. 168-172.

¹⁵⁸ Το 1956 με νομοθετικό διάταγμα θεσπίστηκε, λόγω ανθυγιεινών συνθηκών εργασίας, επίδομα επί του βασικού μηνιαίου μισθού για το προσωπικό του Εθνικού Τυπογραφείου (ΦΕΚ 246 Α'/13.10.1956). Το 1961 το επίδομα καταργείται, γι' αυτό και προβάλλονται εκ νέου οι δυσμενείς συνθήκες εργασίας. Βλ. «Υπό αθλίας συνθήκας εργάζεται το προσωπικόν του Εθν. Τυπογραφείου», *Ελευθερία*, 21.3.1962.

¹⁵⁹ Η εφημερίδα *Η Τυπογραφία* κατά καιρούς αναδημοσιεύει άρθρα από παλαιότερα φύλλα της. Κατά την αναδημοσίευση άρθρου του Πύρρου Γιαννόπουλου [Ηπειρώτης], «Τυπογραφία – Δημοσιογραφία» το 1966 αφαιρείται η επίμαχη παράγραφος σύμφωνα με την οποία: «διά τούτο επιβάλλεται ο μεθοδικός εξαιρετισμός των τυπογραφείων και είναι δίκαιον το επάγγελμα των εργατών τυπογραφείων να κρίνεται ως βαρύ και αναλόγως να αμείβεται και συνταξιοδοτείται προνομιακώς». Βλ. *Η Τυπογραφία*, 25.1.1961 και 15.2.1966.

¹⁶⁰ «Αχαράκτιστος επίθεσις εναντίον των τυπογραφείων», *Η Τυπογραφία*, 22.1.1965.

τόπος της εργασίας».¹⁶¹ Δηλαδή, ενώ αναγνωρίζουν την ύπαρξη ανθυγιεινών συνθηκών στα τυπογραφεία, απορρίπτουν την ύπαρξη επαγγελματικής νόσου. Ο στόχος εδώ είναι διττός. Αφενός προσπαθούν να αναιρέσουν την αναγνώριση από το 1914 ότι η ίδια η εργασία εμπεριέχει νοσηρότητα, και άρα τη δυνατότητα διεκδίκησης καταβολής του «ανθυγιεινού επιδόματος» στους εργαζόμενους,¹⁶² και αφετέρου, επιδιώκουν τη διατύπωση ενός ακόμη επιχειρήματος, προκειμένου να πείσουν την κυβέρνηση να παραχωρήσει στη βιοτεχνία μακροπρόθεσμες πιστώσεις για τον εκσυγχρονισμό των επιχειρήσεών τους. Ο εκσυγχρονισμός για τους εργοδότες σήμαινε την «αυτόματη» εξάλειψη των ανθυγιεινών τόπων εργασίας και κατά συνέπεια και άρση της διεκδίκησης καταβολής «ανθυγιεινού επιδόματος» από την πλευρά των εργαζομένων.

Οι εργοδότες για να ενισχύσουν το επιχειρήμα τους χρησιμοποίησαν στοιχεία από το ΤΑΤ. Σύμφωνα με αυτά, από τους 13.084 ασφαλισμένους το 1964, μόνο 62 άτομα ή το 0,477% πάσχει από φυματίωση και μόνο επτά άτομα ή το 0,053% από μολυβδίαση.¹⁶³ Σαφέστατα οι όροι υγιεινής στους χώρους εργασίας έχουν βελτιωθεί, ιδιαίτερα στις μεγάλες εκδοτικές επιχειρήσεις, αλλά σίγουρα δεν έχουν εξαλειφθεί οι ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας. Μάλιστα, ύστερα από τη διεκδίκηση του «ανθυγιεινού επιδόματος», πολλοί εργοδότες προχώρησαν στο βάψιμο και τον καθαρισμό των καταστημάτων τους με το σκεπτικό της εξάλειψης των ανθυγιεινών συνθηκών εργασίας.¹⁶⁴

Η κατάσταση με τους 227 συνταξιούχους του ΤΑΕΤΑ, για το χρονικό διάστημα 1934-1955, ανεβάζει το ποσοστό των ατόμων που πάσχει από φυματίωση στο 7,5%, ενώ το ποσοστό από «αναπηρία εκ κοινής νόσου», που εδώ υπάγεται και η μολυβδίαση, αφορά το 25,55% του συνόλου.¹⁶⁵ Από πού προέρχεται αυτή η σημαντική απόκλιση ανάμεσα στα δύο ταμεία; Τα ποσοστά που χρησιμοποιούν οι εργοδότες τυπογράφοι είναι πλασματικά. Δεν υπολογίστηκαν με κριτήριο τον πραγματικό αριθμό «τυπογράφων» που είχε συνταξιοδοτηθεί από το ταμείο. Στο ΤΑΤ

¹⁶¹ «Ασυμπαθές πρόσχημα», *Η Τυπογραφία*, 22.1.1965.

¹⁶² Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., σ. 336.

¹⁶³ «Επεδόθη έγγραφος διαμαρτυρία διά την πολεμικήν εναντίον του κλάδου», *Η Τυπογραφία*, 22.1.1965.

¹⁶⁴ Αν και η τυπογραφία διεθνώς δεν ταξινομείται στις ανθυγιεινές βιομηχανίες, συνεχίζεται σε πολλές χώρες, όπως στην Ισπανία, τη Γαλλία, την Αυστρία, η απαγόρευση απασχόλησης γυναικών και ανηλίκων στις στοιχειοθετικές μηχανές και στα πιεστήρια με τη αιτιολογία ότι η εργασία είναι επικίνδυνη και ανθυγιεινή. ILO, Tripartite Technical Meeting for the Printing and Allied Trades, III: *Protection of workers' health in the printing and allied trades*, Γενεύη 1962, σ. 52-56.

¹⁶⁵ Βλ. πίνακα 8 στο παράρτημα.

δεν ασφαλιζονται μόνο τυπογράφοι, αλλά όλοι οι εργαζόμενοι και οι υπάλληλοι που απασχολούνται σε λιθογραφία, βιβλιοδετεία, τσιγκογραφία, χαρτοποιίες κλπ.. Επομένως, μόνο ένα μέρος του συνόλου των ασφαλισμένων υπάγεται στην κατηγορία του «τυπογράφου».¹⁶⁶ Τα στοιχεία του ΤΑΕΤΑ φαίνεται ότι είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα. Θα πρέπει να τονισθεί ότι τα κρούσματα θανάτου από φυματίωση περιορίστηκαν στο ελάχιστο κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η αύξηση της κατανάλωσης τροφίμων, η χρήση αντιβιοτικών φαρμάκων, η βελτίωση των κατοικιών και των γενικών συνθηκών διαβίωσης, συνέτειναν στη μείωση των θανάτων λόγω φυματίωσης από 14,3% που ήταν το 1938 σε 0,7% το 1977 επί του συνολικού πληθυσμού.¹⁶⁷ Οι ασθένειες που παρουσιάζουν αυξητική τάση αυτήν την περίοδο είναι οι καρδιακές, οι εγκεφαλοαγγειακές και ο καρκίνος γι' αυτό και προβάλλονται ως «επαγγελματικές ασθένειες» από την ΕΕΤΑ και το Σωματείο Τυπογράφων.¹⁶⁸

Η συνταξιοδότηση στην ηλικία των 55 ετών για τους άνδρες και των 50 ετών για τις γυναίκες που καθιερώνεται από το 1943 θεωρείται από τους εργαζομένους ως συνέπεια της αναγνώρισης του ανθυγιεινού του επαγγέλματος.¹⁶⁹ Η Ένωση Βιοτεχνών υποστηρίζει ότι το προνομιακό αυτό καθεστώς των τυπογράφων, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες εργαζομένων, που συνταξιοδοτούνται στα 65 και 60 χρόνια αντίστοιχα, δεν καθιερώθηκε εξαιτίας του ανθυγιεινού του επαγγέλματος, αλλά αποτελεί «αναμφισβητήτως *χαριστικήν και προνομιακήν* έναντι όλων των άλλων εργαζομένων της χώρας, πράξιν»,¹⁷⁰ όταν λίγα χρόνια νωρίτερα υποστήριζαν ότι «*το επάγγελμα του τυπογράφου έχει χαρακτηρισθή ανθυγιεινόν. Και είναι αφού η συνταξιοδότησις των εργατών γίνεται στα 55 τους*

¹⁶⁶ Στο ΤΑΤ και ΜΓΤ ασφαλιζεται το εργατικό και υπαλληλικό προσωπικό: α) των τυπογραφικών, λιθογραφικών, βιβλιοδετικών και εκδοτικών επιχειρήσεων και εργασιών της χώρας, β) των βιβλιοπωλείων, χαρτοπωλείων, στοιχειοχυτηρίων και φωτοτσιγκογραφείων, γ) των εργοστασίων παραγωγής ή βιομηχανίας χάρτου, των εργασιών χαρτονοποιίας, των κυτιοποιείων Αθηνών – Πειραιώς και επαρχιών και δ) το εργατικό προσωπικό των επαρχιακών εφημερίδων (ΦΕΚ 68 Α'/16.2.1934).

¹⁶⁷ Το 1977 το ποσοστό των θανάτων εξαιτίας καρδιακών νόσων αυξήθηκε σε 18,6% και του καρκίνου κατά 18,4% σε σύγκριση με τα ποσοστά του 1938. Βλ. Στέργιος Μπαμπανάσης, «Η οικονομική ανάπτυξη και οι κοινωνικές επιπτώσεις της στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, τ. Β', Αθήνα 1995, σ. 56-57.

¹⁶⁸ Οι τυπογράφοι, «προσβάλλονται από σοβαρωτάτας ασθενείας, ως ο καρκίνος, η φυματίωσις, η στηθάγχη, η μολυβδίασις, τα έλκη, αι οφθαλμικαί και διανοητικαί παθήσεις και άλλα ων ουκ έστιν αριθμός». Βλ. ΕΤΗΠΤΑ/Αρχείο Κωνσταντίνου Εμμανουηλίδη, «ΟΕΤΕ, Προκήρυξις», 28.4.1958. Βλ., επίσης, «Οι τυπογράφοι Αθηνών ζητούν νομοθετικήν κατοχύρωσι του εξαώρου», *Ο Εργάτης Τύπου* 19 (10 Απριλίου 1964), σ. 3.

¹⁶⁹ Ιωάννης Αργέντος, «Εξάωρο για τους τυπογράφους», *Ο Εργάτης Τύπου* 18 (15 Μαρτίου 1964), σ. 2.

¹⁷⁰ «Αποστομωτικά στοιχεία», *Η Τυπογραφία*, 1.2.1965.

χρόνια». ¹⁷¹ Η ευθυγράμμισή τους με τις θέσεις του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών μέχρι και το 1963 είχε να κάνει εν πολλοίς με την προσπάθεια των εργοδοτών, ως επίσης απασχολουμένων σε ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας, να αποσπασθούν από το ΤΕΒΕ και να ενταχθούν στο ΤΑΤ. Το ΤΕΒΕ όριζε τη συνταξιοδότηση στα 65 έτη της ηλικίας με το ύψος της σύνταξης να φθάνει τις 500 δραχμές, όταν στο ΤΑΤ οι εργάτες συνταξιοδοτούνται στα 55, λαμβάνουν σύνταξη 2.500 δραχμών, αλλά και εφάπαξ επίδομα. ¹⁷² Εμμέσως πλην σαφώς, οι εργοδότες απειλούν τους εργαζόμενους με απολύσεις σε περίπτωση νομιμοποίησης της καταβολής του ανθυγιεινού επιδόματος. Η αύξηση του κόστους εργασίας και η αδυναμία δανειοδότησης δημιουργεί «φουματικές, οικονομικές επιχειρήσεις». ¹⁷³

Στις 18 Απριλίου του 1964 με βάση την απόφαση του Πρωτοβάθμιου Διοικητικού Διαιτητικού Δικαστηρίου Αθηνών αυξάνονται τα κατώτατα όρια ημερομισθίων κατά 10% και καθιερώνεται η χορήγηση ανθυγιεινού επιδόματος ύψους 10% επί των κατωτάτων ημερομισθίων των στοιχειοθετών, διαλυτών, λινοτυπών, χαρτοθετών και πιεστών. Επειδή ως βάση θεωρήθηκε το κατώτατο όριο ημερομισθίου των εθνικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας, δηλαδή οι 70 δραχμές, αποκλείστηκε, από τη δυνατότητα είσπραξης του επιδόματος, ένας μεγάλος αριθμός εργαζομένων μεταξύ των οποίων και των εργατών τύπου της Αθήνας. ¹⁷⁴

Για να πείσουν για το δίκαιο του αιτήματος και να επισπεύσουν τις διαδικασίες αναγνώρισης του ανθυγιεινού της εργασίας, οι εργαζόμενοι συσπειρώνονται και κηρύσσουν, τον Φεβρουάριο του 1965, απεργία προσθέτοντας το αίτημα αύξησης του ημερομισθίου κατά 20%. Η απεργία θεωρήθηκε επιτυχημένη, καθώς το μεγαλύτερο μέρος των εργοδοτών αποδέχτηκε τα αιτήματα. ¹⁷⁵ Τελικά, ύστερα από έφεση, το ΔΔΔΔ Αθηνών συμφώνησε με την προηγούμενη απόφαση και οι εργοδότες υποχρεώθηκαν στην καταβολή του αντιτίμου. Ωστόσο, κατάφεραν να άρουν την αναδρομικότητα της ισχύος της απόφασης, η οποία αρχικά είχε οριστεί από τις 3

¹⁷¹ «Με λίγες αράδες», *Η Τυπογραφία*, 25.9.1960.

¹⁷² «Ένας ασφαλιστικός οργανισμός δι' όλους», *Η Τυπογραφία*, 5.2.1959· Νίκος Μητσόπουλος, «Αποχώρησις εκ του ΤΕΒΕ και ένταξις των εις το ΤΑΤ», *Η Τυπογραφία*, 25.7.1961.

¹⁷³ «Τετριμμένα επιχειρήματα διά το 'ανθυγιεινόν'», *Η Τυπογραφία*, 15.2.1965.

¹⁷⁴ Η Διοίκηση της ΕΕΤΑ, στράφηκε στην προσπάθεια μείωσης του συντάξιμου χρόνου, από 30 σε 25 χρόνια, μια προσπάθεια που θα υλοποιηθεί στη Μεταπολίτευση. Βλ. «Εκθεσις πεπραγμένων του Διοικητικού Συμβουλίου της ΕΕΤΑ (Φεβρουάριος 1966-Ιανουάριος 1967)», *Δελτίον Πληροφοριών* 51 (Ιανουάριος 1967), σ. 1.

¹⁷⁵ Η απεργία κηρύχθηκε στις 22 Φεβρουαρίου και διήρκεσε μέχρι και τις αρχές Μαρτίου. Βλ. *Η Αυγή*, 12.1.1965, 20-27.2.1965, 2.3.1965.

Απριλίου του 1964, αλλά τελικά τέθηκε σε εφαρμογή στις 27 Απριλίου του 1965.¹⁷⁶ Η άρση της αναδρομικότητας ήταν καίριο ζήτημα για τους εργοδότες, εξαιτίας της αδυναμίας μετακύλισης του αυξημένου κόστους εργασίας στους πελάτες, μέσω της αναπροσαρμογής των τιμών. Το επιχείρημα ενισχύεται από τη σχεδόν άμεση αναπροσαρμογή των τιμών των τυπογραφικών εργασιών.¹⁷⁷

Εν τέλει, η αναγνώριση του ανθυγιεινού της εργασίας δεν επέφερε αυτόματα και την καθιέρωση του εξαώρου. Με την επιβολή της Δικτατορίας, η «Ένωση Ιδιοκτητών Ημερησίων Επαρχιακών Εφημερίδων»¹⁷⁸ κατέφυγε στο Συμβούλιο της Επικρατείας, όπου με απόφαση της Ολομέλειας, ακυρώθηκε προσωρινά η σύμβαση του 1965 με αποτέλεσμα να ακυρωθεί και η καταβολή του ανθυγιεινού επιδόματος. Το 1968 με απόφαση του ΔΔΔΔ Αθηνών επαναφέρεται μεν το επίδομα ανθυγιεινής εργασίας (10%), αλλά περιορίζεται στις ειδικότητες των λινοτυπών, στοιχειοθετών, διαλυτών, πιεστών, χαρτοθετών.¹⁷⁹ Την ίδια χρονιά επεκτείνεται και στους μονοτύπες χύτες εφόσον απουσιάζει η συσκευή απορρόφησης των αναθυμιάσεων. Στους κλαβιετίστες επίσης δίνεται το σχετικό επίδομα με την προϋπόθεση ότι δεν εργάζονται σε διακριτό χώρο από το χυτήριο.¹⁸⁰ Ενδεικτικό της ενίσχυσης του επιχειρήματος του ανθυγιεινού του επαγγέλματος ήταν η δημοσίευση, στις 12 Ιουλίου του 1968, «Κανονισμού υγιεινής και ασφαλείας» των εργαζομένων στα τυπογραφεία και γενικώς στα εργοστάσια Γραφικών Τεχνών και επεξεργασίας χάρτου,¹⁸¹ ο οποίος

¹⁷⁶ «Ακυρούται η συλλογική σύμβασις εργασίας 13/65», *Η Τυπογραφία*, 4.10.1967.

¹⁷⁷ «Εις εντόνους αγώνας αυτοπροστασίας θα αποδουθή ο Τυπογραφικός κλάδος», *Η Τυπογραφία*, 15.7.1965.

¹⁷⁸ Η «Ένωση Ιδιοκτητών Ημερησίων Επαρχιακών Εφημερίδων» (ΕΙΗΕΕ) ιδρύεται στην Αθήνα το 1955 (*ΦΕΚ* 277 Α'/16.11.1956). Τακτικά μέλη της ένωσης καθίστανται αυτοδικαίως οι ιδιοκτήτες ημερησίων εφημερίδων «πολιτικού και ειδησεογραφικού περιεχομένου» της επαρχίας, εξαιρέσει των ιδιοκτητών ημερησίων εφημερίδων της Θεσσαλονίκης και του Πειραιά. Το 1958, με βάση το άρθρο 6 του νομοθετικού διατάγματος 3824 (*ΦΕΚ* 117 Α'/11.8.1958), οι ιδιοκτήτες ημερησίων εφημερίδων του Πειραιά γίνονται αποδεκτοί ως μέλη στην ΕΙΗΕΕ. Με την τροποποίηση του ιδρυτικού νομοθετικού διατάγματος το 1960, τίθεται ως προϋπόθεση υπαγωγής στην ΕΙΗΕΕ, αποκλειστικά για τους ιδιοκτήτες ημερησίων εφημερίδων του Πειραιά, η ημερήσια κυκλοφορία να μην υπερβαίνει τα 3.000 φύλλα (*ΦΕΚ* 36 Α'/31.3.1960). Το 1963 ιδρύεται, με έδρα την Αθήνα, η «Ένωση Ιδιοκτητών Επαρχιακού Τύπου», η οποία περιλαμβάνει τους εκδότες μη ημερησίων εφημερίδων της χώρας, «κυκλοφορούσιν ανελλιπώς εις τακτάς ημέρας άπαξ τουλάχιστον της εβδομάδος», με εξαίρεση τους εκδότες της Αθήνας και του Πειραιά (*ΦΕΚ* 41 Α'/3.4.1963).

¹⁷⁹ «Τα κατώτατα όρια των ημερομισθίων εργατοτεχνιτών τυπογράφων της χώρας», *Η Τυπογραφία*, 15.7.1968..

¹⁸⁰ Με βάση την απόφαση 57/1968 του ΠΔΔΔ Αθηνών το ανθυγιεινό επίδομα επεκτάθηκε και στους μονοτύπες. Βλ. «Το ανθυγιεινό επίδομα εις τους μονοτύπες», *Η Τυπογραφία*, 31.1.1969, 31.5.1969.

¹⁸¹ Το Βασιλικό Διάταγμα 464 «Περί Κανονισμού Υγιεινής και Ασφαλείας των εργαζομένων εις τα Τυπογραφεία και γενικώς Εργοστάσια Γραφικών Τεχνών και Επεξεργασίας Χάρτου άπάσης της Χώρας, είτε λειτουργούντων ως αυτοτελών Επιχειρήσεων, είτε ως συγκροτημάτων Εργοστασιακών ή μεμονωμένων» (*ΦΕΚ* 153 Α'/12.7.1968) αφορά τυπογραφεία, lithογραφεία, μεταξοτυπεία, ανηλίνες, μεταλλοτυπεία, στερεοτυπεία, τσιγκογραφεία, βιβλιοδετεία και εργοστάσια επεξεργασίας χάρτου. Βλ.

αναπαρήγαγε σε μεγάλο βαθμό τα μέτρα προστασίας και υγιεινής του Κανονισμού των τυπογραφείων του 1914.¹⁸²

5.6. Διανοούμενοι ή χειρώνακτες;

Η διχοτομία μεταξύ διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας είναι κοινωνικά και πολιτισμικά κατασκευασμένη και παράγει υλικά αποτελέσματα τόσο για τους εργαζόμενους όσο και για τους εργοδότες. Θεωρητικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι όλες οι εργασίες ενέχουν τη διανοητική και τη χειρωνακτική διάσταση, ή και το αντίστροφο, επομένως δεν έχει νόημα η διάκριση των εργαζομένων σε δύο κατηγορίες, υπαλλήλου και εργάτη.¹⁸³ Η απόκτηση της υπαλληλικής ιδιότητας από την πλευρά των εργαζόμενων συμβάδιζε με οικονομικά πλεονεκτήματα. Εκτός από απόκτηση κοινωνικού κύρους, ένας υπάλληλος απολάμβανε μεγαλύτερο αριθμό ημερών αδείας μετ' αποδοχών, υψηλότερες αποδοχές και επιδόματα, και κυρίως, αυξημένο ύψος αποζημίωσης σε περίπτωση απόλυσης.¹⁸⁴ Από την πλευρά των εργοδοτών σήμαινε περιορισμό ή ακόμη και αφαίρεση μιας σημαντικής δύναμης: της δυνατότητας χρήσης της πρακτικής των απολύσεων σε εκτεταμένο βαθμό ή ακόμη και της απειλής απόλυσης, εξαιτίας της αύξησης του κόστους της αποζημίωσης. Η σταθεροποίηση του αριθμού των ανέργων ή έστω η περιορισμένη αύξηση του αριθμού τους, ενίσχυε τη διαπραγματευτική δύναμη των εργατικών σωματείων, ιδιαίτερα σε περιόδους απεργιακών κινητοποιήσεων. Περιορίζε την πρακτική αποδοχής χαμηλότερων αποδοχών από την πλευρά των ανέργων, παρέχοντας ένα

«Ο νέος κανονισμός της λειτουργίας των τυπογραφείων και των Εργοστασίων-Εργαστηρίων Γραφικών Τεχνών δι' ολόκληρον την Ελλάδα ισχύων από 12 Δεκεμβρίου 1968», *Η Τυπογραφία*, 31.7.1968.

¹⁸² Τόσο ο Κανονισμός του 1914 όσο και του 1968 απαγόρευε την αναπαραγωγή της συνήθειας των στοιχειοθετών να κρατούν στο στόμα τους τυπογραφικά στοιχεία και να καπνίζουν, κατά την εκτέλεση της εργασίας, την πρόσληψη αγοριών ηλικίας κάτω των 16 ετών και κοριτσιών κάτω των 18 σε στερεοτυπεία, λινοτυπικές μηχανές, χυτήρια μονοτυπίας και τσιγκογραφεία. Το νέο διάταγμα προέβλεπε την απαγόρευση χρήσης βενζίνης αυτοκινήτων ή βενζολίου για τον καθαρισμό από τη μελάνη των τυπογραφικών στοιχείων και των τυμπάνων, πλακών και κυλίνδρων των πιεστηρίων, επιτρέποντας μόνο τη χρήση ειδικών διαλυτών ή βιομηχανικής βενζίνης «απηλλαγμένης τετρανθυλιούχου μολύβδου και αρωματικών υδρογονανθράκων». Απαγορεύεται επίσης η απασχόληση ανηλίκων κάτω των 16 ετών στο χειρισμό πιεστηρίων. Δεν γίνεται διάκριση με βάση το φύλο ίσως επειδή θεωρείται αυτονόητη η αποκλειστική απασχόληση αγοριών στη συγκεκριμένη εργασία.

¹⁸³ Ο Αυστριακός Κώδικας Εργασίας που συντάχθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 αν και έτεινε στην κατάργηση της διάκρισης υπαλλήλων και εργατών, αυτή, παραδόξως, επανεισάγεται στο δεύτερο μέρος του σχεδίου. Βλ. Δημήτριος Καλομοίρης, *Εργατικών δίκαιον*, ό.π., σ. 76.

¹⁸⁴ Με βάση το νόμο 2112/1920, το ΒΔ 16/18.7.1920 και το νόμο 3198/1955 η προθεσμία καταγγελίας της σχέσης των υπαλλήλων είναι μεγαλύτερη και η αποζημίωση αυξημένη σε σύγκριση με της αντίστοιχης των εργατών και εργατριών. Η αποζημίωση σε περίπτωση απόλυσης εργάτη φθάνει έως τα 60 ημερομίσθια ενώ σε περίπτωση υπαλλήλου έως 24 μισθούς. Με βάση τον αναγκαστικό νόμο 539/1945 οι υπάλληλοι δικαιούνται περισσότερες ημέρες αδείας μετ' αποδοχών. Βλ. για τη νομική διάκριση υπαλλήλων και εργατών Δημήτριος Καλομοίρης, *Εργατικών δίκαιον*, ό.π., σ. 67-76.

βαθμό ασφάλειας για τη διατήρηση του ύψους του ημερομισθίου. Η αναγνώριση επομένως της υπαλληλικής ιδιότητας έχει πολλαπλά οφέλη για τους εργαζόμενους και πολλαπλά μειονεκτήματα για τους εργοδότες.

Το επάγγελμα του τυπογράφου ευνοεί την ανάπτυξη μιας τέτοιας συζήτησης. Στην Αμερική, όπως και στην Αγγλία, από τα μέσα του 19ου αιώνα η συζήτηση σχετικά με τη διάκριση χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο αντιμετώπισης του «προβλήματος των γυναικών», δηλαδή της εισόδου των γυναικών στην εργασία της στοιχειοθεσίας εφημερίδων. Η είσοδος των γυναικών συμπίεσε τις αποδοχές των ανδρών εργατών, οι οποίοι είδαν τις γυναίκες ως απειλή του «ανδρισμού» τους, αλλά και του ρόλου τους ως «συντηρητές» της οικογένειας. Για τους εργοδότες, η εργασία είχε φύλο: αναγνωρίστηκε ως διανοητική, κατάλληλη για γυναίκες επειδή ήταν ελαφρά, καθαρή και εύκολη, σε αντιπαράθεση με την χειρωνακτική εργασία που ήταν βαριά και βρώμικη κατάλληλη για άνδρες. Για τους εργάτες, η τυπογραφία ήταν μια «ανδρική τέχνη» επειδή συνδύαζε τη διανοητική με την χειρωνακτική εργασία. Με την είσοδο της λινοτυπίας στις εφημερίδες, το κλαβιέ της λινοτυπίας θεωρήθηκε ταυτόσημο με το αντίστοιχο της γραφομηχανής και κατά συνέπεια με τη «γυναικεία» εργασία. Επιχειρηματίες υποστήριζαν ότι η δακτυλογράφηση δεν είναι καν ειδικευση αλλά μια «φυσική» ικανότητα των γυναικών.

Η προσαρμογή του χυτηρίου με το κλαβιέ της λινοτυπίας, σε αντίθεση με την περίπτωση της μονοτυπικής μηχανής, έδωσε το έναυσμα στους εργάτες να επαναπροσδιορίσουν την έμφυλη διαφορά με βιολογικούς όρους. Ο χειριστής της λινοτυπίας ερχόταν αντιμέτωπος με τη ζέστη και τις αναθυμιάσεις του αντιμονίου, στοιχεία που τόνιζαν τον ανδρικό χαρακτήρα της εργασίας. Οι άνδρες εργάτες υποστήριζαν ότι είχαν βιολογικές αντοχές και ταχύτητα παραγωγής, ιδιότητες που οι γυναίκες δεν είχαν. Η «φυσική» ανωτερότητα των ανδρών σε αντίθεση με τη βιολογική κατωτερότητα των γυναικών, χρησιμοποιήθηκε για να διαχωριστεί η εργασία της χειροστοιχειοθεσίας από την εργασία της μηχανικής στοιχειοθεσίας. Για την πρώτη αναγνώρισαν ότι μπορούσε να εκτελεστεί από γυναίκες αλλά για τη δεύτερη θεωρήθηκαν ανίκανες.

Είναι η περίοδος μαζικής της εισόδου των γυναικών στον δημόσιο τομέα και κυρίως στην εργασία της δακτυλογράφησης και γι' αυτό στόχος των ανδρών τέθηκε η αποτροπή ταύτισης της εργασίας με αυτή της δακτυλογράφου. Οι σχετικά υψηλές αποδοχές για τις γυναίκες υπαλλήλους και οι κοινωνικές αντιλήψεις ότι η εργασία

γραφείου είναι καταλληλότερη για μια γυναίκα, απέτρεψε την είσοδο των γυναικών στην εργασία του λινοτύπη, περιορίζοντας τη θέση της σε αυτή της χειροστοιχειοθεσίας.¹⁸⁵

Στην ελληνική περίπτωση συνέβη ακριβώς το αντίθετο. Οι άνδρες εργάτες τύπου της Αθήνας προσπάθησαν να ταυτίσουν την εργασία του λινοτύπη με την αντίστοιχη της δακτυλογράφου, διότι η δεύτερη έχει αναγνωρισθεί ως υπαλληλική. παρόλο που εκτελείται κυρίως από γυναίκες. Οι γυναίκες ήταν απύσες από τις εφημερίδες και τα περιοδικά που εκδίδονται στην Αθήνα, καθώς βρίσκονται υπό τον έλεγχο της ΕΕΤΑ. Το επάγγελμα του εργάτη τύπου είχε φύλο και ήταν αρσενικού γένους. Μόνο δύο γυναίκες λινοτύπες θα καταφέρουν το 1961 να εγγραφούν στην ΕΕΤΑ ως «δόκιμα» μέλη, αλλά ο περιορισμός του όρου «Εργάτης Τύπου» μόνο για τα μόνιμα μέλη αφαίρεσε τη δυνατότητα αναγνώρισής τους ως «Εργάτριες Τύπου».

Σύμφωνα με την απογραφή του 1951, το 86,15% των απασχολουμένων του κλάδου «Εκτυπώσεις, εκδόσεις και συναφείς βιομηχανίες» είναι άνδρες και το 1958 το ποσοστό μειώνεται ελαφρώς στο 83,37%. Οι απογραφές βεβαίως αποκρύπτουν έναν μικρό ή μεγάλο αριθμό εργαζομένων που δεν καταγράφεται, αλλά και πάλι είναι εμφανής η αριθμητική υπεροχή των ανδρών. Σαφέστατα οι εργάτες τύπου της Αθήνας ήταν αρνητικοί απέναντι στην είσοδο των γυναικών στο επάγγελμα, αλλά η απουσία ή ο περιορισμένος αριθμός γυναικών γενικά στον κλάδο και η αδυναμία τους να αναδειχθούν σε ανταγωνιστικό πόλο για τους άνδρες, δεν ευνόησε την ανάπτυξη αντίστοιχων ιδεολογημάτων που απαντώνται στην Αγγλία, τις ΗΠΑ, τη Σοβιετική Ένωση, τη Γαλλία και αλλού, για τον αποκλεισμό των γυναικών από τον χώρο του τυπογραφείου.¹⁸⁶

Μόνο μία φορά καταγράφεται στις πηγές ζήτημα αποκλεισμού των γυναικών από τον χώρο των εφημερίδων. Όταν το 1955 ο εκδότης της εφημερίδας *Μεσόγειος*

¹⁸⁵ Ava Baron, "Contested terrain revisited", ό.π., σ. 58-83· της ίδιας, "Questions of gender", ό.π., σ. 178-199· Cynthia Cockburn, *Brothers*, ό.π., σ. 151-190· Diane P. Koenker, «Men against women», ό.π., σ. 1438-1464.

¹⁸⁶ Για την Αγγλία βλ. Patrick Duffy, *The Skilled Compositor, 1850-1914: An Aristocrat among Working Men*, Ashgate, Άλντερσοτ 2000 σ. 126-156· Cynthia Cockburn, *Brothers*, ό.π., σ. 33-34, 152-159· John Child, *Industrial Relations*, ό.π., σ. 110-112, 219-229· Jonathan Zeitlin, "Engineers and Compositors", ό.π., σ. 195-196. Για τη Σοβιετική Ένωση βλ. Diane P. Koenker, «Men against women», ό.π., σ. 1438-1464. Για τις ΗΠΑ βλ. Ava Baron, «An 'Other' Side of Gender Antagonism at Work», ό.π., σ. 47-69. Για την περίπτωση της Γαλλίας, Charles Sowerwine, "Workers and women in France before 1914: The debate over the Courriau affair", *Journal of Modern History* 55/3 (1983), σ. 411-441. Παρόμοια παραδείγματα αποκλεισμού των γυναικών εμφανίζονται και σε άλλα επαγγέλματα, όπως του σιγαροποιού, του σιδερά και του κουρέα. Βλ. Alice Kessler-Harris, "Treating the male as 'Other': Redefining the parameters of labor history", της ίδιας, *Gendering Labor History*, ό.π., σ. 145-157.

στο Ηράκλειο, Αριστοτέλης Γραμματικάκης, εγκαθιστά λινοτυπικές μηχανές, μετατρέπει το υπόγειο τυπογραφείο του σε σχολή μαθητείας της λινοτυπικής μηχανής. Ανάμεσα σε άλλους προσλαμβάνει και γυναίκα λινοτύπη. Δεν είναι η πρώτη φορά που γυναίκα απασχολείται σε τυπογραφεία εφημερίδων της επαρχίας, αλλά είναι η πρώτη φορά που η ΕΕΤΑ επίσημα κατηγορείται από τοπικό εργατικό σωματείο ότι ανέλαβε την εργολαβική έκδοση της εφημερίδας με την αποστολή μελών-απεργοσπαστών στο Ηράκλειο.

Η ΕΕΤΑ όχι μόνο αρνήθηκε την εμπλοκή της αλλά αποφάσισε να κινήσει και διαδικασίες απαγόρευσης εκπαίδευσης γυναικών λινοτυπών. *«Δοθέντος του διεθνώς αναγνωρισμένου του ανθυγιεινού του επαγγέλματος, νομίζομεν ότι η ΓΣΕΕ θα ήτο δυνατόν δι' επεμβάσεώς της παρά τω υπουργώ Εργασίας να επιτύχη την Νόμω ή δι' αποφάσεως απαγόρευσιν εκπαιδεύσεως γυναικών εις την λινοτυπίαν»*.¹⁸⁷ Δεν είναι τυχαίο που εδώ συγκεκριμενοποιείται η ειδικότητα. Γυναίκες στοιχειοθέτριες, διαλύτριες, χαρτοθέτριες απασχολούνται επίσης σε ανθυγιεινές εργασίες, ερχόμενες σε επαφή με τα τυπογραφικά στοιχεία, το χαρτί, τη μελάνη και τον εκκωφαντικό θόρυβο των πιεστηρίων, αλλά δεν τέθηκε θέμα αποκλεισμού των γυναικών από αυτές τις εργασίες. Ο στόχος ήταν η καθιέρωση αποκλειστικού χειρισμού των λινοτυπικών μηχανών σε άνδρες. Σε άλλες χώρες από τον 19ο αιώνα το ανθυγιεινό του επαγγέλματος χρησιμοποιήθηκε από τα ανδρικά εργατικά σωματεία ως επιχείρημα αποκλεισμού των γυναικών από την εργασία όχι μόνο στη λινοτυπική μηχανή, αλλά και στη χειροστοιχειοθεσία. Οι αναθυμιάσεις, ωστόσο, από την τήξη μετάλλου ή η ασθένεια της μολυβδίασης, λόγω χρήσης τυπογραφικών στοιχείων, επηρεάζει την υγεία όλων των εργαζόμενων, ανεξαρτήτως φύλου. Αν αποκλείονταν οι γυναίκες τότε θα έπρεπε να αποκλεισθούν και οι άνδρες.¹⁸⁸

Για τις γυναίκες υπαλλήλους η εργασία της δακτυλογράφησης προσλαμβάνεται ως μια κουραστική, ανιαρή, επαναλαμβανόμενη εργασία και θεωρείται η πιο χειρωνακτική από όλα τα υπόλοιπα επαγγέλματα γραφείου.¹⁸⁹ Σε αντίθεση, οι άνδρες εργάτες τύπου και οι τυπογράφοι προσλάμβαναν την εργασία της χειροστοιχειοθεσίας και της λινοτύπησης ως «ανώτερες» διανοητικές εργασίες. *«Ο Λινοτύπης εκτελεί*

¹⁸⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 97, «ΕΕΤΑ προς την Γραμματεία της ΓΣΕΕ», 14.5.1955.

¹⁸⁸ Τον 19ο αιώνα ένας Γάλλος ιατρός ισχυρίστηκε ότι χρησιμοποίηση των τυπογραφικών στοιχείων από γυναίκες μπορεί να προκαλέσει στειρώση. Η μολυβδίαση μπορεί όντως να προκαλέσει αποβολές, αλλά δεν έγινε καμία μελέτη για τους κινδύνους που μπορεί να προκαλέσει στην ανδρική γονιμότητα. Βλ. Cynthia Cockburn, *Brothers*, ό.π., σ. 175· Mary Biggs, "Neither Printer's wife nor widow: American women in typesetting, 1830-1950", *Library Quarterly* 50/4 (1980), σ. 431-452.

¹⁸⁹ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι*, ό.π., σ. 218.

εργασίαν ανωτέρας πνευματικής ποιότητας της του δακτυλογράφου. Είναι υποχρεωμένος να λινοτυπή δύσκολα, πολλάκις κακογραμμένα και με πολλά λάθη χειρόγραφα και να φροντίζει να διορθώνη τα λάθη»,¹⁹⁰ όπως ακριβώς και μία δακτυλογράφος. Στην πρώτη περίπτωση, η εργασία της δακτυλογράφησης εκτελείται από γυναίκες και θεωρείται κοινωνικά απαξιωμένη· στη δεύτερη περίπτωση εκτελείται από άνδρες και θεωρείται κοινωνικά ανώτερη. Η διαφορά θέασης των γυναικών δακτυλογράφων με τους άνδρες εργάτες τύπου της Αθήνας για μια παρόμοια εργασία έχει σχέση με αυτό που εύλογα διατύπωσε η Έφη Αβδελά: «ο περιορισμός των γυναικών σε ειδικότητες και σε θέσεις που υποτίθεται ότι προσιδιάζουν στο φύλο τους, ανεξάρτητα από την ειδίκευση που απαιτούν οι συγκεκριμένες εργασίες, όχι μόνο εντείνει το διαχωρισμό των θέσεων εργασίας κατά φύλα, αλλά και μειώνει τη σημασία της κεκτημένης ειδίκευσης των γυναικών».¹⁹¹

Η διαφορά πρόσληψης του περιεχομένου της εργασίας συναντάται και μεταξύ των τυπογράφων και εργατών τύπου. Ο εργάτης τυπογράφος συνδέει την εργασία του με την «τυπογραφική τέχνη» αναπαράγοντας τις αντιλήψεις και θέσεις των εργοδοτών τυπογράφων, με στόχο την απόκτηση κύρους και διάκρισης από τις υπόλοιπες χειρωνακτικές εργασίες. Οι εργάτες τύπου γνωρίζουν ότι αποτελούν το τεχνικό τμήμα μιας επιχείρησης τύπου, έχοντας συνεχώς δίπλα τους τους συντάκτες να τους υπενθυμίζουν ότι αυτοί είναι οι «πνευματικοί εργάτες του τύπου».¹⁹² Για τον λινοτύπη Αναστάσιο Καραγκούνη, απόφοιτο της Νομικής Σχολής,¹⁹³ οι συντάκτες διαχωρίζονται σε δύο βασικές κατηγορίες: σε αυτούς που εκτιμούν και αναγνωρίζουν την εργασία του εργάτη τύπου και σε εκείνους που με το «βαρύγδουπο ύφος του 'πνευματικού' ανθρώπου, του 'διανοούμενου' που δεν μπορεί να κατέβη από το ύψος του 'μεγαλείου' του ως κάτω στους κάθιδρους 'μουτζούρηδες', που σου δίνει την εντύπωση ότι μόλις προ ολίγου είχε συνέντευξι με το Θεό».¹⁹⁴ Οι εργάτες τύπου εκφράζουν την περιφρόνησή τους γι' αυτούς τους συντάκτες τους οποίους αποκαλούν

¹⁹⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «Ενώπιον του κ. Πρωτοδίκου Αθηνών (διαδικασία ν. ΓΠΟΔ)», 10.1.1955.

¹⁹¹ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι*, ό.π., σ. 48.

¹⁹² Στα καταστατικά αναφέρονται οι συντάκτες ως «πνευματικοί εργάτες του τύπου». Συγκεκριμένα αναγνωρίζονται οι: διευθυντές, αρχισυντάκτες, αρθρογράφοι, χρονογράφοι, ειδησιογράφοι, μεταφραστές αναγνωσματογράφοι, ανταποκριτές και διορθωτές. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ89Φ404, *Καταστατικόν Ενώσεως Συντακτών Αθηναϊκών Εφημερίδων*, Δημήτριος Χ. Τρεμπέλας, Αθήνα 1918· Ένωσις Συντακτών εν Αθήναις, *Καταστατικόν*, Τύπος, Αθήνα 1920 και Ένωσις Συντακτών Αθηναϊκών Εφημερίδων, *Καταστατικόν*, Π. Γ. Μακρής και Σία, Αθήνα 1924.

¹⁹³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 89, πρακτικά Εποπτικής Επιτροπής, 15.2.1947.

¹⁹⁴ Τάσος Καραγκούνης, «Σε δύο κατηγορίες χωρίζει ο τυπογράφος τους συντάκτες», *Τετάρτη Εξουσία* 6 (15 Μαΐου 1957), σ. 4.

«αγράμματους», «αναιδείς», «θρασείς», «τσαπατσούληδες», «κακογράφους». Αυτοί οι συντάκτες σπάνια πηγαίνουν στο τυπογραφείο «γιατί εκεί τους περιμένει η 'πρόγκα'»,¹⁹⁵ δηλαδή το «πείραγμα» των εργατών τύπου, το οποίο δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν. Ο χώρος του τυπογραφείου «ανήκει» στους εργάτες τύπου και εκεί οι συντάκτες είναι ιδιαίτερα ευάλωτοι, απέναντι στις προθέσεις των εργατών, που σπάνια είναι ευγενικές.

*Έχει γίνη πια θεσμός, όταν συμβή κανένα λάθος, σοβαρό ή ασήμαντο, στη σύνταξη, στην έννοια ή και στην ορθογραφία ενός κειμένου να φορτώνεται η αμαρτία πάντα στους τυπογράφους, ενώ οι πραγματικοί «ένοχοι» είναι οι συντάκτες που θεωρούν τους εργάτες τύπου «παθητικούς» μόνο εργάτες της διανοητικής εργασίας.*¹⁹⁶

Δεν γενικεύεται και δεν αναγνωρίζεται, επομένως, η «διανοητική» διάσταση της εργασίας σε όλους τους συντάκτες. Εκτός από το «τεχνικό» τμήμα της εργασίας, οι εργάτες τύπου έχουν τη δυνατότητα επέμβασης ή λογοκρισίας του κειμένου σε περίπτωση που κριθεί ότι αυτό έρχεται σε αντίθεση με την πολιτική θέση της εφημερίδας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι ίδιοι ταυτίζονται με αυτήν πολιτικά. Υποδεικνύουν στον αρχισυντάκτη ή τον διορθωτή τις ανακρίβειες, την άγνοια της πολιτικής γραμμής ή την παραβίασή της, τις απαράδεκτες αντιθέσεις ή εκφράσεις με συνέπεια ακόμη και την αφαίρεση του άρθρου από την εφημερίδα. «*Να κάνουμε πως δεν το είδαμε ή πως δεν το καταλάβαμε είναι κάτι το αφύσικο, εκτροπή από την παράδοσι των τυπογράφων να θεωρούν την εφημερίδα δική τους*».¹⁹⁷ Αυτή η δυνατότητα αύξανε τη δύναμη των εργατών τύπου της Αθήνας πάνω στην εφημερίδα, τούς προσέδιδε κύρος, αλλά και ευχέρεια «εκδίκησης» όχι μόνο των δημοσιογράφων που υποτιμούσαν την εργασία τους,¹⁹⁸ αλλά και όλων των υπολοίπων, όπως των πολιτικών:

- *Τότε είχαμε τόση εξουσία που δεν γράφαμε το όνομα του υπουργού. Αν ένας υπουργός δεν μας έκανε το χατίρι, δεν γράφαμε το όνομά του. Ο «κύριος υπουργός*

¹⁹⁵ Στο ίδιο.

¹⁹⁶ Πάυλος Μελετιάδης, «'Λόγω τυπογραφικής αβλεψίας!' Ποιος όμως είναι ο ένοχος;», *Τετάρτη Εξουσία* 7 (1 Ιουνίου 1957), σ. 5.

¹⁹⁷ Τάσος Καραγκούνης, «Σε δύο κατηγορίες χωρίζει ο τυπογράφος τους συντάκτες», ό.π. Αυτή η παράδοση συναντάται και σε άλλες χώρες. Βλ. Theresa F. Rogers-Nathalie S. Friedman, *Printers Face Automation: The Impact of Technology on Work and Retirement among Skilled Craftsmen*, D. C. Heath and Co., Λέξινγκτον 1980, σ. 129.

¹⁹⁸ Για την «εκδίκηση» των τυπογράφων, ο Κώστας Μάγερ αναφέρει την περίπτωση του σχολάρχη Παναγιώτη Τημελή, ο οποίος κάθε Σάββατο δημοσίευε ανάλυση του Ευαγγελίου της Κυριακής στην εφημερίδα *Εσπερινή*. Οι τυπογράφοι δεν συμπαθούσαν τον Τημελή γιατί έγραφε πολλά, ήταν κακογράφος και ήταν σχολαστικός στις διορθώσεις, τις οποίες πραγματοποιούσε ο ίδιος. Ένα Σάββατο για να τον εκδικηθούν αλλάζανε την ιδιότητά του από «Π. Τημελής, καθηγητής των θρησκευτικών μαθημάτων» σε «Π. Τημελής, υφηγητής της σφιλιδολογίας εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω». Ύστερα από αυτό το «τυπογραφικό λάθος», ο Π. Τημελής διέκοψε τη συνεργασία του με την *Εσπερινή*. Βλ. Κώστας Μάγερ, *Δημοσιογραφικά ανέκδοτα*, Αθήνα 1939, σ. 43-44.

*Εργασίας», το όνομά του δεν το γράφαμε μέσα. Φωνάζαν και φωνάζαν να το διορθώσουμε, δεν το γράφαμε εμείς.*¹⁹⁹

Οι εργάτες τύπου φθάνουν στο σημείο να υποστηρίξουν ότι λαμβάνουν υψηλότερες αποδοχές ακόμη και από τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου. Η σύγκριση αυτή δεν είναι τυχαία. Ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου είναι «αποδεδειγμένα» ο πιο μορφωμένος άνθρωπος στην Ελλάδα και η σύγκριση αυτή είχε σκοπό την απόδοση κύρους στους εργάτες τύπου. Οι συντάκτες, αν και «διανοούμενοι», λαμβάνουν χαμηλότερες αποδοχές από τους εργάτες τύπου, οι οποίοι θεωρούνται «χειρώνακτες».²⁰⁰ Οι εργάτες συνεχίζουν να αντιπαραθέτουν την οικονομική τους διαφορά απέναντι στη διανοητική διάσταση της εργασίας των συντακτών, ακόμη και μετά το 1958, όταν, πλέον αναγνωρίστηκε η υπαλληλική διάσταση της εργασίας των λινοτυπών και μαρμαράδων. Αυτή η αναγνώριση δεν μετατόπισε τη θέση των εργατών τύπου ότι ασκούν χειρωνακτικό επάγγελμα ή ότι είναι μέλη της εργατικής τάξης, γι' αυτό και δεν οικειοποιούνται τον όρο του «διανοούμενου».

Η Cynthia Cockburn υποστήριξε ότι η «τυπογραφία ενδεχομένως είχε υψηλό κύρος μέσα στην εργατική τάξη, αλλά δεν υπήρχε αμφιβολία ότι ήταν 'απλώς' χειρωνακτική εργασία, κατώτερη από εκείνες τις διανοητικές εργασίες, οι οποίες υπόσχονταν να πάρουν το αγόρι της εργατικής τάξης ολοκληρωτικά έξω από την τάξη του».²⁰¹ Στην ελληνική περίπτωση, εργάτες τύπου της Αθήνας με πανεπιστημιακή μόρφωση, με ευκαιρίες κοινωνικής κινητικότητας και με σημαντικό οικονομικό κεφάλαιο, δηλαδή με προϋποθέσεις κοινωνικής ανέλιξης, επέλεξαν την παραμονή τους στη θέση του εργάτη. Η κοινωνική κινητικότητα δεν είναι κατ' ανάγκην αίτημα για τα μέλη της εργατικής τάξης, παρόλο που στην Ελλάδα υπήρχε αυτή η δυνατότητα.

Σε αντιπαραβολή με τους τυπογράφους, οι εργάτες τύπου γνώριζαν ότι μέσω των εφημερίδων δεν πληροφορείται το κοινό για την «κοινωνική πραγματικότητα»,

¹⁹⁹ Τον ίδιο τρόπο πίεσης στους πολιτικούς ασκούσαν και οι συντάκτες. Η δικαιολογία του «τυπογραφικού λάθους» προφανώς και δεν έπειθε τους εκδότες. Επέτρεπαν την άσκηση της πρακτικής ενδεχομένως διότι και οι ίδιοι συμφωνούσανε. Συνέντευξη με τον Τζώνη Ζαγοριανίτη, 5 Ιουλίου 2010.

²⁰⁰ «Οι δημοσιογράφοι έχουν καταντήσει να είναι μία από τις χειρότερα αμειβόμενες επαγγελματικές τάξεις. Οι μισθοί που παίρνουν είναι τελείως ανεπαρκείς, ώστε να είναι αναγκασμένοι να απασχολούνται πολλαπλώς και να εργάζονται εξαντλητικά για να συμπληρώσουν, κατά κάποιον τρόπο, τα μεγάλα κενά που αφήνει το μισθολόγιο». Οι συντάκτες εργάζονται και την Κυριακή χωρίς να αμείβονται. Βλ. «Το φλέγον ζήτημα» και «Η εργασία της Κυριακής», *Τετάρτη Εξουσία* 4 (15 Απριλίου 1957), σ. 1.

²⁰¹ Cynthia Cockburn, *Brothers*, ό.π., σ. 44. Ο Jacques Rancière επισημαίνει ότι από τον 19ο αιώνα, σε σύγκριση με τον κόσμο της διανοήσης, οι τυπογράφοι ήταν απόκληροι. Βλ. Jacques Rancière, «The myth of the artisan», ό.π., σ. 321.

αλλά αυτή μεταφέρεται κατασκευασμένα ανάλογα με τα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα που εξυπηρετεί κάθε εφημερίδα. Αδυνατεί επομένως να ευθυγραμμισθεί με έναν τυπογράφο σχετικά με την «ενημέρωση» και πληροφόρηση του κοινού. Οι εργάτες τύπου και οι τυπογράφοι βιώνουν και αντιλαμβάνονται διαφορετικά την εργασία τους. Η υπερηφάνεια του τυπογράφου προέρχεται από την πρόσληψη του επαγγέλματος ως «τυπογραφική τέχνη», ενώ η υπερηφάνεια του εργάτη τύπου προέρχεται από το γεγονός ότι είναι μέλος ενός ισχυρού αριστοκρατικού εργατικού σωματείου, της ΕΕΤΑ.²⁰²

Η αναγνώριση της διανοητικής διάστασης της εργασίας αποτέλεσε ζητούμενο για τους εργάτες τύπου της Αθήνας ήδη από τη δεκαετία του 1930. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930 παρατηρείται ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ τυπογραφείων, αύξηση του αριθμού των λινοτυπικών μηχανών, μείωση της βιομηχανικής δραστηριότητας και αστάθεια στην πολιτική ζωή, παράγοντες που συνέβαλλαν στην αύξηση της ανεργίας και στη συμπίεση των αποδοχών των εργαζομένων. Μέσα σε αυτό το δυσμενές πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό κλίμα, λινοτύπες διεκδίκησαν την αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας, δηλαδή της υπεροχής του διανοητικού έναντι του χειρωνακτικού στοιχείου κατά την εκτέλεση της εργασίας τους.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 απολυμένοι λινοτύπες, στοιχειοθέτες και πιεστές καταφεύγουν σε δικαστήρια²⁰³ προκειμένου να τους καταβληθεί η αποζημίωση, ενώ παράλληλα διεκδικούν την υπαγωγή τους στο νόμο 2112/1920.²⁰⁴

²⁰² Η υπερηφάνεια για την εργασία συναντάται και σε επαγγέλματα που μπορούν να χαρακτηρισθούν «πληβειακά», όπως των οικοδόμων. Επίσης και γυναίκες τυπογράφοι ένιωθαν υπερηφάνεια για την εργασία που εκτελούσαν. Βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι*, ό.π., σ. 229-230· Kathleen Canning, *Languages of Labor and Gender: Female Factory Work in Germany, 1850-1914*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1996, σ. 258· Barbara L. Gray, “Organizational struggles of working women in the nineteenth century”, *Labor Studies Journal* 16 (1991), σ. 16-34-18.

²⁰³ Λινοτύπες της εφημερίδας *Εθνική* διεκδικούν από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 την υπαλληλική ιδιότητα. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 1, πρακτικά ΔΣ, 24.10.1938. Το 1938 δύο πιεστές της εφημερίδας *Ακρόπολις*, Χρήστος Κυριακόπουλος και Μιχαήλ Παπαγεωργίου, διεκδικούν επίσης την υπαλληλική ιδιότητα. Προφανώς η καταβολή κάποιας οικονομικής ενίσχυσης στους δύο πιεστές από την πλευρά της επιχείρησης τους «έπεισε» να παραιτηθούν από τη δικαστική αγωγή. Αν και το ΔΣ της ΕΕΤΑ προσπάθησε να τους μεταπείσει με την απειλή της διαγραφής τους από την Ένωση, οι δύο πιεστές αρνήθηκαν την αναίρεση της δήλωσής τους. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 1, πρακτικά ΔΣ, 27.9.1938. Πάντως με απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών το 1941 ο προϊστάμενος πιεστηρίου αναγνωρίστηκε ιδιωτικός υπάλληλος. Βλ. Μιλτιάδης Γ. Καλαγιάς, *Σύνομις εργατικού δικαίου. Νομοθεσία – Νομολογία – Ερμηνεία*, Γραφικές Τέχνες Ι.Ν. Ζαχαροπούλου, Αθήνα 1961, σ. 176.

²⁰⁴ Σύμφωνα με το άρθρο 3, παρ. 1, του νόμου 2112/1920 «περί υποχρεωτικής καταγγελίας της συμβάσεως εργασίας ιδιωτικών υπαλλήλων» σε περίπτωση απόλυσης ο εργοδότης οφείλει να

Το επιχείρημά τους ενισχύεται το 1937 από την παραδοχή του δικηγόρου και μετέπειτα υπουργού, Ιωάννη Καποδίστρια, ότι οι λινοτύπες, οι στοιχειοθέτες και οι πιεστές των ημερήσιων εφημερίδων και περιοδικών είναι «τεχνικοί υπάλληλοι». Η εργασία του λινοτύπη «*απαιτούσα άπταιστον γνώσιν της ορθογραφίας και εγκυκλοπαιδικήν τινα μόρφωσιν*» είναι υπαλληλική· η εργασία του στοιχειοθέτη απαιτεί θεωρητική μόρφωση «*ουχί την τυχούσαν, διότι από των χειρών του θα διέλθουν παντός είδους και πάσης φύσεως χειρόγραφα, από του κυρίου άρθρου εφημερίδος μέχρι των κειμένων επιστημονικών συγγραμμάτων, νομικών, ιατρικών φυσικομαθηματικών κλπ.*», είναι επίσης υπαλληλική, όπως και η εργασία του πιεστή των ημερήσιων εφημερίδων και περιοδικών, διότι η «*καλλιτεχνική εμφάνισις ενίων εφημερίδων και περιοδικών οφείλεται κυρίως εις αυτούς, οι οποίοι δεν δύναται βεβαίως να θεωρηθούν απλοί τεχνίται ή εργάται*».²⁰⁵

Είναι εμφανής η αδυναμία σαφούς προσδιορισμού εκείνων των ειδικοτήτων που υπάγονται στο καθεστώς του υπαλλήλου. Αυτό πιθανόν οφείλεται στην άγνοια, του Ιωάννη Καποδίστρια, αφενός όσον αφορά στην ποικιλία των ειδικοτήτων που απαιτούνται για την εκτέλεση μιας τυπογραφικής εργασίας, εκτός και αν στις υπόλοιπες εργασίες δεν προσδίδεται διανοητικό περιεχόμενο, και αφετέρου στη διάκριση μεταξύ εργατών τύπου και τυπογράφων. Προφανώς εδώ έχει ως σημείο αναφοράς τους εργάτες τύπου, αμελώντας εν πολλοίς όχι μόνο τους τυπογράφους των εκδοτικών καταστημάτων, αλλά και τους εργαζόμενους σε μη ημερήσιες εφημερίδες και περιοδικά. Δηλαδή ο πιεστής ημερήσιας εφημερίδας είναι υπάλληλος ενώ της μη ημερήσιας όχι; Ή ακόμη, ο στοιχειοθέτης των εφημερίδων είναι υπάλληλος, αλλά ο στοιχειοθέτης του βιβλίου εργάτης; Εκτός και αν θεώρησε ο Ι. Καποδίστριας ως αυτονόητη τη γενίκευση των όρων σε όλους τους εργαζόμενους που φέρουν την ίδια ειδικότητα. Πάντως η ασάφεια και η αδυναμία προσδιορισμού των διαφορετικών εργασιών και διαχωρισμού των εργατών τύπου από τους τυπογράφους αναπαράγεται

καταβάλει στον απολυμένο υπάλληλο αποζημίωση «ίσην προς το σύνολον των τακτικών αυτού αποδοχών ας θα ελάμβανε κατά τον χρόνον προ του οποίου έδει να γίνη η καταγγελία, πλην αν εκ συμβάσεως ή εθίμου οφείλεται μεγαλύτερα αποζημιώσεις». Βλ. *ΦΕΚ* 67 Α' / 18.3.1920 και *ΦΕΚ* 158 Α' / 18.7.1920. Με την εκδήλωση των πρώτων απεργιών το 1922, η κυβέρνηση αναστέλλει για μικρό χρονικό διάστημα την ισχύ του νόμου, ώστε να διευκολυνθεί η απόλυση απεργών χωρίς αποζημίωση. Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, ό.π., σ. 295· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 50-51· Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, ό.π., σ. 236-237.

²⁰⁵ Ιωάννης Καποδίστριας, *Ερμηνεία του εργατικού δικαίου*, ό.π., σ. 292-293. Φαίνεται πάντως ότι τα Πρωτοδικεία Αθηνών, Θεσσαλονίκης και Πειραιώς έλαβαν υπόψη τους τις θέσεις αυτές του Ι. Καποδίστρια εκδίδοντας και τις αντίστοιχες αποφάσεις υπέρ της υπαλληλικής ιδιότητας των λινοτυπών, στοιχειοθετών και πιεστών.

σε όλο το νομικό πλαίσιο της μετεμφυλιακής περιόδου, δημιουργώντας προσκόμματα εφαρμογής των νόμων.

Ο ίδιος ο νόμος 2112/1920 και συγκεκριμένα το άρθρο 3, παρ. 2, ανέφερε ότι ως «τακτικά αποδοχαί υπαλλήλου θεωρούνται ο μισθός, ως και πάσα άλλη παροχή, εφόσον δίδεται αντί μισθού, οίον παροχαί εις είδος, προμήθεια κλπ.». Ως υπάλληλοι και άρα δικαιούχοι αποζημίωσης αναγνωρίζονται όσοι λαμβάνουν μισθό, αποκλείοντας από αυτή τη δυνατότητα τους εργάτες και τις εργάτριες που πληρωνόντουσαν με ημερομίσθιο. Οι εργοδότες βρήκαν την ευκαιρία αντικατάστασης του κριτηρίου κοινωνικής διάκρισης της διανοητικής από τη χειρωνακτική εργασία ή της υπαλληλικής από της εργατικής ιδιότητας με το κριτήριο του τρόπου αμοιβής. Εξαιτίας εφαρμογής αυτού του άρθρου, οι εργοδότες προχώρησαν στην πρόσληψη «αναμφισβητήτως υπαλληλικού προσωπικού», όπως μηχανικούς, λογιστές, χημικούς κ.λπ., ως ημερομίσθιους εργάτες και εργάτριες με σκοπό την αποφυγή καταβολής υπαλληλικής αποζημίωσης σε περίπτωση απόλυσης.²⁰⁶ Αν και ο νόμος 4558/1930 ψηφίσθηκε προκειμένου να άρει τη διάκριση με βάση τον τρόπο αμοιβής,²⁰⁷ η συγκεκριμένη πρακτική από την πλευρά των εργοδοτών αναπαράγεται και μετά την ψήφιση του ΝΔ 2655/1953 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Νόμου 2112/20 περί καταγγελίας της συμβάσεως εργασίας». Ακόμη και δικαστήρια αποδέχονται τον τρόπο αμοιβής ως κριτήριο για την αναγνώριση της υπαλληλικής ή εργατικής ιδιότητας μη λαμβάνοντας υπόψη το νόμο του 1930. Το 1947 το Πρωτοδικείο Αθηνών αναγνώρισε την εργατική ιδιότητα στο μέλος της ΕΕΤΑ, Ιούλιο Γλαμπαδάκη, λινοτύπη στην εκδοτική επιχείρηση του Λουκή Ακρίτα, με το αιτιολογικό ότι αφενός οι ημερομίσθιοι εργάτες δεν αποτελούν «μόνιμα στοιχεία» της επιχειρήσεως και δεν θεωρούνται ιδιωτικοί υπάλληλοι και αφετέρου ο ιδρυτικός νόμος του ΤΑΕΤΑ αναφέρεται σε εργάτες τύπου και όχι σε υπαλλήλους.²⁰⁸

Σύμφωνα με το νομοθετικό διάταγμα 2655, ιδιωτικός υπάλληλος θεωρείται «παν πρόσωπον κατά κύριον επάγγελμα ασχολούμενον επ' αντιμισθία, ανεξαρτήτως τρόπου πληρωμής, εις υπηρεσίαν ιδιωτικού καταστήματος, γραφείου ή εν γένει επιχειρήσεως ή οιασδήποτε εργασίας και παρέχον εργασίαν αποκλειστικώς ή κατά

²⁰⁶ ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Τρύφωνα Τριανταφυλλάκου, ΓΔΤΠ 1, «Κατατοπιστικόν σημείωμα» [1961].

²⁰⁷ Με βάση το άρθρο 7 του νόμου 4558/1930, «ο χαρακτηρισμός του υπαλλήλου ως ημερομισθίου είναι άνευ αποτελέσματος, αν εγένετο προς περιγραφήν του νόμου ή δεν ανταποκρίνηται προς την αλήθειαν» (ΦΕΚ 124 Α' /26.4.1930).

²⁰⁸ ΓΑΚ, Πρωτοδικείο Αθηνών, Απόφαση 4615/1947.

κύριον χαρακτήρα μη σωματικήν». Αποκλείονται από την κατηγορία του ιδιωτικού υπαλλήλου οι υπηρέτες, οι βιομηχανικοί, βιοτεχνικοί, μεταλλευτικοί και γεωργικοί εργάτες, βοηθοί ή μαθητευόμενοι των εν λόγω κατηγοριών.²⁰⁹ Επομένως, η αναγνώριση της «κατά κύριον χαρακτήρα μη σωματικής» διάστασης ήταν αρκετή για την κατοχύρωση της υπαλληλικής ιδιότητας.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950 τα Πρωτοδικεία Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης εκδικάζουν υποθέσεις αναγνώρισης της υπαλληλικής ιδιότητας εκδίδοντας αντιφατικές αποφάσεις.²¹⁰ Λόγω του ότι η έννοια του «εργάτη τύπου» τονίζει τη χειρωνακτική διάσταση της εργασίας, από το 1940 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950 τίθεται κατά καιρούς ζήτημα αλλαγής επωνυμίας της Ένωσης. Το 1940 ο τίτλος «Ένωση Τεχνικού Προσωπικού Αθηναϊκών Εφημερίδων» προκρίνεται από το ΔΣ της Ένωσης στη Γενική Συνέλευση, αλλά ο νέος τίτλος που εγκρίνεται είναι «Ένωση Στιχοτυπωτών Αθηναϊκών Εφημερίδων»²¹¹ δίνοντας έμφαση στην ειδικότητα του λινοτύπη παρά σε οποιαδήποτε άλλη ειδικότητα. Έχοντας λάβει διαβεβαιώσεις από τον υπουργό Εργασίας, σχετικά με τον καταρτισμό νομοσχεδίου για την αναγνώριση της

²⁰⁹ ΦΕΚ 299 Α' /31.10.1953· η έμφαση δική μου.

²¹⁰ Το 1940 το Ειρηνοδικείο Αθηνών αναγνώρισε την υπαλληλική ειδικότητα στον λινοτύπη της εφημερίδας *Νέα Ελλάς* Βασίλειο Βαμβακούση· την ίδια περίοδο ο λινοτύπη Μαρίνος Πολυδωρόπουλος (1893-1961) κατέφυγε στο Συμβούλιο της Επικρατείας και το 1941 ο επίσης λινοτύπη της *Ακροπόλεως* Γεώργιος Γαρίδης διεκδίκησε δικαστικά την υπαλληλική αναγνώριση. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 1, πρακτικά ΔΣ, 4.6.1940, 18.6.1940, 25.6.1940 και 15.9.1941. Από τη δεκαετία του 1930 εργαζόμενοι διαφόρων επαγγελματιών κατέφυγαν στα δικαστήρια για την αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας. Με αποφάσεις του Αρείου Πάγου αναγνωρίστηκαν ως υπάλληλοι οι ηθοποιοί (ΑΠ 199/1930), οι οδηγοί αυτοκινήτων (ΑΠ 76/1952), οι μηχανικοί πρακτικοί, εφόσον επιβλέπουν και συντηρούν μηχανολογικές εγκαταστάσεις (ΑΠ 586/1953), ο επιστάτης μεγάλης ομάδας εργατών (ΑΠ 266/1952), ο προϊστάμενος συνεργείου (ΑΠ 67/1954) κ.ά. Με αποφάσεις του Πρωτοδικείου Αθηνών αναγνωρίστηκαν ως υπάλληλοι οι «διευθύνοντες, εποπτεύοντες και παρακολουθούντες την λειτουργίαν μηχανών» (4781/1945), ο επιστάτης που έχει θεωρητικές γνώσεις και τεχνική μόρφωση (2706/1950), ο προϊστάμενος συνεργείου τεχνιτών (5892/1946), ο μηχανικός και συντηρητής μηχανημάτων (16323/1937), ο εκτυπωτής φωτογραφικών πλακών (567/1942), οι σιγαρομηχανικοί (6554/1946) κ.ά. Βλ. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Τρύφωνα Τριανταφυλλάκου, Δημοσιογραφικά Ενώσεις – Πρακτορεία Εφημερίδων – Εργάται Τύπου – Απεργίαι, 1959-1960-1961, «Σημείωμα διά τον κ. Υφυπουργόν Προεδρίας της Κυβερνήσεως» [1960]. Βλ., επίσης, Δημήτριος Καλομοίρης, *Εργατικών δίκαιον*, ό.π., σ. 70-71· Μιλτιάδης Γ. Καλαγιάς, *Σύνοψις εργατικού δικαίου*, ό.π., σ. 178-179.

²¹¹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 1, πρακτικά ΔΣ, 9.9.1941 και 15.9.1941. Το 1953 προκρίνεται ο τίτλος «Ένωση Τεχνικών Υπαλλήλων Αθηναϊκού Τύπου». Η αντικατάσταση της λέξης «εργατών» από τη λέξη «υπαλλήλων» θεωρήθηκε ως νομιμοποίηση της υπαλληλικής ιδιότητας, η οποία πλέον περικλείει όλες τις ειδικότητες της ΕΕΤΑ. Αυτό υποθέτω ότι συνέβη εξαιτίας της χρήσης ως επιχείρημα από τα δικαστήρια του ιδρυτικού καταστατικού του ΤΑΕΤΑ. Με την τροποποίηση του καταστατικού της ΕΕΤΑ το 1955 τίθεται εκ νέου ζήτημα αλλαγής επωνυμίας της Ένωσης. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 65, «Ένωση Τεχνικών Υπαλλήλων Αθηναϊκού Τύπου, Ψηφοδέλτιον», Ιούλιος 1953.

υπαλληλικής ιδιότητας, οι εργάτες τύπου δεν μεταβάλλουν τον τίτλο θεωρώντας λανθασμένα ότι το αίτημα έχει πάρει το δρόμο της ικανοποίησής του.

Σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής διαπιστώνεται αργοπορία ψήφισης του σχετικού νόμου με την προβολή διαφόρων δικαιολογιών από τον Γενικό Διευθυντή του υπουργείου Εργασίας Παυλάκη. Η απουσία πρακτικών από τον Οκτώβρη του 1942 μέχρι και την απελευθέρωση, δεν μας επιτρέπει να δούμε τις ενέργειες της Διοίκησης της ΕΕΤΑ.²¹² Πάντως μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1950 η ΕΕΤΑ δεν θα σταματήσει να στέλνει «επανειλημμένως και φορτικώς» υπομνήματα στους εκάστοτε υπουργούς Εργασίας για την αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας.²¹³ Αν και δεν δηλώνεται, είναι εμφανές ότι οι εκδότες των αθηναϊκών εφημερίδων, προέβαλαν εμπόδια στη νομοθετική κατοχύρωση της υπαλληλικής ιδιότητας. Έτσι εξηγείται και η πολύχρονη καθυστέρηση αναγνώρισής της.

Η τομή στις προσπάθειες λινοτύπων μελών της ΕΕΤΑ για αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας, πραγματοποιείται το 1954 όταν ο λινοτύπης και ιδρυτικό μέλος της ΕΕΤΑ Σταμάτης Μέγκος (ή Μέγγος) απολύεται από την εκδοτική εταιρεία «Αλκυών – Δημ. Παπασπύρου και Σία», η οποία εξέδιδε ανάμεσα σε άλλα και την εφημερίδα του εκδότη Ιωάννη Παπαγεωργίου *Ελεύθερος Λόγος* (1952-1954). Η ΕΕΤΑ συνεργάστηκε με το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών, καθώς είδαν στην υπόθεση Μέγκου την ευκαιρία αναγνώρισης της υπαλληλικής ιδιότητας και της οριστικής διευθέτησης του ζητήματος. Την υπόθεση ανέλαβε αρχικά ο δικηγόρος Ιωάννης Παπαθεοδώρου και εν συνεχεία ο δικηγόρος της ΕΕΤΑ Στυλιανός Σπετσάκης, πρώην λινοτύπης και μέλος της ΕΕΤΑ από το 1935, σε συνεργασία με τον «διαπρεπή» καθηγητή νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών και διευθυντή του περιοδικού *Θέμις*, Χρήστο Πράτσικα.²¹⁴

²¹² Για τη μη καταγραφή πρακτικών του ΔΣ της ΕΕΤΑ, το διάστημα Οκτωβρίου 1942 και Αυγούστου 1943, οι εργάτες τύπου μας πληροφορούν: «Δεν ήταν δυνατόν να κρατηθούν πρακτικά δι' έκαστον συνεδρίασιν χωριστά, αφ' ενός επειδή εις όλα τα θέματα υπήρχαν της οικονομικής και πολιτικής διεκδικήσεως αφ' ετέρου η κήρυξις τριών πολιτικών απεργιών και πολλών άλλων διαμαρτυριών, εδέσμευσαν τη διοίκηση να κρατήσει εκτενή πρακτικά διά τους γνωστούς λόγους φυλακίσεων κ.λπ.». Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 1, πρακτικά ΔΣ, 25.8.1943.

²¹³ «Η μη νομοθετική τακτοποίησης του ζητήματος αυτού δημιουργεί εκνευριστικήν ανωμαλίαν, διότι παρουσιάζεται εκκρεμής η ιδιότης των εργατών τύπου δι' αλληλοσυγκρουομένων και αντιφατικών δικαστικών αποφάσεων με καταστραπτικές οικονομικές συνεπείας διά τους εργαζομένους». Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 15, «Υπόμνημα της ΕΕΤΑ προς τον υπουργόν Εργασίας», 21.2.1949 και «ΕΕΤΑ, προς υπουργόν Εργασίας», 13.10.1949.

²¹⁴ «Το θέμα της υπαλληλικής ιδιότητας», *Δελτίον Πληροφοριών* 2 (Μάιος 1956), σ. 4: «Αι ενέργειαι της Διοικήσεως διά την υπαλληλικήν ιδιότητα», *Δελτίον Πληροφοριών* 10 (Ιούνιος 1957), σ. 4. Το περιοδικό *Θέμις* εκδίδεται αρχικά από τον εκδότη Λεωνίδα Λ. Σγούτα την περίοδο 1846-1865. Επανεκδίδεται το 1890 από τους νομικούς Θρασύβουλο και Περικλή Αγγελοπούλους-Αθανάτους. Το 1916 ο δικηγόρος, και μετέπειτα καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Χρήστος Πράτσικας

Ο Μέγκος εργάστηκε ως λινοτύπης στον *Ελεύθερο Λόγο* με ημερομίσθιο 195 δραχμών από τις 30 Οκτωβρίου του 1952 μέχρι τις 24 Αυγούστου του 1954, οπότε και απολύεται λαμβάνοντας αποζημίωση οκτώ ημερών. Ο Μέγκος κατέφυγε στο Πρωτοδικείο Αθηνών, προκειμένου να εφεσιβάλει την απόφαση που αναγνώρισε την εργατική ιδιότητα, διεκδικώντας αποζημίωση ύψους 8.580 δραχμών. Η νέα απόφαση του Πρωτοδικείου αναίρεσε την προηγούμενη απόφαση και αναγνώρισε ότι στην εργασία του λινοτύπη δεν προέχει το σωματικό στοιχείο «*τουτέστιν η πίεσις των πλήκτρων, αλλ' αντιθέτως κυριαρχεί κατά προέχοντα χαρακτήρα το πνευματικόν τοιούτον*».

Τα επιχειρήματα των δικαστών για την αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας ήταν ότι επειδή η λινοτυπία προσομοιάζει με τη γραφομηχανή, ο λινοτύπης «*δέον να κέκτηται γραμματικάς γνώσεις*» για την ορθή ανάγνωση του χειρογράφου (ενίοτε δυσαναγνώστου) και συγχρόνως «*διά νοεράς εργασίας δέον να συλλαμβάνη το ταχύτερον εν νω τας κατ' ιδίαν λέξεις του περιεχομένου του χειρογράφου*», ότι έχει την ικανότητα της «*καθ' υπαγόρευσιν λινοτυπήσεως*», η οποία απαιτείται σε περίπτωση επείγουσας εκτύπωσης της τελευταίας σελίδας των εφημερίδων ή των τελευταίων ειδήσεων, και τέλος, ότι καταβάλλει μεγαλύτερη νοητική προσπάθεια σε περίπτωση στοιχειοθέτησης ξενόγλωσσου χειρογράφου. Το τελευταίο επιχειρήμα ενισχύεται από το γεγονός ότι συνήθως οι λινοτύπες κατέχουν απολυτήριο Γυμνασίου ή έχουν φοιτήσει σε κάποιες τάξεις και άρα γνωρίζουν το λατινικό αλφάβητο.

Η κατοχή πτυχίου νομικής σχολής τόσο από τον πρόεδρο της ΕΕΤΑ και λινοτύπη Νικόλαο Κατλά όσο και από τον Σύμβουλο Αθανάσιο Παπαθανασίου χρησιμοποιήθηκε από τον δικηγόρο Ι. Παπαθεοδώρου ως απόδειξη του ανωτέρου μορφωτικού επιπέδου των λινοτυπών.²¹⁵ Με βάση την απόφαση αίρεται και το επιχειρήμα σχετικά με τον ιδρυτικό νόμο του ΤΑΕΤΑ, καθώς αναγνωρίζεται ότι η φράση «*εργάται τύπου*» νοείται «*υπό ευρείαν έννοιαν και ουχί εξ απόψεως*

παντρεύεται την κόρη του Θρασύβουλου, Έλλη, και μετέχει στη διεύθυνση του περιοδικού. Μετά τον θάνατο των δύο αδελφών (1917 και 1926) η διεύθυνση περνάει αποκλειστικά στον Χρήστο Πράτσικα. Ο εκδότης Ιωάννης Ζαχαρόπουλος αναλαμβάνει το 1925 την επανέκδοση του περιοδικού. Βλ. Ευγενία Μπουρνόβα, *Οι κάτοικοι των Αθηνών*, ό.π., σ. 153· Μιχάλης Τσαπόγας, «Θέμις», Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου*, τ. Β', ό.π., σ. 406-408· Κώστας Χατζιώτης, *Εκδοτικός οίκος – βιβλιοπωλείο Γεωργίου Βασιλείου*, ό.π., σ. 91.

²¹⁵ Ο Σταμάτης Μέγκος φοίτησε μέχρι τη Δ' Γυμνασίου. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «Ενώπιον του κ. Πρωτοδίκου Αθηνών (διαδικασία ν. ΓΠΟΔ)», 10.1.1955.

διακρίσεως του εργαίου από του υπαλλήλου εν τη εννοία της εφαρμογής του ν. 2112».²¹⁶

Η υπόθεση του Σταμάτη Μέγκου φθάνει μέχρι τον Άρειο Πάγο ύστερα από την προσπάθεια αναίρεσης της πρωτόδικης απόφασης από την Εκδοτική Εταιρεία Αλκυών-Ιωάννη Γ. Παπαγεωργίου και Σία ΕΕ (πρώην Αλκυών Δημ. Παπασπύρου και Σία), η οποία εξέδιδε την *Αθηναϊκή* και το *Θησαυρό*. Στις 27 Φεβρουαρίου του 1956 το Α΄ Τμήμα του Αρείου Πάγου αναίρεσε την πρωτόδικη απόφαση με το αιτιολογικό απασχόλησης ειδικού διορθωτή για τον έλεγχο της ορθότητας του κειμένου και της σπάνιας περίπτωσης «καθ' υπαγόρεσιν» λινοτύπησης.²¹⁷ Η υπόθεση παραπέμφθηκε στο Β΄ Τμήμα του Αρείου Πάγου, το οποίο αναίρεσε την προηγούμενη απόφαση.

Η τοιαύτη του λινοτύπου εργασία, είναι σωματική και πνευματική, αλλ' ως προς μεν το σωματικόν στοιχείον διεξαγομένη κατά το πλείστον τη βοήθεια της μηχανής, τιθεμένης εις κίνησιν διά καταλλήλων του λινοτύπου ελαφρών χειρισμών και δυναμένης κατά τούτο να θεωρηθή ως μιας πολυπλοκώτερας εν μεγεθύνσει γραφομηχανής, ως προς δε το πνευματικόν απαιτούσα την προηγουμένην ανάγνωσιν τού προς στοιχειοθέτησιν χειρογράφου-ήτις δέον να γίνεται μετά πολλής προσοχής, απαιτούσα ενίοτε και ιδιάζουσαν αντίληψιν.

Εξαιτίας των αντιφατικών αποφάσεων του Α΄ και του Β΄ Τμήματος του Αρείου Πάγου η υπόθεση παραπέμφθηκε στην Ολομέλεια, η οποία συμφώνησε με την απόφαση του Β΄ Τμήματος, δηλαδή της υπεροχής του πνευματικού έναντι του χειρωνακτικού στοιχείου.²¹⁸

Η αναγνώριση στις 20 Ιουνίου του 1957 της υπαλληλικής ιδιότητας στους λινοτύπες άνοιξε το δρόμο για την αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας και στους στοιχειοθέτες. Η υψηλή δικαστική δαπάνη ήταν αδύνατο να καλυφθεί από το οικονομικά αδύναμο Σωματείο Τυπογράφων, μέλος του οποίου ξεκίνησε δικαστικό αγώνα. Το Σωματείο ζήτησε οικονομική ενίσχυση από την ΕΕΤΑ με την οποία μοιράστηκαν εξ ημισείας τα δικαστικά έξοδα. Επιδίωξαν από κοινού την επέκταση της υπαλληλικής ιδιότητας και στις υπόλοιπες ειδικότητες του τυπογραφείου, αλλά και την ψήφιση σχετικού νόμου.

²¹⁶ ΓΑΚ, Πρωτοδικείο Αθηνών 6730/1955. Το δικαστήριο ενέκρινε ότι η επιχείρηση οφείλει να αποζημιώσει τον Σταμάτη Μέγκο με ημερομίσθια 50 εργασιμων ημερών που αντιστοιχούσαν σε 8.190 δραχμές, αφαιρώντας τις 8 ημέρες που είχαν ήδη καταβληθεί από την επιχείρηση ως αποζημίωση.

²¹⁷ Συνήθως κατά το κλείσιμο της τελευταίας σελίδας, όπου στοιχειοθετούνται επείγουσες ειδήσεις, ο συντάκτης υπαγορεύει το κείμενο στον λινοτύπη.

²¹⁸ ΑΠ 151/1956, 221/1957, 431/1957. Με βάση απόφαση του Αρείου Πάγου, στις 14 Δεκεμβρίου του 1957 (ΑΠ 606/1957), καταβλήθηκε υπαλληλική αποζημίωση στον Σταμάτη Μέγκο ύψους 8.190 δραχμών.

Αν και οι αποφάσεις του Αρείου Πάγου αποτελούν νομολογία, απαιτείται η ψήφιση νόμου προκειμένου οι εργαζόμενοι να λάβουν όλα τα πλεονεκτήματα του ιδιωτικού υπαλλήλου. Για τους εργάτες τύπου της Αθήνας το καίριο ζήτημα ήταν η αποζημίωση σε περίπτωση απόλυσης, διότι σύμφωνα με τη Σύμβαση Εργασίας μεταξύ της ΕΕΤΑ και της Κοινοπραξίας Αθηναϊκών Εφημερίδων,²¹⁹ της 25ης Νοεμβρίου του 1952, οι ημέρες αδειάς των εργατών τύπου ήταν σύμφωνες με τις αντίστοιχες των υπαλλήλων που ορίστηκαν με βάση τον αναγκαστικό νόμο 539/1945. Η διαφορά έγκειται ότι το ανώτατο όριο των ημερών αδειάς «μετά πλήρων αποδοχών» φθάνει για τους υπαλλήλους τις 26 ημέρες ενώ για τους εργάτες τύπου τις 18. Προφανώς λόγω αναγνώρισης της ανθυγιεινότητας του επαγγέλματος, δηλαδή ότι οι εργάτες τύπου, όπως και οι τυπογράφοι, εκτελούν «επιβλαβή» και «κοπιώδη» εργασία, για το πρώτο έτος απασχόλησης οι ημέρες αδειάς ορίστηκαν στις δώδεκα έναντι των οκτώ για τους εργάτες.²²⁰

Για την επέκταση της υπαλληλικής ιδιότητας και στους στοιχειοθέτες το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών ζήτησε τη συμπαράσταση από τους ανθρώπους του «πνεύματος», δηλαδή των «αποδεδειγμένα» διανοούμενων, τους συγγραφείς και επιστήμονες. Η στενή συνεργασία τυπογράφου και συγγραφέα για την έκδοση του

²¹⁹ Η «Κοινοπραξία Αθηναϊκών Εφημερίδων» (ΚΑΕ) ιδρύεται το 1945 από τους εκδότες των ημερήσιων ελληνόγλωσσων πολιτικών εφημερίδων της Αθήνας. Το Δεκέμβριο του 1952 η ΚΑΕ μετονομάζεται σε «Ένωσις Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών» (ΕΙΗΕΑ). Επειδή για τη σύσταση ενός σωματείου απαιτούνται τουλάχιστον 20 μέλη, η ΕΙΗΕΑ συστήνεται το 1951 με το νόμο 1798 (ΦΕΚ 125 Α'/28.4.1951), ενώ το καταστατικό της εγκρίνεται το 1953 (ΦΕΚ 51 Β'/28.2.1953). Η χρηματοδότηση των εκδοτών ξενόγλωσσων εφημερίδων της Αθήνας από το υπουργείο Εξωτερικών χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα από τους υπόλοιπους εκδότες για τον αποκλεισμό τους από τη νέα ένωση. Θεωρήθηκαν «κρατικές» εφημερίδες πράγμα φανερά ειρωνικό αν ληφθεί υπόψη ότι οι περισσότερες αθηναϊκές εφημερίδες χρηματοδοτούνται από «μυστικά» ή «φανερά» κονδύλια του υπουργείου Εξωτερικών και της Προεδρίας της Κυβερνήσεως, την ΕΤΕ και από το 1953 την Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών. Με βάση το άρθρο 4, μέλη της ΕΙΗΕΑ είναι οι ιδιοκτήτες ημερήσιων αθηναϊκών εφημερίδων. «Ως ημερήσιαι Αθηναϊκαί εφημερίδες νοούνται τα εν Αθήναις εκδιδόμενα εις την *Ελληνικήν γλώσσαν* και καθ' ημέραν κυκλοφορούντα έντυπα, των οποίων το περιεχόμενον είναι κατά κύριον λόγον πολιτικού και κοινωνικού χαρακτήρος». Αποκλείονται επομένως από τη δυνατότητα εγγραφής στην ΕΙΗΕΑ οι εκδότες ξενόγλωσσων, οικονομικών, αθλητικών κ.λπ. εφημερίδων, ημερησίων ή εβδομαδιαίων, μηνιαίων κ.λπ., όπως επίσης και οι εκδότες περιοδικών. Τακτικά μέλη καθίστανται αυτοδικαίως οι ιδιοκτήτες ημερησίων πολιτικών ελληνόγλωσσων εφημερίδων με την προϋπόθεση ότι έχουν συμπληρώσει συνεχή ετήσια έκδοση. Για τη συγκρότηση της ΕΙΗΕΑ βλ. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Γ', ό.π., σ. 322-335.

²²⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 289 και 321, «Σύμβασις», 25 Νοεμβρίου 1952. Το άρθρο 2 του ΑΝ 539 «Περί χορηγήσεως κατ' έτος εις τους μισθωτούς αδειών μετ' αποδοχών» για την περίπτωση του τεχνίτου, του εργάτου, του μαθητευομένου ή του υπηρέτου παρέχεται άδεια μετ' αποδοχών για το πρώτο έτος οκτώ ημέρες και για κάθε πλέον του έτους εξαμηνιαία απασχόληση έως 16 ημέρες. Διευκρινίζεται ότι οι «μισθωτοί, ηλικίας κατωτέρας των 18 ετών ή εκτελούντες, κατά κανόνα έργα επιβλαβή διά την υγείαν των ή ιδιαίτερος κοπιώδη (στοιχειοθέτησις ή ανάτηξις μετάλλου εις την τυπογραφίαν, κυρία απασχόλησις εις πλυντήρια ή βαφεία, εις την υελουργίαν και εις την διενέργειαν φορτοεκφορτώσεων) δικαιούνται κατ' έτος αδειάς μετ' αποδοχών, περιλαμβανούσης ουχί ολιγοτέρας των 12 αλληπαλλήλων εργασίμων ημερών». ΦΕΚ 229 Α'/6.9.1945.

εντύπου είναι αυτή που προσδίδει κατά τον τυπογράφο Νίκο Σκιαδά τη διανοητική διάσταση της εργασίας. Ο τυπογράφος είναι

*ο αφανής ήρωας, που με το συνθετήριο και το τσιμπίδι, κάνει 'ευπρόσωπα' τα χειρόγραφα-ιερογλυφικά. Είναι εκείνος που καλύτερα από κάθε άλλον νοιώθει τον παλμό του βιβλίου και που του δίνει κάτι κι' απ' τη δική του πνοή. [...] Αυτός είναι ο τυπογράφος, ο 'φτωχός συγγενής' των ανθρώπων του πνεύματος, που ωστόσο είναι ο κυριώτερος συντελεστής της εξέλιξης και της προόδου.*²²¹

Η γνώση ορθογραφίας, γραμματικής, συλλαβισμού, μαθηματικών, η ικανότητα ανάγνωσης κακογραμμένων χειρογράφων, η άμεση επαφή με τους ανθρώπους του πνεύματος, αλλά και η «καλλιτεχνική ευαισθησία» είναι βασικά στοιχεία που προσδιορίζουν τη διανοητική διάσταση της εργασίας του τυπογράφου και τα οποία δεν απαντώνται σε άλλες χειρωνακτικές εργασίες. Εδώ οι τυπογράφοι δεν προσπαθούν να αποδομήσουν την κοινωνική διάκριση χειρωνακτική/διανοητική εργασία, αλλά την αναπαράγουν δίνοντας έμφαση στην υποτιθέμενη διανοητική τους «ανωτερότητα». Αφαιρώντας τη διανοητική διάσταση από άλλες χειρωνακτικές εργασίες, που φάνταζαν «κατώτερες» στο κυρίαρχο κοινωνικό αξιακό σύστημα, προσπάθησαν να τονίσουν τη διαφορά, για την αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας έστω και σε μία ειδικότητα, αυτής του στοιχειοθέτη.²²²

Στις 7 Οκτωβρίου του 1955 ο στοιχειοθέτης Χρήστος Τζιρτζιλάκης απολύεται από την εκδοτική εταιρεία «Ιωάννης Ροσολάτος και Σία», στην οποία εργαζόταν από την 1η Ιουλίου του 1946. Κατέφυγε στο Πρωτοδικείο Αθηνών διεκδικώντας αποζημίωση ύψους 6.720 δραχμών. Αρχικά το Πρωτοδικείο αναγνώρισε την υπαλληλική ιδιότητα στην ειδικότητα του στοιχειοθέτη αλλά κατά την έφεση δικαιώθηκε η επιχείρηση.²²³ Για τη συμπίεση του κόστους της αποζημίωσης, ο δικηγόρος της επιχείρησης στηρίχθηκε στο άρθρο 20 του ΒΔ της 11ης Φεβρουαρίου

²²¹ Νίκος Ε. Σκιαδάς, «Εργάζεται πνευματικά ο τυπογράφος;», ό.π., σ. 37.

²²² Οι τυπογράφοι από τον 19ο αιώνα και μέχρι τις αρχές του 20ού διακρίνονται από τα υπόλοιπα μέλη της εργατικής τάξης και από την εμφάνισή τους. Φορούσαν ψηλά καπέλα (high hats) και κοστούμια μια πρακτική που συναντάται και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες την ίδια περίοδο. Κατά τον τυπογράφο και μετέπειτα εργάτη τύπου της Θεσσαλονίκης Γιώργο Χατζόπουλο: «και από τον κόσμο θεωρούνταν κάτι περισσότερο από απλοί εργάτες. Σ' αυτό συνέτεινε, εκτός από άλλα και η εμφάνισή τους. Αξίζει εδώ να σημειωθεί πως αρκετοί από τους παλιούς τυπογράφους, επί τουρκοκρατίας και σχεδόν, μέχρι και το 1915, κυκλοφορούσαν με όρθιο, σκληρό κολάρο, με σκληρό καπέλο 'μπομπέ' και μαστούνι με ασημένια λαβή». Βλ. Γιώργος Χατζόπουλος, *Η ιστορία του τύπου*, ό.π., σ. 65. Οι αριστοκράτες της εργασίας στη Βρετανία φορούσαν τον 19ο αιώνα top-hats. Βλ. Eric Hobsbawm, "Trends in the British Labour Movement since 1850", του ίδιου, *Labouring Men*, ό.π., σ. 323. Σε αντίθεση με τους τυπογράφους, οι οικοδόμοι περιγράφονται ως Hard Hats, εξαιτίας της δύσκολης και επίπονης εργασίας που εκτελούν. Βλ. Maggie Holtzberg-Call, *The Lost World*, ό.π., σ. 36.

²²³ Η «υπό του τυπογράφου-στοιχειοθέτου παρασχεθείσα εργασία είναι κατά την κρίση του Δικαστηρίου σωματική και ουχί πνευματική και επομένως ο ενάγων είναι εργάτης και ουχί υπάλληλος». ΓΑΚ, Πρωτοδικείο Αθηνών 6309/1956.

του 1914 «περί κανονισμού υγιεινής των τυπογραφείων». Βάσει αυτού απαγορευόταν η απασχόληση εργατών «μη εφωδιασμένων διά βιβλιαρίων ταυτότητος και υγείας».²²⁴ Ύστερα από εισηγήσεις της ΕΕΤΑ στον υπουργό Εργασίας, το συγκεκριμένο άρθρο καταργείται με διάταγμα στις 14 Ιουλίου του 1953. Η επιχείρηση, ωστόσο, κατάφερε να περιορίσει την αποζημίωση μόνο για την περίοδο από τις 14 Ιουλίου του 1953 μέχρι τις 10 Οκτωβρίου του 1955, εφόσον όλο το προηγούμενο χρονικό διάστημα ο εργαζόμενος δεν διέθετε βιβλιάριο υγείας. Είναι γνωστό ότι όχι μόνο ο συγκεκριμένος στοιχειοθέτης αλλά και κανείς άλλος εργαζόμενος δεν διέθετε ένα τέτοιο βιβλιάριο εφόσον το ΒΔ του 1914 δεν εφαρμόστηκε ποτέ στα τυπογραφεία της Αθήνας.²²⁵ Παρ' όλα αυτά το δικαστήριο έλαβε υπόψη του το συγκεκριμένο άρθρο και όρισε την αποζημίωση σε 15 ημερομίσθια.

Τον Απρίλιο του 1958 το Α' Τμήμα του Αρείου Πάγου αναγνώρισε ότι η παρεχόμενη εργασία του στοιχειοθέτη-τυπογράφου είναι κατά κύριο χαρακτήρα πνευματική.²²⁶ Η αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας προκάλεσε την αντίδραση της Ένωσης Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών που προχώρησε στην έκδοση της εφ. *Η Τυπογραφία* για τη συσπείρωση των εργοδοτών και την από κοινού αντιμετώπιση της νέας «εργατικής απειλής». Κατά τον πρόεδρο του Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Πειραιώς και ιδιοκτήτη τυπογραφείου, Σπύρο Βαλσαμίδα, η υπαλληλοποίηση των εργαζομένων θα αποτελέσει τη «θανατική καταδίκη όχι μόνον του τυπογράφου συναδέλφου, ως βιοτέχνου επιχειρηματίου, αλλά την εκτέλεσιν ολοκλήρου του επαγγέλματος, με, φυσικώ τω λόγω, σκληράς συνεπειάς και δι' αυτούς τούτους τους εργάτας μας».²²⁷ Η απειλή της απόλυσης εργαζομένων πριν τη συμπλήρωση των

²²⁴ ΥΕΟ/Τμήμα Εργασίας και Κοινωνικής Προνοίας, *Κοινοποίησης Β.Δ. περί κανονισμού υγιεινής*, ό.π., σ. 11-12.

²²⁵ Από το 1952 η ΕΕΤΑ διεκδικεί την κατάργηση του άρθρου 20, ώστε να έχουν το δικαίωμα πλήρους αποζημίωσης τα απολυθέντα μέλη της. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 35, «Προς εξοχότατον Υπουργόν Εργασίας», 23.4.1952. Με βάση την έκθεση του επιθεωρητή επαγγελματικής υγιεινής ιατρού Γ. Παπαδόπουλου, το 1931, το μεγαλύτερο μέρος των εργοδοτών τυπογράφων αγνοεί ακόμη και την ύπαρξη του κανονισμού «περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών». Βλ. ΥΕΟ/Επιθεώρησης Εργασίας, *Εκθέσεις και πεπραγμένα Σώματος Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων και των συνθηκών εργασίας εν Ελλάδι κατά το 1931*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1934, σ. 22.

²²⁶ ΑΠ 239/1958. Παράλληλα με την υπόθεση του στοιχειοθέτη Τζιρτζιλάκη φαίνεται ότι εκδικάζεται και υπόθεση εργάτη του τυπογραφείου Λεμονή, για την αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας στην ειδικότητα του πιεστή. Με δικαστική απόφαση αναγνωρίστηκε η εργατική ιδιότητα. Βλ. Γεώργιος Σερμπίνης, «Η καλή οργάνωσις απαραίτητος προϋπόθεσις διά κάθε επιτυχίαν», *Η Τυπογραφία*, 10.4.1959 και «Ενημερωτική εγκύκλιος της Ενώσεως Αθηνών επί ανακυψάντων ζητημάτων», *Η Τυπογραφία*, 26.8.1963.

²²⁷ Σπύρος Βαλσαμίδα, «Καταδίκη του κλάδου η υπαλληλοποίησης των εργατών», *Η Τυπογραφία*, 15.6.1958. Ο Σπύρος Βαλσαμίδα γεννήθηκε το 1903 στον Πειραιά και το 1922, σε ηλικία μόλις 19

προϋποθέσεων που ο νόμος 2112/1920 προέβλεπε δεν έπεισε τα μέλη του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών. Είναι η περίοδος που η εργασία του στοιχειοθέτη απειλείται από την εγκατάσταση λινοτυπικών και μονοτυπικών μηχανών στα εκδοτικά τυπογραφεία της Αθήνας και το Σωματείο Τυπογράφων βλέπει την υπαλληλική ιδιότητα ως μέσο μείωσης της ανεργίας για τα μέλη.²²⁸ Η καταβολή αποζημίωσης για κάθε έτος υπηρεσίας με αντίτιμο την αξία ενός μισθού θα αποτελούσε αναχαιτιστικό φραγμό στην πρακτική των απολύσεων.

Υπέρ της νομοθετικής κατοχύρωσης της υπαλληλικής ιδιότητας των στοιχειοθετών τάχθηκαν βουλευτές της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), οι οποίοι έφεραν το θέμα στη Βουλή. Τα επιχειρήματα των βουλευτών ήταν: ότι οι στοιχειοθέτες εκτελούν δυσκολότερη εργασία από την αντίστοιχη του/της δακτυλογράφου και αυτό αποδεικνύεται από την απαίτηση πολύχρονης μαθητείας· ότι είναι περισσότερο «*αναπτυγμένοι πνευματικώς*» από άλλους υπαλλήλους, έστω και αν έχουν μόνο στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις, εφόσον είναι υποχρεωμένοι να παρακολουθούν και να ελέγχουν το νόημα και την ορθογραφία του κειμένου, και τέλος, ότι η εργασία του τυπογράφου ενέχει και την καλλιτεχνική διάσταση.²²⁹

Οι θέσεις των βουλευτών της ΕΔΑ έχουν ένα βαθμό υπερβολής με σκοπό να άρουν τη θέση της κυβέρνησης που αμφισβήτησε τη διανοητική διάσταση της εργασίας του στοιχειοθέτη. Το ενδιαφέρον εδώ έγκειται στο ότι αν και οι βουλευτές της ΕΔΑ τάχθηκαν στο πλευρό του Τζιρτζιλάκη και κατ' επέκταση στο Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών, το οποίο άνηκε πολιτικά στο χώρο της Αριστεράς, ο εκδότης της *Αυγής*, Βασίλειος Ευφραιμίδης, κατέφυγε στον Άρειο Πάγο για την αναίρεση της πρωτόδικης απόφασης,²³⁰ η οποία αναγνώρισε την υπαλληλική ιδιότητα στον στοιχειοθέτη-σελιδοποιό Αντώνη Παπάζογλου, μέλος του προσωπικού της *Αυγής* και της ΕΕΤΑ.

Η διεύθυνση της *Αυγής* απέλυσε τον Απρίλιο του 1957 τον Α. Παπάζογλου, ο οποίος εργαζόταν στην εφημερίδα από τον Οκτώβριο του 1952, εξαιτίας «*απρεπούς*

ετών, ίδρυσε το δικό του τυπογραφείο. Από το 1945 διοικεί το Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Πειραιώς. Βλ. «Σπύρος Βαλσαμίδης», *Η Τυπογραφία*, 20.8.1958.

²²⁸ «Ανακοίνωσις της Διοικήσεως Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών», *Η Τυπογραφία*, 20.9.1958.

²²⁹ «Να αναγνωρισθή η υπαλληλική ιδιότης των τυπογράφων», *Η Αυγή*, 15.11.1957.

²³⁰ Το σκεπτικό του δικαστηρίου ήταν ότι η εργασία του λινοτύπη, αναγνωρισμένη ως διανοητική από την Ολομέλεια του Αρείου Πάγου (ΑΠ 431/1957), «καίτοι μη ούσα πολυπλοκωτέρα ουδέ χρήζουσα γραμματικών γνώσεων πλειόνων εκείνων αίτινες απαιτούνται διά την διεξαγωγήν της εργασίας του στοιχειοθέτου-τυπογράφου». Ο Παπάζογλου διεκδίκησε αποζημίωση ύψους 10.042,50 δραχμών. Βλ. ΓΑΚ, Πρωτοδικείο Αθηνών 19108/1957.

στάσεως κατά την διεξαγωγή της εργασίας». Με την έννοια «απρεπούς στάσεως»²³¹ υποθέτω ότι δηλώνεται η αθυροστομία του εργάτη. Το υπόλοιπο προσωπικό της *Αυγής*, όπως και η ίδια η Διοίκηση της ΕΕΤΑ δικαίωσε την επιχείρηση διότι, όπως δήλωσε και ο Γενικός Γραμματέας και λινότυπης της ΕΕΤΑ, Δημήτρης Τριγώνης, «δεν δυνάμεθα ως Οργάνωσις να αναλάβωμεν την υποστήριξιν συναδέλφων οίτινες υποπίπτουν εις σοβαρά σφάλματα διότι ούτω εκτιθέμεθα».²³² Η αναγνώριση από τη Διοίκηση του δικαιώματος της επιχείρησης να προβεί στην απόλυσή του²³³ εδράζεται αφενός στην αναγνώριση του «σφάλματος» του λινότυπη και αφετέρου στην προσπάθεια διάσωσης του γοήτρου της Ένωσης. Η ειρωνεία στην υπόθεση αυτή είναι ότι η δικαστική διαμάχη του Παπάζογλου με την *Αυγή*, η οποία πραγματοποιείται παράλληλα με την υπόθεση του Χρήστου Τζιρτζιλάκη, είναι αυτή που οδήγησε στην επέκταση της υπαλληλικής ιδιότητας και στους στοιχειοθέτες-σελιδοποιούς. Στις 18 Οκτωβρίου του 1958 το Β΄ Πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου συμφώνησε με την ίδια αιτιολογία με την απόφαση του Α΄ Τμήματος (239/1958) και ο στοιχειοθέτης-σελιδοποιός αναγνωρίστηκε και αυτός ως ιδιωτικός υπάλληλος. Παράλληλα και το Γ΄ Πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου που διεκπεραίωνε την υπόθεση του Τζιρτζιλάκη συμφώνησε με την απόφαση του Α΄ Τμήματος, στις 29 Οκτωβρίου του 1958.²³⁴

Τα μέλη της Ένωσης Βιοτεχνών Τυπογράφων Αθηνών, αγνοώντας την αντίδραση της ΕΙΗΕΑ, θεώρησαν αυτονόητη την ψήφιση σχετικού νόμου. Έσπευσαν να ζητήσουν από τον υπουργό Εργασίας την προσθήκη, στον επικείμενο νόμο, διάταξης που θα υποχρέωνε τους «εργάτες» να συμμορφωθούν προς τον Υπαλληλικό Κώδικα (νόμος 1811/1951), ο οποίος εξαιρούσε τους κατόχους απολυτηρίου δημοτικού. Η απαίτηση προσκόμισης αν όχι απολυτηρίου Γυμνασίου, τουλάχιστον στοιχειώδους εκπαίδευσης, θα απέκλειε, για τους εργοδότες, το μεγαλύτερο μέρος των

²³¹ Προσπάθειες «εκπολιτισμού» των εργατών τύπου ή εφαρμογής κανόνων καλής συμπεριφοράς καταβάλλονται από όλες τις Διοικήσεις τόσο της ΕΕΤΑ όσο και της ΕΣΕΤΑ. Το 1949 το ΔΣ της ΕΣΕΤΑ έλαβε απόφαση να γίνουν συστάσεις στον συνταξιούχο Κώστα Παπαδόπουλο «να μην υβρίζει» αλλιώς θα διαγραφεί. Η αυστηρότητα της απόφασης προφανώς εδράζεται στο ότι ο συγκεκριμένος συνταξιούχος, σε σύγκριση με άλλους, είχε «αυξημένη» συχνότητα χρήσης υβριστικών λέξεων. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 76, πρακτικά ΔΣ της ΕΣΕΤΑ, 13.4.1949.

²³² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 81, πρακτικά ΔΣ, 29.4.1957 και 6.5.1957.

²³³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 103, «Προς Αυγή», 30.4.1957.

²³⁴ ΑΠ 673/1958, 745/1958.

εργαζομένων, καθώς παρατηρείται «στοιχειοθέται τινές με 15ετή εργασία να έχουν άγνοια και της στοιχειώδους γραμματικής».²³⁵

Αν συγκρίνουμε τα απογραφικά δελτία των ασφαλισμένων του ΤΑΤ της περιόδου του Μεσοπόλεμου με αυτά της μετεμφυλιακής σημειώνεται σημαντική μεταβολή στο εκπαιδευτικό επίπεδο των εργαζομένων. Από τα 126 άτομα που δήλωσαν βαθμίδα εκπαίδευσης στα απογραφικά τους δελτία το 1932 μόνο τέσσερις διέθεταν απολυτήριο Γυμνασίου, 27 τελείωσαν κάποιες τάξεις του Γυμνασίου, ένας ήταν φοιτητής νομικής, δύο ήταν απόφοιτοι εμπορικής σχολής, δεκατρείς κατείχαν απολυτήριο Δημοτικού ή Σχολαρχείου, και οι υπόλοιποι φοίτησαν σε κάποιες τάξεις του Δημοτικού, Ελληνικού ή Σχολαρχείου και εμπορικής σχολής. Μόνο ένα άτομο δήλωσε ότι είναι αγράμματος.²³⁶ Με βάση, πάντως, τα απογραφικά δελτία ασφαλισμένων της περιόδου 1952-1960 δεν επαληθεύεται η άποψη των εργοδοτών σχετικά με το χαμηλό ή ανύπαρκτο μορφωτικό επίπεδο των εργαζομένων. Από τους 94 εργαζόμενους σε τυπογραφία της Αθήνας, οι 25 δήλωσαν ότι κατέχουν απολυτήριο Γυμνασίου, οι 20 ότι έχουν φοιτήσει σε κάποιες τάξεις του Γυμνασίου, οι 43 ότι έχουν απολυτήριο Δημοτικού ή Σχολαρχείου, ένας εμφανίζεται ως απόφοιτος Εμπορικής Σχολής, τρεις ότι έχουν φοιτήσει σε κάποιες τάξεις της Εμπορικής Σχολής και ένας είναι απόφοιτος Σχολής Μηχανικών. Μόνο ένας δήλωσε ότι δεν κατέχει το απολυτήριο Δημοτικού (Ε΄ τάξη Δημοτικού).²³⁷ Τα στοιχεία αποτελούν βεβαίως ένα μικρό δείγμα του συνόλου των εργαζομένων στα τυπογραφία της Αθήνας, ωστόσο θεωρώ ότι φανερώνουν μια τάση.

Γιατί όμως οι εργοδότες εμμένουν στην προσπάθεια θέσπισης του όρου προσκόμισης απολυτηρίου και μάλιστα «τουλάχιστον δημοτικού»; Υποθέτω ότι οφείλεται στην προσπάθεια περιορισμού της υπαλληλικής ιδιότητας σε ένα μέρος μόνο των στοιχειοθετών, έστω και το μεγαλύτερο, προκειμένου να αποφύγουν την αναγνώριση των οικονομικών πλεονεκτημάτων στο σύνολο των εργαζομένων. Παράλληλα η προσθήκη του συγκεκριμένου όρου μπορούσε να προκαλέσει

²³⁵ «Να προσκομίσουν οι εργάται πιστοποιητικά σπουδών», *Η Τυπογραφία*, 25.5.1959· «Τα προσόντα», *Η Τυπογραφία*, 10.6.1959.

²³⁶ *Αγράμματος*: 1· *Δημοτικό*: Α΄ τάξη: 1, Β΄ τάξη: 5, Γ΄ τάξη: 6, Δ΄ τάξη: 13, Ε΄ τάξη: 6, απολυτήριο: 6· *Ελληνικό*: Α΄ τάξη: 11, Β΄ τάξη: 10, Γ΄ τάξη: 23· απολυτήριο Σχολαρχείου: 7· *Γυμνάσιο*: Α΄ τάξη: 14, Β΄ τάξη: 10, Γ΄ τάξη: 2, Δ΄ τάξη: 1, απολυτήριο: 4· *Εμπορική*: Β΄ τάξη: 3, απολυτήριο: 2· φοιτητής νομικής: 1. Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, *Δελτία απογραφής ασφαλισμένων*, φ. 1-1250.

²³⁷ *Δημοτικό*: Ε΄ τάξη: 1, απολυτήριο: 40· *Ελληνικό*: απολυτήριο: 2· *Σχολαρχείο*: απολυτήριο: 1· *Γυμνάσιο*: Α΄ τάξη: 3, Β΄ τάξη: 5, Γ΄ τάξη: 2, Δ΄ τάξη: 4, Ε΄ τάξη: 4, Στ΄ τάξη: 1, Ζ΄ τάξη: 1, απολυτήριο: 25· *Εμπορική*: Α΄ τάξη: 1, Β΄ τάξη: 1, Γ΄ τάξη: 1, απόφοιτος: 1· *Σχολή Μηχανικών*: απόφοιτος: 1. Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, *Δελτία απογραφής ασφαλισμένων*, φ. 23549-28100.

διάσπαση αφενός μεταξύ των στοιχειοθετών και στοιχειοθετριών, καθώς αποτελούν τη δυναμικότερη και πολυπληθέστερη ειδικότητα του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών και αφετέρου μεταξύ των υπόλοιπων ειδικοτήτων που συνέχιζαν να υπάγονται στο καθεστώς του «εργατοτεχνικού» προσωπικού. Μάλιστα οι ιδιοκτήτες καλλιτεχνικών τυπογραφείων ζήτησαν να εξαιρεθούν οι δικοί τους στοιχειοθέτες με το επιχείρημα ότι απασχολούνται σε εργασίες, οι οποίες δεν προϋποθέτουν στοιχειοθέτηση κειμένου.²³⁸

Για τους εργοδότες, ο «τυπογράφος» προβάλλει *«διά της τέχνης του τας ιδέας των σοφών της γης και κατ' αυτόν τον τρόπον τροφοδοτεί το πνεύμα των ανθρώπων με παν θέμα το οποίον σκοπόν έχει την ανάπτυξιν της διανοήσεως»*.²³⁹ Συμφωνούν δηλαδή με τα επιχειρήματα του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών σχετικά με τη διανοητική διάσταση της «τέχνης» του επαγγέλματος,²⁴⁰ αλλά αμφισβητούν παραδόξως το διανοητικό επίπεδο των εργαζομένων που εκτελούν την εργασία. Η διαφορά έγκειται στο διαφορετικό περιεχόμενο του όρου «τυπογράφος» που προσδίδουν οι εργοδότες. «Τυπογράφος» αναγνωρίζεται μόνο ο εργοδότης. Η ταξική θέση του υποκειμένου και όχι το μορφωτικό επίπεδο ή η κατοχή της γνώσης του επαγγέλματος αποτέλεσε το κριτήριο για να χαρακτηριστεί κάποιος «τυπογράφος». Γι' αυτό και δεν τέθηκε θέμα αμφισβήτησης του μορφωτικού επιπέδου των ίδιων των εργοδοτών. Ο «ολοκληρωμένος» τυπογράφος είναι αυτός που πέρασε από όλα τα στάδια της τυπογραφικής ζωής: από μαθητεύομενος, έγινε «ειδικευμένος» και στη συνέχεια προχώρησε στην ίδρυση δικής του τυπογραφικής επιχείρησης. Οι εργαζόμενοι επομένως είναι ημιτελείς τυπογράφοι, γι' αυτό και δεν τους αναγνωρίζεται το διανοητικό στοιχείο, δηλαδή της κατοχής της «τέχνης του επαγγέλματος».

Οι εκδότες των αθηναϊκών εφημερίδων ήταν εξαρχής ενάντια στην καθιέρωση της υπαλληλικής ιδιότητας τόσο των λινοτυπών όσο και των στοιχειοθετών. Αν και από τη δεκαετία του 1940 οι εργάτες τύπου λαμβάνουν υποσχέσεις από τους εκάστοτε υπουργούς Εργασίας για την ψήφιση σχετικού νόμου αυτές δεν θα υλοποιηθούν προφανώς ύστερα από πιέσεις των εκδοτών εφημερίδων. Οι αποφάσεις επομένως των δικαστηρίων ή ακόμη και του Αρείου Πάγου δεν αποτελούν ισχυρό

²³⁸ «Οι τυπογράφοι αποδύονται εις έντονον αγώνα διά την περιφρούρησιν των δικαιωμάτων του κλάδου», *Η Τυπογραφία*, 25.7.1959.

²³⁹ «Κανάλι», *Η Τυπογραφία*, 15.6.1958.

²⁴⁰ Σχετικά με την αξιακή διάκριση της «τέχνης» του επαγγέλματος και σε άλλες επαγγελματικές κατηγορίες βλ. Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι*, ό.π., σ. 223-227.

επιχείρημα για την ψήφιση σχετικού νόμου. Η πραγματικότητα βέβαια είναι ότι οι εργάτες τύπου γνωρίζανε καλά ότι οι εκδότες των αθηναϊκών εφημερίδων διέθεταν τη δύναμη αποτροπής ψήφισης ενός τέτοιου νόμου από τη Βουλή. Ήδη από το 1958 ο δικηγόρος της ΕΕΤΑ Στυλιανός Σπετσάκης συμβούλευσε τη Διοίκηση να μην αναλωθεί σε ενέργειες νομικής κατοχύρωσης διότι «*θα αποτύχουν εάν ληφθή υπ' όψιν η αντίδρασις ήτις θα εκδηλωθή από τους εργοδότης και τα μέσα που διαθέτουν ούτοι διά την μη ψήφισιν τοιούτου Νομοσχεδίου*».²⁴¹ Αυτό γίνεται ακόμη πιο σαφές αν ληφθεί υπόψη η περίπτωση των ηλεκτροτεχνιτών και θερμοστών. Το 1957 με απόφαση του Αρείου Πάγου αναγνωρίσθηκε η χειρωνακτική διάσταση της εργασίας, αλλά ο υπουργός Εργασίας αναίρεσε την απόφαση θέτοντας προς ψήφιση στη Βουλή το ΝΔ 3763/1957 που αναγνώρισε την υπαλληλική τους ιδιότητα.²⁴² Η παρέμβαση της πολιτικής εξουσίας στη δικαστική είναι εμφανής και ως ένα βαθμό αυτονόητη, όπως και η αδυναμία της πολιτικής εξουσίας να επιβληθεί στους εκδότες των αθηναϊκών εφημερίδων.

Στα καταστατικά της ΕΕΤΑ, ανάμεσα σε άλλους σκοπούς, ενσωματώνεται και η επιδίωξη επέκτασης και νομοθετικής κατοχύρωσης της υπαλληλικής ιδιότητας για τα μέλη της, ανεξαρτήτως ειδικότητας.²⁴³ Η νομική δέσμευση των εργοδοτών και η «ασφάλεια» που ενδεχομένως θα παρείχε ένας νόμος για τους εργάτες τύπου της Αθήνας ήταν ζητούμενο.²⁴⁴ Η πρακτική των υπερηλίκων εργατών τύπου (άνω των 60 ετών) να μην παραιτούνται από την εργασία για να συνταξιοδοτηθούν, αλλά να

²⁴¹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 81, πρακτικά ΔΣ, 3.2.1958.

²⁴² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 103, «ΕΕΤΑ, προς την ΑΕ τον κ. Υπουργόν Εργασίας», 3.12.1957. Βλ., επίσης, «Η εξέλιξις του θέματος της υπαλληλικής ιδιότητος», *Δελτίον Πληροφοριών* 14 (Δεκέμβριος 1957), σ. 2.

²⁴³ Στα καταστατικά του 1955 και του 1961, ανάμεσα στους σκοπούς της Ένωσης προστίθεται η «επιδίωξις αποκτήσεως της υπαλληλικής ιδιότητος». Βλ. Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, [Καταστατικόν], Αθήνα 1955 και Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, *Καταστατικόν*, Αθήνα 1961. Η νομική κατοχύρωση της υπαλληλικής ιδιότητας για όλους τους εργάτες τύπου είναι μία επιδίωξη που επαναλαμβάνεται στα μεταγενέστερα καταστατικά της Ένωσης. Βλ. *Καταστατικόν Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών*, Αθήνα 1965 και Ένωσις Τεχνικών Ημερησίου και Περιοδικού Τύπου Αθηνών (ΕΤΗΠΤΑ), *Καταστατικόν*, Αθήνα 1971.

²⁴⁴ Μέχρι το 1968 λινοτύπες, μονοτύπες (κλαβιετίστες και χύτες), στοιχειοθέτες-σελιδοποιοί, μηχανικοί λινοτυπικών μηχανών, αρχιεργάτες και αρχιπιεστές αναγνωρίσθηκαν ως υπάλληλοι βάσει αποφάσεων του Πρωτοδικείου Αθηνών και του Αρείου Πάγου, αλλά δεν θα ψηφισθεί σχετικός νόμος για την κατοχύρωση της υπαλληλικής ιδιότητας. Το 1962 το Πρωτοδικείο Αθηνών ακύρωσε την απόφαση υπαλληλική ιδιότητα και στους διαλυτές, αλλά το 1963 το Εφετείο Αθηνών ακύρωσε την απόφαση. Βλ. «Η αναγνώριση της υπαλληλ. ιδιότητος των μονοτυπών (χυτών)», *Τυπογράφος* 82 (30 Μαΐου 1964), σ. 4: «Ενημερωτική εγκύκλιος της Ενώσεως Αθηνών επί ανακουψάντων ζητημάτων», *Η Τυπογραφία*, 26.8.1963. Το 1976 και οι πιεστές αναγνωρίσθηκαν υπάλληλοι. Βλ. «Η απόκτηση της υπαλληλικής ιδιότητας γιορτάσθηκε με ενθουσιασμό», *Δελτίο Πληροφοριών. Μηνιαίο όργανο της Ενώσεως Τεχνικών Ημερησίου και Περιοδικού Τύπου Αθηνών* 4 (Απρίλιος-Μάιος 1976), σ. 1

επιδιώκουν την απόλυσή τους για να λάβουν χρηματική αποζημίωση ενισχύθηκε μετά την αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας στους λινοτύπες και τους σελιδοποιούς, οι οποίοι κυριαρχούσαν αριθμητικά στην Ένωση. Η αδυναμία των εργοδοτών να απολύουν υπερηλικούς εργάτες, λόγω μείωσης της παραγωγικότητας, αύξανε το κόστος εργασίας, διότι ήταν υποχρεωμένοι στην παράλληλη πρόσληψη νέων εργατών για την έγκαιρη έκδοση της εφημερίδας.

Με την αποτυχημένη απεργία της ΕΕΤΑ το 1960, οι εργοδότες άδραξαν την ευκαιρία κατάργησης αφενός του οικονομικού πλεονεκτήματος που προσέφεραν οι αποφάσεις του Αρείου Πάγου, και αφετέρου, της πρακτικής παραμονής στην εργασία υπερηλικών. Αρχικά ο υφυπουργός Τύπου Τρύφων Τριανταφυλλάκος πρότεινε την προσθήκη εδαφίου στο νομοθετικό διάταγμα 2655/1953, όπου και θα οριζόταν η εργατική ιδιότητα των εργατών τύπου, καταργώντας στην πράξη τις αποφάσεις του Αρείου Πάγου.²⁴⁵ Εν τέλει η συγκεκριμένη πρόταση του Τριανταφυλλάκου δεν θα περάσει από τη Βουλή αλλά στη θέση της ο νόμος 4046/1960 «περί ρυθμίσεως θεμάτων αφορώντων τους εργάτες τύπου και τυπογράφους»,²⁴⁶ ο οποίος ψηφίστηκε με τη διαδικασία του κατεπείγοντος.

Ο νόμος 4046 κατέταξε τους εργάτες τύπου των εφημερίδων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης σε μια κατηγορία μεταξύ υπαλλήλου και εργάτη. Όπως υποστήριξε ο εκδότης του *Ημερήσιου Κήρυκα* στη Λάρισα και βουλευτής της ΕΡΕ Χρήστος Γραμματίδης:

*διά του υπό κρίσιν νομοσχεδίου δεν θίγονται ούτε φαλκιδεύονται δικαιώματα των εργατών. [...] εάν θα επεχειρείτο [η απόλυση λινοτυπών] θα εκήρυσσον απεργίαν αμέσως όλοι οι λινοτύπαι Αθηνών. Συνεπώς αυτό το άρθρον είναι αναίμακτον και ανώδυνον διά τους εργάτας Τύπου Αθηνών και έχει σημασίαν μόνον από θεωρητικής πλευράς διότι κατατάσσει τους τυπογράφους εις την πραγματικήν των θέσιν. Δηλαδή κατά 50% ως εργάτας κατά 50% ως υπαλλήλους.*²⁴⁷

²⁴⁵ «Δεν θεωρούνται ιδιωτικοί υπάλληλοι, αλλ' εργάται τύπου, ήτοι αρχιεργάται, λινοτύπαι, τυπογράφοι, στοιχειοθέται, σελιδοποιοί, διαλυταί, αρχιπιεσταί, πιεσταί, μηχανικοί λινοτυπικών μηχανών και πιεστηρίων, οι βοηθοί οιουδήποτε εξ αυτών κλπ.». ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Τρύφωνα Τριανταφυλλάκου, Δημοσιογραφικά Ενώσεις – Πρακτορεία Εφημερίδων – Εργάται Τύπου – Απεργία, 1959-1960-1961, «Εισηγητική Έκθεσις επί του σχεδίου Νόμου 'περί συμπληρώσεως του άρθρου 1 του ΝΔ 2655/1953 περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν. 2112/20 περί καταγγελίας της συμβάσεως εργασίας'», 7.3.1960.

²⁴⁶ ΦΕΚ 47 Α' / 19.4.1960.

²⁴⁷ *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε'-Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΖΗ', Δευτέρα 21 Μαρτίου 1960, σ. 1563.*

Αυτό που αρνήθηκε να παραδεχθεί ο Χ. Γραμματίδης ήταν ότι η σαφέστατη χαμηλότερη αποζημίωση από εκείνης του υπαλλήλου παρήγε υλικά αποτελέσματα υπέρ των εργοδοτών.

Παρά τη σχετική αρθρογραφία που θα ακολουθήσει, ο νόμος δεν κατήργησε την υπαλληλική ιδιότητα των λινοτυπών και στοιχειοθετών. Η αποκάλυπτη κυβερνητική παρέμβαση στη δικαστική εξουσία με την ανατροπή των αποφάσεων του Αρείου Πάγου θα καταργούσε ακόμη και το λόγο ύπαρξης της τρίτης εξουσίας. Ο στόχος ήταν η ικανοποίηση του αιτήματος της ΕΙΗΕΑ, δηλαδή της συμπίεσης του ύψους της αποζημίωσης σε περίπτωση απόλυσης, η οποία αυξήθηκε με την αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας, ώστε να διευκολυνθούν οι απολύσεις υπεργολικών εργατών.

Με βάση το νόμο 4558/1930 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου 2112 ‘περί υποχρεωτικής καταγγελίας της συμβάσεως εργασίας ιδιωτικών υπαλλήλων’»,²⁴⁸ σε περίπτωση απόλυσης ο ιδιωτικός υπάλληλος με υπηρεσία ενός έτους, λαμβάνει αποζημίωση ίση με το μισθό ενός μήνα, ενώ με βάση το νόμο 4046 το ύψος της αποζημίωσης αντιστοιχεί σε ημερομίσθια 10 ημερών. Η απόσταση μεγαλώνει ακόμη περισσότερο όταν αυξάνονται τα έτη υπηρεσίας. Ενώ για υπηρεσία άνω των 10 ετών ο υπάλληλος λαμβάνει αποζημίωση έξι μήνες και για κάθε επιπλέον έτος 30 ημέρες μέχρι το πολύ δύο χρόνια, δηλαδή μπορεί να αποζημιωθεί για επιπλέον 24 χρόνια υπηρεσίας, οι εργάτες τύπου με υπηρεσία άνω των 10 ετών λαμβάνουν αποζημίωση τριών μηνών.²⁴⁹

Το «*ιδιαιτέρως προνομιακόν καθεστώς μεταξύ των μισθωτών της χώρας*» που απολαμβάνουν οι εργάτες τύπου της Αθήνας, όπως η φοροαπαλλαγή 35% επί των αποδοχών, τα υψηλά ημερομίσθια, η πεντάωρη εργασία, οι υψηλές ασφαλιστικές εισφορές, η πληρωμή του ημερομισθίου της Κυριακής και η διατήρηση του μονοπωλίου της εργασίας, δικαιολογεί για τον υπουργό Εργασίας Αριστείδη Δημητράτο και τον υφυπουργό Προεδρίας της Κυβερνήσεως Τρ. Τριανταφυλλάκο

²⁴⁸ Σύμφωνα με το άρθρο 1 του νόμου 4558/1930, ο εργοδότης ήταν υποχρεωμένος στην καταβολή αποζημίωσης στον απολυθέντα υπάλληλο για υπηρεσία: α) μέχρι ενός έτους, τριάντα ημέρες, β) άνω του έτους αλλά μέχρι 4 ετών, 60 ημέρες, γ) άνω των τεσσάρων ετών, τρεις μήνες, δ) άνω των έξι ετών, τέσσερις μήνες, ε) άνω των οκτώ ετών, πέντε μήνες, στ) άνω των 10 ετών, έξι μήνες και ζ) για κάθε έτος υπηρεσίας, πάνω της δεκαετίας, προστίθενται στα άνω χρονικά όρια 30 ημέρες μέχρι το πολύ δύο χρόνια. Βλ. *ΦΕΚ* 124 Α’/26.4.1930.

²⁴⁹ Σύμφωνα με το άρθρο 1 του νόμου 4046/1960, ο εργοδότης ήταν υποχρεωμένος στη γνωστοποίηση της απόλυσης εργάτη τύπου: α) με υπηρεσία ενός έτους, δέκα ημέρες πριν την απόλυση, β) με υπηρεσία από ένα μέχρι δύο χρόνια, δεκαέξι ημέρες πριν την απόλυση, γ) με υπηρεσία από δύο μέχρι πέντε χρόνια, 30 ημέρες πριν την απόλυση, δ) με υπηρεσία πάνω από πέντε χρόνια και μέχρι δέκα, 60 ημέρες πριν την απόλυση και ε) με υπηρεσία άνω των 10 ετών, 120 ημέρες πριν την απόλυση.

«την ειδικήν ρύθμισιν ωρισμένων θεμάτων» και συγκεκριμένα την ικανοποίηση των αιτημάτων της ΕΙΗΕΑ.²⁵⁰ Η κυβέρνηση αφαιρεί προνόμια από εργατικό σωματείο ώστε να επιτευχθεί η υποτιθέμενη «σχετική ισότητα» μεταξύ των μελών της εργατικής τάξης, και από την άλλη, προσθέτει προνόμια στην ΕΙΗΕΑ, που αποτελεί ένα από τα ισχυρότερα εργοδοτικά σωματεία της αστικής τάξης. Η «ισότητα» όμως των μελών της εργατικής τάξης θα μπορούσε να επιτευχθεί και προς τα «πάνω», αλλά κανένα πολιτικό κόμμα, με εξαίρεση την ΕΔΑ, δεν θα συμφωνούσε σε αυτό.

Οι νέες «ανισότητες» που καθιέρωσε ο νόμος 4046/1960 δεν έγιναν αντικείμενο συζήτησης στη Βουλή ούτε οδήγησαν σε παρέμβαση της κυβέρνησης για την αποκατάσταση της «κοινωνικής δικαιοσύνης». Ο τρόπος διατύπωσης του άρθρου 1 του νόμου 4046 δημιουργούσε διαφορετικές κατηγορίες εργαζομένων με κριτήριο την ειδικότητα και το είδος της εργασίας. Περιελάμβανε μόνο τις επιχειρήσεις εφημερίδων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, αποκλείοντας τα περιοδικά, και μόνο εκείνες τις εφημερίδες που στοιχειοθετούνται σε λινοτυπικές μηχανές και εκτυπώνονται σε κυλινδρικά πιεστήρια. Αυτό σήμαινε ότι οι εργάτες τύπου που εργάζονται σε περιοδικά ή σε εφημερίδες που εκτυπώνονται σε επίπεδα πιεστήρια (π.χ. *Ανεξάρτητος Τύπος*), σε περίπτωση απόλυσης, αποζημιώνονται με βάση το νόμο 2112/1920. Έτσι παρατηρείται το φαινόμενο εργαζόμενα μέλη της ΕΕΤΑ στην ίδια επιχείρηση, για παράδειγμα στο ΔΟΛ, να αποζημιώνονται με βάση το νόμο 2112/1920 σε περίπτωση απασχόλησής τους σε περιοδικά του συγκροτήματος (*Οικονομικός Ταχυδρόμος, Ταχυδρόμος, Ομάδα* κ.λπ.) και να υπάγονται στο νόμο 4046/1960 σε περίπτωση απασχόλησης στις ημερήσιες εφημερίδες (*Το Βήμα, Τα Νέα*). Ο νόμος επίσης δεν αφορά στοιχειοθέτες, λινοτύπες, μηχανικούς, αρχιεργάτες και αρχιπιεστές που απασχολούνται σε εκδοτικές επιχειρήσεις της Αθήνας, μέλη ή όχι του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών ή της ΕΕΤΑ. Ακόμη και στο γενικότερο πλαίσιο οι εργάτες τύπου της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης ανήκουν σε διαφορετικό νομικό καθεστώς από αυτό των εργατών τύπου της επαρχίας, αλλά και όλων των υπόλοιπων υπαλλήλων της χώρας.

Αμέσως μετά την ψήφιση του νόμου εκφράστηκαν φόβοι επέκτασης και εφαρμογής του και στις επαρχιακές ημερήσιες εφημερίδες. Η ΕΙΗΕΕ ζήτησε την υπαγωγή και των εργατών των επαρχιακών εφημερίδων, αλλά η πρόταση θα απορριφθεί. Ο νόμος συντάχθηκε αποκλειστικά για τους εργάτες τύπου της Αθήνας

²⁵⁰ ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Τρύφωνα Τριανταφυλλάκου, ΓΔΤΠ 1, «Εισηγητική Έκθεση επί του σχεδίου νόμου 'περί ρυθμίσεως θεμάτων αφορώντων τους εργάτας τύπου και τυπογράφους», 17.3.1960.

και προφανώς λόγω των πιέσεων που άσκησε ο Βελλίδης συμπεριελήφθησαν και οι εργάτες τύπου της Θεσσαλονίκης. Τα μέλη του Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης, αν και δεν απείργησαν, πλήρωσαν το τίμημα απασχόλησής τους σε έντυπα του πιο ισχυρού εκδότη της πόλης. Η ψήφιση νόμου εν μέσω απεργίας ήταν περισσότερο μια επίδειξη δύναμης από την πλευρά της ΕΙΗΕΑ και της κυβέρνησης, παρά όντως μια προσπάθεια αφαίρεσης κεκτημένων από την ΕΕΤΑ.

Κεφάλαιο Έκτο

Η δομή της Ένωσης Εργατών Τύπου Αθηνών

6.1. Η Διοίκηση

Τα άρθρα των καταστατικών, όπως και οι συμβάσεις εργασίας ή ακόμη και το νομοθετικό πλαίσιο «περί τύπου», δεν εφαρμόζονται στο σύνολό τους ούτε αποτελούν πραγματική αποτύπωση του τρόπου λειτουργίας ενός σωματείου ή μιας επιχείρησης τύπου. Φανερώνουν απλά μια τάση ή τους κανόνες «νόμιμης» λειτουργίας, αποκρύπτοντας «άγραφες» ή παράνομες πρακτικές που εφαρμόζονται τόσο από τη Διοίκηση της Ένωσης όσο και από τα ίδια τα μέλη. Η ύπαρξη ενός νόμου, ή καταστατικού ή σύμβασης ή άλλης συμφωνίας δεν διασφαλίζει και την εφαρμογή τους. Όπως υποστήριξε ο λινοτύπης Κωνσταντίνος Φιλιππίδης το 1966 «είναι αναμφισβήτητον ότι μοναδικός αντίπαλος όλων των εργαζομένων είναι η εργοδοσία, αυτή εισηγείται και αυτή εις την ουσίαν νομοθετεί ανάλογα με τα συμφέροντά της και ανεξάρτητα με την εκάστοτε πολιτική κατάσταση».¹

Η Ένωση διοικείται από εννεαμελές Διοικητικό Συμβούλιο και τριμελή Εξελεγκτική Επιτροπή (ΕΕ)² με ετήσια θητεία. Οι αρχαιρεσίες πραγματοποιούνται συνήθως Φεβρουάριο, Μάρτιο ή Απρίλιο και έχουν δικαίωμα ψήφου και λόγου μόνο τα μόνιμα μέλη της ΕΕΤΑ, τα οποία δεν όφειλαν συνδρομές άνω των δύο μηνών και ήταν εγγεγραμμένα για πάνω από ένα εξάμηνο.

Το κλειστό του επαγγέλματος απέτρεψε τη δυνατότητα εφαρμογής της υποχρεωτικής υπογραφής πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων για την εργασία στις εφημερίδες και τα περιοδικά της Αθήνας που ελέγχονται από την ΕΕΤΑ. Μέλη του ΚΚΕ συμμετείχαν εξαρχής στη συγκρότηση του σωματείου, ενώ οι εργοδότες ή η κυβέρνηση δεν είχαν λόγο πάνω στις προσλήψεις ή απολύσεις εργατών. Γι' αυτό και δεν πρέπει να προξενεί «εντύπωση»³ η έκδοση αριστερών εντύπων από δεξιούς εργάτες και συντάκτες ή και το αντίστροφο. Με εξαίρεση τον Νάσο Μπότση, και οι ίδιοι οι εργοδότες δεν επέλεγαν τους αρχιεργάτες ή αρχιπιστές με κριτήριο τις

¹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 87, πρακτικά ΓΣ, 17.3.1966.

² Σκοπός της Εξελεγκτικής Επιτροπής είναι να παρακολουθεί τις συνεδριάσεις του ΔΣ με δικαίωμα συμβουλευτικής γνώμης, να ελέγχει τα βιβλία του Γραφείου κατά τρίμηνο και του ταμίου κατά μήνα, να υποβάλλει έκθεση επί του διοικητικού και οικονομικού ελέγχου στην ετήσια ΓΣ και σε περίπτωση «σοβαράς τινος ανωμαλίας» να συγκαλέσει ΓΣ.

³ Μιχάλης Γ. Μπακογιάννης, «Ο Τύπος της Αριστεράς στη Θεσσαλονίκη 1944-1974», *Αρχειοτάξιο* 14 (2012), σ. 29.

πολιτικές τους πεποιθήσεις, αλλά με βάση τις επαγγελματικές τους ικανότητες.⁴ Πολιτικά τα μέλη της Ένωσης είναι περίπου ίσα μοιρασμένα μεταξύ της Δεξιάς και της Αριστερής πολιτικής παράταξης, αλλά οι δύο έννοιες είναι σχετικές σε όλη τη μετεμφυλιακή περίοδο. Αν ο ίδιος ο εργάτης τύπου δεν δηλώσει την πολιτική του ταυτότητα δεν μπορούμε ούτε καν να την υποψιαστούμε. Κοινωνικά πάντως επικρατούσε η πεποίθηση ότι οι εργάτες τύπου της Αθήνας ήταν αριστεροί. Αυτό θεωρώ ότι οφείλεται στο γεγονός της σύγχυσης των εννοιών μεταξύ «τυπογράφου» και «εργάτη τύπου», όπου οι πρώτοι από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 και μέχρι την περίοδο της δικτατορίας, οπότε και το σωματείο διαλύεται, διοικούνται από αριστερά στελέχη.

Όταν το 1948 οι εργάτες τύπου προσπάθησαν να εφαρμόσουν το κλείσιμο των εφημερίδων στις 9:30 το βράδυ του Σαββάτου, οι εργοδότες διατύπωσαν ενστάσεις. Η απάντηση του προέδρου Στυλιανού Καραμανώλη και του γενικού γραμματέα Δημοσθένη Αποστολίδη ήταν:

Αφού είναι Νόμος του Κεφαλαίου να μη δίδη τίποτε, και αφού είναι καθήκον των εργαζομένων να μην ζητούν, αλλά να παίρνουν, θα τραβήξουμε κι ημείς προς την μάχη που μας υπαγορεύετε [...] Κλάδος που εκέρδισε μάχας του αναστήματος του Γράμμου και της Μουργκάνας, είναι αστείο να συζητή περί της μάχης του...λόφου του Σκουζέ.⁵

Τόσο ο πρόεδρος όσο και ο γενικός γραμματέας της ΕΕΤΑ ανήκουν στη δεξιά παράταξη και είναι οι ίδιοι άνθρωποι που πριν από λίγους μήνες «έριξαν» την αριστερή Διοίκηση του Χρήστου Καραμπλιά. Η χρήση ταξικού λόγου δεν οφείλεται σε ευθυγράμμισή τους με το ΚΚΕ, αλλά στη συνείδηση της ταξικής τους θέσης. Οι εργάτες τύπου έρχονται σε επαφή με πολιτικούς, συντάκτες, εκδότες, επιχειρηματίες γνωρίζοντας το παρασκήνιο της πολιτικής, επομένως έχουν μια σχετική ευκολία στο να «μπαίνουν» και να «βγαίνουν» από το πολιτικό πλαίσιο.

Στην Ένωση υπάρχουν κεντρώοι, πολιτικά «αχρωμάτιστοι» ή αδιάφοροι, αλλά είναι εξαιρετικά ολιγάριθμοι για τη συγκρότηση του πόλου του Κέντρου. Τη δεκαετία του 1940, και ιδιαίτερα την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, οι πολιτικές συγκρούσεις

⁴ Ο εκδότης της αριστερής εφημερίδας *Αυγή* για παράδειγμα είχε δεξιό αρχιεργάτη. Η επιλογή του βέβαια δεν ήταν τυχαία. Ο Βασίλης Αραγιάννης υπήρξε μέλος της Διοίκησης της ΕΕΤΑ και ήταν γνωστός για τις υψηλές επαγγελματικές του ικανότητες. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 74, «Σύνθεσις εργατών τυπογραφείου εφ. Αυγή» [1953]. Από την άλλη, ο Νάσος Μπότσης επιδίωκε την πρόσληψη δεξιού αρχιεργάτη. Η εισαγωγή πολιτικού κριτηρίου στις εργασιακές σχέσεις φάνταζε «παράλογη» για το μεγαλύτερο μέρος των εργατών τύπου της Αθήνας. Το συγκεκριμένο «ευαίσθητο» σημείο του Μπότση εκμεταλλεύθηκε οικονομικά ο αρχιεργάτης του. Συνέντευξη με τον Αντώνη Νικολάου, 9 Νοεμβρίου 2010.

⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 70, «ΕΕΤΑ προς τους Αξιοτίμους Διευθυντές των Αθηναϊκών Εφημερίδων», 21.9.1948.

μεταξύ των μελών της Διοίκησης της Ένωσης είναι εντονότερες από οποιαδήποτε άλλη χρονική περίοδο. Η μη σταθεροποίηση ακόμη των σχέσεων της Ένωσης με τους εργοδότες, η αδυναμία επιβολής της Διοίκησης σε όλους τους αρχιεργάτες, η λευκή τρομοκρατία που ασκείται στην επαρχία (Θεσσαλονίκη, Καλαμάτα, Αίγιο, Πάτρα, Βόλο και αλλού),⁶ η αύξηση της ανεργίας και οι γενικότερες δυσμενείς συνθήκες λειτουργίας των επιχειρήσεων είναι παράγοντες που ασκούν σημαντικές πιέσεις στα μέλη της ΕΕΤΑ.

Το 1945 η προσπάθεια του μέλους του ΚΚΕ Χρήστου Καραμπλιά να συγκροτήσει «παραταξιακά» προσωπικά στις εφημερίδες του ΕΑΜ-ΚΚΕ (*Ριζοσπάστης* και *Απελευθερωτής*) προκάλεσε την αντίδραση των υπόλοιπων μελών. Δεξιοί αρχιεργάτες απείλησαν ότι θα εφαρμόσουν την ίδια πολιτική στις λεγόμενες δεξιές εφημερίδες, αν ο Καραμπλιάς δεν σταματήσει τη συγκεκριμένη προσπάθεια.⁷ Ο κίνδυνος διάλυσης της Ένωσης ήταν προ των πυλών. Η ένταση κορυφώνεται το 1947 όταν αποφασίζεται οι αρχαιρεσίες του ΔΣ να διεξαχθούν με το αναλογικό σύστημα και με χωριστά παραταξιακά ψηφοδέλτια. Η προτίμηση του αριστερού ΕΡΓΑΣ έναντι της δεξιάς παράταξης (Συνδικαλιστική Ανεξαρτησία)⁸ προμήνυε την αλλαγή που θα προέκυπτε στις επόμενες αρχαιρεσίες. Η εκλογή αριστερής Διοίκησης στις αρχαιρεσίες του 1948, που διεξήχθησαν με το πλειοψηφικό σύστημα προκάλεσε την άμεση αντίδραση δεξιών στελεχών υποβάλλοντας άμεσα παραιτήσεις με σκοπό την πτώση της Διοίκησης. Η άρνηση εφαρμογής αποφάσεων του ΔΣ από τα δεξιά μέλη, τα οποία δεν αναγνώρισαν τη νομιμότητα της Διοίκησης, οι διώξεις αριστερών εργατών τύπου λόγω εμφυλίου, το κλείσιμο αριστερών εφημερίδων, η άρνηση αποκήρυξης της «ανταρσίας» που επέβαλε το 1948 για όλα τα εργατικά σωματεία το ΕΚΑ και η ΓΣΕΕ,⁹ οδήγησαν μέσα σε τρεις μήνες στην πτώση της.¹⁰ Ύστερα από

⁶ Σπύρος Μαρκέτος, «Η ελληνική Άκρα Δεξιά τη δεκαετία του 1940», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ2: *Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 287-325.

⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 78, πρακτικά ΔΣ, 12.9.1945.

⁸ Στις αρχαιρεσίες του 1947 ψήφισαν συνολικά 310 άτομα. Ο ΕΡΓΑΣ έλαβε 129 ψήφους, η Συνδικαλιστική Ανεξαρτησία 118, οι Εργάτες Τύπου 44 και οι Ανεξάρτητοι 19. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 88, πρακτικά Εφορευτικής Επιτροπής, 5.1-15.1.1947.

⁹ Η άρνηση «αποκήρυξης της ανταρσίας» τόσο της αριστερής Διοίκησης της ΕΕΤΑ το 1948 όσο και της δεξιάς Διοίκησης που ακολούθησε, οδήγησε στη διαγραφή της ΕΕΤΑ από τη ΓΣΕΕ και το ΕΚΑ. Μέχρι το Μάρτιο του 1948 είχαν διαγραφεί συνολικά 50 εργατικές οργανώσεις. Με την προκήρυξη αρχαιρεσιών, τον Απρίλιο του 1948, η ΕΕΤΑ διεξήγγε δημοψήφισμα διατυπώνοντας δύο ερωτήματα: 1) Πλειοψηφικό ή αναλογικό και 2) «Δέχεσαι την συνέχισιν των σχέσεών μας με το ΕΚΑ και τη ΓΣΕΕ; ΝΑΙ ή ΟΧΙ;». Από τους 198 ψηφοφόρους οι 102 επέλεξαν το πλειοψηφικό σύστημα και 122 ζήτησαν τη διακοπή των σχέσεων με τη ΓΣΕΕ και το ΕΚΑ. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 88, πρακτικά Εφορευτικής Επιτροπής, 5-10.4.1948 και φ. 70, «Προς τον κ. Μπράουν», 27.3.1948.

αυτήν την εμπειρία εύλογη ήταν η διατύπωση του εργάτη τύπου Δημήτρη Τριγώνη ότι «οι παρατάξεις και τα χωριστά ψηφοδέλτια, μέσα στα σωματεία εισάγουν τον εμφύλιο πόλεμο».¹¹

Η διάσπαση της ενότητας και η όξυνση των αντιθέσεων στην Ένωση δεν εντάθηκαν εξαιτίας των παραταξιακών ψηφοδελτίων, αλλά λόγω της ανόδου αριστερής Διοίκησης. Το ενιαίο ψηφοδέλτιο που καθιερώνεται και σε άλλα σωματεία από την περίοδο του Μεσοπολέμου, δεν σημαίνει απουσία «πολιτικών παρατάξεων», παρά μάλλον την ψευδαίσθηση της απουσίας τους.¹² Οι ψηφοφόροι γνώριζαν την πολιτική ταυτότητα των υποψηφίων και ψήφιζαν αναλόγως. Έδινε τη δυνατότητα σε μέλη να ψηφίζουν άτομα εκ διαμέτρου αντίθετης πολιτικής θέσης με αποκλειστικό κριτήριο το «συμφέρον της οργάνωσης», το οποίο υπερίσχυε έναντι της πολιτικής ταυτότητας. Η ύπαρξη «μικτών» ΔΣ, δηλαδή μελών με διαφορετικές πολιτικές θέσεις, για τους εργάτες τύπου της Αθήνας θεωρήθηκε το «κλειδί» της επιτυχίας της Ένωσης. «Η ισχύς εν τη ενώσει» είναι το μότο των εργατών τύπου από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Δεν υπήρχε επομένως δισταγμός στην ψήφιση και εκλογή ανθρώπων διαφορετικών πολιτικών τάσεων εάν γνώριζαν ότι αυτοί θα υπερασπισθούν ή επεκτείνουν τα προνόμια των μελών. Την ίδια τακτική ακολουθούν και στις βουλευτικές εκλογές. Για παράδειγμα, όταν στις εκλογές του 1963 ο Γεώργιος Παπανδρέου υποσχέθηκε στην ΕΕΤΑ την κατάργηση του νόμου 4046/1960, σύσσωμοι οι εργάτες τύπου της Αθήνας ψήφισαν την Ένωση Κέντρου. Το ίδιο συνέβαινε και στην περίπτωση του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών. Δεξιά μέλη ψήφιζαν στις αρχαιρεσίες αριστερούς συνδικαλιστές (Ιωάννη Παπαγιαννέα, Μιλτιάδη Ράλλη κ.ά.) διότι γνώριζαν ότι με την ετήσια απεργιακή κινητοποίηση λάμβαναν αύξηση ημερομισθίου.¹³

Η εκλογή αριστερής Διοίκησης σήμαινε αυτόματα για τα δεξιά στελέχη τον «χρωματισμό» της Διοίκησης σε αντίθεση με την περίοδο διοίκησης δεξιών στελεχών

¹⁰ Το 1947 εκτοπίστηκαν σε διάφορα νησιά έξι μέλη της ΕΣΗΕΑ, δέκα της ΕΕΤΑ και τέσσερα της ΕΠΗΕΑ λόγω «κομμουνιστικών φρονημάτων». Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 182, «ΕΣΗΕΑ-ΕΕΤΑ-ΕΠΗΕΑ προς πρόεδρο», 16.7.1947 και «ΕΕΤΑ προς κύριον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως», 16.9.1947.

¹¹ Αρχείο Γιάννη Θεοδωρόπουλου, φ. 34, «Επιστολή προς Γιάννη Θεοδωρόπουλο», 2.12.1978.

¹² Το Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών καθιερώνει ενιαίο ψηφοδέλτιο για τις αρχαιρεσίες του ΔΣ. Βλ. Χρυσοθέμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου, «Συνδικαλισμός και θεατρική ζωή στην περίοδο του Μεσοπολέμου: Το *Ελληνικόν Θέατρον* (1925-1938) όργανο του Σωματείου Ελλήνων Ηθοποιών», *Ο περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (26 και 27 Μαρτίου 1999), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2001, σ. 203-215· σ. 209.

¹³ Συνέντευξη με τον Μπάμπη Κοβάνη, 21 Οκτωβρίου 2010.

που σήμαινε τον «αποχρωματισμό» της.¹⁴ Για να χαρακτηριστεί μια Διοίκηση «δεξιά» ή «αριστερή» αρκεί η γνώση της πολιτικής θέσης του προέδρου και του γενικού γραμματέα του Διοικητικού Συμβουλίου. Το 1960 η Διοίκηση θα προσπαθήσει να μεταβάλει το συσχετισμό δύναμης των μελών του ΔΣ μεταφέροντας μέρος της ευθύνης του προέδρου και του γενικού γραμματέα στο νέο όργανο, τον «Γραμματέα Οργανωτικού» με την παράλληλη συγκρότηση «Οργανωτικού Γραφείου».¹⁵ Συνήθως τα ΔΣ συγκροτούνται από πέντε μέλη της ίδιας πολιτικής παράταξης και από τέσσερα της άλλης ώστε να είναι δυνατή η λήψη αποφάσεων.

Αν και με βάση το νόμο 2151/1920 η Γενική Συνέλευση θεωρείται το ανώτατο σώμα σε ένα επαγγελματικό σωματείο,¹⁶ στην πράξη το Διοικητικό Συμβούλιο αποτελεί το πιο ισχυρό όργανο, με τον πρόεδρο και τον γενικό γραμματέα να συγκεντρώνουν τη μεγαλύτερη δύναμη από οποιονδήποτε άλλο. Στα καταστατικά ορίζεται ότι για την εγγραφή, για παράδειγμα, ενός εργάτη στην Ένωση απαραίτητη είναι η έγκριση από τη Γενική Συνέλευση. Ωστόσο, δεν έλειπαν περιπτώσεις όπου εγγραφές νέων μελών πραγματοποιούνται είτε απευθείας από το Διοικητικό Συμβούλιο είτε προσωπικά από τον πρόεδρο ή τον γενικό γραμματέα καταπατώντας το καταστατικό. Απαραίτητη είναι η έγκριση από τη Γενική Συνέλευση τόσο για τη συμμετοχή της Ένωσης σε πανελλαδική πανεργατική απεργία όσο και για την εγγραφή της σε «ανώτατους οργανισμούς» (ΓΣΕΕ, ΕΚΑ, Ομοσπονδία). Η ανάγκη λήψης άμεσων αποφάσεων, όπως κήρυξη απεργίας, επέτρεπε ή διευκόλυνε τη Διοίκηση να λάβει «παράνομα» αποφάσεις χωρίς την έγκριση της Γενικής Συνέλευσης.

Μετά την εκλογή του νέου ΔΣ, είναι υποχρεωμένο, εντός του πρώτου μηνός, να καλέσει τα προσωπικά για την εκλογή Επιτροπών Τμημάτων και Επιτροπών Ειδικοτήτων. Οι πρώτες αφορούν την οργάνωση των εργαζομένων ανά επιχείρηση και οι δεύτερες ανά ειδικότητα. Οι Επιτροπές Τμημάτων είναι τριμελείς αποτελούμενες από έναν σελιδοποιό, έναν λινοτύπη ή μηχανικό και έναν πιεστή και έχουν θεωρητικά σκοπό να ενημερώνουν τη Διοίκηση για τα προβλήματα που ανακύπτουν μεταξύ του τμήματος και της επιχείρησης, να μελετούν τον τρόπο λύσης

¹⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 78, πρακτικά ΔΣ, 9.3.1948.

¹⁵ Τα καθήκοντα του Οργανωτικού Γραμματέα είναι: να τηρεί οργανωτική σύνδεση με τους αντιπροσώπους των τμημάτων και να ενημερώνει, να φροντίζει για την εξεύρεση εργασίας σε άνεργα μέλη, να παρακολουθεί την εργασία των Επιτροπών Ειδικοτήτων, να φροντίζει την έκδοση του *Δελτίου Πληροφοριών* και τη μόρφωση και διαπαιδαγώγηση των μελών κ.λπ. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 115, «Ανακοίνωσις» [1960].

¹⁶ Σταύρος Μουδόπουλος, «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία», ό.π., σ. 250-251.

τους, να επιβλέπουν τη σωστή εφαρμογή και τήρηση των όρων εργασίας και των εντολών της Διοίκησης. Αποτελούν δηλαδή τους διαμεσολαβητές μεταξύ Διοίκησης, εργοδοτών, αλλά και εργατών.

Οι Επιτροπές Ειδικοτήτων (σελιδοποιών, λινοτυπών, μηχανικών, πιεστών) αποτελούνται από 3 με 7 μέλη με βασικό σκοπό την εξέταση των αιτήσεων εγγραφής. Οι επιτροπές έχουν το δικαίωμα εισήγησης εισόδου ή αποκλεισμού συγκεκριμένων εργατών στο επάγγελμα, αλλά οι προτάσεις τους έχουν μόνο συμβουλευτικό χαρακτήρα. Προφανώς εδώ τα μέλη των επιτροπών ευνοούσαν τη συμμετοχή συγγενών ή γνωστών τους στο επάγγελμα απορρίπτοντας τις υπόλοιπες αιτήσεις. Παρόλο που σε όλα τα καταστατικά με την αλλαγή της Διοίκησης αναφέρεται και η υποχρεωτική ετήσια σύσταση επιτροπών τμημάτων και ειδικοτήτων αυτή έχει προβλήματα εφαρμογής τόσο από την πλευρά των μελών όσο και της Διοίκησης.

Στο *Δελτίον Πληροφοριών* της ΕΕΤΑ δημοσιεύονται άρθρα για την αδιαφορία που δείχνουν τα μέλη σχετικά με την οργανωτική λειτουργία της Ένωσης. «*Θεωρούν την ύπαρξίν του [του οργανωτικού μηχανισμού] σαν ένα είδος παρονυχίδος, σαν κάτι τυπικό και όχι ουσιαστικό, σαν ένα είδος περιττής πολυτελείας. Από πολύ καλούς συναδέλφους εκφράζονται απόψεις όπως: 'Δεν βαρύνεσαι! Τι χρειάζονται οι επιτροπές κλπ. κλπ.'*».¹⁷ Ο Δημήτρης Τριγώνης προκειμένου να πείσει τα μέλη για την αναγκαιότητα λειτουργίας των Επιτροπών Τμημάτων και Ειδικοτήτων υποστήριξε ότι ο οργανωτικός μηχανισμός «υποβοηθεί» τη Διοίκηση στην επίλυση των διαφόρων ζητημάτων, έχει το στοιχείο της «δημοκρατικότητας», δεδομένου ότι στην επεξεργασία και επίλυση ζητημάτων λαμβάνουν μέρος και άλλα μέλη, πέρα της Διοίκησης και της Εξελεγκτικής Επιτροπής, και τέλος, αποτελεί «φυτώριο» για τη διαμόρφωση νέων στελεχών. Η ερμηνεία που δίνει η Διοίκηση για να εξηγήσει το φαινόμενο της αδιαφορίας που επιδεικνύουν τα μέλη της είναι η «*εκ παραδόσεως υποτίμησις των οργανωτικών ζητημάτων*». Προσπαθεί με αυτόν τον τρόπο να μεταθέσει ίσως την ευθύνη στις προηγούμενες Διοικήσεις της Ένωσης, καθώς δεν κατάφεραν να ενισχύσουν ή να προβάλουν κατάλληλα την οργανωτική αξία των Επιτροπών. Μια πιθανή εξήγηση υποθέτω ότι ήταν ο βαθμός ασφάλειας στην εργασία που παρείχε στα μόνιμα μέλη η Ένωση αφενός και στο «κλειστό» του επαγγέλματος αφετέρου. Επομένως, οι οργανωτικές επιτροπές από την πλευρά της

¹⁷ Δημήτρης Τριγώνης, «Να σταματήσει η υποτίμησις της αναγκαιότητος του μηχανισμού», *Δελτίον Πληροφοριών* 1 (Απρίλιος 1959), σ. 2.

πλειοψηφίας των μελών δεν είχαν νόημα ύπαρξης. Αντιθέτως, η συμμετοχή σε αυτές τις Επιτροπές προϋπέθετε ανάληψη ευθυνών, αλλά και διάθεσης χρόνου.

Αυτό που «ξέχασε» να αναφέρει ο Τριγώνης είναι ότι σε αρκετές περιπτώσεις η ίδια η Διοίκηση υποτιμά αυτούς τους οργανωτικούς μηχανισμούς «παραμελώντας» για παράδειγμα να δώσει εντολή συγκρότησης των δύο τμημάτων ή μη λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη της τα πορίσματά τους. Επίσης, πάγια τακτική της εκάστοτε Διοίκησης είναι να δέχεται αιτήσεις εγγραφής με τη λήξη της θητείας της, αποκλειστικά και μόνο για ψηφοθηρικούς λόγους.¹⁸

Όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω, δεν μπορούμε να μιλάμε για «δημοκρατική» λειτουργία του σωματείου. Ιστορικά η Ένωση τείνει να γίνει όλο και πιο συγκεντρωτική διευρύνοντας μεν τη βάση αλλά στενεύοντας τη κορυφή. Η απόσταση που χωρίζει τη Διοίκηση από τα μέλη μεγαλώνει, ενώ παράλληλα όλο και πιο δύσκολη γίνεται η συμμετοχή «απλών» μελών σε όργανα της Διοίκησης. Δεν θα πρέπει να προξενεί εντύπωση, όπως φάνηκε και από τις συνεντεύξεις, μέλη να δηλώνουν άγνοια για τις στρατηγικές που ακολουθούνται. Τα περισσότερα μέλη είτε δεν «αναμιγνύονται» με τα διοικητικά θέματα και απλά εκτελούν τις εντολές, φοβούμενοι τη διαγραφή τους, είτε επειδή, έχοντας γνώση των «παράνομων» εν πολλοίς πρακτικών, επιλέγουν συνειδητά την αποστασιοποίησή τους.

6.2. Κανονισμοί «εισδοχής μελών εις τον κλάδον»

Τα καταστατικά της ΕΕΤΑ προσδιορίζουν με σαφήνεια τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των μελών της Ένωσης, αλλά και τον τρόπο λειτουργίας του συνδικάτου. Αποτελούνται από 41 άρθρα που επαναλαμβάνονται σε μεγάλο βαθμό σε όλα τα καταστατικά της Ένωσης.¹⁹ Σύμφωνα με το καταστατικό του 1955, ο ενδιαφερόμενος όφειλε να έχει εκπληρώσει υποχρεωτικά δίχρονη μαθητεία σε μία από τις τέσσερις ειδικότητες (λινοτύπου, πιεστού κυλινδρικών πιεστηρίων, σελιδοποιού ή μηχανικού λινοτυπικών μηχανών) και να έχει συμπληρώσει την ηλικία των 18 ετών, προκειμένου να έχει δικαίωμα υποβολής αίτησης εγγραφής. Οι προϋποθέσεις συμπληρώθηκαν από «Κανονισμό εισδοχής μελών εις τον κλάδον» που κρίθηκε

¹⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 59, «Εκθεσις Επιτροπής Στοιχειοθετών Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών», 20.10.1959 και «Επιτροπή Μηχανικών προς το ΔΣ της ΕΕΤΑ», 15.10.1959.

¹⁹ Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, [Καταστατικόν], Αθήνα 1955· Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, Καταστατικόν, Αθήνα 1961· επικυρώθηκε με απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών το 1962· βλ. και ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 399, φ. 2· Καταστατικόν Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών, Αθήνα 1965.

απαραίτητος «εφ' όσον το επάγγελμα του εργάτη τύπου είναι κλειστόν» και προέβλεπε διαφορετικούς όρους εισαγωγής για την εκάστοτε ειδικότητα.

Οι κανόνες «εισδοχής εις τον κλάδον» αφορούν αποκλειστικά τις προϋποθέσεις εισαγωγής σε θέσεις εργασίας του ημερήσιου πολιτικού τύπου. Ο κανονισμός του 1956 επέβαλε και για τις τέσσερις ειδικότητες τα 25 έτη ως όριο ηλικίας εισόδου στο επάγγελμα ενός μαθητευομένου και τα 40 έτη ως όριο μετεκπαίδευσης. Συγκεκριμένα για την ειδικότητα των στοιχειοθετών-σελιδοποιών: κατά προτίμηση να είναι μέλος του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών, τελειόφοιτος τουλάχιστον της έκτης τάξης οκταταξίου Γυμνασίου και να έχει παρακολουθήσει επί δύο εβδομάδες τον τρόπο διεξαγωγής της εργασίας σε επιχειρήσεις του ημερήσιου τύπου, επιτυγχάνοντας παράλληλα στις εξετάσεις. Στην περίπτωση των λινοτυπών, ο υποψήφιος όφειλε να είναι επίσης τελειόφοιτος τουλάχιστον της έκτης τάξης του οκταταξίου Γυμνασίου και να έχει την ικανότητα παραγωγής σε διάστημα μιας ώρας «120 σειρών σχήματος 10 ½ τετραγώνων με οφθαλμόν των 7 στιγμών και με όριον λαθών όχι περισσότερων από 10 σειράς από χειρόγραφον ευανάγνωστον».

Στην περίπτωση των μηχανικών και πιεστών οι προϋποθέσεις εισδοχής είναι περισσότερο ελαστικές. Αρκεί η κατοχή απολυτηρίου τουλάχιστον εξαταξίου δημοτικού σχολείου και η διετής μαθητεία σε μηχανουργείο.²⁰ Η μαθητεία σε μηχανουργείο θεωρείται επιβεβλημένη για τους μηχανικούς και πιεστές, καθώς είναι υπεύθυνοι για τη συντήρηση και επισκευή των λινοτυπικών μηχανών και των κυλινδρικών πιεστηρίων. Επιπλέον, «δι' όλας τας ειδικότητας θα λαμβάνεται υπ' όψιν και το επαγγελματικό ήθος των εξεταζομένων», κυρίως δηλαδή για το εάν στο παρελθόν υπήρξαν απεργοσπάστες, αφήνοντας έτσι περιθώριο εισόδου ή αποκλεισμού υποψηφίων εργατών βάσει «ηθικών» κριτηρίων και ό,τι άλλο σήμαινε αυτό.

Το 1958 με αφορμή την έναρξη των διαπραγματεύσεων για την ανανέωση της σύμβασης εργασίας, η ΕΙΗΕΑ θέτει ζήτημα καθορισμού νέων και αυστηρότερων κριτηρίων εισόδου στο επάγγελμα.²¹ Ανάμεσα σε άλλα ζητεί την απόλυση των «ανίκανων» και των εργατών, άνω των 60 ετών, «άνευ καταβολής αποζημιώσεως», τον επανέλεγχο των εγγραφέντων του 1957, τη μείωση του ορίου ηλικίας εισόδου

²⁰ «Πως καθωρίσθη το ζήτημα εισδοχής νέων μελών. Ο καταρτισθείς κανονισμός διά τους υποψηφίους», *Δελτίον Πληροφοριών* 7 (Οκτώβριος 1956), σ. 2.

²¹ «Ιδού πως ονειρεύεται η Ένωσις Ιδιοκτητών να μετατρέψη τους εργάτας Τύπου εις δούλους!», *Δελτίον Πληροφοριών* 17 (Σεπτέμβριος 1958), σ. 1-2· αναδημοσίευση *Δελτίον Πληροφοριών* 29 (Φεβρουάριος 1961), σ. 2.

από τα 40 στα 30 έτη και «προκειμένου περί ανδρών» την εκπλήρωση των στρατιωτικών του υποχρεώσεων ή της νόμιμης απαλλαγής του. Η τελευταία πρόταση, εκτός από προσπάθεια αποφυγής καταβολής εισφοράς για τους στρατευόμενους στο ΙΚΑ θέτει άμεσα ζήτημα μελλοντικής εισόδου γυναικών στο επάγγελμα. Αν και δηλώνεται δεν απασχόλησε τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ, προφανώς διότι θεώρησε ως αυτονόητο τον αποκλεισμό των γυναικών από τις ημερήσιες πολιτικές εφημερίδες της Αθήνας. Οι λινοτύπες και οι μαρμαράδες όφειλαν να κατέχουν απολυτήριο Γυμνασίου· οι πιεστές και οι μηχανικοί πτυχίο κατώτερης και μέσης τεχνικής σχολής αντίστοιχα, ενώ οι μηχανικοί και οι διαλυτές *«δύναται να είναι και μη μέλη της ΕΕΤΑ»* ανοίγοντας το δρόμο για άρση του «κλειστού επαγγέλματος».

Εκτός από τα γενικά και ειδικά προσόντα των υποψηφίων μελών, η ΕΙΗΕΑ προσπάθησε να επεκτείνει τον έλεγχο της στην οργάνωση και τους όρους εργασίας. Ζητεί την κατάργηση καταβολής του ημερομισθίου της Κυριακής σε περίπτωση εργασίας των μελών, την κατάργηση των ρεπό, το ενιαίο κλείσιμο των εφημερίδων το Σάββατο σε πανελλαδικό επίπεδο. Αν όλες οι παραπάνω προτάσεις των εργοδοτών φαντάζουν σε εμάς «ορθολογικές» με την έννοια της προσπάθειας συμπίεσης του κόστους εργασίας τότε θα πρέπει να θεωρηθούν «παράλογα» τα μέσα της προσπάθειας ελέγχου της εργασίας των αρχιεργατών. Με βάση την πρόταση των εργοδοτών, ο αρχιεργάτης *«υποχρεούται εις το τέλος εκάστου μηνός να υποβάλει προς την ΕΕΤΑ και προς τον εργοδότην έκθεσιν περί της εν γένει αποδοτικότητας και συμπεριφοράς ενός εκάστου των εργατών. Ωσαύτως ο αρχιεργάτης υποχρεούται κατά μήνα να υποβάλει εις τον εργοδότην έκθεσιν περί της καταστάσεως των εγκαταστάσεων»*.²² Οποιαδήποτε παράβαση από τους αρχιεργάτες επιφέρει πειθαρχικές κυρώσεις ακόμη και την ποινική δίωξη του υπευθύνου. Είναι αδύνατο οι εκδότες να μην γνώριζαν ότι θα απορρίπτονταν οι προτάσεις τους από την ΕΕΤΑ. Τότε, το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί τις διατύπωσαν; Είναι η περίοδος ανανέωσης της σύμβασης εργασίας με την ΕΕΤΑ και οι εργοδότες στόχευαν στη συμπίεση του ποσού αύξησης των αποδοχών. Στην πραγματικότητα οι εργοδότες επιδεικνύουν τη δύναμή τους, όπως θα επαναλάβουν και μετά την απεργία του 1960, ώστε να οι εργάτες να μην επιμείνουν στην εν λόγω αύξηση.

Η απαίτηση κατοχής απολυτηρίου Γυμνασίου στις ειδικότητες του λινοτύπη και του στοιχειοθέτη (μαρμαρά), αλλά και η μηδενική αποζημίωση κατά το πρώτο

²² Στο ίδιο.

εξάμηνο της μαθητείας αποτελούσαν απαγορευτικά όρια εισόδου, για το μεγαλύτερο μέρος των μελών της εργατικής τάξης, στο επάγγελμα.²³ Στόχος παρέμενε ο έλεγχος και ο περιορισμός των υποψηφίων. Στην περίπτωση των πιεστών και των μηχανικών οι όροι γίνονται πιο απαιτητικοί σε σύγκριση με τους αντίστοιχους του Κανονισμού του 1956, αλλά δεν μεταβάλλουν την «υποδεέστερη» θέση της ειδικότητάς τους στην Ένωση.²⁴

Οι όροι μαθητείας αλλάζουν στη δεκαετία του 1960. Πλέον η μαθητεία σε πολιτικές εφημερίδες περιορίζεται στο χρονικό διάστημα των τριών μηνών, αλλά υποχρεωτική θεωρείται η διετής τουλάχιστον προϋπηρεσία σε οποιοδήποτε τυπογραφείο.²⁵ Κατά συνέπεια καταργείται «επίσημα» η μαθητεία σε εφημερίδες ενώ το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης μετατίθεται στα δημόσια και ιδιωτικά τυπογραφεία. Αν και δεν αναφέρεται, γιοι των εργατών τύπου έχουν τη δυνατότητα μαθητείας σε εφημερίδες της Αθήνας, αλλά είναι εξαιρετικά περιορισμένοι σε αριθμό. Συνήθως ο πατέρας, ο θείος ή άλλος συγγενής αναλαμβάνει την εκπαίδευση του μαθητευομένου.²⁶

Την εξέταση των προσόντων των υποψηφίων μελών αναλαμβάνει η «Επιτροπή Κανονισμού», η οποία συγκροτείται από έναν εκπρόσωπο των εκδοτών, έναν των διαχειριστών και έναν εκπρόσωπο των εργατών που όφειλε να είναι αρχιεργάτης με δεκαετή υπηρεσία στο επάγγελμα. Στην περίπτωση του Κανονισμού του 1964 η Επιτροπή είναι πενταμελής και απαρτίζεται από τον προϊστάμενο του Πρωτοδικείου Αθηνών, από δύο μέλη της ΕΙΗΕΑ και δύο μέλη της ΕΕΤΑ. Φανερώνεται έτσι μια

²³ Ο κανονισμός προέβλεπε ότι κατά το πρώτο εξάμηνο μαθητείας δεν καταβάλλεται καμία αποζημίωση, ενώ στο δεύτερο εξάμηνο η αποζημίωση είναι μειωμένη και καθορίζεται μέσω ιδιωτικής συμφωνίας με τον εργοδότη. Στο δεύτερο έτος ο μαθητευόμενος αναγνωρίζεται ως «δόκιμο» μέλος της Ένωσης και συνεχίζει να εισπράττει μειωμένη αποζημίωση.

²⁴ Στην περίπτωση των πιεστών ως προϋποθέσεις αναγνωρίζονται: η κατοχή πτυχίου κατώτερης τεχνικής σχολής, η τριετής υπηρεσία σε μηχανουργείο και η μονοετής μαθητεία σε μία από τις εφημερίδες της ΕΙΗΕΑ με μειωμένο ημερομίσθιο. Όσον αφορά τους μηχανικούς λινοτυπικών μηχανών, καθώς και τους βοηθούς τους, απαραίτητη θεωρείται η αποφοίτηση μέσης τεχνικής σχολής και η τριετής προϋπηρεσία σε μηχανουργείο. Ο κανονισμός του 1958 αναφέρεται και στην περίπτωση των διαλυτών που περιορίζονται στην κατοχή μόνο των «γενικών» προσόντων. Έτσι μολονότι το καταστατικό προέβλεπε διετή μαθητεία για όλες τις ειδικότητες, στην περίπτωση των πιεστών και μηχανικών ο χρόνος μαθητείας αυξάνεται.

²⁵ Σύμφωνα με το άρθρο 3 του κανονισμού, ο σελιδοποιός-μαρμαράς οφείλει να έχει «διετή τουλάχιστον προϋπηρεσίαν παρ' οιοδήποτε τυπογραφείο και τουλάχιστον τριών (3) μηνών ευδόκιμον εξάσκησην παρά τυπογραφείο υποδεικνυομένου υπό της Επιτροπής εκ των εις την διάθεσιν ταύτης υπό της Ενώσεως Ιδιοκτητών τεθέντων τυπογραφείων». Βλ. [Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών], *Κανονισμός εισδοχής μελών εις τον κλάδον*, [Αθήνα 1965]· αναδημοσιεύεται στο *Δελτίον Πληροφοριών* 42 (Δεκέμβριος 1964), σ. 2.

²⁶ Στην ηλικία των 13 ετών ο Ν. Βλαχάκης μπήκε σε τυπογραφείο που ήλεγχε η ΕΕΤΑ. Το 1947 ο αρχιεργάτης του περιοδικού *Μπουκέτο* τον προσέλαβε ως μαθητευόμενο στο μάρμαρο. Βλ. Αρχείο Νίκου Θεοδόση, Ν. Βλαχάκης, «Από νεαρός εργάτης αγαπώ την ΕΤΗΠΤΑ» *Δελτίο Πληροφοριών* (Ιούνης 1983), σ. 4.

ισορροπία δυνάμεων ανάμεσα στα συμβαλλόμενα μέρη, όσον αφορά τουλάχιστον το μηχανισμό εισόδου νέων μελών στο επάγγελμα. Στην πραγματικότητα αυτή η ισορροπία είναι πλασματική. Εκτός από την αναγκαία επιτυχία στις εξετάσεις, η «κληρονομιά» του επαγγέλματος, και κυρίως, η φιλική γνωριμία με τον αρχιεργάτη ή αρχιπαιστή αποτελούσαν πρόσθετους δρόμους εισόδου στο επάγγελμα. Η μεταβίβαση της επαγγελματικής θέσης μέσω συγγενικής σχέσης (συνήθως από πατέρα σε γιο, ανεψιό κ.ά. ή ακόμη και ως ‘προίκα’ στον υποψήφιο γαμπρό),²⁷ αποτελούσε το «νόμιμο» τρόπο εισόδου. Συγκεκριμένα είχε θεσπιστεί από την Ένωση ο όρος ότι «τα παιδιά των συναδέλφων όπως προτιμώνται εις τον κλάδον».²⁸ Μάλιστα στην περίπτωση αυτή οι γιοι των εργατών τύπου δεν ήταν υποχρεωμένοι να πληρούν τις προϋποθέσεις που επέβαλε ο εκάστοτε κανονισμός, γεγονός που διευκρινίζεται το 1972 στο νέο καταστατικό της Ένωσης, όπου το άρθρο 5 ορίζει: «δύναται κατά περίπτωσιν να εγγράφη ποσοστόν 5% τέκνα συναδέλφων, θυμάτων πολέμου, έστω και εάν δεν κέκτηνται απολυτήριον Γυμνασίου, αρκεί να έχουν πλήρη τεχνικήν κατάρτισιν».²⁹

Παρά την ύπαρξη αναλυτικών κανονισμών εισδοχής κανένας δεν εφαρμόστηκε. Οι κανονισμοί αποτέλεσαν πρόσχημα αποκλεισμού της εισόδου σε ένα μεγάλο μέρος νέων υποψηφίων. Παράλληλα η ΕΕΤΑ έδινε την ψευδαίσθηση στα μέλη της ΕΙΗΕΑ ότι έχουν λόγο πάνω στις προσλήψεις των εργαζομένων, γι’ αυτό και δεν διατυπώθηκαν ενστάσεις όσον αφορά την ενσωμάτωση προτάσεων της εργοδοσίας.

6.3. Δόκιμα και τακτικά μέλη της ΕΕΤΑ

Ο αριθμός μελών της Ένωσης εξαρτάται από τις ανάγκες της αγοράς, από τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες και διατηρείται πάντα σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτόν που είναι αναγκαίος για την έκδοση των αθηναϊκών εντύπων που

²⁷ «Την δίνανε προίκα τη θέση για να γίνεις μέλος. Δηλαδή ήσουνα χασάπης, ήσουνα ξυλουργός, έλα εκεί να σου μάθουμε, να σε βάλω μέσα και να σε δώσω την κόρη μου. Έτσι πήγαινε». Συνέντευξη με τον Γιώργο Μπαρμπή, 14 Ιουνίου 2010.

²⁸ Δημήτρης Τριγώνης, «Εισήγησις προς την οργανωτικήν επιτροπήν», *Δελτίον Πληροφοριών* 1 (Απρίλιος 1959), σ. 3.

²⁹ *Καταστατικόν της Ενώσεως Τεχνικών Ημερησίου και Περιοδικού Τύπου Αθηνών (Ε.Τ.Η.Π.Τ.Α.)*, Αθήνα 1972. Η κληρονομιά του επαγγέλματος ήταν αυτονόητη στα τυπογραφεία των εφημερίδων του Λονδίνου και των ΗΠΑ από τον 19ο αιώνα. Βλ. Cynthia Cockburn, *Brothers*, ό.π., σ. 16· Ava Baron, «An ‘Other’ Side», ό.π., σ. 67-68. Η συγκεκριμένη στρατηγική ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη και σε άλλα επαγγέλματα, όπως του επιπλοποιού, του καπελά και του υφαντή. Βλ. John Rule, “The property of skill in the period of manufacture”, Patrick Joyce (επιμ.), *The Historical Meanings of Work*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1987, σ. 111-112.

κυκλοφορούν μέσω των δύο πρακτορείων τύπου.³⁰ Ο έλεγχος που ασκεί η ΕΕΤΑ δεν περιορίζεται στον ημερήσιο πολιτικό αθηναϊκό τύπο αλλά επεκτείνεται στις οικονομικές, αθλητικές, ξενόγλωσσες ημερήσιες, εβδομαδιαίες, μηνιαίες κ.λπ. εφημερίδες, στα περιοδικά και γενικώς στα εκδοτικά τυπογραφεία της Αθήνας και του Πειραιά που λειτουργούν με λινοτυπικές μηχανές (Χρυσοβέργη, Λάντα, Ρόδη Πεχλιβανίδη κ.ά.). Ο έλεγχος αυτός τίθεται υπό αμφισβήτηση στα τέλη της δεκαετίας του 1950 όταν εγκαθίσταται λινοτυπικές μηχανές σε νέες ή παλιές τυπογραφικές επιχειρήσεις, στενεύοντας τα περιθώρια ελέγχου της αγοράς.³¹

Με βάση το μητρώο μελών της ΕΕΤΑ, εμφανίζονται χρονιές που δεν πραγματοποιήθηκε καμία εγγραφή νέων μελών (1938-1939, 1951, 1953-1954) και χρονιές με σημαντική αύξηση.³² Σε περιόδους μεγάλης κρίσης και αύξησης της ανεργίας, ο «κλάδος» (επάγγελμα) κηρύσσεται «κεκορεσμένος». Συνήθως δεν πραγματοποιείται καμία εγγραφή ή το δικαίωμα μεταφέρεται μόνο σε έναν γιο. Ο στόχος εδώ είναι η διατήρηση της δύναμης της Ένωσης στην αγορά εργασίας αφενός και αφετέρου η αποφυγή οικονομικής επιβάρυνσης του Λογαριασμού Ανεργίας του ΤΑΕΤΑ. Οι απότομες αυξήσεις του αριθμού μελών παρατηρούνται μετά την εκδήλωση απεργιακών κινητοποιήσεων. Οι απεργίες του 1935, του 1950 και του 1960 έπαιξαν καταλυτικό ρόλο. Για να αποφευχθεί η δυνατότητα εξεύρεσης απεργοσπαστών από την πλευρά των εργοδοτών, «ελεύθεροι» εργάτες και μέλη του Σωματίου Τυπογράφων Αθηνών στηρίζουν τις απεργίες των εργατών τύπου αρνούμενοι το ρόλο του απεργοσπάστη υπό τον όρο ότι στο σύντομο μέλλον θα εγγραφούν ως μέλη στην Ένωση.³³ Στην πραγματικότητα ασκείται εκβιασμός στη Διοίκηση της ΕΕΤΑ, ο οποίος φέρει θετικά αποτελέσματα για τον νέο υποψήφιο. Είναι ο πιο γρήγορος τρόπος για επιτύχει κάποιος την εγγραφή του στην Ένωση. Ως ένα βαθμό αυτό επιτυγχάνεται αν δούμε τον υψηλό αριθμό εγγραφέντων το 1936, το 1952 και το 1961. Θα πρέπει, ωστόσο, να υποθέσουμε ότι ένας σημαντικός αριθμός εργατών που αν και δήλωσε την «αλληλεγγύη» του αποκλείστηκε από αυτή τη δυνατότητα.

³⁰ Ακόμη και μετά το 1981 η ΕΤΗΠΤΑ διατηρεί χαμηλό αριθμό μελών. Το 1985 η ΕΤΗΠΤΑ έχει 627 μέλη, 483 άνδρες και 144 γυναίκες, συμπεριλαμβανομένων και των συνταξιούχων (ανδρών και γυναικών). Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 501 (Α).

³¹ Ιωάννης Κωνσταντίνου, «Ο θεσμός της Ομοσπονδίας», *Δελτίον Πληροφοριών* 64 (Φεβρουάριος 1963), σ. 2.

³² Βλ. πίνακα 9 στο παράρτημα.

³³ Η απασχόλησή τους στο Εθνικό Τυπογραφείο παρέμενε επίσης ένα «όνειρο» των τυπογράφων, καθώς αποκτούσαν δημοσιοϋπαλληλική ιδιότητα και εξασφάλιζαν μονιμότητα στην απασχόληση. Βλ. Χρήστος Λούκος, «Τυπογραφία και τυπογράφοι», ό.π., σ. 311-312.

Από τα 52 μέλη που εγγράφηκαν στην ΕΕΤΑ την περίοδο 1956-1959 περίπου το 35% καταγράφονται ως «υιοί συναδέλφων». Ο αριθμός των εργατών που εγγράφηκε στην Ένωση μέσω διαγωνισμού αντιπροσωπεύει περίπου το 25% του συνόλου. Μόνο τέσσερις εργάτες εμφανίζονται προερχόμενοι από το Συνδικάτο Τύπου Θεσσαλονίκης και περιορίζονται στους δύο από το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών. Από πού προκύπτει το χαμηλό ποσοστό των «υιών συναδέλφων»; Οι γιοι και λοιποί συγγενείς αποκρύπτονται πίσω από τις υπόλοιπες κατηγορίες. Αρκετοί γιοι εργατών τύπου της Αθήνας είχαν προωθηθεί στη Θεσσαλονίκη, ενώ τα νέα μέλη που εγγράφηκαν αναφέρονται ως «εργαζόμενοι», δηλαδή ως εργάτες που είχαν ήδη καταλάβει οργανικές θέσεις εργασίας σε εφημερίδες. Είναι, δηλαδή, δόκιμα μέλη της Ένωσης που είχαν εισαχθεί στο επάγγελμα μέσω του συγγενικού δικτύου, αλλά τώρα αναγνωρίζονται ως τακτικά μέλη.

Στην πραγματικότητα ο ενεργός αριθμός μελών της ΕΕΤΑ που εργάζεται σε εφημερίδες και περιοδικά της Αθήνας είναι ακόμη μικρότερος. Οι εργάτες που μετακινούνται σε άλλες πόλεις ή άλλες χώρες ή δοκιμάζουν την τύχη τους ως εργοδότες δεν διαγράφονται από το μητρώο μελών της Ένωσης, ακόμη και αν εγγράφονται ως μέλη στις τοπικές ενώσεις. Με την επιστροφή τους στην Αθήνα ή του κλεισίματος της επιχείρησης επανεγγράφονται τυπικά στην Ένωση, χωρίς να μεταβληθεί το μητρώο μελών. Από το 1952, με την ίδρυση Σχολής Τυπογραφίας στο Εθνικό Τυπογραφείο, οι εκάστοτε εργοστασιάρχες εγγράφονται επίσης ως μέλη, ώστε να διασφαλιστεί ο έλεγχος εισόδου των μαθητευομένων, χωρίς να απαιτηθεί η μετακίνησή τους σε επιχειρήσεις τύπου της Αθήνας.³⁴

Μέχρι και το 1960 ο αριθμός μελών της ΕΕΤΑ κυμαίνεται μεταξύ 300-380 ατόμων. Ένας μικρός αριθμός αν ληφθεί υπόψη η ανάπτυξη της τυπογραφίας, η αύξηση του πληθυσμού, οι ευνοϊκές οικονομικές συνθήκες. Ο αριθμός των μονίμων μελών ξεπερνά το φράγμα των 400 ατόμων το 1961 ως συνέπεια της απεργίας του 1960. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 παρουσιάζεται μια συνεχής αύξηση του αριθμού εξαιτίας των έντονων πολιτικών εξελίξεων, της αύξησης των πωλήσεων και του αριθμού των σελίδων, της έγκαιρης πλέον αποστολής των εφημερίδων στη

³⁴ Το 1952 το ΔΣ της ΕΕΤΑ αποφασίζει «για λόγους ευνότητος, όπως ο εκάστοτε εργοστασιάρχης του Εθνικού Τυπογραφείου εγγράφεται ως μέλος της ημετέρας ενώσεως». Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 2, πρακτικά ΔΣ, 21.10.1952. Αν και το εργατοτεχνικό προσωπικό του Εθνικού Τυπογραφείου και Σφραγιστηρίου είναι οργανωμένο σε σωματείο από το 1924, οι εργοστασιάρχες επέλεξαν την εγγραφή τους στην ΕΕΤΑ. Δικαίωμα εγγραφής στην «Ένωση Προσωπικού του Εθνικού Τυπογραφείου και Σφραγιστηρίου» είχε το μόνιμο προσωπικό, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας, άνω των 16 ετών. Για τα καταστατικά βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ40Υ89Φ542 και Α1Σ40Υ63Φ3467.

Θεσσαλονίκη και στις υπόλοιπες πόλεις της Μακεδονίας, λόγω εφαρμογής της συμφωνίας των εκδοτών για την αλλαγή της ώρας των δρομολογίων των αεροπλάνων.³⁵

Μολονότι δεν έχουν σωθεί τα καταστατικά του 1933 και του 1938 μπορούμε μέσα από το αρχειακό υλικό, αλλά και από τα μεταγενέστερα καταστατικά, να υποθέσουμε το περιεχόμενό τους. Εξαρχής η Ένωση φαίνεται ότι διέκρινε τα μέλη σε «τακτικά» και «δόκιμα». Το μεγαλύτερο μέρος των τακτικών μελών απασχολείται στις οργανικές θέσεις των ημερήσιων πολιτικών εφημερίδων της Αθήνας.³⁶ Αυτές οι θέσεις παρέχουν τη δυνατότητα αύξησης των αποδοχών εξαιτίας των πολυσέλιδων και του αυξημένου τιράζ. Τα δόκιμα μέλη απασχολούνται συνήθως σε εβδομαδιαίες, μηνιαίες κ.λπ. εφημερίδες και περιοδικά, λαμβάνοντας χαμηλότερες αποδοχές αλλά όχι κάτω από το όριο που έθετε η σύμβαση εργασίας για πεντάωρη εργασία. Η διάκριση μόνιμων και δοκίμων καταργείται τυπικά με το καταστατικό του 1955, επαναφέρεται το 1962 και καταργείται πάλι το 1965. Οι καταργήσεις αυτές είναι μόνο τυπικές διότι στην πράξη αναπαράγεται η διάκριση, απλά δεν είναι θεσμοθετημένη.

Η διχοτομία «δόκιμο»/«τακτικό» μέλος δημιουργεί στην πραγματικότητα δύο κατηγορίες εργαζομένων. Από τη μια τα δόκιμα μέλη στερούνται το δικαίωμα ψήφου στις γενικές συνελεύσεις, ενώ αίρεται η «ασφάλεια» στην απασχόληση, καθώς σε περίπτωση κλεισίματος μιας εφημερίδας ή περιοδικού, τα άνεργα τακτικά μέλη καταλαμβάνουν τις θέσεις των δοκίμων. Από την άλλη, τα τακτικά μέλη λαμβάνουν υψηλότερες αποδοχές, απολαμβάνουν την όποια «ασφάλεια» στην απασχόληση και διατηρούν υπό τη δικαιοδοσία τους τον έλεγχο της εισόδου στο επάγγελμα. Επομένως, δεν μπορούμε να μιλάμε για ύπαρξη ομοιογένειας και επί ίσοις όροις εργασιακών συνθηκών μεταξύ των μελών.

Σύμφωνα με τις συμβάσεις εργασίας που υπογράφονται με την ΕΙΗΕΑ, η ΕΕΤΑ είναι υπεύθυνη για την στελέχωση του τεχνικού προσωπικού των εφημερίδων

³⁵ Βλ. πίνακα 10 στο παράρτημα.

³⁶ Με τον όρο «οργανική θέση» νοείται: «α) οι κατέχοντες οργανικές θέσεις και πραγματοποιούντες πλήρη εβδομαδιαία απασχόληση, ήτοι το ολιγώτερον 30 ωρών εργασίας, διά το Α' Τμήμα (ημερήσιο) και 36 διά το Β' Τμήμα (εκδοτικό) και οίτινες έχουν συνεχή απασχόληση εις την ιδίαν επιχείρησιν άνω του εξαμήνου· β) οι άνω του έτους απασχολούμενοι εις την ιδίαν επιχείρησιν με αριθμόν ημερομισθίων εβδομαδιαίως όχι πλήρους απασχολήσεως, αλλά που απέκτησαν νομικά ή και συμβατικά δικαιώματα – έστω και ποσοστικώς – δώρων, αδειών κ.λπ. έναντι της επιχείρησεως». Βλ. «Ολόκληρος η εισήγησις επί του θέματος Κινήσεως Λινοτυπών-Μηχανικών εκδοτικών καταστημάτων ως και ο εσωτερικός κανονισμός της οργανωτικής λειτουργίας της Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών», *Δελτίον Πληροφοριών* 26 (Ιούλιος 1960), σ. 3.

και την έγκαιρη έκδοσή τους. Αυτό σήμαινε ότι η ΕΕΤΑ είχε ανάγκη συντήρησης ενός εφεδρικού στρατού εργασίας σε περίπτωση ταυτόχρονης έκδοσης νέων εφημερίδων. Στη δεκαετία του 1960 για παράδειγμα η Ένωση διαθέτει εργάτες (μη μέλη) που μπορούν να στοιχειοθετήσουν και να τυπώσουν τρεις νεοεκδιδόμενες ημερήσιες εφημερίδες. Τα δόκιμα μέλη της Ένωσης, όπως και τα μέλη του Σωματίου Τυπογράφων Αθηνών, της Ένωσης Εργατών Τύπου Πειραιώς και του Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης, παίζουν αυτό το ρόλο. Η ΕΕΤΑ με αυτόν τον μηχανισμό μεταφέρει το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης σε άλλα σωματεία χωρίς να χρειασθεί η ίδια να επωμισθεί μεταβολή των όρων ή συνθηκών εργασίας.

Το επάγγελμα του εργάτη τύπου ήταν ιδιαίτερα 'δευλεαστικό' για τα υπόλοιπα μέλη της εργατικής τάξης λόγω *«της καλύτερας-εν συγκρίσει με άλλα επαγγέλματα-αμοιβής των εργαζομένων εις αυτό και της σταθερότητος, αλλά και αναπτύξεως την οποίαν εξησφάλιζε εις την εν γένει διαμόρφωσιν των συνθηκών εργασίας των εργατών τύπου, η αρραγής οργανωτική των συγκρότησις»*.³⁷ Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί το φαινόμενο «πλημμυρίδας» του κλάδου. Στις στήλες του *Δελτίου Πληροφοριών* γίνεται συστηματική αναφορά στο ζήτημα της «λαθραίας» εισαγωγής νέων μελών, ενώ παράλληλα επισημαίνεται η ανάγκη μείωσης του αριθμού τους. Τα μόνιμα μέλη για να εξασφαλίσουν την είσοδο στο επάγγελμα σε συγγενικά τους πρόσωπα παραβιάζουν την αρχή της προτεραιότητας των «υιών συναδέλφων» και υποβάλλουν αιτήσεις και για τα παιδιά συγγενών τους. Παρατηρείται δηλαδή η πρακτική της πρόσληψης με την ιδιότητα του βοηθού ή μαθητευομένου περισσότερων ατόμων, με συνέπεια να εμφανίζεται *«λίαν ανησυχητικόν»* το φαινόμενο της ανεργίας, η οποία φαίνεται να πλήττει περισσότερο τις ειδικότητες του μηχανικού και του πιεστή.³⁸ Αυτή η πρακτική δεν εφαρμόστηκε μόνο από τα μέλη, αλλά και από την εκάστοτε Διοίκηση προκειμένου να κερδίσει τη «συμπαράσταση», άρα και τις ψήφους, των νέων εργατών.³⁹

³⁷ Δημήτρης Τριγώνης, «Εισήγησις προς την οργανωτική επιτροπήν», ό.π.

³⁸ «Η λαθραία εκμάθησις νέων Εργατών Τύπου», *Δελτίον Πληροφοριών* 1 (Απρίλιος 1956), σ. 2. Η ανεργία στην ειδικότητα των μηχανικών ώθησε τα μέλη της συγκεκριμένης ειδικότητας στην καταβολή ενός ημερομισθίου για την ανακούφιση των ανέργων συναδέλφων τους. Κατά τη σύσκεψη των μηχανικών, τον Μάιο του 1957, «όλοι οι παρευρεθέντες συνάδελφοι ευχαρίστως εδέχθησαν και διέθεσαν ανά εν ημερομίσθιον» στους άνεργους. Βλ. «Σύσκεψις μηχανικών διά την εξασφάλισιν εργασίας εις τους άνεργους συναδέλφους», *Δελτίον Πληροφοριών* 9 (Μάιος 1957), σ. 2. Τον Αύγουστο του 1957 συγκροτείται ειδική Επιτροπή Ανεργίας από την ΕΕΤΑ. Βλ. «Η επιτροπή επί της ανεργίας», *Δελτίον Πληροφοριών* 11 (Αύγουστος 1957), σ. 3.

³⁹ «Μύθοι και πραγματικότητα», *Δελτίον Πληροφοριών* 8 (Δεκέμβριος 1956), σ. 1.

Με τη λήξη της απεργίας του 1960 συνειδητοποιήθηκε από τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ ότι θα ήταν αδύνατη η πραγματοποίηση πολυήμερης απεργίας (33 ημερών) χωρίς τη «συμπαράσταση» των λινοτυπών των εκδοτικών καταστημάτων. Μολονότι οι λινοτύπες και οι μηχανικοί των εκδοτικών συγκρότησαν από το 1956 μια άτυπη οργάνωση, την «Επιτροπή Κινήσεως», η Διοίκηση της ΕΕΤΑ δεν ασχολήθηκε «σοβαρά»⁴⁰ με την επίλυση του «προβλήματος», παρά τις προτροπές. Από το 1959 ο Δημήτρης Τριγώνης τονίζει την ανάγκη λήψης μέτρων συγκράτησης της αθρόας προσφοράς εργασίας, μέσω της απαγόρευσης εκμάθησης της εργασίας σε νέους, με την επιβολή αυστηρών κυρώσεων στους αρχιεργάτες και την ανακήρυξη του επαγγέλματος ως «κεκορεσμένου» για μια τριετία. Ο Τριγώνης επισημαίνει ότι το βασικό πρόβλημα προέρχεται από τους λινοτύπες των εκδοτικών. *«Επειδή το υλικόν αυτό ευρίσκεται αδέσποτον, [...] αδυνατεί να διεκδικήση καλύτερους όρους αμοιβής και ως μόνιμον επιδιώξιν του έχει την απορρόφησίν του εις τον κλάδον μας»*.⁴¹ Αυτοί οι λινοτύπες ασκούσαν πιέσεις στην ΕΕΤΑ, καθώς ενώ διεκπεραίωναν παρόμοια εργασία με τους λινοτύπες των εφημερίδων δεν απολάμβαναν το ίδιο ύψος αποδοχών. Μέχρι το 1959 οι λινοτύπες των εκδοτικών έφθασαν συνολικά τα εκατό άτομα, ένας μεγάλος αριθμός, αν συγκριθεί με τους λινοτύπες της ΕΕΤΑ, οι οποίοι ανέρχονταν σε 155 από ένα σύνολο 373 μελών.

Με την απεργία του 1960 η Διοίκηση υποχρεώθηκε να αντιμετωπίσει το «πρόβλημα». Τρεις «λύσεις» προκρίθηκαν: α) η ένταξή τους στο Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών, β) η ίδρυση ανεξάρτητης οργάνωσης, και γ) η ένταξή τους στην ΕΕΤΑ. Αναμφισβήτητα η ιδανική λύση για την ΕΕΤΑ θα ήταν η πρώτη, αλλά παρά την προσπάθεια, εμφανίστηκε η τάση απόσπασης και ίδρυσης διακριτής Ένωσης, όπως ακριβώς είχε συμβεί το 1933 από τους εργάτες τύπου της Αθήνας. Η ίδρυση ανεξάρτητης οργάνωσης ενώ παρουσιάζει πλεονεκτήματα, όπως αποδοτικότερη και ταχύτερη οργάνωση αγώνων, δημιουργεί προϋποθέσεις «εκτροπής» και «ανταγωνισμού θανασίμου για όλους τους εργαζομένους στον Τύπο και

⁴⁰ Το 1959 πραγματοποιήθηκε σύσκεψη μεταξύ της Επιτροπής Λινοτυπών-Μηχανικών, του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών και της ΕΕΤΑ για την υποτιθέμενη λύση του προβλήματος. Αναγνωρίστηκε ο «μεταβατικός» χαρακτήρας της «Κινήσεως» με την αόριστη υπόσχεση από τη Διοίκηση ότι σε περίπτωση ύπαρξης κενών θέσεων στον τύπο αυτές θα καλύπτονται από μέλη της Κίνησης. Μάλιστα δόθηκαν και φρούδες ελπίδες για μελλοντική συγχώνευση των οργανώσεων. Βλ. «Καθορίστησαν σαφώς οι σκοποί της κινήσεως Λινοτυπών-Μηχανικών εκδοτ. καταστημάτων», *Δελτίον Πληροφοριών* 21 (Ιούλιος 1959), σ. 6.

⁴¹ Δημήτρης Τριγώνης, «Εισήγησις προς την οργανωτικήν επιτροπήν», ό.π. Πιθανόν λόγω τυπογραφικού λάθους ή λόγω αλλαγής χρονιάς η αρίθμηση του συγκεκριμένου φύλλου ξεκινάει από το 1. Από το επόμενο φύλλο συνεχίζεται κανονικά.

το Βιβλίο».⁴² Η ένταξή τους στην ΕΕΤΑ ήταν μονόδρομος. Ο νέος πόλος που δημιουργήθηκε στα εκδοτικά τυπογραφεία μπορούσε εν δυνάμει να μετατραπεί σε εφεδρικό στρατό εργασίας για τους εκδότες εφημερίδων. Από την πλευρά των λινοτυπών, η συμμετοχή τους στον απεργοσπαστικό μηχανισμό των εργοδοτών ισοδυναμούσε με αποκλεισμό από οποιαδήποτε δυνατότητα μελλοντικής ενσωμάτωσής τους στην Ένωση.

Η είσοδος των λινοτυπών και μηχανικών στην ΕΕΤΑ επέβαλε τον επαναπροσδιορισμό του εσωτερικού κανονισμού λειτουργίας της Ένωσης και την τροποποίηση του καταστατικού της. Πλέον την ΕΕΤΑ αποτελούν δύο τμήματα με θεωρητικά μόνο «ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις». Στο «ημερήσιον τμήμα» υπάγονται οι εργαζόμενοι στις επιχειρήσεις του ημερήσιου και περιοδικού τύπου, ενώ στο «εκδοτικόν τμήμα» οι λινοτύπες και μηχανικοί λινοτυπικών μηχανών των εκδοτικών καταστημάτων, αλλά και «οι προερχόμενοι εξ άλλων ομοιοεπαγγελματικών οργανώσεων Εσωτερικού και Εξωτερικού».⁴³ Η τελευταία προθήκη προφανώς ενσωματώθηκε ύστερα από την προσπάθεια της ΕΙΗΕΑ, κατά τη διάρκεια της απεργίας του 1960, να καλέσει λινοτύπες από την Κύπρο, τη Γερμανία και αλλού. Ο τρόπος με τον οποίο διατυπώθηκαν τα άρθρα του εσωτερικού κανονισμού λειτουργίας της ΕΕΤΑ αναπαρήγαν την προνομιακή θέση των μόνιμων μελών. Καθιστούσαν υπό τον έλεγχο της ΕΕΤΑ το διακριτό στρώμα λινοτυπών και μηχανικών των εκδοτικών τυπογραφείων και εξασφάλιζαν την είσοδο των ήδη δοκίμων ή υπό ανοχή μελών, δηλαδή των γιων, συγγενών κ.ά. των μόνιμων μελών. Εφόσον η εφαρμογή του κανονισμού εισδοχής παρέμεινε στα χέρια της Διοίκησης, η καταπάτησή του, όπως και όλα τα προηγούμενα χρόνια ήταν αυτονόητη. Αν και εκφράστηκαν αντιρρήσεις και φόβοι από κάποια μέλη κατά τη Γενική Συνέλευση, συμφωνήθηκε εν τέλει η πρόταση της Διοίκησης, καθώς αναγνωρίστηκε ότι η «πλέον ασύμφορος και επικίνδυνος μορφή οργανώσεως των λινοτυπών και μηχανικών εκδοτικών, θα ήτο η ίδρυσις ανεξαρτήτου Οργανώσεως».⁴⁴

Για την αποφυγή αντιδράσεων εκ μέρους των λινοτυπών των εκδοτικών καταστημάτων, η ΕΕΤΑ, αντί της διάκρισης «ημερήσιο-εκδοτικό τμήμα», επαναφέρει το θεσμό των δοκίμων μελών, ο οποίος επισημοποίησε «την οργανικήν

⁴² «Ολόκληρος η εισήγησις», ό.π., σ. 1-3. Οι συγκεκριμένες θέσεις αναδημοσιεύονται και στο *Δελτίον Πληροφοριών* 27 (Νοέμβριος 1960), σ. 1-2.

⁴³ Στο ίδιο, σ. 2.

⁴⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 86, πρακτικά ΓΣ, 27.11.1960.

*σύνδεσιν υπ' αυτήν των εκτός της Οργανώσεως συναδέλφων».*⁴⁵ Δίνεται, επομένως, η ψευδαίσθηση επίλυσης του προβλήματος με την «υπόσχεση» μελλοντικής ενσωμάτωσης στην Ένωση. Παράλληλα καταλαγιάζει τις αντιδράσεις των εκτός της ΕΕΤΑ λινοτυπών, λόγω σύνταξης «Επετηρίδος», με «πνεύμα δικαίου και ηθικής», για την αναπλήρωση των κενών θέσεων στον τύπο της Αθήνας. Τα δόκιμα μέλη, με τη συμπαράσταση της ΕΕΤΑ, όφειλαν να οργανώσουν τον εκδοτικό χώρο ώστε να καθιερωθούν και εκεί υψηλές αμοιβές και να βελτιωθούν οι όροι εργασίας.⁴⁶ Με αυτό τον τρόπο υποτίθεται ότι θα μειωνόταν η επιθυμία των δοκίμων να εγγραφούν στην Ένωση. Το νέο καταστατικό αντί να αμβλύνει τις ανισότητες μάλλον τις ενέτεινε. Στην πράξη δημιούργησε εργάτες δύο ταχυτήτων. Ως δόκιμα μέλη αναγνωρίζονται αυτοί που έχουν εκπληρώσει διετή μαθητεία και έχουν πετύχει στο διαγωνισμό που προκηρύσσει η ΕΕΤΑ. Στερούνται την ασφάλεια στην απασχόληση, το δικαίωμα ψήφου, ενώ για την εγγραφή τους απαιτείται η υπογραφή της αίτησης από πέντε τουλάχιστον μόνιμα μέλη της ΕΕΤΑ, παρά τις διακηρύξεις για εφαρμογή της «ισομεταχειρίσεως».

Το 1961 εγγράφονται 109 άτομα (50 λινοτύπες, 25 σελιδοποιόι, 22 πιεστές και 12 μηχανικοί λινοτυπικών μηχανών) που κατείχαν οργανικές θέσεις σε εφημερίδες και περιοδικά της Αθήνας, δηλαδή οι γιοί και λοιποί συγγενείς των εργατών τύπου, αναπαράγοντας την πάγια πρακτική της Ένωσης. Από τις 75 αιτήσεις που υποβλήθηκαν το 1961 οι 72 ήταν λινοτύπες και μόνο τρεις μηχανικοί.⁴⁷ Το ενδιαφέρον εδώ δεν έγκειται ότι μεταξύ των ανδρών εργατών υπέβαλαν για πρώτη φορά αίτηση υπαγωγής στο καθεστώς του δοκίμου μέλους δύο γυναίκες λινοτύπες των εκδοτικών καταστημάτων, αλλά το γεγονός ότι δεν αναπτύχθηκε κάποιος ιδιαίτερος λόγος εναντίον της εισόδου των γυναικών στο επάγγελμα, όπως συνέβαινε σε άλλες χώρες από τον 19ο αιώνα.⁴⁸

Με βάση τις υπάρχουσες γραπτές πηγές μόνο στη Γενική Συνέλευση της ΕΕΤΑ της 1ης Απριλίου του 1962 τίθεται από μέλος της Διοίκησης ως «πρόβλημα» «διά το

⁴⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 119, «Προκήρυξις προς τους συναδέλφους λινοτύπας και μηχανικούς των εκδοτικών καταστημάτων», 26.10.1961.

⁴⁶ Πολλοί λινοτύπες των εκδοτικών καταστημάτων είδαν την κίνηση των μελών της ΕΕΤΑ ως μια παραπλανητική ενέργεια για να τους «καλμάρη» και να τους «αποκοιμίση». Βλ. Δημήτρης Τριγώνης, «Η αποστολή και τα καθήκοντα της κινήσεως των δοκίμων», *Δελτίον Πληροφοριών* 33 (Σεπτέμβριος 1962), σ. 2.

⁴⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 83, πρακτικά ΔΣ, 10.2.1961.

⁴⁸ Η Έφη Αβδελά έχει από καιρό επισημάνει ότι στην Ελλάδα η εργασία των γυναικών δεν αντιμετωπίστηκε από τους άνδρες εργάτες ως σοβαρή ανταγωνιστική απειλή. Βλ. Έφη Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας», ό.π., σ. 357.

μέλλον της Οργανώσεως» η είσοδος των δύο γυναικών. Από τις δύο γυναίκες που εισήλθαν στο επάγγελμα η μία ήταν λινοτύπης σε εκδοτικό τυπογραφείο, αλλά η άλλη εργαζόταν στην επιχείρηση του Ν. Θεοφανίδη και αυτή ήταν το «πρόβλημα». Το τυπογραφείο του Θεοφανίδη βρισκόταν υπό τον έλεγχο της ΕΕΤΑ, δηλαδή στελεχωνόταν από άνδρες εργάτες τύπου, οι οποίοι τώρα ήταν υποχρεωμένοι να «ανεχθούν» την παρουσία μιας γυναίκας. Πριν πάρει μεγάλες διαστάσεις το ζήτημα ο πρόεδρος της ΕΕΤΑ, Χρήστος Καραμπλιάς, υποστήριξε ότι: «η προκάτοχος Διοίκησης αναγνώρισασα την συνδικαλιστική αυτή συνείδηση τής επέτρεψεν να εργάζεται και την ενέγραψε εις τον Β' πίνακα, λέγων ότι η απερχομένη Διοίκησης και ίδια ούτος δεν θα εδέχετο ποτέ να απαγορεύση το δικαίωμα εις μίαν γυναίκα να εργασθή».⁴⁹ Ο Καραμπλιάς, ως εργάτης τύπου, δεν υπερασπίζεται το δικαίωμα εισόδου στο επάγγελμα σε μια γυναίκα, αλλά την ίδια την ύπαρξη της ΕΕΤΑ. Η σύμβαση εργασίας του 1958 είχε λήξει στις 30 Σεπτεμβρίου του 1960 και οι εργοδότες ήταν απρόθυμοι στην υπογραφή νέας. Η δυσμενής θέση της Διοίκησης δεν άφηνε περιθώρια νέας σύγκρουσης. Ενδεχομένως, οι μαρτυρίες των εργατών τύπου που μιλούν για μια σύναψη συμφωνίας της ΕΕΤΑ με τον Ν. Θεοφανίδη να έχουν κάποια βάση.

Το φλέγον ζήτημα αυτής τη περιόδου είναι η αύξηση του αριθμού των λινοτυπών εκδοτικών καταστημάτων, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων είναι άνδρες. Αυτοί οι άνδρες λινοτύπες αποτελούν τη σημαντικότερη απειλή για την Ένωση, διότι μπορούν να εργασθούν σε όλα τα τμήματά της. Και πάλι όμως πώς κατάφερε αυτή η γυναίκα να μπει στο επάγγελμα και να παραμείνει δόκιμο μέλος της ΕΕΤΑ μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980; Η συγκεκριμένη λινοτύπης κατά την απεργία του 1960 αρνήθηκε να στελεχώσει τον απεργοσπαστικό μηχανισμό των εργοδοτών, όταν άλλοι άνδρες συνάδελφοί της, ακόμη και μέλη της ΕΕΤΑ, αποδέχθηκαν το ρόλο του απεργοσπάστη. Η συγκεκριμένη μπήκε στο επάγγελμα, μετά την απεργία του 1960, σε μια ευνοϊκή γι' αυτήν συγκυρία. Ήταν πολύ καλή λινοτύπης και εργάστηκε σε περιοδικό, όπου οι αποδοχές ήταν χαμηλότερες. Κατά συνέπεια δεν έδωσε αφορμή αντίδρασης στους εργάτες των εφημερίδων. Η έξοδος υπερήλικων εργατών τύπου λόγω του νόμου 4046/1960 και η είσοδος νέων σε ηλικία ανθρώπων επίσης έπαιξαν θετικό ρόλο για την είσοδό της στο επάγγελμα. Με αυτό, αν και δεν έχουμε στοιχεία, δεν υποστηρίζω ότι οι άνδρες συνάδελφοί της την αποδέχθηκαν ως ισότιμο μέλος.

⁴⁹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 86, πρακτικά ΓΣ, 1.4.1962.

Υποθέτω πειράγματα, σεξιστικά σχόλια, ψυχολογική πίεση ή ακόμη και σωματική βία μπορεί να ασκήθηκε για την εξώθησή της σε παραίτηση.⁵⁰ Η προσαρμογή της στο ανδρικό περιβάλλον σίγουρα πάντως δεν ήταν μια εύκολη υπόθεση. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οπότε και υποβάλλει αίτηση εγγραφής ως μόνιμο πλέον μέλος στην Ένωση, η γυναίκα αυτή θα παραμείνει αόρατη για τους περισσότερους εργάτες τύπου της Αθήνας.

- *Υπήρχε γυναίκα στο επάγγελμα;*
- *Όχι. Μία, η οποία δούλευε στο περιοδικό Ρομάντσο. Μία γυναίκα μέχρι το '80 ήτανε, η οποία ήτανε σύζυγος του οδηγού του εκδότη του Ρομάντσου, του Θεοφανίδη. Δηλαδή ο οδηγός του Θεοφανίδη...*
- *Ο σοφέρ;*
- *Ναι, είχε βάλει τη γυναίκα του και την είχε κάνει λινοτόπη. Η μοναδική γυναίκα που δούλευε τότε και την είχαμε ανεχτεί όλοι, ας πούμε, κατόπιν παρατηρήσεως και τα λοιπά.*
- *Του Θεοφανίδη;*
- *Κατόπιν παρατηρήσεως του Θεοφανίδη.*
- *Εσείς πώς την «ανεχτήκατε», ως γυναίκα;*
- *Ε, είχε μπει, μετά είπαμε μία είναι, ξέρω γω τι, μετά δεν μπήκε άλλη. Δεν έπαιρνε δηλαδή ήταν επίπονη δουλειά για γυναίκα.*

- *Πως μπήκε στο επάγγελμα;*
- *Ακριβώς κάποιος την υποστήριξε από πάνω και τελικά την χρησιμοποίησανε στο Ρομάντσο και από κει ξεκίνησε, από την Αναξαγόρα. Εγώ είχα αντιδράσει τότε.*
- *Γιατί;*
- *Εγώ προσωπικά, γιατί έλεγα κακή αρχή κάναμε βάζοντας τις γυναίκες.*
- *Τι φοβηθήκατε;*
- *Κοιτάζτε, η εισδοχή του γυναικείου στοιχείου στον κλάδο τον δικό μας, τότε, αντιμετωπιζόταν κάπως φοβισμένα, συνδικαλιστικά φοβισμένα, από το ανδρικό στοιχείο, γιατί θα αντέξει να πει το όχι σε δεδομένη περίπτωση να κατέβει στην απεργία, να αγωνιστεί να να να. Ήταν ερωτηματικά.*

- *Υπήρχε γυναίκα μέλος;*
- *Εγώ δεν το 'ξερα. Το έμαθα πολύ αργότερα. Τα τελευταία χρόνια...*

- *Αυτή η γυναίκα που ήταν μέσα στην Ένωση πως τα πήγαινε με τους υπόλοιπους εργάτες;*
- *Ήταν που δούλευε στο Ρομάντσο. Ήταν μια πάρα πολύ καλή κυρία. Δεν θυμάμαι το όνομά της. Ήταν μία πάρα πολύ καλή κυρία. Η μοναδική εξαίρεση ήταν αυτή. Δεν έβαζα γυναίκες εγώ στο επάγγελμα τότε.*

⁵⁰ Το 1954 ο διευθυντής του Εθνικού Τυπογραφείου, Κωνσταντίνος Τρύφωνας, παρατήρησε ότι στους τοίχους των αποχωρητηρίων: «αναγράφονται λέξεις ή φράσεις και γίνονται σχεδιάσματα προσβάλλοντα την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την αιδώ». Αυτές οι πρακτικές είναι κοινός τόπος στα τυπογραφεία του τύπου. Βλ. Εθνικόν Τυπογραφείον, *Ημερησίου διαταγαί*, ό.π., σ. 4.

- Πως μπήκε;
- Αυτήν την είχα βρει από τους παλαιότερους, αφού την βρήκα, δεν είχα δικαίωμα να της στερήσω το ψωμί.

Το 1962 υποβάλλονται 136 αιτήσεις υποψηφίων δοκίμων μελών. Από αυτούς οι 83 (5 στοιχειοθέτες, 72 λινοτύπες, 6 μηχανικοί) απασχολούνται σε 34 εκδοτικά τυπογραφεία της Αθήνας και του Πειραιά και οι 53 (11 στοιχειοθέτες, 14 λινοτύπες, 7 μηχανικοί και 9 πιεστές) σε 17 τμήματα της ΕΕΤΑ. Το ενδιαφέρον έγκειται στο ότι από τους 136 μόνο οι 59 δήλωσαν ότι είναι τυπογράφοι. Οι υπόλοιποι δήλωσαν ποικίλες ειδικότητες, όπως του μηχανουργού, του σιδηρουργού, του μηχανικού αυτοκινήτων, του ναυτικού, του εφαρμοστή ή ακόμη και του μαθητή ή του σπουδαστή.⁵¹ Ενώ μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950 φαίνεται ότι η «*έλξις την οποία ήσκει το επάγγελμα του εργάτου Τύπου, περιορίζετο σε όρια που ηδύναντο να χαρακτηρισθούν 'φυσιολογικά'*» σε σύντομο χρονικό διάστημα, με την εκμηχάνιση των εκδοτικών τυπογραφείων, την αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας, αλλά κυρίως λόγω της «*καλυτέρας – εν συγκρίσει με άλλα επαγγέλματα – αμοιβής των εργαζομένων εις αυτόν [τον Κλάδο] και της σταθερότητος αλλά και αναπτύξεως την οποίαν εξησφάλιζε εις την εν γένει διαμόρφωσιν των συνθηκών εργασίας των εργατών Τύπου, η αρραγής οργανωτικήν συγκρότησις*» παρατηρείται αθρόα «*προσέλκυσις*» νέων ανθρώπων.⁵²

Παρά τις όποιες καταστατικές αλλαγές ή διαβεβαιώσεις, ακόμη και όταν εμφανίζονται ευκαιρίες απασχόλησης δοκίμων μελών σε εφημερίδες, όπως σε περιπτώσεις έκδοσης πολυσέλιδων, έκτακτες εκδόσεις, έκδοσης νέας εφημερίδας, τα μόνιμα μέλη επιδιώκουν την ανάληψη των ευκαιριών αυτών για την αύξηση των αποδοχών. Μόνιμα μέλη δεν παραλείπουν να εργάζονται ακόμη και σε εκδοτικά τυπογραφεία αποστερώντας από τα δόκιμα μέλη τη δυνατότητα απασχόλησης όχι μόνο σε εφημερίδες, αλλά και σε εκδοτικά τυπογραφεία.⁵³

Ύστερα από τρία χρόνια υπομονής, η στασιμότητα της υπάρχουσας κατάστασης προκάλεσε τον Ιούλιο του 1964 την αντίδραση των 180 δοκίμων μελών, οι οποίοι απαίτησαν: α) να αναγνωρισθούν ως ισότιμα μέλη με πλήρη δικαιώματα, β)

⁵¹ «Μια λεπτομερειακή εικών της Οργανώσεως. Τα δόκιμα μέλη», *Δελτίον Πληροφοριών* 32 (Ιούνιος 1962), σ. 1. Μέσα σε ένα χρόνο ο αριθμός των δοκίμων μελών της ΕΕΤΑ αυξάνεται σε 172 άτομα. Από αυτούς οι 70 εργάζονται στις εφημερίδες (20 στοιχειοθέτες, 32 λινοτύπες, 8 μηχανικοί, 10 πιεστές) και οι 102 σε εκδοτικά καταστήματα (10 στοιχειοθέτες, 86 λινοτύπες, 6 μηχανικοί). Βλ. «Κατάστασις Δοκίμων μελών», *Δελτίον Πληροφοριών* 36 (Μάρτιος 1963), σ. 1.

⁵² Δημήτρης Τριγώνης, «Εισήγησις προς την οργανωτικήν επιτροπήν», ό.π.

⁵³ «Εις ποιον ανήκει ο χώρος των εκδοτικών», *Δελτίον Πληροφοριών* 33 (Σεπτέμβριος 1962), σ. 2.

να συνταχθεί Επετηρίδα που με βάση αυτήν να γίνεται η αναπλήρωση των κενών στις εφημερίδες, γ) «να σταματήσει μια για πάντα η κληρονομική, φιλική, χαριστική αναπλήρωση των παραπάνω κενών αναγκών» και δ) τα επιμέρους θέματα να επιλύονται με «δημοκρατικό-ισότιμο» τρόπο.⁵⁴

Η στάση των «δοκίμων» μελών αποτέλεσε «πρόβλημα» για την ΕΕΤΑ που αποφάσισε να το επιλύσει με συνοπτικές διαδικασίες. Κατόπιν «εξονυχιστικών» συζητήσεων υποστήριξε ότι η μοναδική λύση θα ήταν η ένταξής τους στο Σωματείο Τυπογράφων «ως φυσικού φορέως του εκδοτικού χώρου».⁵⁵ Στις 4 Μαρτίου του 1965 υπογράφηκε «Πρακτικόν Συμφωνίας» μεταξύ της ΕΕΤΑ, του Σωματείου Τυπογράφων της Αθήνας και της τριμελούς Επιτροπής Δοκίμων υπό την εποπτεία της Εκτελεστικής Επιτροπής της ΟΕΤΕ. Με βάση τη συμφωνία τα δόκιμα μέλη που πληρούσαν τις προϋποθέσεις του «Κανονισμού Εισδοχής εις τον Κλάδον»,⁵⁶ εγγράφονται στην Ένωση, ενώ τα υπόλοιπα στο Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών. Από τα 474 μέλη που είχε η ΕΕΤΑ το 1964 ο αριθμός αυξάνεται στα 570 το 1965, γνωρίζοντας μια μεταβολή της τάξης του 20%. Για την ΕΕΤΑ δόθηκε η «ορθότερα» λύση διότι: α) εξυπηρετεί τα δόκιμα μέλη, «παρέχουσα προς αυτά τη 'φυσικήν επαγγελματικήν στέγην'» με όλα τα δικαιώματα των συνδικαλισμένων εργατών, β) διευκολύνει την ΕΕΤΑ να απασχοληθεί «απερίσπαστος» με τα ζητήματα του χώρου της και γ) ενισχύει το Σωματείο Τυπογράφων, καθώς «εκσυγχρονίζεται» λόγω ενσωμάτωσης μιας δυναμικής κατηγορίας εργαζομένων.⁵⁷

Γιατί όμως η Επιτροπή Δοκίμων υπέγραψε αυτή τη συμφωνία; Γιατί δηλαδή αποδέχθηκε την ένταξη του μεγαλύτερου μέρους των δοκίμων στο Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών; Με βάση τη συμφωνία μεταξύ αυτών που έγιναν μέλη της ΕΕΤΑ ήταν και τα μέλη της Επιτροπής των Δοκίμων, γι' αυτό και αποδέχθηκαν τους όρους της συμφωνίας. Από τις δύο γυναίκες λινοτύπες των εκδοτικών καταστημάτων η μία θα επιστρέψει στο Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών εξαιτίας της απασχόλησής της σε εκδοτικό τυπογραφείο, ενώ η άλλη θα παραμείνει στην ΕΕΤΑ συνεχίζοντας την εργασία της στα περιοδικά του Ν. Θεοφανίδη (*Πάνθεον-Ρομάντσο*). Με την επίλυση του προβλήματος των δοκίμων μελών τροποποιείται και το καταστατικό της

⁵⁴ Τάκης Παπακυριακόπουλος, «Η Ένωση Εργατών Τύπου Αθηνών και τα 'Δόκιμα' μέλη της», *Δελτίον Πληροφοριών* 41 (Ιούλιος 1964), σ. 2.

⁵⁵ «Ο απολογισμός του έργου του Διοικητικού Συμβουλίου κατά το διάστημα Μαρτίου 1964-Μαρτίου 1965», *Δελτίον Πληροφοριών* 43 (Μάρτιος 1965), σ. 1-3.

⁵⁶ [Ένωση Εργατών Τύπου Αθηνών], *Κανονισμός εισδοχής μελών εις τον κλάδον*, ό.π.

⁵⁷ «Ο απολογισμός του έργου του Διοικητικού Συμβουλίου κατά το διάστημα Μαρτίου 1964-Μαρτίου 1965», *Δελτίον Πληροφοριών* 43 (Μάρτιος 1965), σ. 1-3.

ΕΕΤΑ, οπότε τυπικά μόνο καταργείται η υποτιμητική διάκριση του «δοκίμου μέλους».

Συμπερασματικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η συγκεκριμένη δομή του σωματείου των εργατών τύπου εξυπηρετεί και αναπαράγει τα «προνόμια» ή τα συμφέροντα των μονίμων μελών της. Βασικός στόχος της Ένωσης παραμένει η διατήρηση υπό τον έλεγχό της του μηχανισμού εισόδου στο επάγγελμα. Έτσι εξηγείται και η τακτική ανανέωσης των προϋποθέσεων του «κανονισμού εισδοχής μελών εις τον κλάδο». Αν και φαινομενικά δίδεται η δυνατότητα σε όλους τους εργάτες, που πληρούν τις προϋποθέσεις, να έχουν «ίσες ευκαιρίες» εισόδου στην Ένωση, στην πράξη αναπαράγεται το υφιστάμενο καθεστώς. Ακόμη και όταν έγινε επιτακτική η «λύση» του ζητήματος των λιντυπών και μηχανικών, η Διοίκηση επανέφερε το θεσμό των δοκίμων μελών χωρίς να προκαλέσει τριγμούς ή μεταβολές στην υπάρχουσα δομή.

6.4. Το πρόβλημα της ανεργίας

Από τη δεκαετία του 1930 και μέχρι τουλάχιστον και τη δεκαετία του 1950 η ανεργία αποτέλεσε το βασικό πρόβλημα που όφειλε να λύσει η εκάστοτε Διοίκηση της ΕΕΤΑ, καθώς ήταν υπεύθυνη για την εξεύρεση εργασίας στα μόνιμα μέλη της. Οι άνεργοι θα μπορούσαν να αποτελέσουν έναν εφεδρικό στρατό εργασίας για τους εργοδότες, αποδεχόμενοι χαμηλότερο ημερομίσθιο από αυτό που λάμβαναν οι εργαζόμενοι. Η ανεργία, ωστόσο, παραμένει σχετική έννοια και κατά τη μεταπολεμική περίοδο.⁵⁸ Για τους εργάτες τύπου τουλάχιστον, όταν ένας εργάτης δεν απασχολείται έξι ημέρες την εβδομάδα αποκαλείται «άνεργος» ή «ημιάνεργος» ή «υποαπασχολούμενος», έχοντας δικαίωμα λήψης επιδόματος ανεργίας από το ΤΑΕΤΑ.⁵⁹

Μέχρι τα μέσα του 1954 με βάση το κανονισμό του κλάδου Ανεργίας του ΤΑΕΤΑ δικαιούνται επίδομα ανεργίας για χρονικό διάστημα εννέα μηνών, οι εργάτες που πραγματοποιούν λιγότερα από 15 ημερομίσθια μηνιαίως. Ασφαλισμένοι επομένως, αφενός αποκρύπτουν τα πέρα των δεκατεσσάρων πραγματοποιούμενα

⁵⁸ Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 49-55.

⁵⁹ Το Μάρτιο του 1956 από τους 27 καταγεγραμμένους «άνεργους» του ΤΑΕΤΑ μόνο οι οκτώ δεν εργάστηκαν. Η ημερήσια αποζημίωση από το ΤΑΕΤΑ ανέρχεται σε 50 δραχμές την ημέρα. Βλ. «Οι επιδοτηθέντες κατά τον μήνα Μάρτιον», *Δελτίον Πληροφοριών* 1 (Απρίλιος 1956), σ. 2. Τον Ιούνιο του 1956 από τους 21 άνεργους μόνο οι πέντε δεν εργάστηκαν. Βλ. «Οι επιδοτηθέντες κατά τον Ιούνιον», *Δελτίον Πληροφοριών* 4 (Ιούλιος 1956), σ. 2. Βλ. και Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 99, «ΤΑΕΤΑ προς ΕΕΤΑ», 24.4.1956.

ημερομίσθια ώστε να έχουν τη δυνατότητα είσπραξης του επιδόματος ανεργίας από το ΤΑΕΤΑ και αφετέρου δηλώνουν ακόμη λιγότερα ημερομίσθια ώστε να πληρωθούν δύο φορές: μία από τον εργοδότη και μία από το ΤΑΕΤΑ. Ύστερα από συγκριτικό έλεγχο της Διοίκησης του ΤΑΕΤΑ μεταξύ των καταστάσεων ατομικών εισφορών και των δηλωθέντων ημερομισθίων από τους ανέργους προέκυψαν «πλείσται όσαι περιπτώσεις αναληθών δηλώσεων».⁶⁰ Πολλοί ασφαλισμένοι όταν αντικαθίστανται από ανέργους για κάποιο μεγάλο ή μικρό χρονικό διάστημα συνεχίζουν να καταβάλλουν το ασφάλιστρο στο όνομά τους. Οι αντικαταστάτες από τη μια αδικούνται διότι δεν μπορούν να συμπληρώσουν τις αναγκαίες ασφαλιστικές εισφορές για τη μελλοντική τους συνταξιοδότηση και από την άλλη επωφελούνται από την ευκαιρία απόκρυψης ημερομισθίων από το ΤΑΕΤΑ, λαμβάνοντας αυξημένο επίδομα ανεργίας.⁶¹ Το ενδιαφέρον στην υπόθεση είναι ότι ακόμη και όταν διασταυρώνεται από το ΤΑΕΤΑ η «απάτη», με συνέπεια την επιβολή σχετικών κυρώσεων σε μέλη, όπως η στέρηση του δικαιώματος λήψης του επιδόματος ανεργίας για δύο, τρεις ή παραπάνω μήνες, δεν λείπουν περιπτώσεις «εξύβρισης» των υπαλλήλων του ΤΑΕΤΑ για την επιβολή της ποινής.⁶² Η Διοίκηση φθάνει σε σημείο τοιχοκόλλησης ανακοίνωσης στο καφενείο των εργατών τύπου ότι σε περίπτωση άρνησης ανάληψης εργασίας «δεν θα εγκρίνεται κατόπιν αποφάσεως του ΔΣ, αίτησής των προς λήψιν επιδόματος ανεργίας εκ του ΤΑΕΤΑ».⁶³

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 αυξάνεται η ανεργία των μελών της ΕΕΤΑ εξαιτίας του πολλαπλασιασμού των περιπτώσεων κατάσχεσης εντύπων λόγω διατήρησης σε ισχύ των νομοθετικών κειμένων που είχαν ψηφισθεί κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Εκτός από την κυβερνητική πολιτική, ένας πρόσθετος λόγος αύξησης του ποσοστού ανεργίας ήταν η «αθρόα» εισαγωγή και η εκμάθηση του επαγγέλματος από νέους εργάτες τύπου, συγγενείς των τακτικών μελών. Η «αθρόα» εισαγωγή προκαλούσε ανισορροπία στη σχέση προσφοράς και ζήτησης εργασίας με αποτέλεσμα να διακυβεύεται το ύψος του ημερομισθίου και η όποια ασφάλεια στην απασχόληση.

⁶⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 27, «ΤΑΕΤΑ, προς ΔΣ της ΕΕΤΑ», 4.9.1952 και φ. 74, «ΤΑΕΤΑ προς ΕΕΤΑ», 9.1.1954. Ένα από τα πολλά παραδείγματα είναι η περίπτωση του Γεωργίου Μ. Τον Ιούλιο του 1953 ενώ πραγματοποίησε 20 ημερομίσθια έλαβε επίδομα ανεργίας για 19 ημερομίσθια. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου πραγματοποίησε 16 ημερομίσθια και έλαβε και επίδομα για 22 ημερομίσθια. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «ΤΑΕΤΑ, προς ΕΕΤΑ», 19.6.1954.

⁶¹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 44, Μαρίνος Πολυδωρόπουλος – Δημήτριος Νιμής, «Εκθεσις προς το ΔΣ της ΕΕΤΑ επί του ελέγχου του ΤΑΕΤΑ χρήσεως 1951», 6.10.1952.

⁶² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 27, «ΤΑΕΤΑ, προς το ΔΣ της ΕΕΤΑ», 6.11.1952.

⁶³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 75, «ΕΕΤΑ, Ανακοίνωσις», 7.10.1953.

Η παύση εφημερίδας ή περιοδικού, η μείωση του αριθμού των σελίδων και η διακοπή ακόμη και μικροεργασιών λόγω οικονομικής δυσπραγίας, πολιτικών διώξεων ή ακόμη και έλλειψης δημοσιογραφικού χαρτιού είναι σημαντικοί παράγοντες αύξησης του αριθμού των ανέργων.⁶⁴ Το 1953 η διακοπή έκδοσης δύο εφημερίδων (*Αλλαγή* και *Φιλελεύθερος*), ενός περιοδικού (*Οικογένεια*) και η μετατροπή της ημερήσιας εφημερίδας *Εμπρός* σε εβδομαδιαία δημιούργησε πληθώρα ανέργων ο αριθμός των οποίων έφθασε περίπου τους 70.⁶⁵ Ένας μεγάλος αριθμός αν σκεφθούμε ότι η ύπαρξη και δέκα μόνο ανέργων μπορούσε να προκαλέσει νευρικότητα στη Διοίκηση της Ένωσης λόγω της δυνατότητας έκδοσης από αυτούς εφημερίδας με πιθανή μετατροπή τους σε απεργοσπάστες.

Το Μάιο του 1956 ενώ μειώθηκε σημαντικά η ανεργία για τους στοιχειοθέτες και τους λινοτύπες, με τους ανέργους να πραγματοποιούν τρία με τέσσερα ημερομίσθια την εβδομάδα, αυξήθηκε η ανεργία στις ειδικότητες του μηχανικού και του πιεστή. «*Το γεγονός τούτο είναι λίαν ανησυχητικόν, δεδομένου ότι οι κλάδοι αυτοί είναι οι μόνοι, όπου η εκμάθησις γίνεται υπό των ιδίων των μελών μας*»,⁶⁶ υπονοώντας ότι η αύξηση του αριθμού των ανέργων ήταν συνέπεια της πρακτικής πρόσληψης «νέων βοηθών». Η εμφάνιση επομένως της ανεργίας στις δύο ειδικότητες δεν ήταν συνέπεια μόνο ύπαρξης δυσμενών οικονομικών και πολιτικών συνθηκών, αλλά εν μέρει και δημιουργία των ίδιων των τακτικών μελών της ΕΕΤΑ, οι οποίοι ακόμη και σε περίοδο αναγνωρισμένης «κρίσης» αναπαρήγαγαν την πρακτική των προσλήψεων. Οι «λαθραία» εισερχόμενοι εργάτες αποτελούν το «παθητικόν στοιχείον» της Ένωσης με «μέγιστον κίνδυνον» για το ΤΑΕΤΑ. Λόγω πλημμελούς εκπαίδευσης δεν ήταν παραγωγικοί και λόγω μεγάλης ηλικίας μπορούσαν να συνταξιοδοτηθούν νωρίτερα με λιγότερες ασφαλιστικές εισφορές. Αυτοί οι εργάτες «*εφ' όρου ζωής εκπαιδευόμενοι δεν πρόκειται να γίνουν εργάται Τύπου*».⁶⁷

Από την άλλη, «*δεν επιτρέπεται εις ουδένα εκτός της Ενώσεώς μας να εργασθή έστω κι αν είναι ούτος άριστος λινοτύπης και από μορφωτικής απόψεως τελείως*

⁶⁴ Το 1950 με απόφαση της κυβέρνησης επαναφέρεται σε ισχύ το Γ' Ψήφισμα και παράλληλα περιορίζονται οι σελίδες των εφημερίδων. Την ίδια περίοδο υπάρχει σημαντική έλλειψη χάρτου. Οι εφημερίδες *Αθλητική Ηχώ* και *Αθλητισμός της Ελλάδος* αναστέλλουν την έκδοση για κάποιο διάστημα. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 17, «Προς την ΑΕ του υπουργού Τύπου», 9.1.1951 και «Αθλητική Ηχώ και Αθλητισμός της Ελλάδος προς ΕΕΤΑ», 1.3.1951.

⁶⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 73, «Τηλεγράφημα Υπουργόν Εργασίας», 21.12.1953.

⁶⁶ «Η ανεργία κατά ειδικότητας», *Δελτίον Πληροφοριών* 2 (Μάιος 1956), σ. 2 και «Η λαθραία εκμάθησις νέων εργατών τύπου», *Δελτίον Πληροφοριών* 1 (Απρίλιος 1956), σ. 2.

⁶⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 73, «Προς το προσωπικόν του λινοτυπικού τμήματος του Πυρσού», 15.10.1953 και «Απαντα τα τμήματα», 4.2.1954.

καταρτισμένος». ⁶⁸ Συχνές είναι οι ανακοινώσεις της Διοίκησης προς τους προϊσταμένους των τμημάτων για αποστολή ονομαστικής κατάστασης των εργαζομένων ώστε να τεθούν υπό τον έλεγχό της οι θέσεις εργασίας. ⁶⁹ Οι άνεργοι έχουν επίσης δικαίωμα ενημέρωσης της Διοίκησης για ύπαρξη κενών θέσεων ή απασχόλησης δοκίμων μελών σε οργανικές θέσεις, προκειμένου να τους αντικαταστήσουν. ⁷⁰ Οι προϊστάμενοι εφήρμοσαν την πολιτική απόκρυψης κένωσης κάποιας θέσης, λόγω σύνταξης, ασθενείας ή παραίτησης προσλαμβάνοντας είτε γνωστό τους είτε κρατώντας τη θέση κενή μοιράζοντας τα χρήματα μεταξύ του υπάρχοντος προσωπικού.

Το 1954 συγκροτείται Επιτροπή Ανεργίας με συγκεκριμένες δικαιοδοσίες: τοποθέτηση ανέργων σε θέσεις εργασίας, έγκριση ή απόρριψη μετακίνησης μελών από τη μια εργασία στην άλλη, χορήγηση προκαταβολών έναντι του επιδόματος ανεργίας, που μέχρι τότε ήταν στη δικαιοδοσία του ταμία, προσυπογραφή των αιτήσεων επιδότησης από το ΤΑΕΤΑ. Τα ονόματα των ανέργων αναγράφονται στο «Ημερολόγιον Ανεργίας» με την υποχρέωση να αναλαμβάνουν εργασία οπουδήποτε τους τοποθετήσει η Επιτροπή. *«Ιδιότης ανέργου και ταυτόχρονος άρνησις πραγματοποίησεως παρεχομένου ημερομισθίου, είναι δύο πράγματα ασυμβίβαστα».* ⁷¹ Άνεργοι απορρίπτουν θέσεις εργασίας είτε διότι αρκούνται στο επίδομα του ΤΑΕΤΑ είτε διότι έχουν τεταμένες σχέσεις με τους αρχιεργάτες. Η Επιτροπή προσπάθησε επίσης να αλλάξει την πρακτική των αρχιεργατών και εργαζομένων να απευθύνονται απευθείας σε συγγενείς ή γνωστούς για έκτακτη αντικατάσταση, αναλαμβάνοντας η ίδια την κάλυψη των κενών θέσεων. Παρά την ανεργία, εργαζόμενοι συνεχίζουν να απασχολούνται σε δύο ή ακόμη και σε τρεις θέσεις εργασίας. Σε μια πρωινή εφημερίδα, σε μια απογευματινή ή και σε εκδοτικό τυπογραφείο.

Εκτός από τη διακοπή έκδοσης εφημερίδων και περιοδικών για πολιτικούς ή οικονομικούς λόγους, η μετακίνηση μιας εφημερίδας σε άλλο τυπογραφείο δημιουργεί επίσης νέους άνεργους. Οι επιχειρήσεις τύπου που δεν διαθέτουν

⁶⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 74, «Αναφορά Αμφίονος Ταβουλάρη Λινοτύπου – Τυπογράφου προς τον κ. Υπουργόν Εργασίας», 10.10.1953.

⁶⁹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 73, «Προς το προσωπικόν του πιεστηρίου της εφημερίδος Βήμα», 22.9.1953 και «Προς τους προϊσταμένους των τμημάτων», 3.10.1953.

⁷⁰ Ύστερα από 18 χρόνια εργασίας στην εφημερίδα *Το Βήμα*, ο μηχανικός Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης έμεινε άνεργος. Προκειμένου να τοποθετηθεί σε θέση εργασίας ενημέρωσε τη Διοίκηση για την απασχόληση στα τυπογραφεία της *Ακροπόλεως* και του *Εθνικού Κήρυκα* μη τακτικών μελών τονίζοντας ότι όταν ήταν ο ίδιος εργαζόμενος πάντα τηρούσε τις εντολές της εκάστοτε Διοίκησης για παροχή ημερομισθίων σε άνεργους. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 30, «Κων/νος Μαυρομιχάλης», 18.7.1952.

⁷¹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 94, «ΕΕΤΑ, Επιτροπή Ανεργίας» [1954].

τυπογραφικές εγκαταστάσεις μπορούν να εκτυπωθούν και να στοιχειοθετηθούν στην επιχείρηση «Ο Τύπος» των αφών Πετσοπούλου, στα τυπογραφεία των Λουκή Ακρίτα, Διαλησμά, στην επιχείρηση «Εμπρός» ή σε εγκαταστάσεις άλλων εφημερίδων. Η αύξηση της τιμής του ενοικίου των λινότυπικών μηχανών και των πιεστηρίων ή η εγκατάσταση καινούργιων μηχανών αποτελούν σημαντικούς λόγους μετακίνησης του εντύπου από ένα τυπογραφείο σε άλλο. Η προϋπαρξη εργαζομένων σε αυτά τα τυπογραφεία δίνει την ευκαιρία στον αρχιεργάτη, συγκρότησης νέας εργατικής ομάδας για τη διεκπεραίωση της εργασίας, απολύοντας μέρος του εργατικού προσωπικού, συνήθως από έναν μέχρι τρία άτομα, αυξάνοντας τον συνολικό αριθμό των ανέργων και μειώνοντας το κόστος εργασίας για τον εκδότη.

Με απόφαση της Γενικής Συνέλευσης στις 12 Ιουνίου του 1955 ο κλάδος ανακηρύχθηκε «κεκορεσμένος». Η «*αθρόα εκμάθησις*» και εισροή νέων εργατών με συνέπεια αφενός την αύξηση του αριθμού των ανέργων της Ένωσης που έφθασαν περίπου τα 60 άτομα και αφετέρου της οικονομικής επιβάρυνσης του ΤΑΕΤΑ, οι εργάτες τύπου της Αθήνας αποφάσισαν τη διακοπή εγγραφής και μαθητείας νέων εργατών. Η Γενική Συνέλευση εξουσιοδότησε τη Διοίκηση «*όπως διά παντός νομίμου μέσου παρεμποδίση την είσοδον εις τον Κλάδον και την εκμάθησιν νέων εργατών Τύπου των διαφόρων ειδικοτήτων*» αναστέλλοντας την ισχύ προγενέστερης απόφασης, η οποία επέτρεπε τη μαθητεία των υιών θανόντων ή συνταξιούχων εργατών τύπου.⁷²

Για την εξυπηρέτηση των ανέργων ένα μέρος του συνολικού ποσού καταβάλλεται από το ΤΑΕΤΑ στην τράπεζα ως προκαταβολή και εισπράττεται από τον ταμία της ΕΕΤΑ, ο οποίος και αναλαμβάνει να μοιράσει το ποσό των προκαταβολών στους δικαιούχους. Κατά τη διαδικασία αυτή δεν λείπουν περιπτώσεις όπου άνεργοι εργάτες τύπου επισκέπτονται τον ταμία, είτε στα γραφεία της Ένωσης είτε ακόμη και στον χώρο εργασίας του, ζητώντας να τους καταβληθούν οι προκαταβολές. Δεν είναι λίγες οι φορές άνεργοι να αρνούνται το γεγονός της είσπραξης της προκαταβολής από τον ταμία ή να αμφισβητούν ακόμη και την υπογραφή τους με σκοπό την είσπραξη δύο και τριών προκαταβολών, με

⁷² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 13, πρακτικά ΓΣ, 12.6.1955· στο ίδιο, φ. 55, «Ανακοίνωσις», 30.6.1955. Από τους συνολικά 60 ανέργους μόνο οι 16 δεν εργάστηκαν σε όλη τη διάρκεια του μήνα. Βλ. στο ίδιο, φ. 92, «ΤΑΕΤΑ προς ΕΕΤΑ», 15.2.1955.

αναπόφευκτη συνέπεια την εμφάνιση παθητικού στον οικονομικό απολογισμό του ταμίου.⁷³

Το ΤΑΕΤΑ από τα μέσα του 1954 αύξησε το όριο στα 16 ημερομίσθια εξαιτίας της διακοπής έκδοσης εφημερίδων.⁷⁴ Το φαινόμενο, ωστόσο, υποβολής «ψευδούς ή ανακριβούς δηλώσεως» συναντάται και σε αυτήν την περίπτωση. Άνεργοι δηλώνουν μικρότερο αριθμό ημερομισθίων ώστε να τούς καταβληθεί το επίδομα ανεργίας ακόμη και για τις ημέρες που εργάστηκαν. *«Καθημερινώς σχεδόν καταγγέλλονται ή αποκαλύπτονται παραβάσεις γενόμεναι εις βάρος του Λογ/σμού Ανεργίας»* υποχρεώνοντας τη Διοίκηση του ΤΑΕΤΑ στην απαίτηση επιστροφής του αντιτίμου από τους παραβάτες υπό την απειλή της καταγγελίας στην εισαγγελική αρχή. Το 1955 ύστερα από έλεγχο του ΤΑΕΤΑ διαπιστώθηκε ότι 60 άτομα απέκρυψαν συνολικά 963 ημερομίσθια.⁷⁵ Η άρνηση επιστροφής των χρημάτων επέβαλε τον διορισμό «επόπτου ανεργίας», με σκοπό τον ημερήσιο έλεγχο των πραγματοποιούμενων ημερομισθίων των ανέργων τόσο στα τυπογραφεία όσο και στα πιεστήρια της Αθήνας.⁷⁶ Η υιοθέτηση της συγκεκριμένης στρατηγικής πάντως από το ΤΑΕΤΑ δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Μέχρι το 1957 και τη λειτουργία του κλάδου υγείας από το ΤΑΕΤΑ, τα μέλη της Ένωσης ασφαλιζονται για την ασθένεια στο ΙΚΑ. Παράλληλα η Διοίκηση προσέλαβε ιδιώτη ιατρό για την ταχύτερη και αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των πραγματικών ή «φανταστικών» προβλημάτων υγείας. Με τη λειτουργία του κλάδου ασθένειας, οι εργάτες τύπου θέλησαν να μεταφέρουν στο ΤΑΕΤΑ την πρακτική που ακολουθούσαν στο ΙΚΑ. Επειδή οι αποδοχές των ιατρών συνδέονταν με τον αριθμό των ασθενών που εξέταζαν, οι εργάτες τούς εκβίαζανε προκειμένου να τούς γράφουνε φάρμακα, παραπεμπτικά για εξετάσεις ή «ανικανότητα» προς εργασία. Δηλαδή το δικαίωμα επιλογής του ιατρού αποτέλεσε μέσο εκβιασμού. Σε περίπτωση βεβαίωσης της «ανικανότητας», για παράδειγμα, είχανε το δικαίωμα απουσίας από την εργασία χωρίς να στερηθούν τις αποδοχές τους. Η Διοίκηση της ΕΕΤΑ, όπως και

⁷³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 73, «ΕΕΤΑ προς ΤΑΕΤΑ», 25.6.1953.

⁷⁴ «Πως μη πραγματοποιιών από 17 και άνω ημερομίσθια δικαιούται επίδοματος ανεργίας». Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «ΤΑΕΤΑ προς ΕΕΤΑ», 21.5.1954. Από το 1951 η Διοίκηση του ΤΑΕΤΑ έθεσε ζήτημα αύξησης του ορίου των ημερομισθίων από 14 σε 20 το μήνα, ώστε να μην αποκρύπτεται ο αριθμός τους από τους ανέργους.

⁷⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 96, «ΤΑΕΤΑ προς ΕΕΤΑ», 4.12.1955.

⁷⁶ «Οι επιδοτηθέντες κατά τον μήνα Μάρτιον», *Δελτίον Πληροφοριών* 1 (Απρίλιος 1956), σ. 2· Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 99, «ΤΑΕΤΑ προς ΕΕΤΑ», 26.6.1956.

του ΤΑΕΤΑ, καταγγέλλει τις πρακτικές αυτές αλλά δεν είναι σε θέση να τις εξαλείψει.⁷⁷

6.5. Η είσοδος στο επάγγελμα

Οι γιοί των εργατών τύπου (ενεργών, συνταξιούχων ή θανόντων) είχαν προτεραιότητα εισόδου στο επάγγελμα αλλά αυτό από μόνο του δεν αποτελούσε εγγύηση. Πολυάριθμες είναι οι αιτήσεις γιων που απορρίφθηκαν από τη Διοίκηση της Ένωσης.

*Πολλάκις κατά το παρελθόν και επί παλαιότερων Διοικήσεων υπέβαλα αιτήσεις και παρακάλεσα όπως ληφθώ υπ' όψιν και εργασθώ εντός του κλάδου των εργατών τύπου, καθ' όσον τυγχάνω κι εγώ τυπογράφος στοιχειοθέτης και δη υιός του αποθανόντος συναδ. Γεωργίου Μάρδα. Πλην όμως αι αιτήσεις μου ουδεμίαν απήχρισιν εύρισκαν.*⁷⁸

Ο John Rule υποστηρίζει ότι αυτό που κληρονομούσαν στην πράξη οι γιοι ήταν η «χρήση του δικαιώματος άσκησης του επαγγέλματος»,⁷⁹ αλλά στην ελληνική περίπτωση αυτό το «δικαίωμα» δεν εξασφάλιζε την εγγραφή τους στην Ένωση. Η πιθανότητα εγγραφής εξαρτάται από τη θέση που έχει ο πατέρας ή θείος ή άλλος στην Ένωση παρά από τις πραγματικές ανάγκες της αγοράς. Δηλαδή ο αρχιεργάτης, ο αρχιπαιστής, ο πρόεδρος ή ο γενικός γραμματέας είχαν μεγαλύτερη πιθανότητα να εγγράψουν τα παιδιά τους ή άλλους συγγενείς από οποιοδήποτε άλλο μέλος.

Δεν πρέπει να θεωρεί αυτονόητο ότι όλοι οι γιοι των εργατών τύπου επιδίωκαν την είσοδό τους, ούτε ότι όλα τα μόνιμα μέλη επιθυμούσαν τα παιδιά τους να γίνουν εργάτες τύπου.⁸⁰ Στην πράξη το να γίνει κάποιος «εργάτης τύπου» σήμαινε ότι ήταν έτοιμος να πληρώσει και το κόστος. Οι δυσκολίες της εργασίας, η νυκτερινή απασχόληση, το ανθυγιεινό του επαγγέλματος, η αδυναμία ελεύθερης έκφρασης και διατύπωσης γνώμης για τις ενέργειες του ΔΣ, λόγω φόβου διαγραφής, ήταν παράγοντες που συνέβαλαν στην άρνηση εισόδου στο επάγγελμα. Ακόμη και οι ίδιοι οι εργάτες τύπου παρότρυναν τα παιδιά τους να ακολουθήσουν άλλο επάγγελμα. *«Δεν ήθελε ο πατέρας μου να ακολουθήσω το δικό του δρόμο, ανθυγιεινή δουλειά,*

⁷⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 222, «Ένωση Εργατών Τύπου Αθηνών, Ανακοίνωση», 28.11.1957. Ο κλάδος ασθενοείας ιδρύθηκε με το νομοθετικό διάταγμα 3083/1954, αλλά λειτούργησε το Σεπτέμβριο του 1957. Σύμφωνα με το νέο καταστατικό, το ΤΑΕΤΑ περιλαμβάνει πλέον τους κλάδους «Ανεργίας», «Ασθενοείας και Μητρότητας», «Συντάξεων», «Προνοίας» και «Στέγης και Αποκαταστάσεως» (ΦΕΚ 233 Α'/13.10.1956).

⁷⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 101, «Στυλιανός Γεωργ. Μάρδας», 18.9.1956.

⁷⁹ John Rule, "The property of skill", ό.π., σ. 111.

⁸⁰ Κανένας από τους τρεις γιους του Γεώργιου Γαρίδη δεν έγινε εργάτης τύπου. Το 1961 ο ίδιος υπέβαλλε αίτηση εγγραφής του γαμπρού του Αχιλλέα Θεοδ. Μπουλούκου. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 120, «Αίτησις Γεωργίου Αριστ. Γαρίδη», 12.5.1961.

ξενύχτια [...]. Έγινα εργάτης τύπου γιατί ήταν πολλά τα λεφτά».⁸¹ Οι υψηλές οικονομικές απολαβές «θόλωναν» τα μειονεκτήματα της εργασίας στον τύπο της Αθήνας. Ακόμη και αν ο εργάτης τύπου τα αντιλαμβανόταν, συνήθως, τα υποτιμούσε.

Για την υποβολή αίτησης εγγραφής στην Ένωση, ο υποψήφιος όφειλε να έχει διετή τουλάχιστον υπηρεσία σε μία από τις τέσσερις ειδικότητες, να διαθέτει τις απαραίτητες γραμματικές γνώσεις για τις εργασίες του λινοτύπη και του στοιχειοθέτη και να αποσπάσει πέντε τουλάχιστον υπογραφές⁸² από τακτικά μέλη της ΕΕΤΑ της ίδιας ειδικότητας. Τυπικά η Διοίκηση της Ένωσης μεταβίβαζε την αίτηση στην Επιτροπή Ειδικότητας «προς γνωμάτευσιν» και εν συνεχεία αποφάσιζε η Γενική Συνέλευση για την αποδοχή ή απόρριψή της.⁸³ Η εγγραφή μετά τη συμπλήρωση της ηλικίας των 18 ετών σήμαινε ότι ο μαθητευόμενος μπορούσε να εργασθεί «νόμιμα» από την ηλικία των 16, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η έννοια του μαθητευομένου ταυτίζεται με αυτή του ανηλίκου, όπως συναντάται σε τυπογραφεία άλλων χωρών.⁸⁴

Για τον έλεγχο της ανεργίας και την αποφυγή της διπλοθεσίας ή ακόμη και «τριπλοθεσίας» σε άλλη ειδικότητα, τα μέλη «εφοδιάζονται διά βιβλιαρίου, απαγορευομένης της ασκήσεως άλλης ειδικότητος, πλην της εις το βιβλιάρειόν των αναγραφομένης». Αλλαγή ειδικότητας επιτρέπεται μόνο κατόπιν έγκρισης της Διοίκησης και συνήθως επιτυγχάνεται μεταξύ των τριών ειδικοτήτων του τυπογραφείου (σελιδοποιού, λινοτύπου και μηχανικού). Αυτό δεν αποκλείει την αλλαγή μεταξύ οποιαδήποτε άλλης ειδικότητας, αλλά είναι πραγματικά σπάνιο.⁸⁵ Συνήθως αυτές οι αλλαγές, μόνιμες ή προσωρινές, επιζητούνται σε περιόδους ανεργίας ή σωματικής πάθησης ή ασθένειας που δεν επιτρέπει είτε την πολύωρη ορθοστασία (εργασία σελιδοποιού) είτε την εκτέλεση εργασίας καθημένου (λινοτύπη). Κατά καιρούς η ανεργία εντοπίζεται σε συγκεκριμένες ειδικότητες, δεν αφορά δηλαδή όλες τις θέσεις εργασίας γι' αυτό και επιζητείται η αλλαγή

⁸¹ Συνέντευξη με τον Γιάννη Ευθυμίου, 12 Ιουνίου 2010.

⁸² Η προσπάθεια απόσπασης πέντε υπογραφών είναι ένα εξαιρετικά υψηλός αριθμός, αν ληφθεί υπόψη ότι η συντεχνία «Ο Γουτεμβέργιος» επέβαλε μόνο δύο υπογραφές.

⁸³ Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, [Καταστατικόν], Αθήνα 1955.

⁸⁴ Με βάση την επιστολή του λινοτύπη Δημήτρη Σδρίνια από το Γιοχάνεσμπουργκ, οι μαθητευόμενοι, ηλικίας κάτω των 16 ετών, εργάζονται αμισθί κατά τη διάρκεια της εξαετούς μαθητείας και δεν έχουν δικαίωμα εγκατάλειψης του τυπογραφείου. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 26, «ΕΕΤΑ, απόσπασμα της από 27-6-1952 επιστολής του λινοτύπου συν. Δημ. Σδρίνια εκ Γιοχάνεσμπουργκ Ν. Αφρικής», 2.7.1952.

⁸⁵ Ο Χριστόφορος Δαμιανός και ο Σπύρος Ζωϊόπουλος κατέχουν τις ειδικότητες του λινοτύπη και του πιεστή. Λόγω ανεργίας ο πιεστής Χ. Δαμιανός ζητεί να του επιτραπεί να εργασθεί ως λινοτύπη και ο λινοτύπη Σ. Ζωϊόπουλος ως πιεστής. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 125, «Αίτησις Δαμιανού Χριστοφόρου», 18.12.1962 και «Σπυρίδων Ζωϊόπουλος», 5.2.1963.

ειδικότητας. Ελάχιστοι ήταν αυτοί που ζήτησαν και έλαβαν την έγκριση της Διοίκησης ή των επιτροπών ειδικοτήτων την αλλαγή ειδικότητας. Οι μεταβολές αυτές δεν καταγράφονται στο μητρώο μελών, επομένως δεν γνωρίζουμε ακριβώς τον αριθμό των εργαζομένων που άλλαξε ειδικότητα. Για παράδειγμα ο Τζώνης Ζαγοριανίτης με βάση το μητρώο μελών εμφανίζεται ως λινοτύπης, αλλά στην πραγματικότητα εκτελεί χρέη σελιδοποιού.

Η πλειοψηφία των αιτήσεων εγγραφής αναφέρεται, όπως είναι και αναμενόμενο, στις ειδικότητες του σελιδοποιού και του λινοτύπη, καθώς αυτές κυριαρχούν αριθμητικά. Υπάρχουν αιτήσεις όπου δηλώνεται η κατοχή και των δύο ειδικοτήτων με προτίμηση στη μία από τις δύο. Αποκρύπτεται η κατοχή ειδικότητας του μηχανικού και αυτό εν μέρει οφείλεται πρώτον στο ότι ο υποψήφιος όφειλε να δηλώσει μία ειδικότητα προκειμένου να εξετασθεί η αίτησή του από τη συγκεκριμένη επιτροπή, δεύτερον οι μηχανικοί ήταν ολιγάριθμοι και η είσοδος στη συγκεκριμένη ειδικότητα ήταν ακόμη δυσκολότερη, και τρίτον, θεωρείται αξιακά υποδεέστερη από τις υπόλοιπες. Οι μηχανικοί αποκαλούνται από τους υπόλοιπους εργάτες «τεμπέληδες ή «αργόμισθοι»⁸⁶ διότι δεν παράγουν και τον περισσότερο εργάσιμο χρόνο περιφέρονται στο τυπογραφείο. Η εργασία τους μπορεί να εκτελεστεί από υπάρχοντες λινοτύπες γι' αυτό και δεν λείπουν περιπτώσεις τυπογραφεία να μην διαθέτουν μηχανικούς με σκοπό τη συμπίεση του κόστους εργασίας (*Αθλητική Ηχώ*, Πυρσός, Πετσόπουλοι κ.ά.). Η ανάγκη μεγαλύτερου αριθμού λινοτυπών ή σελιδοποιών υποχρεώνει στην πράξη υποψηφίους να δηλώνουν αυτές τις ειδικότητες ώστε να αυξηθεί η πιθανότητα εγγραφής. Ο Ιωάννης Ευθυμίου στην αίτησή του δηλώνει τις δύο ειδικότητες, αλλά όχι και αυτής του μηχανικού, παρόλο που εργάζεται και ως μηχανικός λινοτυπικών μηχανών σε άλλα εκδοτικά τυπογραφεία της Αθήνας.⁸⁷ Η κατοχή της ειδικότητας του μηχανικού, αν και δεν δηλώνεται από τους λινοτύπες, θα πρέπει να θεωρηθεί αυτονόητη, τουλάχιστον για αυτούς που θεωρούνται «καλά χέρια». Το ίδιο θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε και για τους μηχανικούς. Ένας καλός μηχανικός κατέχει και την ειδικότητα του λινοτύπη γι' αυτό και προτιμώνται από τους εργοδότες των επαρχιακών εφημερίδων.

Θεωρητικά αυτές οι αιτήσεις πρώτα υποβάλλονται στις Επιτροπές Ειδικοτήτων, οι οποίες υποδεικνύουν τα κατάλληλα άτομα για εγγραφή και εν συνεχεία οφείλουν να λάβουν την έγκριση της Γενικής Συνέλευσης. Αυτή η διαδικασία παρουσιάζει

⁸⁶ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 181, [χειρόγραφο, 1952].

⁸⁷ Συνέντευξη με τον Γιάννη Ευθυμίου, 12 Ιουνίου 2010.

όμως το εξής παράδοξο. Τακτικά μέλη της Ένωσης πρόθυμα υπογράφουν τις αιτήσεις εγγραφής των δοκίμων μελών, και από την άλλη, οι Επιτροπές Ειδικοτήτων τις απορρίπτουν. Μάλιστα σε όλη την περίοδο δεν λείπουν ανακοινώσεις της Διοίκησης ώστε να *«τεθή τέρμα εις τας εκδηλώσεις αυτάς αισθηματισμού, αι οποίαι μόνον τα συμφέροντα της Οργανώσεώς μας ζημιώνουν»*.⁸⁸ Δεν είναι οι συναισθηματικοί λόγοι που ωθούν τα μέλη στην υπογραφή των αιτήσεων, αλλά η ανάγκη να διασφαλίσουν και οι ίδιοι μελλοντικά τις υπογραφές συναδέλφων για την είσοδο των δικών τους συγγενών ή ακόμη για να *«ανταποδώσουν»* τη χάρη στον πατέρα, θείο ή άλλο συγγενή του υποψηφίου που είχε υπογράψει παλαιότερα τη δική τους αίτηση. Προφανώς, οι υπογραφές αρχιεργατών, αρχιεπιστών, μελών του ΔΣ ή ανθρώπων που είχαν αναδειχθεί σε διοικητικές θέσεις προσέδιδαν μεγαλύτερη βαρύτητα και κύρος, αυξάνοντας την πιθανότητα εγγραφής.

Και οι τέσσερις επιτροπές υποστηρίζουν, σχεδόν σε όλη την περίοδο, ότι υπάρχει *«υπερπληθώρα»* σε όλες τις ειδικότητες ώστε να απορρίπτονται οι αιτήσεις εισόδου. Ακόμη και όταν αυξάνονται οι ανάγκες της εργασίας, οι ίδιοι καταλαμβάνουν δύο, τρεις, ακόμη και τέσσερις θέσεις εργασίας μεγιστοποιώντας τις αποδοχές τους. Μάλιστα οι μηχανικοί *«φάνηκαν από εμάς όλους εξυπνότεροι. Αναμένουν να πεθάνη κανένας κ' αν δεν είναι δυνατόν να τον αντικαταστήσουν εκ των ενόντων τότε θα πάρουν κανέναν άλλον»*.⁸⁹

Όταν το 1952 η Διοίκηση αποφάσισε την παροχή άδειας εκμάθησης δέκα νέων λινοτυπών, η επιτροπή απέρριψε την απόφαση ως *«μηδέποτε ληφθείσα»* εξαιτίας της ύπαρξης ανέργων και πληθώρας λινοτυπών.⁹⁰ Για την επιτροπή, υπάρχει μεγάλος αριθμός *«ανεπαρκών»* λινοτυπών έτσι ώστε σε περίπτωση κλεισίματος εφημερίδων, η Διοίκηση δεν θα μπορέσει να επιβάλει *«αναγκαστική σχόλη»* στα εργαζόμενα μέλη, διότι οι *«ανίκανοι»* δεν θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της εργασίας. Η ειδικότητα των λινοτυπών αποτελεί την *«σπονδυλική στήλην του κλάδου, εναντίον της οποίας βάλλουν διάφοροι κρυφοί και φανεροί εχθροί, προσπαθώντας να δημιουργήσουν υπερπληθώραν λινοτυπών»* ώστε να επέλθη μείωση του ημερομισθίου, ανεργία και *«φυσιολογική κατάρρευσις της Ενώσεώς μας»*.⁹¹ Από

⁸⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 55, Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, «Εγκύκλιος προς τα Μέλη», [1955]. Βλ., επίσης, «Αι αιτήσεις προς εγγραφήν νέων μελών», *Δελτίον Πληροφοριών* 1 (Απρίλιος 1956), σ. 2.

⁸⁹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 30, «Αίτησις Ιωάννου Φραγκούλη», 8.8.1952.

⁹⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 48, «Επιτροπή Λινοτυπών προς το ΔΣ της ΕΕΤΑ», 16.7.1952.

⁹¹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ.74, «Έκθεσις της τριμελούς των Λινοτυπών Επιτροπής προς την Διοίκησιν της ΕΕΤΑ», 10.10.1953.

τις 40 περίπου αιτήσεις που υποβλήθηκαν το 1953, οι 32 απορρίφθηκαν διότι οι αιτούντες κρίθηκαν «τεχνικώς ακατάλληλοι» ή στερούμενοι επαρκών γραμματικών γνώσεων ή «υπερήλικες».

Για να αυξήσουν τις πιθανότητες εγγραφής τους, εργάτες διαβεβαιώνουν είτε τη συνέχιση απασχόλησής τους σε εκδοτικά τυπογραφεία είτε στον περιοδικό τύπο και μετά την αποδοχή της αίτησης, ώστε να μην ιδωθούν ως «ανταγωνιστές» απέναντι στους εργάτες τύπου των ημερήσιων πολιτικών εφημερίδων. Προκειμένου να γίνει αποδεκτή η αίτησή του, ο Νικόλαος Εμμανουηλίδης, αδελφός του μόνιμου μέλους Κωνσταντίνου Εμμανουηλίδη, διαβεβαίωσε τη Διοίκηση ότι θα παρέμενε ως λινοτύπης στον εκδοτικό οίκο του Μιχαήλ Σαλίβερου και μετά την εγγραφή του, καθώς δεν επιθυμούσε την απασχόλησή του στις εφημερίδες.⁹² Ο Αριστείδης Σπηλιόπουλος ζητεί να του δοθεί ανοχή για να εργασθεί ως λινοτύπης στο τυπογραφείο «Πατρίς» του Χρυσοβέργη, ώστε *«ούτε δυσαρέσκεια εις τον κύκλον των λινοτυπών να προκαλέσω, ίνα στερήσω τον επούσιον του συνανθρώπου μου, να παυθή άλλος για να εργασθώ εγώ δεν το επιθυμώ»*.⁹³ Ο τρόπος που συντάσσεται αυτή η πρόταση είναι εν μέρει εκβιαστική. Δίνεται έμφαση στην ικανότητά του, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει σε αντικατάσταση άλλου συναδέλφου, ώστε αφενός να εγκριθεί η ανοχή και αφετέρου να μην στερηθεί τη μελλοντική του μόνιμη έγγραφη ως στερούμενος συνδικαλιστικής συνείδησης.

Ο Χρήστος Τριήρης ζήτησε να του επιτραπεί η απασχόληση *«μόνον εις ξενογλώσσους εργασίας»* καθώς ήταν γνώστης της γαλλικής, αγγλικής, ιταλικής και γερμανικής γλώσσας.⁹⁴ Η χρήση της λέξης «μόνον», δηλαδή της αποκλειστικής απασχόλησης σε ξενογλώσσα έντυπα, διασφάλιζε την απουσία απειλής μελλοντικής διεκδίκησης θέσης εργασίας σε ελληνόγλωσσες εφημερίδες. Υποθετικά με αυτή τη δήλωση αύξανε την πιθανότητα εγγραφής του στην Ένωση. Η γνώση ξένων γλωσσών, ήταν προφανώς πλεονέκτημα, αλλά όχι εγγύηση εγγραφής. Η γνώση δεν πιστοποιείται με την κατοχή ξενογλωσσών πτυχίων, αλλά με τη δυνατότητα χειρισμού λινοτυπικών μηχανών σε άλλο αλφάβητο, αδιάφορο εάν οι λινοτύπες κατανοούν ή όχι το περιεχόμενο των κειμένων. Σαφέστατα, ωστόσο, η κατοχή της γλώσσας ήταν πλεονέκτημα. Με την εγκατάσταση, από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 στην Αθήνα, Ελλήνων της Αιγύπτου, και κυρίως της Αλεξάνδρειας και του

⁹² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 69, «Αίτησις Νικολάου Εμμανουηλίδη», 3.10.1951.

⁹³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 30, «Αίτησις Αριστείδου Σπηλιοπούλου», 5.11.1952.

⁹⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 26, «Αίτησις Χρήστου Ν. Τριήρη», 8.3.1952 και 4.3.1952.

Καΐρου,⁹⁵ γνώστες της αγγλικής, γερμανικής ή γαλλικής γλώσσας, σημειώνεται, ως ένα βαθμό, αντικατάσταση των εμπειρικών λινοτυπών ξενόγλωσσων κειμένων της ΕΕΤΑ.⁹⁶

Οι αιτήσεις, ενίοτε προφορικές,⁹⁷ καταλαμβάνουν έναν μεγάλο σχετικά όγκο του αρχιεακού υλικού της ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ αποδεικνύοντας τη μεγάλη ζήτηση που είχε το επάγγελμα του εργάτη τύπου.⁹⁸ Αριθμητικά κυριαρχούν οι αιτήσεις των δοκίμων μελών, δηλαδή αυτών που απασχολούνται σε τυπογραφεία τύπου αλλά δεν έχουν ακόμη υπαχθεί στην κατηγορία των μονίμων. Οι κατέχοντες οργανική θέση έχουν και μεγαλύτερες πιθανότητες εγγραφής, διότι αποτελούν μέρος του μόνιμου προσωπικού. Σε αυτούς η Διοίκηση δίνει και προτεραιότητα. Δεν λείπουν αιτήσεις που αναφέρονται σε 20ετή, 25ετή ακόμη και 30ή υπηρεσία στον τύπο της Αθήνας, αλλά παρ' όλα αυτά δεν γίνονται αποδεκτή η εγγραφή τους. Σε αρκετές περιπτώσεις για χρόνια ίδια πρόσωπα υποβάλουν τρεις, τέσσερις ή περισσότερες φορές αίτηση εγγραφής, αλλά λόγω απουσίας «μπάρμπα στην Κορώνη»⁹⁹ και πολύχρονης αναμονής εγγραφής χάνουν μελλοντικά τη δυνατότητα εισόδου καθώς ξεπερνούν το όριο ηλικίας.

Εκτός από τις αιτήσεις εγγραφής, υπάρχουν αιτήσεις «ανοχής» εργασίας, δηλαδή παροχής αδειάς από την ΕΕΤΑ για εργασία σε τυπογραφεία που ελέγχει η Ένωση, και αιτήσεις «εκμάθησις», δηλαδή μαθητείας σε μία από τις τέσσερις ειδικότητες. Σε περιόδους επικείμενης εξόδου υπερηλίκων εργατών τύπου λόγω βελτίωσης του ύψους των συντάξεων, αύξησης του όγκου της εργασίας λόγω έκδοσης νέων εφημερίδων ή περιοδικών υποβάλλουν αιτήσεις νέα μέλη ύστερα από

⁹⁵ Ο αρχιεργάτης στην εφημερίδα *Φως της Αιγύπτου*, Ιωάννης Ν. Νομικός, υποβάλλει αίτηση εγγραφής στην ΕΕΤΑ το 1953. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 65, «Αίτησις Ιωάννου Ν. Νομικού», 6.5.1953. Το 1954 εγκαθίσταται από την Αλεξάνδρεια στην Αθήνα ο λινοτύπης Ιωάννης Φραγκάκης, ο οποίος και θα εργασθεί ως δόκιμος στις εφημερίδες: *Αθλητικόν Φως*, *Ο Νέος Άνθρωπος*, *Αθηναϊκόν Φως*, *Δημοκρατική Εξόρμησις*, *Ώρα*, κ.λπ. Το 1958 θα γίνει μέλος της ΕΕΤΑ. Στο ίδιο, φ. 101, «Ιωάννης Φραγκάκης», 30.7.1956. Το 1956 ο Χρήστος Σοφιανόπουλος και ο Μηνάς Μημαράς και το 1957 ο Γεώργιος Κ. Καπετανόπουλος μεταναστεύουν από την Αίγυπτο στην Αθήνα, υποβάλλοντας αιτήσεις εγγραφής. Στο ίδιο, φ. 101, «Σοφιανόπουλος Χρήστος», 30.7.1956· «Μημαρά Μηνά του Γεωργίου», 27.10.1956· «Γεώργιος Κ. Καπετανόπουλος», 30.1.1957. Για την περίπτωση των Ελλήνων της Αιγύπτου βλ. Κατερίνα Τρίμη-Κύρου, «Μια 'αστική' μετανάστευση: Από τις πόλεις της Αιγύπτου στις πόλεις της Ελλάδας», *Ελληνικός αστικός χώρος*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (4-5 Απριλίου 2003), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σ. 199-239.

⁹⁶ «Λόγω των ατυχών μεταβολών της εφ. *Le Messenger d' Athènes* και την συνεχή αύξησιν συναδέλφων προσφύγων εξ Αιγύπτου απεξενώθην από το ξενόγλωσσον ταμπλώ και είμαι σχεδόν άνεργος. Παρακαλώ όπως με τοποθετήσετε εις ελληνικόν συγκρότημα». Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 125, «Κατσιλώλους Χρ. Κωνσταντίνος», 20.9.1962.

⁹⁷ Μέρος των προφορικών αιτήσεων αναφέρονται στα πρακτικά του ΔΣ.

⁹⁸ Ενδεικτικά, βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 26, 30, 65-70, 95, 98, 101, 104, 108, 112, 116, 120, 125, 130, 144, 163, 165, 167, 181.

⁹⁹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 65, «Αίτησις Γεωργίου Θ. Καλαγάνη», 13.4.1953 και 11.6.1952.

δημοσίευση ανακοίνωσης της ΕΕΤΑ και ανάρτησής της στο καφενείο των εργατών τύπου.

Εργάτες τύπου και τυπογράφοι της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας, του Πύργου, του Ηρακλείου, του Βόλου, των Χανίων, της Ρόδου, της Κεφαλονιάς κ.ά. υποβάλλουν αιτήσεις εγγραφής. Συγκυριακά γεγονότα, όπως για παράδειγμα οι σεισμοί στο Βόλο τον Απρίλιο του 1954 και τον Φεβρουάριο του 1955, έγιναν αφορμή μετακίνησης και εγκατάστασης στην Αθήνα μεταξύ άλλων και τυπογράφων.¹⁰⁰ Το κλείσιμο εφημερίδων σε άλλες πόλεις, όπως το 1959 της *Νέας Αλήθειας* στη Θεσσαλονίκη, η γενικευμένη πρακτική εργοδοτών να μην προσλαμβάνουν «συνδικαλιστές»¹⁰¹ και, συνηθέστερα, η καλύτερη νοσοκομειακή και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη στην Αθήνα αποτελούν τους βασικούς λόγους μετακίνησης τυπογράφων σε όλη τη μετεμφυλιακή περίοδο.¹⁰² Εργάτες τύπου και τυπογράφοι ζητούν ανοχή εργασίας από την ΕΕΤΑ για όσο χρονικό διάστημα απαιτηθεί προκειμένου να ολοκληρωθεί η θεραπεία του παιδιού, της συζύγου, της μητέρας ή άλλου συγγενή τους. Ο περιορισμός του χρονικού διαστήματος εργασίας ευνοεί την αποδοχή της αίτησης από τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ, δίνοντας την ευκαιρία στον «υπό ανοχήν» εργαζόμενο όχι μόνο να βρει εργασία, αλλά και να αποκτήσει μια ελπίδα μελλοντικής εγγραφής, σε περίπτωση που δεν επιθυμούσε την επιστροφή του στον τόπο κατοικίας του.

Οι «υπό ανοχήν» εργάτες, είναι εργάτες που είναι ήδη εκπαιδευμένοι και λαμβάνουν την «ανοχήν» της Διοίκησης προκειμένου να απασχοληθούν για κάποιο

¹⁰⁰ Με βάση τα στοιχεία της Ένωσης Τυπογράφων Βόλου κατά το σεισμό της 30ης Απριλίου του 1954 μεταξύ των σεισμοπαθών συγκαταλέγονται 18 τυπογράφοι, ενώ στο σεισμό της 21ης Φεβρουαρίου του 1955 ο αριθμός των πληγέντων μελών ανήλθε στους 35. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 96, «Ένωση Τυπογράφων Βόλου», 26.3.1955 και «Ένωση Τυπογράφων Βόλου προς υπουργόν παρά την προεδρίαν κ. Ράλλη και υπουργόν Εργασίας», 23.3.1955. Η κατάρρευση της ενοικιαζόμενης οικίας τού από το 1951 λινοτύπη της εφημερίδας *Ταχυδρόμος* του Βόλου, Αθανάσιου Πουρνάρα, και η αναγκαστική διαμονή του ίδιου και της οικογένειάς του σε σκηνή, επέβαλαν τη μετακίνησή τους στην Αθήνα. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 98, «Αθανάσιος Πουρνάρας» [1955]. Το 1956 ο σεισμόπληκτος Αθανάσιος Π. Λεοντίδης, μέλος της Ένωσης Τυπογράφων Βόλου καταφεύγει επίσης στην Αθήνα. Στο ίδιο, φ. 101, «Αθαν. Π. Λεοντίδη», 17.5.1956.

¹⁰¹ Ο μηχανικός Γεώργιος Κανταρτζής απολύθηκε το 1956 από τη *Μακεδονία* διότι διεκδίκησε τα οικονομικά του δικαιώματα. Οι υπόλοιποι εκδότες της Θεσσαλονίκης αρνήθηκαν να τον προσλάβουν δηλώνοντας την «αλληλεγγύη» τους στον Ιωάννη Βελλίδη. Ο Βελλίδης είναι ο πιο ισχυρός εκδότης της Θεσσαλονίκης αυτήν την περίοδο και προφανώς ήταν άλλοι λόγοι που δεν επέτρεψαν την πρόσληψή του από τους υπόλοιπους εκδότες και όχι η προσπάθεια εκδήλωσης «αλληλεγγύης». Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 101, «Γεωργίου Κανταρτζή», 30.10.1956.

¹⁰² Ο Δημήτρης Κάτσικας, λινοτύπης για μια πενταετία στην εφ. *Νέα Αλήθεια* της Θεσσαλονίκης, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1955 για λόγους αποθεραπείας της συζύγου του, πάσχουσα «εκ παραλύσεως του αριστερού ημιμορίου του σώματος». Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 98, «Δημήτριος Κάτσικας του Μιχαήλ», 13.6.1955. Ο λινοτύπης του *Εθνικού Κήρυκα* Πατρών Σωτήριος Καπερώνης μετακόμισε στην Αθήνα λόγω ασθένειας της μητέρας του. Στο ίδιο, φ. 130, «Αίτησις Σωτηρίου Γ. Καπερώνη», 30.8.1963.

χρονικό διάστημα σε τμήμα της ΕΕΤΑ. Η ανοχή συνήθως δίδεται είτε μέσω γραπτού σημειώματος, συνήθως από τον πρόεδρο της Ένωσης είτε μέσω προφορικής εντολής, με την προϋπόθεση ότι ο ίδιος ο εργαζόμενος θα βρει τη θέση εργασίας και ότι δεν θα υπάρχει άνεργος συνάδελφος της συγκεκριμένης ειδικότητας.¹⁰³ Μέσω αυτής της οδού μπόρεσαν κάποιοι εργάτες να παραμείνουν στις θέσεις τους για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα ή ακόμη και να γίνουν μόνιμα μέλη χωρίς να χρειασθεί να περάσουν από το καθεστώς του «δοκίμου μέλους». Όταν το 1956 ο λινοτύπης Αναστάσιος Τράκας διαβεβαίωσε τη Διοίκηση ότι μέσα σε δύο χρόνια θα μεταναστεύσει στην Αυστραλία για εξεύρεση εργασίας, του δόθηκε άμεσα ανοχή. Το 1957 κατάφερε να εγγραφεί στην Ένωση ακυρώνοντας το ταξίδι στην Αυστραλία.¹⁰⁴

Εκτός από τους συγγενείς και φίλους των μελών υποβάλλουν αίτηση μέλη του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών, της Ένωσης Εργατών Τύπου Πειραιώς, του Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης, εργάτες και γιοι των εργατών του Εθνικού Τυπογραφείου,¹⁰⁵ των σωματείων της Πάτρας, του Ηρακλείου, των Χανίων και της Αιγύπτου, «ελεύθεροι» εργάτες τυπογραφείων, εκδότες εφημερίδων για λογαριασμό φίλων, συγγενών ή άλλης «εξυπηρέτησης»,¹⁰⁶ κάτοχοι λινοτυπικών μηχανών, πρώην εργοδότες τυπογράφοι, ακόμη και συνταξιούχοι παρά την πολιτική της Ένωσης για απαγόρευση συνέχισης της εργασίας τους.¹⁰⁷ Υπάλληλοι (καθαρίστριες, θυρωροί, αποθηκάριοι) των επιχειρήσεων ή των πρακτορείων τύπου υποβάλλουν εκ μέρους

¹⁰³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 74, «Εκθεσις της τριμελούς των Λινοτυπών Επιτροπής προς την Διοίκηση της ΕΕΤΑ», 10.10.1953. Η αδυναμία εύρεσης εργασίας λόγω έλλειψης «γνωριμιών», καθιστά άχρηστη τη λήψη «ανοχής» από τη Διοίκηση. Ο στοιχειοθέτης Δημήτρης Αμολοχίτης έλαβε ανοχή από τη Διοίκηση το 1958, αλλά μέχρι το 1966 παρέμεινε άνεργος. Ο Αμολοχίτης εργάστηκε για μια 10ετία σε καλλιτεχνικά τυπογραφεία της Αθήνας με συνέπεια να μην αποκτήσει τις κατάλληλες γνωριμίες για την είσοδό του σε τυπογραφεία του τύπου παρόλο που ήταν γιος συνταξιούχου εργάτη τύπου. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 78, «Δημήτριος Αμολοχίτης», 18.4.1966.

¹⁰⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 101, «Αναστάσιος Τράκας», 6.9.1956.

¹⁰⁵ Με το νόμο του 1948 και την υποχρέωση δήλωσης νομιμοφροσύνης, απολύονται εργάτες του Εθνικού Τυπογραφείου. Κάποιοι από αυτούς υποβάλλουν αιτήσεις εγγραφής. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 65, «Αίτησις Νικολάου Νικολοπούλου», 17.6.1952.

¹⁰⁶ Ο εκδότης του *Εθνικού Κήρυκα* Αθανάσιος Παράσχος ζητεί την εγγραφή τυπογράφου ύστερα από σύσταση του Μητροπολίτη Αργυροκάστρου. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 30, Αθανάσιος Εμ. Παράσχος προς κ. Κατλά, 26.11.1952.

¹⁰⁷ Το 1952 ο Αθανάσιος Κ. Παπαδόπουλος μετά την πώληση, στον αρχιεργάτη του, Κωστή Λούκο, του μεριδίου του από το τυπογραφείο που διέθετε μαζί με τους Αντώνιο Ξάνθη και Χρίστο Λωρίδα, υπέβαλε αίτηση για εγγραφή στην Ένωση. Η αίτησή του έγινε αποδεκτή το 1955, καθώς υπήρξε μαρμαράς από 20ετία σε διάφορες εφημερίδες της Αθήνας (*Athens News, Εσπερινή, Ελληνική, Πατρίς, Ελευθερίας, Δράσις, Καθημερινά Νέα* κ.λπ.). Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 65, «Αίτησις Αθανασίου Κ. Παπαδοπούλου», 17.6.1952. Για το τυπογραφείο των Ξάνθη-Λωρίδα-Λούκου βλ. Χρήστος Λούκος, «Ένας τυπογράφος στην Αθήνα», ό.π., σ. 239-256. Ο συνταξιούχος μαρμαράς Δημήτριος Αργυρόπουλος ζητεί να του χορηγηθεί ετήσια άδεια εργασίας στον *Ελεύθερο Λόγο*, αλλά η αίτησή του απορρίπτεται. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 30, «Αίτησις Δημητρίου Ν. Αργυροπούλου», 25.9.1952.

των παιδιών τους, επίσης αιτήσεις εκμάθησης, με αμφίβολα ωστόσο αποτελέσματα.¹⁰⁸

Αν μέχρι σήμερα παρέμεινα έξω του Συνδικάτου, αυτό οφείλεται εις την νοοτροπία ωρισμένων συναδέλφων οι οποίοι έχουν την γνώμην ότι ίσως έχουν περισσότερα οι ξένοι, οι οποίοι κατορθώνουν σαν σαλταδόροι να εισέρχονται από το παράθυρον εις το επάγγελμα, να μείνωμε δε έξω του Συνδικάτου ημείς που έχουμε φάει με το κουτάλι το αντιμόνιο και έχουμε επί πλέον το λευκότερον παρελθόν.¹⁰⁹

Ο Θεόδωρος Κόντος υπονόησε ότι δεν εκβίασε τη Διοίκηση για να μην γίνει απεργοσπάστης ούτε ποτέ αρνήθηκε την εφαρμογή των κανόνων της Ένωσης. Το 1954 με την υποβολή νέας αίτησης γίνεται ακόμη πιο σαφής:

ετακτοποιήθησαν δεκάδες άλλοι φίλοι και άγνωστοι στον τυπογραφικό κλάδο διότι καθώς και σεις γνωρίζετε είχαν φίλους και ισχυρούς παράγοντας και σας ερωτώ είναι δίκαιον; Τίμιον; Ηθικόν; Αμερόληπτον; Συναδελφικόν; ή Συνδικαλιστικόν να γίνονται δεκτοί αυτοί που μπαίνουν από τα παράθυρα της Ενώσεως και αυτοί που χτυπούν την πόρτα να μένουν απ' έξω;¹¹⁰

Οι υποσχέσεις της Διοίκησης για μελλοντική εγγραφή υπό τον όρο της «συμμόρφωσης» στις συστάσεις της, πείθουν τους νεοεισερχόμενους να εγκαταλείψουν την εργασία προκειμένου να καταλάβουν τη θέση τα μόνιμα άνεργα μέλη της ΕΕΤΑ. Η εμπιστοσύνη που δείχνουν, ιδιαίτερα τα νεαρά σε ηλικία άτομα, αλλά και η κατασκευή μιας ιδανικής εικόνας λειτουργίας της Ένωσης διευκολύνει τη μετατροπή, σε ιδεολογικό επίπεδο, της «υπόσχεσης» σε «εγγύηση».¹¹¹

Επίσης, δεν λείπουν καταγγελίες μελών για εισαγωγή «γερόντων διά της τεθλασμένης».¹¹² Οι καταγγελίες σχετικά με την καταπάτηση των προϋποθέσεων εισόδου από την ίδια τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ είναι αυτή που πίεσε για την καθιέρωση

¹⁰⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 120, «Αίτησις χήρας Ασπασίας Ιορδανίδου», 15.5.1961.

¹⁰⁹ Ο Κόντος δηλώνει στην αίτησή του ότι εργάστηκε στις εξής εφημερίδες και περιοδικά της Αθήνας: *Σκριπ, Εσπερινή, Ελληνικός Τύπος, Ελεύθερον Βήμα, Ελεύθερος Λόγος, Καθημερινή, Πολιτείαν, Ταχυδρόμος, Ελληνική, Χρονικά, Έθνος, Πρωία, Εσπέρα, Δημοκρατία, Ελεύθερος Άνθρωπος, Πρόοδος, Μπουκέτο, Οικογένεια* κ.λπ. Το ίδιο δηλώνει και ο Βασίλειος Τσακίρογλου: «δεν άφησα εφημερίδα για εφημερίδα και στο τέλος έμεινα έξω». Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 65, «Αίτησις Θεοδώρου Κόντου», Ιανουάριος 1952 και «Βασιλείου Τσακίρογλου ή Βασίλας», 28.4.1952.

¹¹⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 95, «Αίτησις Θεοδώρου Κόντου», 7.7.1954.

¹¹¹ Ο στοιχειοθέτης Γεώργιος Παπαθανασίου, 18 ετών, παραιτήθηκε το 1952 από την ημερήσια απογευματινή εφημερίδα *Φιλελεύθερος* ύστερα από την υπόσχεση της Διοίκησης ότι μετά τη διετή εκπαίδευσή του θα γινόταν μόνιμο μέλος. Θα γίνει εν τέλει μέλος το 1956. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 95, «Γεωργίου Αθ. Παπαθανασίου», 22.7.1954.

¹¹² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 65, «Αίτησις Γεωργίου Θ. Καλαγάνη», 13.4.1953 και «Βρασίδα Π. Χαλκιοπούλου», 10.7.1952.

εξετάσεων εισαγωγής.¹¹³ Ακόμη και αυτή η τακτική, ωστόσο, δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Μέσω «πολιτικών γνωριμιών» προσπαθούν υποψήφια μέλη να ενταχθούν στην ΕΕΤΑ χωρίς πάντα επιτυχία. Όταν ο λινοτύπης Ευστράτιος Ζήσης συνειδητοποίησε το άκαρπο της προσπάθειάς του να γίνει μέλος της ΕΕΤΑ, καταθέτοντας τόσο το 1950 όσο και το 1952 αίτηση εγγραφής, απευθύνθηκε μάταια στον εισαγγελέα Πλημμελειοδικών και στον υπουργό Εργασίας προκειμένου να αρθεί το «άδικο» του αποκλεισμού του.¹¹⁴ Το 1952 ακόμη και ο υπουργός Εργασίας, Ελευθέριος Γονής, προσπάθησε να διαμεσολαβήσει για την ένταξη μέλους του Σωματίου Τυπογράφων Αθηνών στην ΕΕΤΑ. Η τελευταία απάντησε ότι *«η ημετέρα οργάνωσις δεν είναι επιχειρήσις, αλλ' αποτελείται από τεχνίτας ειδικευμένους, εργαζομένους και ανέργους προσλαμβανομένους εις επιχειρήσεις ημερησίων εφημερίδων»*,¹¹⁵ υπονοώντας ότι δεν είναι σε θέση ο υπουργός να υποδεικνύει προσλήψεις εργαζομένων, για ψηφοθηρικούς λόγους, όπως εφαρμόζεται από πολιτικά πρόσωπα σε μεγάλες επιχειρήσεις.

Μέλη των Διοικητικών Συμβουλίων του Σωματίου Τυπογράφων Αθηνών, της Ένωσης Εργατών Τύπου Πειραιώς, του Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης και της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών υποβάλλουν επίσης αίτηση για εγγραφή. Η συνδικαλιστική τους ιδιότητα και οι επαφές τους με τα μέλη του ΔΣ της ΕΕΤΑ έδιναν την αίσθηση ή την ψευδαίσθηση για μεγαλύτερη πιθανότητα αποδοχής της αίτησης και εισόδου στο επάγγελμα.¹¹⁶ Το 1952 ο στοιχειοθέτης και λινοτύπης Μιλτιάδης

¹¹³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 101, «Χατζηευστρατίου Καλλίνικος», 4.3.1957.

¹¹⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 36, «ΕΚΑ προς ΕΕΤΑ», 7.7.1952 και «ΕΕΤΑ προς ΕΚΑ», 25.6.1952· στο ίδιο, φ. 46, «Αντίγραφον προς τον κ. Εισαγγελέα Πλημμελειοδικών (Διαβιβάσθη εις το υπουργείον Εργασίας)», 24.5.1952 και «ΕΕΤΑ, προς τον υπουργόν Εργασίας», 25.6.1952. Το 1954 ο λινοτύπης Εμμανουήλ Σαλλιάν απευθύνεται επίσης στον υπουργό Εργασίας με σκοπό τη διαμεσολάβησή του για εγγραφή στην ΕΕΤΑ. Στο ίδιο, φ. 92, «Υπουργείον Εργασίας προς την Ένωσιν Εργατών Τύπου Αθηνών», 28.7.1954, 24.9.1954. Την ίδια χρονιά ο Νικόλαος Κόντος απευθύνεται στην Προεδρία της Κυβερνήσεως, αλλά επίσης απορρίπτεται η αίτηση εγγραφής από την ΕΕΤΑ, παρά τη διαμεσολάβηση του διευθυντή του ιδιωτικού γραφείου Φ. Κούβελου. Βλ. στο ίδιο, κατάστιχο 2, πρακτικά ΔΣ, 27.9.1954 και φ. 92, «Υπουργείον Προεδρείας Κυβερνήσεως προς Κατλά», 22.9.1954.

¹¹⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 26, «ΕΕΤΑ προς το υπουργείον Εργασίας», 5.9.1952 και φ. 35, «ΕΕΤΑ προς ΓΣΕΕ», 25.6.1952.

¹¹⁶ Το 1952, εκτός από τον Μιλτιάδη Ράλλη, και τα υπόλοιπα μέλη του ΔΣ του Σωματίου Τυπογράφων υποβάλλουν αιτήσεις εγγραφής στην ΕΕΤΑ. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 65, «Αίτησις Δημητρίου Κούβαρη», 3.5.1952· «Αίτησις Ιωάννου Θ. Κωνσταντινίδη», 8.5.1952· «Αίτησις Θεοδώρου Ι. Ξένου», 13.5.1952. Το 1956 υποβάλλει αίτηση εγγραφής ο πρώην πρόεδρος του Σωματίου Τυπογράφων Αθηνών, μαρμαράς, Ευάγγελος Δημ. Σακκαλής, ο οποίος και θα εγγραφεί το 1957. Στο ίδιο, φ. 101, «Ευάγγελος Δημ. Σακκαλής», 21.8.1956. Το 1956 μέλος του ΔΣ της Ένωσης Εργατών Τύπου Πειραιώς υποβάλει αίτηση εγγραφής. Ο σελιδοποιός Ευάγγελος Τσαγκαράκης εγγράφεται το 1961. Στο ίδιο, φ. 101, «Ευάγγελος Τσαγκαράκης», 22.9.1956. Το 1953 μέλη του ΔΣ

Ράλλης, μέλος της Διοίκησης του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών, δήλωσε στην αίτησή του: «εάν δε ήθελον τύχει τιαυτής τιμής σας διαβεβαιώ ότι αυτή [η Ένωση] θα με εύρη πάντοτε πιστόν τηρητήν των εντολών και των αποφάσεών της, ως και τοιούτος τυγχάνω εις την Οργάνωσίν μου, δι' ό και υπερηφανεύομαι».¹¹⁷ Ο στόχος του Ράλλη ήταν πείσει για τη «συνδικαλιστική του συνείδηση» γι' αυτό και υποστηρίζει ότι «ορθώς» απελύθη από το περιοδικό *Μπουκέτο*, ύστερα από την απόφαση της Διοίκησης να διακόψει την εκμάθηση νέων λινοτυπών. Αυτό που δεν συνειδητοποίησε ο Ράλλης ήταν ότι η ΕΕΤΑ ήταν ένα εντελώς διαφορετικό σωματείο από το Σωματείο Τυπογράφων και ότι η πίστη του στις εκάστοτε υποδείξεις ή εντολές της Διοίκησης δεν ήταν ισχυρό επιχείρημα εγγραφής, αλλά μάλλον το αντίστροφο. Από τη στιγμή που το Σωματείο Τυπογράφων βρίσκεται υπό τον έλεγχο της ΕΕΤΑ, η Διοίκηση γνώριζε ότι ο Ράλλης, όπως και τα υπόλοιπα μέλη, θα υπάκουαν στις εντολές της. Το περιεχόμενο της αίτησης, απέκλειε στην πραγματικότητα κάθε πιθανότητα εγγραφής του.

Μετά τον πόλεμο και μέχρι τη δεκαετία του 1950 λινοτύπες, αρχιεργάτες και πιστές της εφημερίδας *Νεολόγος Πατρών* και μελών της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών υποβάλλουν συχνά αιτήσεις για εγγραφή στην ΕΕΤΑ. Εργάτες της Πάτρας είτε μετακινούνται στην Αθήνα για εξεύρεση εργασίας είτε ζητούν την εγγραφή τους στην ΕΕΤΑ παραμένοντας παράλληλα εργαζόμενοι στο *Νεολόγο*.¹¹⁸ Αυτό πιθανόν οφείλεται στην εκεί παρουσία μελών της ΕΕΤΑ, που αν και απασχολούνται στην εφημερίδα της Πάτρας διατηρούν την ιδιότητα του μέλους της Ένωσης της Αθήνας. Το 1957, ύστερα από μια απεργία, ο αρχιεργάτης του *Νεολόγου* και γενικός γραμματέας της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών, Νικόλαος Καρφάκης, απολύεται εξαιτίας της συμμετοχής του στην απεργία. Ο ισχυρισμός ότι βασική και μόνη αιτία «της εκτοπίσεώς μου εκ της εργασίας μου, είναι η κάθοδος εις Πάτρας Αθηναίου συναδέλφου»,¹¹⁹ είναι αυτό που προφανώς εξόργισε τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ

της Ένωσης Εργατών Τύπου και Γραφικών Τεχνών Πειραιώς υποβάλλουν αίτηση εγγραφής. Στο ίδιο, φ. 74, «Προς ΔΣ ΕΕΤΑ», 20.5.1953.

¹¹⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 65, «Αίτησις Μιλτιάδου Ράλλη», 2.5.1952.

¹¹⁸ Η ρήξη των λινοτυπών του *Νεολόγου* με τη Διοίκηση της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών το 1955 συντείνει στην από κοινού αίτηση εγγραφής τους στην ΕΕΤΑ, η οποία, ωστόσο, απορρίπτεται. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 16, «Κ. Αλεξανδρόπουλος προς το Διοικητικόν Συμβούλιον της Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών», 5.6.1950 και φ. 98, «Αίτησις των εις την εν Πάτρας εκδιδομένην εφημ. Νεολόγος Πατρών εργαζομένων λινοτυπών Νικολάου Καρούσου, Κων/νου Αλεξανδρόπουλου και Λάμπρου Κατριβάνου», Πάτρα, 6 Ιουνίου 1955.

¹¹⁹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 104, «Νικόλαος Καρφάκης», 23.10.1957.

αρνούμενη τόσο την παροχή εργασίας σε τυπογραφεία της Αθήνας όσο και την οικονομική του ενίσχυση.¹²⁰

Συνήθως η απόλυση κάποιου εργάτη για «συνδικαλιστικούς» λόγους, κυρίως συμμετοχής του σε απεργιακές κινητοποιήσεις, αποτελεί ισχυρό επιχείρημα εγγραφής στην ΕΕΤΑ. Η γνώση αυτή της πολιτικής παρότρυνε το 1957 πιεστή του *Νεολόγου*, στην υποβολή αίτηση εγγραφής στην ΕΕΤΑ. Η Διοίκηση θέλοντας να διασταυρώσει τα λεχθέντα δεν απευθύνεται στην αντίστοιχη Διοίκηση της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών. Γνωρίζοντας, ενδεχομένως, ότι το επαρχιακό σωματείο θα προσέφερε «κάλυψη» στο μέλος της, η ΕΕΤΑ απευθύνεται στο δικό της μέλος, τον λινοτύπη Κωνσταντίνο Μεταξά. Η απάντηση είναι αποκαλυπτική:

συνεδέθη μετά τινός νέας, την οποίαν κατέστησε και έγκυον και την οποίαν οι συγγενείς του δεν ήθελον να νυμφευθή, ηναγκάσθη να φύγη από τον Νεολόγον διά να απαλλαγή αυτής. Επομένως, ουδέποτε απελύθη από τον Νεολόγον. [...] Δυστυχώς, εδώ ούτε συνδικαλισμός υπάρχει, αλλά και υποτυπώδης μόνον οργάνωσις, ούτω δε ουδείς δύναται να κριθή από συνδικαλιστικής πλευράς.¹²¹

Οι υποψήφιοι, προκειμένου να πείσουν, επικαλούνται την έννοια της «δικαιοσύνης», των συνδικαλιστικών εθίμων ή του γοήτρου της Ένωσης. Ο Βρασίδης Χαλικόπουλος με 15ετή εργασία στις εφημερίδες και γιος εργάτη τύπου επικαλείται τους «ηθικούς νόμους» ζητώντας την απονομή «δικαιοσύνης» για την εγγραφή του.¹²² Άλλες αιτήσεις εστιάζουν στην οικονομική στενότητα ή τα «οικογενειακά βάρη» ώστε να προκαλέσουν τη συμπάθεια των εργατών τύπου της Αθήνας. «*Τυγχάνω υιός παθόντος και θανόντος λινοτύπου, προστάτης τεσσάρων ατόμων και δη γυναικών*». Ο Δημήτρης Πλουμίδης τονίζει σκόπιμα το φύλο των προστατευομένων μελών για να τονίσει τη μελλοντική αδυναμία οικονομικής στήριξης από τα τέκνα του, λόγω απουσίας αγοριού. Τελικά, δόθηκε η έγκριση μετεκπαίδευσής του στη λινοτυπία.¹²³

Η υιοθέτηση επιθετικής πολιτικής για την εγγραφή στο σωματείο ήταν επίσης μια ακραία και αποτυχημένη εκ των προτέρων προσπάθεια. Ο Αντώνης

¹²⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 81, πρακτικά ΔΣ, 24.10.1957.

¹²¹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 106, «ΕΕΤΑ προς Κων/νο Μεταξά», 17.4.1958 και φ. 105, «Κωνσταντίνος Μεταξάς προς το ΔΣ της ΕΕΤΑ», 24.4.1958.

¹²² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 65, «Αίτησις Βρασίδα Π. Χαλικοπούλου», 12.5.1952 και 12.7.1952.

¹²³ Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 65, «Δημητρίου Πλουμίδη», 30.6.1952. Ο Γεώργιος Ξάνθος δηλώνει: «Μη δυνάμενος να ζήσω με το πενιχρόν ημερομίσθιον των τυπογράφων ζητώ την πρόσληψίν μου ταύτην καθ' ότι τυγχάνω έγγαμος και πατήρ δύο τέκνων και χήρας μητρός». Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 65, «Γεωργίου Ξάνθου», 7.6.1952.

Κυριακόπουλος, γιος συνταξιούχου πιεστή εργάτη τύπου, υποβάλλει σχεδόν κάθε χρόνο αίτηση εγγραφής είτε ως λινοτύπης είτε ως στοιχειοθέτης με την ελπίδα ότι θα μπορέσει να εγγραφεί. «*Προ καιρού είχατε απορρίψει αίτησίν μου περί 'λινοτύπου', σήμερα όμως η αίτησις αυτή δεν πιστεύω να έχη την τύχην της πρώτης διότι δεν έχετε κανένα δικαίωμα*». ¹²⁴ Η προσπάθεια αφαίρεσης του «δικαιώματος» της Διοίκησης να επιλέγει και το επιθετικό ύφος της επιστολής συνέβαλαν στην απόρριψη της αίτησης και στο χαρακτηρισμό του Κυριακόπουλου ως απαράδεκτου «*διότι είναι θρασύς*».

Με βάση τη συμφωνία του 1940, αλλά και της προσπάθειας της ΕΕΤΑ να έχει υπό τον έλεγχό της το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών, όπως και την Ένωση Εργατών Τύπου Πειραιώς, ώστε να μην λειτουργούν ως απεργοσπαστικοί μηχανισμοί, γίνονται αποδεκτές αιτήσεις εγγραφής στην Ένωση εργατών με την ειδικότητα του στοιχειοθέτη. Το Σωματείο Τυπογράφων υπέβαλε, ύστερα από πρόσκληση της ΕΕΤΑ, μια ονομαστική λίστα μελών. Η Επιτροπή Στοιχειοθετών της ΕΕΤΑ επέλεγε από αυτή τη λίστα κάποια άτομα προς μετεκπαίδευση στις εφημερίδες. Οι υποψήφιοι όφειλαν να είναι ηλικίας μέχρι 35 ετών, ώστε να μην επιβαρυνθεί οικονομικά το ΤΑΕΤΑ, ¹²⁵ να ασκούν «ευδοκίμως» το επάγγελμα τουλάχιστον επί μια δεκαετία, να είναι τακτικά και πειθαρχικά μέλη, και να έχουν «*ικανήν σχολικήν μόρφωσιν και κοινωνικήν πείραν*». Το τελευταίο κριτήριο υπονοούσε την απόρριψη απεργοσπαστών και απείθαρχων μελών προς τις εντολές της Διοίκησης. Το Σωματείο Τυπογράφων σε αρκετές περιπτώσεις καταπατούσε τους όρους εισαγωγής ή ακόμη υπερέβαινε τον αριθμό των υποψήφιων που όριζε η Διοίκηση της ΕΕΤΑ (συνήθως δέκα ατόμων), υποβάλλοντας για παράδειγμα προς έγκριση άτομα ηλικίας άνω των 35 ετών. Δεν ήταν σπάνιο επομένως, η επιτροπή στοιχειοθετών να απορρίπτει όλα τα ονόματα της λίστας και να ζητεί την υποβολή νέας με το αιτιολογικό της μη κάλυψης των προϋποθέσεων.

¹²⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 95, «Αντωνίου Κυριακοπούλου», 24.11.1954. Ο Κυριακόπουλος μάταια υποβάλλει αιτήσεις τόσο το 1955 όσο και το 1956. Στο ίδιο, φ. 98, «Αντωνίου Χρήστου Κυριακοπούλου», 17.4.1955 και φ. 101, «Αντωνίου Κυριακοπούλου του Χρήστου», 21.3.1956. Το 1958 ο πατέρας του, συνταξιούχος πιεστής και μέλος της ΕΕΤΑ υποβάλλει για λογαριασμό του γιου του αίτηση εγγραφής, η οποία επίσης θα απορριφθεί. Στο ίδιο, φ. 108, «Αίτησις Χρήστου Κυριακοπούλου», 11.8.1958.

¹²⁵ Μέχρι τον Ιούνιο του 1951 όταν ένας τυπογράφος, ασφαλισμένος στο ΤΑΤ και ΜΓΤ, εγγραφόταν στο ΤΑΕΤΑ λάμβανε σύνταξη από το ταμείο εκείνο που του είχαν καταβληθεί οι περισσότερες εισφορές. Με βάση το άρθρο 51 του αναγκαστικού νόμου 1846/1951 «Περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων», ο ασφαλισμένος δικαιούται να λάβει σύνταξη από τον τελευταίο ασφαλιστικό οργανισμό εφόσον πραγματοποιήσει 300 τουλάχιστον ημέρες εργασίας και παρήλθε τουλάχιστον διετία από την υπαγωγή του σε αυτόν (ΦΕΚ 179 Α'/21.6.1951). Επομένως η είσοδος στο επάγγελμα εργαζομένων μεγάλης ηλικίας θα επιβάρυνε οικονομικά το κλάδο συντάξεων του ΤΑΕΤΑ. Επιπλέον, ήταν σπάνια η περίπτωση αλλαγής επαγγέλματος για τα μέλη της ΕΕΤΑ, άρα και η πιθανότητα να επωφεληθεί το ΤΑΕΤΑ από τις καταβληθείσες εισφορές.

Το Σωματείο Τυπογράφων καταγγέλλει από τη μεριά του την καταπάτηση των προϋποθέσεων εγγραφής από την ίδια την ΕΕΤΑ. Ενώ η Διοίκηση του Σωματείου Τυπογράφων είχε απορρίψει αιτήσεις δικών της μελών είτε διότι δεν έχαιραν «φήμης συνδικαλισμένων εργατών» είτε διότι είχαν υπερβεί κατά πολύ το όριο ηλικίας, λόγω υποστήριξής τους από μέλη της επιτροπής στοιχειοθετών, αλλά και από ορισμένους αρχιεργάτες, κατάφερναν να εγγραφούν στην ΕΕΤΑ.¹²⁶ Αν και δίνεται η ψευδαίσθηση, στις διοικήσεις των σωματείων τυπογράφων της Αθήνας και του Πειραιά, ότι έχουν λόγο «προς τα εγγραφήν» μέλη, στην πράξη η ίδια η ΕΕΤΑ αποφασίζει, ανεξαρτήτως λίστας. Δεν λείπουν περιπτώσεις, σε όλη τη μετεμφυλιακή περίοδο, όπου σε περιόδους εγγραφής νέων μελών αγνοούνται επιδεικτικά τα σωματεία τυπογράφων.¹²⁷ Ορθά η Διοίκηση του Σωματείου αναρωτιέται: *«Αφού έχετε την δύναμιν – και αυτό είναι αναμφισβήτητον – να κάμνετε επιλογήν των νεοεισερχομένων εις την οργάνωσίν σας, διατί δεν αποκλείετε εντελώς την είσοδον εις πάντα μη Τυπογράφον;»*.¹²⁸

Η διαφορά μεταξύ των δύο εργατικών σωματείων είναι διαφορά θέσης στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Το Σωματείο Τυπογράφων εγκλωβίζεται στα στενά σωματειακά του συμφέροντα, ώστε να εξασφαλιστεί η αποκλειστικότητα τροφοδότησης των κενών θέσεων στον τύπο από μέλη του, παραγνωρίζοντας άλλους παράγοντες. Τις πιέσεις που δέχεται η Διοίκηση της ΕΕΤΑ από πολιτικούς, ακόμη και εκδότες, που ζητούν την εγγραφή φίλων και συγγενών τους δεν τις δέχεται το σωματείο τυπογράφων. Το ζητούμενο για την ΕΕΤΑ δεν είναι η καθιέρωση αποκλειστικότητας, αλλά η διατήρηση του ελέγχου της αγοράς εργασίας και κατά συνεπεία των προνομίων της Ένωσης. Οι «ελεύθεροι εργάτες» στην αγορά, εν δυνάμει απεργοσπάστες, είναι αυτοί που μπορούν να ασκήσουν μεγαλύτερες πιέσεις στην πτώση των ημερομισθίων και των όρων εργασίας παρά οι οργανωμένοι τυπογράφοι που βρίσκονται ούτως ή άλλως υπό τον έλεγχο της ΕΕΤΑ.

¹²⁶ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 63, «ΕΕΤΑ, προς το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών», 8.5.1952 και 12.6.1952 και «Σωματείων Τυπογράφων Αθηνών προς ΕΕΤΑ», 23.5.1952 και 26.6.1952. Μια τέτοια περίπτωση ήταν η αποδοχή εγγραφής του απεργοσπάστη και προέδρου του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών από την περίοδο του Μεσοπολέμου αρχιπαιστή του Πυρσού Γεράσιμου Φέτση, ο οποίος θα εγγραφεί στην ΕΕΤΑ το 1952. Προφανώς η ιδιότητά του, αλλά και η ειδικότητά του συνέβαλαν στην εγγραφή παρόλο που ήταν γνωστές οι καταγγελίες. Βλ. Συνέντευξη με τον Γιώργο Μπαρμπή, 14 Ιουνίου 2010.

¹²⁷ «Το ΔΣ του σωματείου μας σάς εκφράζει την βαθύτατην πικρίαν του διότι ηγνοήθη τελείως και ούτε, έστω και τυπικά, δεν ενημερώθη για την ενέργειά σας σχετικά με την πρόσληψη στοιχειοθετών ως μελών της ημετέρας Ενώσεως». Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 105, «Σωματείων Τυπογράφων Αθηνών προς ΕΕΤΑ», 19.7.1958.

¹²⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 17, «Σωματείων Τυπογράφων Αθηνών προς την Ένωσιν Εργατών Τύπου Αθηνών», 1.11.1951.

Εργάτες τύπου που έγιναν στην πορεία ιδιοκτήτες τυπογραφείων ή κάτοχοι λινοτυπικών μηχανών, όπως οι Γιώργος Γεωργαλάς, Τάκης Αποστολίδης, Βασίλειος Μουλαγιάννης, Κωνσταντίνος Μαθιόλακας, Αθανάσιος Αθανασόπουλος και άλλοι,¹²⁹ δεν διαγράφονται από την Ένωση λόγω της εργοδοτικής τους ιδιότητας. Τα τυπογραφεία τους βρίσκονται υπό τον έλεγχο της ΕΕΤΑ, αδιάφορο αν εκτυπώνουν εφημερίδες, περιοδικά ή βιβλία. Αυτοί οι εργοδότες προσλαμβάνουν μέλη της ΕΕΤΑ και συνεχίζουν να υπακούουν στις εντολές της Διοίκησης γι' αυτό και δεν διαγράφονται. Εργάτες, που είχαν εκπαιδευθεί σε τυπογραφικά προηγμένες χώρες, όπως τη Γερμανία ή τις ΗΠΑ, γίνονται άμεσα αποδεκτοί ως μέλη λόγω της εργασίας τους σε τεχνικά εξελιγμένα τυπογραφεία και της συνδικαλιστικής τους συμμετοχής στα εκεί εργατικά σωματεία.¹³⁰ Επομένως, η Ένωση είναι διατιθεμένη να παραβλέψει κάποια κριτήρια εισόδου στο επάγγελμα προκειμένου να ικανοποιηθούν τα «γενικότερα» συμφέροντα της Ένωσης.¹³¹

Η χρήση «παράνομων» μέσων για εγγραφή στην ΕΕΤΑ, φαινόμενο από την περίοδο του Μεσοπολέμου, συναντάται και στη δεκαετία του 1960. Η συνεχής απόρριψη των αιτήσεων εγγραφής του Νικόλαου Καλογήρου, την περίοδο 1951-

¹²⁹ Ο Παναγιώτης Σπηλιόπουλος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1900 και εργάστηκε σε ηλικία 15 ετών στο τυπογραφείο του Δημητρίου Δελή. Το 1917 διορίστηκε ως στοιχειοθέτης στο Εθνικό Τυπογραφείο και το 1943 κατέλαβε τη θέση του εργοδηγού των πιεστηρίων. Το 1949 έγινε «εργοστασιάρχης» και το 1962 απολύθηκε αυτοδικαίως από την υπηρεσία του. Βλ. Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, φ. 128. Ο Τάκης Αποστολίδης, αδελφός του Θωμά Αποστολίδη και μέλους της ΕΕΤΑ από το 1941, ίδρυσε τυπογραφείο, στο οποίο απασχολούσε μέλη της Ένωσης. Ο Βασίλειος Μουλαγιάννης εργάστηκε από το 1928 ως λινοτύπης στην εφημερίδα *Εστία*. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος του Συνδικάτου Εργατών Τύπου Αθηνών και με το κλείσιμο της εφημερίδας το 1943 διορίστηκε στο Εθνικό Τυπογραφείο, όπου και παρέμεινε μέχρι το Σεπτέμβριο του 1953. Παράλληλα με την απασχόλησή του στη δημόσια υπηρεσία συνέχισε την εργασία του στην εφ. *Εστία*. Διέθετε μία λινοτυπική μηχανή στο όνομα της συζύγου του. Βλ. Στο ίδιο, φ. 71. Ο Κωνσταντίνος Μαθιόλακας επίσης αγόρασε μια λινοτυπική μηχανή στο όνομα της συζύγου του. Στο ίδιο, φ. 39. Ο Νικόλαος Οικονομάκος, κάτοχος λινοτυπικής μηχανής και ταμίας του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών υποβάλλει αίτηση εγγραφής το 1950. Εγγράφεται το 1955. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 17, «Αίτησις Οικονομάκου Νικολάου», 8.11.1950 και 2.5.1950. Ο Ιωάννης Δασκαλάκης, γιος του Αντώνη Δασκαλάκη, ιδιοκτήτη τυπογραφείου στον Πειραιά, μεταφέρει το 1952 λινοτυπική μηχανή από τον Πειραιά στην Αθήνα, την οποία και εγκατέστησε στο εργοστάσιο Διαλησμά Α.Ε. Στην πορεία ίδρυσε τυπογραφείο προσλαμβάνοντας μέλη της ΕΕΤΑ. Το 1955 εγγράφεται ως μέλος. Βλ. Στο ίδιο, φ. 30, «Αίτησις Ιωάννου Δασκαλάκη», 16.7.1952 και φ. 76, «Ιωάννης Α. Δασκαλάκης», 22.10.1953.

¹³⁰ Ο λινοτύπης Νικόλαος Ευαγγελίδης μέλος της Διεθνούς Τυπογραφικής Ένωσης (ITU) στις ΗΠΑ, με την επιστροφή του στην Ελλάδα έγινε μέλος της ΕΕΤΑ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 74, «Αίτησις Νικολάου Ευαγγελίδη», 9.11.1953. Η αίτηση εγγραφής του Ανδρέα Γιαννόπουλου έγινε άμεσα αποδεκτή το 1964 διότι εκπαιδεύτηκε σε σύγχρονα κυλινδρικά πιεστήρια της Γερμανίας. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 165, «Γιαννόπουλος Ανδρέας του Αλεξίου», 8.8.1964. Για την εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων στις ΗΠΑ βλ. Ιωάννα Παλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό. Η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 179-230.

¹³¹ Ο Θεμιστοκλής Εμμ. Ζερβουδάκης εργαζόμενος για 9 μήνες ως έκτακτος λινοτύπης στη γαλλόγλωσση *Le Messenger d' Athènes* και ως τακτικός στην αγγλόγλωσση *Athens News* εγγράφηκε στην ΕΕΤΑ αν και δεν είχε συμπληρώσει διετή μαθητεία. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 66, «Αίτησις Θεμιστοκλή Εμμ. Ζερβουδάκη», 19.3.1952.

1954, οπότε και εγγράφεται στην Ένωση, τον υποχρέωσαν στην καταβολή χρυσών λιρών σε μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της ΕΕΤΑ προκειμένου να γίνει αποδεκτή η αίτησή του. Η παραδοχή του «λαδώματος» σε δόκιμο μέλος της ΕΕΤΑ και η καταγγελία που ακολούθησε στο νέο ΔΣ της Ένωσης είχαν ως συνέπεια την άμεση διαγραφή του και την ανάληψη διαλεύκανσης της υπόθεσης από το Εποπτικό Συμβούλιο της ΕΕΤΑ. Το ενδιαφέρον της υπόθεσης είναι ότι μαζί με τον Καλογήρου διαγράφεται και το δόκιμο μέλος που γνωστοποίησε τα λεχθέντα στους υπόλοιπους εργάτες τύπου του τυπογραφείου Πετσοπούλου και συγκεκριμένα στο τμήμα της εφημερίδας *Ελευθερία*. Το επιχείρημα της διαγραφής του ήταν η διασκευή της αρχικής φράσης, ύστερα από συστάσεις συναδέλφων: «Δεν ήξερα πως το Σωματείο ήθελε λεφτά για να με γράψει. Τώρα που πέσανε οι λίρες αμέσως με γράψανε», σε «Δεν νόμιζα ότι θα έπρεπε να πληρώσω λίρες διά να εγγραφώ το συντομότερο όπως κάνανε άλλοι εδώ μέσα»,¹³² με σκοπό να ελαφρύνει τη θέση του Καλογήρου.

Το «λάθος» που διέπραξε το δόκιμο μέλος δεν ήταν προφανώς η μετατροπή της φράσης, αλλά το γεγονός της καταγγελίας της πρακτικής στα υπόλοιπα μέλη του τυπογραφείου. Η γνωστοποίηση της δωροδοκίας υποχρέωσε το Διοικητικό Συμβούλιο να εξετάσει τα καταγγεληθέντα. Η προτροπή του πατέρα του, ο οποίος εργαζόταν στο ίδιο τυπογραφείο, να μη δώσει έκταση στο θέμα δεν βρήκε ανταπόκριση. «Επερίμενα να μου απονεμηθώ έπαινος διότι επεδίωξα διά του τρόπου αυτού την εξακρίβωσιν πραγμάτων που εξέθετον μέλη του Δ. Συμβουλίου, παλαιά ή νέα. Αντί αυτού όμως επληροφορήθην μετά μεγάλης λύπης και πικρίας την διαγραφήν μου [...] Δεν γνωρίζω εις ποίον σημείον ακριβώς έσφαλα».¹³³

Το δόκιμο μέλος, ηλικίας μόλις 18 ετών, κατασκεύασε μια ιδανική εικόνα της Ένωσης, γι' αυτό και προσπάθησε να «διασώσει» το γόητρό της θεωρώντας ως αυτονόητη την απουσία της πρακτικής «λαδώματος» μελών του ΔΣ. Το αναμενόμενο πόρισμα της Εποπτικής Επιτροπής ήταν ότι «δεν προκύπτει συγκεκριμένον τι εις βάρος της Διοικήσεως και δωροδοκία διά να προβή αυτή εις την εγγραφήν ως μέλους του προμνησθέντος».¹³⁴ Η Επιτροπή απάλλαξε τη Διοίκηση από τη συκοφαντία αλλά δεν έλαβε ξεκάθαρη θέση απέναντι στον Καλογήρου, «δημιουργηθέντος ούτω φαύλου κύκλου, όστις επιτρέπει μέχρι σήμερα και δίδει το δικαίωμα εις πάντα να διασύρη

¹³² Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «Εκθεσις πορίσματος επί υποθέσεως Νικ. Καλογήρου», 19.8.1954.

¹³³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «Προς το Διοικητικόν Συμβούλιον Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών», 12.9.1954.

¹³⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 2, πρακτικά ΔΣ, 30.8.1954. Το 1966 ξεσπάει νέο σκάνδαλο δωροδοκίας του προέδρου της ΕΕΤΑ για εγγραφή μελών.

*ασυστόλως και ως ούτος νομίζη την υπόληψίν μου».*¹³⁵ Το «λάθος» του Καλογήρου ήταν η γνωστοποίηση της δωροδοκίας και όχι η δωροδοκία καθ' αυτή. Όφειλε να προστατέψει την «τιμή» της Οργάνωσης και όχι να καταγγείλει την πρακτική. Η απόφαση της Διοίκησης να φανεί «ελαστική» για την επανεγγραφή του δόκιμου μέλους και η αυτονόητη επίσης αθωότητα των μελών του ΔΣ αποδεικνύει μάλλον το ακριβώς αντίθετο.¹³⁶

¹³⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 95, «Υπόμνημα Νικολάου Αθ. Καλογήρου», 18.10.1954.

¹³⁶ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 2, πρακτικά ΔΣ, 13.9.1954. Ο Κ. Ζαχαριάδης θα γίνει μόνιμο μέλος της ΕΕΤΑ το 1955.

Κεφάλαιο Έβδομο

Επαρχιακά εργατικά σωματεία: σχέσεις «αλληλεγγύης» και «ανταγωνισμού»

Σωματεία τυπογράφων συγκαταλέγονται μεταξύ των πρώτων εργατικών σωματείων που ιδρύονται σε μια επαρχιακή πόλη. Σε αντίθεση με την περίπτωση του Σωματείου Τυπογράφων της Αθήνας που είναι ένα αριστερό σωματείο από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, στην επαρχία, συνήθως, τα τυπογραφικά σωματεία είναι συντηρητικά ή αλλιώς ρεφορμιστικά. Δεν είναι σπάνιο τα ίδια πρόσωπα του Διοικητικού Συμβουλίου, κυρίως πρόεδροι και γενικοί γραμματείς, να παραμένουν στη θέση τους για πολλά χρόνια. Αν και τυπογραφικά σωματεία ιδρύονται στις περισσότερες επαρχιακές πόλεις από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, αυτά συνήθως παρακμάζουν στην πορεία ή υπολειπώνονται. Όπως αναφέρει ένας «παλαιίμαχος» τυπογράφος: «*εμείς οι παλιοί δεν γκρινιάζαμε, δεν κάναμε απεργίες – καλώς ή κακώς– γίναμε όμως οι μαστόροι και όχι μόνο*».¹ Η είσοδος της στοιχειοθετικής μηχανής ανατρέπει το συσχετισμό δύναμης μέσα στο εργατικό σωματείο με τους λινοτύπες να αναδεικνύονται το πιο δυναμικό του στοιχείο. Σε αυτή την εξέλιξη συνέβαλε η εξαρχής παρουσία μελών της ΕΕΤΑ σε εκείνες τις επαρχιακές εφημερίδες που εγκαθιστούν πρώτες στοιχειοθετικές μηχανές. Η αύξηση του αριθμού των λινοτυπικών μηχανών και άρα των λινοτυπών και μηχανικών ευνοεί την απόσπασή τους από το υπάρχον σωματείο τυπογράφων και τη μεταφορά όρων εργασίας από την Αθήνα στην επαρχία.

Στις επαρχιακές πόλεις μπορούμε να εντοπίσουμε σωματεία τυπογράφων που συμπεριλαμβάνουν ως μέλη εργάτες τύπου, βιβλιοδέτες, λιθογράφους ή χαρτεργάτες με διαφοροποιημένο τίτλο.² Δεν έχει δηλαδή συντελεστεί η διάκριση της Αθήνας μεταξύ τυπογράφων και εργατών τύπου. Ο μικρός αριθμός τυπογραφείων και άρα ο μικρός αριθμός εργαζομένων δεν επιτρέπει την ίδρυση διακριτών ενώσεων. Η απαίτηση 20 τουλάχιστον ατόμων καθιστά απαγορευτική την ίδρυση ενός σωματείου με κριτήριο τον διακριτό τομέα απασχόλησης.

¹ Β. Βουτσίνος, «Από το ημερολόγιο ενός παλαιίμαχου τυπογράφου», *Νέο Επίπεδο* 15-16 (1993), σ. 118.

² «Σωματείον Εργατών Τυπογράφων & Συναφών Επαγγελματιών Καλαμών»: «Ένωση Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Λαρίσης»: «Σωματείων Εργατών Τυπογράφων Ηρακλείου ο 'Γουτεμβέργιος'»: «Ένωση Τυπογράφων Βόλου»: «Ένωση Εργατών Τύπου και Βιομηχανίας Χάρτου Καβάλλας». Παρόλο που δεν δηλώνεται πάντα ρητά στον τίτλο περιλαμβάνουν ως μέλη και εργάτες τύπου.

Η οικογενειακή δομή των επιχειρήσεων καθιστούσε σε μεγάλο βαθμό αδύνατη τη συμμετοχή των μελών της οικογένειας ή συγγενών και φίλων του εργοδότη σε μια εργατική Ένωση, όπως και τη συμμετοχή σε μια απεργιακή κινητοποίηση. Ένα τυπογραφείο μπορεί παράλληλα να εκδίδει εφημερίδα, να είναι καλλιτεχνικό και εκδοτικό, να διαθέτει βιβλιοδετείο, βιβλιοπωλείο ή και χαρτοπωλείο. Ο τεχνικός καταμερισμός της εργασίας που συναντάται σε αυτά τα τυπογραφεία δεν ήταν σαφής. Δηλαδή ένας εργαζόμενος θα μπορούσε να γνωρίζει ποικίλες ειδικότητες εκτελώντας διαφορετικές εργασίες. Οι χαμηλότερες εργοδοτικές ασφαλιστικές εισφορές στο ΤΑΤ που μειώθηκαν από 6 σε 3% το 1948 και συμπιέστηκαν σε 0,75% ως το 1956, έστρεψαν τους εκδότες της επαρχίας στην έστω και τυπική έκδοση μιας εφημερίδας ή περιοδικού ώστε να υπάγονται οι εργαζόμενοί τους στη χαμηλότερη ασφαλιστική βαθμίδα.³ «Δεν πρόκειται περί επαρχιακού Τύπου πραγματικού»,⁴ όπως δηλώνει ο εργοδότης της Αθήνας Μάριος Βουτσαδόπουλος, αλλά ένα τέχνασμα για τη συμπίεση του εργατικού κόστους.

Στη Λάρισα, για παράδειγμα, λειτουργεί η «Ένωσις Τυπογράφων και Βιβλιοδετών». Αυτό προφανώς οφείλεται στον περιορισμένο αριθμό τυπογραφικών επιχειρήσεων που λειτουργούν και άρα στο περιορισμένο αριθμό εργαζομένων. Το εργατικό σωματείο «υποχρεώνεται» στην ενσωμάτωση και άλλων ειδικοτήτων, ώστε να ενισχυθεί η διαπραγματευτική του δύναμη, ιδιαίτερα σε περιόδους απεργιακών κινητοποιήσεων. Επίσης, η παρουσία σε μια περιοχή, μιας μεγάλης σχετικά επιχείρησης, η οποία ενδεχομένως διαθέτει όλα τα τμήματα παραγωγής είναι αυτή που καθορίζει και τον αριθμό ειδικοτήτων του εργατικού σωματείου.

Ο σημαντικότερος παράγοντας για την επίτευξη της διάκρισης μεταξύ τυπογράφων και εργατών τύπου σε μια περιοχή είναι οι λινοτυπικές μηχανές. Αν δεν υπάρχουν λινοτυπικές μηχανές δεν υπάρχουν και «εργάτες τύπου» με τη στενή έννοια του όρου. Συνήθως σε μια λινοτυπική μηχανή αντιστοιχούν δύο λινοτύπες, επομένως αυξημένος αριθμός λινοτυπικών μηχανών σημαίνει ακόμη μεγαλύτερος αριθμός λινοτυπών που αρχίζουν να διακρίνονται από τους υπόλοιπους εργάτες του τυπογραφείου λόγω υψηλότερων αμοιβών και συμπιεσμένου χρόνου εργασίας. Αυτοί

³ Με βάση το νομοθετικό διάταγμα 693/1948 μειώθηκε η εργοδοτική εισφορά των επαρχιακών εφημερίδων στο ΤΑΤ από 6 σε 3%. Το νομοθετικό διάταγμα 3083/1954 μείωσε και πάλι την εργοδοτική εισφορά από 3 σε 1,50% και με το ιδρυτικό νομοθετικό διάταγμα της ΕΙΗΕΕ το 1956, η εργοδοτική εισφορά συρρικνώθηκε στο 0,75%. Οι εργαζόμενοι του επαρχιακού τύπου συνέχιζαν την καταβολή 6% επί του συνόλου των αποδοχών. Οι εργατικές εισφορές αυξήθηκαν σε 7% το 1960 ως μέσο αντιμετώπισης της κρίσης του ΤΑΤ.

⁴ «Ενεκρίθη ο απολογισμός της Διοικήσεως», *Η Τυπογραφία*, 10.7.1961.

οι λινοτύπες (άνδρες και γυναίκες) έχουν μεγαλύτερη διαπραγματευτική δύναμη λόγω έλλειψης εργαζομένων κατόχων της συγκεκριμένης ειδικότητας.

Μέχρι το 1940 λινοτυπικές μηχανές εγκαθίστανται στην Ασπιώτη-ΕΛΚΑ στην Κέρκυρα, σε εφημερίδες του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας.⁵ Μετά τον πόλεμο ακολουθούν τα Χανιά (1945), η Πάτρα (1945), ο Βόλος (1949),⁶ η Καλαμάτα (1950),⁷ τα Ιωάννινα (1951), το Ηράκλειο (1955). Η εγκατάσταση μεταχειρισμένων, συνήθως, λινοτυπικών μηχανών, υποχρεώνει τους εκδότες σε αναζήτηση λινοτυπών και μηχανικών λινοτυπικών μηχανών από την Αθήνα και συγκεκριμένα από την ΕΕΤΑ. Το μονοπώλιο κατοχής της ειδικευσης του εργάτη τύπου της Αθήνας τού δίνει το περιθώριο να ζητήσει αυξημένες αποδοχές για να εργασθεί στην επαρχιακή πόλη ή για να εκπαιδεύσει τους εκεί εργάτες ή εργάτριες.

Η πρώτη λινοτυπική μηχανή που εγκαθίσταται σε ένα τυπογραφείο μιας επαρχιακής πόλης είναι και η πιο σημαντική. Το τυπογραφείο τείνει να συγκεντρώνει τις τυπογραφικές εργασίες της πόλης ή της περιοχής οδηγώντας σε κρίση τα υπόλοιπα τυπογραφεία. Όταν ο ιδιοκτήτης του καλλιτεχνικού τυπογραφείου «Ερμής» στα Ιωάννινα και εκδότης της εφ. *Ηπειρωτικός Αγών*, Ευθύμιος Χρ. Τζάλλας, υποβάλλει αίτηση παροχής δάνειου ύψους 7.000.000 δραχμών από την ΕΤΕ, για τη συμπλήρωση του ποσού αγοράς μιας μεταχειρισμένης λινοτυπικής μηχανής από την εταιρεία «Λ. Χρυσοχοΐδου και Υιοί», προβλέπεται από την τράπεζα αύξηση του αριθμού του εργατικού προσωπικού, κατά δύο με τρεις εργάτες, και αύξηση της παραγωγής κατά 35%.⁸ Η είσοδος μιας ή δύο λινοτυπικών μηχανών σε ένα τυπογραφείο δεν οδηγεί

⁵ Η ανάπτυξη του καπνεμπορίου στην Καβάλα αύξησε και τη ζήτηση για έντυπο υλικό. Τη δεκαετία του 1930 εγκαθίστανται λινοτυπικές μηχανές στην εφημερίδα *Ταχυδρόμος*. Βλ. Γιάννης Β. Ιωαννίδης, *Ο τύπος της Καβάλας από τις αρχές του αιώνα μέχρι σήμερα*, Δήμος Καβάλας, Καβάλα 1996, σ. 92.

⁶ Στον Βόλο η πρώτη λινοτυπική μηχανή εγκαθίσταται το 1949, αλλά το 1951, μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ, οι εκδότες της *Θεσσαλίας* και του *Ταχυδρόμου* καταφέρνουν να προμηθευθούν περισσότερες λινοτυπικές μηχανές, απολύοντας μέρος του εργατικού τους προσωπικού. Οι εργάτες τύπου του Βόλου ζητούν την αποζημίωση των απολυθέντων, την υπαλληλοποίηση των εργατών τύπου, την κήρυξη του επαγγέλματος ως «κεκορεσμένου» με την επαναφορά της ισχύος του νόμου 1939/1940 Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 16, «Ένωσις Τυπογράφων Βόλου προς υπουργείον Τύπου», 27.5.1950 και φ. 96, «Ένωσις Τυπογράφων Βόλου προς υπουργόν παρά την Προεδρίαν κ. Ράλλην και υπουργόν Εργασίας», 23.3.1955.

⁷ Στην Καλαμάτα εγκαθίσταται λινοτυπική μηχανή στην εφημερίδα *Θάρρος* το 1950. Ο αρχιεργάτης της εφημερίδας κατέφυγε στην Αθήνα για την εξεύρεση λινοτύπη. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 16 «Σωματείων Εργατών Τυπογράφων και Συναφών Επαγγελεμάτων Καλαμών προς το Συνδικάτον Τύπου», 13.4.1950.

⁸ Η εκδοτική επιχείρηση «Ερμής» ιδρύθηκε το 1928 και εξέδιδε εκτός από την εφημερίδα *Ηπειρωτικός Αγών*, βιβλία και άλλα έντυπα. Διέθετε ένα επίπεδο πιεστήριο με δυνατότητα εκτύπωσης 3.000 φύλλων την ώρα και την περίοδο 1937-1948 απασχολούσε 10-12 εργάτες και υπαλλήλους. Ο αντιπρόσωπος της εταιρείας της Linotype στην Ελλάδα πωλεί στον Τζάλλα το 1951 μια μεταχειρισμένη λινοτυπική μηχανή Νο. 5 έναντι 75.000.000 δραχμών, όταν η ίδια εταιρεία αγοράζει το 1950 τρεις μεταχειρισμένες λινοτυπικές μηχανές από τον εκδότη Αθανάσιο Μάνο καταβάλλοντας 40.000.000

απαραίτητα σε απολύσεις του εργατικού προσωπικού, καθώς αφενός αναμένεται αύξηση της παραγωγής και αφετέρου δεν υπάρχει εγγύηση για την εύρυθμη λειτουργία τους, ιδιαίτερα στην περίπτωση που οι μηχανές είναι μεταχειρισμένες. Ο εργοδότης είναι υποχρεωμένος στην πραγματικότητα να διαθέτει παράλληλα και στοιχειοθέτες με το χέρι για την έγκαιρη έκδοση των εντύπων.

Οι εργάτες τύπου της Αθήνας ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου μετακινούνται όχι μόνο σε άλλες πόλεις (Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Χανιά, Ηράκλειο, Λάρισα, Βόλο), αλλά και σε άλλες χώρες (Κύπρο, ΗΠΑ, Νότιος Αφρική)⁹ προς αναζήτηση εργασίας, βελτίωσης των αποδοχών και των όρων εργασίας ή για πολιτικούς ή άλλους λόγους είτε μόνιμα είτε για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα. Η παρουσία συγγενών ή φίλων των εργατών τύπου σε αυτές τις περιοχές ευνοεί αυτή τη μετακίνηση. Μετά τη λήξη της χρονικής διάρκειας της συμφωνίας ή επιθυμίας του εργάτη, επιστρέφοντας στην Αθήνα συνεχίζει να κατέχει την ιδιότητα του μέλους της ΕΕΤΑ και τυπικά μόνο «επανεγγράφεται». Κατά το διάστημα δηλαδή της απουσίας, ο εργάτης τύπου διατηρεί τα δικαιώματά του ως μέλος της ΕΕΤΑ και σε περίπτωση μετεγκατάστασής του στην Αθήνα αυτοδικαίως γίνεται ενεργό μέλος.

Η ΕΕΤΑ ήταν η παλαιότερη, πολυπληθέστερη και ισχυρότερη Ένωση Εργατών Τύπου στην Ελλάδα, και τα μέλη της θεωρούνται ως οι «καλύτεροι» εργάτες τύπου, γι' αυτό και δεν είναι σπάνιο μέλη της ΕΕΤΑ να προσλαμβάνονται και στις θέσεις του αρχιεργάτη ή αρχιπαιστή.¹⁰ Η προστασία της κεφαλαιακής επένδυσης, μικρής ή μεγάλης, ήταν αυτή που επέβαλε την πρακτική πρόσληψης εργατών τύπου από την Αθήνα. Μεταξύ του εκδότη και του εργάτη τύπου της Αθήνας υπογράφεται ιδιωτική σύμβαση, ενίοτε προφορική, η οποία περιλαμβάνει την αύξηση των αποδοχών και τη

δραχμές για την καθεμία. Υπάρχει μια σχεδόν διπλάσια διαφορά στο ύψος της τιμής από το οποίο προκύπτει και το κέρδος της εταιρείας. Βλ. ΙΑ ΕΤΕ, Α1Σ44Υ9Φ207, «Δελτίον Πληροφοριών», 5.3.1951· «Λ. Χρυσοχοΐδου και Υιοί, προς Διεύθυνσιν εφ. Ηπειρωτικός Αγών», 28.2.1951 και Α1Σ34Υ13Φ93, «Πωλητήριο τριών λινοτυπικών μηχανών αντί δραχ. 120.000.000», 15.11.1950.

⁹ Το 1952 ο εργάτης τύπου της Βραδυνής Π. Νικολόπουλος ζητεί την παροχή άδειας από τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ με σκοπό την απασχόληση του ίδιου και του γιου του σε μια νεοεκδιδόμενη ελληνική εφημερίδα της Νοτίου Αφρικής. Εξαιτίας των άθλιων συνθηκών εργασίας στο Γιοχάνεσμπουργκ ο Νικολόπουλος ζητεί από την ΕΕΤΑ την πληρωμή των εισιτηρίων επιστροφής. Εν τέλει η ΕΕΤΑ και ο εκδότης της Βραδυνής πλήρωσαν εξ' ημισείας το αντίτιμο των 13 εκατομμυρίων δραχμών. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 26, «Αίτησις τριμήνου μέχρι εξαμήνου αδειάς του συναδ. Π. Νικολοπούλου», 29.2.1952 κατάστιχο 80, πρακτικά ΔΣ, 17.6.1952. Μετά την τετραετή παραμονή του στο Γιοχάνεσμπουργκ (1952-1956), ο λινοτύπης Δημήτρης Σδρίνιας (Κάιρο 1921- Αθήνα 1980), μέλος της ΕΕΤΑ από το 1952, υποβάλλει τυπικά αίτηση επανεγγραφής. Κατά το διάστημα της απουσίας του δεν είχε διαγραφεί από το μητρώο μελών της ΕΕΤΑ. Στο ίδιο, φ. 26, «Απόσπασμα της από 27-6-52 επιστολής του λινοτύπου συν. Δημ. Σδρίνια εκ Γιοχάνεσμπουργκ Ν. Αφρικής», 2.7.1952 και φ. 101, «Δημητρίου Σδρίνια», 16.10.1956.

¹⁰ Το 1945 για την επανέκδοση της εφημερίδας *Μακεδονία* του Ιωάννη Βελλίδη προσλαμβάνονται μέλη της ΕΕΤΑ (αρχιεργάτης, αρχιπαιστής, λινοτύπες, μηχανικοί).

μεταφορά και εφαρμογή όρων εργασίας της Αθήνας στην επαρχία, αλλά αποκλειστικά και μόνο για την ειδικότητα του λινοτύπη. Έτσι παρουσιάζεται το φαινόμενο οι λινοτύπες-μηχανικοί να απασχολούνται για πεντάωρη εργασία και με υψηλότερες αμοιβές και στοιχειοθέτες, διαλυτές, πιεστές, στερεοτύπες να εργάζονται έξι ώρες με χαμηλότερες. Από τη μια δηλαδή εφαρμόζεται ο χρόνος εργασίας των μελών της ΕΕΤΑ, και από την άλλη, ο χρόνος εργασίας των τυπογράφων της Αθήνας. Διασπάται έτσι η συνοχή της εργατικής ένωσης, καθώς δημιουργούνται διαφορετικές κατηγορίες εργαζομένων.

Συνήθως, όταν ένα τυπογραφείο εγκαθιστά λίγες σε αριθμό λινοτυπικές μηχανές, μία ή δύο, ακόμη και τρεις, αποφεύγει την πρόσληψη δύο εργατών, διαφορετικών ειδικοτήτων, δηλαδή λινοτύπη και μηχανικού. Για τη συμπίεση του κόστους εργασίας προτιμούνται εκείνοι οι εργάτες που κατέχουν και τις δύο ειδικότητες, με έμφαση αυτή του μηχανικού. Αυτή η επιλογή ήταν επιβεβλημένη. Η εγκατάσταση μεταχειρισμένων λινοτυπικών μηχανών, η έκδοση συνήθως τετρασέλιδων εφημερίδων, που θα μπορούσαν να στοιχειοθετηθούν και με στοιχεία ή μέσω της εφαρμογής μικτής εργασίας (και λινοτυπίας και στοιχείων), και κυρίως, η απουσία στην περιοχή ελεύθερων ή συνδικαλισμένων εργατών με γνώσεις χειρισμού και επιδιόρθωσης της λινοτυπικής μηχανής, επέβαλαν την επιλογή του μηχανικού. Διαφορετικά, σε περίπτωση βλάβης ο εκδότης ήταν υποχρεωμένος να περιμένει την έλευση από την Αθήνα μηχανικού. Στην Αθήνα ισχύει το αντίστροφο. Όταν ένα εκδοτικό τυπογραφείο ή μια εφημερίδα μικρής κυκλοφορίας εγκαθιστά λινοτυπικές μηχανές, ο εργοδότης προτιμά την πρόσληψη λινοτυπών και όχι μηχανικού λινοτυπικών μηχανών εξαιτίας της παρουσίας τους στην αγορά. Σε περίπτωση βλάβης, ο εργοδότης καταφεύγει είτε στην ΕΕΤΑ είτε κατ' ιδίαν σε μηχανικό χωρίς να είναι υποχρεωμένος να τον προσθέσει στο μόνιμο προσωπικό του. Η τακτική αυτή συναντάται και σε μεγάλες ημερήσιες εφημερίδες της Αθήνας μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1950.

Η διατήρηση της ιδιότητας του εργάτη τύπου της Αθήνας στην επαρχία διακρίνει τον ή τους συγκεκριμένους εργάτες από τους υπόλοιπους. Οι μετακινούμενοι διατηρούν ένα βαθμό αυτονομίας και έχουν την ευχέρεια «απειθαρχίας» στις εντολές του τοπικού σωματείου, καθώς, σε αντίθεση με άλλες χώρες, δεν έχουν υποχρέωση εγγραφής. Επιπλέον η ιδιωτική συμφωνία με τον εκδότη επιτρέπει στον «Αθηναίο» εργάτη τύπου να διαχωρίζει τα δικά του συμφέροντα από των υπολοίπων εργατών, δημιουργώντας προβλήματα στις τοπικές ενώσεις ιδιαίτερα

σε περιόδους οικονομικών διεκδικήσεων.¹¹ Το 1945 με την πρόσληψη του λινότυπη και τέως προέδρου της ΕΕΤΑ Στυλιανού Καραμανώλη ως αρχιεργάτη στη *Μακεδονία*, μεταβάλλεται ο συσχετισμός δύναμης. Ο Καραμανώλης γίνεται απεργοσπάστης ασκώντας παράλληλα τρομοκρατία στους εργάτες ώστε να αποφευχθεί η εγγραφή τους στο νέο σωματείο, το Συνδικάτο Τύπου Θεσσαλονίκης. Η ρήξη του Καραμανώλη με το νέο ΔΣ της ΕΕΤΑ τού έδινε το δικαίωμα άρνησης εφαρμογής των κανόνων της Ένωσης.¹² Απεργοσπαστικό ρόλο έπαιξε και ο αρχιπαιστής Δημήτρης Κατσάτος όταν ανέλαβε την εκτύπωση της εβδομαδιαίας εφημερίδας *Δράσις*. Αν και ήταν γνώστης των διαφορών του εκδότη με το Συνδικάτο σχημάτισε προσωπικό από εκτός του σωματείου εργάτες και από εργάτες τύπου της Αθήνας, «*απεργοσπάστης δηλαδή 100%*».¹³

Το 1944 η ίδρυση της Ένωσης Εργατών Τύπου Πειραιώς προκάλεσε δυσφορία αλλά και νευρικότητα τόσο στα μέλη της ΕΕΤΑ όσο και στο Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών που είδαν τη νέα Ένωση ως «*διασπαστική κίνηση*».¹⁴ Η δημιουργία διακριτού εργατικού σωματείου «*Εργατών Τύπου*» μπορούσε να προκαλέσει ανταγωνιστικό πόλο κυρίως για την ΕΕΤΑ, μετατρέποντάς το σε εφεδρικό στρατό εργασίας για τους εργοδότες των εφημερίδων της Αθήνας. Ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου η γειτνίαση του Πειραιά με την Αθήνα δεν επέτρεψε την ανάπτυξη του τοπικού τύπου. Οι εφημερίδες της Αθήνας είχαν κατακτήσει την αγορά του Πειραιά ενώ μέρος των περιοδικών και εφημερίδων της πόλης είτε μεταφέρονται είτε εκδίδονται σε αθηναϊκά τυπογραφεία. Μόλις το 1933 ο εκδότης του *Χρόνου*, Πύρρος Γιαννόπουλος, εγκαθιστά λινότυπικές μηχανές και κυλινδρικό πιεστήριο, αλλά δεν αποτέλεσε αυτή η εξέλιξη ανταγωνιστική απειλή για τον τύπο της πρωτεύουσας.¹⁵ Γι' αυτό και η ίδρυση νέας ένωσης στον Πειραιά προκάλεσε έκπληξη στα σωματεία της Αθήνας, καθώς τίποτε δεν προμήνυε μια τέτοια εξέλιξη.

¹¹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «*Μαρίνος Πολυδωρόπουλος προς το Διοικητικόν Συμβούλιον της ΕΕΤΑ*», 12.4.1954 και φ. 99, «*Προς τον συν. Κ. Μεταξά εφ. Νεολόγου*», 4.9.1956.

¹² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «*Συνδικάτον Τύπου Θεσσαλονίκης προς την ΕΕΤΑ*», 29.10.1954.

¹³ Ακόμη και όταν το προσωπικό του *Ελληνικού Βορρά* κήρυξε απεργία ο Κατσάτος εργάστηκε για την έκδοση της εφημερίδας. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 99, «*Συνδικάτον Τύπου Θεσσαλονίκης προς ΕΕΤΑ*», 31.7.1956.

¹⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 78, πρακτικά ΔΣ, 3.8.1945.

¹⁵ Για τις εφημερίδες του Πειραιά βλ. Χρήστος Λεβάντας [Κυριάκος Δ. Χατζηδάκης], «*Εν ώρα λυκόφωτος. Η πειραιϊκή δημοσιογραφία κατά τα χρόνια του μεσοπολέμου (1922-1940)*», εφ. *Η Φωνή του Πειραιώς*, 29.12.1973 [ανάτυπο]· Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Γ', σ. 11-39.

Μέλη της ΕΕΤΑ απασχολούνται σε τυπογραφεία του Πειραιά που λειτουργούν με στοιχειοθετικές μηχανές (*Η Φωνή του Πειραιώς*, Αντώνης Δασκαλάκης).¹⁶ Συνήθως αυτά τα τυπογραφεία είναι «μικτά». Δηλαδή απασχολούν παράλληλα και μέλη της ΕΕΤΑ και μέλη του Σωματείου Τυπογράφων Πειραιώς ή ακόμη και «ελεύθερους» εργάτες. Η γνώση που αποκτήθηκε από τη «μικτή» απασχόληση και η επιθυμία επέκτασης των προνομίων που απολάμβαναν τα μέλη της ΕΕΤΑ και στους υπόλοιπους εργάτες ευνόησε την επιθυμία σύστασης διακριτής Ένωσης.

Πρώτη φορά θέμα εντοπιότητας και άρα διάκρισης των εργατών με βάση όχι τον τόπο καταγωγής, αλλά του ανήκειν σε μία ένωση τίθεται το 1949 από την Ένωση Εργατών Τύπου Πειραιώς. Τα μέλη της ΕΕΤΑ αποκαλούνται «Αθηναίοι» και τα μέλη της ΕΕΤΠ «Πειραιώτες» χωρίς αυτό βέβαια να αντανάκλα την κοινωνική πραγματικότητα, δηλαδή την καταγωγή των εργατών τύπου και των δύο ενώσεων. Ως μέσο μείωσης της ανεργίας στους εργάτες τύπου του Πειραιά, τίθεται η ανάκληση των «Αθηναίων» λινοτυπών και η αντικατάστασή τους από «Πειραιώτες». Με βάση απόφαση της Γενικής Συνέλευσης της ΕΕΤΠ αποφασίστηκε η προσφυγή στην ΕΕΤΑ *«με την παράκλησιν και απαίτησιν όπως αποσύρουν τους εργαζομένους εις τας λινοτυπικάς μηχανάς Αθηναίων συναδέλφων, πράγμα που θα προκαλέση την απορρόφησιν δύο εκ των υφισταμένων ανέργων μας εφ' όσον υπάρχουν δύο Πειραιώται λινοτύπαι»*.¹⁷

Αρχικά φαίνεται ως υπερβολική η αντίδραση της Ένωσης του Πειραιά εξαιτίας του μικρού αριθμού των ανέργων. Υποθέτω ότι με αφορμή την ανεργία η Ένωση προσπάθησε να ακολουθήσει την αντίστοιχη στρατηγική που εφάρμοσε η ΕΕΤΑ στην Αθήνα, να θέσει δηλαδή υπό τον έλεγχό της τα τυπογραφεία της περιοχής ώστε να απασχολούνται αποκλειστικά μέλη της. Ο εξαρχής έλεγχος της λινοτυπικής μηχανής ήταν ζωτικό ζήτημα, καθώς η αύξηση του αριθμού τους στον Πειραιά στο σύντομο μέλλον ήταν προ των πυλών. Όπως παραδέχεται ο λινοτύπης Μαρίνος Πολυδωρόπουλος, *«δυστυχώς το δίδαγμα της ξεχωριστής οργανώσεως το έλαβον υπό ημάς»*,¹⁸ υπονοώντας την απόσπαση των στοιχειοθετών των εφημερίδων από το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών στα τέλη της δεκαετίας του 1920.¹⁹ Η απάντηση της

¹⁶ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 17, «Ένωσις Εργατών Τύπου Πειραιώς», 1.9.1951.

¹⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 15, «Ένωσις Εργατών Τύπου Πειραιώς, Ψήφισμα Εκτάκτου Γενικής Συνελεύσεως 1 Ιουλίου 1949».

¹⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 78, πρακτικά ΔΣ, 3.8.1945.

¹⁹ Ακόμη και μετά τον πόλεμο, μέλη του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών συνέχιζαν να βλέπουν τη συγκρότηση της ΕΕΤΑ ως «διασπαστική» κίνηση. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 45, Ε.

ΕΕΤΑ στην απαίτηση της ΕΕΤΠ ήταν ότι «εις τας Αθήνας εργάζονται πλείστοι Πειραιώτες συνάδελφοι, τούτο ουδέποτε απετέλεσε έρεισμα ή σκέψις καν εγεννήθη περί απομακρύνσεώς των ως στοιχείου αλλοφύλου, εντεύθεν των.....συνόρων μας».²⁰ Η απειλή απόλυσης των «Πειραιωτών» από τα τυπογραφεία της Αθήνας σταμάτησε κάθε προσπάθεια. Η συνειδητοποίηση της αδυναμίας ανταγωνισμού με την ΕΕΤΑ, παρότρυνε μέλη της νέας Ένωσης στην υποβολή αίτησης για εγγραφή στην ΕΕΤΑ.

Η εμπειρία συγκρότησης νέας Ένωσης Εργατών Τύπου κινητοποιεί τους εργάτες τύπου της Αθήνας προς την προσπάθεια συγκρότησης αντίστοιχων σωματείων εργατών τύπου στη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα, ώστε να τεθούν άμεσα υπό τον έλεγχό της. Η επιλογή των δύο πόλεων δεν είναι τυχαία. Η Θεσσαλονίκη είναι το δεύτερο μεγαλύτερο εκδοτικό κέντρο της χώρας μετά την Αθήνα, μέλη της ΕΕΤΑ απασχολούνται ήδη σε εφημερίδες της Θεσσαλονίκης²¹ και τέλος, όπως αποδείκνυε και η εμπειρία του Μεσοπολέμου, εργάτες τύπου της Θεσσαλονίκης μπορούσαν να μετατραπούν σε απεργοσπάστες.²²

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των εφημερίδων της επαρχιακής πόλης, η ανάγκη ταχύτερης έκδοσης και κυκλοφορίας, η αύξηση της έντυπης παραγωγής ή συγκέντρωσής της σε ένα τυπογραφείο, αλλά και η κήρυξη μιας απεργίας είναι παράγοντες που ασκούν πιέσεις στους εκδότες ώστε να πεισθούν για την ανάγκη μετάβασης στη θερμή τυπογραφία. Το 1945 η κήρυξη απεργίας στην εφημερίδα *Νεολόγος Πατρών* και η άρνηση του εκδότη Ιωάννη Π. Παπανδροπούλου να ικανοποιήσει τα αιτήματα, είχε ως αποτέλεσμα την απόλυση ή αποχώρηση τυπογράφων και συντακτών, οι οποίοι ιδρύουν Συνεργατική Εταιρεία για την

Παναγιωτίδης, «Γιατί οι τυπογράφοι να έχουν δύο σωματεία», *Τύπος – Χάρτης. Όργανο της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου και Βιομηχανίας Χάρτου* 5 (17 Μαΐου 1946), σ. 4.

²⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 15, «Προς την Ένωση Εργατών Τύπου Πειραιώς», 1.8.1949.

²¹ Η εφημερίδα *Το Φως* της Θεσσαλονίκης εγκαθιστά λινοτυπικές μηχανές το 1936, η *Μακεδονία* το 1939 και το 1948 η *Νέα Αλήθεια* και ο *Ελληνικός Βορράς*. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 16, «Προς το Διοικητικόν Συμβούλιον της ΕΕΤΑ» [1950].

²² Το Μάρτιο του 1925 η Ομοσπονδία Εργατών Τύπου & Βιομηχανίας Χάρτου κήρυξε απεργία με αφορμή τη σύλληψη του γενικού γραμματέα της και μέλους του ΚΚΕ Θωμά Αποστολίδη. Ανάμεσα σε άλλα αιτήματα ζήτησε την κατά 25-50% αύξηση των αποδοχών των εργαζομένων τυπογράφων και την κατά είκοσι φορές αύξηση του ημερομισθίου των εργατών τύπου σε περίπτωση αύξησης της τιμής των εφημερίδων. Με τη διαμεσολάβηση της κυβέρνησης μετέβησαν στην Αθήνα 40 στοιχειοθέτες και λινοτύπες από τη Θεσσαλονίκη προς αντικατάσταση των απεργούντων εργατών τύπου. Κατά τη διάρκεια της απεργίας κυκλοφόρησε από τις 21 μέχρι τις 27 Μαρτίου του 1925 ο *Αθηναϊκός Τύπος*, κοινή έκδοση των απογευματινών εφημερίδων *Εστία*, *Έθνος*, *Βραδυνή* και *Απογευματινή*. Βλ. «Η απεργία των τυπογράφων», *Ο Αθηναϊκός Τύπος*, 21.3.1925· «Έρχονται τυπογράφοι εκ Θεσσαλονίκης», *Ο Αθηναϊκός Τύπος*, 22.3.1925· «Η αποτυχία της απεργίας», *Ο Αθηναϊκός Τύπος*, 24.3.1925. Υποθέτω ότι κατά τη διάρκεια της απεργίας και οι εκδότες του πρωινού τύπου εξέδωσαν κάποιο ανάλογο κοινό έντυπο, το οποίο, ωστόσο, δεν εντοπίστηκε στις βιβλιοθήκες.

επανεκδοση της εφημερίδας *Η Σημερινή*.²³ Ο Παπανδρόπουλος, ήρθε αντιμέτωπος όχι μόνο με το «άδειασμα» του τυπογραφείου και την αδυναμία έγκαιρης έκδοσης, αλλά και με τον ανταγωνισμό με τη νέα εφημερίδα. Οι μεταβολές αυτές υποχρέωσαν τον εκδότη στην αγορά μεταχειρισμένης λινοτυπικής μηχανής και στην αναζήτηση εργάτη τύπου από την Αθήνα.

Η κυκλοφορία εφημερίδων της Θεσσαλονίκης και της Πάτρας στην Αθήνα ήταν επίσης ένας σημαντικός παράγοντας που συνέβαλε στην επέκταση της προσπάθειας ελέγχου και εφαρμογής της εργασιακής και παραγωγικής διαδικασίας της Αθήνας στις δύο πόλεις. Στόχος της ΕΕΤΑ ήταν η μεταφορά και η εφαρμογή των όρων εργασίας και του ύψους των αποδοχών στην επαρχία, ώστε να μην λειτουργούν οι εργάτες της επαρχίας απεργοσπαστικά απέναντι στην ΕΕΤΑ αφενός, και αφετέρου, οι εκδότες της επαρχίας ανταγωνιστικά απέναντι στους εκδότες της Αθήνας. Λειτουργώντας με επωφελέστερους όρους οι εκδότες της επαρχίας θα είχαν συγκριτικά πλεονεκτήματα τόσο στο ύψος του εργατικού κόστους όσο και στους όρους έκδοσης. Αυτό θα αποτελούσε πρόβλημα στα μέλη της ΕΙΗΕΑ που ενδεχομένως θα προσπαθούσαν να άρουν τις όποιες ευνοϊκές μέχρι τότε συνθήκες εργασίας είχαν αποκτήσει οι εργάτες τύπου της Αθήνας. Η εφαρμογή της πενταώρου εργασίας για όλα τα μέλη της ΕΕΤΑ, τα υψηλά ημερομίσθια, η τήρηση των ημερών αργίας και της Κυριακής αργίας, η εφαρμογή από το 1948 του κλεισίματος των εφημερίδων το Σάββατο στις 9:30 το βράδυ ήταν μερικά από τα «προνόμια» που η ΕΕΤΑ σε όλη την περίοδο μάχεται για να διατηρήσει στην Αθήνα και να επεκτείνει στην επαρχία.²⁴

²³ *Η Σημερινή* εκδίδεται το 1925 από τους απεργούς τυπογράφους και συντάκτες των εφημερίδων της Πάτρας. Το 1945, με αφορμή τη νέα απεργία, το Σωματείο Τυπογράφων Πατρών παραχωρεί τον τίτλο στη Συνεργατική Εταιρεία, η οποία επανεκδίδει τη *Σημερινή*, από τις 14 Μαρτίου του 1945 μέχρι τις 15 Αυγούστου του 1951, υπό τη διεύθυνση του δημοσιογράφου Χρίστου Α. Ριζοπούλου. Μετά τη διακοπή έκδοσης της εφημερίδας, ο Ριζόπουλος εξέδωσε στην Πάτρα την εφ. *Η Ημέρα*. Βλ. Νίκος Ε. Πολίτης, «Η Σημερινή», Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου*, τ. Δ', ό.π., σ. 87-88.

²⁴ Το Σεπτέμβριο του 1948 οι εργάτες τύπου της Αθήνας, σε συνεργασία με την ΕΣΗΕΑ, κήρυξαν απεργία για τον περιορισμό της εργασίας του Σαββάτου, «ούτως ώστε η Κυριακή λεγόμενη αργία να είναι πραγματική και δι' όλους μας». Τον Οκτώβριο του 1948 το νωρίτερο κλείσιμο των εφημερίδων το Σάββατο επεκτείνεται και στη Θεσσαλονίκη, αλλά καταπατείται συστηματικά από τους εκδότες. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 78, πρακτικά ΔΣ, 17.8.1948, 17.9.1948 και 21.10.1948. Για την ενσωμάτωση στην εφημερίδα τελευταίων ειδήσεων εκδότες εφημερίδων (*Ακρόπολις*, *Le Messenger d' Athènes*, *Εθνικός Κήρυξ* κ.ά.) παραβιάζουν τον χρόνο εργασίας προκαλώντας αφενός την αντίδραση των υπόλοιπων εκδοτών και αφετέρου «κακό προηγούμενον», δηλαδή ζήτημα ενδεχόμενης μελλοντικής απώλειας αυτής της κατάκτησης. Με βάση την απόφαση της ΕΕΤΑ, οι στοιχειοθέτες, λινοτύπες και μηχανικοί όφειλαν να εγκαταλείπουν το τυπογραφείο στις 9:30 ακριβώς, κάθε Σάββατο, «αδιαφορώντες διά την περαιτέρω τύχην της εφημερίδος», ενώ οι πιεστές «μέχρι της 10ης νυκτερινής, το πολύ». Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 37, «ΕΕΤΑ προς άπαν το προσωπικόν της 'Ακροπόλεως'»,

Το 1949 η ΕΕΤΑ αποφασίζει την αποστολή επιτροπής στην Πάτρα με σκοπό την ίδρυση «Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών» με σκοπό την «παύσιν της εργασίας την 10ην νυκτερινής του Σαββάτου ήτις θα θεωρηθή ως πρώτη επιτυχία της νεοϊδρυθείσης Ένώσεως».²⁵ Η επέκταση της παύσης στην επαρχία σήμαινε την αδυναμία των εκδοτών της Πάτρας να συμπεριλάβουν στα φύλλα τους ειδήσεις τελευταίας στιγμής, οι οποίες θα απουσίαζαν από τις εφημερίδες της Αθήνας. Η ΕΕΤΑ έχει αναλάβει την ευθύνη έκδοσης των αθηναϊκών εφημερίδων και κατά συνέπεια ήταν υπεύθυνη για την έγκαιρη και ταυτόχρονη κυκλοφορία ώστε να διασφαλίζεται η «ισομεταχειρίσις» και να αποτρέπεται ο «αθέμιτος» ανταγωνισμός. Η αύξηση του ανταγωνισμού τόσο σε τοπικό επίπεδο όσο και με τις αθηναϊκές εφημερίδες που εντείνεται τη δεκαετία του 1960, λόγω κυρίως της έγκαιρης διανομής των αθηναϊκών εφημερίδων στην επαρχία και ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη, η αύξηση του τιράζ, του αριθμού των σελίδων και η αρτιότητα των τεχνικών εγκαταστάσεων επέβαλαν την καταπάτηση των συμφωνηθέντων. Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 με την υπογραφή της συμφωνίας των εκδοτών της Αθήνας (πλην της *Ακροπόλεως*) επιτράπηκε η κυκλοφορία των αθηναϊκών εφημερίδων στη Θεσσαλονίκη νωρίτερα, από τις 9 στις 7 το πρωί, όπως και αντίστοιχα των εφημερίδων της Θεσσαλονίκης στην Αθήνα, με την προϋπόθεση ότι οι εφημερίδες κυρίως του Βελλίδη (*Μακεδονία-Θεσσαλονίκη*) να κλείνουν το φύλλο τους στις 9:30 το βράδυ του Σαββάτου.²⁶

Η προσπάθεια δημιουργίας παρόμοιων συνθηκών εξασφάλιζε την ισχυροποίηση της ΕΕΤΑ στην Αθήνα γι' αυτό και έσπευσε να επεκτείνει το μέτρο και στις υπόλοιπες επαρχιακές πόλεις. Μπορεί επομένως να υποστηριχθεί ότι τόσο η ίδρυση του Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης όσο και της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών ήταν αποτέλεσμα της δράσης της ΕΕΤΑ, η οποία επιτάχυνε τις σωματειακές εξελίξεις, δηλαδή την απόσπαση των εργατών τύπου από τα αντίστοιχα σωματεια τυπογράφων. Δεν σημαίνει ότι απουσίαζαν οι προϋποθέσεις, αλλά αν σκεφθούμε ότι

14.5.1952· «Προσωπικό Πιεστηρίου Εθνικού Κήρυκος προς ΕΕΤΑ», 14.3.1952· φ. 26, «Προς τον συν. Δημ. Μανωλάκον», Απρίλιος 1952· φ. 73, «Προς το προσωπικόν της εφ. Μεσσαζέρ», 25.6.1953.

²⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 79, πρακτικά ΔΣ, 22.7.1949.

²⁶ «Τα ωράρια και η κυκλοφορία των εφημερίδων», *Ελευθεροτυπία* 28 (Ιανουάριος 1966), σ. 21. Μέχρι τότε ο Βελλίδης, όπως και οι υπόλοιποι εκδότες της Θεσσαλονίκης, ασκούσε πολιτικές πιέσεις για την παρεμπόδιση της κυκλοφορίας των αθηναϊκών εφημερίδων στη Βόρεια Ελλάδα. Τα αθηναϊκά φύλλα διακινούνται στη Θεσσαλονίκη μετά τις εννέα το πρωί ώστε να μην ανταγωνίζονται τα τοπικά. Όπως μας πληροφορεί ο οδηγός του Βελλίδη, Λευτέρης Βόδενας, «σ' αυτό το κλίμα έπαιξε ρόλο κάποια άτυπη συμφωνία ανάμεσα στον Βελλίδη και τον Χρίστο Λαμπράκη». Βλ. Χρήστος Χριστοδούλου, *Ο εκδότης Ιωάννης Βελλίδης*, ό.π., σ. 71. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 καταργείται στη Θεσσαλονίκη η εφαρμογή του ωραρίου του Σαββάτου, αυξάνοντας τον ανταγωνισμό με τις εφημερίδες της Αθήνας. Βλ. Χρήστος Καραμπλιάς, «Η τριμερής συζήτησις είναι τώρα αναγκαία», *Ελευθεροτυπία* 2 (Νοέμβριος 1963), σ. 23-24.

στην Πάτρα μέχρι το 1949 λειτουργούν μόνο δύο λινοτυπικές μηχανές σε μια μόνο εφημερίδα (*Νεολόγος Πατρών*), μπορούμε να υποθέσουμε ότι χωρίς την άσκηση της συγκεκριμένης πολιτικής της ΕΕΤΑ, ενδεχομένως, η ίδρυση της Ένωσης θα μετατοπιζόταν μερικά χρόνια αργότερα.

Εξαιτίας ακριβώς του μικρού αριθμού λινοτυπικών μηχανών, η Ένωση της Πάτρας κυριαρχείται αριθμητικά από τους χειροστοιχειοθέτες, οι οποίοι απασχολούνται τόσο στις εφημερίδες όσο και στα εκδοτικά και καλλιτεχνικά τυπογραφεία της πόλης. Μάλιστα η σύμπτωση των ειδικοτήτων και η απασχόληση σε κοινά τυπογραφεία των μελών της νέας Ένωσης και του Σωματίου Τυπογράφων Πατρών οδήγησε τις δύο διοικήσεις στο να θέσουν, το 1957, ζήτημα ενοποίησης των δύο σωματείων με την ελπίδα ισχυροποίησης της διαπραγματευτικής τους δύναμης.²⁷

Οι εκδότες της Πάτρας είχαν τη δυνατότητα πρόσληψης, κυρίως, λινοτυπών και μηχανικών λινοτυπικών μηχανών από την Αθήνα, ελεύθερων εργατών, τυπογράφων ακόμη και συνταξιούχων χωρίς να απαιτείται η «συγκατάθεση» της Ένωσης ή εγγραφή των εργαζομένων σε αυτή. Η ύπαρξη εφεδρικού στρατού εργασίας, η αδυναμία καθιέρωσης κλειστού επαγγέλματος και εφαρμογής των όρων των συμβάσεων εργασίας μείωνε τη διαπραγματευτική δύναμη της Ένωσης δίνοντας τη δυνατότητα στους εκδότες καταπάτησης των όρων εργασίας και συμπίεσης των αποδοχών.

Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι οι ενώσεις εργατών τύπου της Θεσσαλονίκης και της Πάτρας ιδρύονται από την ΕΕΤΑ πριν το 1950 δηλαδή πριν την υπογραφή της συλλογικής σύμβασης εργασίας με την Κοινοπραξία Αθηναϊκών Εφημερίδων. Η υπογραφή της σύμβασης αποτέλεσε τομή στην ιστορία της Ένωσης. Η καθιέρωση ενιαίας κλίμακας αποδοχών (ταρίφα)²⁸ για τα μέλη της ΕΕΤΑ, ανεξαρτήτως ηλικίας, ετών απασχόλησης ή ειδικότητας και η «νομιμοποίηση» της αναγνώρισης της ΕΕΤΑ ως υπεύθυνης για την έκδοση των αθηναϊκών εφημερίδων ήταν «προνόμια» που έθεσαν τη βάση σταθεροποίησης του σωματίου. Η προσθήκη νέων προνομίων μετά το 1950 μεγάλωσε ακόμη περισσότερο την απόσταση της ΕΕΤΑ από τις υπόλοιπες επαρχιακές ενώσεις, γι' αυτό και δεν καταβάλλονται από την Ένωση προσπάθειες ίδρυσης νέων σωματείων εργατών τύπου σε άλλες επαρχιακές πόλεις.

²⁷ «Τυπογράφοι Πατρών», *Εργάτης Τύπου και Χάρτου* 1 (10 Φεβρουαρίου 1957), σ. 4.

²⁸ Οι τυπογράφοι του Μιλάνου από τα μέσα του 19ου αιώνα πραγματοποιούν απεργίες με βασικό αίτημα, εκτός της αύξησης των αποδοχών, τη σταθεροποίηση της κλίμακας των αποδοχών (ταρίφα). Βλ. Louise A. Tilly, *Politics and Class in Milan 1881-1901*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 1992, σ. 140-144.

Στην πράξη είναι ευκολότερο για την ΕΕΤΑ να ελέγξει αφενός οργανωμένους εργάτες παρά «ελεύθερους» στην αγορά και αφετέρου ένα νέο σωματείο παρά ένα παλαιό. Η ΕΕΤΑ προσανατολίζεται στον έλεγχο της λινοτυπικής μηχανής, καθώς ευνοεί και τον έλεγχο του αριθμού των μαθητευομένων ή των νέων εργατών και εργατριών. Παραμένει αδιάφορη η χειραγώγηση εκείνων των σωματείων τυπογράφων όπου κυριαρχούν αριθμητικά οι στοιχειοθέτες με το χέρι. Το κριτήριο επομένως δεν είναι το προϊόν που παράγεται (εφημερίδα, βιβλίο ή άλλο), αλλά η μέθοδος παραγωγής. Δεν πρέπει επομένως να προξενεί εντύπωση, στοιχειοθέτης της Πάτρας να ζητεί να του χορηγηθεί άδεια ανοχής για την εκμάθηση της εργασίας του λινοτύπη από τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ και όχι από το σωματείο της Πάτρας.²⁹

Το 1949 η ΕΕΤΑ επιδιώκει την αποχώρηση των εργατών τύπου από την Ένωση Εργατών Τυπογράφων Θεσσαλονίκης,³⁰ με σκοπό την ίδρυση διακριτού σωματείου, του «Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης». Το Συνδικάτο ιδρύεται τον Ιούλιο του 1949 από 21 άνδρες εργάτες τύπου μεταξύ των οποίων εντοπίζονται μέλη της ΕΕΤΑ (τέσσερις λινοτύπες, ένας μαρμαράς και ένας μηχανικός).³¹ Δεν είναι επομένως παράξενο που η ΕΕΤΑ αποκαλείται συχνά από τα μέλη του Συνδικάτου «μητέρα οργάνωσις».³² Η παράνομη εγγραφή σε δύο διαφορετικά εργατικά σωματεία και ο

²⁹ Ο στοιχειοθέτης Ιωάννης Κ. Γιαννόπουλος, μέλος της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών και εργαζόμενος σε καλλιτεχνικό τυπογραφείο της πόλης ζητεί το 1952 ανοχή από την ΕΕΤΑ για την εκμάθηση της ειδικότητας του λινοτύπη. Η αίτησή του απορρίπτεται. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 30, «Ιωάννης Κ. Γιαννόπουλος», 13.10.1952.

³⁰ Η «Ένωση Εργατών Τυπογράφων Θεσσαλονίκης», μέλος του Συνδέσμου Συντεχνιών Θεσσαλονίκης, ιδρύεται το 1915 από 26 άνδρες τυπογράφους (στοιχειοθέτες, χαρτοθέτες, πιεστές). Με την τροποποίηση του καταστατικού το 1931 γίνονται πλέον αποδεκτοί ως μέλη και λινοτύπες, βιβλιοδέτες και τσιγκογράφοι. Βλ. ΓΑΚ/ΙΑΜ/ΑΕΕ ΔΙΚ 001.10, φ. 42, *Καταστατικόν Ενώσεως Εργατών Τυπογράφων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1915.

³¹ Τα μέλη της ΕΕΤΑ που εντοπίζονται και ως ιδρυτές του Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης είναι: οι λινοτύπες Λέων Βλυσίδης και Εμμανουήλ Σφακιανάκης (με έτος εγγραφής στην Ένωση το 1933)· οι επίσης λινοτύπες Αναστάσιος Καραγκούνης και Θεόδωρος Μπιτσαζάκης (1936), εκ των οποίων ο τελευταίος διαγράφεται από την ΕΕΤΑ το 1945· ο μαρμαράς Ιωάννης Αμαραντίδης (1934) και ο μηχανικός Αντώνιος Κουλουμπής (1946). Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 77 και ΓΑΚ/ΙΑΜ/ΑΕΕ ΔΙΚ 001.10, φ. 2297, *Καταστατικόν Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1949. Το ίδιο φαινόμενο, δηλαδή εργάτες τύπου της Αθήνας να είναι παράλληλα μέλη σε δύο διαφορετικά εργατικά σωματεία ενδεχομένως να συναντούσαμε και στην περίπτωση της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών. Συντάκτες της Αθήνας επίσης είναι εγγραμμένοι σε δύο διαφορετικά σωματεία. Το Μάιο του 1947 μέλη της ΕΣΗΕΑ, της ΕΣΑΤ και «ελεύθεροι» αθλητικοί συντάκτες σε συνεργασία με τους εκδότες της *Αθλητικής Ηχούς* και του *Αθλητισμού της Ελλάδος* ιδρύουν τον Πρωτοδικείο Αθηνών (ΣΑΣ). Το καταστατικό του συνδέσμου εγκρίνεται εν τέλει από το Πρωτοδικείο Αθηνών το 1952, αλλά ο ΣΑΣ λειτουργεί το 1953 με πρώτο πρόεδρο τον εκδότη της *Αθλητικής Ηχούς*, Αθανάσιο Σέμπο. Βλ. Γιώργος Κουσούνελος, *Λεξικό ελληνικού αθλητικού τύπου*, ό.π., σ. 155-159.

³² «Ειδικώς ημείς οι Θεσσαλονικείς, αποβλέποντες προς την Ένωσιν Εργατών Τύπου Αθηνών ως προς μητέρα οργάνωσιν, αναμένομεν πολλά τα ωφέλιμα από την δράσιν σας, τόσον εις τον συνδικαλιστικόν – οικονομικόν, όσον και εις τον ασφαλιστικόν τομέα του επαγγέλματός μας». Βλ. Αρχείο

κίνδυνος διαγραφής τους από την ΕΕΤΑ έθεσαν ζήτημα επιστροφής στην Αθήνα. «Βεβαίως το συμφέρον μάς ώθησε μέχρις ενός ορίου να απομακρυνθώμεν της έδρας μας, αλλά για το καρφί δεν πρέπει να χάσωμεν το πέταλο».³³ Η μετακίνησή τους στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιήθηκε λόγω αυξημένων αποδοχών, αλλά και αδυναμίας εξεύρεσης εργασίας στην Αθήνα. Τα μέλη της ΕΕΤΑ προτιμούν να επιστρέψουν στο καθεστώς του ανέργου παρά να απολέσουν τα προνόμια. Για τη Διοίκηση δεν τίθεται ζήτημα διαγραφής. Η αυξημένη ανεργία στην Αθήνα και η απασχόληση του μεγαλύτερου αριθμού των μελών στη *Μακεδονία* του Ι. Βελλίδη, έπεισαν τα μέλη της Διοίκησης για τη μη διαγραφή τους.

Η προσπάθεια εφαρμογής όρων και συνθηκών εργασίας της Αθήνας στη Θεσσαλονίκη δεν έχει ωστόσο τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Οι δύο πόλεις διέφεραν σημαντικά καθιστώντας αδύνατη μια τέτοια προσπάθεια. Σε αντίθεση με την ΕΕΤΑ, το Συνδικάτο Τύπου Θεσσαλονίκης δεν προνόησε για τη συντήρηση εφεδρικού στρατού εργασίας (δοκίμων μελών ή τυπογράφων των εκδοτικών) ώστε να έχει τη δυνατότητα άμεσης στελέχωσης και άρα ελέγχου των νεοεκδιδόμενων εφημερίδων. Οι εργοδότες είχαν την επιλογή πρόσληψης «ελεύθερων» εργατών τόσο από τη Θεσσαλονίκη και την επαρχία όσο και από την Αθήνα. Το δικαίωμα πρόσληψης ελεύθερων εργατών από την πλευρά των εργοδοτών και η καταβολή διαφορετικού ύψους αποδοχών, στις νέες εφημερίδες, κατώτερων από αυτές που όριζε η σύμβαση εργασίας, αφαίρεσε τη δυνατότητα διατήρησης του «κλειστού» επαγγέλματος, αλλά και γενίκευσης της εφαρμογής των όρων εργασίας.³⁴

Το 1949 το Συνδικάτο της Θεσσαλονίκης τονίζει στην Αθήνα ότι είναι «απαράδεκτος πάσα έλευσις εις Θεσσαλονίκην λινοτύπου», με το αιτιολογικό ότι δημιουργεί ανεργία στα μέλη του σωματείου. Η Αθήνα υποστηρίζει ότι:

*δεν δύναται ν' ακολουθήση άλλην γραμμήν από εκείνην η οποία εξασφαλίζει πλήρη ελευθερίαν εργασίας και μετακινήσεως εις ολόκληρον την Ελλάδα, αρκεί οι μετακινούμενοι εργάται να προσαρμόζονται και να πειθαρχούν εις τας κατά τόπους συνθήκας εργασίας, τας οποίας έχουν θεσπίσει και κατακτήσει αι τοπικάί οργανώσεις.*³⁵

ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 99, «Συνδικάτον Τύπου Θεσσαλονίκης, προς την Ένωσιν Εργατών Τύπου Αθηνών», 1.4.1956.

³³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 15, «Εμμανουήλ Σφακιανάκης, Θεόδωρος Μπιτσαζάκης, Χρίστος Καραδημητρίου, Αγησίλαος Βραχνός, Αναστάσιος Καραγκούνης προς ΕΕΤΑ», 14.9.1949.

³⁴ Γιώργος Χατζόπουλος, *Η ιστορία του τύπου*, ό.π., σ. 36.

³⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 15, «ΕΕΤΑ, προς το Διοικητικόν Συμβούλιον Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης», 6.10.1949.

Η θέση της ΕΕΤΑ θυμίζει το σύστημα περιπλάνησης που εφαρμόστηκε σε άλλες χώρες από τις τυπογραφικές ενώσεις τον 19ο αιώνα στην Ευρώπη και στη Βόρεια Αμερική σε όλα σχεδόν τα επαγγέλματα των τεχνιτών, χαρτοποιών, τυπογράφων, παπουτσήδων, πιλοποιών, βιβλιοδετών, ραφτών κ.λπ. με σκοπό τη μείωση της ανεργίας και διατήρηση των τοπικών αποδοχών σε υψηλά επίπεδα.³⁶

Με βάση το καταστατικό, δικαίωμα εγγραφής στην Ένωση έχουν λινοτύπες, τυπογράφοι, μηχανικοί λινοτυπικών μηχανών, μηχανικοί πιεστηρίων, στερεοτύπες και βοηθοί αυτών που εργάζονται τουλάχιστον για δύο χρόνια σε ημερήσιες εφημερίδες της Θεσσαλονίκης.³⁷ Αν και δεν γίνεται μνεία για το φύλο των μελών ο αποκλεισμός των γυναικών πρέπει να θεωρηθεί αυτονόητος. Το καταστατικό του 1949 όπως και αυτό του 1961 φαίνεται ότι καταρτίστηκε έχοντας ως πρότυπο το καταστατικό της ΕΕΤΑ. Στόχος της νέας Ένωσης ήταν η απόλυτη «*συνεργασία και συχνή παρακολούθησις των βημάτων της Ένώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών*». [...] *Παρακαλούμεν λοιπόν την αδελφήν Οργάνωσιν των Αθηνών όπως μας θεωρήση ως έν αναπόσπαστον εξάρτημά της*».³⁸ Βλέπουμε λοιπόν ότι η ΕΕΤΑ αποτέλεσε το πρότυπο Ένωσης που οι υπόλοιπες ενώσεις εργατών τύπου προσπάθησαν να προσεγγίσουν.

Παρά τα όποια προβλήματα, το Συνδικάτο αποτέλεσε τη μοναδική «επαρχιακή» Ένωση που αποπειράθηκε, και ως ένα βαθμό κατάφερε, να εφαρμόσει τις αντίστοιχες συμβάσεις εργασίας που υπέγραφε η ΕΕΤΑ με την ΕΙΗΕΑ. Καθιέρωσε κατώτατο όριο ημερομισθίου για όλα τα μέλη της, ανεξαρτήτως ηλικίας, ειδικότητας ή ετών απασχόλησης, μηνιαία τιμαριθμική αναπροσαρμογή, αυξημένες ημέρες αδείας μετ' αποδοχών, ενώ το 1951, ως συνέπεια της απεργίας του 1950, ιδρύεται ο Κλάδος Ασφαλίσεως Εργατών Τύπου Θεσσαλονίκης υπό τη σκέπη του ΤΑΕΤΑ.³⁹

³⁶ Eric Hobsbawm, "The tramping artisan", του ίδιου, *Labouring Men*, ό.π., σ. 34-63. Συγκεκριμένα για την περιπλάνηση των τυπογράφων στην Αγγλία κατά τον 19ο αιώνα βλ. A. E. Musson, *The Typographical Association: Origins and History up to 1949*, Oxford University Press, Λονδίνο 1954, σ. 14-69· για τις ΗΠΑ βλ. Seymour Martin Lipset – Martin A. Trow – James S. Coleman, *Union Democracy*, ό.π., σ. 18· για τον Καναδά βλ. Sally F. Zerker, *The Rise and Fall*, ό.π, σ. 54-65. Για την περίπτωση της περιπλάνησης των ζαχαροπλαστών της Κεντρικής Ευρώπης βλ. Μαρία Παπαθανασίου, *Διαδρομές και ταυτότητες περιπλανώμενων τεχνιτών. Δύο ζαχαροπλάστες στην Ευρώπη του 19ου αιώνα*, Σμίλη, Αθήνα 2012.

³⁷ ΓΑΚ/ΙΑΜ/ΑΕΕ ΔΙΚ 001.10, φ. 2297, *Καταστατικόν Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1949 και *Καταστατικόν του Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1961.

³⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 15, «Συνδικάτον Τύπου Θεσσαλονίκης προς το Διοικητικόν Συμβούλιον της Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών», 23.6.1949.

³⁹ Ο Κλάδος Ασφαλίσεως Εργατών Τύπου Θεσσαλονίκης (ΚΑΕΤΘ) με λογαριασμό κύριας ασφάλισης (κατά της ανικανότητας, του γήρατος και του θανάτου), ανεργίας και προνοίας ιδρύεται με βάση το άρθρο 2 του νόμου 1872/1951, αλλά το καταστατικό του εγκρίνεται από τον υπουργό Εργασίας το 1953 (ΦΕΚ 214 Β'2.10.1953). Δικαίωμα ασφάλισης έχει το τεχνικό προσωπικό των ημερησίων

Η επέκταση και η εφαρμογή αυτών των «προνομίων» στη Θεσσαλονίκη δεν ήταν πάντα εύκολη υπόθεση. Οι εκδότες της Θεσσαλονίκης είχαν μεγαλύτερη ευχέρεια καταπάτησης των όρων εργασίας, όπως του ωραρίου, της μηνιαίας καταβολής του τιμαριθμού και του κλεισίματος στις 9:30 το βράδυ του Σαββάτου, της μη τήρησης των αργιών και της Πρωτομαγιάς από ό,τι οι συνάδελφοί τους στην Αθήνα.⁴⁰

Σχεδόν κάθε χρόνο η ΕΕΤΑ υπενθυμίζει στο Συνδικάτο Τύπου Θεσσαλονίκης την τήρηση της αργίας της Πρωτομαγιάς. «Έχουμε να σας συστήσουμε να σταθίτε ενιαίοι με μας, στην ημερομηνία του εορτασμού της Πρωτομαγιάς, που, από παλιότερα, είχατε διαφορετική τάξη στο ζήτημα αυτό».⁴¹ Η έκδοση εφημερίδων της Θεσσαλονίκης την ημέρα της Πρωτομαγιάς και η διακίνησή των φύλλων στην πρωτεύουσα έδινε το επιχείρημα στα μέλη της ΕΙΗΕΑ για την κατάργηση της αργίας και στην Αθήνα. Το ενδιαφέρον έγκειται ότι η ΕΙΗΕΑ δεν απευθύνεται στους εκδότες της Θεσσαλονίκης για την τήρηση της αργίας αλλά στην ΕΕΤΑ. Εφόσον οι εργάτες τύπου επιδιώκουν την τήρηση της αργίας τότε αυτοί είναι και υπεύθυνοι για την εφαρμογή της όχι μόνο στην Αθήνα αλλά και σε όλη την Ελλάδα.⁴²

Ο μικρός αριθμός μελών του Συνδικάτου Τύπου, ο οποίος κυμαίνεται μεταξύ 80 και 100 εργατών σε όλη την περίοδο συμπεριλαμβανομένων και των συνταξιούχων,⁴³ ο περιορισμένος αριθμός ημερήσιων εφημερίδων, η αδύναμη

εφημερίδων Θεσσαλονίκης (στοιχειοθέτες, λινοτύπες, μηχανικοί λινοτυπικών μηχανών, πιεστές κυλινδρικών πιεστηρίων, σελιδοποιοί και βοηθοί αυτών). Σε αντίθεση με το καταστατικό του ΤΑΕΤΑ, αποκλείονται από το ΚΑΕΤΘ οι εργάτες τύπου των περιοδικών, των εβδομαδιαίων, μηνιαίων κ.λπ. εφημερίδων. Η Διοίκηση και η Διαχείριση του Κλάδου Θεσσαλονίκης ασκείται από το ΔΣ του ΤΑΕΤΑ. Βάσει καταστατικού, αποκτούν το 2% του αγγελιοσήμου «επί του τιμήματος πάσης επί πληρωμή δημοσιεύσεως ή διαφημίσεως» στις ημερήσιες εφημερίδες της Θεσσαλονίκης, το οποίο κατατίθεται για τη λειτουργία του κλάδου Προνοίας.

⁴⁰ Όταν στις 24 Μαΐου 1956 οι εργάτες τύπου του *Φωτός* της Θεσσαλονίκης κήρυξαν δίωρη στάση εργασίας διεκδικώντας την καταβολή του τιμαριθμού, από τον Ιούνιο του 1955, ο εκδότης Ιωάννης Σπαθάρης κήρυξε lock out, ακόμη και όταν το Συνδικάτο πρότεινε τη μείωση του ποσοστού του τιμαριθμού από 12 σε 8%. Ο εκδότης χρησιμοποιώντας ως λινοτύπες τον διευθυντή της εφημερίδας, συγγενείς, καθώς και τον μηχανικό του πιεστηρίου εξέδωσε ένα «αξιοδάκρυτον έντυπον». Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 99, «Συνδικάτον Τύπου Θεσσαλονίκης προς ΕΕΤΑ», 2.7.1956, 14.6.1956, 30.6.1956.

⁴¹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 73, «Προς το ΔΣ του Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης», 27.4.1953. Αδυναμία τήρησης της αργίας της Πρωτομαγιάς, της Κυριακής αργίας και το νωρίτερο κλείσιμο των εφημερίδων το Σάββατο εντοπίζεται και στους εργάτες τύπου της Πάτρας. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 17, «Ενωσις Εργατών Τύπου Πατρών προς το ΔΣ της ΕΕΤΑ», 20.4.1951.

⁴² «Η αναμφισβήτητος συνδικαλιστική αλληλεγγύη και η γνωστή πειθαρχία των εργατών του Τύπου εις τας αποφάσεις της διοικήσεώς των δεν δικαιολογεί την ενέργειαν ταύτην των εν Θεσσαλονίκη συναδέλφων σας και η παραβίασις της γενομένης συνεννοήσεως δημιουργεί δι' υμάς αναμφισβήτητον ηθικήν ευθύνην». Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 15, «Γεώργιος Επ. Κυριακίδης, προς το Συνδικάτον Εργατών Τύπου Αθηνών», 3.5.1949. Ο Γεώργιος Κυριακίδης υπήρξε νομικός σύμβουλος της ΕΙΗΕΑ.

⁴³ ΓΑΚ/ΙΑΜ/ΑΕΕ/ΔΙΚ 001.10, φ. 2297, *Καταστατικόν του Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1961 και «Συνδικάτον Τύπου Θεσσαλονίκης, [Βεβαίωση], 2.5.1961. Αρχείο

πολιτική θέση των εκδοτών της Θεσσαλονίκης σε σύγκριση με αυτών της Αθήνας και γενικώς η κυριαρχία της Αθήνας σε όλους τους τομείς της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής, έθεταν τους εργάτες τύπου της Θεσσαλονίκης εξαρτώμενους από τη βούληση και τις προθέσεις τόσο των εκδοτών όσο και των εργατών τύπου της Αθήνας.⁴⁴

Η κήρυξη μιας απεργίας σε άλλη πόλη (Βόλο, Θεσσαλονίκη, Πειραιά, Λάρισα, Πάτρα) γνωστοποιείται στην ΕΕΤΑ όχι μόνο για την υλική της συμπαράσταση αλλά και για την αποτροπή μετακίνησης μελών της ΕΕΤΑ προς αντικατάσταση των απεργών. Άγραφος νόμος για όλες τις διοικήσεις ήταν η απαγόρευση μετακίνησης σε περιόδους απεργιακών κινητοποιήσεων. Η απειλή της διαγραφής απέτρεπε ως ένα βαθμό γενίκευση της πρακτικής.⁴⁵ Η ηθική συμπαράσταση ήταν επίσης σημαντική για την επιτυχή έκβαση της απεργίας. Επαρχιακές εργατικές ενώσεις αναγιγνώσκουν στα μέλη τις επιστολές της ΕΕΤΑ «*προς τόνωσιν του ηθικού*».⁴⁶

Η μετακίνηση εργατών τύπου της Αθήνας σε άλλες πόλεις δημιουργεί ανεργία σε μέλη των τοπικών ενώσεων και εντάσεις μεταξύ των μελών του τοπικού σωματείου και των «Αθηναίων» συναδέλφων. Το 1955 ο εκδότης του *Νεολόγου* εγκαθιστά τέσσερις νέες λινοτυπικές μηχανές, «*εις αντικατάστασιν παλαιών πωληθέντων εις Αθήνας*». Παρόλο που υπάρχουν άνεργοι εργάτες στην Πάτρα, ο εκδότης αναζητά μαρμαράδες και λινοτύπες στην Αθήνα, ακόμη και αν αυτό σήμαινε αύξηση του κόστους εργασίας.⁴⁷ Η Ένωση της Πάτρας «προειδοποιεί» την ΕΕΤΑ ότι «*η εδώ άφιξις Αθηναίων συναδέλφων θα αναγκάση πολλούς εξ ημών να καταφύγωμεν εις Αθήναις προς αναζήτησιν εργασίας και κατά φυσικήν συνέπειαν θα αρχίση προσφορά χειρών ουχί ωφέλιμος διά τον κλάδον*».⁴⁸ Η αγορά νέων μηχανών και η διάχυτη αντίληψη ότι οι εργάτες τύπου της Αθήνας είναι οι καλύτεροι εργάτες τύπου

ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «Μαρίνος Πολυδωρόπουλος προς το Διοικητικόν Συμβούλιον της ΕΕΤΑ», 12.4.1954.

⁴⁴ Η άρνηση του υποκαταστήματος της Τραπέζης της Ελλάδος στη Θεσσαλονίκη να γνωστοποιεί κάθε μήνα το ύψος του τιμαριθμού, υποχρέωνε το Συνδικάτο να απευθύνεται στην ΕΕΤΑ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «Συνδικάτον Τύπου Θεσσαλονίκης προς την Ένωσιν Εργατών Τύπου Αθηνών», 29.7.1954.

⁴⁵ Το 1955 η Ένωση Εργατών Τύπου και Γραφικών Τεχνών Πειραιώς κήρυξε 24ωρη απεργία για την αύξηση των αποδοχών. Το «υπό ανοχήν» μέλος της ΕΕΤΑ εργάστηκε ως απεργοσπάστης με συνέπεια την έκδοση τόσο της εφημερίδας *Η Φωνή του Πειραιώς* όσο και του *Χρονογράφου*, ο οποίος μεταφέρθηκε στις εγκαταστάσεις της πρώτης εφημερίδας. Η τετρασέλιδη έκδοση, η χρήση μεγάλου μεγέθους στοιχείων, αλλά και η αύξηση της παραγωγικότητας του εργάτη επέτρεψαν την έκδοση των δύο εφημερίδων. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 96, «Ένωσις Εργατών Τύπου και Γραφικών Τεχνών Πειραιώς προς το ΔΣ της ΕΕΤΑ», 6.10.1955.

⁴⁶ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 96, «Ένωσις Τυπογράφων Βόλου», 1.11.1955.

⁴⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 96, «Ένωσις Εργατών Τύπου Πατρών προς ΕΕΤΑ», 27.10.1955.

⁴⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 96, «Ένωσις Εργατών Τύπου Πατρών», 13.7.1955.

στην Ελλάδα θεωρώ ότι έπαιξαν ρόλο για την αναζήτηση εργατών στην Αθήνα, πέρα από άλλα ενδεχομένως ζητήματα. Η επένδυση κεφαλαίου απαιτεί και την επένδυση σε ικανό εργατικό προσωπικό.

Η παρουσία του Νικόλαου Δενετάλη και του Κωνσταντίνου Μεταξά, μελών της ΕΕΤΑ, στο *Νεολόγο Πατρών* καταγγέλλεται από τη Διοίκηση της Πάτρας ως αιτία απόλυσης μέλους της, του Κωνσταντίνου Σπηλιόπουλου, ο οποίος κατέφυγε στην Αθήνα για εξεύρεση εργασίας. «Φρονούμεν, ότι υποχρέωσις συναδελφικής αλληλεγγύης είναι η μέριμνα εξευρέσεως εις αυτόν εργασίας, διά να μη μένη η εντύπωσις εις τους επαρχιώτας εργάτας Τύπου του συστηματικού και επισήμου διωγμού των από τους Αθηναίους συναδέλφους των και η πικρία και η αγανάκτησις της τοιαύτης κακομεταχειρήσεώς των».⁴⁹ Ο πρόεδρος της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών, Νικόλαος Καρούσος και λινοτύπης του *Νεολόγου*, προσπαθεί να θέσει ζήτημα «αμοιβαίας προσλήψεως». Μέλη της ΕΕΤΑ απασχολούνται στην Πάτρα, άρα και η ΕΕΤΑ «οφείλει» να προσλάβει τον Πατρινό συνάδελφο από τη στιγμή που αυτή θεωρείται υπαίτια της απόλυσής του. Μετατίθεται επομένως η ευθύνη από τον εργοδότη και την ίδια την Ένωση της Πάτρας στην ΕΕΤΑ.

Για τον εξαναγκασμό των μελών της ΕΕΤΑ σε παραίτηση και επιστροφής τους στην Αθήνα, τα μέλη της Ένωσης της Πάτρας εφήρμοσαν διάφορα μέσα: από συκοφάντηση των μελών της ΕΕΤΑ στη Διοίκηση, πρόκληση εσκεμμένης βλάβης στις στοιχειοθετικές μηχανές ώστε να σαμποτάρουνε την ικανότητα των μηχανικών της ΕΕΤΑ, μέχρι και υιοθέτησης του ρόλου του απεργοσπάστη. Η καθυστέρηση καταβολής των δεδουλευμένων στα δύο μέλη της ΕΕΤΑ τον Αύγουστο του 1956 και η πρόσκαιρη αποχώρησή τους από τον *Νεολόγο*, έδωσε την ευκαιρία αύξησης των αποδοχών των υπαρχόντων μελών της τοπικής Ένωσης, μέσω αύξησης του χρόνου εργασίας σε 12 με 15 ώρες ημερησίως. Με την καταβολή των οφειλομένων από τον εκδότη, αλλά και των ημερομισθίων των ημερών της αποχής από την εργασία τους, οι εργάτες τύπου της Αθήνας επέβαλαν το πεντάωρο συμπιέζοντας το ύψος των αποδοχών των εργαζομένων.⁵⁰ Είναι εμφανές ότι αντί του αρχιεργάτη του *Νεολόγου*, Νικόλαου Καρφάκη, που θεωρητικά αυτός είναι υπεύθυνος για την έγκαιρη έκδοση του εντύπου, ο ρυθμός και οι όροι εργασίας στις στοιχειοθετικές μηχανές επιβάλλονται από τους μηχανικούς της ΕΕΤΑ. Αυτό πιθανόν οφείλεται στον

⁴⁹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 99, «Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών προς την ΕΕΤΑ», 28.8.1956.

⁵⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 99, «Κωνσταντίνος Π. Μεταξάς προς τον πρόεδρο της ΕΕΤΑ», 14.9.1956.

περιορισμό της ευθύνης του αρχιεργάτη στο τμήμα της σελιδοποίησης αφήνοντας ελεύθερο το πεδίο δράσης στις λινοτυπικές μηχανές για τα μέλη της ΕΕΤΑ.

Το 1960 κλιμάκιο της Διοίκησης της ΕΕΤΑ πηγαίνει στην Πάτρα για τη διευθέτηση διαφοράς μεταξύ μελών της ΕΕΤΑ και της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών στην εφημερίδα *Νεολόγος Πατρών*. Τα μέλη της Διοίκησης διαπίστωσαν ότι ο εργοδότης εκμεταλλεύεται την απουσία «σύμπνοιας» των εργατών. Επικουρούμενος από τον Κ. Μεταξά, κατόρθωσε να μειώσει τη σύνθεση του προσωπικού και γενικά να επιβάλει δυσμενείς εργασιακούς όρους. Σε αυτήν την αρνητική εξέλιξη συνέβαλε και ο πρόεδρος της Ένωσης της Πάτρας Κ. Αλεξανδρόπουλος, ο οποίος «αντί να αντιμετωπίζει ως οργάνωσις τα εκάστοτε αναφερόμενα εις τον τόπον της εργασίας του θέματα [...] ενεργεί ως άτομον και με γνώμονα το ατομικόν συμφέρον», χωρίς να δίδονται περαιτέρω διευκρινίσεις. Για την ΕΕΤΑ, το άτομο πρέπει να υποτάσσεται στο συμφέρον του συνόλου και όχι το αντίστροφο.⁵¹

Η Ένωση της Πάτρας δεν είναι κλειστό σωματείο ούτε μπορεί να επιβληθεί ή να αποκτήσει λόγο πάνω στις προσλήψεις και απολύσεις των εργαζομένων, όπως συνέβαινε στην Αθήνα. Μέχρι το 1960, οπότε θα εγκατασταθούν δύο λινοτυπικές μηχανές στην *Ημέρα*,⁵² μόνο ο *Νεολόγος Πατρών* λειτουργεί με λινοτυπίες. Σε όλη την περίοδο οι λινοτύπες του *Νεολόγου* επιδιώκουν την ένταξή τους στην ΕΕΤΑ. Οι συγκρούσεις προφανώς μεταξύ των μελών της Διοίκησης της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών είναι αυτές που ευνόησαν το σχίσμα στην οργάνωση.

Σε αντίθεση με την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, στην επαρχία η απασχόληση γυναικών στη στοιχειοθεσία με το χέρι ή σε λινοτυπικές μηχανές ακόμη και σε ημερήσιες εφημερίδες είναι γεγονός.⁵³ Η απασχόληση συζύγων ή άλλων γυναικών

⁵¹ Για την πρόσληψη του λινοτύπη Ιωάννη Μιχούλη στην εφ. *Ελευθερία*, τον Αύγουστο του 1960, ο Γενικός Γραμματέας της ΕΕΤΑ συμφώνησε προφορικά με την επιχείρηση την μη αναγραφή στις μισθοδοτικές καταστάσεις των υπερωριών του, με σκοπό τη συμπίεση του εργατικού κόστους. Η απεργία ήττας του Μαρτίου του 1960 και η έναρξη των διαπραγματεύσεων για την υπογραφή νέας σύμβασης με την ΕΙΠΕΑ, τον Αύγουστο του 1960, επέβαλλαν τη «θυσία» του ατομικού συμφέροντος προς όφελος του συλλογικού. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 114, «Αίτησις Ιωάννη Μιχούλη προς το ΔΣ της ΕΕΤΑ», 30.1.1961.

⁵² Με την εγκατάσταση λινοτυπικών μηχανών, ο εκδότης της *Ημέρας* προσέλαβε τον λινοτύπη και μέλος της ΕΕΤΑ Σπύρο Δενετάλη, καθώς και τον Κωνσταντίνο Σπηλιόπουλο, ο οποίος επίσης δεν ήταν μέλος του τοπικού σωματείου. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 113, «Ένωσις Εργατών Τύπου Πατρών προς ΟΕΤΕ και ΕΕΤΑ», 3.10.1960 και φ. 131, «Ένωσις Εργατών Τύπου Πατρών προς το ΔΣ της ΕΕΤΑ», 17.3.1964.

⁵³ Η Κωσταντζά Πλατάκη από την ηλικία των 19 ετών εργάστηκε ως στοιχειοθέτρια στις εφημερίδες του Ηρακλείου *Δράσις* και *Εργάτης*. Η επίσης στοιχειοθέτρια Μαρία Τέγου εργάστηκε στην εφημερίδα *Αναγέννησις* Τρικάλων. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, φ. 24368 και 24475. Γυναίκες στοιχειοθέτριες ή λινοτύπες απασχολούνται και σε άλλες εφημερίδες των Τρικάλων (*Θάρρος*, *Λαοκρατία*, *Ελευθερία*

συγγενών του ιδιοκτήτη στο τυπογραφείο δίνει την ευκαιρία εκμάθησης της νέας ειδικότητας. Στο διάστημα της εργασίας, του λινοτύπη, πλέον, Αλεξανδρόπουλου, ο εκδότης του *Νεολόγου* «έκανε το παν για να με πείσει να του μάθω λινοτύπες διαφόρους ανθρώπους, ξένους προς τη δουλειά, ακόμη και τη γυναίκα του έβαλε για να με καταφέρω να την μάθω, μα αντέδρασα και τελειωτικά απέφυγα».⁵⁴ Προφανώς η σύζυγος του Παπανδρόπουλου εργαζόταν ήδη στο τυπογραφείο της εφημερίδας, γι' αυτό και ο εκδότης δεν είχε ενδοιασμούς όσον αφορά την παρουσία της στο τυπογραφείο, δηλαδή σε έναν «ανδρικό περιβάλλον». Η «μίξη» και η ποικιλία των εργασιών στον ίδιο χώρο ευνόησε την απασχόληση γυναικών σε «ανδρικές» εργασίες. Επιπρόσθετα, τα επαρχιακά εργατικά σωματεία δεν είναι ισχυρά ώστε να επιβάλουν την έμφυλη διάκριση μέσω της εφαρμογής της εργατικής νομοθεσίας που απαγόρευε την απασχόληση γυναικών κατά τη διάρκεια της νύκτας.

Η παρουσία γυναικών στις επιχειρήσεις εφημερίδων μπορεί να προκαλέσει «έκπληξη» αλλά και την αντίδραση των μελών της ΕΕΤΑ που μετακινούνται στις επαρχιακές πόλεις. Το 1958 η άρνηση των δύο λινοτυπών της εφημερίδας *Μεσόγειος* του Ηρακλείου εκπαίδευσης νέων λινοτυπών, υποχρέωσε τον εκδότη Αριστοτέλη Γραμματικάκη στην αναζήτηση εργατών από την Αθήνα. Ο εκδότης απολύει τον άνδρα λινοτύπη, αλλά όχι και τη γυναίκα, η οποία χωρίς επιτυχία προσπάθησε να αποτρέψει την εκπαίδευση τριών νέων εργατών στις λινοτυπικές μηχανές. Ο ένας από τους δύο λινοτύπες που μετακινείται στο Ηράκλειο ήταν μέλος της ΕΕΤΑ. «Μπορεί να με κατηγορήσει εμένα μια γυναίκα που δεν έχει κανένα δικαίωμα να μιλά για τη δουλειά μας;».⁵⁵ Εδώ το μέλος της ΕΕΤΑ προσδιορίζει το επάγγελμα ως «ανδρικό» αρνούμενος το δικαίωμα διατύπωσης «γνώμης» από μια γυναίκα που δεν έπρεπε εξ αρχής να απασχολείται σε τυπογραφείο εφημερίδας λόγω φύλου. Η έμφαση στο πρωτότυπο της λέξης «γυναίκα» είχε ως στόχο να πείσει τον πρόεδρο της ΕΕΤΑ, Χρήστο Καραμπλιά, για το δίκαιο της πράξης του. Ωστόσο, ο άγραφος νόμος απαγόρευσης ανάληψης εργασίας σε τυπογραφεία όπου πραγματοποιείται απεργία

Γνώμη). Το 1922 ο εκδότης της εφημερίδας *Ιδη* του Ηρακλείου, Ιωάννης Κατεργιανάκης προσέλαβε γυναίκες στοιχειοθέτριες προφανώς για τη μείωση του κόστους εργασίας. Για τα τυπογραφεία του Ηρακλείου βλ. Δημήτριος Ν. Μουδατσάκης, *Τα τυπογραφεία του Ηρακλείου, με μικρή εισαγωγή για τα τυπογραφεία της Βενετίας*, Τυποκρέτα, Ηράκλειο 2005 και Κώστας Λάμπας, «Η τυπογραφία στο Ηράκλειο της Κρήτης από τα τέλη του 19ου αιώνα ως τον μεσοπόλεμο. Μια επισκόπηση», Γιάννης Κόκκωνας (επιμ.), *Τυπογραφία και τυπογράφοι*, Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του τυπογράφου Χρίστου Γ. Μανουσαρίδη, ΕΜΝΕ, Αθήνα 2014, σ. 219-232.

⁵⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 182, «Επιστολή Κ. Αλεξανδρόπουλου προς Καραμπλιά», 18.9.1947.

⁵⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 102, «Σωματείον Εργατών Τυπογράφων Ηρακλείου ο 'Γουτεμβέργιος'», 1.3.1958 και «Νικόλαος Λιόλιος προς τον πρόεδρο της ΕΕΤΑ», 6.3.1958.

βρίσκεται σε ανώτερη αξιολογικά θέση από τον έμφυλο διαχωρισμό των εργαζομένων.⁵⁶

Ο μικρός αριθμός μελών των επαρχιακών σωματείων, οι χαμηλές απολαβές, η απουσία αντίστοιχων προνομίων της ΕΕΤΑ και δυνατότητας δημιουργίας «κλειστού» σωματείου ώστε να αποκτήσουν τον έλεγχο της εργασιακής και παραγωγικής διαδικασίας δεν επέτρεψαν την ανάδειξή τους σε «αριστοκράτες της εργασίας». Η αδυναμία μεταφοράς και εφαρμογής των προνομίων της ΕΕΤΑ είναι αυτή που προκάλεσε το φθόνο και την αντιζηλία των εργατών τύπου της επαρχίας, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες χώρες. Η ισχυροποίηση της ΕΕΤΑ κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο μεγάλωσε ακόμη περισσότερο την απόστασή της από τα υπόλοιπα επαρχιακά εργατικά σωματεία, που σε αρκετές περιπτώσεις βρίσκονται σε «πρωτόγονο» επίπεδο.

Το 1953 ο Νικόλαος Λιακέας δόκιμο μέλος της ΕΕΤΑ και στρατιώτης στη Λάρισα πήρε εντολή από τη Διοίκηση να ερευνήσει τις συνθήκες και τους όρους εργασίας στα τυπογραφεία εφημερίδων της Λάρισας και του Βόλου. Η έρευνά του ήταν αποκαλυπτική:

Ευρίσκονται και εργάζονται χωρίς καμμία οργάνωση ως εργάτες του ιδίου επαγγέλματος, άνευ ίχνους συναδελφικής αλληλεγγύης. Άβουλα όργανα των εκδοτών – Διευθυντών. Υποσκάπτει ο εις τον άλλον διά να κερδίση την εύνοϊαν της Δ/σεως, να εξασφαλίση το μέλλον του και να κατοχυρώση το άτομό του, υφιστάμενοι συνεχώς την καταστρεπτικήν επαγγελματικήν ήτταν την οποίαν οι ίδιοι προετοιμάζουν εν γνώσει των.⁵⁷

Ο Λιακέας επισκέφθηκε στο Βόλο τις τυπογραφικές εγκαταστάσεις των εφημερίδων *Ταχυδρόμος* και *Θεσσαλία* και στη Λάρισα της εφημερίδας *Ελευθερία*. Και στις τρεις εφημερίδες εκτός από άνδρες εργάτες απασχολούνται και γυναίκες εργάτριες με εξάωρη ημερήσια εργασία.

Ο *Ταχυδρόμος* φαίνεται να είναι το καλύτερα οργανωμένο τυπογραφείο της Θεσσαλίας. Διαθέτει τρεις καινούριες λινοτυπικές μηχανές, ένα διπλοκάζανο επίπεδο πιεστήριο και απασχολεί 13-15 άτομα εκ των οποίων μία γυναίκα με τα ημερομίσθια

⁵⁶ Τα τυπογραφικά σωματεία συνεργάζονται, ιδιαίτερα σε περιόδους κήρυξης απεργιών, ώστε να αποφευχθεί ή περιοριστεί η δυνατότητα μετακίνησης απεργοσπαστών από τη μια πόλη στην άλλη. Τα ονόματα των απεργοσπαστών δημοσιεύονται στις εργατικές εφημερίδες. Κατά την απεργία που κηρύχθηκε από το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών στις 19 Σεπτεμβρίου του 1955 με αίτημα την αύξηση του ημερομισθίου καταδεικνύονται τρεις τυπογράφοι μέλη του σωματείου ως απεργοσπάστες. Βλ. «Τούς αξίζει μόνον η κατάρα και η περιφρόνηση», *Τυπογράφος. Όργανο του Σωματείου Τυπογράφων της Αθήνας* 4 (5 Οκτωβρίου 1955), σ. 1-2.

⁵⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 74, «Εκθεσις Νικολάου Λιακέα, ‘Λινοτυπικά μηχαναί και Εργάται Τύπου Θεσσαλίας (Βόλου-Λαρίσης)’, 16.8.1953.

να κυμαίνονται μεταξύ 40-60.000 δραχμών. Η *Θεσσαλία* διαθέτει επίσης τρεις λινοτυπικές μηχανές, απασχολεί 12-15 άτομα εκ των οποίων δύο γυναίκες και η ημερήσια αποζημίωση για εξάωρη εργασία ανέρχεται στα 35-40.000 δραχμές.

Στη Λάρισα η πρώτη λινοτυπική μηχανή εγκαθίσταται το 1952 στο καλλιτεχνικό τυπογραφείο του Θεοδ. Παρασκευόπουλου που εξέδιδε την εφημερίδα *Ελευθερία* του εκδότη Παναγιώτη Δημητρακόπουλου. Για τη λειτουργία της μηχανής κλήθηκε από την Πάτρα ο μηχανικός Σπύρος Δενετάλης, μέλος της ΕΕΤΑ, με τον όρο να εργασθεί μια εβδομάδα και κατόπιν να αναλάβει την επίβλεψη της μηχανής μέλος της τοπικής Ένωσης. Ο Δενετάλης παραβιάζοντας τους όρους της συμφωνίας έπεισε τον εκδότη να προσλάβει στη θέση του τον μηχανικό Γιώργο Πολυβό και μέλος της ΕΕΤΑ. Η τοπική Ένωση απευθύνθηκε στην ΕΕΤΑ, όταν ο τελευταίος «*ανέλαβε την πρωτοβουλία να καταρτίσει λινοτύπας νεαράς δεσποινίδας, την στιγμήν που οι απολυθέντες συνάδελφοί μας τον εκλιπαρούν να τους μάθη την τέχνην για να μπορέσουν να ζαναβρούν δουλειά*».⁵⁸ Η συμμόρφωση του Πολυβού στις επιταγές της ΕΕΤΑ για διακοπή εκμάθησης λινοτυπών «*ξένων προς το τυπογραφικόν επάγγελμα και δη κορασίδων*»⁵⁹ είχε ως συνέπεια την απόλυσή του από την *Ελευθερία* και την επιστροφή του στην Αθήνα. Σε περίπτωση άρνησης του Πολυβού, η διαγραφή του από μέλους της ΕΕΤΑ ήταν προ των πυλών. Μάλιστα η ΕΕΤΑ απαγόρευσε τη μετακίνηση μελών της στη Λάρισα ώστε οι άνεργοι να μην καταφύγουν στην Αθήνα για εξεύρεση εργασίας. Σύντομα εγκαθίσταται και δεύτερη μεταχειρισμένη λινοτυπική μηχανή η μία εκ των οποίων ήταν σχεδόν άχρηστη. Από τα 10-12 άτομα που απασχολεί οι πέντε είναι άνδρες λινοτύπες και η μία γυναίκα. Το ημερομίσθιο τους κυμαίνεται από 45-60.000 δραχμών, ενώ παράλληλα τρεις με τέσσερις εργάτες πληρώνονται κατ' αποκοπήν, με τη στήλη.

Αν και επιθυμία των εργατών του Βόλου και της Λάρισας ήταν η ίδρυση Ένωσης εφάμιλλης της Αθήνας ή της Θεσσαλονίκης, αναγνωρίζουν ότι δεν υπάρχει ενδεδειγμένο πρόσωπο για να επιβληθεί και να συσπειρώσει τους εργαζόμενους. Περιμένουν κάποιο μέλος της ΕΕΤΑ «*ως έναν μεσσία*» προκειμένου να τους οργανώσει και να ιδρύσει την αντίστοιχη ένωση εργατών τύπου στην περιοχή.⁶⁰ Επαληθεύεται επομένως η θέση της Ιωάννας Λαμπίρη-Δημάκη για το χάσμα σε

⁵⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 39, Ένωσις Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Λαρίσης προς το Συνδικάτον Τύπου Αθηνών», 27.3.1952, 12.5.1952.

⁵⁹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 39, «ΕΕΤΑ προς τον συν. Γεώργιον Πολυβόν», 2.4.1952 και «ΕΕΤΑ προς την Ένωσιν Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Λαρίσης», 2.4.1952.

⁶⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 74, «Εκθεσις Νικολάου Λιακέα», ό.π.

κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο της Αθήνας με τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας: «για τους κατοίκους της υπαίθρου που αντιμετώπιζαν μεγάλες στερήσεις και καθυστερήσεις σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, η Αθήνα (αλλά και η Θεσσαλονίκη και λιγότερο η Πάτρα) φάνταζαν σαν επίγειοι παράδεισοι».⁶¹

Όταν το 1954 ο Μαρίνος Πολυδωρόπουλος επισκέπτεται τη Θεσσαλονίκη, το Βόλο και τη Λάρισα εν όψει ίδρυσης της Ομοσπονδίας Τύπου επιβεβαιώνει τις απόψεις του Λιακέα επισημαίνοντας τον κίνδυνο αύξησης του αριθμού των λινοτυπών και καθόδου τους στην πρωτεύουσα:

*Η απόλυτος αδυναμία αντιστάσεως εις τας θελήσεις των εργοδοτών δημιουργεί, αυτομάτως, τον κίνδυνον δημιουργίας νέων λινοτυπών και γενικώς εργατών τύπου, οίτινες, φυσικόν είναι να νοσταλγούν και επωφθαλμιούν μίαν θέσιν εις το Κέντρον, λόγω της ασυγκρίτου διαφοράς ωρών εργασίας, ημερομισθίων και γενικώς πλεονεκτημάτων, τα οποία ουδέ καν σκέπτονται να απαιτήσουν.*⁶²

Με την ίδρυση των δύο σωματείων, της Θεσσαλονίκης και Πάτρας, κάθε φορά που τίθεται κάποιο «αίτημα», οι τοπικές διοικήσεις απευθύνονται, εκτός από τους αρμόδιους υπουργούς Εργασίας και Τύπου, στην ΕΕΤΑ για την υλοποίησή του. Η χρονοβόρα ενασχόληση της Διοίκησης της ΕΕΤΑ με θέματα του επαρχιακού τύπου, δηλαδή με θέματα που δεν την αφορούν άμεσα προκαλεί την αντίδραση των εργατών της Αθήνας που βρίσκουν στην «Ομοσπονδία Εργατών Τύπου Ελλάδος» (ΟΕΤΕ) το κατάλληλο μέσο αποποίησης των όποιων ευθυνών. Μέσω της Ομοσπονδίας, η ΕΕΤΑ κατάφερε, ως ένα βαθμό, να «ξεφορτωθεί» την επαρχία σε μια περίοδο που είχε να αντιμετωπίσει τα δικά της σοβαρά ζητήματα.

⁶¹ Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, «Κοινωνική αλλαγή 1949-1974. Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (διευθ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9: *Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974. Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 187.

⁶² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «Μαρίνος Πολυδωρόπουλος προς το Διοικητικόν Συμβούλιον της ΕΕΤΑ», 12.4.1955.

Κεφάλαιο Όγδοο

Ομοσπονδία Εργατών Τύπου Ελλάδος: πεδίο ανταγωνισμού και διεκδίκησης

Η ανάγκη μεταβολής της δομής της ΓΣΕΕ μέσω της αντικατάστασης των εργατικών κέντρων από τις ομοσπονδίες τέθηκε το 1949 από το τμήμα εργασίας της αμερικανικής αποστολής και τη Διεθνή Συνομοσπονδία Ελεύθερων Εργατικών Συνδικάτων (ΔΣΕΕΣ) με το σκεπτικό ότι μόνο οι ομοσπονδίες μπορούσαν να διασφαλίσουν και να καταστήσουν τη ΓΣΕΕ ένα πραγματικά αντιπροσωπευτικό εθνικό κέντρο.¹ Η ΓΣΕΕ προσπάθησε να ασκήσει πίεση στην ΕΕΤΑ για την επανίδρυση της «Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου και Βιομηχανίας Χάρτου», αλλά αυτό δεν ήταν ζητούμενο για την Ένωση της Αθήνας. Η ΕΕΤΑ βρισκόταν πιο κοντά με την ΕΣΗΕΑ παρά με οποιαδήποτε άλλο σωματείο της χώρας. Η κοινή απασχόλησή τους στον Τύπο, τα κοινά εργατικά αιτήματα, η ρήξη τους με την ΕΙΗΕΑ, η ανάδειξη κοινών προβλημάτων ήταν αυτά που έφεραν πιο κοντά την ΕΕΤΑ με τους συντάκτες παρά τις σημαντικές τους διαφορές. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, η γενίκευση της λειτουργίας λινοτυπικών μηχανών και στις επαρχιακές πόλεις και η αύξηση του ανταγωνισμού με την Αθήνα έθεσαν τις προϋποθέσεις ίδρυσης Ομοσπονδίας στον Τύπο.

Μέχρι την ίδρυση των «115 Συνεργαζομένων Ενώσεων» το 1960,² οι ομοσπονδίες δεν εκπλήρωναν το ρόλο τους ως ισχυρές ενώσεις για την ικανοποίηση των αιτημάτων των εργατικών σωματείων της χώρας. Οι ομοσπονδίες ιδρύονται και ελέγχονται από εργατικά σωματεία της Αθήνας, θέτοντας σε υποδεέστερη θέση τα αιτήματα των επαρχιακών εργατικών σωματείων.

Το Νοέμβριο του 1954 ιδρύεται η «Ομοσπονδία Εργατών Τύπου Ελλάδος» (ΟΕΤΕ)³ από την ΕΕΤΑ, την ΕΣΕΤΑ, το Συνδικάτο Τύπου Θεσσαλονίκης, την Ένωση Εργατών Τύπου Πατρών, την Ένωση Τυπογράφων Βόλου και την Ένωση

¹ Χρήστος Τζεκίνης, *1870-1987: Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Γαλαίος, Αθήνα [1987], σ. 139.

² Για τις 115 οργανώσεις βλ. Δημήτρης Λιβιεράτος, *Η Κίνηση των 115. Κοινωνικοί αγώνες 1962-1967*, Προσκήνιο, Αθήνα 2003 και Ορέστης Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, Οδυσσέας, Αθήνα [1987].

³ Με βάση το καταστατικό του 1959, δικαίωμα εγγραφής στην ΟΕΤΕ έχουν οι οργανώσεις εργατών τύπου και τυπογράφων, καθώς και οι αντίστοιχες ενώσεις συνταξιούχων της χώρας. Για το καταστατικό βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 399, φ. 1, *Καταστατικών της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου Ελλάδος*, Αθήνα 1959. Τον Αύγουστο του 1959 εγγράφεται στην ΟΕΤΕ και το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών. Βλ. «Η Γενική Συνέλευσις του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών απεφάσισε την ένταξιν στην Ομοσπονδία», *Ο Εργάτης Τύπου* 5 (22 Αυγούστου 1959), σ. 4.

Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Λαρίσης.⁴ Τα συγκεκριμένα επαρχιακά σωματεία περιλαμβάνουν ως μέλη εργάτες τύπου, δηλαδή εργάτες που απασχολούνται στις τοπικές εφημερίδες εκπληρώνοντας την ιδέα ίδρυσης από την ΕΕΤΑ «*αμιγούς Ομοσπονδίας Τύπου (ημερησίων και εβδομαδιαίων εφημερίδων)*».⁵ Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960 η Διοίκηση της ΟΕΤΕ βρίσκεται υπό τον έλεγχο της ΕΕΤΑ γι' αυτό και συχνά η ομοσπονδία αποκαλείται ειρωνικά «*Ομοσπονδία Εργατών Τύπου...Αθηνών*».⁶

Η ίδρυση της ΟΕΤΕ ήταν περισσότερο αποτέλεσμα ικανοποίησης συμφερόντων μεταξύ του υπουργού Εργασίας Ελευθέριου Γονή και της ΕΕΤΑ, παρά μια προσπάθεια οργάνωσης και διεκδίκησης αιτημάτων από τα σωματεία που τη συγκρότησαν. Η ομοσπονδία ιδρύεται ύστερα από προσπάθεια ικανοποίησης του αιτήματος του Γονή να ιδρύσει μια διακριτή και ανεξάρτητη ΓΣΕΕ, τη Νέα ΓΣΕΕ,⁷ έξω από την επιρροή του γενικού γραμματέα της ΓΣΕΕ Φώτη Μακρή. Ως αντάλλαγμα ο υπουργός υπέγραψε την παραχώρηση μέρους δημόσιας περιοχής για το κτίσιμο κατοικιών των μελών του ΟΣΕΤΑ, συμφώνησε στην ίδρυση κλάδου υγείας από το ΤΑΕΤΑ και ενίσχυσε οικονομικά την ΟΕΤΕ και την ΕΕΤΑ με κονδύλια της Εργατικής Εστίας.⁸

Η ανάγκη επίσπευσης της διαδικασίας συγκρότησης της ΟΕΤΕ επέβαλε την καταπάτηση του καταστατικού της ΕΕΤΑ από τα μέλη της τότε Διοίκησης επιλέγοντας αντιπροσώπους που δεν είχαν εκλεγεί νόμιμα από Γενική Συνέλευση. Με απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου, το Μάιο του 1954, η ΕΕΤΑ αποχωρεί από τη ΓΣΕΕ και το ΕΚΑ εμμένοντας «*εις την αρχήν της ανεξαρτήτου γραμμής*».⁹ Η αίσθηση

⁴ Τις εργασίες του ιδρυτικού Συνεδρίου της ΟΕΤΕ παρακολούθησαν και μέλη της Ένωσης Εργατών Τύπου Πειραιώς. Βλ. «Επιβεβλημένη η ύπαρξις της Ομοσπονδίας Τύπου», *Ο Εργάτης Τύπου* 1 (1 Ιανουαρίου 1959), σ. 3· Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 93, «Προς την Ένωσιν Συνταξιούχων Εργατών Τύπου Αθηνών», 2.11.1954 και «Προς την Ένωσιν Εργατών Τύπου Πειραιώς», 5.11.1954.

⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 15, «Προς την Γεν. Συνομοσπονδίαν Εργατών Ελλάδος» [1949].

⁶ «Αστεία και σοβαρά», *Ο Εργάτης Τύπου* 6 (15 Οκτωβρίου 1959), σ. 4.

⁷ Η Νέα ΓΣΕΕ εμφανίζεται επίσημα το 1954. Συντηρούμενη οικονομικά από την Εργατική Εστία και τα μυστικά κονδύλια του υπουργείου Εργασίας προχώρησε στην ίδρυση Ομοσπονδιών για την ισχυροποίηση της δύναμής της έναντι της ΓΣΕΕ. Το 1956 η δράση της ατόνησε και το 1958 αναβίωσε από τον υπουργό Εργασίας Αριστείδη Δημητράτο με στόχο την εκδίωξη του Φ. Μακρή από την ηγεσία της ΓΣΕΕ. Συνέχισε τη λειτουργία της και κατά τη μεταπολίτευση. Βλ. Γιώργος Φ. Κουκουλές, *Το εργατικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου (1964-1966)*, Οδυσσεάς, Αθήνα 2000, σ. 14-15.

⁸ Το 1954 η ΕΕΤΑ ενισχύεται από την Εργατική Εστία με το ποσό των 13.000 δραχμών και ψηφίζεται το νομοθετικό διάταγμα 3083/1954, βάσει του οποίου ιδρύονται οι κλάδοι προνοίας και υγείας του ΤΑΕΤΑ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 92, «Εργατική Εστία προς την ΕΕΤΑ», 4.11.1954 και φ. 93, «ΕΕΤΑ προς τον Χρ. Στάμελο, ειδικό σύμβουλο Κοινωνικών Ασφαλίσεων υπουργείου Εργασίας, σχετικά με την ίδρυση Ταμείου Υγείας, 1.6.1954.

⁹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 93, «Απόφασις της ΕΕΤΑ πάνω στο συνδικαλιστικό κίνημα της χώρας μας», Μάιος 1954.

της ανεξαρτησίας, η δυνατότητά της να πραγματοποιεί νικηφόρες απεργίες και να διεκδικεί προνόμια χωρίς τη «συμπαράσταση» της ΓΣΕΕ, σε συνδυασμό με την επιρροή της πάνω στα υπόλοιπα επαρχιακά σωματεία, παρείχαν τη δυνατότητα στην ΕΕΤΑ άσκησης πίεσης στους «ανώτερους συνδικαλιστικούς οργανισμούς». ¹⁰

Μετά την ικανοποίηση των αιτημάτων της Ένωσης και την παραίτηση του Γονή από τη θέση του υπουργού Εργασίας, η ΟΕΤΕ, αν και τυπικά δεν διαλύεται, υπολειτουργεί, έχοντας μια «τυπική» Διοίκηση, η οποία συγκροτείται από δεξιά στελέχη της ΕΕΤΑ. Η Γενική Συνέλευση της 20ής Φεβρουάριου του 1955 καταδίκασε την «υποταγή» της Ένωσης στον υπουργό Εργασίας δίδοντας εντολή στη Διοίκηση επανασύνδεσης των σχέσεων με τη ΓΣΕΕ και το ΕΚΑ. Παράλληλα αποδοκίμασε τον τρόπο σύγκλησης του ιδρυτικού της συνεδρίου το Νοέμβριο του 1954.¹¹ Με την πτώση του Γονή επήλθε και η πτώση της Διοίκησης που συνεργάστηκε μαζί του. Στην άμεση αποκατάσταση των σχέσεων με τους ανώτερους οργανισμούς συνέβαλε το γεγονός ότι ο νέος γενικός γραμματέας της ΕΕΤΑ, Δημοσθένης Αποστολίδης, ήταν παράλληλα και αντιπρόεδρος του Συμβουλίου του ΕΚΑ.¹²

Η ίδρυση «Συνδικάτου των Εργαζομένων εις τον Τύπον Αθηνών»¹³ από τη νέα Διοίκηση του Χρήστου Καραμπλιά με αφορμή την επικείμενη αύξηση της τιμής των εφημερίδων από μιάμιση σε δύο δραχμές, χωρίς την καταβολή ανάλογης αύξησης των ασφαλιστικών εισφορών από την πλευρά των εργοδοτών, αλλά και της κυβερνητικής προσπάθειας συγχώνευσης των ασφαλιστικών ταμείων, θεωρήθηκε από

¹⁰ Η υποτίμηση του ρόλου της ΓΣΕΕ, του ΕΚΑ, ακόμη και της ΟΕΤΕ από τα μέλη της ΕΕΤΑ αποδεικνύεται και από τον εξαιρετικά μειωμένο αριθμό μελών που προσέρχεται στις κάλπες σε περιόδους κήρυξης αρχαιρεσιών για την εκλογή αντιπροσώπων. Για παράδειγμα, το Νοέμβριο του 1959 για την εκλογή αντιπροσώπων για το Β΄ Συνέδριο της ΟΕΤΕ ψήφισαν μόνο 130 άτομα όταν τα ταμειακά εντάξει μέλη ανέρχονταν σε 350. Εξαιτίας της χαμηλής προσέλευσης των μελών, το ΔΣ της ΕΕΤΑ προσπαθεί, όταν είναι εφικτό, να συμπέσουν χρονικά με τις αντίστοιχες αρχαιρεσίες για την ανάδειξη νέου ΔΣ, όπου σημειώνεται αυξημένη προσέλευση των μελών. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 90, Πρακτικά Εφορευτικής Επιτροπής, 11.4.1957-26.1.1971.

¹¹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 13, πρακτικά ΓΣ, 20.2.1955.

¹² Το ΕΚΑ θεώρησε την «αναγγελθείσαν κατά το παρελθόν αποχώρησιν της Ενώσεώς σας εκ των τάξεων του ΕΚΑ ως μηδέποτε λαβούσαν χώραν». Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 96, «ΓΣΕΕ προς ΕΕΤΑ», 31.3.1955 και «ΕΚΑ προς ΕΕΤΑ», 4.4.1955.

¹³ Το Συνδικάτο ιδρύεται από την ΕΕΤΑ, την ΕΣΑΤ, την ΕΠΗΕΑ, τις ενώσεις εφημεριδοπωλών Αθηνών και Πειραιώς, την Ένωση Προσωπικού Πρακτορείων Εφημερίδων Αθηνών και θα λειτουργήσει μέχρι και το 1957. Σύντομα το συνδικάτο διαλύεται λόγω της απουσίας της ΕΣΗΕΑ από την επιτροπή πρωτοβουλίας, αλλά και της αδυναμίας συσπείρωσης των σωματείων. Βλ. «Ανακοίνωσις της Συντονιστικής Επιτροπής Οργανώσεων Τύπου Αθηνών», *Δελτίον Πληροφοριών* 5 (Σεπτέμβριος 1956), σ. 2· Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 177, «Συντονιστική Επιτροπή Οργανώσεων εργαζομένων εις τον Τύπον, Ανακοίνωσις», 6.10.1956.

τα δεξιά στελέχη της ΟΕΤΕ ως προσπάθεια αντικατάστασής της.¹⁴ Τα αντιπολιτευόμενα μέλη της αριστερής Διοίκησης της ΕΕΤΑ βρίσκουν στην ΟΕΤΕ το χώρο έκφρασης και άσκησης κριτικής στη Διοίκηση που θα παραμείνει αριστερή μέχρι το 1962.

Η ΟΕΤΕ επαναδραστηριοποιείται, με αφορμή την απεργία του Αυγούστου του 1958, από δεξιά στελέχη της ΕΕΤΑ, λαμβάνοντας οικονομική ενίσχυση ύψους 5.000 δραχμών από την Εργατική Εστία και άλλες 2.000 δραχμές για την έκδοση, τον Ιανουάριο του 1959, του περιοδικού *Ο Εργάτης Τύπου. Επίσημον όργανον της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου Ελλάδος (ΟΕΤΕ)*.¹⁵ Η διατήρηση αριστερής Διοίκησης στην ΕΕΤΑ από το 1956, προκάλεσε την αντίδραση δεξιών στελεχών που έμειναν για πολλά χρόνια έξω από τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ.

Από τη μια η Διοίκηση της ΟΕΤΕ δηλώνει τον ρεφορμιστικό της χαρακτήρα «*παίρνοντας σαφή, καθαρά θέσι εναντίον της επεμβάσεως, υποδουλώσεως και εξαρτήσεως των συνδικάτων από τον κομμουνισμό*», και από την άλλη, απορρίπτει την εγγραφή της στη ΓΣΕΕ και το ΕΚΑ επιλέγοντας το στρατόπεδο του υπουργού Εργασίας Αριστείδη Δημητράτου.¹⁶ Το κομμουνιστικό παρελθόν του Χρήστου Καραμπλιά και η αποδοχή από τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ το 1944 της κατά 50% μείωσης του ημερομίσθιου των εργατών τύπου της Αθήνας, ύστερα από απόφαση του υπουργού Εργασίας του ΕΑΜ στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, Μιλτιάδη Πορφυρογένη, για τη σταθεροποίηση της οικονομίας, μια περίοδο, όπου πρόεδρος της ΕΕΤΑ ήταν και πάλι ο Χρήστος Καραμπλιάς, αποτέλεσε τη βασική «απόδειξη» ότι η «κομμουνιστική τακτική» είναι φραγμός για την οικονομική «πρόοδο» των εργατών τύπου της Αθήνας.¹⁷

Ύστερα από επτά χρόνια αδράνειας, η ΕΕΤΑ συμμετέχει στην πανελλαδική απεργία της ΓΣΕΕ στις 28 Μαΐου του 1957, με βασικά αιτήματα την αύξηση των

¹⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 100, «ΕΕΤΑ προς ΕΣΗΕΑ, ΕΣΑΤ, ΕΠΗΕΑ, Συνδέσμου Εφημεριδοπωλών Πειραιώς, Ένωσις Υπαλλήλων Πρακτορειών», 30.8.1956 και φ. 99 «ΟΕΤΕ προς ΕΕΤΑ», 16.7.1956.

¹⁵ ΕΛΙΑ-MIET, Αρχείο Αριστείδη Δημητράτου, Δημόσια αλληλογραφία ετών 1958-1959, «ΟΕΤΕ προς Αριστείδη Δημητράτο», 24.7.1958 και Αρχείο Τρ. Τριανταφυλλάκου, Γενική Διεύθυνσις Τύπου, «Κατάστασις εμφανίσεως τας συνολικάς επιχορηγήσεις εις εφημερίδας και περιοδικά κατά το έτος 1959».

¹⁶ Βλ. «Αι προγραμματικά αρχαί της ΟΕΤΕ», *Ο Εργάτης Τύπου* 1 (1 Ιανουαρίου 1959), σ. 1.

¹⁷ «Η κομμουνιστική τακτική φραγμός ανασχετικός της προόδου των εργατών τύπου», *Ο Εργάτης Τύπου* 1 (1 Ιανουαρίου 1959), σ. 4· «Διά της εκδόσεώς μας επεσημάναμε τον θανάσιμον εχθρόν του εργατικού κόσμου: τον κομμουνισμόν» και «Η αναδιοργάνωσις των Οργανώσεων. Δεν πρέπει να γίνονται όργανα πολιτικών επιδιώξεων όπως επιδιώκει ο κομμουνισμός», *Ο Εργάτης Τύπου* 2 (16 Ιανουαρίου 1959), σ. 1-2. Για το συνδικαλιστικό κίνημα της δεκαετίας του 1940 βλ. Άγγελος Αυγουστήδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

αποδοχών και των συντάξεων, ως ένδειξη «αλληλεγγύης» με τα υπόλοιπα μέλη της εργατικής τάξης, «της οποίας τμήμα αναπόσπαστον αποτελούν και οι εργάται Τύπου». Η συμμετοχή της θεωρώ ότι ήταν μια «πρόβα τζενεράλε» για τον Καραμπλιά, ώστε να μελετήσει τη δυναμική της Ένωσης και τις όποιες απώλειες, παρά όντως μια προσπάθεια στήριξης των εργατικών σωματείων της Αθήνας. Η ΕΙΗΕΑ είδε την απεργία για άλλη μια φορά ως παραβίαση της σύμβασης εργασίας, ενώ μέρος των αρχιεργατών και αρχιπαιστών στάθηκε στο πλευρό των εργοδοτών, με το επιχείρημα ότι η Διοίκηση της ΕΕΤΑ είναι «εγκάθετος», «αριστερά» και ότι «αι ενέργειαι της υπαγορεύονται από ξένους προς τα συμφέροντα των εργατών Τύπου σκοπούς».¹⁸ Με τη συνδρομή των δημοσίων υπαλλήλων του Εθνικού Τυπογραφείου και του τυπογραφείου του υπουργείου Εθνικής Αμύνης, επιτεύχθηκε η έκδοση των κυβερνητικών εφημερίδων *Ακρόπολις-Απογευματινή*, όπως και της *Καθημερινής*, με αναμενόμενη συνέπεια την «προσωρινή» διαγραφή των απεργοσπαστών για ένα μήνα. Η Διοίκηση απέφυγε την οριστική διαγραφή τους εξαιτίας του γεγονότος ότι από τους πέντε απεργοσπάστες, οι τέσσερις ήταν αρχιεργάτες και αρχιπαιστές.¹⁹ Από αυτά τα μέλη συγκροτείται και ο δεξιός πυρήνας της ΟΕΤΕ.

Η χρονική καθυστέρηση ανανέωσης της σύμβασης εργασίας του 1952 οδηγεί την ΕΕΤΑ στην κήρυξη απεργίας στις 4 Αυγούστου του 1958. Η χρονική καθυστέρηση αποτελεί μόνιμη τακτική της ΕΙΗΕΑ, διότι συμβαδίζει με αύξηση αποδοχών που μόνιμα ζητούν οι εργάτες τύπου και που μόνιμα αρνούνται να τους παραχωρήσουν οι εργοδότες. Με πρόσχημα την καταβολή μηνιαίας τιμαριθμικής αναπροσαρμογής, υψηλών αμοιβών (μεταξύ 6.000-12.000 δραχμών) και την «οικονομική κρίση» των εφημερίδων, η ΕΙΗΕΑ σε συνεργασία με την κυβέρνηση, αρνείται την παραχώρηση αύξησης 40% επί των αποδοχών,²⁰ παρόλο που καταγγέλλεται συχνά ότι «ο τιμάρithμος του κόστους της Τράπεζας της Ελλάδος είναι τεχνικώς εκ γενετής ανάπηρος [...] μακράν της πραγματικότητας».²¹

¹⁸ «Ανακοίνωσις της Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών», *Δελτίον Πληροφοριών* 10 (Ιούνιος 1957), σ. 1.

¹⁹ «Δηλώσεις του Προέδρου κ. Χρήστου Καραμπλιά επί της 24ώρου απεργίας εργατών Τύπου», *Δελτίον Πληροφοριών* 10 (Ιούνιος 1957), σ. 1· Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 58, «Εκθεσις Επιτροπής Αγώνος», 7.6.1957.

²⁰ «Από της Τρίτης αναστέλλεται η έκδοσις όλων των ημερήσιων εφημερίδων της πρωτεύουσας», *Ελευθερία*, 3.8.1958· «Δεν υπάρχει περιθώριον διαπραγματεύσεων μετά των απεργούντων εργατών τύπου Αθηνών», *Ηνωμένος Τύπος*, 8.8.1958.

²¹ Κωνσταντίνος Εμμανουηλίδης, «Ο τιμάρithμος», *Τετάρτη Εξουσία* 3 (1 Απριλίου 1957), σ. 2.

Κατά τη διάρκεια της απεργίας οι εργοδότες καταφεύγουν στη γνώριμη κίνηση έκδοσης κοινού οργάνου, του *Ηνωμένου Τύπου*,²² παρά τη ρητή αναφορά στο άρθρο 14 του Συντάγματος του 1952 με βάση το οποίο η έκδοση εφημερίδων επιτρέπεται μόνο σε φυσικά πρόσωπα. Για τη μελλοντική διασφάλιση της «νομιμότητας» έκδοσης του *Ηνωμένου Τύπου*, αμέσως μετά τη λήξη της απεργίας δημοσιεύεται το νομοθετικό διάταγμα 3824/1958, το οποίο επιτρέπει την έκδοση κοινού οργάνου από την ΕΙΗΕΑ.²³ Σχολιάζοντας το συγκεκριμένο άρθρο ο δικηγόρος Νικόλαος Αντωνόπουλος εστιάζει στην αντισυνταγματικότητα της φράσης «*κατόπιν ειδικής αδειάς του Υπουργού Προεδρίας της Κυβερνήσεως*», επειδή καταργεί την ελευθερία έκδοσης εντύπων.²⁴ Η φράση είναι περισσότερο «τυπική» καθώς επιβλήθηκε με βάση το Γ΄ Ψήφισμα. Διότι ποιος υπουργός θα τολμούσε να στερήσει την άδεια έκδοσης κοινού συλλογικού οργάνου από την ΕΙΗΕΑ; Για την αντισυνταγματικότητα του αναγκαστικού νόμου 849/1949 που απαγόρευε την αύξηση ημερομισθίων των εργατών στις ημερήσιες αθηναϊκές εφημερίδες, χωρίς την έγκριση του υπουργού Εργασίας, δεν γίνεται λόγος. Το νομοθέτημα επέβαλε την άρση της δασμολογικής ατέλειας σε περίπτωση που κάποιος εκδότης «*παρانونόμως*» κατέβαλε τη ζητούμενη αύξηση.

Για την έκδοση του *Ηνωμένου Τύπου*, η ΕΙΗΕΑ προσέλαβε απεργοσπάστες από την ΕΕΤΑ, οι οποίοι ήταν αντίθετοι με την πολιτική της Διοίκησης, από εκδοτικά τυπογραφεία της Αθήνας, καθώς, όπως είδαμε, είχε αναπτυχθεί ένα ιδιαίτερο στρώμα λινοτυπών και μηχανικών, και από τους δημοσίους υπαλλήλους. Η ύπαρξη του συγκεκριμένου «εφεδρικού στρατού εργασίας», η οποία έθετε σε κίνδυνο την επιτυχή έκβαση της απεργίας, προσανατόλισε την ΕΕΤΑ στην προσθήκη αιτήματος απομάκρυνσης «*διά παντός*» όλων των απεργοσπαστών «*αποκλειομένης εις το διηνεκές της αναλήψεως της εργασίας υπ' αυτών εις τον Τύπον*».²⁵

²² Ο *Ηνωμένος Τύπος* εκδίδεται στις τυπογραφικές εγκαταστάσεις της *Καθημερινής* από τις 8 μέχρι τις 10 Αυγούστου του 1958 ως ημερήσια έκδοση των αθηναϊκών εφημερίδων: *Αθηναϊκή* (Ιωάννης Παπαγεωργίου), *Ακρόπολις – Απογευματινή* (Νάσος και Σάκης Μπότσης), *Ανεξάρτητος Τύπος* (Ι. Πουρνάρας και Κ. Κύρκος), *Το Βήμα-Τα Νέα* (Χρήστος Λαμπράκης), *Η Βραδινή* (Νίνα Αραβαντινού), *Εθνικός Κήρυξ* (Αθανάσιος Παράσχος), *Έθνος* (Δέσπω Κυριαζή και Κ. και Ν. Νικολόπουλος), *Ελευθερία* (Πάνος Κόκκας), *Εστία* (Κύρος Κύρου), *Η Καθημερινή* (Ελένη Βλάχου).

²³ Το άρθρο 9 ορίζει ότι : «εν περιπτώσει μη εκδόσεως των Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών συνεπεία εφαρμογής των διατάξεων του ΑΝ 896/1949 'περί οικονομικής κατοχυρώσεως της ελευθεροτυπίας' επιτρέπεται η έκδοσις κοινής Εφημερίδος εκδιδομένης υπό της Ενώσεως Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών κατόπιν ειδικής αδειάς του Υπουργού Προεδρίας της Κυβερνήσεως». Βλ. *ΦΕΚ* 117 Α /11.8.1958

²⁴ Νικόλαος Αθ. Αντωνόπουλος, *Η ελευθερία του τύπου εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 80, 144-145.

²⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 107, «Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, 'Προκήρυξις προς όλους τους εργάτας Τύπου'», 2.8.1958.

Οι εργοδότες επιδίωξαν την κυβερνητική παρέμβαση για να επισπευθεί η λήξη της απεργίας, καθώς ήταν ιδιαίτερα υψηλό το κόστος που προέκυπτε από τη διακοπή έκδοσης των εφημερίδων. Ο υπουργός Εργασίας Αριστείδης Δημητράτος ανέλαβε το ρόλο του «διαμεσολαβητή» για την επίτευξη συμφωνίας καθορίζοντας τα όρια δράσης των απεργών. Δήλωσε ότι υπάρχουν τρεις δρόμοι αντιμετώπισης της κατάστασης: α) τη συνέχιση της απεργίας με αμφίβολα αποτελέσματα, β) την παραπομπή της διαφοράς στη διαιτησία με βάση το νόμο 3239/1955 και γ) την επέμβαση του υπουργείου Εργασίας μέσω της χορήγησης αδειών σύναψης 12 συμβάσεων εργασίας εξάμηνης διάρκειας με ειδικούς ξένους τεχνικούς «*διά την εξασφάλισιν της ομαλής λειτουργίας των επιχειρήσεων*».²⁶ Τα επιχειρήματα του Δημητράτου ενισχύονται και από τις δηλώσεις του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή για άμεση ίδρυση τεχνικής σχολής τύπου, η οποία θα στελέχωνε τις εφημερίδες με εργατικό δυναμικό, αποδυναμώνοντας τη μονοπωλιακή θέση της ΕΕΤΑ.²⁷

Η ύπαρξη του απεργοσπαστικού μηχανισμού και η αποδοχή της ΕΙΗΕΑ αιτημάτων της ΕΕΤΑ, όπως η ενσωμάτωση του τιμαρίθμου στις αποδοχές, η αύξηση του αριθμού των ημερών αδείας και η καταβολή τεσσάρων ημερομισθίων της απεργίας «*υπό οιαδήποτε μορφήν*» επέβαλαν την αναστολή της απεργίας. Η άρνηση, ωστόσο, καταβολής των ημερομισθίων της απεργίας προκάλεσε την κήρυξη στάσεων εργασίας στις περισσότερες εφημερίδες. Τελικά τα συμβαλλόμενα μέρη υπέγραψαν «Πρωτόκολλο» που τροποποιούσε σε ορισμένα σημεία τη συλλογική σύμβαση του 1952. Τα κατώτατα όρια ημερομισθίων ορίστηκαν στις 105 δραχμές για την πεντάωρη εργασία την ημέρα και σε 120 δραχμές για τη νυχτερινή εργασία, ενώ καταβλήθηκαν τέσσερα από τα επτά ημερομίσθια των ημερών της απεργίας. Επιπρόσθετα συμφωνήθηκε ο τιμάρριθμος, μέχρι 50%, να ενσωματώνεται στο ημερομίσθιο και «*τα υπολειπόμενα ποσοστά [να] υπολογίζονται επί του αυξημένου ημερομισθίου*».²⁸ Όσον αφορά τους απεργοσπάστες, τα μέλη της ΕΕΤΑ διαγράφηκαν από την Ένωση και αντίστοιχα οι απεργοσπάστες τυπογράφοι έχασαν κάθε ελπίδα μελλοντικής τους απασχόλησης στον ημερήσιο τύπο της Αθήνας.

²⁶ «Προς αναστολήν της απεργίας τυπογράφων;», *Ηνωμένος Τύπος*, 9.8.1958.

²⁷ «Δεν υπάρχει περιθώριον διαπραγματεύσεων μετά των απεργούντων εργατών τύπου Αθηνών», *Ηνωμένος Τύπος*, 8.8.1958.

²⁸ ΕΤΗΠΤΑ/Αρχείο Κωνσταντίνου Εμμανουηλίδη, «Ανακοίνωσις της Ενώσεως Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών», 11.9.1958.

Οι απεργοσπάστες, αρχιεργάτες και αρχιπαιστές, είναι αυτοί που συσπειρώνονται γύρω από την ΟΕΤΕ. Χρησιμοποιώντας το πολιτικό κριτήριο προσπάθησαν να πάρουν με το μέρος τους μέλη της ΕΕΤΑ. Είναι εμφανής ο ιδεολογικός επηρεασμός των μελών της ΟΕΤΕ από τον «αντικομμουνιστικό αγώνα» που διεξήγαγε ο πρωθυπουργός, Κωνσταντίνος Καραμανλής, ύστερα από την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση. Στις εκλογές του Μαΐου του 1958, η ΕΔΑ, με πρόεδρο τον Ιωάννη Πασαλίδη και κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο τον Ηλία Ηλιού, συγκεντρώνει το 24,42% των ψήφων, δημιουργώντας κλίμα «πόλωσης» μεταξύ ΕΔΑ και «Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης» (ΕΡΕ), «δηλαδή μία δυνάμει αναπαραγωγή της εμφυλιοπολεμικής διαίρεσης μεταξύ ‘εθνικοφρόνων’ και ‘μη εθνικοφρόνων’». ²⁹ Για την ανακοπή της διευρυμένης απήχησης της Αριστεράς ενεργοποιήθηκαν διάφοροι κρατικοί μηχανισμοί, πραγματοποιήθηκαν εκτοπίσεις μελών και στελεχών της ΕΔΑ, εκρήξεις και εμπρησμοί σε γραφεία του κόμματος σε επαρχιακές πόλεις, που κορυφώθηκαν με τη σύλληψη του Μανόλη Γλέζου, γραμματέα της ΕΔΑ και διευθυντή της *Αυγής*, τον Δεκέμβριο του 1958, με την κατηγορία της «κατασκοπείας». ³⁰ Η κυβέρνηση σκληραίνει τη στάση της απέναντι στο όργανο της ΕΔΑ μέσω φυλάκισης ή εκτόπισης συντακτών της εφημερίδας, θέτοντας εμπόδια στη διακίνησή της, ιδίως στην επαρχία, περικόπτοντας τις κρατικές διαφημιστικές καταχωρίσεις και δυνατότητας δημοσίευσης του προϋπολογισμού, βάζοντας φραγμούς σε ιδιωτικές επιχειρήσεις ως προς τη δημοσίευση διαφημίσεων ή αγγελιών στην εφημερίδα, με σκοπό να προκληθεί ασφυκτικός οικονομικός κλοιός στην έκδοση και διακίνησή της. ³¹ Οι δεξιές κυβερνήσεις μέχρι το 1958 «άφηναν την ΕΔΑ να υπάρχει, εν μέρει επειδή έτσι οι κομμουνιστές δρούσαν ανοιχτά και φαίνονταν, κι εν μέρει επειδή η ΕΔΑ μείωνε τη δύναμη των κεντρικών κομμάτων». ³² Η αναπάντεχη ανάδειξή της σε αξιωματική αντιπολίτευση είναι αυτή που προκάλεσε σοκ στην κυβέρνηση με συνέπεια την αύξηση των κατασταλτικών μέτρων εναντίον της.

²⁹ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 256.

³⁰ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Γ': 1955-1961, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 374-383· Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων», ό.π., σ. 9-49· Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, «...Η Δημοκρατία δυσχερής», ό.π., σ. 199-241.

³¹ «Υπήρχε μια ανεπίσημη τρομοκρατία» όσον αφορά την αγορά φύλλων της *Αυγής* από τους αναγνώστες. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες εφημερίδες, οι συντάκτες της διώκονται συστηματικά για τα πολιτικά τους φρονήματα, δυσκολεύονται να πάρουν πληροφορίες από τα υπουργεία, αλλά ακόμη και οι συνάδελφοί τους έβαζαν εμπόδια. Βλ. Τάκης Δ. Ψαράκης, *Εφημερίδες και δημοσιογράφοι*, ό.π., σ. 44.

³² David Close, *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 156.

Οι πολιτικές συγκρούσεις μεταφέρθηκαν και αναπαράχθηκαν σε μικρότερο ωστόσο βαθμό και για σύντομο χρονικό διάστημα μεταξύ της ΕΕΤΑ και της ΟΕΤΕ. Στη μέση των συγκρούσεων βρέθηκαν τα επαρχιακά σωματεία τυπογράφων και εργατών τύπου της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας, του Βόλου, της Λάρισας και του Ηρακλείου. Αγνοώντας την αντιπαράθεση, αρχικά αποδέχθηκαν την εγγραφή ή επανεγγραφή τους στην ΟΕΤΕ. Η εγρήγορση της Διοίκησης της ΕΕΤΑ, η οποία έσπευσε να ενημερώσει και να παροτρύνει τα σωματεία άρνησης προσχώρησής τους, συνέβαλε στην ανάσχεση των βλέψεων της δεξιάς Διοίκησης της ΟΕΤΕ.³³ Για τα επαρχιακά σωματεία δεν υπήρχε δίλημμα. Η επιλογή της ΕΕΤΑ έναντι της ΟΕΤΕ ήταν προφανής και αυτονόητη.³⁴

Ο Μαρίνος Πολυδωρόπουλος, συνταξιούχος και μέλος της ΕΣΕΤΑ από το 1958, προσπαθώντας να «πείσει», εμφανίζει την ΟΕΤΕ ως «προστάτη των διωκομένων επαρχιωτών συναδέλφων» από τους «Αθηναίους», ευθυγραμμιζόμενος με τις πεποιθήσεις και θέσεις των επαρχιακών σωματείων. Λαμβάνοντας μέρος, ύστερα από πρόσκληση της αντιπολίτευσης,³⁵ στη Γενική Συνέλευση της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών, της 2ας Νοεμβρίου του 1958:

υπέμνησε με θάρρος και παρησσίαν τα πλήγματα τα οποία έχουν υποστή και υφίστανται οι εργάται Πατρών- ως και της Θεσσαλονίκης κτλ.-από τους Αθηναίους συναδέλφους των, εξοστρακιζόμενοι από τας εργασίας των και τα σπίτια των και μη ευρίσκοντες πού την κεφαλήν κλίνει, αν κατά μοιραίαν συγκυρίαν καταφύγη κανείς εις τας Αθήνας.³⁶

Από τα 24 μέλη της Ένωσης της Πάτρας που έλαβαν μέρος στη Γενική Συνέλευση, οι 17 συμφώνησαν με την πρόταση του προέδρου, Ανδρέα Γεωργίου, για συμμετοχή στη νέα «Ομοσπονδία Μισθωτών Τύπου και Βιομηχανίας Χάρτου» με αφορμή την οικονομική κρίση του ΤΑΤ και ΜΓΤ.³⁷

³³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 106, «ΕΕΤΑ προς σωματεία Θεσ/νίκης, Βόλου, Λαρίσης, Πάτρας, Κρήτης», 31.5.1958.

³⁴ Δεν έλειψαν περιπτώσεις προσπάθειας συγκερασμού των δύο πλευρών: «εμείς οι επαρχιώται χρόνια τώρα έχομε τα βλέμματα εστραμμένα προς σας. [...] σάς κάνομεν την ύστατην έκκλησιν να ενωθήτε». Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 105, «Ένωσις Τυπογράφων Βόλου προς ΔΣ ΕΕΤΑ και ΟΕΤΕ», 29.7.1958.

³⁵ Τρεις εργάτες τύπου του *Νεολόγου Πατρών* κάλεσαν «εν αγνοία της διοικήσεως» στην Πάτρα τον Μαρίνο Πολυδωρόπουλο. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 105, «Ένωσις Εργατών Τύπου Πατρών προς την ΕΕΤΑ», 4.11.1958.

³⁶ «Η Γενική Συνέλευσις της 2ας Νοεμβρίου και η περίεργος πράγματι νοοτροπία του προέδρου», *Ο Εργάτης Τύπου* 1 (1 Ιανουαρίου 1959), σ. 3.

³⁷ Από το 1956 και μέχρι το 1960 εμφανίζεται διόγκωση του ύψους των οφειλών των εργοδοτών στο ΤΑΤ και σημαντική μείωση της εισφοράς των εργοδοτών του επαρχιακού τύπου (0,75%), στερώντας από το ταμείο περίπου το 40% των συνολικών εσόδων. Το 1957 εισάγεται «ευεργετική» διάταξη εθελουσίας εξόδου σε όσους είχαν συμπληρώσει 7.000 καταβολές ως μέλη του εργατικού προσωπικού και 8.000 καταβολές ως μέλη του υπαλληλικού, λαμβάνοντας πλήρη σύνταξη «λόγω γήρατος» και το ανάλογο εφ' άπαξ. Το αποτέλεσμα ήταν να συνταξιοδοτηθούν 119 άτομα (άνδρες και γυναίκες)

Από το Νοέμβριο του 1956 τυπογράφοι, λιθογράφοι, βιβλιοδέτες, χαρτεργάτες της Αθήνας και των επαρχιών κινούνται για την επανίδρυση της «Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου και Βιομηχανίας Χάρτου» υπό τη σκέπη της ΓΣΕΕ.³⁸ Το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών βρέθηκε αποκλεισμένο: από τη νέα Ομοσπονδία εξαιτίας του αριστερού του προσανατολισμού, από την ΟΕΤΕ εξαιτίας της «αμιγούς» της σύνθεσης, αλλά και από το «Συνδικάτον των Εργαζομένων εις τον τύπον Αθηνών», παρόλο που επεδίωξε την ένταξή του στην τελευταία ένωση.³⁹

Το ιδρυτικό συνέδριο της «Ομοσπονδίας Μισθωτών Τύπου και Βιομηχανίας Χάρτου»,⁴⁰ πραγματοποιήθηκε εν τέλει τον Οκτώβριο του 1958. Σύμφωνα με το άρθρο 10 του καταστατικού της Ομοσπονδίας, διαγράφονται οι οργανώσεις «που ασκούν αντεθνικήν ή αντισυνδικαλιστικήν προπαγάνδαν ή δρουν κατά τρόπον ζημιούντα τα συμφέροντα των μισθωτών».⁴¹ Στηριζόμενη σε αυτό το άρθρο η προσωρινή επιτροπή του συνεδρίου απέκλεισε τους αντιπροσώπους του Σωματείου Τυπογράφων της Αθήνας, εφαρμόζοντας την απόφαση της Διοίκησης της ΓΣΕΕ για εκκαθάριση των οργανώσεων από κομμουνιστές. Αν και η πλειοψηφία των συνέδρων καταδίκασε τον αποκλεισμό «ως πράξιν, η οποία προσβάλλει τον τυπογραφικό

ηλικίας 38 μέχρι και 54 ετών επιβαρύνοντας το ταμείο αρχικά με 7.500.000 δραχμές και εν συνεχεία με 4.000.000 δραχμές τον χρόνο, όταν το όριο ηλικίας για τους άνδρες ήταν το 55ό έτος της ηλικίας και για τις γυναίκες το 50ό. Τον Οκτώβριο του 1958 το ΔΣ του ταμείου, με πρόεδρο τον Ιωάννη Κασιμάτη, επίσης προέδρου του Εργατικού Κέντρου Πειραιώς και της Ένωσης Εργατών Τύπου Πειραιώς, αποφασίζει να λάβει μέρος σε πλειστηριασμό για την αγορά ακινήτου της υπό εκκαθάριση ελληνοαιγυπτιακής τραπεζής. Με την αγορά του «ξεροχώραφου» στην περιοχή Παλιάγιανη στην Κηφισιά εξανεμίστηκαν τα αποθεματικά του ταμείου. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και εξαιτίας της αστικής επέκτασης, το οικοπέδο στην Κηφισιά αρχίζει να αποδίδει σημαντικά κεφάλαια στο ΤΑΤ. Βλ. «Το πόρισμα του Συμβουλίου Κοινωνικής Ασφαλίσεως», *Τυπογράφος* 64 (29 Απριλίου 1961), σ. 4· «Οι δύο μεγαλειώδεις πανασφαλιστικές συγκεντρώσεις στην Πάτρα», *Τυπογράφος* 63 (27 Μαρτίου 1961), σ. 6· ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 399, φ. 3, Σωματείων Τυπογράφων Αθηνών, *Έκκλησις προς την πνευματικήν, κοινωνικήν και πολιτικήν ηγεσίαν της χώρας μας*, Αθήνα, 6 Μαρτίου 1961.

³⁸ Συνολικά 22 εργατικές οργανώσεις που εκπροσωπούσαν 4.600 εργάτες και εργάτριες δήλωσαν το 1957 τη συμμετοχή τους στη νέα Ομοσπονδία: τα Σωματεία Χαρτεργατών Πατρών, Αιγίου, Θεσσαλονίκης και Αθηνών, το Σωματείο Βιβλιοδετών Αθηνών-Πειραιώς, ο Σύνδεσμος Λιθογράφων Ελλάδος, τα σωματεία τυπογράφων Πειραιώς, Πατρών, Καβάλας, Καλαμάτας, Μυτιλήνης, Χίου, Ηρακλείου, Τρικάλων, Ιωαννίνων, Βόλου, Θεσσαλονίκης, το Σωματείο Χαρτοϋπαλλήλων Αθηνών, το Σωματείο Λιθογράφων Θεσσαλονίκης. Βλ. «Η Ομοσπονδία Τύπου και Χάρτου», *Εργάτης Τύπου και Χάρτου* 4 (20 Μαΐου 1957), σ. 4 και «Η Ομοσπονδία», *Εργάτης Τύπου και Χάρτου* 5 (25 Ιουνίου 1957), σ. 3.

³⁹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 99, «Σωματείων Τυπογράφων Αθηνών προς την Ένωσιν Εργατών Τύπου», 27.11.1956.

⁴⁰ Τον Ιανουάριο του 1958 το ιδρυτικό συνέδριο της Ομοσπονδίας αναβλήθηκε και πάλι διότι η Εργατική Εστία ζήτησε την υποβολή του καταστατικού προκειμένου να πιστωθούν τα χρήματα. Ύστερα από σχετική έρευνα διαπιστώθηκε ότι το καταστατικό δεν κατατέθηκε ποτέ στο Πρωτοδικείο Αθηνών. Το ερώτημα βέβαια που έθεσαν εύστοχα τα μέλη είναι: «Πώς το Πρωτοδικείο είχε κάνει το διορισμό της προσωρινής Διοίκησης από πέρσι, χωρίς κανείς να καταλάβει τίποτε». Βλ. «Η αναβολή», *Εργάτης Τύπου και Χάρτου* 12 (30 Ιανουαρίου 1958), σ. 1.

⁴¹ Με βάση το άρθρο 4 του καταστατικού, η Ομοσπονδία δέχεται τη διαιτησία της ΓΣΕΕ επί παντός ζητήματος και είναι παρούσα στα Συνέδρια και τα Γενικά Συμβούλια. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 399, φ. 4, *Καταστατικόν της Ομοσπονδίας Μισθωτών Τύπου και Βιομηχανίας Χάρτου*, Αθήνα 1958.

κόσμο»,⁴² με παρέμβαση του Φώτη Μακρή αποτράπηκε το ενδεχόμενο απαλοιφής του επίμαχου άρθρου από το καταστατικό, υπό την απειλή της διαγραφής της ομοσπονδίας από τη ΓΣΕΕ.⁴³

Η ΓΣΕΕ ενέτεινε τις διαγραφές αριστερών σωματείων και μελών, «λόγω αντισυνδικαλιστικής δράσεως και ως ελεγχόμενα πλήρως υπό κομμουνισμού»,⁴⁴ παρά την απόφαση του 13ου Συνέδριου του 1958 για επανεγγραφή των διαγραμμένων οργανώσεων στα Εργατικά Κέντρα.⁴⁵ Το 1957 διαγράφηκαν 20 εργατικά σωματεία από τα Εργατικά Κέντρα «διά κομμουνιστικήν δράσιν», το 1962 ο αριθμός τους διπλασιάζεται φθάνοντας τα 40 σωματεία και μέχρι το 1964 τα 50.⁴⁶

Η σκλήρυνση της στάσης του Μακρή απέναντι στο Σωματείο Τυπογράφων εντείνεται το Μάρτιο του 1959 όταν αποφασίζεται η διαγραφή του από το ΕΚΑ με αφορμή τις δηλώσεις του γενικού γραμματέα του σωματείου, Μιλτιάδη Ράλλη, σχετικά με την αποκατάσταση των συνδικαλιστικών ελευθεριών, αμφισβητώντας ευθέως τη νομιμότητα της Διοίκησης της ΓΣΕΕ, και την απονομή δικαιοσύνης στον Μανώλη Γλέζο.⁴⁷ Η άρνηση του ΔΣ του Σωματείου Τυπογράφων να υπογράψει την «Επιβεβαίωση Πίστεως» προς τις αρχές της ΓΣΕΕ και της ΔΣΕΕΣ, είχε ως συνέπεια στην έξωσή του από το οίκημα του ΕΚΑ τον Μάιο του 1959.⁴⁸ Η επίσημη δήλωση της ηγεσίας της ΓΣΕΕ ήταν ότι διαγράφηκε διότι «*παρεξέκλινε του σκοπού δια τον*

⁴² «Οι τυπογράφοι απεκλείσθησαν χθες αυθαιρέτως από το συνέδριο της Ομοσπονδίας Τύπου», *Η Αυγή*, 9.10.1958.

⁴³ «Καθολική υπήρξε η αποδοκιμασία για τον αποκλεισμό των τυπογράφων», *Η Αυγή*, 10.10.1958.

⁴⁴ ΓΣΕΕ/ΑΡΙΣΤΟΣ, φ. 14: Συνδικαλιστικά από 1949 έως 1962, «ΓΣΕΕ προς τον πρόεδρο της Κυβερνήσεως», 30.4.1957.

⁴⁵ Το 13ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ που πραγματοποιήθηκε από τις 15 μέχρι τις 19 Οκτωβρίου του 1958 αποφασίστηκε ανάμεσα σε άλλα: α) αύξηση αποδοχών κατά 15%, β) κατάργηση του νόμου 3239/1955, γ) αναθεώρηση της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης και δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος, δ) κατάργηση των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων για όλους τους εργαζόμενους, ε) κατάργηση των διατάξεων του Γ΄ Ψηφίσματος, στ) κατάργηση όλων των αντεργατικών νόμων. Βλ. Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ-ΓΣΕΕ), Εγκύκλιοι 1958-1959, «Αποφάσεις του 13ου Πανελλαδικού Πανεργατικού Συνεδρίου της ΓΣΕΕ», 1958. Για τα συνέδρια της ΓΣΕΕ βλ. Δημήτρης Λιβιεράτος, *90 χρόνια ΓΣΕΕ*, ΑΡΙΣΤΟΣ, Αθήνα 2009.

⁴⁶ Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ-ΓΣΕΕ), φ. 14: Συνδικαλιστικά από 1949 έως 1962, «ΓΣΕΕ προς τον πρόεδρο της Κυβερνήσεως», 30.4.1957 · στο ίδιο, φ. 37 (17), «Υπόμνημα προς τον πρόεδρο της Κυβερνήσεως Γ. Παπανδρέου», 31.3.1964. Μέχρι το 1962 το Εργατικό Κέντρο Αθηνών διέγραψε συνολικά 19 εργατικά σωματεία που άνηκαν στην αντιπολιτευτική ομάδα του Φώτη Μακρή, ανάμεσα στα οποία των Λογιστών, Δακτυλογράφων, Τσαγκαράδων, Τυπογράφων, Πουκαμισάδων, Οδηγών ταξί και Ραπτεργατών. Βλ. Γιώργος Κουκουλές, *Το εργατικό κίνημα*, ό.π., σ. 60-65. Για τις διαγραφές σωματείων από το ΕΚΘ βλ. Νίκος Μαραντζίδης, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα», ό.π., σ. 245.

⁴⁷ «Η διαγραφή και έξωσις του σωματείου τυπογράφων προκαλεί αναστάτωσιν στους εργαζομένους», *Η Αυγή*, 27.5.1959.

⁴⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 399, φ. 3, «Σωματείων Τυπογράφων Αθηνών προς τις Διοικήσεις του Εργατικού Κέντρου Αθηνών και της ΓΣΕΕ», 4.6.1959· «Η διοίκησης του ΕΚΑ μετέφερε χθες αυθαιρέτως το γραφείο του σωματείου τυπογράφων στο προαύλιο», *Η Αυγή*, 29.5.1959· «Η έξωσις», *Ο Εργάτης Τύπου* 4 (22 Ιουνίου 1959), σ. 1.

οποίον ιδρύθη, διότι δεν δέχεται να συμμορφωθεί με τις αποφάσεις που ελήφθησαν από ανώτερα συλλογικά όργανα, παραβαίνουν ούτω θεμελιώδεις διατάξεις των Καταστατικών μας, και διότι χρωματίζει κομματικά τη δράση του».⁴⁹

Με τη διαγραφή του σωματείου άνοιξε ο δρόμος για την ίδρυση νέου εικονικού σωματείου. Με επικεφαλής τον τυπογράφο Κοσμά Ρούκη και υπό την καθοδήγηση του Φώτη Μακρή, επιδιώχθηκε η ίδρυση σωματείου με την επωνυμία «Σωματείων Εργατών Τυπογράφων Αθηνών του Βιβλίου και του Τύπου». Με βάση τη σχετική αίτηση στο Πρωτοδικείο, ο Ρούκης υποστήριξε ψευδώς ότι ήταν μέλος του άνω σωματείου μέχρι το 1950, όποτε και υποτίθεται ότι διαλύεται. Η επιλογή του συγκεκριμένου τίτλου δεν ήταν τυχαία, εφόσον θα μπορούσε να μετατραπεί σε πόλο έλξης για μια μερίδα εργαζομένων και ταυτοχρόνως να δημιουργήσει σύγχυση και διάσπαση του υπάρχοντος σωματείου. Το Σωματείο Τυπογράφων κατέφυγε στο Πρωτοδικείο Αθηνών, το οποίο αναίρεσε την απόφαση.⁵⁰ Ύστερα από την αποτυχημένη αυτή προσπάθεια, τον Ιανουάριο του 1962 η ΓΣΕΕ προχώρησε στην ίδρυση νέου σωματείου-σφραγίδα υπό τον τίτλο «Σωματείων Μισθωτών Τυπογράφων Αθηνών και Προαστείων». Το νέο σωματείο δεν απέκτησε την προσδοκώμενη απήγηση στους εργαζόμενους, αλλά προσέφερε στον Μακρή τις αναγκαίες ψήφους για την επανεκλογή του στη Διοίκηση του ΕΚΑ και της ΓΣΕΕ.⁵¹

Η προκήρυξη αρχαιρεσιών το 1959 και η ανάδειξη για ακόμη μια φορά του Χρήστου Καραμπλιά ως προέδρου της ΕΕΤΑ αποδυνάμωσε την αντιπολιτευόμενη ομάδα της ΟΕΤΕ. Η απεργία του Μαΐου του 1959 συσπείρωσε περισσότερο τα μέλη. Η απόλυση ως «υπεράριθμο προσωπικό» του λινοτύπη και ταμιά της ΕΕΤΑ, Απόστολου Φωτεινού, από την *Καθημερινή*, και η απειλή ίδρυσης σχολής τυπογραφίας από την εκδότρια είχε ως συνέπεια τη συσπείρωση των εργαζομένων στον τύπο. Με την κήρυξη απεργίας, η Ελένη Βλάχου επιστρατεύει τον αρχιεργάτη

⁴⁹ Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ-ΓΣΕΕ), Εγκύκλιοι 1958-1959, «ΓΣΕΕ προς Άπαντα τα Εργατοϋπαλληλικά Κέντρα και Ομοσπονδίας δυνάμει ΓΣΕΕ», 12.6.1959.

⁵⁰ Με βάση τα πρακτικά του ΔΣ αποδείχθηκε ότι η χρήση του τίτλου «Σωματείων Τυπογράφων Αθηνών» υιοθετήθηκε με απόφαση της Γενικής Συνέλευσης στις 21 Σεπτεμβρίου του 1939. Ο Κοσμάς Ρούκης υπήρξε πρόεδρος της «Εθνικής Ένωσης Εργατών Τύπου Μυτιλήνης» και δεν είχε καμία σχέση με το Σωματείο Τυπογράφων της Αθήνας. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 399, φ. 3, «Σημείωμα ενώπιον του κ. Προέδρου Πρωτοδικών Αθηνών», 25.8.1961· «Οι τυπογράφοι θα απαντήσουν με μεγαλύτερη συσπείρωση και ενότητα στο σωματείο μας», *Τυπογράφος* 66 (3 Αυγούστου 1961), σ. 4. Βλ. «Η ένοχη συνδικαλιστική ηγεσία συνεχίζει την επικερδή 'Βιομηχανία Σφραγίδων'», *Τυπογράφος* 70 (19 Φεβρουαρίου 1962), σ. 6.

⁵¹ Το καταστατικό της ΓΣΕΕ έδινε τη δυνατότητα διάκρισης εις βάρος των οργανώσεων με πολλά μέλη. Τα μικρά σωματεία με 100 μέλη για παράδειγμα είχαν μεγαλύτερη αντιπροσώπευση και ψήφους από σωματεία με 500, 1.500 ή ακόμη και 3.000 μέλη. Όπως σωστά υποστήριξε ο Τζεκίνης η «μειοψηφία είχε τη δύναμη να ελέγχει το κίνημα». Βλ. Χρήστος Τζεκίνης, *1870-1987: Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα*, ό.π., σ. 172.

της και μη μέλος της ΕΕΤΑ, Κ. Ζαγοριανίτη, υπαλλήλους του Εθνικού Τυπογραφείου και του στρατιωτικού τυπογραφείου, ενώ παράλληλα εκπαιδεύονται φύλακες της επιχείρησης «*ως απεργοσπάσται εις το πιεστήριον*».⁵²

Πρώτη φορά οι υπόλοιποι εκδότες των αθηναϊκών εφημερίδων συσπειρώνονται με την πλευρά της Βλάχου προσαρμόζοντας «*τας εκδόσεις των με τας εκδοτικές δυνατότητας της Καθημερινής περιορίσαντες τας σελίδας των και τας αποστολάς εις τας επαρχίας*».⁵³ Η κήρυξη απεργίας σε όλες τις ημερήσιες εφημερίδες της Αθήνας είχε ως αποτέλεσμα την παραπομπή της διένεξης στη διαιτησία, με βάση το νόμο 3239/1955, ώστε να επισπευθεί η καταστολή της. Στόχος της Διοίκησης της ΕΕΤΑ ήταν να αποδείξει ότι ο νόμος 3239 δεν μπορούσε να εφαρμοστεί στη συγκεκριμένη περίπτωση εφόσον η γενίκευση της απεργίας σημειώθηκε σε ένδειξη «αλληλεγγύης» και «συμπαράστασης» προς τους εργατές της *Καθημερινής*. Στην πραγματικότητα διακυβούνταν τα προνόμια της ΕΕΤΑ, όπως η δυνατότητά της να προσδιορίζει τον αριθμό των εργατών που απαιτούνταν για την έκδοση κάθε εφημερίδας και η μονοπωλιακή της θέση στην προμήθεια εργατών τύπου. Παράλληλα η μη απεργιακή κινητοποίηση των εργατών θα μπορούσε να οδηγήσει στη νομιμοποίηση της δυνατότητας «αθρόας» απόλυσης εργατών, καθώς και στην υιοθέτηση της πρακτικής της Βλάχου από τους υπόλοιπους ιδιοκτήτες. Γιατί, ωστόσο, η Βλάχου απέλυσε τον Φωτεινό ενώ γνώριζε ότι θα κηρυχθεί απεργία από το υπόλοιπο προσωπικό; Ο Φωτεινός, μέλος της ΕΕΤΑ και του προσωπικού της *Καθημερινής* από το 1946 υπήρξε επίσης μέλος του ΚΚΕ και της ΟΠΛΑ. Υποθέτω ότι ύστερα από σύμφωνη γνώμη του Χρήστου Καραμπλιά αποφασίζεται η «πρόκληση» της Βλάχου ώστε να δοθεί αφορμή κήρυξης απεργίας. Με βάση προφορικές μαρτυρίες, φαίνεται ότι ο Φωτεινός μίλησε άκομψα για την εκδότηρια με συνέπεια εκείνη να τον απολύσει. Το γεγονός ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα θα υπέβαλε αίτηση συνταξιοδότησης, ευνόησε την επιλογή του ως «θύμα» για το συμφέρον του συνόλου των μελών της Ένωσης. Επιζητώντας ο ίδιος τη λήψη αποζημίωσης λόγω απόλυσης και η Διοίκηση της ΕΕΤΑ τη διακοπή της προσπάθειας της Βλάχου ίδρυσης σχολής τυπογραφίας, αποφασίστηκε το «στήσιμο» της απεργίας.

Εν τέλει το διαιτητικό δικαστήριο δικαίωσε τους εργατές τύπου και η Ελένη Βλάχου υποχρεώθηκε στην επαναπρόσληψη του απολυθέντα εργατή. Κατά την

⁵² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 111, «Ένωσης Εργατών Τύπου Αθηνών, Προς άπαντα τα μέλη της Ενώσεως», 18.5.1959.

⁵³ Στο ίδιο.

προσφυγή της στο Εφετείο δικαιώθηκε και απέλυσε τον Απόστολο Φωτεινό, χωρίς ωστόσο να υλοποιήσει την πρόταση ίδρυσης σχολής τυπογραφίας.⁵⁴

Προκειμένου η ΕΕΤΑ και η ΟΕΤΕ να αμβλύνουν τις ιδεολογικές και πολιτικές κυρίως αντιπαραθέσεις που καλλιέργησαν τα τελευταία χρόνια προσφεύγουν σε αμοιβαίες υποχωρήσεις επιδιώκοντας τη «συγκατάθεση» των μελών των δύο οργανώσεων:

*Τεσσάρων χρόνων άκαρπες και φθοροποιές αντεγκλήσεις, αντιγνωμίες, καυγάδες και πόλεμος μέσα στους ηγούμενους της Ομοσπονδίας και της Ενώσεως Εργατών Τύπου της Αθήνας, εξανεμίσθηκαν [...] κάτω από την αδυσώπητη ανάγκη της συνεργασίας και της συναδελφώσεως, για την από κοινού, χωρίς περισπασμούς και αντιθέσεις, αντιμετώπιση των μεγάλων και ζωτικών προβλημάτων, που αντιμετωπίζουν οι εργάται Τύπου και οι τυπογράφοι της Ελλάδος. Τι τα θέλετε. Σοφά λέει ο λαός: 'Το αίμα νερό δεν γίνεται'.*⁵⁵

Βάσει του κοινού στόχου και του επαγγελματικού συμφέροντος κρίθηκε κατάλληλη η ένταξη της ΕΕΤΑ στην ΟΕΤΕ, καθώς και η δημιουργία προσωρινής Διοίκησης με συμμετοχή μελών της ΕΕΤΑ μέχρι τη σύγκλιση του Β' Συνεδρίου της ΟΕΤΕ. Κατά τη σύσκεψη, που πραγματοποιήθηκε από τα ενδιαφερόμενα μέλη, αναγνωρίστηκε η ανάγκη διατήρησης της «απόλυτης» πολιτικής ανεξαρτησίας της Ομοσπονδίας «χωρίς αυτό να σημαίνει αποκοπήν από τους επαγγελματικούς αγώνες της εργατικής τάξεως».⁵⁶

Με την ένταξη της ΕΕΤΑ παρατηρήθηκε αύξηση του αριθμού των τυπογραφικών σωματείων που επιθυμούσαν να συμμετάσχουν ως μέλη στο Β' Συνέδριο της ΟΕΤΕ. Μάλιστα υπήρξαν σωματεία, όπως της Καρδίτσας και της Πάτρας, που ζήτησαν τη διαγραφή τους από την «Ομοσπονδία Μισθωτών Τύπου και Βιομηχανίας Χάρτου» και την εγγραφή τους στην ΟΕΤΕ.⁵⁷ Μέχρι το 1963 εντάχθηκαν στη δύναμη της ΟΕΤΕ η ΕΣΑΤ, η ΕΥΑΤ, η Ένωση Πρακτορείων

⁵⁴ «Η προσφυγή εις την διαιτησίαν και η αναστολή της απεργίας», *Ο Εργάτης Τύπου* 4 (22 Ιουνίου 1959), σ. 1, 4· «Έκθεσις πεπραγμένων Δ.Σ. Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών προς την Γεν. Συνέλευσιν του κλάδου (Φεβρουάριος 1959-Οκτώβριος 1959)», *Δελτίον Πληροφοριών* 22 (Οκτώβριος 1959), σ. 1-2. Η δικαστική διαμάχη φθάνει μέχρι τον Άρειο Πάγο, που έκρινε άκυρη την απόλυση του Φωτεινού. Με την ψήφιση του νόμου 4046/1960, η Βλάχου βρήκε την ευκαιρία για την εκ νέου καταγγελία της σύμβασης εργασίας με τον συγκεκριμένο λινοτύπη. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 114, «Προς το ΔΣ της ΕΙΗΕΑ», 10.8.1960.

⁵⁵ «Εύγε τους!», *Δελτίον Πληροφοριών* 1 (Απρίλιος 1959), σ. 3.

⁵⁶ «Η Ομοσπονδία Εργατών Τύπου Ελλάδος είναι πλέον γεγονός», *Δελτίον Πληροφοριών* 1 (Απρίλιος 1959), σ. 4· «Ρόλος και καθήκοντα της Ομοσπονδίας», *Δελτίον Πληροφοριών* 21 (Ιούλιος 1959), σ. 2.

⁵⁷ Το Β' Συνέδριο πραγματοποιήθηκε στις 15 Νοεμβρίου του 1959 και έλαβαν μέρος εννιά σωματεία: η ΕΕΤΑ, η ΕΣΕΤΑ, το Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών, το Συνδικάτο Τύπου Θεσσαλονίκης, η Ένωση Εργατών Τύπου Πατρών και τα Σωματεία Τυπογράφων Καρδίτσας, Πατρών, Πύργου και Κέρκυρας. Οι συγκεκριμένες ενώσεις αντιπροσώπευσαν συνολικά πάνω από 2.000 μέλη. Βλ. «Αι οργανώσεις που θα λάβουν μέρος στο 2ον Συνέδριον», *Ο Εργάτης Τύπου* 7 (5 Νοεμβρίου 1959), σ. 1.

Περιοδικού Τύπου, το Σωματείο Τυπογράφων Σερρών και η «Ένωση Συνταξιούχων Ιδιοκτητών και Υπαλλήλων Επαρχιακού Τύπου» φτάνοντας συνολικά τα 2.620 μέλη.⁵⁸

Το 1960 με την ανάληψη της ηγεσίας της ΟΕΤΕ από τον Χρήστο Καραμπλιά, διακόπτεται η «πολιτική» διαμάχη μεταξύ των εργατών τύπου της Αθήνας, ενώ επισφραγίζεται πλέον η αριστερή της κατεύθυνση. Την ίδια χρονιά, η ματαίωση από την ηγεσία της ΓΣΕΕ της απεργιακής κινητοποίησης, για την αύξηση των αποδοχών κατά 20% και των συντάξεων κατά 30% εν όψει της υπογραφής νέας Εθνικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας, κινητοποίησε τις Ομοσπονδίες. Η ΟΕΤΕ, από κοινού με τις Ομοσπονδίες Τραπεζιτικών, Ηλεκτρισμού και Επιχειρήσεων Κοινής Ωφέλειας, τους συλλόγους υπαλλήλων Λιπασμάτων και Εμποροϋπαλλήλων, αποφάσισε την πραγματοποίηση της απεργίας. Η επιτυχία των κινητοποιήσεων από τις οργανώσεις που διαγράφηκαν ή απομακρύνθηκαν από τη ΓΣΕΕ οδήγησε στις 19 Μαρτίου του 1962 στην υπογραφή πρωτοκόλλου συνεργασίας μεταξύ της ΟΕΤΕ, της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού και Επιχειρήσεων Κοινής Ωφελείας και της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Λογιστών.⁵⁹ Σταδιακά και μέχρι το 1963 ο αριθμός των Συνεργαζόμενων Εργατοϋπαλληλικών Οργανώσεων φθάνει τα 115 σωματεία. Με την νίκη της Ένωσης Κέντρου στις βουλευτικές εκλογές θεωρήθηκε αυτονόητη και η καθαίρεση του Μακρή από τη ΓΣΕΕ. Τα ΔΣ των 115 ενώσεων αποφάσισαν να διατηρηθεί ο αριθμός «115» «ως συμβολική έκφρασις της οργανωμένης αντιστάσεως εναντίον της Μακρικής κατοχής»⁶⁰ ανεξάρτητα από τον αριθμό των οργανώσεων που συμμετείχαν στις ΣΕΟ.

Την περίοδο 1962-1964 η εκλογή δεξιάς διοίκησης στην ΕΕΤΑ θα την απομακρύνει για άλλη μια φορά από τους κόλπους της ΟΕΤΕ. Αν και τυπικά η ΕΕΤΑ δεν διαγράφεται αρνείται τη συμμετοχή της στους απεργιακούς αγώνες της ΟΕΤΕ και των 115 ΣΕΟ. Η αποκατάσταση των σχέσεων θα επέλθει με την πτώση της διοίκησης, αλλά η αλλαγή πλέον του χαρακτήρα της ΟΕΤΕ και η σταθερή θέση της ΕΕΤΑ διατήρησης της ανεξαρτησίας της από τους ανώτερους συνδικαλιστικούς οργανισμούς στάθηκαν εμπόδια για την ενεργή συμμετοχή της.

⁵⁸ «Συντάκται και υπάλληλοι του αθηναϊκού Τύπου προσχωρούν εις την Ομοσπονδία», *Ο Εργάτης Τύπου* 13 (31 Ιανουαρίου 1963), σ. 2.

⁵⁹ «Εκθεσις πεπραγμένων της Εκτελεστικής Επιτροπής της ΟΕΤΕ από 15-11-59 – 11-10-62», *Ο Εργάτης Τύπου* 12 (3 Νοεμβρίου 1962), σ. 1-2.

⁶⁰ «Απόφασις όλων των εργαζομένων ν' αποκατασταθή η δημοκρατική ομαλότης και τάξις εις το συνδικαλιστικόν κίνημα της χώρας», *Ο Εργάτης Τύπου* 14 (15 Δεκεμβρίου 1963), σ. 4.

Κεφάλαιο Ένατο

Εργατική συλλογική δράση

9.1. Απεργιακές κινητοποιήσεις

Στο επίπεδο του τύπου, οι συνεχείς ανατιμήσεις της τιμής των εφημερίδων, οι διώξεις και η τρομοκρατία που υφίσταται ο αριστερός επαρχιακός τύπος (Καλαμάτα, Ιωάννινα, Βόλος, Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσα, Θεσσαλονίκη, Ηράκλειο κ.ά.), η αδυναμία εισαγωγής δημοσιογραφικού χαρτιού και διακίνησης του τύπου, ιδιαίτερα στην επαρχία, δημιούργησαν ένα δυσμενές κλίμα τόσο για τις επιχειρήσεις όσο και για τους εργαζόμενους. Παρά τις δυσμενείς συνθήκες λειτουργίας των επιχειρήσεων του τύπου, οι εργάτες τύπου της Αθήνας πραγματοποιούν μία και δύο φορές τον χρόνο απεργία με βασικά αιτήματα την αύξηση του ημερομίσθιου, την εφαρμογή της μηνιαίας τιμαριθμικής αναπροσαρμογής των αποδοχών, τη βελτίωση των παροχών του ΤΑΕΤΑ. Η επιτυχής έκβαση μιας απεργίας εξαρτάται από τη θέληση των ιδίων των μελών και αρχιεργατών, τη σχέση και την υποστήριξη από τα σωματεία του τύπου αλλά και από τη συμπαράσταση του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών. Για την ικανοποίηση των αιτημάτων, η ΕΕΤΑ συνασπίζεται με την ΕΣΗΕΑ ιδρύοντας το 1945 «Συνδικάτον Τύπου», στο οποίο θα συμμετάσχουν τόσο η ΕΠΗΕΑ όσο και η Ένωση Προσωπικού Πρακτορείων Εφημερίδων Αθηνών.

Παρ' όλη την οικονομική δυσπραγία της περιόδου, οι εργάτες τύπου λαμβάνουν, μέσω των απεργιακών κινητοποιήσεών τους, βελτιωμένα ημερομίσθια σε σύγκριση με τα υπόλοιπα μέλη της εργατικής τάξης πράγμα που αναγνωρίζεται και από την Διοίκηση: *«ευρισκόμεθα εις μειονεκτικήν θέσιν, διότι η κοινή γνώμη δεν θ' ακούση ευμενώς ότι εργάται εργαζόμεναι πέντε ώρας και λαμβάνοντες δύο χιλιάδες απεργούν προς αύξησιν των ημερομισθίων»*, όταν η καθαρίστρια της Ένωσης, για παράδειγμα, αμείβεται με 500 δραχμές το μήνα.¹ Τον Οκτώβριο του 1945 οι εργάτες τύπου κερδίζουν την κατά 100% αύξηση του ημερομίσθιου φθάνοντας τις 4.000 δραχμές την ημέρα, το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου λαμβάνουν νέα αύξηση κατά 70% και την υπόσχεση καθιέρωσης τιμαριθμικής αναπροσαρμογής των ημερομισθίων. Τον Ιανουάριο του 1946 γίνεται αποδεκτή η καταβολή 25.000 δραχμών την εβδομάδα και τον Αύγουστο κηρύσσεται νέα απεργία για την κατά 50% αύξηση των αποδοχών και τη νομιμοποίηση της πενταώρου εργασίας που αμφισβητείται ως

¹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 78, πρακτικά ΔΣ, 3.8.1945 και 10.9.1945.

χρόνος εργασίας από την *Καθημερινή*.² Οι συνεχείς αυξήσεις της τιμής πώλησης των εφημερίδων προκαλούν πτώση της κυκλοφορίας των φύλλων και προστριβές των αναγνωστών με τους εκδότες. Οι εκδότες για να δικαιολογήσουν στους αναγνώστες την ανάγκη αύξησης της τιμής χρησιμοποιούν ως πρόσχημα τις αυξήσεις των εργατικών ημερομισθίων. Η αύξηση του εργατικού κόστους «δικαιολογεί» στα «μάτια» της «κοινής γνώμης»³ και την αύξηση της τιμής. Αυτή η μεταφορά της ευθύνης από τους εκδότες στους εργάτες φέρνει τους τελευταίους σε αντιπαράθεση με την κοινή γνώμη μέρος της οποίας συντίθεται από μέλη της εργατικής τάξης.

Τα αυξημένα ημερομίσθια των εργατών τύπου σε σύγκριση με άλλα εργατικά επαγγέλματα, η πεντάωρη εργασία, η πληρωμή της Κυριακής αργίας, η πληρωμή των αδειών είναι «προνόμια» που φαντάζουν άπιαστα για το μεγαλύτερο μέρος της εργατικής τάξης. Η απουσία ανασκευής ή έστω δικαιολόγησης από την πλευρά της ΕΕΤΑ σήμαινε αποδοχή των επιχειρημάτων των εργοδοτών. Το κόστος αυτής της απουσίας και η υιοθέτηση «ανεξάρτητης» συνδικαλιστικής γραμμής, είναι ένα κόστος που θα πληρώσουν οι εργάτες τύπου κατά την απεργία του 1960.

Για τη διακοπή της κατά τακτά χρονικά διαστήματα κήρυξης απεργιών με κύριο αίτημα την αύξηση του ημερομισθίου ψηφίσθηκε ο αναγκαστικός νόμος 842/1948 «Περί οικονομικής κατοχυρώσεως της ελευθεροτυπίας». Με βάση το πρώτο άρθρο, οποιαδήποτε αύξηση του ημερομισθίου των εργαζομένων στον ημερήσιο αθηναϊκό τύπο παρέχεται μόνο κατόπιν απόφασης του υπουργού Εργασίας, κηρύσσοντας παράνομη τη χορήγηση αύξησης από τους ίδιους τους εργοδότες. Αν και φαίνεται «παράλογο» το άρθρο, προφανώς, πρότειναν την ψήφισή του οι ίδιοι οι εργοδότες, εξαιτίας της αδυναμίας συνεννόησης και χάραξης κοινής γραμμής, παρά τη σύσταση «Κοινοπραξίας» από το 1945. Το 1949 ο αναγκαστικός νόμος 842/1948 αντικαταστάθηκε με τον 896/1949.⁴ Με το νέο νομοθετικό πλαίσιο απαγορεύεται η

² Με την κήρυξη απεργίας των εργατών τύπου της Αθήνας εκδίδεται από τις 3 μέχρι τις 9 Αυγούστου του 1946 ο *Ηνωμένος Τύπος*, κοινή έκδοση των εφημερίδων: *Ακρόπολις*, *Το Βήμα*, *Εθνικός Κήρυξ*, *Ελευθερία*, *Ελληνικόν Αίμα*, *Ελληνικόν Μέλλον*, *Εμπρός*, *Η Καθημερινή*, *Καθημερινά Νέα*. Βλ. «Ανακοίνωσις διά την συνεχιζομένην απεργίαν των εργατών τύπου», *Ηνωμένος Τύπος*, 4.8.1946. Ο τίτλος είχε χρησιμοποιηθεί και το Σεπτέμβριο του 1944, όταν, υπό την πίεση των κατοχικών δυνάμεων, οι εφημερίδες *Ακρόπολις*, *Ελεύθερον Βήμα*, *Η Καθημερινή* και *Πρωΐα* εκδίδονται σε κοινή έκδοση εξαιτίας έλλειψης δημοσιογραφικού χαρτιού, συνεχών διακοπών του ηλεκτρικού ρεύματος, αλλά και ευκολίας ελέγχου των εφημερίδων από την πλευρά της λογοκρισίας. Οι απογευματινές εφημερίδες *Η Βραδυνή* και *Αθηναϊκά Νέα* εξέδωσαν τα *Βραδυνά Νέα*. Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Αντικρουόμενες βεβαιότητες», ό.π., σ. 46-47.

³ Για την ιστορικότητα της έννοιας της «κοινής γνώμης» βλ. Jean-Noël Jeanneney, *Η ιστορία των μέσων μαζικής ενημέρωσης από την εμφάνισή τους ως τις μέρες μας*, μτφρ. Νάση Μπάλτα, Παπαδήμας, Αθήνα 2005, σ. 17-32.

⁴ ΦΕΚ 308 Α' /4.12.1948 και ΦΕΚ 58 Α' /5.3.1949.

έκδοση των ημερήσιων αθηναϊκών εφημερίδων όταν πραγματοποιείται απεργία ακόμη και σε μία εφημερίδα. Ο στόχος εδώ του νόμου ήταν η παύση του «αθέμιτου» ανταγωνισμού και η επί ίσοις όροις λειτουργία των επιχειρήσεων. Η αποδοχή του αιτήματος από έναν εκδότη σήμαινε την άμεση έκδοση του εντύπου και κατά συνέπεια την αύξηση της κυκλοφορίας, λόγω απουσίας στην αγορά άλλων εφημερίδων, φέρνοντας σε δυσμενή θέση τους υπόλοιπους εκδότες.⁵ Με το νέο αναγκαστικό νόμο επιχειρείται μια προσπάθεια αφαίρεσης ενός σημαντικού όπλου πίεσης των εργατών τύπου της Αθήνας.

Τα μέλη της ΕΙΗΕΑ δεν αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο και δεν υιοθετούν την ίδια στρατηγική για την από κοινού αντιμετώπιση των αιτημάτων των εργατών. Ο κατακερματισμός τους σε πρωινές και απογευματινές εφημερίδες, η διαφορετική πολιτική προσέγγιση της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας, η διαφορά στην οικονομική δυναμική κάθε εφημερίδας και η ύπαρξη ανταγωνισμού, θεμιτού ή «αθέμιτου», καθιστούσαν επιτακτική την εκάστοτε επέμβαση του υπουργού Εργασίας, Τύπου ή της Προεδρίας της Κυβερνήσεως για την επίλυση των προβλημάτων του τύπου.

Η απεργία του Φεβρουαρίου του 1950 ήταν το αποκορύφωμα των προσπαθειών βελτίωσης των όρων εργασίας για τους εργάτες τύπου και συντάκτες της Αθήνας με αφορμή την επικείμενη αύξηση της τιμής των εφημερίδων. Τα «ζωτικά» προβλήματα για τους εργάτες τύπου ήταν η αύξηση των αποδοχών κατά 50%, η αύξηση και η ανακατανομή του ποσοστού του αγγελιοσήμου, η ίδρυση κλάδων στέγης και υγείας από το ΤΑΕΤΑ, η αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας για όλες τις ειδικότητες.⁶ Το αίτημα αύξησης των αποδοχών κατά 50% είχε τεθεί από το 1948, αλλά οι εργοδότες μόλις το Μάρτιο του 1949 αποδέχθηκαν μια μικρή αύξηση της τάξης του 14%. Εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου παρενέβη η στρατιωτική διεύθυνση ζητώντας την αναβολή της απεργίας για την εξυπηρέτηση του «εθνικού συμφέροντος». Η ΕΕΤΑ ανέστειλε την απεργία ύστερα από τις διαβεβαιώσεις που έλαβε από τους εκδότες και τους αρμόδιους υπουργούς ότι θα «επιλύονταν ευμενώς» τα αιτήματά της.

⁵ Ο *Ριζοσπάστης*, όργανο του ΚΚΕ, αποτέλεσε τη μοναδική αθηναϊκή εφημερίδα που αποδεχόταν άμεσα τα αιτήματα των εργατών τύπου. Ως εφημερίδα, όμως, που αντιπροσώπευε την εργατική τάξη «απαιτούσε» από την ΕΕΤΑ την έκδοσή της την ημέρα της Πρωτομαγιάς. Υπάρχει δηλαδή μια «ανταλλαγή» συμφερόντων των εργαζομένων με το ΚΚΕ, η οποία διατηρείται μέχρι και το κλείσιμο της εφημερίδας. Το 1946 όταν οι υπόλοιποι εκδότες διεκδίκησαν την έκδοση και των δικών τους εφημερίδων την ημέρα της Πρωτομαγιάς, το ΚΚΕ, «χάριν της ενώσεως του κλάδου» αποδέχθηκε την κατάργηση του «εθίμου». Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 78, πρακτικά ΔΣ, 29.4.1946.

⁶ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 79, πρακτικά ΔΣ, 28.4.1949, 10.5.1949, 9.9.1949, 12.12.1949.

Παρά τις διαβεβαιώσεις, οι εργάτες τύπου γνώριζαν ότι «αν περιμένει κανείς κάτι από τους Δ/ντές των εφημερίδων είναι ματαιοπονία»⁷ και επομένως η κήρυξη απεργίας ήταν μονόδρομος.

Για τη διασφάλιση της επιτυχίας της απεργίας, από τα μέσα του 1949, η ΕΕΤΑ αναλαμβάνει πρωτοβουλία επανασύστασης του Συνδικάτου Τύπου. «*Η κατάτμησις η σημερινή προκαλεί και αδικαιολόγητον σπατάλην δυνάμεων αλλά εν πολλοίς αποβαίνει και επιζήμιος ως εκ των χωριστικών και κάποτε αντιμαχομένων ενεργειών, διότι η έλλειψης ενιαίας κατευθύνσεως και δράσεως εξυπηρετεί μόνον τους φυσικούς μας αντιπάλους*».⁸ Τα κοινά συμφέροντα και η γνώση της ισχυροποίησης της δύναμης των σωματείων του τύπου απέναντι στον «κοινό εχθρό», τους διευθυντές των εφημερίδων, επέβαλε την υπογραφή της συμφωνίας από την Ένωση Προσωπικού Πρακτορείων Εφημερίδων Αθηνών, την Πανελλήνια Ένωση Εφημεριδοπωλών και την Ένωση Εφημεριδοπωλών Πειραιώς.⁹ Παρά τη συμφωνία οι ενώσεις «*ηθέτησαν τας υπογραφάς των*»¹⁰ αρνούμενοι να λάβουν μέρος στην απεργία της 13ης Δεκεμβρίου του 1949. Η κήρυξή της ανακοινώθηκε στις 8 Δεκεμβρίου δίδοντας τον απαραίτητο χρόνο παρέμβασης στον υπουργό Εργασίας. Σε περιόδους εορτών μια απεργία είναι «*παρακινδυνευμένη*»¹¹ εξαιτίας της αντίδρασης που προέρχεται από τα ίδια τα μέλη της ΕΕΤΑ.

Σε αντίθεση με τους τυπογράφους, οι εργάτες τύπου της Αθήνας αποφεύγουν την κήρυξη απεργιών σε περιόδους εορτών (Χριστουγέννων, Πρωτοχρονιάς ή Πάσχα). Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι μια κήρυξη απεργίας τα Χριστούγεννα, για παράδειγμα, θα ασκούσε πίεση στους εκδότες για υποχώρηση στα εργατικά αιτήματα εξασφαλίζοντας μια βέβαιη νίκη για το σωματείο. Τις περιόδους των εορτών αυξάνονται οι αποδοχές των εργαζομένων λόγω έκδοσης πολυσέλιδων και καταβολής των δώρων με συνέπεια να καθίσταται αδύνατο ακόμη και για τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ να επιβάλει στα μέλη αποχή από την εργασία τους. Το οικονομικό κόστος για τους εργάτες τύπου θα ήταν υψηλότερο από οποιαδήποτε άλλη περίοδο. Αντιθέτως το μήνα Αύγουστο, όταν μειώνεται η κυκλοφορία των εφημερίδων και δίδονται οι άδειες στους εργαζόμενους, είναι πιο πιθανή η αποδοχή του αιτήματος από τα μέλη. Η ιδανική βέβαια περίοδος είναι η περίοδος κήρυξης

⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 79, πρακτικά ΔΣ, 10.5.1949.

⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 15, «Προς όλας τας επαγγελματικές οργανώσεις των εργαζομένων εις τον Αθηναϊκόν Τύπον», 8.6.1949.

⁹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, «Πρακτικόν ιδρύσεως ‘Συνδικάτου Αθηναϊκού Τύπου’», 25.10.1949.

¹⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 85, πρακτικά ΓΣ, 19.3.1950.

¹¹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 79, πρακτικά ΔΣ, 5.12.1949.

βουλευτικών εκλογών, όπως συνέβη με την απεργία του 1950. Οι εκδότες πιέζονται για την αποδοχή των αιτημάτων, καθώς αυξάνεται η κυκλοφορία των εφημερίδων, και από την άλλη, πιέζονται και οι υποψήφιοι βουλευτές, εφόσον η εφημερίδα αποτελεί το μοναδικό μέσο ενημέρωσης των ψηφοφόρων.

Η απεργία ανεστάλη για άλλη μια φορά ύστερα από τις διαβεβαιώσεις του υπουργού Εργασίας ότι: πρέπει να θεωρηθεί απολύτως *«λελυμένον το ζήτημα της υπαλληλικής ιδιότητας»*, ότι θα καταβάλλει προσπάθεια δίκαιης ανακατανομής του αγγελιοσήμου, ότι θα διαμεσολαβήσει για τη στεγαστική αποκατάσταση των εργατών τύπου και την ίδρυση του ταμείου Υγείας, αλλά και *«διά την δικαίαν υπέρ των εργατών Τύπου επίλυσιν της αυξήσεως»*.¹²

Στις 25 Ιανουαρίου του 1950 υπογράφεται σχετικό «Πρωτόκολλον»¹³ μεταξύ των ενώσεων που λάμβαναν ποσοστό επί του αγγελιοσήμου. Η ΕΣΗΕΑ και η ΕΠΗΕΑ συμφώνησαν στην αύξηση του ποσοστού που αναλογούσε στα μέλη της ΕΕΤΑ από 1 σε 5%, λόγω αναγνώρισης του «δικαίου» αιτήματος της ΕΕΤΑ να αποσπασθεί από το ΙΚΑ, ιδρύοντας επικουρικό ταμείο Προνοίας και Υγείας. Για την επίτευξη του σκοπού η ΕΣΗΕΑ εκχώρησε το δικό της ποσοστό 2% επί του αγγελιοσήμου στην ΕΕΤΑ, και μαζί με την ΕΠΗΕΑ αποδέχθηκε ότι με την επιδιωκόμενη αύξηση του συνολικού ποσοστού του αγγελιοσήμου από 13 σε 15%, το επιπλέον 2% επίσης θα διατεθεί για τον ίδιο σκοπό υπέρ της ΕΕΤΑ. Οι τρεις ενώσεις *«κηρύσσονται αλληλέγγυοι διά την εξασφάλισιν της αποδοχής από μέρους των εκδοτών των ημερησίων αθηναϊκών εφημερίδων»* της αύξησης και ανακατανομής του αγγελιοσήμου (10% στην ΕΠΗΕΑ και 5% στην ΕΕΤΑ).¹⁴

Γιατί όμως η ΕΣΗΕΑ και η ΕΠΗΕΑ υπέγραψαν το Πρωτόκολλο χωρίς να προσφέρει στις ίδιες κάποιο οικονομικό όφελος; Γιατί η ΕΣΗΕΑ έδωσε το δικό της ποσοστό στην ΕΕΤΑ; Το Πρωτόκολλο περιελάμβανε και άλλα άρθρα. Οι τρεις ενώσεις συμφώνησαν στην από κοινού κήρυξη απεργίας την 30η Ιανουαρίου σε περίπτωση που οι εκδότες αρνηθούν την αύξηση των αποδοχών κατά 50% και ότι *«η απεργία αυτή θέλει λυθή μόνον μετά την πλήρη αποδοχή των αιτημάτων»*. Χωρίς τη συμμετοχή της ΕΕΤΑ θα ήταν αδύνατη η επίτευξη οποιαδήποτε στόχου από την πλευρά των υπόλοιπων δύο ενώσεων. Τα μέλη τους δεν ήταν ούτε συσπειρωμένα

¹² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 79, πρακτικά ΔΣ, 12.12.1949.

¹³ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 12, «Πρωτόκολλον», 25.1.1950.

¹⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 17, «Σχέδιον τροποποίησης του Αν. Νόμου 158/23-10-46 προς εκτέλεσιν των συναφθεισών συμφωνιών μεταξύ της Ενώσεως Συντακτών ΗΕΑ, Εργατών Τύπου Αθηνών, Προσωπικού ΗΕΑ και της Κοινοπραξίας των Διευθυντών των Αθηναϊκών Εφημερίδων» [1950].

ούτε οργανωμένα όπως της ΕΕΤΑ, ενώ θα ήταν εξαιρετικά εύκολο για τους εργοδότες να βρουν απεργοσπάστες. Όσον αφορά την «παραχώρηση» του 2% του αγγελιοσήμου από την ΕΣΗΕΑ, ο πρόεδρος Νικόλαος Κρανιωτάκης γνώριζε ότι μπορούσε να καθυστερήσει την απόδοσή του, διότι όφειλε προηγουμένως να ιδρυθεί ο κλάδος υγείας από το ΤΑΕΤΑ. Ακόμη και όταν ιδρύεται, εν τέλει, το 1956, το 2% του αγγελιοσήμου δεν θα αποδοθεί στο ΤΑΕΤΑ, παρά τις συνεχείς οχλήσεις της ΕΕΤΑ.

Η από το 1948 επίμονη άρνηση των εργοδοτών να αποδεχθούν το αίτημα αύξησης των ημερομισθίων κατά 50%, οδήγησε, στις 30 Ιανουαρίου του 1950, στην κήρυξη απεργίας από τις τρεις ενώσεις του Τύπου, παρά την ισχύ του αναγκαστικού νόμου του 1949. Για την ισχυροποίηση του αγώνα, η ΕΕΤΑ πρότεινε την έκδοση εφημερίδας ώστε και να εκβιάσουν τους εκδότες και να πάρουν με το μέρος τους την κοινή γνώμη «που είναι γεγονός ότι μας αντιπαθή».¹⁵ Οι συχνές απεργίες των εργατών τύπου με συνέπεια τη μη έκδοση των εφημερίδων, σε συνδυασμό με την προσπάθεια των εκδοτών να πείσουν τους αναγνώστες ότι οι «συντάκται και οι λινοτύπαι είνε οι καλύτερον αμειβόμενοι Έλληνες»,¹⁶ τούς έκανε ιδιαίτερα αντιπαθείς σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης.

Η έμφαση στις υψηλές οικονομικές απολαβές των εργαζομένων είναι μια στρατηγική των εργοδοτών, που υιοθετείται και στις απεργίες του 1958 και του 1960. Ο στόχος είναι να πάρουν με το μέρος τους αφενός την «κοινή γνώμη», στρέφοντάς της εναντίον των εργατών τύπου που κηρύσσουν «αδικαιολόγητες» απεργίες και αφετέρου την υπόλοιπη εργατική τάξη εξαιτίας της μεγάλης διαφοράς των αποδοχών «έναντι των απολαυών οιασδήποτε άλλης τάξεως εργαζομένων Ελλήνων».¹⁷ Η «κατηγορία» των εργοδοτών ότι οι εργάτες τύπου της Αθήνας είναι «αριστοκράτες», εν συγκρίσει με άλλα εργατικά επαγγέλματα, άρα δεν έχουν «ηθικό» και οικονομικό δικαίωμα υποβολής αιτήματος νέας αύξησης αποδοχών, αναπαράγεται σε όλη τη μετεμφυλιακή περίοδο. Οι εργάτες τύπου μπαίνουν στο πλαίσιο άρνησης της αριστοκρατικής τους θέσης. Δικαιολογούν τα υψηλά ημερομίσθια ως αιτία του «ανθυγιεινού του επαγγέλματος» και αρνούνται ότι διατηρούν κλειστό το επάγγελμα, φοβούμενοι την ευθυγράμμισή τους με τους εργοδότες. Αν οι εργάτες τύπου της Αθήνας παραδεχόντουσαν ότι είναι αριστοκράτες της εργασίας τότε αυτόματα δεν θα

¹⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 79, πρακτικά ΔΣ, 31.5.1950.

¹⁶ «Η απεργία του Τύπου», *Εφημερίς των Συντακτών*, 3.2.1950.

¹⁷ «Το ιστορικόν της απεργίας του Τύπου», *Αθηναϊκός Τύπος*, 24.2.1950.

μπορούσαν να διεκδικήσουν αύξηση αποδοχών ή άλλων προνομίων ούτε από την ΕΙΗΕΑ, αλλά ούτε και από την κυβέρνηση.

Σύντομα η ΕΠΗΕΑ αποσύρεται από τη συμμαχία των ενώσεων θέτοντας «τα συμφέροντα των επιχειρήσεων πάνω από τα τοιαύτα των μισθωτών».¹⁸ Αντιρρήσεις για την έκδοση εφημερίδας διατύπωσε εκτός από την ΕΠΗΕΑ και η ΕΣΗΕΑ, αλλά εν τέλει η ΕΕΤΑ κατάφερε να πείσει τον Κρανωτάκη για τα σχετικά οφέλη που θα προέκυπταν από την έκδοση. Από τις 3 μέχρι τις 24 Φεβρουαρίου του 1950 οι δύο ενώσεις εξέδωσαν συνολικά 19 φύλλα της *Εφημερίδος των Συντακτών. Έκδοσις των Συνεργαζομένων Ενώσεων Συντακτών ΗΕΑ και Εργατών Τύπου Αθηνών*.¹⁹ Σε αντιστάθμισμα οι εκδότες των αθηναϊκών εφημερίδων εξέδωσαν, από τις 9 μέχρι τις 24 Φεβρουαρίου, 14 φύλλα του *Αθηναϊκού Τύπου*.²⁰

Οι εργάτες τύπου για να αποτρέψουν την κάθοδο απεργοσπαστών από την επαρχία στην Αθήνα έστειλαν αντιπροσώπους και μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου στη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα, ζητώντας παράλληλα από τα σωματεία τυπογράφων Αθηνών, Πειραιώς, Τρικάλων, Λάρισας, Καλαμάτας, Βόλου να δηλώσουν τη «συμπαράστασή» τους στον αγώνα της ΕΕΤΑ, κηρύσσοντας απεργίες. Όλα τα σωματεία «πειθάρχησαν απολύτως εις τας εντολάς» της ΕΕΤΑ, όπως θα πειθαρχίσουν και το 1958 αρνούμενοι την είσοδό τους στην ΟΕΤΕ, αποδεικνύοντας τη δύναμη και επιρροή που είχε η ΕΕΤΑ στην επαρχία.²¹ Παρ' όλη την προσπάθεια

¹⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 85, πρακτικά ΓΣ, 19.3.1950.

¹⁹ Για την έκδοση της *Εφημερίδος των Συντακτών* οι εργάτες και οι συντάκτες απευθύνθηκαν στα αδέρφια Πετσοπούλου (Στοά Πάππου και Αναξαγόρα 5), αλλά και στην *Πρωΐα* στη στοά Πεσμαζόγου. Ενώ αρχικά και οι τρεις επιχειρήσεις αποδέχθηκαν την έκδοση του φύλλου, ύστερα από πιέσεις των εκδοτών απέρριψαν την πρόταση. Η ΕΣΗΕΑ και η ΕΕΤΑ κατέφυγαν σε μικρά τυπογραφεία «μη χρησιμοποιούμενα πλέον ουδέ καν διά την εκτύπωσιν βιβλίων». Η εφημερίδα εκδίδεται μόλις και μετά βίας σε μικρό σχήμα και στον περιορισμένο αριθμό των 35-40.000 φύλλων. Βλ. «Μία εξήγησις», *Εφημερίς των Συντακτών*, 8.2.1950.

²⁰ Ο *Αθηναϊκός Τύπος* ήταν κοινή έκδοση των εφημερίδων: *Ακρόπολις, Το Βήμα – Τα Νέα, Η Βραδυνή, Εθνικός Κήρυξ, Έθνος, Ελευθερία, Εμπρός, Εστία, Η Καθημερινή, Οι Καιροί*.

²¹ Η απεργία στην Πάτρα έληξε στις 11 Φεβρουαρίου ενώ στη Θεσσαλονίκη συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές Μαρτίου. Βλ. «Έληξεν η απεργία των εφημερίδων εις Πάτρας», *Εφημερίς των Συντακτών*, 12.2.1950. Τρία μέλη της ΕΕΤΑ, μεταξύ των οποίων αρχιεργάτης και αρχιπειστής, εργαζόμενοι στη *Μακεδονία*, όχι μόνο αρνήθηκαν τη συμμετοχή τους στην απεργία που κήρυξε το Συνδικάτο αλλά με «δεδεαστικές προτάσεις» προσπάθησαν να πείσουν μέλη να εργασθούν. Με απόφαση της Γενικής Συνέλευσης στις 19 Μαρτίου του 1950 διαγράφηκαν από την ΕΕΤΑ ως απεργοσπάστες. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 85, πρακτικά ΓΣ, 19.3.1950. Μια άλλη ερμηνεία, την οποία θεωρώ πιο πιστευτή, μάς δίνει ένας από τους απεργοσπάστες της *Μακεδονίας* και μέλος της ΕΕΤΑ. Μετά την κήρυξη της απεργίας στην Αθήνα ο Βελλίδης διαβεβαίωσε το Συνδικάτο Τύπου ότι αποδέχεται την κατά 50% αύξηση των ημερομισθίων συντάσσοντας μάάλιστα και σχετικό Πρωτόκολλο, το οποίο υπογράφηκε από όλους τους εκδότες. Με την άφιξη των δύο εκπροσώπων της ΕΕΤΑ στη Θεσσαλονίκη ασκήθηκαν πιέσεις στο Συνδικάτο για κήρυξη 24ωρης απεργίας «εις ένδειξιν αλληλεγγύης» προς την ΕΕΤΑ. Με την κήρυξη της απεργίας, ο Βελλίδης ακύρωσε τη μέχρι τότε συμφωνία και μαζί με τους υπόλοιπους εκδότες ίδρυσαν «Συνδικάτον Διευθυντών Εφημερίδων Θεσσαλονίκης». Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 16, «Προς την Ένωσιν Εργατών Τύπου Αθηνών»,

της ΕΕΤΑ, οι εργοδότες προσέλαβαν ελεύθερους εργάτες και υπαλλήλους του Εθνικού Τυπογραφείου, «πειθόντας» παράλληλα τους εφημεριδοπώλες, προφανώς με κάποια οικονομική ενίσχυση, να σταματήσουν την πώληση της *Εφημερίδος των Συντακτών* ώστε να διακινείται μόνο ο *Αθηναϊκός Τύπος*.²²

Ελεύθεροι εργάτες στην αγορά εκμεταλλεύθηκαν την ευκαιρία, όπως και στις προηγούμενες απεργίες, ασκώντας εκβιασμό στη Διοίκηση για την εγγραφή τους στην Ένωση, ώστε να μην στελεχώσουν τον απεργοσπαστικό μηχανισμό της Κοινοπραξίας.²³

Η επιτακτική ανάγκη έκδοσης του τύπου λόγω εκλογών επέβαλε την παρέμβαση του υπουργού Εξωτερικών και Τύπου Παναγιώτη Πιπινέλη. Η πρόταση του Πιπινέλη αφορούσε την άμεση σύσταση ειδικής κυβερνητικής επιτροπής για τη μελέτη του «οικονομικού» ζητήματος του Τύπου. Η πρόταση έγινε αποδεκτή από την ΕΣΗΕΑ και την ΕΕΤΑ διότι περιελάμβανε αύξηση αποδοχών με αναδρομική ισχύ από την ημέρα λύσης της απεργίας, αλλά και αύξηση του ποσοστού του αγγελιοσήμου από 13 σε 15% για την ενίσχυση του κλάδου υγείας του ΤΑΕΤΑ. Η πρόταση έγινε αποδεκτή και από την Κοινοπραξία υποθέτω γιατί είχε ήδη προαποφασισθεί η αύξηση της τιμής των αθηναϊκών εφημερίδων. Επιπλέον, παρόλο που αυξανόταν το κόστος των αγγελιών, η ίδρυση του κλάδου υγείας ήταν οικονομικά ωφέλιμη για τους εργοδότες. Με βάση το Πρωτόκολλο της 25ης Ιανουαρίου του 1950, η εργοδοτική ασφαλιστική εισφορά επί των καταβαλλομένων ημερομισθίων στο ΙΚΑ θα μειωνόταν από 7% σε 5%. Στις 14 Φεβρουαρίου αποφασίστηκε η αναστολή της απεργίας υπό τον όρο καταβολής μισθών και

7.2.1950· «Ένωσις Εργατών Τύπου Πειραιώς», 1.2.1950 και «Σωματείων Εργατών Τυπογράφων και Συναφών Επαγγελματιών Καλαμών προς Συνδικάτον Τύπου», 13.5.1950. Κατά τη διάρκεια της απεργίας οι εκδότες των εφημερίδων *Νέα Αλήθεια*, *Το Φως*, *Μακεδονία* και *Ελληνικός Βορράς* εξέδωσαν την εφημερίδα *Ο Τύπος της Θεσσαλονίκης*. Βλ. Νίκος Μαραντζίδης, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα», ό.π., σ. 218.

²² Αφορμή της αλλαγής στάσης των εφημεριδοπωλών απέναντι στην απεργία ήταν η αναγγελία ίδρυσης «Εθνικού Συνδικάτου Ελληνικού Τύπου» με σκοπό την ενοποίηση των ασφαλιστικών ταμείων των εργαζομένων στον τύπο. Η αναφορά μόνο σε εργάτες τύπου και συντάκτες της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης θεωρήθηκε ως «αντεργατική» από την πλευρά των εφημεριδοπωλών. Βλ. «Οι εφημεριδοπώλοι εκηρύχθησαν κατά του νεοϊδρυθέντος 'Συνδικάτου Τύπου'», *Αθηναϊκός Τύπος*, 10.2.1950· «Οι εργαζόμενοι εις τον τύπον υπεδέχθησαν με ενθουσιασμόν την ίδρυσιν του 'Συνδικάτου'», *Εφημερίς των Συντακτών*, 8.2.1950 και «Οι εφημεριδοπώλοι», *Αθηναϊκός Τύπος*, 22.2.1950. Στην πραγματικότητα η πρόταση ίδρυσης Συνδικάτου Ελληνικού Τύπου δεν ελήφθη ποτέ σοβαρά υπόψη από τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ. Εντάσσεται στο πλαίσιο οικονομικής ενίσχυσης της τόσο από την ΕΣΗΕΑ με 90.000.000 δραχμές όσο και από την ένωση συντακτών Θεσσαλονίκης με 2.000.000 δραχμές για την αντιμετώπιση των οικονομικών της αναγκών. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 12, «ΕΣΗΕΑ προς ΕΕΤΑ», 27.3.1950.

²³ Στις 23 Φεβρουαρίου του 1950 με απόφαση του ΔΣ εγγράφονται 19 εργάτες. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 79, πρακτικά ΔΣ, 23.2.1950.

ημερομισθίων «διά τας ημέρας της απεργίας, κατά την ανέκαθεν κρατήσασαν αρχήν, η οποία ίσχυσε και εις όλας τας απεργίας», όπως των δημοσίων υπαλλήλων και των ταχυδρομικών.²⁴ Οι εργοδότες αρνήθηκαν υποστηρίζοντας ότι «ακόμη και εις τα υπό σοσιαλιστικές κυβερνήσεις κράτη, οι απεργούντες δεν λαμβάνουν τα ημερομίσθια της απεργίας».²⁵ Πράγματι φαίνεται οξύμωρο εργάτες να απεργούν και να ζητούν από τους εργοδότες να τούς καταβληθούν οι αποδοχές για τις ημέρες της απεργίας, αλλά η τακτική αυτή ήταν ήδη γνωστή από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Συνήθως ως «επίδομα» ή «ενίσχυση» οι εργοδότες κατέβαλλαν στους απεργούς το σύνολο ή μέρους των ημερομισθίων που απώλεσαν οι εργάτες.

Η απειλή κατάργησης του Λαχείου Συντακτών από την κυβέρνηση Θεοτόκη είναι αυτή που υποχρέωσε τον πρόεδρο της ΕΣΗΕΑ σε αναδίπλωση.²⁶ Η ΕΕΤΑ, ερχόμενη σε διαφωνία με την ΕΣΗΕΑ, επανήλθε στο αίτημα αύξησης των αποδοχών κατά 50% επεκτείνοντας την απεργία στις εβδομαδιαίες εφημερίδες και τα περιοδικά.²⁷ Με τη διαμεσολάβηση του υπουργού Εργασίας, η ΕΣΗΕΑ και η ΕΕΤΑ αποδέχθηκαν την αναστολή της απεργίας υπό τις προϋποθέσεις ότι: α) κάθε ιδιοκτήτης εφημερίδας θα αποδεχθεί τις αποφάσεις της κυβερνητικής επιτροπής σχετικά με την αναδρομική αύξηση των αποδοχών από την ημέρα λήξης της απεργίας, β) δεν θα επέλθουν μεταβολές στο εργατικό και συντακτικό προσωπικό των επιχειρήσεων, γ) κάθε ιδιοκτήτης εφημερίδας θα δηλώσει ότι αποδέχεται την αύξηση του ποσοστού του αγγελιοσήμου κατά 2% ως πόρου του ταμείου υγείας και δ) θα γίνουν απευθείας συνεννοήσεις μεταξύ του κάθε εκδότη και των δύο ενώσεων. Η Βραδυνή, όπως και ο Εσπερινός Ταχυδρόμος, παρά τον αναγκαστικό νόμο 896/1949 «περί οικονομικής κατοχυρώσεως της ελευθεροτυπίας», έσπευσε να αποδεχθεί τις προτάσεις προκαλώντας την αντίδραση των υπόλοιπων εκδοτών του ημερήσιου τύπου. Αν και το φύλλο της Βραδυνής είχε στοιχειοθετηθεί και εκτυπωθεί από τα μέλη της ΕΕΤΑ, η Κοινοπραξία απαίτησε από το ΠΕΑΤ να μη δεχθεί την

²⁴ «Η απόφασις των Ενώσεων Συντακτών και Εργατών διά την αναστολήν της απεργίας», *Εφημερίς των Συντακτών*, 14.2.1950.

²⁵ «Ημερομίσθια απεργίας», *Αθηναϊκός Τύπος*, 15.2.1950.

²⁶ «Ο πρόεδρος της Ενώσεως Συντακτών ανέπτυξε εις ξένους ανταποκριτάς το ζήτημα της απεργίας του Τύπου», *Εφημερίς των Συντακτών*, 16.2.1950.

²⁷ Η απουσία εφημερίδων από την αγορά αποτελεί χρυσή ευκαιρία για να δοκιμάσουν την τύχη τους νέοι υποψήφιοι εκδότες εφημερίδων. Με τη διακοπή έκδοσης του *Αθλητισμού* και της *Αθλητικής Ηχούς* για παράδειγμα εκδίδονται σε στοιχεία δύο νέα αθλητικά φύλλα, *Ο Πρωταθλητής* και ο *Αθλητικός Κόσμος*. Ανεξάρτητα με το εάν οι νέες εφημερίδες θα καταφέρουν ή όχι τη συνέχιση της έκδοσής τους και μετά τη λήξη της απεργίας, σίγουρα δημιουργούν οικονομικές ζημιές και πτώση κυκλοφορίας για τις παλαιότερες. Μια πολυήμερα απεργία στον τύπο μπορεί να προκαλέσει ακόμη και το οριστικό κλείσιμο μιας επιχείρησης. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 50, «Αθλητισμός της Ελλάδος προς Απεργιακήν Επιτροπήν Ενώσεως Εργατών Τύπου», 17.2.1950.

κυκλοφορία του.²⁸ Οι εκδότες έθεσαν ως όρο η σχετική συζήτηση καταβολής των μισθών και ημερομισθίων της απεργίας να διεξαχθεί μετά την επανέκδοση των εφημερίδων «εν πνεύματι φιλικής προσπαθείας προς αποκατάστασιν της διαταραχθείσης γαλήνης».²⁹ Η ΕΕΤΑ συνέχισε την απεργία μέχρι τις 24 Φεβρουαρίου, οπότε και αποδέχθηκε τις κυβερνητικές προτάσεις με την προϋπόθεση εφαρμογής τους και στις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης.³⁰

Ο κίνδυνος ματαίωσης των βουλευτικών εκλογών υποχρέωσε τους υπουργούς Δικαιοσύνης (Η. Παπαηλιού), Τύπου (Π. Πιπινέλη) και Εργασίας (Δ. Ζέπο) να αναλάβουν πρωτοβουλία λήξης της απεργίας. Βάσει της απόφασης: α) οι ιδιοκτήτες οφείλουν την καταβολή του 75% των μισθών και ημερομισθίων των ημερών απεργίας, β) το υπόλοιπο 25% θα συμψηφιστεί με τις ημέρες αδείας μετ' αποδοχών, δηλαδή θα αφαιρεθεί από το συνολικό ποσό που δικαιούται να λάβει κάθε εργάτης κατά την άδειά του, γ) τα ημερομίσθια της απεργίας θα καταβληθούν το αργότερο εντός τετραημέρου και δ) σε περίπτωση οικονομικής αδυναμίας του εκδότη να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του θα έχει το δικαίωμα λήψης δανείου από το Μετοχικό Ταμείο ή άλλο ταμείο της Ένωσης Συντακτών με ετήσιο τόκο 5%.³¹

Αμέσως μετά τη λήξη της απεργίας έγιναν προσπάθειες ίδρυσης σχολών λινοτυπών, η μία στο Εθνικό Τυπογραφείο και άλλη στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, αμελώντας την επίλυση των «προβλημάτων του Τύπου». Με την αύξηση της τιμής των εφημερίδων από 500 σε 1.000 δραχμές, τον Αύγουστο του 1950, υπογράφηκε και το «Πρωτόκολλον» μεταξύ της ΕΕΤΑ και της Κοινοπραξίας. Ύστερα από πιέσεις της Ένωσης και υπό το φόβο κήρυξης νέας απεργίας στον τύπο, οι εκδότες παραιτήθηκαν του δικαιώματος κράτησης του 25% επί των αποδοχών της αδείας.³²

Την 21η Σεπτεμβρίου του 1950 υπογράφεται «Πρωτόκολλον» μεταξύ του Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης και των εκδοτών της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με αυτό δίδεται 25% αύξηση στις αποδοχές των εργαζομένων, καθορίζεται η διάρκεια της ετήσιας αδείας από 15 έως 20 ημέρες μετ' αποδοχών, ανάλογα με τα έτη

²⁸ Η ΕΣΗΕΑ και η ΕΕΤΑ άφησαν υπόνοιες ότι ορισμένοι ιδιοκτήτες «επιθυμούν να μην εκδοθούν οι εφημερίδες διαρκούς της προεκλογικής περιόδου». Η Κοινοπραξία το αρνήθηκε. Βλ. «Διατί συνεχίζεται ακόμη η απεργία των εφημερίδων», *Εφημερίς των Συντακτών*, 23.2.1950.

²⁹ «Η απεργία του Τύπου», *Αθηναϊκός Τύπος*, 22.2.1950.

³⁰ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 16, «Προς κ. Ζέπον Δ. Υπουργόν Εργασίας», 24.2.1950 και φ. 17, «Απεργιακή Επιτροπή της ΕΕΤΑ, Ανακοίνωσις», 24.2.1950.

³¹ «Η απεργία του Τύπου. Ποια η απόφασις της Διαιτησίας», *Αθηναϊκός Τύπος*, 24.2.1950.

³² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 16, «Προς ΔΣ Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης» [1950] και «ΕΕΤΑ, Προκήρυξις προς όλα τα μέλη του Κλάδου», 10.6.1950.

υπηρεσίας, στις γιορτές των Χριστουγέννων, νέου έτους και Πάσχα χορηγούνται ως δώρα ποσά που αντιστοιχούν σε ένα δεκαήμερο αποδοχών των εργαζομένων για κάθε εορτή, αναγνωρίζεται η τιμαριθμική αναπροσαρμογή των αποδοχών έχοντας βάση τον τιμάρημο 327,5 της Τραπεζής της Ελλάδος.³³ Στο Πρωτόκολλο, όπως και στο αντίστοιχο της ΕΕΤΑ, δεν διευκρινίζεται το ωράριο εργασίας δηλαδή αν είναι πεντάωρο ή εξάωρο. Υποθέτω πάντως, παρά τις διαβεβαιώσεις του Γιώργου Χατζόπουλου ότι το πεντάωρο εφαρμόστηκε στη Θεσσαλονίκη αμέσως μετά την απελευθέρωση της πόλης,³⁴ ότι και εδώ ισχύει η διάκριση που συναντάμε και στις υπόλοιπες επαρχιακές πόλεις. Δηλαδή για τους λινοτύπες εφαρμόζεται το πεντάωρο, εφόσον το μεγαλύτερο μέρος αυτών είναι μέλη της ΕΕΤΑ, και στις υπόλοιπες ειδικότητες το εξάωρο.

Η πιο σημαντική συνέπεια της απεργίας ήταν η για μεγάλο χρονικό διάστημα διακοπή των σχέσεων της ΕΕΤΑ με την ΕΣΗΕΑ εξαιτίας της άρνησης της τελευταίας να αποδώσει το 2% του αγγελιοσήμου. Ο σφετερισμός του 2% από την ΕΙΗΕΑ το 1960 οδηγεί στην κήρυξη της μεγαλύτερης σε χρονική διάρκεια απεργίας της ΕΕΤΑ. Η διάρρηξη των σχέσεων των δύο πιο ισχυρών σωματείων του τύπου είχε θετικά αποτελέσματα για τους εργοδότες. Η ΕΣΗΕΑ θα κατέβει ξανά σε απεργία μόλις το 1964 δηλαδή σχεδόν μετά από 15 χρόνια, ενώ η ΕΕΤΑ θα μείνει «απομονωμένη» κατά τους απεργιακούς της αγώνες.

9.2. Η απεργία της ΕΕΤΑ το 1960

Η μεγαλύτερη σε χρονική διάρκεια απεργία της ΕΕΤΑ ήταν αυτή που πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1960 και διήρκεσε συνολικά 33 ημέρες. Αιτία της εκδήλωσης της απεργίας ήταν η προσπάθεια της κυβέρνησης να ανακατανεμίσει το ποσοστό επί του αγγελιοσήμου, δηλαδή του κοινωνικού πόρου που αποδίδεται από το 1941 σε ορισμένα ασφαλιστικά ταμεία των ενώσεων του τύπου από τα έσοδα έκδοσης των αγγελιών.³⁵ Από το 1951 και μέχρι το Φεβρουάριο του 1960 το 10% του

³³ Το κατώτατο όριο ημερομίσθιου των εργατών τύπου της Θεσσαλονίκης καθορίστηκε σε 58.000 δραχμές για την εργασία την ημέρα και σε 66.000 για τη νύχτα. Υπήρχε δηλαδή διαφορά ύψους με τα αντίστοιχα των εργατών τύπου της Αθήνας, αν και όπως υποστηρίζουν οι εργάτες τύπου της Θεσσαλονίκης ορισμένα ημερομίσθια λινοτυπών ξεπερνούσαν τις 80.000 δραχμές. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 16, «Πρωτόκολλο», 21.9.1950· «Συνδικάτον Τύπου Θεσσαλονίκης προς το ΔΣ της ΕΕΤΑ», 2.11.1950.

³⁴ Βλ. Γιώργος Χατζόπουλος, *Η ιστορία του τύπου*, ό.π., σ. 31.

³⁵ Το αγγελιόσημο θεσπίζεται πρώτη φορά το 1941 ύστερα από συμφωνία της ΕΣΗΕΑ και της ΕΠΗΕΑ με τις κατοχικές γερμανικές δυνάμεις και μέχρι το 1951 παρουσιάζει συνεχή αύξηση. Το 1942 με βάση το νομοθετικό διάταγμα 1151 το αγγελιόσημο αυξάνεται από 5 σε 10% με το επιπλέον 5% να

αγγελιοσήμου αποδιδόταν υπέρ της ΕΠΗΕΑ, το 3% στην ΕΕΤΑ και το 2% στην ΕΣΗΕΑ. Η νέα νομοθετική ρύθμιση προέβλεπε την εξής ανακατανομή: το 8% στην ΕΠΗΕΑ, το 3% στην ΕΕΤΑ και το 4% στην ΕΙΗΕΑ. Από τη νέα ανακατανομή αφαιρείται το 2% του αγγελιοσήμου από την Ένωση Προσωπικού και το 2% από την ΕΣΗΕΑ και το συνολικό 4% αποδίδεται στην ΕΙΗΕΑ. Ενώ το συνολικό 15% επί του αγγελιοσήμου αποτελεί «κοινωνικό πόρο» υπέρ των ταμείων των εργαζομένων, με τη νέα κυβερνητική παρέμβαση επιδιώκεται η διάθεση του 4% στην Ένωση των εργοδοτών ανααιρώντας το αρχικό νόημα του πόρου αυτού. Η πρόταση πέρασε με μορφή τροπολογίας σε φαινομενικά «άσχετο» νομοσχέδιο, «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν.Δ. 3619/1956 'περί συστάσεως και οργανώσεως Ενώσεως Ιδιοκτητών Ημερησίων Επαρχιακών Εφημερίδων', του Νόμου 3505/1956, ως και άλλων τινών διατάξεων σχετικών προς τον Τύπον»,³⁶ τα μεσάνυκτα της 15ης Φεβρουαρίου του 1960.

Η παραχώρηση του 4% του αγγελιοσήμου στην ΕΙΗΕΑ συζητείται ήδη από το 1957 ως μέσο καταπολέμησης της «κρίσης του αθηναϊκού τύπου».³⁷ Μεταξύ των αιτημάτων της ΕΙΗΕΑ προς την κυβέρνηση ήταν η ανάγκη της ανάπτυξης «διά του τύπου διαφημίσεως» μέσω της παραχώρησης από την κυβέρνηση ποσοστού επί του

περιέρχεται στην ΕΠΗΕΑ και στο Ταμείο Αλληλοβοηθείας της. Αύξηση του ποσοστού του αγγελιοσήμου από 10 σε 13% πραγματοποιείται το 1946 και κατανέμεται 10% υπέρ της ΕΠΗΕΑ, 2% υπέρ του τμήματος Υγείας της ΕΣΗΕΑ και 1% υπέρ του Ταμείου Προνοίας της ΕΕΤΑ. (ΦΕΚ 301 Α'8.9.1941, ΦΕΚ 64 Α'27.3.1942). Το ποσοστό της ΕΕΤΑ αυξάνει το 1951 από 1 σε 3% με αντίστοιχη αύξηση του συνολικού ποσοστού του αγγελιοσήμου από 13 σε 15%. Το επιπλέον 2% δόθηκε στο ΤΑΕΤΑ «ίνα αποτελέσει πόρον του ιδρυθησομένου Ταμείου Υγείας» (ΦΕΚ 202 Α'26.7.1951). Το νομοθετικό διάταγμα 158/1946 (ΦΕΚ 318 Α'27.10.1946) καθιερώνει αγγελιοσήμο 10% στις ημερήσιες εφημερίδες της Θεσσαλονίκης.

³⁶ Βλ. το άρθρο 14 του νόμου 4041 στο ΦΕΚ 36 Α'31.3.1960.

³⁷ Η λεγόμενη «κρίση του Τύπου» έχει τις ρίζες της στον Απρίλιο του 1953. Η υποτίμηση της δραχμής κατά 50% διπλασίασε σχεδόν το παραγωγικό κόστος έκδοσης των εφημερίδων (δημοσιογραφικό χαρτί, τυπογραφικό υλικό, τηλεγραφήματα εξωτερικού, αποδοχές ανταποκριτών εξωτερικού, συνδρομές σε ξένα πρακτορεία). Τα μέλη της ΕΙΗΕΑ υπολόγισαν ότι η συνολική οικονομική επιβάρυνση των εφημερίδων ανήλθε στο 60%. Το 1957 οι υπαινιγμοί στη Βουλή «περί σκανδάλων», μεροληπτικής μεταχείρισης των κυβερνητικών εφημερίδων, φοροδιαφυγής, «υποδούλωσης» εφημερίδων σε επιχειρηματικά συγκροτήματα, σε ξένες υπηρεσίες και το Παλάτι συνέβαλαν στη συγκρότηση «Διακομματικής Επιτροπής Τύπου» με πρόεδρο τον πρώην υπουργό και βουλευτή της ΕΡΕ Ανδρέα Στράτο. Οι καταγγελίες για «μυστική χρηματοδότηση των εφημερίδων δεν ήταν νέες. «Σκάνδαλα» μυστικής χρηματοδότησης του τύπου ξεσπάνε το 1954, το 1957, το 1959 και το 1963. Πάντως το 1957 από τις 12 πολιτικές ημερήσιες εφημερίδες της Αθήνας οι εννιά διαθέτουν δικά τους τυπογραφεία και πιεστήρια (*Αθηναϊκή, Ακρόπολις- Απογευματινή, Το Βήμα-Τα Νέα, η Βραδυνή, το Έθνος, η Εστία και Η Καθημερινή*). Το 1957 θεωρείται έτος τεχνικού εκσυγχρονισμού των εφημερίδων λόγω αύξησης του ποσού της χρηματοδότησης των εφημερίδων από την ΕΡΕ. Η *Ναυτεμπορική* εγκαθιστά νέο κυλινδρικό πιεστήριο, η *Βραδυνή* μεταφέρεται στο νέο ιδιόκτητο επί της οδού Πειραιώς «μέγαρό της», στο οποίο έχει εγκαταστήσει τελευταίου τύπου ταχυπιεστήρια, διαθέτοντας όλα τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας (τελετάιπ, ασυρμάτους κ.λπ.). Μόνο *Η Αυγή*, ο *Εθνικός Κήρυξ* και ο *Ανεξάρτητος Τύπος* δεν είχαν τυπογραφικές εγκαταστάσεις. Βλ. Β.Κ., «Η Βραδυνή πριν από τριάντα τρία χρόνια», *Τετάρτη Εξουσία* 7 (1 Ιουνίου 1957), σ. 7· «Διατί απεργούν οι εργάται Τύπου Αθηνών», *Ο Εργάτης Τύπου* 10 (25 Μαρτίου 1960), σ. 1, 4.

αγγελιοσήμου. Για την υλοποίηση της πρότασης οι εργοδότες αρχικά κινήθηκαν προς την κατεύθυνση μείωσης του ποσοστού της ΕΠΗΕΑ από 10 σε 8%. Στις 2 Σεπτεμβρίου του 1959 οι δύο ενώσεις κατέληξαν σε συμφωνία, το περιεχόμενο της οποίας δεν είναι γνωστό.

Η ΕΙΗΕΑ δεν προχώρησε σε ανάλογες διαπραγματεύσεις με την ΕΣΗΕΑ για το δικό της ποσοστό (2%), καθώς θεωρήθηκε ότι επιβάλλεται η απόσπασή του «*εκ του όλως αδικαιολογήτου εισπράξεως παρά ταύτης [...] διότι η ΕΣΗΕΑ έχει μόνη της αποξενωθεί του πόρου τούτου προσφέρονσα τούτον εις την ΕΕΤΑ*». Για την ΕΙΗΕΑ «*περίπτωσης εγέρσεως βασίμου αξιώσεως αποκτήσεως του προσφερθέντος ως άνω ποσοστού υπό της ΕΕΤΑ δεν δύναται να υπάρξη*» εξαιτίας της απουσίας δυναμικής διεκδικησεώς του για εννιά συνεχή χρόνια και εξαιτίας του νόμου 1872/1951 που αύξησε το ποσοστό της από 1 σε 3%, αποκρύπτοντας την υπάρχουσα από το 1950 συμφωνία και την συμπερίληψή της στις συμβάσεις εργασίας με την ΕΕΤΑ. Οι εργοδότες δίνουν έμφαση στην ενδεχόμενη μελλοντική αύξηση του χρηματικού ποσού του αγγελιοσήμου, μια ευνοϊκή εξέλιξη και για τα ταμεία των εργαζομένων του τύπου. «*Συνεπώς η διαρρύθμισις αύτη θ' αποβή τελικώς ευεργετική και διά τον Τύπον και διά τους εργαζομένους*».³⁸ Αν και η απόσπαση του 2% του αγγελιοσήμου από την ΕΣΗΕΑ πραγματοποιήθηκε εν αγνοία της δεν θα προχωρήσει σε ανοικτή σύγκρουση με την ΕΙΗΕΑ.³⁹

Η ΕΣΗΕΑ, όπως και η ΕΠΗΕΑ, έλαβαν από τους εργοδότες αντάλλαγμα για την παραχώρηση των ποσοστών τους επί του αγγελιοσήμου. Συγκεκριμένα όπως πληροφόρησε την ΕΕΤΑ ο υπουργός Τύπου, Τρύφωνας Τριανταφυλλάκος,⁴⁰ «*οι Συντάκται ευχαρίστως εξεχώρουν τον πόρον αυτόν προς την Ιδιοκτησίαν, διότι κατόπιν τούτου απηλλάσσοντο του 20%, το οποίον κατέβαλον κατ' έτος εις την Ένωσιν Προσωπικού εκ του Λαχείου Συντακτών*».⁴¹ Προφανώς τα κέρδη του Λαχείου ήταν

³⁸ ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Τρύφωνα Τριανταφυλλάκου, ΓΔΤΠ 1, «Υπόμνημα της ΕΙΗΕΑ προς Αρ. Δημητράτον, υπουργόν Εργασίας», 14.10.1959.

³⁹ ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Τρύφωνα Τριανταφυλλάκου, ΓΔΤΠ 1, «Υπόμνημα της ΕΣΗΕΑ προς τον υπουργό», 20.11.1959.

⁴⁰ Τον Ιανουάριο του 1959 ο Τρύφων Τριανταφυλλάκος διορίστηκε υφυπουργός Προεδρίας, αρμόδιος για θέματα Τύπου. Με βάση εκτιμήσεις της βρετανικής πρεσβείας, ο διορισμός του ήταν προσπάθεια ισόρροπης προσέγγισης με τις προσκείμενες στην κυβέρνηση εφημερίδες, και κυρίως της *Καθημερινής*. Η Βλάχου υποστήριξε τον διορισμό του Τριανταφυλλάκου, πρώτου εξαδέλφου της, ερχόμενη σε αντιπαράθεση με τον υπουργό Προεδρίας Κωνσταντίνο Τσάτσο. Βλ. Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 219-220.

⁴¹ «Το αγγελιοσήμον», *Δελτίον Πληροφοριών* 23 (Μάρτιος 1960), σ. 1· «Εκθεσις της Διοικήσεως του Κλάδου επί της απεργίας και των πεπραγμένων επί της εν γένει δράσεώς της ενόπιον της Συνελεύσεως των μελών της 8ης Μαΐου 1960», *Δελτίον Πληροφοριών* 25 (Μάιος 1960), σ. 1.

υψηλότερα σε σύγκριση με το χρηματικό ποσό που αντιστοιχούσε στο 2% του αγγελιοσήμου γι' αυτό και η ΕΣΗΕΑ δέχθηκε την «ανταλλαγή» των ποσοστών. Από την άλλη, η ΕΠΗΕΑ δεν αντέδρασε απέναντι σε αυτή την αρνητική γι' αυτούς εξέλιξη, αποδεχόμενη τη διαμεσολάβηση της ΕΙΗΕΑ για την απόσπαση του ποσοστού. Ενδεχομένως, στην ΕΣΗΕΑ να τέθηκε και πάλι το εκβιαστικό ζήτημα κατάργησης του Λαχείου Συντακτών, όπως στην απεργία του 1950, γι' αυτό και αποδέχθηκε την πρόταση και δεν συμμετείχε ενεργά στην απεργία της ΕΕΤΑ.⁴² Αν και θα ήταν μια φαινομενικά «παράλογη» συμμαχία των ενώσεων ΕΕΤΑ-ΕΣΗΕΑ από τη στιγμή που και οι δύο επιδίωκαν η μία την εφαρμογή της συμφωνίας του 1950 και η άλλη τη διατήρηση του 2% του αγγελιοσήμου, η ΕΕΤΑ προσπάθησε μάταια να πείσει την ΕΣΗΕΑ να συνεργαστεί για την επίτευξη του σκοπού.⁴³

Από αυτή τη σύγκρουση της ΕΕΤΑ με την ΕΙΗΕΑ απουσίαζαν και τα υπόλοιπα σωματεία τύπου. Η ΕΥΑΤ διεκδικεί για τα 170 μέλη της ποσοστό επί του αγγελιοσήμου, ζητώντας την αύξησή του σε 20% και την αναλογική κατανομή του στα σωματεία του Τύπου βάσει του αριθμού μελών.⁴⁴ Η Ένωση διαμαρτύρεται έντονα ενώ γνωρίζει ότι ο λόγος του αποκλεισμού της ήταν η μη αναγνώριση των μελών της, από το υπουργείο Τύπου, ως «*εργαζομένων εις τον Τύπον*».⁴⁵ Το γεγονός ότι συστάθηκε το 1946 δηλαδή μετά την ψήφιση του αναγκαστικού νόμου 1093/1938 «περί δημοσιογραφικών οργανώσεων», την απέκλειε από τη συμμετοχή της στο αγγελιόσημο. Η άρνηση του υπουργείου αναγνώρισής της αφαιρούσε τη δυνατότητα διεκδίκησης οικονομικών πλεονεκτημάτων για τα μέλη της αφενός, και αφετέρου,

⁴² Η ΕΣΗΕΑ θα αρκεσθεί στην κήρυξη 48ωρης απεργίας την 7η Μαρτίου, δηλαδή μετά την κήρυξη απεργίας διαρκείας από την ΕΕΤΑ (στις 4 Μαρτίου). Με βάση το ψήφισμα διαμαρτυρίας της Γενικής Συνέλευσης δεν γίνεται μνεία στο αίτημα της ΕΕΤΑ, αλλά προτείνεται, ανάμεσα σε άλλα, η αντικατάσταση του αφαιρεθέντος πόρου του αγγελιοσήμου 2% από άλλον πόρο προς όφελος της ΕΣΗΕΑ. Ως παράδειγμα «νέου πόρου» τίθεται η καθιέρωση αγγελιοσήμου επί των διαφημίσεων του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας, ένα αίτημα που θα υλοποιηθεί στα μέσα της δεκαετίας του 1960. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 113, «Απόφασις της Γεν. Συνελεύσεως της ΕΣΗΕΑ», 7.3.1960.

⁴³ Ζητούν από την ΕΣΗΕΑ να εγκαταλείψει την πολιτική της συνδιαλλαγής και να συνεργασθεί με σκοπό τη διαφύλαξη των κεκτημένων και διεκδίκησης καλύτερων όρων και συνθηκών εργασίας. Βλ. «Ο ίσιος δρόμος», *Δελτίον Πληροφοριών* 23 (Μάρτιος 1960), σ. 3.

⁴⁴ Το 1946 ιδρύεται η «Ένωσις Υπαλλήλων Αθηναϊκού Τύπου» (ΕΥΑΤ) στην οποία έχει δικαίωμα εγγραφής «όστις έχει ως κύριον επάγγελμα εις τον εν Αθήναις εκδιδόμενον ημερήσιον, εβδομαδιαίον και περιοδικόν τύπον, του βοηθού διεκπεραιωτού, του μεταφορέως, του φύλακος, του κλητήρος και τηλεφωνητού», συμπεριλαμβανομένων και των συνταξιούχων. Βλ. *Καταστατικόν Ενώσεως Υπαλλήλων Αθηναϊκού Τύπου*, Αθήνα 1965· Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 115, «Επίγουσα ανακοίνωσις της ΕΥΑΤ προς όλους τους εργαζομένους εις τον Τύπον», 5.3.1960.

⁴⁵ Το 1966 η ΕΥΑΤ ζητεί να συμπεριληφθεί στο νομοσχέδιο «περί επεκτάσεως του Αγγελιοσήμου εις τον περιοδικόν τύπον», αλλά δεν θα γίνει αποδεκτό από το υπουργείο Τύπου. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 399, φ. 5, «ΕΥΑΤ προς βουλευτή», 16.3.1966 και 18.1.1966.

απέτρεπε τη συγκρότηση ενιαίου μετώπου μεταξύ των ενώσεων στον τύπο απέναντι στην πολιτική της ΕΙΗΕΑ και της κυβέρνησης.

Για το ΔΣ της ΕΕΤΑ δύο ήταν οι λύσεις: είτε να σκύψει το κεφάλι σαν την ΕΣΗΕΑ είτε να αποδυθεί σε σκληρό απεργιακό αγώνα.⁴⁶ Από τη νέα ανακατανομή δεν θίγεται το ποσοστό 3% υπέρ του ΤΑΕΤΑ, αλλά η ΕΕΤΑ επιλέγει τη σύγκρουση με αίτημα την απόκτηση του 2% του αγγελιοσήμου της ΕΣΗΕΑ.

Για τον πρόεδρο της ΕΕΤΑ, Κωνσταντίνο Φιλιππίδη, «αντί να έλθουν [οι εργοδότες] ως προστάται των εργατών προτίμησαν την υφαρπαγήν τού μη ανήκοντος εις την εργοδοσίαν πόρου».⁴⁷ Η θέση αυτή εδράζεται στη συμφωνία που είχε υπογραφεί μεταξύ της ΕΕΤΑ, της ΕΠΗΕΑ και της ΕΣΗΕΑ στις 25 Ιανουαρίου του 1950 για παραχώρηση του ποσοστού 2% της ΕΣΗΕΑ υπέρ του τμήματος υγείας του ΤΑΕΤΑ, ώστε να ανασταλεί η απεργία του 1950. Εξαιτίας της ιστορικά «δύσκολης» σχέσης μεταξύ της ΕΣΗΕΑ και της ΕΕΤΑ, η τελευταία συμπεριέλαβε στο «Πρωτόκολλον» που υπογράφηκε με την ΕΙΗΕΑ, τον Αύγουστο του 1950, το άρθρο 1: *Νόμω κατοχύρωσις του αναγνωρισθέντος ήδη εις τους Εργάτας Τύπου ποσοστού εκ του αγγελιοσήμου 4% (ήτοι του παραχωρηθέντος υπό της Ενώσεως Συντακτών ΗΕΑ ποσοστού εκ 2%, και του ετέρου 2%, του προερχομένου εκ της αυξήσεως από 13% εις 15% του ποσοστού του κρατουμένου εκ της τιμής των δημοσιευομένων εις τας ημερησίας Αθηναϊκάς εφημερίδας εμπορικών αγγελιών).*⁴⁸

Στη διαμάχη με την ΕΣΗΕΑ, η ΕΕΤΑ ήθελε να πάρει με το μέρος της την ΕΙΗΕΑ, η οποία με βάση το Πρωτόκολλο ήταν υποχρεωμένη να βοηθήσει την ΕΕΤΑ στην πραγματοποίηση του σκοπού είτε με τη θέσπιση νόμων, είτε με την έκδοση αποφάσεων δημοσίων υπηρεσιών, είτε με άλλα θεμιτά μέτρα. Η πολιτική δύναμη της ΕΙΗΕΑ και η δυνατότητά της να «πείθει» την εκάστοτε κυβέρνηση, σε συνδυασμό με την αναξιοπιστία της Διοίκησης της ΕΣΗΕΑ, ήταν οι λόγοι που επέβαλαν την ανάγκη συμπερίληψης στη συμφωνία μεταξύ ΕΣΗΕΑ-ΕΕΤΑ-ΕΠΗΕΑ και της ΕΙΗΕΑ.

Το ζήτημα σφετερισμού του 2% επί του αγγελιοσήμου από το 1950 ενσωματώνεται στον κατάλογο των στόχων της εκάστοτε Διοίκησης της ΕΕΤΑ, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, αλλά ο Νικόλαος Κρανωτάκης μέχρι το 1958 αθετεί την υπόσχεσή του με αποτέλεσμα να συνεχίζει να το εισπράττει η

⁴⁶ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 82, πρακτικά ΔΣ, 3.3.1960.

⁴⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 86, πρακτικά ΓΣ, 4.3.1960.

⁴⁸ Η συγκεκριμένη συμφωνία περί «παραχωρήσεως» του 2% της ΕΣΗΕΑ στην ΕΕΤΑ αναγράφεται και στις μεταγενέστερες συμβάσεις. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 289 και 321, «Πρωτόκολλον», 20 Αυγούστου 1950 και «Σύμβασις», 25 Νοεμβρίου 1952. Η σύμβαση του 1952 ισχύει παράλληλα με το «Πρωτοκόλλον Συμφωνίας», της 16ης Σεπτεμβρίου 1958.

ΕΣΗΕΑ. Ευθυγραμμιζόμενος με τις θέσεις της ΕΙΗΕΑ, ο Τριανταφυλλάκος, υποστήριξε ότι το αίτημα της ΕΕΤΑ ικανοποιήθηκε με το νόμο 1872/1951 και με όχημα την «σοβαρωτάτην οικονομικήν κρίσιν» που μαστίζει τον τύπο από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, η ευνοϊκή «παραχώρηση» στην ΕΙΗΕΑ πραγματοποιήθηκε «διά της δημιουργίας κεφαλαίου προς συστηματικήν οργάνωσιν και αξιοποίησιν της διαφημίσεως».⁴⁹ Είναι αλήθεια ότι το μεγαλύτερο ποσοστό του κέρδους των εφημερίδων απορρέει από τις εκδιδόμενες αγγελίες και διαφημίσεις. Μάλιστα η υψηλή κυκλοφορία του φύλλου εξασφαλίζει υψηλότερο τιμολόγιο δημοσίευσης διαφημίσεων και αγγελιών, καθώς προτιμούνται από τους διαφημιστές και τις υπόλοιπες ιδιωτικές επιχειρήσεις. Αν στη δεκαετία του 1950 παρατηρήσαμε μια σταθερότητα στο ύψος της κυκλοφορίας των αθηναϊκών ημερήσιων εφημερίδων, από τα τέλη της δεκαετίας παρουσιάζονται αυξητικές τάσεις. Από την άλλη, σημειώνεται αύξηση, από χρόνο σε χρόνο, του αριθμού των διαφημιστικών καταχωρίσεων, η οποία κυμαίνεται από 17-20% ετησίως.⁵⁰ Έτσι ενώ το 4% επί του αγγελιοσήμου το 1960 αντιστοιχεί σε 1.200.000 δραχμές, αναμένεται η αύξησή του κατά 17 με 20% τον επόμενο χρόνο. Πρόκειται για ένα μεγάλο σχετικά χρηματικό ποσό, το οποίο οι εργοδότες δεν ήταν πρόθυμοι να απολέσουν.

Η σχετική συζήτηση στη Βουλή για την απόδοση του 4% επί του αγγελιοσήμου στην ΕΙΗΕΑ οδήγησε στην άμεση αντίδραση κομμάτων της αντιπολίτευσης (Δημοκρατική Ένωση, Κόμμα των Φιλελευθέρων) με κυρίαρχη την ΕΔΑ. Η ανοικτή υποστήριξη που προσέφερε η ΕΔΑ, στην ΕΕΤΑ, η ύπαρξη αριστερής Διοίκησης στην ΕΕΤΑ από το 1956,⁵¹ αλλά και οι σχετικά πρόσφατες απεργίες της ΕΕΤΑ (το 1958 και το 1959)

⁴⁹ *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Πέμπτη 3 Μαρτίου 1960*, σ. 1259.

⁵⁰ «Επρωτάθηκε η αγορά των συγκροτημάτων 'Ακρόπολις'-'Απογευματινή' και 'Ημέρα'-'Βραδυνή'», *Ελευθεροτυπία* 14 (Νοέμβριος 1964), σ. 8. Το 1965 το ύψος των διαφημίσεων στον τύπο ανήλθε σε 170 εκατομμύρια δραχμές, δηλαδή στο 55% περίπου του συνολικού ποσού που διατέθηκε από τις διαφημιστικές εταιρείες. Μάλιστα παρά την έκδοση πολυσέλιδων μεγάλος αριθμός άρθρων, αλλά και διαφημίσεων, δεν δημοσιεύεται λόγω έλλειψης χώρου. Βλ. «Νέα αύξησι των διαφημίσεων», *Ελευθεροτυπία* 27 (Δεκέμβριος 1965), σ. 20-21· «Στάσιμες οι κυκλοφορίες, ρεκόρ στις διαφημίσεις», *Ελευθεροτυπία* 28 (Ιανουάριος 1966), σ. 5.

⁵¹ Με αφορμή την απεργία, η Προεδρία της Κυβερνήσεως προέβη σε έλεγχο σχετικά με τα πολιτικά φρονήματα των μελών του ΔΣ της ΕΕΤΑ. Κατέληξε ότι πέντε μέλη (Ιωάννης Κωνσταντίνου, Χρήστος Ζυμπουλίδης, Απόστολος Φωτεινός, Νικόλαος Καλαντζόπουλος και Γεώργιος Κοκκινάκης) έχουν φάκελο στην Ασφάλεια, άρα είναι αποδεδειγμένα κομμουνιστές· οι υπόλοιποι τρεις (Κωνσταντίνος Φιλιππίδης, Γεώργιος Μιχαλιτσιάνος και Κωνσταντίνος Κλαυδιανός) δεν έχουν φάκελο αλλά αναγνωρίζονται ως κομμουνιστές και μόνο ένας, ο Χρήστος Μαυροκορδάτος, «δεν έχει δώσει αφορμήν εις την Ασφάλειαν». Βλ. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Τρύφωνα Τριανταφυλλάκου, φ. Δημοσιογραφικά Ενώσεις..., «Υπηρεσιακόν Σημείωμα προς τον Υφυπουργόν Προεδρίας

ήταν παράγοντες που έπαιζαν ρόλο στη δυναμική προσπάθεια καταστολής της απεργίας, αλλά και αφαίρεσης προνομίων από την ΕΕΤΑ. Η εμπειρία του πρόσφατου παρελθόντος οδήγησαν τον Κωνσταντίνο Κλαυδιανό, μέλος της Διοίκησης, να θέσει ζήτημα «αλλαγής σχήματος» του ΔΣ ή ακόμη και παραίτησης διότι μια αριστερή Διοίκηση «γίνεται αφορμή ή απαρχή επιθέσεως των εργοδοτών και κράτους κατά της Οργανώσεως».⁵² Η Διοίκηση της ΕΕΤΑ όχι μόνο δεν παραιτήθηκε αλλά προχώρησε και στη δημοσίευση «ευχαριστιών» στο *Δελτίον Πληροφοριών* προς τους βουλευτές, μεταξύ των οποίων και της ΕΔΑ, που υποστήριζαν τις θέσεις της.⁵³

Αρχικά η Διοίκηση ήρθε σε επαφή με την ΕΙΗΕΑ προς «*ειρηνικήν διευθέτησιν του θέματος*», μέσω του «μοιράσματος» του ποσοστού 2% με την εργοδοσία. Η Διοίκηση της ΕΙΗΕΑ απέρριψε την πρόταση αντιπροτείνοντας την αντικατάσταση του ποσοστού με την καταβολή ενός σταθερού ετήσιου χρηματικού ποσού έχοντας ως βάση το 3% του αγγελιοσήμου που εισέπραττε ήδη το ΤΑΕΤΑ. Με βάση τα στοιχεία του 1958, το 3% του αγγελιοσήμου αντιστοιχούσε σε 1.050.000 δραχμές. Οι εργοδότες πρότειναν ότι σε περίπτωση που το ποσό είναι κάτω του 1.200.000 δραχμών θα έδιναν επιπροσθέτως 200.000 δραχμές, ενώ εάν υπερέβαινε το ποσό αυτό μόνο 100.000 δραχμές. Με βάση έγκυρες πληροφορίες αναμενόταν το 3% του αγγελιοσήμου να ξεπεράσει το 1959 το 1.200.000 δραχμές και κατά συνέπεια οι εργοδότες να περιορισθούν στην καταβολή των 100.000 δραχμών, όταν αναλογικά το 2%, σε σύγκριση με τα στοιχεία του 1958, ξεπερνούσε τις 700.000 δραχμές. Η απόρριψη της πρότασης ήταν αναμενόμενη και η ΕΙΗΕΑ κατέθεσε την ίδια μέρα δεύτερη πρόταση. Βάσει αυτής, οι εργοδότες πρότειναν τη σταθεροποίηση του ποσού στις 1.438.000 δραχμές. Το ποσό προέκυψε από τη σταθεροποίηση όχι μόνο του 2% που διεκδικούσε η ΕΕΤΑ αλλά και του 3% που ήδη εισέπραττε ύστερα από την αφαίρεση και κατάργηση της «προαιρετικής» ετήσιας εργοδοτικής εισφοράς ύψους 312.000 δραχμών.⁵⁴ Η αποδοχή της θα σήμαινε όχι μόνο σταθεροποίηση σε ετήσιο πάγιο χρηματικό ποσό το διεκδικούμενο από την ΕΕΤΑ 2% επί του αγγελιοσήμου,

Κυβερνήσεως», Μάρτιος 1960. Προφανώς η Ασφάλεια υπερέβαλε αναγνωρίζοντας κομμουνιστές τα οκτώ από τα εννιά μέλη του ΔΣ.

⁵² Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 82, πρακτικά ΔΣ, 23.2.1960.

⁵³ «Τους ευχαριστούμεν», *Δελτίον Πληροφοριών* 23 (Μάρτιος 1960), σ. 3.

⁵⁴ Σύμφωνα με το άρθρο 17 της Σύμβασης του 1952, κάθε μέλος της ΕΙΗΕΑ είναι υποχρεωμένο στην μηνιαία καταβολή 2.000.000 δραχμών για την ενίσχυση των πόρων του «Λογαριασμού Συντάξεων» του ΤΑΕΤΑ. Μάλιστα σε περίπτωση κλεισίματος κάποιας εφημερίδας, οι υπόλοιποι εκδότες όφειλαν να ανακαταλείμουν το ποσό της «προαιρετικής» εισφοράς προκειμένου να καλυφθεί το μηνιαίο ποσό των 30.000.000 δραχμών. Το 1960 τα 13 μέλη της ΕΙΗΕΑ ήταν υποχρεωμένα στην ετήσια καταβολή 312.000 δραχμών.

αλλά και το ήδη κεκτημένο του 3%. Αυτή η σταθεροποίηση δεν θα επέτρεπε τη μελλοντική αύξηση των εσόδων για το ΤΑΕΤΑ, ενώ παράλληλα άνοιγε το δρόμο διεκδίκησης από την ΕΙΗΕΑ και το 3% της ΕΕΤΑ. Η ΕΕΤΑ απέρριψε τις προτάσεις των εργοδοτών και συνέχισε την απεργία.⁵⁵

Από τις 3 Μαρτίου εκδηλώθηκε τρίωρη στάση εργασίας των εργατών τύπου, η οποία την επομένη εξελίχθηκε σε απεργία διαρκείας.⁵⁶ Στις 5 Μαρτίου η ΕΙΗΕΑ απέστειλε εξώδικο καταγγέλλοντας τη σύμβαση εργασίας της 16ης Σεπτεμβρίου του 1958 λόγω της «αυθαίρετης» και «παράνομης» εκδήλωσης της απεργίας «*επί μεγίστη ζημία των εφημερίδων*». Παράλληλα πάγωσε την καταβολή της «προαιρετικής» εργοδοτικής εισφοράς και ανέστειλε την εφαρμογή της τιμαριθμικής αναπροσαρμογής των αποδοχών.⁵⁷ Τα μέτρα της ΕΙΗΕΑ θεωρώ ότι στόχευαν στη δημιουργία ενός κλίματος τρομοκρατίας για το σταμάτημα της απεργίας, παρά μέτρα που όντως σκόπευε να παγιώσει.

Με τη διακοπή έκδοσης των εφημερίδων παρενέβη, ύστερα από υπόδειξη της ΕΙΗΕΑ, ο υπουργός Εργασίας Αριστείδης Δημητράτος, ο οποίος παρέπεμψε τη διαφορά στη διαιτησία με βάση το νόμο 3239/1955. Αν και ο νόμος «περί τρόπου ρυθμίσεως των συλλογικών διαφορών εργασίας...» αναφέρει ρητά ότι δεν εφαρμόζεται σε ασφαλιστικά ζητήματα, όπως αυτά των ασφαλιστικών πόρων,⁵⁸ ο υπουργός το παρουσίασε ως «οικονομική διένεξη» μεταξύ ΕΕΤΑ-ΕΙΗΕΑ με στόχο την καταστολή της απεργίας και την επανέκδοση των εφημερίδων.⁵⁹ Έχοντας την εμπειρία από την απεργία του 1958, όπου πάλι ο υπουργός παρέπεμψε τη διαφορά στη διαιτησία με συνέπεια την αναστολή της, τα μέλη του ΔΣ της ΕΕΤΑ είχαν ήδη από τις 4 Μαρτίου λάβει την απόφαση συνέχιση της απεργίας σε περίπτωση λήψης παρόμοιας απόφασης. Από τις 12 Μαρτίου το θέμα παραπέμφθηκε στη διαιτησία,

⁵⁵ «Εκθεσις της Διοικήσεως του Κλάδου επί της απεργίας...», ό.π., σ. 1.

⁵⁶ Από 278 μέλη που ψήφισαν στη Γενική Συνέλευση της ΕΕΤΑ στις 4 Μαρτίου, οι 269 ψήφισαν υπέρ της απεργίας και μόνο τρεις κατά. Πέντε ψηφοδέλτια βρέθηκαν λεύκα και ένα άκυρο. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, κατάστιχο 86, πρακτικά ΓΣ, 4.3.1960. Λόγω της τρίωρης στάσης εργασίας των εργατών τύπου, οι ημερήσιες εφημερίδες της Αθήνας κυκλοφόρησαν τετρασέλιδες. Βλ. «Η σημερινή έκδοσις των εφημερίδων», *Η Αυγή*, 3.3.1960.

⁵⁷ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 113, «Εξώδικος δήλωσις», 5.3.1960· «Η Ένωσις Ιδιοκτητών ΗΕΑ πρώτη παρέβη συμβατικές υποχρεώσεις και προέβη εις την καταγγελίαν των συμβάσεών της με τους εργάτας», *Δελτίον Πληροφοριών* 24 (Μάρτιος 1960), σ. 1.

⁵⁸ Με βάση το άρθρο 21 του νόμου 3239/1955: «Δεν δύναται διά συλλογικής συμβάσεως εργασίας ή αποφάσεως διαιτησίας να συσταθή ειδικός λογαριασμός ή επικουρικός ασφαλιστικός οργανισμός ή Ταμείον Προνοίας ή να καθορισθούν ή τροποποιηθούν πόροι ή εισφοραί υπέρ πάσης φύσεως ασφαλιστικών Οργανισμών ή Λογαριασμών»· η έμφαση δική μου.

⁵⁹ «Ο υπουργός της Εργασίας παρέπεμψε εις διαιτησίαν την διαφοράν εργατών τύπου προς τους εκδότας», *Ηνωμένος Τύπος*, 13.3.1960· «Αποσκοπεί να προκαλέση αναγκαστικήν διαιτησίαν», *Δελτίον Πληροφοριών* 24 (Μάρτιος 1960), σ. 4.

αλλά η ΕΕΤΑ την αγνόησε προσφεύγοντας στο Συμβούλιο της Επικρατείας ώστε να ακυρωθεί η πράξη του υπουργού.⁶⁰ Η συγκεκριμένη κίνηση της ΕΕΤΑ έδωσε τον αναγκαίο χρόνο για τη συνέχιση της απεργιακής κινητοποίησης μέχρι τις 31 Μαρτίου, αλλά από την άλλη προκάλεσε την αντίδραση της κυβέρνησης. Εύστοχα η βουλευτρια της ΕΔΑ Μαρία Σβώλου έθεσε το ζήτημα: *Εάν η Κυβέρνησις δείχνη αυτήν την σπασμωδικότητα και την έλλειψιν ψυχραιμίας εις το ζήτημα της απεργίας των εργατών Τύπου, τούτο οφείλεται εις το γεγονός ότι δεν ανέμενε μία δραξ εργατών να έχη τοιαύτην συνοχήν και δύναμιν ώστε να κρατή την απεργίαν επί τόσας ημέρας συνεπώς ν' αντιταχθή σ' αυτήν.*⁶¹ Αν 500 εργάτες τύπου δεν μπορούν να κάνουν «κουμάντο» την κυβέρνηση, 13 εκδότες αθηναϊκών εφημερίδων μπορούν να διαμορφώνουν και να καθορίζουν την κυβερνητική πολιτική.

*Οι εργάται Τύπου των Αθηνών έχοντες ένα πανίσχυρον Συνδικάτον επέτυχον τα γνωστά ήδη προνόμια. Και ερωτάται υπάρχει δευτέρα τάξις εις την χώραν μας η οποία να έχη επιτύχει παρομοίας κατακτήσεις; [...] [Τον συνδικαλισμό] τον χρησιμοποιούν ως όπλον εκβιασμού διά να επιτυγχάνουν εκπληκτικά προνόμια και μάλιστα εις βάρος των συναδέλφων των, των πτωχών τυπογράφων των επαρχιών.*⁶²

Ο βουλευτής της ΕΡΕ Χρήστος Γραμματίδης προσπαθεί να θέσει την ΕΕΤΑ απέναντι όχι μόνο στους «πτωχούς συγγενείς» τυπογράφους της επαρχίας, αλλά και απέναντι στην υπόλοιπη εργατική τάξη.⁶³ Η κήρυξη απεργίας από την πλευρά των εργατών τύπου της Αθήνας είναι «όπλον εκβιασμού» όταν για τα υπόλοιπα μέλη της εργατικής τάξης είναι όπλο «ευγενές». Αγνοώντας τους ιστορικούς λόγους που η ΕΕΤΑ εξελίχθηκε σε ένα αριστοκρατικό εργατικό σωματείο, προσπαθεί να αφαιρέσει το δικαίωμα κήρυξης απεργίας από την Ένωση, ως εάν οι εργάτες τύπου να μην ανήκουν στην εργατική τάξη. Μάλιστα ο Γραμματίδης πάει ένα βήμα παρακάτω: 500

⁶⁰ «Ολόκληρον το ιστορικόν του παραχωρηθέντος εις την Ένωσιν Εργατών Τύπου Αθηνών ποσοστού 2% κατόπιν κοινής συμφωνίας Ενώσεως Ιδιοκτητών και Ενώσεως Συντακτών», *Ο Εργάτης Τύπου* 9 (15 Μαρτίου 1960), σ. 3, 5-6. Τον Ιούνιο του 1960 το ΠΔΔΔ Αθηνών έκρινε ότι η διένεξη δεν αποτελεί συλλογική διαφορά με την έννοια του ν. 3239. Η αδυναμία εφαρμογής του νόμου ήταν γνωστή τόσο στον υπουργό Εργασίας Αρ. Δημητράτο όσο και στους εργοδότες, γι' αυτό και δεν κατατέθηκε έφεση στο ΔΔΔΔ Αθηνών. Με απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας στις 4 Οκτωβρίου του 1960 δικαιώθηκε και επίσημα η θέση της ΕΕΤΑ. Βλ. «Και το Συμβούλιον Επικρατείας απεφάνθη: 'Εξέλιπε το έννομον συμφέρον της αιτούσης και η δίκη δέον όπως θεωρηθή κατηγορημένη'», *Δελτίον Πληροφοριών* 29 (Φεβρουάριος 1961), σ. 4.

⁶¹ *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε'-Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΟΑ'*, Δευτέρα 28 Μαρτίου 1960, σ. 1623.

⁶² *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε'-Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΖΗ'*, Δευτέρα 21 Μαρτίου 1960, σ. 1562.

⁶³ «Η απεργία είναι ένα μέτρον συμπαθές και οι κατερχόμενοι εις απεργίαν γίνονται συμπαθείς εις την κοινήν γνώμην. Οι μόνοι οι οποίοι δεν κατώρθωσαν να γίνουν συμπαθείς είναι οι εργάται Τύπου Αθηνών». Βλ. Στο ίδιο, σ. 1563.

μέλη της Ένωσης «ζουν ζωήν πριγκίπων», κατέχοντας αυτοκίνητα, επαύλεις, ακόμη και άλογα στον ιππόδρομο σε αντίστιξη με τους 3.000 συναδέλφους τους στην επαρχία, οι οποίοι πράγματι «πένονται». Οι βουλευτές της ΕΔΑ είδαν σε αυτήν τη θέση της κυβέρνησης μια προσπάθεια κατάργησης του συνταγματικού δικαιώματος της απεργίας, αλλά και προσπάθειας τρομοκράτησης των εργαζομένων.⁶⁴

Σύμφωνα με την ΕΙΗΕΑ, η κυβερνητική «παραχώρηση» του 4% επί του αγγελιοσήμου πραγματοποιήθηκε προκειμένου να αντιμετωπιστεί το «οικονομικό αδιέξοδο» των επιχειρήσεων του τύπου. Η στασιμότητα της τιμής πώλησης των φύλλων των εφημερίδων στις 1,5 δρχ. από το 1954 και το ιδιαίτερα δαπανηρό εργατικό κόστος θεωρούνται τα βασικά αίτια της «οικονομικής κρίσης» που μαστίζει τον τύπο, αποκρύπτοντας τα σημαντικά δάνεια που έλαβαν οι εκδότες από τις τράπεζες, τη χρηματοδότησή τους από κρατικά κονδύλια και ιδιωτικές επιχειρήσεις. Για τους εργοδότες το ποσοστό του αγγελιοσήμου θα χρησιμοποιηθεί για την οικονομική «εξυγίανση» των εφημερίδων ώστε να διασφαλιστεί η έννοια της «ελευθεροτυπίας» και της «οικονομικής ανεξαρτησίας». Από τη μια εκδότες και κυβέρνηση υποστηρίζουν ότι η οικονομική ανεξαρτησία των επιχειρήσεων του τύπου θα επιτευχθεί μέσω του σφετερισμού του αγγελιοσήμου, από την άλλη, δεν αμφισβητείται τόσο το νομικό πλαίσιο που απαιτεί τη λήψη αδείας από το υπουργείο Τύπου για την έκδοση μιας εφημερίδας όσο και το κρατικό πλαίσιο χρηματοδότησης των εφημερίδων, ώστε να διασφαλιστεί η έννοια της «ελευθεροτυπίας» και «ανεξαρτησίας». Για να ενισχύσουν το επιχείρημα, τα μέλη της ΕΙΗΕΑ, υποστήριξαν ότι *«η διατήρησις της προνομιακής θέσεως των εργαζομένων προϋποθέτει την οικονομικήν εξυγίανσιν των εφημερίδων»*.⁶⁵ Η πρόταση μπορεί να ερμηνευθεί με δύο τρόπους: ότι η οικονομική δύναμη της ΕΕΤΑ εξαρτάται από την οικονομική δύναμη της ΕΙΗΕΑ, άρα τα δύο σωματεία είναι αλληλοσυνδεδεμένα και από την άλλη, αφήνει να εννοηθεί ότι η ΕΕΤΑ θα χάσει προνόμια και άρα τη δύναμή της αν δεν αποδοθεί στην ΕΙΗΕΑ το προσδοκώμενο 4% επί του αγγελιοσήμου.

Μολονότι ο πολιτικός χαρακτήρας της απεργίας ήταν προφανής, εφόσον η ανακατανομή του αγγελιοσήμου πραγματοποιείται με κυβερνητική απόφαση, η ΕΕΤΑ έσπευσε να δηλώσει ότι *«ο αγών μας δεν στρέφεται εναντίον της Πολιτείας ή της Κυβερνήσεως, αλλά εναντίον της διοικήσεως της Ενώσεως Ιδιοκτητών Ημερησίων*

⁶⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε'-Σύννοδος Β', Συνεδρίασις ΟΑ', Δευτέρα 28 Μαρτίου 1960, σ. 1628.

⁶⁵ «Η απεργία», *Ηνωμένος Τύπος*, 8.3.1960.

*Εφημερίδων Αθηνών, διά την κακήν ενέργειάν της εναντίον μας».*⁶⁶ Στο δημόσιο λόγο, παρόλο που η ΕΕΤΑ γνώριζε τη συνεργασία της ΕΙΗΕΑ με την κυβέρνηση, υποστήριξε ότι «η υφαρπαγή συνετελέσθη διά παραπείσεως της Πολιτείας»,⁶⁷ επιδιώκοντας από τη μια να στρέψει την «κοινή γνώμη» εναντίον των εργοδοτών και από την άλλη, να πάρει με το μέρος της την κυβέρνηση.

Για την καταστολή της απεργίας και τη μείωση της διαπραγματευτικής δύναμης της ΕΕΤΑ ψηφίστηκε όχι μόνο ο νόμος 4041/1960, αλλά και ο νόμος 4046 «Περί ρυθμίσεως θεμάτων αφορώντων τους εργάτας τύπου και τυπογράφους». Το πρώτο άρθρο του νόμου 4046 αφορούσε τους εργάτες τύπου της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης και προέβλεπε τη συμπίεση προς τα κάτω του ποσού της αποζημίωσης στον απολυόμενο εργάτη, σε περίπτωση καταγγελίας της σύμβασης εργασίας, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Το δεύτερο άρθρο του νόμου 4046 προέβλεπε τη συγχώνευση των ΤΑΕΤΑ, ΤΑΤ και «Κλάδου Ασφαλίσεως Εργατών Τύπου Θεσσαλονίκης» σε κοινό ταμείο, παρόλο που αυτήν την περίοδο το ΤΑΤ διέρχεται «οικονομική κρίση». Η επικείμενη ενσωμάτωση άνοιγε το δρόμο για τη μελλοντική συγχώνευση των ταμείων στο ΙΚΑ, υλοποιώντας τους στόχους της κυβερνητικής πολιτικής. Από την άλλη τα υπόλοιπα τυπογραφικά σωματεία επιθυμούσαν την ένταξή τους στο ΤΑΕΤΑ από το 1950 και σε συνδυασμό με την κρίση του ΤΑΤ ήταν μια ιδανική επιλογή. Ο κλάδος Θεσσαλονίκης, από την άλλη, δεν παρείχε όλα τα πλεονεκτήματα που απολάμβαναν οι εργάτες τύπου της Αθήνας. Επομένως το δεύτερο άρθρο του νόμου εξυπηρετούσε και τα συμφέροντα των επαρχιακών σωματείων.

Κατά τον εισηγητή της ΕΡΕ Νικηταρά Βαρβιτσιώτη: «Οι Εργάται του Ημερησίου Τύπου Αθηνών και Θεσσαλονίκης έναντι των λοιπών εργατών του περιοδικού όσον και επαρχιακού Τύπου αποτελούσι τάξιν εργαζομένων δια την οποίαν έχει καθιερωθή όλως ιδιαιτέρως προνομιακόν καθεστώς», ταυτίζοντας την ΕΕΤΑ με το Συνδικάτο Τύπου που όπως είδαμε, τα δύο σωματεία διέφεραν σημαντικά. Τα προνόμια της ΕΕΤΑ, όπως η διατήρηση του καθεστώτος του κλειστού του επαγγέλματος, η οποία παρείχε την απαιτούμενη «συνοχή εν περιπτώσει απεργίας των», η φοροαπαλλαγή κατά 35% επί των αποδοχών, η πεντάωρη εργασία, τα ιδιαίτερα υψηλά ημερομίσθια που ξεπερνούν τις 7.000 δραχμές μηνιαίως, η καταβολή

⁶⁶ «Διευκρίνησις», *Ο Εργάτης Τύπου* 9 (15 Μαρτίου 1960), σ. 1.

⁶⁷ «Ολόκληρον το ιστορικόν του παραχωρηθέντος εις την Ένωσιν Εργατών Τύπου Αθηνών ποσοστού 2% κατόπιν κοινής συμφωνίας Ενώσεως Ιδιοκτητών και Ενώσεως Συντακτών», *Ο Εργάτης Τύπου* 9 (15 Μαρτίου 1960), σ. 3.

του ημερομισθίου της Κυριακής και των αργιών, το υψηλό ασφάλιστρο στο ΤΑΕΤΑ, συγκροτούν για τον Βαρβιτσιώτη «άδικο καθεστώς» όχι μόνο για τα υπόλοιπα μέλη της εργατικής τάξης, αλλά και για τους «καλούς» εργοδότες: «Έχομεν όθεν υποχρέωσιν εις τους καλούς αυτούς εργοδότης να τους παράσχωμεν τα μέσα να αποβάλωσιν εκ της εργασίας των τους εργάτας εκείνους οι οποίοι δεν ήθελον εξ ουδένποτε λόγου να παρέχουν τας εργασίας των εις τους εν λόγω εργοδότης, αλλά πάντοτε κατόπιν αποζημιώσεως».⁶⁸ Παρέχεται έτσι η «διευκόλυνση» απολύσεων εργατών χωρίς να μπορεί η ΕΕΤΑ ή το Συνδικάτο Τύπου Θεσσαλονίκης να οργανώνει απεργίες.

Για την κυβέρνηση, η εξίσωση των συνθηκών εργασίας των εργατών τύπου με τα υπόλοιπα μέλη της εργατικής τάξης αποτελεί ζήτημα «ηθικής τάξεως». Όπως υποστήριξε ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Π. Κανελλόπουλος, «Μας ενδιαφέρει η ηθική τάξις. Μας ενδιαφέρει η αποκατάστασις ενός καθεστώτος, το οποίον να αποκαθιστά την σχετικήν ισότητα μεταξύ των εργατών».⁶⁹ Τι σχέση όμως έχουν τα προνόμια των εργατών τύπου της Αθήνας με το υπό ψήφιση νομοσχέδιο; Πως συνδυάστηκαν; Η απαρίθμηση των προνομίων και η αναγνώριση της οικονομικά ανώτερης θέσης των εργατών τύπου έναντι της υπόλοιπης εργατικής τάξης, η αναγνώριση δηλαδή της ΕΕΤΑ ως αριστοκρατικού εργατικού σωματείου αναιρούσε το «νόμιμο» δικαίωμά της να διεκδικήσει επιπρόσθετο προνόμιο. Σε συνδυασμό με την ανάπτυξη ενός «ηθικού» λόγου προσπάθησαν να αποκρύψουν την πραγματική αιτία ψήφισης του νομοσχεδίου, δηλαδή την ικανοποίηση των αιτημάτων των εκδοτών των αθηναϊκών εφημερίδων.

Προνόμια διαθέτουν και άλλα σωματεία του τύπου για τα οποία δεν έγινε καμία μνεία. Η ΕΣΗΕΑ, για παράδειγμα, επίσης είναι ένα κλειστό σωματείο, τα μέλη της οποίας απολαμβάνουν 50% φοροαπαλλαγή και μηνιαία τιμαριθμική αναπροσαρμογή των αποδοχών, τη μεγαλύτερη μερίδα του λέοντος από τις πωλήσεις του Λαχείου Συντακτών, δωρεάν μετακινήσεις σε όλα τα δημόσια μέσα μεταφοράς, ελεύθερη είσοδο σε δημόσια θεάματα κ.λπ.⁷⁰ Το πρόβλημα επομένως δεν είναι τα προνόμια, αλλά η έντονη απεργιακή δραστηριότητα της ΕΕΤΑ, η οποία είναι η μοναδική ένωση του τύπου που μπορεί να πραγματοποιήσει μια μεγάλη σε διάρκεια απεργία. Οι

⁶⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε'-Σύνοδος Β', Συνεδριάσις ΖΗ', Δευτέρα 21 Μαρτίου 1960, σ. 1560.

⁶⁹ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής- Συνεδριάσις 74η της 31ης Μαρτίου 1960, σ. 501.

⁷⁰ Νικόλαος Αθ. Αντωνόπουλος, Η ελευθερία του τύπου εν Ελλάδι, ό.π., σ. 140-147.

υπόλοιπες ενώσεις του τύπου (ΕΣΗΕΑ, ΕΣΑΤ,⁷¹ ΕΠΗΕΑ, ΕΥΑΤ, Πανελλήνιος Ένωση Εφημεριδοπωλών) είτε δεν έχουν τη δύναμη είτε τη θέληση να οργανώσουν απεργία για τη διεκδίκηση αιτημάτων. Ακόμη και μετά το θάνατο του επί πολλά χρόνια προέδρου Νικόλαου Κρανωτάκη, το 1958, η ΕΣΗΕΑ παραμένει μια συντηρητική Ένωση, πάντα πρόθυμη να συνεργασθεί με τους εργοδότες. Μόνο με την αλλαγή της Διοίκησης στα μέσα της δεκαετίας του 1960 θα προσπαθήσουν να διεκδικήσουν, σε συνεργασία με την ΕΕΤΑ, την αύξηση των αποδοχών των μελών.

Η «τιμωρία» της ΕΕΤΑ από την κυβέρνηση με την ψήφιση του νόμου 4046 αφενός εκμηδένιζε την πιθανότητα εκδήλωσης μιας παρόμοιας ταξικής σύγκρουσης στο σύντομο μέλλον και αφετέρου καταδίκασε σε αποτυχία οποιαδήποτε προσπάθεια επέκτασης των συγκεκριμένων 'προνομίων' στα υπόλοιπα μέλη της εργατικής τάξης. Η κυβέρνηση βλέπει στα προνόμια των εργατών τύπου ένα «άδικο» καθεστώς, αλλά δεν τολμά να θίξει τα «προνόμια» που ενισχύονται, με πρόφαση την υποτιθέμενη «οικονομική κρίση», όχι μόνο για τα μέλη της ΕΙΗΕΑ, αλλά και αυτά που θεσπίζει με το νέο επαρχιακό νομοσχέδιο 4041/1960 για την Ένωση Ιδιοκτητών Ημερησίων Επαρχιακών Εφημερίδων.

Με το νέο νόμο τα 52 μέλη της ΕΙΗΕΕ απολαμβάνουν ειδική τιμή βιομηχανικού ρεύματος από τη ΔΕΗ, κεφαλαιοποιούνται οι εργοδοτικές οφειλές προς το ΤΑΤ και ΜΓΤ, παρόλο που από το 1956 η εργοδοτική εισφορά ανερχόταν μόλις στο 0,75%, παρέχονται νέες εκπτώσεις στο δημοσιογραφικό χαρτί, υπάγονται στο ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς των εφημερίδων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης και θεσπίζεται υπέρ των εργοδοτών αγγελιόσημο 5% «*επί πάσης πληρωμής δημοσιεύσεως εις ημερησίαν επαρχιακήν εφημερίδα μετέχουσαν της ΕΙΗΕΕ*». Το ενδιαφέρον σε αυτό το νόμο είναι ότι κεφαλαιοποιούνται και οι εργατικές εισφορές στο ΤΑΤ. Ο εργοδότης παρακρατεί από τις αποδοχές των εργαζομένων και υπαλλήλων τις ασφαλιστικές τους εισφορές και αντί να τις καταθέτει εγκαίρως στο ΤΑΤ, τις παρακρατεί για «ίδιον όφελος». Όχι μόνο νομιμοποιείται η «*υπεξαίρεσις*», αλλά δίνεται και η δυνατότητα συμπίεσης και διευκόλυνσης εξόφλησης του χρέους

⁷¹ Το 1935 ιδρύεται η «Ένωσις Συντακτών Περιοδικού Τύπου», η οποία στην Κατοχή μετονομάζεται σε «Ένωσις Συντακτών Αθηναϊκού Τύπου» (ΕΣΑΤ). Συσπειρώνει συντάκτες, ανεξαρτήτως φύλου, που απασχολούνται σε εφημερίδες, ημερήσιες και μη, και περιοδικά της Αθήνας και του Πειραιά. Στην ΕΣΑΤ υπάγονται κυρίως οι συντάκτες που δεν γίνονται αποδεκτοί ως μέλη στην ΕΣΗΕΑ. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 429, φ. 2, Ένωσις Συντακτών Αθηναϊκού Τύπου, *Καταστατικόν*, Αθήνα 1945. Για τις σχέσεις της ΕΣΑΤ με την ΕΣΗΕΑ βλ. Robert McDonald, *Pillar & Tinderbox: The Greek Press and the Dictatorship*, Marion Boyars, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1983, σ. 144-160.

από τους καταχραστές.⁷² Επιπλέον ο «κοινωνικός πόρος» του αγγελιοσήμου αντί να δοθεί για την ενίσχυση των ασφαλισμένων του ΤΑΤ χρησιμοποιείται για την εξόφληση των οφειλών των εκδοτών του επαρχιακού τύπου στο ΤΑΤ και την πληρωμή των δώρων στο προσωπικό, σε μια περίοδο κρίσης του ταμείου.

Όλα τα «προνόμια» που δίδονται στους εκδότες του επαρχιακού τύπου δηλώνουν μια προσπάθεια μεταφοράς των προνομίων της Αθήνας στην επαρχία. Τα προνόμια, ωστόσο, αναγνωρίζονται μόνο στα τακτικά μέλη της ΕΙΗΕΕ δημιουργώντας συνθήκες αφενός κλειστού σωματείου και αφετέρου «αθεμίτου ανταγωνισμού» με τις εφημερίδες που δεν υπάγονται στην Ένωση (π.χ. *Νεολόγος Πατρών*) και με τις εφημερίδες που εκδίδονται περιοδικά.

Η συγκεκριμένη προϋπόθεση εισήχθη για τον αποκλεισμό κατά βάση του *Νεολόγου Πατρών*, μιας εφημερίδας που έχει έρθει από το 1959 σε ρήξη τόσο με την κυβέρνηση όσο και με την ΕΙΗΕΑ. Όταν τον Ιανουάριο του 1959 ο εκδότης του *Νεολόγου*, Π. Παπανδρόπουλος, αποφάσισε να επεκτείνει την εκδοτική του δραστηριότητα στην Αθήνα εκδίδοντας κάθε Κυριακή το *Νεολόγο Πατρών*, προσθέτοντας στον τίτλο «έκδοσις Αθηνών», παρενέβη ο υπουργός Τύπου. Εφαρμόζοντας τον ΑΝ 582/1945 διακόπηκε η χορήγηση ατελούς δημοσιογραφικού χαρτιού στην επαρχιακή έκδοση της εφημερίδας με το αιτιολογικό ότι δεν έλαβε την αναγκαία άδεια έκδοσης από το υφυπουργείο Τύπου, όπως ορίζει το άρθρο 29 του Γ΄ Ψηφίσματος.⁷³

Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ, όπου η τάση είναι οι εφημερίδες της πρωτεύουσας ή των μεγάλων πόλεων να μετακινούνται σε προάστια ή επαρχιακές πόλεις για τη μείωση του εργασιακού και παραγωγικού κόστους, στην Ελλάδα επιδιώχθηκε το αντίστροφο.⁷⁴ Τα οικονομικά προνόμια που

⁷² Σωματεία τυπογράφων, εργατών τύπου, όπως και η ΟΕΤΕ προσπάθησαν να αποτρέψουν την ψήφιση του νόμου χωρίς αποτέλεσμα. Όπως υποστήριξε η ΟΕΤΕ, η «πράξις αυτή, ποινικώς διώξιμος ως υπεξαίρεσις αντί να τύχη του δέοντος κολασμού, αντιθέτως, συγχωρείται υπό της Πολιτείας». Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 114, «Παρατηρήσεις» [1960]: «Ένωσις Εργατών Τύπου Πατρών, Υπόμνημα», 20.10.1959.

⁷³ Ο Παπανδρόπουλος προσέφυγε στο Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο αποφάνθηκε ότι το άρθρο 29 του Γ΄ Ψηφίσματος του 1946 έπαυσε να ισχύει μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1952 και επομένως δεν απαιτείται προηγούμενη άδεια για την έκδοση εφημερίδας. Η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου αναίρεσε την απόφαση και ο Παπανδρόπουλος υποχρεώθηκε στη διακοπή της έκδοσης στην Αθήνα. Βλ. «Ο Αρειος Πάγος υποστηρίζει ότι απαιτείται ειδική άδεια δια την έκδοσιν εφημερίδος», *Το Βήμα*, 5.7.1959· Κωνσταντίνος Α. Γεωργόπουλος, «Ελευθερία κυκλοφορίας», ό.π., σ. 22-23.

⁷⁴ Ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής κρίσης ευνοείται η μετεγκατάσταση τυπογραφικών επιχειρήσεων από το κέντρο στην επαρχία για τη μείωση του εργατικού κόστους. Οι αποδοχές των εργαζομένων στην επαρχία ήταν χαμηλότερες και οι ώρες εργασίας περισσότερες σε σύγκριση με τα αντίστοιχα του κέντρου, όπου ήταν αναπτυγμένα ισχυρά τυπογραφικά συνδικάτα. Βλ. Sally F. Zerker, *The Rise and Fall*, ό.π., σ. 207.

απολάμβαναν οι αθηναϊκές εφημερίδες ήταν το βασικό κίνητρο μετακίνησης από την επαρχία στο κέντρο. Προφανώς με παρέμβαση της ΕΙΗΕΑ που είδε την εφημερίδα του *Νεολόγου* ως σημαντική απειλή διακόπηκε η αθηναϊκή της έκδοση. Η αποδοχή της θα νομιμοποιούσε μια ενδεχόμενη μελλοντική τάση μετακίνησης και άλλων επαρχιακών εφημερίδων, αυξάνοντας τον ανταγωνισμό και συμπιέζοντας τα κέρδη των μελών της ΕΙΗΕΑ. Ο νόμος, επομένως, «περί επαρχιακού τύπου» εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των εκδοτών της Αθήνας, καθώς παρείχε σημαντικά οικονομικά κίνητρα παραμονής των εφημερίδων στην επαρχία.

Όταν οι εκδότες της Θεσσαλονίκης, με κυρίαρχο τον Ιωάννη Βελλίδη, πίεσαν την κυβέρνηση για την υπαγωγή τους στο νόμο «περί επαρχιακού τύπου», παρόλο που οι εφημερίδες της Θεσσαλονίκης δεν αναγνωρίζονται ως επαρχιακές εφημερίδες, η ΕΙΗΕΑ προφανώς έθεσε βέτο.⁷⁵ Έτσι εξηγείται η υπαγωγή και των εργατών τύπου Θεσσαλονίκης στο νόμο 4046/1960. Υποθέτω ότι δόθηκε ως «αντάλλαγμα», καθώς το Συνδικάτον Τύπου Θεσσαλονίκης δεν κήρυξε απεργία, ώστε να δικαιολογηθεί η υπαγωγή των μελών του στο νόμο.

Ο πρώην υπουργός Εργασίας και συνεργαζόμενος με την ΕΔΑ, Ανδρέας Ζάκκας υποστήριξε:

Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι η επίλυσις των διαφορών των εργατών τύπου είναι δύσκολος. Διότι οι περί ων λόγος εργαζόμενοι είναι μορφωμένοι, και οργανωμένοι και έχουν συναίσθησιν των δικαιωμάτων των, ενώ οι εργοδότες των με την συναίσθησιν, ότι επηρεάζουν σημαντικά την πολιτικήν κατάστασιν, δυσκόλως υποχωρούν εις τας αξιώσεις των εργατών των και δύσκολα αι Κυβερνήσεις τολμούν να τους ζητούν δικαίαν ακόμη υποχωρήσεις.⁷⁶

Για τη συγκρότηση απεργοσπαστικού μηχανισμού, οι εργοδότες, σε συνεργασία με την κυβέρνηση, «επιστρατεύσανε», όπως και σε παλαιότερες απεργίες, εργάτες του Εθνικού Τυπογραφείου, του τυπογραφείου του υπουργείου Στρατιωτικών, «ελεύθερους» εργάτες της Αθήνας και της επαρχίας. Το γεγονός ότι δεν σχολιάστηκε από την αντιπολίτευση η χρησιμοποίηση δημοσίων υπαλλήλων για την εξυπηρέτηση ιδιωτικών συμφερόντων θεωρώ ότι ανάγεται στο πλαίσιο του «αυτονόητου». Η κυβέρνηση μάλιστα στη συγκεκριμένη απεργία ενίσχυσε περαιτέρω τις πηγές άντλησης απεργοσπαστών. Επέβαλε την «υποχρεωτική» μετακίνηση σε τυπογραφεία

⁷⁵ Η μείωση των πόρων του Κλάδου Ασφαλίσεως Εργατών Τύπου Θεσσαλονίκης που θα επιτυγχανόταν με τη συμπίεση των εργοδοτικών ασφαλιστικών εισφορών στο 0,75% προκάλεσε την αντίδραση και της ΕΕΤΑ και του Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 115, «Τηλεγράφημα Πολλαπλούν», 4.2.1960.

⁷⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής- Συνεδρίασις 74η της 31ης Μαρτίου 1960*, σ. 501

εφημερίδων μελών της ΕΕΤΑ, που υπηρετούσαν τη θητεία τους στις Ένοπλες Δυνάμεις⁷⁷ και έστειλε αστυνομικά όργανα σε «σπίτια των απεργών για να τους υποχρεώσουν να αναλάβουν εργασία».⁷⁸ Ένα ακόμα νέο στοιχείο που εισάγεται σε αυτήν την απεργία είναι η «στρατολόγηση» εργοδοτών εκδοτικών καταστημάτων για την έκδοση, κατά τη διάρκεια της απεργίας, είτε του *Ηνωμένου Τύπου* είτε ημίφυλλα των εφημερίδων με ενιαία δημοσιογραφική ύλη.⁷⁹ Εν τέλει, ο *Ηνωμένος Τύπος* εκδίδεται από τις 8 μέχρι τις 31 Μαρτίου στις εγκαταστάσεις της *Καθημερινής* και από τις 18 Μαρτίου ο *Μεσημβρινός Ηνωμένος Τύπος* στις τυπογραφικές εγκαταστάσεις του *Έθνους*.⁸⁰ Όπως και στην απεργία του 1958 απουσιάζει από αυτή τη σύμπραξη το μέλος της ΕΙΗΕΑ και όργανο της ΕΔΑ, *Η Αυγή*. Η υποστήριξη που προσέφερε η ΕΔΑ στην ΕΕΤΑ, η γενική υποστήριξη των απεργιών της εργατικής τάξης από τις στήλες της *Αυγής*, αλλά και η διαφορετική πολιτική τοποθέτησης της εφημερίδας, ήταν απαγορευτικοί παράγοντες συμμετοχής της στον *Ηνωμένο Τύπο*.

Γνωρίζοντας ότι η αποδοχή, από την πλευρά των εργατών, στελέχωσης του απεργοσπαστικού μηχανισμού της ΕΙΗΕΑ συμβάδιζε με μελλοντικό αποκλεισμό από την ΕΕΤΑ, οι εργοδότες κατέβαλλαν υψηλό αντίτιμο για να δελεάσουν εργάτες. Ο λινοτύπης Αναστάσιος Βουτσινάκης, υπάλληλος του Εθνικού Τυπογραφείου, εργάστηκε ως απεργοσπάστης στο τυπογραφείο του Λαμπράκη: «*Εβγαλα λεφτά με το σουβάλι [...] Δουλέψαμε 15 μέρες και πήρα 50 λίρες*».⁸¹ Οι υψηλές αποδοχές αλλά και η γνώση της δυσκολίας εισόδου στην Ένωση ήταν σημαντικά κίνητρα αποδοχής της πρότασης των εργοδοτών. Πώς κατέβαλλαν όμως οι εργοδότες τόσο υψηλά ημερομίσθια σε μια περίοδο «κρίσης» των εφημερίδων; Αν τα μέλη της ΕΙΗΕΑ παραδεχόντουσαν ότι δεν υπάρχει «κρίση» τότε δεν θα μπορούσαν να διεκδικήσουν

⁷⁷ Υπήρχαν εργάτες τύπου που ενώ υπηρετούσαν τη θητεία τους αρνήθηκαν τη συμμετοχή τους στον απεργοσπαστικό μηχανισμό της εργοδοσίας. Η άρνηση του λινοτύπη Όθωνα Θεοχάρη είχε ως συνέπεια να περάσει από αεροδικείο, καθώς υπηρετούσε τη θητεία του στην αεροπορία. Ο κατηγορούμενος αθωώθηκε. Συνέντευξη με τον Τζώνη Ζαγοριανίτη, 4 Οκτωβρίου 2010.

⁷⁸ «Συνέχισιν του αγώνος απεφάσισαν οι απεργοί εργάτες τύπου σε έκτακτη συγκέντρωσιν των χθεσζ», *Η Αυγή*, 3.4.1960. Με βάση «συντηρητικά» στοιχεία της ΕΕΤΑ κλήθηκαν 24 υπάλληλοι του Εθνικού Τυπογραφείου, 10 εργάτες τύπου που υπηρετούσαν στις Ένοπλες Δυνάμεις και δύο του Στρατιωτικού Τυπογραφείου. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 114, «ΕΕΤΑ προς ΔΣ της ΟΕΤΕ», 9.5.1960.

⁷⁹ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 115, «Ανακοίνωσις», 16.3.1960.

⁸⁰ Κατά τη διάρκεια της απεργίας των εργατών τύπου της Αθήνας, οι εκδότες και μέλη της ΕΙΗΕΑ Ιωάννης Παπαγεωργίου (*Αθηναϊκή*), Ι. Πουρνάρας και Κ. Κύρκος (*Ανεξάρτητος Τύπος*), Νάσος και Σάκης Μπότσης (*Ακρόπολις-Απογευματινή*), Χρήστος Λαμπράκης (*Το Βήμα-Τα Νέα*), Νίνα Αραβαντινού (*Η Βραδυνή*), Αθανάσιος Παράσχος (*Εθνικός Κήρυξ*), Δέσπω Κυριαζή και Κ. και Ν. Νικολόπουλος (*Έθνος*), Πάνος Κόκκας (*Ελευθερία*), Κύρος Κύρου (*Εστία*), Ελένη Βλάχου (*Η Καθημερινή*) εξέδωσαν συνολικά 21 φύλλα του *Ηνωμένου Τύπου* (από τις 8 μέχρι τις 31 Μαρτίου του 1960) ως πρωινή έκδοση των αθηναϊκών εφημερίδων και 12 φύλλα του *Μεσημβρινού Ηνωμένου Τύπου* (από τις 18 μέχρι τις 31 Μαρτίου) ως απογευματινή έκδοση.

⁸¹ Συνέντευξη με τον Αναστάσιο Βουτσινάκη, 17 Ιουνίου 2010.

το 4% του αγγελιοσήμου. Από την άλλη θεωρώ βέβαιο ότι ενισχύθηκαν οικονομικά τόσο από την κυβέρνηση όσο και από άλλες πηγές.

Η Διοίκηση της ΕΕΤΑ κάνοντας τον απολογισμό της για τα αρνητικά αποτελέσματα της απεργίας παραδέχεται ότι *«λόγω της απομονώσεως της Ενώσεώς μας δεν είχαμε και την ενεργό συμπαράστασι άλλων οργανώσεων και άλλων κλάδων βασικών επαγγελματιών»*. Η διαγραφή της το 1959 από το ΕΚΑ και η μη προσπάθεια επανεγγραφής της μέχρι την κήρυξη της απεργίας, την απομόνωσε και από τα εργατικά σωματεία που στήριζαν τη Διοίκηση του Φώτη Μακρή, παρά το γεγονός ότι ο Δημοσθένης Αποστολίδης, αρχιεργάτης και πρώην πρόεδρος της ΕΕΤΑ, ήταν αντιπρόεδρος του ΕΚΑ.⁸² Όπως δήλωσε ο Μακρής: *«δεν αρκεί μόνο η δύναμις, αλλά χρειάζεται και η συμπαράστασις την οποίαν η Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, απειποιήθη διά του απομονωτισμού της»*.⁸³

Εκτός από την απουσία εκδήλωσης «αλληλεγγύης» εκ μέρους άλλων εργατικών σωματείων και της ΓΣΕΕ, η Διοίκηση της ΕΕΤΑ ήρθε αντιμέτωπη και με εσωτερικές συγκρούσεις και συγκεκριμένα με τη «διασπαστική» κίνηση εννιά αρχιπαιστών. Οι αρχιπαιστές είχαν εκδηλώσει τη δυσφορία τους για τον «απομονωτισμό» τους από τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ από το 1958 όταν τέθηκε ζήτημα ίδρυσης διακριτού Σωματείου Πιεστών υπό την ηγεσία του αρχιπαιστή Δημήτρη Κατσάτου.⁸⁴ Οι αρχιπαιστές είναι οι πιο καλοπληρωμένοι εργάτες τύπου. Με την πολυήμερη απεργία αυτοί κατέβαλλαν υψηλότερο οικονομικό κόστος από οποιονδήποτε άλλον εργάτη. Ο σημαντικός βαθμός ανεξαρτησίας και απομονωτισμού από την Ένωση, η διατήρηση «καλών» σχέσεων με την εργοδοσία, η σχετική ασφάλεια που τους προσέδιδε η απουσία από την αγορά ελεύθερων εργατών, ώστε να είναι σχεδόν αδύνατη η αντικατάστασή τους, και κυρίως, η πλέον του μηνός στέρηση των υψηλών αποδοχών ήταν παράγοντες που ερμηνεύουν την από μέρους τους προσπάθεια συνεργασίας με τους εργοδότες και τον υπουργό Εργασίας για τη διακοπή της απεργίας. Από τους αρχιπαιστές εν πολλοίς εξαρτάται η νίκη ή η ήττα μιας απεργίας και φάνηκε και στην προκειμένη περίπτωση, όταν αποφάσισαν να διακόψουν την απεργία την 1η Απριλίου χωρίς να ληφθεί σχετική απόφαση από τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ. Στις 28 Μαρτίου για την ενίσχυση του

⁸² Τον Απρίλιο του 1961 η ΕΕΤΑ υποβάλλει αίτηση επανεγγραφής στο ΕΚΑ. Η αίτηση θα γίνει αποδεκτή μόλις τον Ιούνιο του 1962 με την πτώση της αριστερής Διοίκησης και την εκλογή του Δημοσθένη Αποστολίδη. Βλ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 123, «ΕΚΑ προς ΕΕΤΑ», 4.6.1962.

⁸³ «Έκθεσις της Διοικήσεως του Κλάδου επί της απεργίας...», ό.π., σ. 1-4.

⁸⁴ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 111, «ΕΕΤΑ, Ανακοίνωσις διά την διασπαστικὴν κίνησιν», 17.7.1959.

αγώνα της, η ΕΕΤΑ αποφάσισε την επέκταση της απεργίας και στα περιοδικά (*Θησαυρός, Ταχυδρόμος, Οικονομικός Ταχυδρόμος, Ομάδα, Εμπρός, Διάπλασις*), τα οποία εκδίδονται από μέλη της ΕΙΗΕΑ,⁸⁵ αλλά ήταν ήδη αργά. Η απεργιακή κινητοποίηση φαινόταν ότι πλησίαζε στο τέλος της.

Η απεργία έληξε επίσημα στις 6 Απριλίου του 1960, αλλά οι ημερήσιες αθηναϊκές εφημερίδες κατάφεραν να κυκλοφορήσουν με ελλείψεις από την 1η Απριλίου, ύστερα από απόφαση της αντιπολιτευόμενης ομάδας της Διοίκησης της ΕΕΤΑ (των εννιά αρχιπαιεστών), να αναλάβει πρωτοβουλία για τη διακοπή της απεργίας.⁸⁶ Η παρατεταμένη διάρκεια της απεργίας και ο φόβος που εκφράστηκε από το μεγαλύτερο μέρος των εργατών τύπου για ενδεχόμενη απώλεια προνομίων οδήγησε την ΕΕΤΑ στην υιοθέτηση «αμυντικής» στάσης.

Εκτός από τα προφανή αρνητικά αποτελέσματα της απεργίας, η ΕΕΤΑ κατάφερε να αποσπάσει από την ΕΙΗΕΑ: α) 200.000 δραχμές για την κάλυψη της ζημίας του ΤΑΕΤΑ, β) 1.000 δραχμές, ως δάνειο, για κάθε απεργό, το οποίο και «χαρίσθηκε» εν τέλει από κάποιους εργοδότες,⁸⁷ γ) την επάνοδο όλων των απεργών στις θέσεις τους και την απομάκρυνση των απεργοσπαστών, δ) την επαναφορά σε ισχύ της σύμβασης εργασίας του 1958 και ε) την καταβολή του δώρου του Πάσχα, παρά την υπουργική απόφαση που προέβλεπε την περικοπή του.⁸⁸ Επιπλέον, συμφωνήθηκε ότι από την 1η Ιουνίου θα ξεκινούσαν οι συζητήσεις για τον καταρτισμό της νέας σύμβασης εργασίας.

Στην πράξη η απεργία απέτυχε, καθώς όχι μόνο δεν απέδωσε το αναμενόμενο αποτέλεσμα που ήταν η απόσπαση του 2% επί του αγγελιοσήμου, αλλά οδήγησε και στην ψήφιση του νόμου 4046. Το ζήτημα κατάργησης του νόμου θα συμπεριληφθεί, κατά τη δεκαετία του 1960, στα αιτήματα τόσο της ΕΕΤΑ όσο και της ΟΕΤΕ, αλλά η ισχύς του θα διατηρηθεί μέχρι και το 1971 οπότε και καταργείται το πρώτο άρθρο.⁸⁹

⁸⁵ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 115, «Προς τα προσωπικά του περιοδικού τύπου», 28.3.1960. Τα περιοδικά *Γυναίκα, Ρομάντσο, Ντομινό, Φαντασία* συνέχισαν κανονικά την έκδοσή τους από τα μέλη της ΕΕΤΑ.

⁸⁶ «Προς την λύση της η απεργία των εργατών αθηναϊκού τύπου», *Ηνωμένος Τύπος*, 31.3.1960. Βλ., επίσης, «Εληξε χθες το απόγευμα κατόπιν διαρκείας ενός και πλέον μηνός η απεργία των εργατών τύπου», *Η Αυγή*, 7.4.1960.

⁸⁷ Για τη λήξη της απεργίας ο Διευθυντής του ΠΕΑΤ, Π. Χριστοδουλόπουλος, δάνεισε τις επιχειρήσεις με κάποιο χρηματικό ποσό προκειμένου να καταβάλουν το χιλιάδραχμο σε κάθε μέλος της ΕΕΤΑ. Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 114, «Προς Αξ/τιμον κον Παρασκευά Χριστοδουλόπουλον», 14.4.1960 και «Προς την Δ/σιν της εφ. Ανεξάρτητος Τύπος, 21.9.1960.

⁸⁸ Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 177, «ΕΕΤΑ, Ανακοίνωσις», 6.4.1960: «Η κυβέρνηση παρεμποδίζει την επίτευξη συμφωνίας μεταξύ εργατών τύπου και εκδοτών», *Η Αυγή*, 5.4.1960.

⁸⁹ Το πρώτο άρθρο του νόμου 4046/1960 καταργείται το 1971 με βάση το νομοθετικό διάταγμα 808 «Περί καταργήσεως του άρθρου 1 του Ν. 4046/1960». (*ΦΕΚ* 6 Α'/16.1.1971).

Με την επιβολή της δικτατορίας και ψήφισης του αναγκαστικού νόμου 248/1967 αφαιρείται το αναλογούν ποσοστό του αγγελιοσήμου από την ΕΙΗΕΑ και αποδίδεται στην ΕΣΗΕΑ. Η Ένωση Συντακτών μόνο φαινομενικά βγαίνει κερδισμένη, λαμβάνοντας το μεγαλύτερο ποσοστό του αγγελιοσήμου (13%), καθώς ταυτόχρονα καταργείται το βασικό μέσο οικονομικής ενίσχυσής της από την περίοδο της δικτατορίας Μεταξά, το Λαχείο Συντακτών.⁹⁰

⁹⁰ Το 1966 καθιερώνεται αγγελιόσημο στις διαφημίσεις του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας και της τηλεόρασης από το οποίο το 2% έλαβε το ΤΑΕΤΑ (1% για τον κλάδο Συντάξεων και 1% για την επικουρική ασφάλιση). Βλ. *ΦΕΚ* 230 Α' 8.11.1966. Με βάση τον αναγκαστικό νόμο 248/1967 (*ΦΕΚ* 243 Α' 30.12.1967) ιδρύεται ο «Ενιαίος Δημοσιογραφικός Οργανισμός Επικουρικής Ασφαλίσεως και Περιθάλψεως» (ΕΔΟΕΑΠ) και πραγματοποιείται ανακατανομή του αγγελιοσήμου. Πλέον το αγγελιόσημο επί των διαφημίσεων στις ημερήσιες εφημερίδες της Αθήνας αυξάνεται από 15 σε 20% «επεκτεινόμενον και επί του τιμήματος παντός εν αυταίς επί πληρωμή δημοσιεύματος» και κατανέμεται ως εξής: 13% στην ΕΣΗΕΑ, 4% στην ΕΠΗΕΑ και 3% στο ΤΑΕΤΑ. Βλ. Χρήστος Καραμπλιάς, *Οι εργάτες τύπου*, ό.π., σ. 44-45.

Επίλογος

Ο διαχωρισμός της ιστορίας της ελληνικής τυπογραφίας σε δύο διακριτά αντικείμενα μελέτης: τύπου και τυπογραφίας, ως ένα βαθμό, ήταν συνέπεια της ανεπάρκειας ή έλλειψης πρωτογενούς και βιβλιογραφικού υλικού όσο και της «ευκολίας» στη μελέτη που παρουσιάζει η διαίρεση του αντικειμένου. Η «Ιστορία του ελληνικού τύπου» γράφεται μέχρι και σήμερα, κυρίως, από δημοσιογράφους και η «Ιστορία της τυπογραφίας» από τυπογράφους, εκδότες, γιους ή κόρες τυπογράφων. Δύο είναι τα βασικά έργα στα οποία στηρίχθηκαν κυρίως οι μεταγενέστεροι μελετητές: Το τρίτομο έργο του δημοσιογράφου Κώστα Μάγερ για την *Ιστορία του ελληνικού τύπου* (1957-1960) που καλύπτει την περίοδο από το 1790 έως το 1959 και το επίσης τρίτομο έργο του τυπογράφου Νίκου Σκιαδά, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας* (1976-1982) που περιορίζεται χρονικά έως το 1909. Η επίδραση των έργων τους στην ελληνική ιστορία για την τυπογραφία, υπήρξε καταλυτική, θέτοντας τα όρια του ερευνητικού αντικειμένου.

Η συγγραφή της ιστορίας του τύπου απαιτεί τη γνώση της ιστορίας των εκδοτικών τυπογραφείων, όπως και το αντίστροφο. Τα δύο αντικείμενα ακολουθούν τόσο παράλληλες όσο και τεμνόμενες πορείες. Στην ελληνική βιβλιογραφία η έμφαση δόθηκε στην «τέχνη» της τυπογραφίας, δηλαδή στον τρόπο παραγωγής, στην καταγραφή των εντύπων και των προσώπων, κυρίως, του δημοσιογραφικού επαγγέλματος, παραμελώντας εν πολλοίς τη συμβολή των εργατών και εργατριών στην έντυπη παραγωγή.

Το τυπογραφικό επάγγελμα αναγνωρίζεται ως ανδρικό επάγγελμα παρόλο που γυναίκες, συνήθως ως σύζυγοι ή κόρες, απασχολούνται στα τυπογραφεία της Αθήνας από τον 19ο αιώνα. Ο αποκλεισμός των γυναικών, εργοδοτριών και εργατριών, από τη δυνατότητα εγγραφής στα αντίστοιχα σωματεία είναι αυτονόητος, γι' αυτό και τα καταστατικά δεν κάνουν λόγο για το φύλο των μελών. Σε αντιδιαστολή με την περίπτωση άλλων χωρών, στην Ελλάδα δεν αναπτύχθηκε κάποιος ιδιαίτερος λόγος ενάντια στην είσοδο των γυναικών στο επάγγελμα, επειδή ακριβώς οι γυναίκες δεν απείλησαν τις θέσεις εργασίας ή το ύψος των αποδοχών των ανδρών εργατών. Από τις ελάχιστες περιπτώσεις που καταγράφηκαν, όσον αφορά τη θέση των εργατών τύπου της Αθήνας απέναντι στην απασχόληση γυναικών στις λινοτυπικές μηχανές, φαίνεται ότι οι άγραφοι νόμοι της Ένωσης υπερίσχυσαν έναντι του φύλου. Αυτό δεν συνέβη επειδή οι εργάτες τύπου ήταν δεκτικοί στην είσοδο των γυναικών. Οι συνθήκες της δεδομένης στιγμής επέβαλαν άλλες προτεραιότητες.

Η θεωρία της αριστοκρατίας της εργασίας, η οποία αναφέρεται στη βρετανική εργατική τάξη του 19ου αιώνα, χρησιμοποιήθηκε για να κατανοηθεί η ελληνική περίπτωση. Στην έρευνα επικεντρωνόμαστε στον 20ό αιώνα και αναλύεται μόνο ένα αριστοκρατικό εργατικό σωματείο, η Ένωση Εργατών Τύπου Αθηνών. Ενδεχομένως, υπάρχουν και άλλα αριστοκρατικά εργατικά σωματεία, όπως των φορτοεκφορτωτών στο λιμάνι του Πειραιά, που περιμένουν ακόμη τον ή την ιστορικό τους. Το βασικό ερώτημα της μελέτης είναι: Πώς συγκροτήθηκε η ΕΕΤΑ και πώς κατάφερε να διατηρήσει το προνομιακό της καθεστώς, όταν άλλα «αριστοκρατικά» σωματεία παρήκμασαν από την περίοδο του Μεσοπολέμου; Οι εργάτες τύπου, με την ευρεία έννοια του όρου, διακρίνονται από τους υπόλοιπους τυπογράφους ήδη από τον 19ο αιώνα με την έκδοση των πρώτων ημερήσιων πολιτικών εφημερίδων. Η είσοδος της λινοτυπικής μηχανής, στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, ισχυροποίησε τη δύναμη των εργαζομένων και συγκεκριμένα των λινοτυπών, οι οποίοι έσπευσαν να κλείσουν το επάγγελμα και να μειώσουν τις ώρες εργασίας από τις οκτώ στις έξι την ημέρα, όταν την ίδια περίπου περίοδο οι λινοτύπες των ΗΠΑ καθιερώνουν το οκτάωρο.

Τη δεκαετία του 1920, η αύξηση του αριθμού των λινοτυπικών μηχανών και η όξυνση του ανταγωνισμού μεταξύ τόσο των επιχειρήσεων του τύπου όσο και με τα εκδοτικά τυπογραφεία της Αθήνας, επέβαλαν τη συμπίεση των αποδοχών των εργαζομένων. Η συνειδητοποίηση από την πλευρά των εργολάβων ότι ο ανταγωνισμός πάνω στην τιμή ανάληψης της έκδοσης λειτουργούσε προς όφελος των εργοδοτών ήταν αυτή που συσπείρωσε τους εργάτες και εργολάβους το 1931 και οδήγησε, το Σεπτέμβριο του 1933, στην ίδρυση του Συνδικάτου Εργατών Τύπου Αθηνών. Η παρουσία των εργολάβων-αρχιεργατών ως μελών στο σωματείο αποτέλεσε ευνοϊκή προϋπόθεση ελέγχου της παραγωγικής και εργασιακής διαδικασίας. Σταδιακά, η ίδια η Ένωση μετατρέπεται σε εργολάβος και αναλαμβάνει την έκδοση όλων των εφημερίδων και περιοδικών της Αθήνας που διακινούνται μέσω των δύο πρακτορείων τύπου. Η εξουσία των εργοδοτών περιορίζεται στην πρόσληψη και απόλυση αρχιεργατών, αρχιπιστών και αρχιμηχανικών. Οι εργοδότες έχουν «νόμιμο» δικαίωμα απόλυσης εργατών μόνο όμως σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Η παραβίαση της αρχής διόρθωσης άρθρου του εκδότη, η εξύβριση ή η βιαιοπραγία συνιστούν τους βασικούς λόγους άμεσης απόλυσης, οι οποίοι ανάγονται στο επίπεδο των «άγραφων νόμων».

Μετά τον πόλεμο βασικές τομές στην ιστορία της ΕΕΤΑ ήταν: η υπογραφή του Πρωτοκόλλου το 1950 με την Κοινοπραξία των Αθηναϊκών Εφημερίδων, το οποίο

καθιέρωσε το κατώτατο όριο ημερομισθίου για όλα τα μέλη της ΕΕΤΑ· το 1960 εξαιτίας της πολυήμερης αποτυχημένης απεργίας, και τέλος, η επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών το 1967 που επέβαλε το κλείσιμο σημαντικού αριθμού εφημερίδων και περιοδικών της Αθήνας.¹

Οι υψηλές αποδοχές, η σύνδεση του χρόνου εργασίας με την παραγωγικότητα, η προσπάθεια ομοιομορφής εφαρμογής των προνομίων σε όλα τα μέλη της Ένωσης, ανεξαρτήτως ηλικίας, ετών απασχόλησης ή ειδικότητας, ένας βαθμός ασφάλειας στην απασχόληση για τα μόνιμα μέλη και η αίσθηση της ανεξαρτησίας, τόσο από τους εργοδότες όσο και από τα υπόλοιπα μέλη της εργατικής τάξης, κατέτασσαν τους εργάτες τύπου στην αριστοκρατία της εργασίας. Ακόμη και η αναγνώριση της υπαλληλικής ιδιότητας, το 1957 για τους λινοτύπες και το 1958 για τους στοιχειοθέτες, δεν μετέβαλε την αντίληψη των εργατών τύπου της Αθήνας ότι ασκούν χειρωνακτικό επάγγελμα ή ότι είναι μέλη της εργατικής τάξης, γι' αυτό και δεν οικειοποιούνται τον όρο του διανοούμενου. Η υπαλληλική ιδιότητα έχει σημασία για τους εργάτες τύπου επειδή συνδέεται με την καταβολή υψηλής οικονομικής αποζημίωσης σε περίπτωση απόλυσης. Είναι το υλικό αποτέλεσμα που πείθει τους εργάτες τύπου, όπως και άλλα εργατικά σωματεία, στη διεκδίκησή της.

Από τα έξι κριτήρια που θέτει ο Eric Hobsbawm, για τους ίδιους τους εργάτες τύπου της Αθήνας το οικονομικό κριτήριο είναι το πιο σημαντικό. Όλα τα προνόμια των εργατών τύπου σχετίζονται με οικονομικά οφέλη. Στην περίπτωση του τύπου δεν μπορούμε να μιλάμε για ασφάλεια στην απασχόληση. Οι εφημερίδες είναι ιδιαίτερα ευάλωτες στις δυσμενείς οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές, αλλά παρ' όλα αυτά, η Ένωση προσπαθεί να παρέχει ένα βαθμό ασφάλειας για τα μόνιμα μέλη της. Σε περίπτωση κλεισίματος μιας ή περισσότερων εφημερίδων, η Διοίκηση είναι υποχρεωμένη στην εξεύρεση θέσεων εργασίας για τα άνεργα μέλη στις υπάρχουσες λειτουργούσες εφημερίδες ή περιοδικά της Αθήνας. Αυτό το περιθώριο επιλογής διασφαλίζεται από τις θέσεις των δοκίμων μελών, αλλά και από τη δυνατότητα συμπίεσης του χρόνου εργασίας στο πεντάωρο ή των ημερών εργασίας των εργαζομένων μελών.

Τα εγγεγραμμένα μέλη δεν αποτελούν αριθμητική αντανάκλαση του εργατικού δυναμικού που απασχολείται στις επιχειρήσεις του τύπου της Αθήνας. Εργάτες τύπου απασχολούνται σε εκδοτικά τυπογραφεία (Ακρίτα, Πεχλιβανίδη, Χρυσοβέργη), σε

¹ Για την περίοδο της δικτατορίας βλ. Κωνσταντίνος Στράτος, *Αντίθεση και διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-74*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995.

άλλες πόλεις (Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ηράκλειο), ακόμη και σε άλλες χώρες (Κύπρο, ΗΠΑ, Γερμανία), χωρίς να απαιτείται η διαγραφή τους από το μητρώο μελών. Ακόμη και εργάτες που έγιναν στην πορεία ιδιοκτήτες τυπογραφείου διατηρούν την εργατική τους ιδιότητα ως μέλη της ΕΕΤΑ. Σε περίπτωση μάλιστα κλεισίματος της επιχείρησης δεν χάνουν το δικαίωμα επιστροφής τους στο καθεστώς του μόνιμου μέλους.

Σε σύγκριση με αντίστοιχα τυπογραφικά σωματεία της Βρετανίας ή της Βόρειας Αμερικής την ίδια περίοδο εμφανίζονται σημαντικές διαφορές αλλά και ομοιότητες. Η διαφορετική σωματειακή δομή, η κυριαρχία της ειδικότητας των λινοτυπών έναντι των υπολοίπων, η ύπαρξη μεγάλων εκδοτικών επιχειρήσεων που απασχολούν πάνω από χίλιους εργαζόμενους, η εισαγωγή νέων τεχνικών και η δημιουργία νέων ειδικοτήτων προσθέτουν δυσκολίες συγκρισιμότητας με την Ένωση της Αθήνας. Παρ' όλα αυτά, εντοπίζονται σημαντικές ομοιότητες. Το κλειστό του επαγγέλματος, η κληρονομική μεταβίβαση της θέσης, η χρήση παρόμοιων μεθόδων αύξησης των αποδοχών, ο αποκλεισμός των γυναικών από τις ειδικευμένες θέσεις, ακόμη και η υπεροψία έναντι των υπόλοιπων μελών της εργατικής τάξης αποτελούν γνωρίσματα που συναντώνται και σε άλλες χώρες. Οι εργάτες σε αυτές τις χώρες ευθέως παραδέχονται ότι είναι αριστοκράτες της εργασίας, σε αντίθεση με την περίπτωση των εργατών τύπου της Αθήνας. Το αριστοκρατικό τους καθεστώς χρησιμοποιείται ως επιχείρημα τόσο από τους εργοδότες όσο και από την κυβέρνηση για τη συγκράτηση του ποσοστού αύξησης των αποδοχών. Οι εργάτες τύπου μπαίνουν στο πλαίσιο άρνησης της προνομιακής τους θέσης τουλάχιστον όσον αφορά τα επίσημα κείμενα. Η υπερηφάνεια του εργάτη τύπου δεν προέρχεται από την τέχνη του επαγγέλματος, όπως ισχύει για τους τυπογράφους, αλλά από το γεγονός ότι είναι μέλη ενός ισχυρού εργατικού σωματείου. Η παραδοχή ότι η ΕΕΤΑ είναι ένα από τα καλύτερα εργατικά σωματεία στον κόσμο οφείλεται ακριβώς στην έμμεση παραδοχή ότι είναι αριστοκράτες της εργασίας.

Οι απεργίες στον ημερήσιο τύπο της Αθήνας είναι σχετικά συχνές σε αριθμό εάν συγκριθούν με τις αντίστοιχες απεργίες που πραγματοποιούνται την ίδια περίοδο σε τυπογραφεία εφημερίδων άλλων χωρών. Σε αντίθεση με το βιβλίο, η εφημερίδα δεν μπορεί να αποθηκευτεί και μια απεργία ή στάση εργασίας ή ακόμη και η καθυστέρηση κυκλοφορίας της επιφέρει δυσμενείς οικονομικές συνέπειες. Οι εργοδότες είναι ιδιαίτερα ευπαθείς σε μια παρατεταμένη διακοπή της παραγωγής, εξαιτίας του εφήμερου χαρακτήρα της εφημερίδας. Στις ΗΠΑ, όπως και στην

Βρετανία, η κήρυξη απεργίας σε επιχειρήσεις τύπου είναι σχετικά σπάνιο φαινόμενο. Εργάτες και εργοδότες προσέρχονται στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων για την αποφυγή της άμεσης σύγκρουσης.² Με τη διακοπή της έκδοσης, οι αναγνώστες και οι διαφημιστές θα στραφούν ενδεχομένως σε εναλλακτικά μέσα ενημέρωσης και προβολής, όπως το ραδιόφωνο. Επιπλέον, όταν μια επιχείρηση κλείσει για μεγάλο σχετικά χρονικό διάστημα είναι ιδιαίτερη δαπανηρή η προσπάθεια επανάκτησης των αρχικών αναγνωστών της. Γι' αυτούς τους λόγους, εκδότες εφημερίδων τόσο στη Δυτική Ευρώπη όσο και στις ΗΠΑ ικανοποιούν σχετικά σύντομα τα αιτήματα των εργαζομένων.³

Για τον δημοσιογράφο Χρήστο Πασαλάρη, «το σωματείο αυτό [η ΕΕΤΑ] έχει στο ενεργητικό του μια μεγάλη σειρά από συνδικαλιστικές επιτυχίες κι ίσως είναι το μόνο σωματείο που μονάχα με την απειλή της απεργίας επιτυγχάνει να λύνη ακαριαίως οποιοδήποτε ζήτημα παρουσιάζεται στον κλάδο».⁴ Η δημοσίευση ανακοίνωσης από την ΕΕΤΑ «σύγκλησης Γενικής Συνελεύσεως» ήταν αρκετή για να πανικοβάλλει τους εκδότες. Οι εργοδότες του ημερήσιου τύπου της Αθήνας ενισχύουν τη διαπραγματευτική τους δύναμη μέσω της κυβερνητικής παρέμβασης, η οποία στοχεύει στην άμεση καταστολή της απεργίας και στη «λύση» της σύγκρουσης υπέρ των εκδοτών. Η στενή σχέση του τύπου και της κυβέρνησης επιβεβαιώνεται από την επιστράτευση απεργοσπαστών, κυρίως από το Εθνικό Τυπογραφείο και από το τυπογραφείο του υπουργείου Στρατιωτικών, σχεδόν σε όλες τις απεργιακές κινητοποιήσεις της ΕΕΤΑ.

Γιατί, ωστόσο, τα μέλη της ΕΙΗΕΑ ήταν πρόθυμα στην καταβολή υψηλών αποδοχών; Γιατί δεν αντικατέστησαν τα μέλη της Ένωσης με «ελεύθερους» εργάτες στην αγορά που βρίσκονται σε αφθονία από τα μέσα της δεκαετίας του 1950; Γιατί, ενώ είχαν τη δυνατότητα, δεν επιδίωξαν τη διάλυση του εργατικού σωματείου; Η

² Η Big 6 της Νέας Υόρκης κήρυξε απεργία το 1899, διότι η *New York Sun* προσέλαβε μη μέλη για το χειρισμό των λινοτυπικών μηχανών. Η επόμενη μεγάλη σε διάρκεια απεργία πραγματοποιείται 60 χρόνια αργότερα το Μάρτιο του 1963 λόγω αλλαγής τεχνολογίας και αφαίρεσης κεκτημένων. Βλ. Andrew Zimbalist, «Technology and the labor process», ό.π., σ. 121· Jack Mooney, *Printers in Appalachia*, ό.π., σ. 151-165. Στο Οχάιο των ΗΠΑ οι τυπογράφοι πραγματοποίησαν την πρώτη τους απεργία το 1860· η δεύτερη κηρύχθηκε σχεδόν εκατό χρόνια αργότερα, το 1964. Βλ. Howard Stanger, «The decline of a cooperative, union-controlled grievance procedure: The case of the Columbus Typographical Union, 1941-1992», *Labor Studies Journal* 27/4 (2003), σ. 37-58.

³ Σύμφωνα με τον εκδότη της *Guardian*, Harford Thomas, ακόμη και εργάτες τύπου εντυπωσιάζονταν από το πόσο γρήγορα οι εργοδότες ενέδιδαν στις απαιτήσεις της εργατικής ένωσης. Βλ. Harford Thomas, *Newspaper Crisis: A Study of Developments in the National Press of Britain 1966-67*, International Press Institute, Ζυρίχη 1967, σ. 56.

⁴ Χ[ρήστος] Π[ασαλάρης], «Τυπογράφοι και πιεσταί. Εξαδέλφια των Συντακτών», *Τετάρτη Εξουσία* 1 (25 Φεβρουαρίου 1957), σ. 5.

ΕΕΤΑ αποτέλεσε για τους εργοδότες μέσο ισχυροποίησης της δύναμής τους στην Αθήνα. Οι υψηλές αποδοχές και η υποχρεωτική απασχόλησή τους σε εφημερίδες και περιοδικά που διακινούνται μέσω των δύο πρακτορείων τύπου, υπήρξαν δικλείδες ασφαλείας για τα μέλη της ΕΙΗΕΑ, όχι μόνο για τον έλεγχο του μεταξύ τους ανταγωνισμού, αλλά και για την αποτροπή μετακίνησης εκδοτών επαρχιακών εφημερίδων στην Αθήνα. Ένας νέος εκδότης θα έπρεπε να λάβει σοβαρά υπόψη του το υψηλό εργασιακό κόστος για την έκδοση του εντύπου.

Την περίοδο της δικτατορίας, το κλείσιμο επιχειρήσεων τύπου, η επιβολή λογοκρισίας, οι διώξεις αριστερών σωματείων και εργαζομένων,⁵ η μείωση του αριθμού των φύλλων, η πτώση της κυκλοφορίας και η υψηλή ανεργία πίεσαν τη Διοίκηση της ΕΕΤΑ να ακολουθήσει την πολιτική της ΕΣΗΕΑ: να αποδεχθεί, δηλαδή, την υποβολή ονομαστικού καταλόγου «κομμουνιστών» μελών της.⁶ Η απόφαση δεν πρέπει να ξενίζει. Η Διοίκηση ακολούθησε την πάγια τακτική της να θυσιάζεται το άτομο για το «συμφέρον της Οργανώσεως».

Στη μεταπολίτευση οι εργάτες τύπου θα επανακτήσουν και θα διευρύνουν τη δύναμή τους. Στο πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης, προς μια «συνεννόηση των βασικών τάξεων», δηλαδή της μεγάλης εργοδοσίας και των συνδικάτων, που θα συνδύαζε την αύξηση της ανταγωνιστικότητας με τη συναίνεση, η ΕΤΗΠΤΑ και η ΕΙΗΕΑ θα συμφωνήσουν στην ψήφιση του νόμου 1186/1981 «Περί ρυθμίσεως θεμάτων Κοινωνικής Ασφαλίσεως και εργασίας των τεχνικών Τύπου, λόγω αλλαγής τεχνολογίας».⁷

Κατά τον William H. Sewell Jr, «η άνιση ανάπτυξη που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό μπορεί να δημιουργεί, και σε κάποια χρονική στιγμή να καταστρέφει, μια προνομιακή κατηγορία εργατών».⁸ Στην περίπτωση της ΕΤΗΠΤΑ ήταν επιλογή.

⁵ Με την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών διαλύονται και κατάσχονται τα αρχεία αριστερών σωματείων μεταξύ των οποίων του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών και της Ομοσπονδίας Εργαζομένων Τύπου Ελλάδος (ΟΕΤΕ). Το 1969 διαλύεται και η Ένωση Συντακτών Αθηναϊκού Τύπου (ΕΣΑΤ). Για τα σωματεία που διαλύονται με απόφαση του ΓΕΣ στις 4 Μαΐου του 1967 βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά. Αρχείο 1951-1967*, ΑΣΚΙ – ΕΚΚΕ – Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ. 373-384.

⁶ Robert McDonald, *Pillar & Tinderbox*, ό.π., σ. 148-155.

⁷ ΦΕΚ 202 Α' / 30.7.1981. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σηματοδομένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ. 132· Γεώργιος Ι. Ράλλης, *Ωρες ευθύνης*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1983, σ. 234-235.

⁸ William H. Sewell Jr., «Ιστορική διάρκεια και χρονική πολυπλοκότητα», ό.π., σ. 405.

Παράρτημα Πινάκων

Πίνακας 1: Αριθμός απασχολούμενων κατά επάγγελμα και φύλο στην Ελλάδα στον κλάδο «Βιομηχανία Χάρτου», 1928

Επάγγελμα	Σύνολο	Άνδρες	Ποσοστό ανδρών (%)	Γυναίκες	Ποσοστό γυναικών (%)
Χαρτοποιοί	1.473	622	42,33	851	57,77
Τυπογράφοι	3.775	3.590	95,10	185	4,9
Βιβλιοδέται	885	736	83,17	149	16,83
Λιθογράφοι, Τσιγκογράφοι, Χαράκται	655	585	89,32	70	10,68
Φωτογράφοι	1.390	1.340	96,41	50	3,59
Σύνολο	8.178	6.873	84,05	1.305	15,95

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, τ. ΙΙΙ: Επαγγέλματα, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1937.

Πίνακας 2: Αριθμός απασχολούμενων κατά επάγγελμα και φύλο στον Δήμο Αθηναίων στον κλάδο «Βιομηχανία Χάρτου», 1928

Επάγγελμα	Σύνολο	Άνδρες	Ποσοστό ανδρών (%)	Γυναίκες	Ποσοστό γυναικών (%)
Χαρτοποιοί	625	227	36,32	398	63,68
Τυπογράφοι	1.791	1.716	95,81	75	4,19
Βιβλιοδέται	613	509	83,03	104	16,95
Λιθογράφοι, Τσιγκογράφοι, Χαράκται	249	239	95,98	10	4,02
Φωτογράφοι	340	322	94,70	18	5,30
Σύνολο	3.618	3.013	83,27	605	16,72

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, τ. ΙΙΙ: Επαγγέλματα, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1937.

Πίνακας 3: Κατανομή του πληθυσμού ηλικίας 10 ετών και άνω σε εγγράμματους και αγράμματους (1907-1971) (%)

Έτος	Εγγράμματοι			Αγράμματοι		
	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες
1907	39	60	20	61	40	80
1920	48	66	30	52	34	70
1928	58	76	41	42	24	59
1951	76	89	65	24	11	35
1961	82	92	73	18	8	27
1971	86	94	79	14	6	21

Πηγή: Διονύσιος Μ. Φράγκος, *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος. Εξελίξεις και προοπτικές*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1980, σ. 66.

Πίνακας 4: Τόπος γέννησης τυπογράφων της Αθήνας, 1932

Τόπος γέννησης	Αριθμός	Τόπος γέννησης	Αριθμός
Αθήνα	34	Λευκάδα	1
Αίγινα	2	Μήλος	1
Αίγιο	1	Μικρά Ασία	20
Ανάφη	1	Πάτρα	1
Βόλος (Ζαγορά)	1	Πειραιάς	2
Εύβοια (Κάρυστος, Κύμη, Χαλκίδα)	4	Πόντος-Σαμψούντα-Τραπεζούντα	5
Θεσσαλονίκη	2	Πύργος Ηλείας	5
Ιωάννινα (Ηπειρος)	2	Σαλαμίνα	1
Κάιρο Αιγύπτου	1	Σέριφος	1
Καλαμάτα	2	Σέρρες	1
Κέρκυρα	2	Σίκινος	1
Κεφαλονιά	1	Σκύρος	1
Κόρινθος	4	Σπάρτη	1
Καλάβρυτα	2	Σύρος	3
Κυπαρισσία	2	Τήνος	1
Κύπρος	1	Τρίκαλα	1
Κωνσταντινούπολη	16	Τρίπολη	1
Λακωνία-Μάνη-Γύθειο	5	Φωκίδα	1
Λαμία	1	Σύνολο	132

Πηγή: ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, Δελτία απογραφής ασφαλισμένων, φ. 1-1250.

Πίνακας 5: Τόπος γέννησης τυπογράφων της Αθήνας, 1952-1960

Τόπος γέννησης	Αριθμός	Τόπος γέννησης	Αριθμός
Αργίτιο	1	Κεφαλονιά	4
Αθήνα	44	Κυπαρισσία	1
Αιγιαλεία	1	Λήμνος	1
Αίγινα	1	Μυτιλήνη	1
Αμοργός	1	Ξάνθη	1
Βόλος	1	Ολυμπία	2
Γύθειο	1	Πειραιάς	8
Δωρίδα	2	Πρέβεζα	2
Εύβοια	2	Πύργος	3
Ζάκυνθος	1	Ρέθυμνο	1
Ηγουμενίτσα	1	Ρόδος	1
Ιωάννινα	1	Σάμος	1
Κάιρο Αιγύπτου	1	Σαντορίνη	1
Καλάβρυτα-Γορτυνία	3	Σπάρτη	2
Καλαμάτα	4	Τρίκαλα	1
Κέρκυρα	2	Σύνολο	97

Πηγή: ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ, Δελτία απογραφής ασφαλισμένων, 23549-28100.

Πίνακας 6: Τόπος γέννησης μελών της ΛΕΤΑ/ΛΕΤΗΠΤΑ, 1965-1980

Τόπος γέννησης	Αριθμός	Τόπος γέννησης	Αριθμός
Αθήνα	113	Κωνσταντινούπολη	7
Αίγιο	3	Λαύριο	1
Αλεξάνδρεια	6	Λαμία	1
Αμαλιάδα	1	Λευκάδα	1
Άνδρος	1	Μεσολόγγι	1
Άργος	1	Μικρά Ασία	20
Βόλος	2	Μυτιλήνη	2
Γιαννιτσία	1	Ολυμπία	1
Γορτυνία	2	Πάτρα	5
Εύβοια	1	Πειραιάς	18
Θεσσαλονίκη	7	Πόντος	1
Θήβα	2	Πόρος	2
Θήρα	1	Πρέβεζα	1
Θράκη-Κομοτηνή	2	Πύργος	1
Ιωάννινα	4	Σάμος	1
Καβάλα	1	Σέρρες	1
Κάιρο	7	Σίκινο	1
Καλαμάτα	7	Σπάρτη	4
Καρπενήσι	1	Σύρος	2
Κέρκυρα	5	Τρίκαλα	4
Κεφαλονιά	1	Τρίπολη	3
Κόρινθος	2	Χίος	2
Κρήτη	6		
Κύπρος	1	Σύνολο	258

Πηγή: Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ/κατάστιχα 31-32.

Πίνακας 7: Αριθμός στοιχειοθετικών μηχανών σε τυπογραφεία της Αθήνας και του Πειραιά (1958, 1962)

Επιχείρηση	1958	1962
Α.Ε. Εκδοτική Αθηνών (πρώην ΖΕΕΝ)		2
Αδελφότης «Σωτήρ»		1
Αθανασόπουλος Αθανάσιος		2
Ακρίτας Λουκής	3	
Αλευρόπουλος Ιω.	1	1
Αντωνιάδης Κ.		2
Αποστολίδης [Τάκης]		1
Ασλάνης Κωνσταντίνος	2	2
Δασκαλάκης Ιωάννης [Πειραιάς]		1
Δεληδημήτρης Νικ.	1	2
Δενεζάκης Μάριος		2
Εκδοτικός Οίκος «Αστήρ» Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου		1
<i>Ημερησία</i> (Κωνσταντίνος Αμοργιανός)		4
Θεοχαράτος Χρ.		1
Ιωαννίδης	2	2
Καϊτατζής Αναστάσιος		2
Καλλέργης Μ. – Προδρόμου Ι.		1
Καλογήρου Νικόλαος	1	
Καράγεωργας Ν.		1
Κασίμης Γ.		2
Κλεισιούνη Αφοί	1	2
Κοντοέ Αφοί	1	1
Κουλουμπής Αντώνιος	1	2
Κουλουφάκος		1
Κωβαίος Ματθαίος	1	2
Λάντας Φώτιος (πρώην Διαλησμά) [Τυπογραφικός Οργανισμός Αθηνών]	4	6
Λεοντακιανάκος Γεώργιος [Τζώρτζης]		1
Λευτέρης (Καραβία)		1
Μαθιόλακας Κωνσταντίνος	2	2
Μουλαγιάννης Βασίλειος	1	
Νικολαΐδης Τάσος		1
Νικολόπουλος Ι.	1	2
Νίκου Παναγιώτης		1
Παλαμάρης Αντώνιος		2
Παλαμιδάκης Φώτιος		2
Πετρόπουλος Αγ.		1
Πεχλιβανίδης Μιχ. και Σία (πρώην Γερασίμου Πετροβίκη)	1	2
Ροδάκης Κ.		2
Ροσολάτος Ιωάννης		2
Σαββίδη Τασία		1
Σακελλίου Γ. (Πειραιάς)	2	

Τσαϊλάνη Ελένη		1
Τυπάλδος		1
Φανούρης – Καζούρης		2
Φραγκούλη Μαργαρίτα	3	2
Φραγκούλης [Κύπρος] <i>Οικονομική Ώρα, Ελληνική Ώρα</i> (Πειραιάς)		1
Χ[ριστιανική] Έν[ωσις]	1	
Χουλιάρης Ευάγγελος	3	
Χριστοδούλου	3	
Χρυσοβέργης «Πατρίς»	5	5
Χρυσοχού Κίμων – Ζαφειρίου Θεμιστοκλής		2
Σύνολο	40	78

Πηγή: Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 105, «Σωματείον Τυπογράφων Αθηνών προς το ΔΣ της ΕΕΤΑ», 8.7.1958 και φ. 123, «Εκθεσις Επιτροπής Δοκίμων Μελών της ΕΕΤΑ», 10.8.1962.

Πίνακας 8: Αιτίες συνταξιοδότησης από το ΤΑΕΤΑ, 1934-1955

Έτος	Θάνατος/ Δικαιούχοι	«Αναπηρία εκ κοινής νόσου»	«Γήρας»	Εργατικό ατύχημα	Φυματίωση	Παραίτηση	Σύνολο
1934	10						10
1935	3						3
1936	3						3
1937	4	13					17
1938	3	18		1	2		24
1939	5	4					9
1940	3	3	1				7
1941	10	1			1		12
1942	21	1				1	23
1943	7						7
1944	10						10
1945	1						1
1946	1						1
1947	8	3	2	1	1	3	18
1948	4	2	1			1	8
1949	3					1	4
1950	3	1	2		6		12
1951	2	2	2		1	1	8
1952	7	3	3		2	1	16
1953	2	3	4		2	1	12
1954	2	2	6		2		12
1955	5	2	3				10
Σύνολο	117	58	24	2	17	9	227
Ποσοστό επί του συνόλου (%)	51,54	25,55	10,58	0,88	7,49	3,97	100

Πηγή: Δελτίον Πληροφοριών της Ενόσεως Εργατών Τύπου Αθηνών 1 (Απρίλιος 1956), σ. 3.

Πίνακας 9: Αριθμός εγγεγραμμένων μελών της ΕΕΤΑ ανά ειδικότητα, 1933-1961¹

Έτος	Λινοτύπες	Στοιχειοθέτες/ Διαλυτές	Πιστές/ Στερεοτύπες/ Βοηθοί	Μηχανικοί/ Βοηθοί	Σύνολο ανά έτος	Σύνολο
1933	98	53		22	173	
1934	11	24		2	37	210
1935	5	2	79		86	296
1936	22	24	8	7	61	357
1939	8	10	7		25	382
1940	4	5	3	1	13	395
1941	9	14	3	2	28	423
1942	4	12	2	3	21	444
1943	2	5	2		9	453
1945	5	4	5		14	467
1946	5	5	5	2	17	484
1947	2		1	3	6	490
1948	5				5	495
1949	10	5	4	2	21	516
1950	12	4	2	2	20	536
1952	26	14	10	1	51	587
1955	18	14	8	5	45	632
1956	1	2			3	635
1957	15	11	4		30	665
1958	7	3	7	1	18	683
1959	1				1	684
1960	1	1	1		3	687
1961	50	25	22	12	109	796
Σύνολο	321	237	173	65	796	

Πηγή: Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, [Μητρώο Μελών της ΕΕΤΑ, 1933-1961], κατάστιχο 77.

Πίνακας 10: Ενεργός αριθμός μελών της ΕΕΤΑ ανά ειδικότητα, 1959-1968

Έτη	Λινοτύπες	Στοιχειοθέτες	Πιστές	Μηχανικοί	Σύνολο
1959	155	100	87	31	373
1960	159	99	87	29	374
1961	208	124	110	40	482
1963	194	117	101	37	449
1964	201	125	109	39	474
1965	243	153	127	47	570
1966	238	147	122	46	553
1968	215	140	117	41	513

Πηγή: Δελτίον Πληροφοριών, 1960-1966· Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ, φ. 14.

¹ Διαπιστώθηκαν διαφορές αριθμού εγγραφέντων μελών μεταξύ των πρακτικών του Διοικητικού Συμβουλίου και του μητρώου μελών της ΕΕΤΑ. Εμφανίζονται είτε λιγότεροι είτε περισσότεροι με σπάνια την περίπτωση της σύμπτωσης. Για τη σύνταξη του πίνακα ελήφθη υπόψη μόνο το κατάστιχο 77. Συμπληρώθηκαν, όπου εντοπίστηκαν, τα κενά στη στήλη της «ειδικότητας» αντλώντας στοιχεία από τις αιτήσεις εγγραφής. Το Σεπτέμβριο του 1945 πραγματοποιείται εκκαθάριση του μητρώου και διαγράφονται από την Ένωση 26 άτομα ως «κακώς εγγραφέντες». Το 1955, επίσης, πραγματοποιούνται σχετικές διορθώσεις του μητρώου καθώς δεν είχαν καταχωρηθεί μέλη της ΕΕΤΑ από τη δεκαετία του 1930. Αυτές οι διορθώσεις ελήφθησαν υπόψη για τη συγκρότηση του πίνακα.

Παράρτημα Εικόνων

Εικόνα 1: Κυλινδρικό πιεστήριο, Αθήνα 1956

Εικόνα 2: Κυλινδρικό πιεστήριο, Αθήνα 1956

Εικόνα 3: Κυλινδρικό πιεστήριο, Αθήνα 1956

Εικόνα 4: Κυλινδρικό πιεστήριο, Αθήνα, δεκαετία του 1960

Εικόνα 5: Συντάκτες και εργάτες τύπου σε πιεστήριο εφημερίδας, δεκαετία του 1950

Εικόνα 6: Πιεστής σε κυλινδρικό πιεστήριο, Αθήνα, δεκαετία του 1960

Εικόνα 7: Τυπογραφείο εφημερίδας, Αθήνα 1956

Εικόνα 8: Πιεστής ετοιμάζει το στερεότυπο για εκτύπωση, Αθήνα 1956

Εικόνα 9: Τμήμα χυτηρίου, Αθήνα 1956

Εικόνα 10: Κυλινδρικό πιεστήριο, Αθήνα 1956

Εικόνα 11: Κυλινδρικό πιεστήριο, Αθήνα 1956

Εικόνα 12: Εκφόρτωση φύλλων εφημερίδας για διανομή, Αθήνα 1956

Εικόνα 13: Διανομή φύλλων σε εφημεριδοπώλες, Αθήνα 1956

Εικόνα 14: Άνδρες λινοτύπες Εθνικού Τυπογραφείου, 1970-1980

Εικόνα 15: Γυναίκες μονοτύπες –κλαβιετίστές Εθνικού Τυπογραφείου, 1970-1980

Πηγές Εικόνων

Εικόνα σ. 5: <http://www.archive.noesis.edu.gr>

Εικόνες 1-2 (σ. 86): Εθνικό Τυπογραφείο:

<http://www.et.gr/index.php/mouseio/aitousa1>

Εικόνες Παραρτήματος: 1-4, 7-13: Αντώνης Πατσιαβός/Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ·
5: Πρακτορείο Ηνωμένων Φωτορεπόρτερ/Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ· 14-15: Εθνικό
Τυπογραφείο: <http://www.et.gr/index.php/mouseio/aitousa3>

Πηγές – Βιβλιογραφία

Πηγές

Αρχεία – Ανέκδοτες Πηγές

Αρχείο Ένωσης Εργατών Τύπου Αθηνών/Ένωσης Τεχνικών Ημερήσιου και Περιοδικού Τύπου Αθηνών (Αρχείο ΕΕΤΑ/ΕΤΗΠΤΑ)

Μητρώο μελών της ΕΕΤΑ, 1933-1961 (κατάστιχο 77).

Μητρώο μελών ανδρών της ΕΣΕΤΑ/ΕΣΤΗΠΤΑ, 1973-1981 (κατάστιχο 61).

Μητρώο μελών της ΛΕΤΑ/ΛΕΤΗΠΤΑ, 1965-1980 (κατάστιχα 31-32).

Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων της ΕΕΤΑ, 1945-1971 (κατάστιχα 13, 85-87).

Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων της ΕΣΕΤΑ/ΕΣΤΗΠΤΑ, 1973-1981 (κατάστιχο 58).

Πρακτικά Διοίκησης της ΛΕΤΑ, 1960-1962 (κατάστιχο 28).

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου της ΕΕΤΑ, 1936-1967 (κατάστιχα 1-2, 78-84).

Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου της ΕΣΕΤΑ, 1948-1960 (κατάστιχα 57, 76).

Πρακτικά Εποπτικής και Εφορευτικής Επιτροπής της ΕΕΤΑ, 1945-1971 (κατάστιχα 88-90).

Φάκελοι εγγράφων.

ΕΤΗΠΤΑ/Αρχείο Κωνσταντίνου Εμμανουηλίδη

Δελτίον Πληροφοριών της Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών, 1956-1968.

Δελτίο Πληροφοριών. Μηνιαίο όργανο της Ενώσεως Τεχνικών Ημερησίου και Περιοδικού Τύπου Αθηνών, 1976-1977.

Ο Εργάτης Τύπου. Επίσημον όργανον της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου Ελλάδος (ΟΕΤΕ), 1959-1964.

Τυπογράφος. Μηνιαίο όργανο του Σωματείου Τυπογράφων της Αθήνας, 1961-1964.

Ποικίλα έγγραφα της περιόδου 1952-1966.

Άρειος Πάγος, Αποφάσεις, 1956-1958.

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ).

Αρχείο Εθνικού Τυπογραφείου, Ατομικοί φάκελοι δημοσίων υπαλλήλων, φ. 1-211.

Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ – ΓΣΕΕ).

Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αποφάσεις του Πρωτοδικείου Αθηνών, 1947, 1955-1957.

Γενικά Αρχεία του Κράτους/Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας/Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ),
Αρχεία: Αριστεΐδη Δημητράτου [αταξινόμητο]: Βλάση Γαβριηλίδη, φ. 1-33· Παναγή Βουρλούμη, κουτί 2, φ. 3· Τρύφωνα Τριανταφυλλάκου [αταξινόμητο].

Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων/Τμήμα Συγχωνευθέντων Αρχείων/Ταμείο Ασφαλίσεως Τυπογράφων και Μισθωτών Γραφικών Τεχνών (ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ και ΜΓΤ), Φάκελοι ασφαλισμένων και επιχειρήσεων.

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας (ΙΑ ΕΤΕ).

Πρωτοδικείο Αθηνών, Αλφαβητικών ευρετήριον σωματείων, 1914-1931 και 1932-1945.

Ιδιωτικά Αρχεία

Νίκου Θεοδόση

Δελτίο Πληροφοριών. Μηνιαίο ενημερωτικό όργανο της Ένωσης Τεχνικών Τύπου Αθηνών (περ.), 1981-1983.

Ποικίλα έγγραφα της περιόδου 1980-1983.

Γιάννη Θεοδωρόπουλου

Έγγραφα 1-53.

Δημήτρη Λιβιεράτου

Εργάτης Τύπου και Χάρτου. Μηνιαίο Όργανο στην υπηρεσία των Εργατών Τύπου και Χάρτου (περ.), 1957-1958.

Ο Τυπογράφος. Δελτίο του Σωματείου Τυπογράφων Αθηνών (περ.), 1946.

Τυπογράφος. Μηνιαίο όργανο του Σωματείου Τυπογράφων της Αθήνας (περ.), 1957.

Προφορικές μαρτυρίες

Αναστάσιος Βουτσινάκης, συνέντευξη 17 Ιουνίου 2010, Αθήνα

Ιγνάτιος Γιαγτζόγλου, συνέντευξη 10 Οκτωβρίου 2010, Πειραιάς

Βασίλης Δρακωτός, συνέντευξη 4 Ιουλίου 2010, Πειραιάς

Γιάννης Ευθυμίου, συνέντευξη 12 Ιουνίου 2010, Αθήνα

Τζώνης [Ιωάννης] Ζαγοριανίτης, συνεντεύξεις 5 Ιουλίου 2010 και 4 Οκτωβρίου 2010, Αθήνα

Μπάμπης Κοβάνης, συνέντευξη 21 Οκτωβρίου 2010, Αθήνα

Άγγελος Λυγνός, συνέντευξη 26 Ιουνίου 2010, Αθήνα

Γιώργος Μπαρμπής, συνέντευξη 14 Ιουνίου 2010, Αθήνα

Νίκος Ναούμης, συνέντευξη 15 Οκτωβρίου 2010, Αθήνα (χειρόγρ. σημειώσεις)

Αντώνης Νικολάου, συνέντευξη 9 Νοεμβρίου 2010, Αθήνα

Σταμάτης Σελλάς, συνέντευξη 3 Ιουλίου 2010, Αθήνα

Σωτήριος Σύρρος, συνέντευξη 12 Σεπτεμβρίου 2010, Αθήνα

Ιωάννης, συνέντευξη 16 Νοεμβρίου 2010, Αθήνα

Αρχείο Συνεντεύξεων Χρήστου Λούκου

Αιμίλιος Καλιακάτσος, συνέντευξη 10 Ιουλίου 2001, Αθήνα

Σπύρος Λένης, συνέντευξη 30 Ιουνίου 2004, Αθήνα

Γιάννης Παληβογιάννης, συνέντευξη 6 Μαρτίου 2003, Αθήνα

Ευάγγελος Ράλλης, συνέντευξη 15 Μαρτίου 2001, Αθήνα

Ευάγγελος Ρούμπος, συνέντευξη 3 Μαΐου 2001, Αθήνα

Δημοσιευμένες Πηγές

- Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Απολογισμός της διαχείρισεως της χρήσεως 1908-9 (2 Αυγούστου 1908 – 31 Μαΐου 1909)*, Νομικής, Αθήνα 1909 [BB].
- Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Εσωτερικός οργανισμός*, Αθήνα 1910 [BB].
- Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Υπόμνημα προς την Διπλήν Βουλήν*, Μιχ. Πράπας, Αθήνα 1911 [BB].
- Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Υπόμνημα προς το Σεβ. Ανώτατον Συμβούλιον της Εργασίας*, Π. Α. Πετράκος, Αθήνα 1912 [BB].
- Βουλή των Ελλήνων, *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής και Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* (διάφορα έτη).
- ΓΣΕΕ, *Ο ελληνικός συνδικαλισμός και τα προβλήματα των εργαζομένων*, Αθήνα 1956.
- Εθνικόν Τυπογραφείον, *Τοποθέτησις προσωπικού Εθνικού Τυπογραφείου κατά ειδικότητας*, Αθήνα 1949.
- Εθνικόν Τυπογραφείον, *Ημερησίου διαταγαί α) υπ. αρ. 7150 περί καθαριότητος, β) υπ. αρ. 7151 περί ακριβούς τηρήσεως ωραρίου εργασίας*, Αθήνα 1954.
- ΕΚΑ, *Οι εργάται της Ελλάδος προς την Διπλήν Βουλήν των Ελλήνων. Υπόμνημα*, Αθήνα 1911.
- [Ενωσις Εργατών Τύπου Αθηνών], *Κανονισμός εισδοχής μελών εις τον κλάδον*, [Αθήνα 1965].
- ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1958.
- ΕΣΥΕ, *Απογραφή των βιομηχανικών, βιοτεχνικών και εμπορικών εν γένει καταστημάτων της 15ης Νοεμβρίου 1958*, Αθήνα 1960.
- ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της απογραφής βιομηχανίας – βιοτεχνίας και ορυχείων της 28ης Σεπτεμβρίου 1963*, τ. I-II, Αθήνα 1965-1966.
- ΕΣΥΕ, *Απογραφή των βιομηχανικών, βιοτεχνικών και εμπορικών εν γένει καταστημάτων της 27ης Σεπτεμβρίου 1969*, Αθήνα 1971.
- Ιγγλέσης Νικόλαος Ι., *Οδηγός της Ελλάδος 1925-1926*, Αθήνα 1926.
- Ιγγλέσης Νικόλαος Ι., *Οδηγός της Ελλάδος 1930*, Αθήνα 1930.
- Ιγγλέσης Νικόλαος Ι., *Οδηγός της Ελλάδος 1954*, Αθήνα 1954.
- ILO, *Labour Problems in Greece: Report of the Mission of the International Labour Office to Greece (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1947)*, Γενεύη 1949.
- ILO, *Tripartite Technical Meeting for the Printing and Allied Trades, Report I: General review of the development of the Printing and Allied Trades and the problems arising from this development, Report II: Special problems in the Printing and Allied Trades in developing countries and the adaptation of the national labour force to the use of imported machinery and equipment, Report III: Protection of workers' health in the printing and allied trades*, Γενεύη 1962.
- Peterson Florence, *Union Wages, Hours, and Working Conditions in the Printing Trades*, United States Department of Labor, Bureau of Labor Statistics, *Bulletin No. 675*, Government Printing Office, Ουάσιγκτον 1940.
- Σύμβασις Εργασίας ΕΙΗΕΑ – ΕΕΤΑ*, [Αθήνα 1965].

ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928*, τ. ΙΙΙ: *Επαγγέλματα*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1937.

ΥΕΟ/Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων, έτος 1921*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1923.

ΥΕΟ/Επιθεώρησις Εργασίας, *Εκθέσεις και πεπραγμένα Σώματος Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων και των συνθηκών εργασίας εν Ελλάδι κατά το 1931*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1934.

ΥΕΟ/Τμήμα Εργασίας και Κοινωνικής Προνοίας, *Κοινοποιήσις Β.Δ. περί κανονισμού υγιεινής των τυπογραφείων*, Αθήνα 1914.

ΥΠΚ/Γενική Διεύθυνσις Τύπου, *Ο τύπος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1962.

ΥΠΚ/Γενική Διεύθυνσις Τύπου, *Κατάλογος εκδιδόμενων εντύπων*, Αθήνα 1962.

ΥΠΚ/Γενική Διεύθυνσις Τύπου, *Κατάλογος εκδιδόμενων εντύπων*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1963.

ΥΠΚ/Γενική Διεύθυνσις Τύπου, *Εφημερίδες και περιοδικά στην Ελλάδα*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1965.

ΥΠΚ/Γενική Διεύθυνσις Τύπου, *Επετηρίς του ελληνικού τύπου*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1970.

Εγκυκλοπαίδειες – Λεξικά

Βοβολίνης Α. Σπύρος – Βοβολίνης Α. Κωνσταντίνος, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, τ. Α', Αθήνα 1958.

Γούλας Θεόκριτος (επιμ.), *Σύγχρονον λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, Άτλας, Αθήνα 1961.

Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, τ. 12, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1931.

Ζενγώλης Γεώργιος (επιμ.), *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Πρωΐα, Αθήνα 1933.

Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, τ. 9, Δημήτριος Δημητράκος, Αθήνα 1950.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 23, Πυρσός, Αθήνα 1933.

Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου», τ. ΙΖ', Εγκυκλοπαιδική Επιθεώρησις Ήλιος, Αθήνα ²1960 [¹1948-1954].

Πάπυρος – Λαρούς: Γενική παγκόσμιος εγκυκλοπαίδεια μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσης, τ.12, Πάπυρος, Αθήνα 1964.

Σταματάκος Ιωάννης Δρ., *Λεξικόν της νέας ελληνικής γλώσσης*, τ. 3, Πέτρος Δημητράκος, Αθήνα 1955.

Καταστατικά

Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Καταστατικόν*, Αθήνα 1909 [BB].

Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Σχέδιον καταστατικού*, Π. Α. Πετράκος, Αθήνα 1909 [BB].

Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, [*Καταστατικόν*], Αθήνα 1955.

Ένωσις Εργατών Τύπου Αθηνών, *Καταστατικόν*, Αθήνα 1961.

Ένωσις Ιδιοκτητών Τυπογραφείων εν Αθήναις, *Καταστατικόν*, Αθήνα 1924.

Ένωσις Συνταξιούχων Εργατών Τύπου Αθηνών, *Καταστατικόν*, Αθήνα 1957.

Ένωσις Τεχνικών Ημερησίου και Περιοδικού Τύπου Αθηνών (ΕΤΗΠΤΑ), *Καταστατικόν*, Αθήνα 1971.
Καταστατικόν Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών, Αθήνα 1965.

Καταστατικόν Ενώσεως Ιδιοκτητών Τυπογραφείων Πειραιώς, Πειραιάς 1973.

Καταστατικόν Ενώσεως Λινοτυπών Αθηνών, Αθήνα 1930.

Καταστατικόν Ενώσεως Συνταξιούχων Εργατών Τύπου Αθηνών, Αθήνα 1945.

Καταστατικόν Ενώσεως Υπαλλήλων Αθηναϊκού Τύπου, Αθήνα 1965.

Καταστατικόν Εταιρείας Τυπογράφων και Βιβλιοδετών «Γουτεμβέργιος», Εκ του τυπογραφείου Π. Α. Πετράκου, Αθήνα 1915.

Καταστατικόν Λέσχης Ενώσεως Εργατών Τύπου Αθηνών, Αθήνα 1965.

Καταστατικόν Οικοδομικού Συνεταιρισμού Εργατών Τύπου Αθηνών (Συν. Π.Ε.), Αθήνα 1949.

Καταστατικόν Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1949.

Καταστατικόν ΤΑΤ, Αθήνα 1964.

Καταστατικόν της «Ενώσεως Προσωπικού Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών», [Αθήνα 1958].

Καταστατικόν της Ενώσεως Τεχνικών Ημερησίου και Περιοδικού Τύπου Αθηνών (Ε.Τ.Η.Π.Τ.Α.), Αθήνα 1972.

Καταστατικόν της Ενώσεως Υπαλληλικού Προσωπικού Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών, Αθήνα 1940.

Καταστατικόν της Εταιρείας Τυπογράφων & Βιβλιοδετών «Γουτεμβέργιος», Εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Κυριάκου, Αθήνα 1927.

Καταστατικόν της Εταιρείας των Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Γουτεμβέργιου, Τυπογραφείον «Εστία» Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, Αθήνα 1905.

Καταστατικόν της Μετοχικής των Εργατών Τυπογράφων Εταιρείας Γουτεμβέργιου, Εκ του τυπογραφείου Ερμού, Αθήνα 1868.

Καταστατικόν της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου Ελλάδος, Αθήνα 1959.

Καταστατικόν της Ομοσπονδίας Μισθωτών Τύπου και Βιομηχανίας Χάρτου, Αθήνα 1958.

Καταστατικόν του Συλλόγου Ελλήνων Εκδοτών και Βιβλιοπωλών, Αθήνα 1934.

Καταστατικόν του Συνδικάτου Τύπου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1961.

Καταστατικόν του Σωματείου Τυπογράφων & Βιβλιοδετών «Γουτεμβέργιος», Εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Κυριάκου, Αθήνα 1932.

Σωματείων Εργατών Τυπογράφων του Βιβλίου και του Τύπου, *Καταστατικόν*, Εστία, Αθήνα 1921.

Σωματείων Τυπογράφων Αθηνών, *Καταστατικόν Ταμείου Αλληλοβοηθείας*, Αθήνα 1950.

Ταμείον Αλληλοβοηθείας Εργατών Κυλινδρικών Πιεστηρίων Αθηνών, *Καταστατικόν*, Ιωάννης Καρανάσος, Αθήνα 1930.

Ταμείον Αλληλοβοηθείας Μηχανικών Λινοτυπικών Μηχανών, *Καταστατικόν*, Αθήνα 1929.

Τύπος

Ο Αθηναϊκός Τύπος, 1925.

Αθηναϊκός Τύπος, 1950.

Η Αυγή, 1952-1967.

Το Βήμα, 1950-1967.

Δελτίο Συνδέσμου Λιθογράφων (περ.), 1963.

Ελευθερία, 1950-1967.

Ελευθεροτυπία. Μηνιαία δημοσιογραφική επιθεώρησι (περ.), 1963-1967.

Εφημερίς της Ενώσεως Τυπογράφων Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1945, 1945-1946.
Εφημερίς των Συντακτών, 1950.
Ηνωμένος Τύπος, 1946, 1958, 1960.
Θησαυρός (περ.), 1952-1953.
Η Καθημερινή, 1950-1967.
Ο Μεσημβρινός Ηνωμένος Τύπος, 1960.
Ριζοσπάστης, 1923-1935.
*Συνεταιρισμός. Μηνιαίον δελτίον του Προμηθευτικού και Παραγωγικού Συνεταιρισμού Βιοτεχνών
Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Αθηνών (περ.), 1947-1951.*
Τετάρτη Εξουσία. Τύπος και δημοσιογράφοι (περ.), 1957-1959.
Η Τυπογραφία. Δεκαπενθήμερος εφημερίς των εργοδοτών τυπογράφων της Ελλάδος, 1958-1970.
Τυπογράφος. Μηνιαίο όργανο του Σωματίου Τυπογράφων της Αθήνας (περ.), 1955, 1960-1961.

Βιβλιογραφία

Μέχρι το 1975

Αγαλλόπουλος Χρήστος Ν., *Κοινωνικά ασφάλισεις*, Αφοί Γ. Ρόδη, Αθήνα 1955.
Αγαλλόπουλος Χρήστος Ν., *Εργατικόν δίκαιον. Σχέσις εργασίας*, ΑΣΒΣ, Αθήνα 1958.
Αθανασιάδης-Νόβας Θεμιστοκλής, *Η τετάρτη εξουσία*, Φ. Κωνσταντινίδης – Κ. Μιχαλάς, Αθήνα 1966.
Αιδαλής Βασίλειος Γ., *Αι παρεκτροπαί του τύπου*, Θεσσαλονίκη 1966.
Αντωνόπουλος Νικόλαος Αθ., *Η ελευθερία του τύπου εν Ελλάδι*, Αθήνα 1965.
Ασιώτη-ΕΛΚΑ, Γραφικαί Τέχναι 1873-1973, εισαγωγή – επιμέλεια Α. Τάσσοσ, ιστορικό αφήγημα
Φραντζής Φραντζισκάκης, Αθήνα 1973.
Baker Elizabeth Faulkner, *Printers and Technology: A History of the International Printing Pressmen
and Assistants' Union*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1957.
Γεωργόπουλος Κωνσταντίνος Λ., «Ελευθερία κυκλοφορίας και πρακτόρευσις των εντύπων»,
Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου, τ. Ζ', τχ. 1 (1963), σ. 1-25 [ανάτυπο].
Γιαννακόπουλος Θεόδωρος Δ., *Τα φορολογικά περί τύπου νόμιμα*, Αθήνα 1967.
Child John, *Industrial Relations in the British Printing Industry: The Quest for Security*, Allen &
Unwin, Λονδίνο 1967.
Clark Florence E., *The Printing Trades and Their Workers*, International Textbook Co., Σκράντον
1939.
Εκδοτικός οίκος Ιω. Ν. Ζαχαροπούλου: Ο απολογισμός μιας τριακονταετίας, Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος,
Αθήνα 1960.
Engels Friedrich, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, μτφρ. Λευτέρης Αποστόλου, τ. Α'-Β',
Δημιουργία, Αθήνα 2^η 1985-1989.
Ζιούτος Γιώργος Δ., *Ο τύπος στη λαϊκή δημοκρατία*, Τα Νέα Βιβλία, Αθήνα 1945.
Ζιούτος Γιώργος Δ., *Εισαγωγή στην επιστήμη του τύπου*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1995
[¹1954].

- Foster John, *Class Struggle and the Industrial Revolution: Early Industrial Capitalism in three English Towns*, Methuen, Λονδίνο 1979 [1974].
- Hobsbawm Eric, *Labouring Men: Studies in the History of Labour*, Weidenfeld and Nicolson, Λονδίνο 1986 [¹1964].
- Θεοδωρόπουλος Σ. Ι., «Η τυπογραφία εν Ελλάδι», *Το Εμπόριον* 9-10 (Φεβρουάριος – Μάρτιος 1910), σ. 365-368.
- Θωμόπουλος Σώζων, *Η περί τύπου και δημοσιογραφίας ελληνική βιβλιογραφία. Αυτοτελείς εκδόσεις (1831-1967)*, Αθήνα 1967.
- Johnson John, *The Printer, his Customers and his Men*, J. M. Dent & Sons, Λονδίνο και Τορόντο 1934 [¹1933].
- Καλομοίρης Δημήτριος, *Εργατικόν δίκαιον*, τ. Α': *Γενικαί αρχαί*, Αφοί Τζάκα, Αθήνα 1969.
- Καποδίστριας Ιωάννης, *Ερμηνεία του εργατικού δικαίου*, Αθήνα 1937.
- Καραμπλιάς Χρήστος Γ., *Τι πρέπει να γνωρίζει ένα εργατικό στέλεχος*, Αθήνα 1967.
- Καραμπλιάς Χρήστος Γ., *Οι εργάτες τύπου και η ιστορία τους από το 1821 έως το 1975*, Αθήνα 1975.
- Καρπούζης Χ[αράλαμπος], *Αθηναϊκές εφημερίδες*, Αθήνα 1941.
- Καρυδάκης Γεώργιος Γρ., *Έννοια και ορισμοί κοιν. ασφαλίσεως. Ανάπτυξις κυριωτέρων διατάξεων: α) Καταστατικού Τ.Α.Τ., β) Κανονισμού συντάξεων Τ.Α.Τ.*, Αθήνα 1963.
- Κοφινάς Γεώργιος Ν., *Το Εθνικόν Τυπογραφείον, η Εφημερίς της Κυβερνήσεως και το Εθνικόν Σφραγιστήριον, ήτοι ιστορία και νομοθεσία αυτών*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1906.
- Κρητικός Μιχαήλ Ν. – Ιωάννης Λ. Ζάρρας, *Εργατική και κοινωνική νομοθεσία. Συλλογή και κωδικοποιήσεις νόμων και διαταγμάτων*, Αλέξ. Βιτσικουνάκης, Αθήνα 1929.
- Κυριακίδης Γεώργιος Α., *Από το θέατρο του τύπου. Ανέκδοτα δημοσιογραφικά και ενθυμήματα των ετών 1920 έως 1960*, Αθήνα 1960.
- Κώνστας Φωκίων – Β[άσος] Τσιμπιδάρος, *Οδηγός του δημοσιογράφου*, Αθήνα 1953.
- Kaysner Bernard, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος. Στοιχεία διά την μελέτην της αστυφιλίας*, μτφρ. Τ. Τσαβέας – Μ. Μερακλής, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1968.
- Kelber Harry – Carl Schlesinger, *Union Printers and Controlled Automation*, Free Press, Νέα Υόρκη 1967.
- Λεβάντας Χρήστος, «Εν ώρα λυκόφωτος. Η πειραϊκή δημοσιογραφία κατά τα χρόνια του μεσοπολέμου (1922-1940)», εφ. *Η Φωνή του Πειραιώς*, 29.12.1973 [ανάτυπο].
- Λεμπέσης Ε[υάγγελος], *Κοινωνιολογία του τύπου*, Αθήνα 1951.
- Lipset Seymour Martin – Martin A. Trow – James S. Coleman, *Union Democracy: The Internal Politics of the International Typographical Union*, Free Press, Γκλένκο 1956.
- Μάγερ Κώστας, *Δημοσιογραφικά ανέκδοτα*, Αθήνα 1939.
- Μάγερ Κώστας, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Α'-Γ', Αθήνα 1957-1960.
- Μακρής Ευάγγελος Β., «Ο οικονομικός ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησις αυτού 1821-1971», Μιχαήλ Χουλιαράκης κ.ά., *Στατιστικά μελέται 1821-1971*, Αθήνα 1972, σ. 113-212.
- Μοσχονάς Δημήτριος, *Σαράντα χρόνια στις εφημερίδες*, Γκοβόστης, Αθήνα 1940.
- Μπουρόπουλος Άγγελος Ν., *Ερμηνεία των περί τύπου νόμων 5060 και 1092 ως ισχύουσι σήμερον κατ' άρθρον*, Ν. Παν. Σάκκουλας, Αθήνα 1958.

- Μύταλης Ιωάννης – Κώστας Μάγερ, *Ελληνική δημοσιογραφία*, Διον. Πετσάλης, Αθήνα 1939.
- Marx Karl, *Το Κεφάλαιο*, τ. Α', μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005.
- Moran James, *Printing Presses: History and Development from the Fifteenth Century to Modern Times*, Faber and Faber, Λονδίνο 1973.
- Musson A. E., *The Typographical Association: Origins and History up to 1949*, Oxford University Press, Λονδίνο 1954.
- Παλαιολόγος Παύλος, *Εφημερίδες*, Τυπογραφικά Καταστήματα Αδελφών Γεράρδων, Αθήνα 1930.
- Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*, τ. Β1: *Βιομηχανία – Εμπόριον*, Ιωάννης Χρ. Χατζηιωάννου, Αθήνα 1923.
- Παπαλεξάνδρου Κ[ωνσταντίνος] Θ., «Τύπος και τυπογραφία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Ελλάς, Ο Φοίνιξ, Αθήνα [1965], σ. 560-571.
- Παπαμανώλης Θ[εόδωρος] Γ., *Σκοποί και καθήκοντα των Ελλήνων δημοσιογράφων*, Ίκαρος, Αθήνα 1945.
- Πετρακάκος Δημήτριος Α., *Δημοσιογράφοι και δημοσιογραφία*, Εστία, Αθήνα 1921.
- Σαφαρίκας Μάνος Γ., «Πέντε αιώνες τυπογραφίας στη Διεθνή Έκθεσι του Λονδίνου», *Ζυγός* 93 (1963), σ. 38-41.
- Σαφαρίκας Μάνος Γ., «Η τυπογραφία εκβιομηχανίζεται. Συμπεράσματα από μια Διεθνή Έκθεση», *Ζυγός* 94-95 (1963), σ. 42-44.
- Σκαζίκης Ι[ωάννης] Μ., «Η τυπογραφία στην Ελλάδα. Ελλείψεις και μειονεκτήματα», *Ζυγός* 22-23 (1957), σ. 4-6.
- Σκιαδάς Νίκος Ε., «Εργάζεται πνευματικά ο τυπογράφος;», *Ζυγός* 22-23 (1957), σ. 37.
- Σκιαδάς Νίκος Ε., *Το χρονικό της τυπογραφίας*, Σωματείο Τυπογράφων Αθηνών, Αθήνα 1966.
- Σταθάτος Νικόλαος Γ., *Το δίκαιον του τύπου*, Αφοί Γ. Ρόδη, Αθήνα 1966.
- Thomas Harford, *Newspaper Crisis: A Study of Developments in the National Press of Britain 1966-67*, International Press Institute, Ζυρίχη 1967.
- Thompson E. P., *The Making of the English Working Class*, Penguin, Λονδίνο 1991 [1963].

Μετά το 1975

- Αβδελά Έφη, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: Η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ός αι.)», *Τα Ιστορικά* 11 (1989), σ. 339-360.
- Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, ΙΕΠΙΕΤΕ, Αθήνα 1990.
- Αβδελά Έφη, «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία: Από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά* 22 (1995), σ. 173-204.
- Αβδελά Έφη, «Αμφισβητούμενα νοήματα: Προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *Τα Ιστορικά* 28-29 (1998), σ. 171-202.
- Αβδελά Έφη, *«Διά λόγους τιμής». Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002.

- Αβδελά Έφη, «Ανάμεσα στο καθήκον και το δικαίωμα. Το φύλο και η ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα, 1864-1952», Θάλεια Δραγώνα – Φαρούκ Μπινττέκ (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία: Πολίτης και έθνος-κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 225-272.
- Αβδελά Έφη, «*Νέοι εν κινδύνω*»: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο, Πόλις, Αθήνα 2013.
- Αγγούρης Γιάννης, *Η Ναυτεμπορική 80 χρόνια*, Αφοί Αθανασιάδη, Αθήνα 2004.
- Αγριαντώνη Χριστίνα, «Βιομηχανία», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α1: *Οι Απαρχές*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 173-221.
- Αγριαντώνη Χριστίνα, «Χτίζοντας την Αθήνα: Οι επιχειρήσεις του κατασκευαστικού τομέα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα», *Ελληνικός αστικός χώρος*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (4-5 Απριλίου 2003), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σ. 241-258.
- Αγριαντώνη Χριστίνα, «Κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα», *Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα: Αλλαγές και ανατροπές*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (11-12 Δεκεμβρίου 2009), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2012, σ. 11-24.
- Αλιβιζάτος Νίκος Κ., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ. Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 2^η 1986.
- Αναστασιάδης Γιώργος, *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994.
- Αντζακα-Βέη Ευαγγελία – Δημήτρης Παυλόπουλος, «Οι νέοι μεγάλοι εκδοτικοί φορείς της Αθήνας. Τυπογραφεία – Εκδοτικοί οίκοι (19ος-20ός αι.)», Κ. Σπ. Στάκος – Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999). Κατάλογος έκθεσης*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σ. 339-415.
- Αντωνίου Γιάννης, *Οι Έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Αντωνοπούλου Σοφία Ν., *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991.
- Αξελός Λουκάς, *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα: Μια κριτική προσέγγιση της εκδοτικής δραστηριότητας στα χρόνια 1960-1981*, Στοχαστής, Αθήνα 2^η 2008.
- Αυγουστήδης Άγγελος, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- Archer Caroline, *The Kynoch Press: The Anatomy of a Printing House, 1876-1981*, The British Library, Oak Knoll Press, Λονδίνο 2000.
- Βαρών Οντέτ, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1941-1945). Καταγραφή*, τ. Α'-Β', ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987.
- Βελλίδη Κατερίνα, *Ήταν βαρύς ο χειμώνας που γεννήθηκα*, Λιβάνης, Αθήνα 2010.
- Βεντούρα Λίνα, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Νεφέλη, Αθήνα 1999.
- Βερβενιώτη Τασούλα, «Η πόλη σε καθεστώς νομιμοποιημένης παρανομίας: Αθήνα 1941-1949», *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 27-30 Νοεμβρίου 1997), ΕΜΝΕ, Αθήνα 2000, σ. 521-542.
- Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι ανήλικοι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Από τις φυλακές και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στις βασιλικές τεχνικές σχολές Λέρου», Βαγγέλης Καραμανωλάκης –

- Εύη Ολυμπίτου – Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 238-258.
- Βερναρδάκης Χριστόφορος – Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα: Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, Αθήνα 1991.
- Βλάχος Κώστας Π., «Η τέχνη της τυπογραφίας. Μαρτυρία ενός Γιαννιώτη τυπογράφου», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 37 (2003), σ. 467-482.
- Βλάχου Ελένη, *Πενήντα και κάτι... δημοσιογραφικά χρόνια*, τ. Α'-Δ', Ελευθερουδάκης, Αθήνα 2008.
- Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.
- Βουλγαρίδης Τάκης, *Η ζωή και η τέχνη ενός ανθρώπου. Ένα χρονικό της λιθογραφίας στην Ελλάδα*, Γραφεμπορική, Αθήνα 2001.
- Βουργουτζής Νίκος, «*Μακεδονία*»: Το τελευταίο χειρόγραφο, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2007.
- Βουσολίνου-Ανυφαντή Ελένη, «Η βιομηχανία στην Κέρκυρα. Η βιομηχανία Γραφικών Τεχνών Ασπιώτη – ΕΛΚΑ (τέλη 19ου αιώνα)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2014.
- Βουτσινάκης Ευάγγελος Α., *Εθνικό Τυπογραφείο 1833-2003: 170 χρόνια στην υπηρεσία του ελληνικού κράτους*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2003.
- Baron Ava, "Contested terrain revisited: Technology and gender definitions of work in the printing industry, 1850-1920", Barbara Drygulski Wright κ.ά., *Women, Work, and Technology: Transformations*, University of Michigan Press, Αν Άρμπορ 1987, σ. 58-83.
- Baron Ava, "Questions of gender: Deskillling and demasculinization in the U.S. Printing Industry, 1830-1915", *Gender & History* 1/2 (1989), σ. 178-199.
- Baron Ava, "An 'other' side of gender antagonism at work: Men, boys, and the remasculinization of printers' work, 1830-1920", Ava Baron (επιμ.), *Work Engendered: Toward a New History of American Labor*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1991, σ. 47-69.
- Baron Ava, "The masculinization of production: The gendering of work and skill in U.S. newspaper printing, 1850-1920", Dorothy O. Helly – Susan M. Reverby (επιμ.), *Gendered Domains: Rethinking Public and Private in Women's History*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1992, σ. 277-288.
- Baron Ava, "On looking at men: Masculinity and the making of a gendered working-class history", Ann-Louise Shapiro (επιμ.), *Feminists Revision History*, Rutgers University Press, Νιου Μπράνσγουικ 1994, σ. 146-171.
- Baron Ava, "Masculinity, the embodied male worker, and the historian's gaze", *International Labor and Working-Class History* 69 (2006), σ. 143-160.
- Bourdieu Pierre, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, Πατάκης, Αθήνα ¹⁰2011.
- Braverman Harry, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1998.
- Bringhurst Robert, *Στοιχεία της τυπογραφικής τέχνης*, μτφρ. Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος, ΠΕΚ, Ηράκλειο ²2010.

- Burgel Guy, *Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, μτφρ. Πέτρος Ρυλμόν, Εξάντας, Αθήνα 1976.
- Burr Christina, “Defending ‘The Art Preservative’: Class and gender relations in the Printing Trades Unions, 1850-1914”, *Labour/Le Travail* 31 (1993), σ. 47-73.
- Γιανουλόπουλος Γιάννης, *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992.
- Γκούτος Χαρίλαος Γ., *Ο συνδικαλισμός στην Αθήνα το 1891. Συνδικάτα, απεργίες, συνθήκες εργασίας, σοσιαλισμός*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή 2001.
- Canning Kathleen, *Languages of Labor and Gender: Female Factory Work in Germany, 1850-1914*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1996.
- Close David, *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2007.
- Cockburn Cynthia, *Brothers: Male Dominance and Technological Change*, Pluto Press, Λονδίνο 1991 [1983].
- Δαρδανός Γιώργος Ε., «Περιμένοντας την εξέλιξη», Γιώργος Ε. Δαρδανός (επιμ.), *Σελίδες στην οθόνη ή σε χαρτί (το μέλλον της ανάγνωσης)*, Gutenberg, Αθήνα 2010, σ. 15-21.
- Δεμερτζής Νίκος, *Τοπική δημοσιότητα και επαρχιακός τύπος στην Ελλάδα*, ΑΤΕ Α.Ε., Αθήνα 1996.
- Διακογιάννης Γιάννης, «Τύπος και αθλητισμός», *Δημοσιογραφία και γλώσσα*, Πρακτικά Συνεδρίου (15-16 Απριλίου 2000), Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΕΑ, Αθήνα 2001, σ. 291-297.
- Δρίβας Σπύρος Α. – Γιώργος Σ. Ραχιώτης, «Πραγματικότητες και μύθοι σχετικά με το θεσμό των βαρέων και ανθυγιεινών επαγγεμάτων», *Ουτοπία* 96 (2011), σ. 167-182.
- Δρούλια Λουκία, *Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών (1965-2000)*, Κότινος, Αθήνα 2001.
- Δρούλια Λουκία (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002), ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005.
- Δρούλια Λουκία – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Α΄-Δ΄, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008.
- Darnton Robert, “Work and culture in an eighteenth-century printing shop”, *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1982, σ. 27-44.
- Dimakis John, “The Greek Press”, John T. A. Koumoulides (επιμ.), *Greece in Transition: Essays in the History of Modern Greece, 1821-1974*, Zeno, Λονδίνο 1977, σ. 209-235.
- Duffy Patrick, *The Skilled Compositor, 1850-1914: An Aristocrat among Working Men*, Ashgate, Αλντερσοτ 2000.
- Dunnett Peter J.S., *The World Newspaper Industry*, Croom Helm, Λονδίνο 1987.
- Ελεφάντης Άγγελος Γ., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα ³1999.
- Ελληνική τυπογραφία. Ιστορικά αποτυπώματα και συλλογική μνήμη*, ειδική έκδοση του περιοδικού *MarketingWeek*, Ιούλιος 2000.
- Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Θεσσαλίας – Στερεάς Ελλάδος – Ευβοίας, *50 χρόνια δημοσιογραφικές αναμνήσεις, 1932-1982* [Βόλος 1982].

- Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (10-12 Νοεμβρίου 2000), Αθήνα 2002.
- Edvardsson Ingi Rúnar, “Skill, gender and technical change in a Nordic environment: Typesetting in Iceland and Sweden”, *New Technology, Work and Employment* 9/1 (1994), σ. 30-42.
- Eley Geoff, *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία: Η ιστορία της ευρωπαϊκής Αριστεράς 1850-2000*, τ. Α'-Β', μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός, Σαββάλας, Αθήνα 2010.
- Faue Elizabeth, “‘The dynamo of change’: Gender and solidarity in the American labour movement of the 1930s”, *Gender & History* 1/2 (1989), σ. 138-158.
- Febvre Lucien – Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450-1800*, μτφρ. David Gerard, Verso, Λονδίνο 1997.
- Frader Laura L. – Sonya O. Rose (επιμ.), *Gender and Class in Modern Europe*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1996.
- Franks Peter, *Print and Politics: A History of Trade Unions in the New Zealand Printing Industry, 1865-1995*, Victoria University Press, Ουέλιγγτον 2001.
- Gallant Thomas W., “Collective action and atomistic actors: Labor unions, strikes, and crime in Greece in the postwar era”, Dimitri Conostas – Theofanis G. Stavrou (επιμ.), *Greece Prepares for the Twenty-first Century*, Woodrow Wilson Center Press, Johns Hopkins University Press, Ουάσιγκτον και Βαλτιμόρη 1995, σ. 149-190.
- Gray Robert Q., *The Labour Aristocracy in Victorian Edinburgh*, Clarendon, Οξφόρδη 1976.
- Gray Robert Q., *The Aristocracy of Labour in Nineteenth-century Britain c. 1850-1914*, Macmillan, Λονδίνο 1981.
- Ζαζάς Δημήτρης, «Τυπογραφία και τυπογράφοι στη νεώτερη Ελλάδα: η περίπτωση της Αθήνας (1870-1920)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2011.
- Ηλιού Φίλιππος, «Η ‘διόρθωση’ των κειμένων: Ιστορικές διαστάσεις και κακές συνήθειες», *Εκδοτικά προβλήματα και απορίες*, Πρακτικά Συνεδρίου στη μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη (Αθήνα, 16-17 Ιουνίου 2000), Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2002, σ. 204-212.
- Harrison Royden – Jonathan Zeitlin (επιμ.), *Divisions of Labour: Skilled Workers and Technological Change in Nineteenth Century Britain*, Harvester Press, Σάσεξ 1985.
- Hobsbawm Eric, *Worlds of Labour: Further Studies in the History of Labour*, Weidenfeld and Nicolson, Λονδίνο 1984.
- Hobsbawm Eric, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, μτφρ. Βασίλης Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα ³1999.
- Hobsbawm Eric, *Για την ιστορία*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.
- Hobsbawm Eric, *Ξεχωριστοί άνθρωποι. Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.
- Hobsbawm Eric, *Επαναστάτες*, μτφρ. Πάρις Μπουρλάκης, Θεμέλιο, Αθήνα 2008.
- Holtzberg-Call Maggie, *The Lost World of the Craft Printer*, University of Illinois Press, Ουρμπάνα και Σικάγο 1992.
- Hudson Pat, *The Industrial Revolution*, Edward Arnold, Λονδίνο 1992.

- Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα 1994-1995.
- Ιορδάνογλου Χρυσάφης, «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (διεύθ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9: *Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974. Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 59-86.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ΄: *Σύγχρονος ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000.
- Ιωαννίδης Γιάννης Β., *Ο τύπος της Καβάλας από τις αρχές του αιώνα μέχρι σήμερα*, Δήμος Καβάλας, Καβάλα 1996.
- Ιωάννου Μαργαρίτα, «Το τυπογραφείο *Η Λευκωσία* και η χειροστοιχειοθεσία», *Η Υφέν, βήμα για την τυπογραφία*, τ. Η΄/14 (2010), σ. 39-49.
- Ιωάννου Χρήστος, «Το εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1955-67», *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, τ. Β΄, Αθήνα 1995, σ. 73-105.
- Jeanneney Jean-Noël, *Η ιστορία των μέσων μαζικής ενημέρωσης από την εμφάνισή τους ως τις μέρες μας*, μτφρ. Νάση Μπάλτα, Παπαδήμας, Αθήνα 2005.
- Jones Aled, *Powers of the Press: Newspapers, Power and the Public in Nineteenth-Century England*, Ashgate, Άλντερσοτ 1998.
- Jones Gareth Stedman, *Languages of Class: Studies in English Working Class History 1832-1982*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1983.
- Judt Tony, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, μτφρ. Νικηφόρος Σταματάκης – Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.
- Καγιαλής Τάκης, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανοήσης στην Ελλάδα του 1930*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
- Καζάκος Πάνος, «Η ελληνική οικονομία 1949-1967. Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ΄: *Σύγχρονος ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 223-237.
- Καϊτατζή Δέσποινα, «Ένα ελληνικό τυπογραφείο με μεγάλη ιστορία», *Η Υφέν, βήμα για την τυπογραφία*, τ. Η΄/14 (2010), σ. 29-38.
- Κακαβάνης Ηρακλής, *Ο δαίμων του τυπογραφείου*, Προσκήνιο, Αθήνα 2008.
- Καλέσιος Θωμάς, «Εκλεκτικές συγγένειες πολιτικής και τύπου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1950-1955): Η ίδρυση και η λειτουργία της ΕΙΗΕΑ και η περίπτωση του Βήματος», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2018.
- Κανδυλάκης Μανώλης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, τ. Α΄-Δ΄, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998-2008.
- Καρακατσούλη Άννα, *Στη χώρα των βιβλίων. Η εκδοτική ιστορία του Βιβλιοπωλείου της Εστίας, 1885-2010*, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2011.
- Καρακατσούλη Άννα, «Όταν τα βιβλία πουλιούνταν...αλλά δεν αγοράζονταν: Η κρίση του βιβλίου τη δεκαετία του 1930», *Το ελληνικό βιβλίο στην κρίση. Σκέψεις για το παρελθόν, παρατηρήσεις για το*

- παρόν, ιδέες για το μέλλον, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2014, σ. 11-18 (ηλεκτρονική έκδοση www.theatre.uoa.gr/fileadmin/theatre.uoa.gr/uploads/E-BOOKS/PraktikaDihmeridas.pdf).
- Καραποστόλης Βασίλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1984.
- Καρυκόπουλος Πάνος, *Βιβλιογραφία ελληνικής τυπογραφίας (1820-1975)*, Αθήνα 1976.
- Κάσδαγλης Εμμανουήλ Χ., *Το αγλαότεχνο τυπογραφείο των αδελφών Ταρουσόπουλου. Αφήγημα σε επάλληλους κύκλους με επίκεντρο το παλιό τυπογραφείο*, Άγρα, Αθήνα 1990.
- Καστρινάκη Αγγέλα, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Πόλις, Αθήνα 2005.
- Κατσουλίδης Τάκης, «Η φυσιογνωμία του ελληνικού τυπογραφικού γράμματος», Μιχάλης Σ. Μακράκης (επιμ.), *Τα ελληνικά γράμματα. Από την σκληρή πέτρα στον σκληρό δίσκο*, Εταιρεία Ελληνικών Τυπογραφικών Στοιχείων, Λίνογα, Αθήνα 1998, σ. 176-184.
- Κόκκωνας Γιάννης (επιμ.), *Τυπογραφία και τυπογράφοι*, Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του τυπογράφου Χρίστου Γ. Μανουσαρίδη, ΕΜΝΕ, Αθήνα 2014.
- Κολιού Νίτσα, *Τυπο-φωτο-γραφικό πανόραμα του Βόλου*, τ. Α'-Β', Αθήνα – Βόλος 1991.
- Κομίνης Λυκούργος, *Η κρίση του ελληνικού τύπου*, Κάκτος, Αθήνα 1985.
- Κομνηνού Μαρία, *Από την αγορά στο θέαμα. Μελέτη για τη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας και του κινηματογράφου στη σύγχρονη Ελλάδα, 1950-2000*, Παπαζήσης, Αθήνα [2001].
- Κουκάς Γιώργος, *Βιβλιογραφία του ελληνικού τύπου (1465-1982)*, Αθήνα 1982.
- Κουκουλές Γιώργος Φ., *Ελληνικά συνδικάτα: Οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση, 1938-1984*, Οδυσσέας, Αθήνα 1984.
- Κουκουλές Γιώργος Φ., «Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση* 3 (1985), σ. 18-33.
- Κουκουλές Γιώργος Φ., *Το εργατικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου (1964-1966)*, Οδυσσέας, Αθήνα 2000.
- Κουσούνελος Γιώργος, *Λεξικό ελληνικού αθλητικού τύπου 1894-2004*, Διόπτρα, Αθήνα 2004.
- Κουτσοπανάγου Γιούλα, «Βιβλιογραφικό περίγραμμα», Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Δ', ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σ. 503-519.
- Κύρου Άδωνις Κ., *Το απολεσθέν θέλημα*, Φωτόλιο Α.Ε., Αθήνα 1997.
- Kahan Basil, "A brief account of the development of the linotype and its early use in the United Kingdom", *Journal of the Printing Historical Society* 26 (1997), σ. 70-93.
- Kealey Gregory S. – Peter Warrian (επιμ.), *Essays in Canadian Working Class History*, McClelland and Stewart, Τορόντο 1976.
- Kessler-Harris Alice, *Out to Work: A History of Wage-Earning Women in the United States*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1982.
- Kessler-Harris Alice, *Gendering Labor History*, University of Illinois Press, Ουρμπάνα και Σικάγο 2007.
- Koenker Diane P., "Men against women on the shop floor in early Soviet Russia: Gender and class in the socialist workplace", *American Historical Review* 100/5 (1995), σ. 1438-1464.

- Koenker Diane P., "Fathers against sons/sons against fathers: The problem of generations in the early Soviet workplace", *Journal of Modern History* 73/4 (2001), σ. 781-810.
- Koenker Diane P., *Republic of Labor: Russian Printers and Soviet Socialism, 1918-1930*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 2005.
- Λαγανάς Γεώργιος, «Το σωματείο τυπογράφων και βιβλιοδετών 'Γουτεμβέργιος' (1868-1886)», *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999), σ. 103-141.
- Λαλιώτου Ιωάννα, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό. Η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Πόλις, Αθήνα 2006.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ιωάννα, «Κοινωνική αλλαγή 1949-1974. Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (διεύθ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9: *Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974. Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 181-196.
- Λαμπροπούλου Δήμητρα, «'Βιβλία χωρίς λάθη' στο σκηνικό των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων: Η εκδοτική εταιρεία 'Τα Νέα Βιβλία'», Κατερίνα Ζωιτοπούλου-Μαυροκεφαλίδου (επιμ.), *Γιώργος Ζιούτος (1903-1967)*, Παρασκήνιο, Αθήνα 2000, σ. 89-106.
- Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
- Λάμπας Κώστας, «Η τυπογραφία στο Ηράκλειο της Κρήτης από τα τέλη του 19ου αιώνα ως τον μεσοπόλεμο. Μια επισκόπηση», Γιάννης Κόκκωνας (επιμ.), *Τυπογραφία και τυπογράφοι*, Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του τυπογράφου Χρίστου Γ. Μανουσαρίδη, ΕΜΝΕ, Αθήνα 2014, σ. 219-232.
- Λιάκος Αντώνης, «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά* 10 (1989), σ. 13-28.
- Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, ΙΕΠΕΤΕ, Αθήνα 1993.
- Λιβιεράτος Δημήτρης, *Η Κίνηση των 115. Κοινωνικοί αγώνες 1962-1967*, Προσκήνιο, Αθήνα 2003.
- Λιβιεράτος Δημήτρης, *90 χρόνια ΓΣΕΕ*, ΑΡΙΣΤΟΣ, Αθήνα 2009.
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Α'-Ε', Παπαζήσης, Αθήνα 1977-1986.
- Λούκος Χρήστος, «Τυπογραφία και τυπογράφοι στο ελληνικό κράτος. Πρώτη προσέγγιση: Αθήνα, 1930-1990», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 307-326.
- Λούκος Χρήστος, «Ένας τυπογράφος στην Αθήνα του 20ού αιώνα. Προσωπικές και επαγγελματικές διαδρομές», *Μνήμων* 26 (2004), σ. 239-256.
- Λούκος Χρήστος, «Η ελληνική πρωτεύουσα, 1890-1912», Χριστίνα Κουλούρη (επιμ.), *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, Αθήνα 2004, σ. 55-98.
- Λούκος Χρήστος, «Νέα τεκμήρια για την τυπογραφία και τους τυπογράφους της Ερμούπολης», Γιάννης Κόκκωνας (επιμ.), *Τυπογραφία και τυπογράφοι*, Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του τυπογράφου Χρίστου Γ. Μανουσαρίδη, ΕΜΝΕ, Αθήνα 2014, σ. 187-218.
- Λούκος Χρήστος, «Νέα στοιχεία για την ελληνική τυπογραφία της περιόδου 1828-1832. Αλληλογραφία του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια με τον οίκο Firmin Didot Frères», *Μνήμων* 35 (2016), σ. 91-106.

- Λώλης Θύμιος Γρ., *Τα εν-Τύπω των Τρικάλων 1881-2006: Ιστορία 125 χρόνων. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες, τυπογράφοι, εφημεριδοπάλες*, Γένεσις, Τρίκαλα [2006].
- Landes David S., *Ο Προμηθέας χωρίς δεσμά. Τεχνολογική αλλαγή και βιομηχανική ανάπτυξη στη Δυτική Ευρώπη από το 1750 μέχρι σήμερα*, μτφρ. Χρυσούλα Μεντζαλίρα, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2009.
- Lazonick William, *Η οργάνωση των επιχειρήσεων και ο μύθος της οικονομίας της αγοράς*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2001.
- Ledesma Manuel Pérez, “The formation of the working class: A cultural creation”, José A. Piqueras – Vicent Sanz Rozalén (επιμ.), *A Social History of Spanish Labour: New Perspectives on Class, Politics and Gender*, μτφρ. Paul Edgar, Berghahn, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2007, σ. 19-42.
- Lüdtke Alf, “Cash, coffee-breaks, horseplay: *Eigensinn* and politics among factory workers in Germany circa 1900”, Michael P. Hanagan – Charles Stephenson (επιμ.), *Confrontation, Class Consciousness, and the Labor Process: Studies in Proletarian Class Formation*, Greenwood, Νέα Υόρκη 1986, σ. 65-95.
- Lummis Trevor, *The Labour Aristocracy, 1851-1914*, Scholar Press, Άλντερσοτ 1994.
- Μαθιουδάκη Μαρία, «Οι τιμοκατάλογοι των ελληνικών βιβλιοπωλείων. Μαρτυρίες για την ιστορία του ελληνικού βιβλίου στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001), Κότινος, Αθήνα 2004, σ. 561-571.
- Μακράκης Μιχάλης Σ. (επιμ.), *Τα ελληνικά γράμματα. Από την σκληρή πέτρα στον σκληρό δίσκο*, Linora, Αθήνα 1998.
- Μανουσαρίδης Χρήστος Γ., «Απ’ το χειρόγραφο στο έντυπο», *Μνήμων* 20 (1998), σ. 277-290.
- Μαραντζίδης Νίκος, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1941-1983», Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.), *Το εργατικό – συνδικαλιστικό κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η ιστορική φυσιογνωμία του*, ΕΚΘ, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 164-300.
- Μαργιούλας Γιάννης, «Η εφημερίδα ‘Πολιτεία’, 1917-1933», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2014.
- Μαρκέτος Σπύρος, *Πώς φίλησα τον Μουσσολίни! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Μαρκέτος Σπύρος, «Η ελληνική Άκρα Δεξιά τη δεκαετία του 1940», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ2: *Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 287-325.
- Μαστορίδης Κλήμης, «Χάραξη και χύτευση των ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων στον 19ο και 20ό αιώνα», *Η Υφέν, βήμα για την τυπογραφία*, τ. ΣΤ’ (2006), σ. 49-110.
- Ματθαίου Άννα – Πόπη Πολέμη, *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία 1947-1968*, Βιβλιόραμα – ΑΣΚΙ, Αθήνα 2003.
- Ματθιόπουλος Γιώργος Δ., *Ανθολόγιο ελληνικής τυπογραφίας. Συνοπτική ιστορία της τέχνης του έντυπου ελληνικού βιβλίου από τον 15ο έως τον 20ό αιώνα*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2009.
- Μαχαιρά Άννα, «Μετανάστευση και οικονομική ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η προσέγγιση της Κεντροαριστεράς», *Μνήμων* 25 (2003), σ. 79-110.

- «Με τον Αιμίλιο Καλιακάτσο. Μια συζήτηση με τον υπεύθυνο των εκδόσεων ‘Στιγμή’», *Πλανόδιον* 18 (1993), σ. 118-136.
- Μηλιώρη Πόλυ, *Από το Ρομάντσο στο Πάνθεον. Ένα χρονικό του ελληνικού περιοδικού τύπου*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.
- «Μιχάλης Μπορμπουδάκης. Μια συνέντευξη στον Νίκο Χουρδάκη», *Νέο Επίπεδο* 20-21 (1995), σ. 18-20.
- Μουδατσάκης Δημήτριος Ν., *Τα τυπογραφεία του Ηρακλείου, με μικρή εισαγωγή για τα τυπογραφεία της Βενετίας*, Τυποκρέτα, Ηράκλειο 2005.
- Μουδόπουλος Σταύρος, «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2¹992, σ. 225-253.
- Μπακουνάκης Νίκος, *Δημοσιογράφος ή ρεπόρτερ. Η αφήγηση στις ελληνικές εφημερίδες, 19ος-20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2014.
- Μπάλτα Νάση, «Τα χρόνια της ακμής, 1864-1922», Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Α΄, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σ. 34-40.
- Μπάλτα Νάση – Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.
- Μπαμπανάσης Στέργιος, «Η οικονομική ανάπτυξη και οι κοινωνικές επιπτώσεις της στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, τ. Β΄, Αθήνα 1995, σ. 37-59.
- Μπασαντής Διαμαντής, *Πρακτορείο Εφημερίδων Αθηναϊκού Τύπου: 50 χρόνια*, ΠΕΑΤ, Αθήνα 1995.
- Μπασαντής Διαμαντής, *Ο ημερήσιος τύπος από τον 18ο στον 21ο αιώνα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2002.
- Μπουρνάζος Στρατής, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ2: *Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 9-49.
- Μπουρνόβα Ευγενία, *Οι κάτοικοι των Αθηνών 1900-1960. Δημογραφία*, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2016.
- (<http://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/econ/catalog/book/58>).
- Markovits Andrei S., *The Politics of the West German Trade Unions: Strategies of Class and Interest Representation in Growth and Crisis*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1986.
- Mastoridis Klimis, *Casting the Greek Newspaper: A Study of the Morphology of the Ephemeris from its Origins until the Introduction of Mechanical Setting*, ΕΛΙΑ, Θεσσαλονίκη 1999.
- Mazower Mark, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2⁰01.
- McDonald Robert, *Pillar & Tinderbox: The Greek Press and the Dictatorship*, Marion Boyars, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1983.
- Montgomery David, *Workers' Control in America: Studies in the History of Work, Technology, and Labor Struggles*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1986 [1979].

- Mooney Jack, *Printers in Appalachia: The International Printing Pressmen and Assistants' Union of North America 1907-1967*, Bowling Green State University Popular Press, Μπούλινγκ Γκριν 1993.
- Moorhouse H. F., "The Marxist theory of the labour aristocracy", *Social History* 3/1 (1978), σ. 61-82.
- Moorhouse H. F., "The significance of the labour aristocracy", *Social History* 6/2 (1981), σ. 229-233.
- More Charles, "Skill and the survival of apprenticeship", Stephen Wood (επιμ.), *The Degradation of Work? Skill, Deskillling and the Labour Process*, Hutchinson, Λονδίνο 1986, σ. 109-121.
- Musson A. E., "Class struggle and the labour aristocracy, 1830-60", *Social History* 1/3 (1976), σ. 335-356.
- Νικολαΐδου Εμμανουέλα, *Βιβλιοπωλείο Ελευθερουδάκη. Ανθρωποι, βιβλία, μία ιστορία*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 2005.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001.
- Ο κόσμος των εκδόσεων και η Αριστερά 1950-1974*, περ. *Αρχειοτάξιο* 14 (2012).
- Παλαιολόγος Ασημάκης, «Οι εργάτες Τύπου της Πάτρας, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: Φυσιογνωμία, μεταβολές, πρακτικές», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2009.
- Παλαιολόγος Άκης, «Οι τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή εφημερίδων και ο αντίκτυπός τους στους εργάτες Τύπου. Η περίπτωση της Πάτρας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», *Μνήμων* 34 (2015), σ. 125-159.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, τ. Β΄, ΕΜΝΕ, Αθήνα 1985, σ. 521-531.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης (διεθθ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9: *Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974. Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Πανούτσος Αντώνης, «Η γλώσσα του αθλητισμού: Από τους 'χαλκέντερους' στα 'πακέτα'», *Δημοσιογραφία και γλώσσα*, Πρακτικά Συνεδρίου (15-16 Απριλίου 2000), Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΕΑ, Αθήνα 2001, σ. 299-306.
- Παντελάκης Νίκος, «Σαν να διάβασα ένα βιβλίο». *Ο βιβλιοπώλης της Εστίας αφηγείται*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2003.
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2009.
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Αντικρουόμενες βεβαιότητες και νέοι τρόποι στον πολιτισμό του εντύπου 1940-1974», Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαιδεία του ελληνικού τύπου, 1784-1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Α΄, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σ. 46-53.
- Παπαθανασίου Ιωάννα, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά. Αρχείο 1951-1967*, ΑΣΚΙ – ΕΚΚΕ – Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

- Παπαθανασίου Μαρία, *Διαδρομές και ταυτότητες περιπλανώμενων τεχνιτών. Δύο ζαχαροπλάστες στην Ευρώπη του 19ου αιώνα*, Σμίλη, Αθήνα 2012.
- Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Α. Α. Λιβάνης, Αθήνα 2006.
- Παπαντωνόπουλος Αντώνης Κ., *Πορεία γραφής και γραφικών τεχνών*, Πάτρα 2006.
- Παπαντωνόπουλος Αντώνης Κ., *Τυπογραφίας μνήμη*, Πάτρα 2009.
- Παπαστεφανάκη Λήδα, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2009.
- Παπαστεφανάκη Λήδα, «'Άρρωστοι από εργασία'; Ιστοριογραφικά και μεθοδολογικά ζητήματα στην ιστορία της υγείας των εργαζομένων», Λήδα Παπαστεφανάκη, Μανόλης Τζανάκης, Σεβαστή Τρουμπέτα (επιμ.), *Διερευνώντας τις κοινωνικές σχέσεις με όρους υγείας και ασθένειας. Η κοινωνική ιστορία της ιατρικής ως ερευνητικό πεδίο*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2013, σ. 89-115.
- Πασσερίνη Λουίζα, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ. Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- Παυλόπουλος Δημήτρης, «Τα πρώτα στοιχειοχυτήρια στη νεότερη Ελλάδα», *Η Υφέν, βήμα για την τυπογραφία*, τ. Α', τχ. 1 (1998), σ. 65-69.
- Παυλόπουλος Δημήτρης, «Νέα τεχνολογία – Παραδοσιακή τυπογραφία – Ηλεκτρονική επανάσταση», Κ. Σπ. Στάικος – Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999). Κατάλογος έκθεσης*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σ. 419-445.
- Παυλόπουλος Δημήτρης, *Χαρακτική – Γραφικές Τέχνες. Ιστορία – Τεχνικές – Μέθοδοι – Γλωσσάρια Όρων*, Color Network, Αθήνα 32011.
- Παυλόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Ελληνικό βιβλίο*, «Η Καθημερινή», Αθήνα 2001.
- Πετμεζάς Σωκράτης, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.
- Πεχλιβανίδης Παντελής, «Αντιφώνηση: Η μικρή ιστορία της βιβλιοθήκης του πατέρα μου και της οικογένειας Πεχλιβανίδη», *Τα βιβλία που αγάπησαν οι αδελφοί Πεχλιβανίδη*, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2012, σ. 37-56.
- Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- Πολίτης Αλέξης, «Τεχνητές διαχρονίες και αναγκαστικά ζεύγη. Σημειώσεις για τις στρατηγικές της επανακυκλοφορίας βιβλίων κατά τον Μεσοπόλεμο», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής 7* (2000), σ. 271-279.
- Πολίτης Αλέξης, «Αναζητώντας τις διαστρωματώσεις του αναγνωστικού κοινού. Η μαρτυρία του βιβλιοπώλη εκδότη Εμμ. Γεωργίου», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001), Κότινος, Αθήνα 2004, σ. 529-560.
- Πολίτης Νίκος Ε., *Χρονικό του πατραϊκού τύπου 1840-1940*, Πάτρα 1984.
- Ποταμιάνος Νίκος, «Ο σύνδεσμος συντεχνιών», *Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα: Αλλαγές και ανατροπές*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (11-12 Δεκεμβρίου 2009), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2012, σ. 75-91.

- Ποταμιάνος Νίκος, *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2015.
- Ποταμιάνος Νίκος, *Ευγενή παχύδερμα και πάσχοντες εργάτες. Επίκαιρες ιστορίες από τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ασίνη, Αθήνα 2016.
- Ποταμιάνος Νίκος, *100 χρόνια ΓΣΕΒΕΕ 1919-2019*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα 2019.
- Pérez-Fuentes Pilar, “Women in the workplace in Nineteenth- and Twentieth-Century Spain: Methodological Considerations”, José A. Piquerías – Vicent Sanz Rozalén (επιμ.), *A Social History of Spanish Labour: New Perspectives on Class, Politics and Gender*, μτφρ. Paul Edgar, Berghahn, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2007, σ. 43-62.
- Perks Robert – Alistair Thomson (επιμ.), *The Oral History Reader*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1998.
- Ράλλης Γεώργιος Ι., *Ωρες ευθύνης*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1983.
- Ρεντετζή Μαρία (επιμ.), *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*, μτφρ. Αμαλία Χατζηευγενιάδου, Εκκρεμές, Αθήνα 2012.
- Ρηγίνος Μιχάλης, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-Βιοτεχνία*, ΙΕΠΕΤΕ, Αθήνα 1987.
- Ριζάς Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.
- Rancière Jacques, “The myth of the artisan: Critical reflections on a category of social history”, Steven Laurence Kaplan – Cynthia J. Koepp (επιμ.), *Work in France: Representations, Meaning, Organization, and Practice*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1986, σ. 317-334.
- Reynolds Siân, *Britannica’s Typesetters: Women Compositors in Edwardian Edinburgh*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 1989.
- Roberts Wayne, “The last artisans: Toronto Printers, 1896-1914”, Gregory S. Kealey – Peter Warrian (επιμ.), *Essays in Canadian Working Class History*, McClelland and Stewart, Τορόντο 1976, σ. 125-142.
- Rogers Theresa F. – Nathalie S. Friedman, *Printers Face Automation: The Impact of Technology on Work and Retirement among Skilled Craftsmen*, D. C. Heath and Co., Λέξινγκτον 1980.
- Roos Patricia A., “Hot-metal to electronic composition: Gender, technology, and social change”, Barbara F. Reskin – Patricia A. Roos (επιμ.), *Job Queues, Gender Queues: Explaining Women’s Inroads into Male Occupations*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 1990, σ. 275-298.
- Rose Sonya O., *Limited Livelihoods: Gender and Class in Nineteenth-Century England*, Routledge, Λονδίνο 1992.
- Rose Sonya O., “Respectable men, disorderly others: The language of gender and the Lancashire weavers’ strike of 1878 in Britain”, *Gender & History* 5/3 (1993), σ. 382-397.
- Rule John, “The property of skill in the period of manufacture”, Patrick Joyce (επιμ.), *The Historical Meanings of Work*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1987, σ. 99-118.
- Rumble Walker, *The Swifts: Printers in the Age of Typesetting Races*, University of Virginia Press, Σάρλοτσβιλ και Λονδίνο 2003.
- Σαρδελής Κώστας, *Βλάσης Γαβριηλίδης, 1848-1920*, Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΕΑ, Αθήνα 2011.

- Σκιαδάς Νίκος Ε., *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, τ. Γ': *Μαχόμενη τυπογραφία – Σύμμικτα, 1863-1909*, Gutenberg, Αθήνα 1982.
- Σκιαδάς Νίκος Ε., *Για την τυπογραφική δεοντολογία*, Gutenberg, Αθήνα 1992.
- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε., «Ο Χρίστος Γ. Μανουσαρίδης (1936-2008) και η εκδοτική άνοξη της μεταπολίτευσης στο λυκόφως της μηχανικής στοιχειοθεσίας και της μεταλλοτυπίας», Γιάννης Κόκκωνας (επιμ.), *Τυπογραφία και τυπογράφοι*, Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του τυπογράφου Χρίστου Γ. Μανουσαρίδη, ΕΜΝΕ, Αθήνα 2014, σ. 19-70.
- Σοφιανός Κώστας, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας 1833-1900*, τ. Α' - Β', ΙΑΕΝ, Αθήνα 1988.
- Σταθάκης Γιώργος, «Η απρόσμενη οικονομική ανάπτυξη στις δεκαετίες του '50 και '60: Η Αθήνα ως αναπτυξιακό υπόδειγμα», *1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 43-65.
- Στάκος Κ. Σπ. – Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πεντακόσια χρόνια έντονης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999). Κατάλογος έκθεσης*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000.
- Στεφανίδης Ιωάννης Δ., «...Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του 'αντικομμουνιστικού αγώνος' 1958-1961», *Μνήμων* 29 (2008), σ. 199-241.
- Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-74*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995.
- Samuel Raphael, "Mechanization and hand labour in industrializing Britain", Lenard R. Berlanstein (επιμ.), *The Industrial Revolution and Work in Nineteenth-century Europe*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1992, σ. 26-43.
- Schudson Michael, *Discovering the News: A Social History of American Newspapers*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1978.
- Sewell William H. Jr., *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1980.
- Sewell William H. Jr., *Λογικές της ιστορίας. Κοινωνική θεωρία και κοινωνικός μετασχηματισμός*, μτφρ. Ιουλία Πεντάζου, Ξιφαράς, Αθήνα 2013.
- Siegelbaum Lewis H. – Ronald Grigor Suny (επιμ.), *Making Workers Soviet: Power, Class, and Identity*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1994.
- Smith Angel, *Anarchism, Revolution and Reaction: Catalan Labour and the Crisis of the Spanish State, 1898-1923*, Berghahn, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2007.
- Smith S. A., "Workers against foremen in St. Petersburg, 1905-1917", Lewis H. Siegelbaum – Ronald Grigor Suny (επιμ.), *Making Workers Soviet: Power, Class, and Identity*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1994, σ. 113-137.
- Sowerwine Charles, "Workers and women in France before 1914: The debate over the Couriau affair", *Journal of Modern History* 55/3 (1983), σ. 411-441.
- Stanger Howard, "The decline of a cooperative, union-controlled grievance procedure: The case of the Columbus Typographical Union, 1941-1992", *Labor Studies Journal* 27/4 (2003), σ. 37-58.

- Steinberg Mark D., *Moral Communities: The Culture of Class Relations in the Russian Printing Industry, 1867-1907*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1992.
- Τζεκίνης Χρήστος, *1870-1987: Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Γαλαίος, Αθήνα [1987].
- Τρίμη-Κύρου Κατερίνα, «Μια ‘αστική’ μετανάστευση: Από τις πόλεις της Αιγύπτου στις πόλεις της Ελλάδας», *Ελληνικός αστικός χώρος*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (4-5 Απριλίου 2003), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σ. 199-239.
- Τσιμπιδάρος Βάσος, *Με την άκρη της πένας. Δημοσιογραφικές αναμνήσεις*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995.
- Τσοκόπουλος Βάσιος κ.ά. (επιμ.), *Περιπέτειες του βιβλίου στην Ελλάδα 1880-1940. Ένα ανθολόγιο*, ΕΚΕΒΙ, Αθήνα 1998.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα ²1987.
- Thompson Paul, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*, μτφρ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν – Νίκος Ποταμιάνος, Πλέθρον, Αθήνα 2002.
- Tilly Louise A., *Politics and Class in Milan 1881-1901*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 1992.
- Tusan Michelle Elizabeth, “Reforming work: Gender, class, and the printing trade in Victorian Britain”, *Journal of Women’s History* 16/1 (2004), σ. 103-126.
- Willis Paul, “Shop floor culture, masculinity and the wage form”, John Clarke – Chas Critcher – Richard Johnson (επιμ.), *Working Class Culture: Studies in History and Theory*, Hutchinson, Λονδίνο 1979, σ. 185-198.
- Wright Barbara Drygulski κ.ά., *Women, Work, and Technology: Transformations*, University of Michigan Press, Αν Άρμπορ 1987.
- Φουντανόπουλος Κώστας, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1936). Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Νεφέλη, Αθήνα 2005.
- Φραγκιάδης Αλέξης, *Ελληνική οικονομία, 19ος-20ός αιώνας. Από τον αγώνα της ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Νεφέλη, Αθήνα 2007.
- Φράγκος Διονύσιος Μ., *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος. Εξελίξεις και προοπτικές*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1980.
- Χάιντενραϊχ Ελίζαμπετ – Σωτήρης Χτούρης – Ντέτλεφ Ίψεν, *Αθήνα: Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης*, μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης, Κριτική, Αθήνα 2007.
- Χατζηβασιλείου Ορέστης, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, Οδυσσέας, Αθήνα [1987].
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ΠΕΚ, Ηράκλειο ²1992, σ. 439-458.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

- Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Η πολιτική οικονομία της μεταπολεμικής Ελλάδας, 1944-1996», Βασίλης Κρεμμυδάς (διεύθ.), *Εισαγωγή στη νεοελληνική οικονομική ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2000, σ. 287-318.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β1: *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 9-57.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β2: *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 37-123.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ1: *Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 9-61.
- Χατζιώτης Κώστας, *Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι της Αθήνας*, τ. Α'-Β', Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2000-2001.
- Χατζιώτης Κώστας, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, Ίδρυμα Μποδοσάκη, Αθήνα 2005.
- Χατζιώτης Κώστας, *Εκδοτικός οίκος – βιβλιοπωλείο Γεωργίου Βασιλείου. 100 χρόνια από την ίδρυσή του*, Παρισιάνου, Αθήνα 2013.
- Χατζόπουλος Γιώργος, *Η ιστορία του τύπου της Θεσσαλονίκης*, Συνδικάτο Τύπου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη [1988].
- Χριστοδουλίδης Ανδρέας, *Διεθνή και εθνικά πρακτορεία ειδήσεων*, ΑΠΕ – ΜΠΕ, Αθήνα 2009.
- Χριστοδούλου Χρήστος, *Ο εκδότης Ιωάννης Βελλίδης*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999.
- Ψαράκης Τάκης Δ., *Εφημερίδες και δημοσιογράφοι. Η «μικρή ιστορία» των εφημερίδων της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, της Λευκωσίας*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1993.
- Ψυχογιός Δημήτρης Κ., *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας. Από τον πηλό στο Δίκτυο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2010.
- Zaharopoulos Thimios – Manny E. Paraschos, *Mass Media in Greece: Power, Politics, and Privatization*, Praeger, Γουέστπορτ 1993.
- Zeitlin Jonathan, “Engineers and compositors: A comparison”, Royden Harrison – Jonathan Zeitlin (επιμ.), *Divisions of Labour: Skilled Workers and Technological Change in Nineteenth Century Britain*, Harvester Press, Σάσεξ 1985, σ. 185-250.
- Zerker Sally F., *The Rise and Fall of the Toronto Typographical Union 1832-1972: A Case Study of Foreign Domination*, University of Toronto Press, Τορόντο 1982.
- Zimbalist Andrew, “Technology and the labor process in the printing industry”, Andrew Zimbalist (επιμ.), *Case Studies on the Labor Process*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1979, σ. 103-126.
- Zimbalist Andrew (επιμ.), *Case Studies on the Labor Process*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1979.

